त्वयायोग्यत्वंस्पष्टमेव॥ नन्वेवंमयाभुक्त्वाव्रजामीतिप्रयोगापत्तिरहंभुक्त्वाव्रजामीत्यत्रेत्वाप्रत्ययार्थक्रियायाःसामानाधिकरण्यसंबंधेनप्र
धानक्रियायामन्वयस्यदुर्वारत्वेनक्त्वाप्रत्ययार्थक्रियायाःप्राथमिकेनकर्त्रासहाकांक्षायाअभावात्॥ कर्मादौतुप्राथमिकेनाकांक्षा॥ सैव॥ म
याभुक्त्वात्वंव्रजामीतिप्रयोगोप्यतएवन॥ एतेनसर्वत्रैवविवक्षाभेदेनप्रयोगद्वयमायुक्तमितिरत्नव्याख्यानंविषयएवेतिरत्नकोशापिसमाहिता॥ वस्तुतस्तु॥
कारकान्वयंविनाक्रियास्वरूपस्यवक्तुमशक्यत्वात्द्विशिष्टबुद्धौविशेषणज्ञानस्यकारणत्वाच्चपरिपूर्णपदंपदांतरेणान्वितंयोग्यमितिन्याया
च्चसाधुत्वज्ञानस्यहेतुत्वाच्चासाधुत्वज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वाच्चसंकोचेमानाभावाच्चओदनंपक्त्वाभुज्यतेइत्यादिवच्चैत्रेणपक्त्वाभुक्तेइत्या
दिप्रयोगेप्ययथाश्रुतेनदानदृष्टत्वाक्त्वापिप्रतीयतइतिहरिकारिकयोक्तप्रयुक्तकार्थेबोध्यतेनतुस्वनिष्ठानुक्तप्रयुक्तेकार्येव्यावृत्तिर्वेतिपादेन
वाक्येनकारकाणांचैकस्यैवबोधनात्॥ एवंचक्त्वाप्रत्ययस्यकर्तृवाचकत्वेईदृशप्रयोगानापत्तिरितिदोषोऽवोध्यः॥ वस्तुतस्तुन्यायाभासमूलत्वेनह
रिकारिकस्याभाष्यविरुद्धत्वाभावात्मुद्रत्वेस्यस्यभावः हरिंपूजयित्वादर्शनमस्तीत्यादावपिनामहावरणोक्तेरेवकारणीकर्तृत्वम्त्वात्॥ पूजयित्वाशेष
तेइति॥ शेषः॥ अत्रपूजयित्वाहरिमित्युभयंकर्म॥ अतएवजित्यामिषित्वाद्यामहत्यादौमामादिकर्मणिक्तत्वादस्य॥ नचहरेःश्रेनहृत्
येणशक्यः॥ किंतुपूज्यत्वेनेतिपूजनेप्रत्ययपिहरेःकर्मत्वमस्त्येवअतएवग्रामायगंतुंशक्यतइतिसिद्धगत्यर्थकर्मणीतिचतुर्थ्याविधानात्॥ शक्तिप्र

स्त्वयस्तु एकत्र द्वयं विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणांतरमिति वा भेदः एवं विवक्षाभेदेन ग्रामो गंतुं शक्यते ग्रामो गंतुं शक्यत
इति प्रयोगद्वयं बोध्यमिति· तत्राद्यामनुरोधेन स्याद्बुद्धिमिति सूत्रस्थं भाष्यं वार्तिकयोरनुक्तिसंभवग्रस्तत्वापत्तेः आख्यातेन मेनुभवकलहेऽप्याख्यातेनुभव
स्यैव निषामतो विशालात्· अत एवाख्यातार्थभासमूलत्वेनानुद्युक्तत्वाच्च अन्यथा कार्यायितेषां प्रामाण्यं न स्यात् कुत्रेशेऽभित्रार्को साधनमोदोत्तस्यैवेति
वैषम्यबीजाभावाच्च· वतिघटितवाक्येन आतिदेशिकमानधर्मविरुद्धत्वाश्रयप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वस्य स्थानिवत्सूत्रभाष्यादौ
स्पष्टत्वाच्च· हरिकारिकयोर्विवरणे विधीयमानापरत्वेनाभिमतार्थकत्वाभावात् तदभिप्रायोक्तदोषस्य हरिपूजयितुं दर्शनमस्तीत्यादेरेव मुभयेत्यादि
ग्रंथेनोद्धरिष्यमाणत्वाच्च· अत एवानुरोधमेव विशदयति प्रधानविषयेति स्यवतोरिताद्वितीयकारिको· तदेतद्ध्वनयन्नाहेदं चेति· प्रागुक्तमर्थद्वय
मित्यर्थः तच्च भाष्यमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति· ननु तदिदं भाष्यमेवमूलेव कुमुचितमत आह· तत्रैवेति· स्याद्बुद्धिमिति सूत्रस्थ इत्यर्थः· अन्यत्र तु घोतम
न्यादौ· तथा च कर्त्रादेरेकत्वप्रधानतिङ्· नाथ्य क्रियानिरूपितशक्तेरभिधाने· नमिधाने चक्तो नाघर्थे गुणक्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिहितवत्स्या राम०
नभिहितवत्त्वस्य च भाष्यादिप्रामाण्येनांगीकार इति सिद्धं· एतेनेष्टकाः पक्त्वा तं भोक्ष्यः इमुक्त्वाव्रजामीत्यादौ तत्तौ प्रापतिः नचतिङ्· तेन कर्तुरभि
धानान्नेसेतिवाच्यं· तिङ्· नाथ्यकर्तुरुक्तत्वेपि क्त्वानाथ्यकर्तुरभिधानाभावात् अनभिहितप्रतिपर्युदासादत एव ग्रामादागत्येह स्नात्वेत्यादौ सप्तमीति भाष्या

दौ स्पष्टं तस्मात् कर्तुः क्त्वार्थत्वमाश्रित्यैव तत्तौ प्राप्नोपनीयेति परिमलेऽप्पदीक्षितोक्तमपास्तं क्रियांतरसंबंधस्य बुद्धिविषयत्वे एव क्त्वः सा
धुत्वं· एतेन पूर्वोक्तौ नाथ्यमात्रस्य बुद्धिविषयत्वेन एकत्रैकमाकांक्षासत्वादन्यगत्वेन तत्तौ माटिकं दुर्वारमिति यपोस्ततदात्मप्रपंचितमिति· एवमुक्त
मकृतं हठयितुं हरिं पूजयितुं दर्शनमस्तीति दोषमुद्धर्तुं च तदुपयोगिप्रासंगिकमाह· एवमिति· अन्यतरनिरूपितशक्त्यनभिधाने यथा प्रधान
निरूपितशक्त्यभिधानेपि न भवति स्याद्बुद्धिमित्यत्रत्यभाष्यार्थे कहरिबलात् यासन्नेतत्स्यभाष्याबद्धृस्समानमपि भवतीत्यर्थः तन्मन्निरूपि
तशक्तेरिति· गुणप्रधाननिरूपितशक्तोरित्यर्थः शक्तेरितिपाठे तु शक्तिद्वयस्येत्यर्थः जातावेकवचनं· वस्तुतो लाघवाच्छक्तेरेकैव निरूपकभेदाद्वै
दृश्यतिप्यथाश्रुतमेव साधु· परं त्वत्र पक्षे पूर्वोत्तरग्रंथसंदर्भः औपाधिकभेदपरतया व्याख्येयः स्यादितिबोध्यं· अपिः प्रधानक्रियानिरूपितशा
क्तेः समुच्चायकः· अभिधायिनी विभक्तिरिति· जातावेकवचनं· तदभिधायि विभक्त्योर्द्वितीयाचतुर्थ्योर्भावत इत्यर्थः· तदेवाहयथेति·चिन्गंतुगा
मभिछतीत्यस्य समुच्चयः· एवं प्रासंगिकमुक्त्वा तत्प्रसंगेन प्रकृतं भाष्यांतरतोपि द्रष्टयितुं प्रकृतजातीयमाह· इष्यत इति· गुणाभिरूपिता
यः शक्तेरित्यस्यानुषंगः· कदापि· गंतुमिष्यते त्र तस्यागत्याद्यान्वये श्राद्धोन्वयेपेत्यर्थः· एतेन च यंतुक्रमः तत्सदोषान्ने गुणक्रियानिरूपिताशा
क्तेनोक्तेयंतः सकृच्छ्रुतस्य युगपदुभयत्रशक्याद्वनयातं भवेन्नैकेनैव प्रधानेनशब्दोन्वयः इतरेणानुसंधानादर्थः हरिणा युक्तं पत्का

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

भुज्यत इत्यादौ केषांचिन्न व्यपेक्षेति· ओदनं पचतीति· सोऽसावनुमानात्प्रतीयत इति हरदत्तोक्तमपास्तं· ग्रामायगंतुमिच्छाद्यनंगीकारात्त्रि
रूपितकर्मत्वस्य सत्वेन परत्वाद्गत्यर्थकर्मणीत्यस्य प्रवृत्त्यानदोषः· एवं ग्रामायगत्वाद्इत्यत्रापि तत्कर्मत्वस्य सत्वेन परत्वाद्गत्यर्थकर्मणीत्यस्य प्र
वृत्त्यानदोषः· एवं ग्रामाय गत्वाद्इत्यत्रापि साधु· अत एव तत्र केषांचिदित्युक्तं· प्रथमांतौदनपदवाच्यस्यायोग्यत्वान्न पचिक्रियया संबंधः· किंतु भु
जिनैवेति न पचिविनिरूपिताशक्तिरूपातौदनपदार्थे किंतु सामर्थ्यात् द्वितीयांतौदनपदार्थस्तत्र गम्यत इति केषांचिन्मतमिति तदर्थः· अत एवेष्टग
तिसंस्पर्शाज्ञानमेयोलोविधीयमानेतत्रापि तौ व न्तिभोगः क्रियते गतिकर्मणा इति हरिः· संगच्छते· संस्पर्शात् इषोः क्रियामुखेनैव द्व्यसंबंधात् निर्भोगः· अभिधा
नं इषिणा तद्धितिन लाहितिना· तदेतदध्यवनयन्नाह· गमिग्रामइति· एवं तर्हीत्यादिः उभे· ग्रामगमने· सन्सूत्रे· तद्द्विधा यके धातोः कर्मण इति सूत्रे इत्यर्थः·
फलितमाहैवं रेति· उक्तार्थस्य भाष्यस्य स्पष्टत्वे चेत्यर्थः· सेकृच्छुतस्य पुन पदन्वयासंभवादाहावृत्येति· प्रतीयत इत्युक्तभाष्यादितिभावः· ननु कथं तत्प्रतीयते इति
त्तेः तत्राह अत्र प्रयोगे इति· इष्यते ग्रामो गंतुमित्यत्रेत्यर्थः· न चैकैपटेकदापीति नास्तीति कुत्र केयटात् भाष्यभाष्यकारायत्ताभे इति वाच्यं तत्र स्थानये ग्रम०
नत यथोक्तेः तथाहि· एवं तर्हीति प्रतीके इष्यते ग्रामो गंतुमित्यत्र गमनस्य ग्रामार्थत्वाद् ग्राम्यमानादिन्नकर्त्रोः वाक्ययोरेकेन शब्देनाभिधानासंभ
वात्प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद् ग्रामस्यैवाभिधानं लकारेण भवति इषिक्रियाया आख्यातवाच्यत्वात् प्राधान्यमिति प्रधाने क्रियाश्रयत्वाभिधानेऽणक्रिया

शक्तेरभिहितवच्चकास्तनाद्इषिक्रियापेक्षा द्वितीया चतुर्थ्यौ न भवत इति कैयटः· इत्थं हितदाकूतं· नन्विषेरुभयकर्मत्वे कदाचिद्गमनरूपे कर्मणि प्र
त्यय इष्यते ग्रामं गंतुमित्यपि स्यादत आह· इष्यते ग्रामइति· ग्रामार्थत्वाद्धेति· ग्रामप्राप्त्युद्देश्यकत्वादित्यर्थः· अत एव गमनस्य स्वतीनुद्देश्यत्वादप्राधा
न्यंतदाताप्राधान्यादिति· एतेन युगपदुभयोरभिधानं स्यादित्यपास्तं· भिन्नकक्ष्ययोरिति· प्रधानाप्रधानात ततो द्वितीया स्यादेवेति पूर्वोक्तप्रयोगाप
त्तिर्दुर्वारैवेत्यत आह· इषिक्रियाया इति· अथ ग्रामं गंतुमिच्छतीति कस्य किं कर्मेत्याशुपक्रमभाष्यपर्यालोचनया स्यापि भाष्यस्यैकप्रयोगे उभयत्राग्रा
मस्य चूसाशाल्वद्ान्वयपरत्वलाभः अन्यथा कदाचिद्ग्रामः कर्म कदाचिदुभे इत्येव स्पष्टत्वाय वदेदिति ननु एवं प्रस्थितं मूलेनात आह· एवं चेति· उ
भयस्य तत्र भाष्यप्रामाण्यादुभयत्र शाब्दान्वयलाभेन पत्कोरनोभुज्यत इत्यस्येव साधुत्वलाभे चेत्यर्थः· एतद्विरोधात्· प्रक्रांतसूत्रद्वयस्योक्तवक्ष्यमाण
भाष्यविरोधात् अयं चातितुच्छत्वे हेतुः· अपि स्तत्समुच्चायकः· नन्वेवं तस्येतद्रूपत्वे किं तु मुचितमत आह· स्वरूपेति· स्वरूपव्याख्यानमेव परमभिमवं हेतुरित्य
र्थः· तथैव· प्राचीनानुपूर्व्येण तदितिशेषः· इत्यादिना साधित्वं स्यंतेनेति भावः· एतेन तत्पारलौकिकं यदुक्तं मूलरीत्या सर्वे संतिष्ठेः एतेनाचेत्तु मुन इत्यादि
नतहिवकव्यमि· सतं पूर्वपक्षभाष्यमाश्रित्याप्यपकृत इत्यादि सिद्धांतभाष्यानुसारिवस्तुतस्त्वित्यादिमनोरमाखंडनपरनवीनग्रंथोप्यपास्त इति मं
दोक्तं वेपास्तं· तस्य पूर्वपक्षत्वेः अपकृत इत्यादिनात दुक्तार्थसाधनस्यासंगत्यापत्तेः आरंभप्रेसास्यान पोः सप्रफलत्वस्य सार्वत्रिकत्वाच्च· तथैवष्टत्वे प्रद्री

सातत्यंवत्स्नेऽचिसाध्वसांकापरम्भीष्यवार्तिकग्रंथानांसर्वत्राप्रामाण्यापाताच्च·विरुद्धभाष्यांतरदर्शनेपूर्वपक्षत्वमवतारार्थेतिदिक्·यद्यपिस्वादुमी
तिसूत्रभाष्यंप्रागेववक्तुमुचितंतथापिकैयटवत्ताऽभाष्यात्तथाऽप्यलाभमुक्ताभाष्यादेवतथालाभइत्यर्थंसूचयितुमंतेतदेवभाष्यमाहातएवेति·उक्ता
र्थस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः·आचतुमुनःसमानाधिकरणेप्रत्ययाइतिवार्तिकंसव्याख्यानमाह·तुमुन्निति·ल्काद्यइत्येवसिद्धेयद्यपित्रयाणामुक्तिर्विशिष्यभाष्यतेषा
मुक्तेरवात्·तथाप्यल्पाच्तरत्वात्सूत्रपाठप्राथम्याच्चतत्कारणमुक्त्वातुमुनादयइतिवाच्येतुमुनःप्रथमोक्तिस्तुमुन्त्वसामान्यात्तुमुन्णवुलाविपस्यापि
ग्रहणसूचनायअतएवभोक्तुमोदनःपच्यतेइतितदुदाहरणेतत्रभाष्योक्तंसंगच्छते·अन्यथाऽदिग्रादस्यप्रकारार्थत्वेनधातुसंबंधाधिकारविहिता
व्ययकृतांतुमुन्तानांग्रहणेपितस्यतदंतर्गतत्वान्नस्यातइतिभावः·भाष्यपूरितानुप्रयोगेणेत्यस्यार्थमाह·स्वान्वयिनेति·तुमुनादिप्रकृत्यर्था
न्वयिनेत्यर्थः·तस्यैवविवरणंसमभीति·यद्वास्वान्वयिनाक्रियाकेणसमभिव्याहृतेनेत्यर्थः·अनुप्रयुज्येति·भाष्यस्थानुप्रयोगशब्देकर्मणिघञितिभा
वः·आख्यातेनेतिशेषः·समानाधिकरणेइत्यस्यसमानेएकस्मिन्नधिकरणेद्रव्यरूपेकारकेइत्यर्थः·समानशब्दएकपर्यायःतदाहतद्वाच्येति·आख्यात
वाच्येत्यर्थः·आख्यातवाच्यकारकाभिन्नयत्वेक्त्वादिकारकंतत्रेतियावत्समानाधिकरणेकारकेवर्तमानाद्धातोरितितदर्थः·तेनतस्यधात्वर्थंप्रतिवि
शेषणत्वमेवेतिनबोधवैषम्यं·अतएवपक्त्वौदनंग्रामोगम्यतेदेवदत्तेनेतिसिद्धं·वचनफलमाह·तेनेतिवचनेनेत्यर्थः·आदिनाहंभुक्त्वाव्रजामीत्यादिसंग्रहः·

द्वितीयेत्युपलक्षणंतृतीयाया अपि·अस्यतुमुनादेः·आपत्तौविधानापत्तावित्यर्थः·पचिक्रियाकर्मत्वस्यातन्निरूपितकर्मत्वस्य·तथैवखंडयति·नवक्त
व्याइति·नवक्तव्यमितिपाठेतूक्तार्थकंतद्वार्तिकंनवक्तव्यमित्यर्थः·विधानादिति·अप्रयुक्तौभावेइत्युक्तेरितिभावः·तदेवोपपादयति·अनेनहीति·
अन्यथाऽऽरंभप्रत्याख्यानयोःफलभेदापत्त्यातदसंगतिःस्पष्टैव·तदेवाह·तत्रेति·आरंभप्रत्याख्यानयोर्मध्येइत्यर्थः·वचनारंभे·आचतुमुनइतिव
चनारंभे·एषांमुक्तौक्तानांओदनंपक्त्वाभुज्यतेपृष्ठापितुंत्राम्यतेहरिमित्यादीनां·सन्नादीत्यादिनास्वादुमीत्यादिसंग्रहः·अन्यथाभाष्यकृतांतथानोक्ता
तदनुक्तस्यानापत्तिःतच्चनोचितमित्याहोचितइति·यत्तुहरिग्रंथादौप्रधानपदेनसर्वत्रप्रधानंतिङंतवाच्यक्रियैवतच्छक्तेरेववस्तुतःभावमाहात्म्य
नस्वसमानाधिकरणेतरशक्त्यभिभावकत्वात्अतएवपक्त्वौदनंभुङ्क्तेदेवदत्तःपक्त्वौदनोभुज्यतेदेवदत्तेनेत्यत्रतृतीयाद्वितीयेन·अतएवचक्षुर्भ्रमति
हंतुरात्मत्वमित्यपिभवतीतिपक्षशायांकैयटोक्तंसंगच्छतेनत्रात्ममित्यस्यापिनामत्वेनेतरक्रियांप्रतिगुणत्वेनस्वसमानाधिकरणेतरशक्त्यभिभ
वेसामर्थ्याभावादितिकैयटानुयायिनस्तन्न·ग्रामंग्रामायवागन्तुंत्राम्यमित्यस्याप्याप्यापत्तेः·स्तुत्युपहंतुंत्राम्यमितिभाष्यप्रयोगस्यव्यनापत्तेश्च·निय
मतोऽन्यत्रमाक्रियायाःकांक्षस्यैवतामत्वस्यप्राक्प्रतिपादितत्वेनतत्रत्रात्ममित्युक्तेरसंगतत्वाच्च·अपिचसमानाधिकरणेइत्यस्यानुप्रयोगेणेत्ये
व्याख्यानात्तथार्थोगौरोरमानाभावात्कैयटोक्तप्रयोगस्यापिचिंत्यत्वात्तद्वचनवादिमते।सिद्धं·नचतद्व्याख्यातांतानुप्रयोगविषयं·स्तुत्युपहंतुंत्रा

DR BHAU DAJI

भाव·प्र· र्थमिति भाष्यप्रयोगासिध्यापत्तेः तुमुनाकर्मणोऽनभिधानात् द्वितीयापत्तेरिति दिक् नइश्वनमन्याहेवं चेति भाष्यवार्तिकविरुद्धप्रयोगाणामसा
धुत्वे चेत्यर्थः अपि मौलप्रयोगस्तु त्वाचकः सुधःप्रतिपातमात्रविशेषणत्वमपि न युक्तं गमेश्रीमः कर्मेद्धयेष्वमेइतिसूत्रस्य भाष्यविरोधादितिबो
ध्यं· तथासति पपर्यवसितमुपसंहरति· तुमुनाघन्यमिति· तस्मादित्यादि· तुमुनाघन्यपिनीयाक्रियाप्रधानक्रियातन्निरूपितशक्तेरित्यर्थः अत एवाग्रे
उक्तं गुणाभूतेति· स्वपदेनशक्तिः स्वसमानाधिकरणत्वशक्तेर्विशेषणंयत्तदित्यनेनसमावप्रकाशयोरभेदः सूच्यते· स्ववृत्तिसमप्रकाशइत्यत्रान्वयः किन
धर्मेणातुल्यत्वमित्याकांक्षायामाहाभिहितत्वेनेति· तथाचप्रकाशस्यस्वतुल्यत्वमन्यतरधर्मेणेतिभावः· सुधियः भाष्यादिपरिशीलनशालिनः भाष्या
दिविरोधायाहेदमिति· तद्वदेवेति· भाष्यादिविरोधात्तद्यथातितुष्णमेवमिदमपितस्यपथ्यातदोषनायतेतमायेतानुवादस्तथास्यापीत्यर्थः· किंचवि
षयवृत्तौपीत्यत्रतुमुनः साधुत्वापेक्ष्यतइत्यध्याहारस्यावश्यकः अन्यथाक्रियार्थे पपदत्वाभावात्कादियोगाभावाच्चसर्वदुर्लभः स्यात् अध्याहारेतु
इच्छार्थेष्वितितुमुन्सुलभः विषयवृत्तौपितेनव्यवच्छेत्तुमिष्यतेइतियन्नदस्यापतमन्याप्यमितितदर्थः एवंचाध्याहृतेनकदेशान्तिशाभिधानान्नाद्विती रामः
यापत्तिः तावृशेषायाअन्याप्यत्वं वनदृषयस्यान्याप्यत्वेन· एवं अमुनारदइत्सवोधीलादौनारदइतीतिश्रीकृष्णोयज्ञानानुकरणं·
नारदइत्येतच्छब्दाभिलप्यमानाकारेबोधइतिबोधः एवंचप्रथमान्तस्यप्रातिपदिकत्वान्नतत्रद्वितीया· एवंचप्रायेणेति क्वचिन्निपातेनेत्याद्यपिचवि

त्वमेवायुक्तं चैतत्· इति· प्रकरणोद्देशेप्रकाशादिसमासेषु· निदर्शनेप्रकारेचस्यादितिकोशादितः कर्मत्वद्योतकत्वेमानाभावात्· किंचसंप्रतमि
त्यस्येतद्धि संप्रतीदानीमधुनासांप्रतंतथेत्यमरादिदानीमित्यर्थकतयातदर्थकत्वेमानाभावात्· किंचतथात्वेस्वयंदत्तवरस्यत्वतः द्वषीप्रयोगइत्यु
पक्रमसत्वेनसंप्रत्ययुक्ततामतिपादनेपिकालांतरेयुक्ततामतीत्याः संगतेः स्पष्टत्वात्· एवंचपरिगणनमेवतत् अतएवभाष्येपरिगणनमित्येवो
क्तं अतएवप्रकाशकारादिभिः प्रायेणेतिनोक्तं परिगणनादेवकटंभाष्यंकृर्वित्यादौविशेष्यादुत्पन्नद्वितीययागतार्थत्वेपिविशेषणात्ता· अतए
वाधितरीत्यादौसमासःतद्वचनसामर्थ्येनहितस्यपरिगणनत्वमेवकल्प्यंतिनुयुक्तं· कल्पितात्सयेसकपिचवृत्तेवनितोतुमुचितत्वात्· अतएवाग्रे
आश्रपदृत्यादौसप्तमी· किंचनिपातेनाभिधानेपिप्रातिपदिकादुत्पन्नतत्वव्यक्तिमत्वेनेवभात्वमिततत्रविभक्तिः सुलभ्याशब्दशक्तिस्वभावादस्येवा
र्थस्यद्योतकोऽधिनिपातः अतएवपरिगणनप्रत्याख्यानेपिनदोषःतत्वेत्यंप्रक्रियादशायांकर्मणिकमीभ्यार्थयोपीत्याश्रयणात्कटस्वविशिष्टक
टनिष्ठकर्मत्वाकारपिभोग्यत्वादियुगविशिष्टनिष्ठस्यतस्यबोधार्थंततोपित्या· एतेनविशेषणाविभक्तिः साधुत्वार्थाऽभेदार्थिकावेत्यपास्तंतथा
शास्त्रवचनाभावाच्चाबाधस्तुमिशास्त्रपीविशेष्यविशेषणभावेनैव· कारकाणांभावनान्वयस्तुमतिः सामान्याश्रयद्वारावाऽन्वयःतिङ्कृतो
वुनप्रकृत्यर्थस्यकर्मतामात्रानुः किंतुस्वप्रकृत्यर्थप्रतियस्येयस्यकर्मतातस्येसर्वस्यापिकर्मतामात्रत्वुरितिकृतः कटःसुंदरइत्यादौनकापिद्वितीया·

भाव·प्र·

कारकान्वययोग्यक्रियावाचधातूपस्थितैवननुतद्धिताद्युपस्थितायाषष्ठ्येवंकर्तृकर्मणोरितिसूत्रभाष्ये· अतएवशतेनक्रीतइत्यर्थेकशतस्यपदोपात
क्रियायांनकारकान्वय· इतिनशतात्कदेवदत्तेनेत्यादि· अधिकारवारिद्रोणेनेत्यत्रतुद्रोणोपकृत्यादित्वात्तृतीया· एवंचशतस्यशब्दात्कर्मादिः क्रियाजनक
त्वेनविभक्तिवाच्यतावच्छेदकीभूतशक्तिमत्वेनचनभावमितिनविभक्तिप्रसक्तिः एवंकर्मादिपदैरिवपक्षादिपदैरपिनविभक्तिप्रयोजकरूपेणकर्मा
दीनांमानंतिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिधानेइत्यस्यायमर्थः शक्तेरभिधानेततश्चत्वावेशेननभावमितिविभक्त्यप्रसक्तिः अनभिहितसूत्रेहिअनुभूतश
क्तिककर्मादिप्रतरांनेत्यत्रैवतात्पर्यमाहकं· तिङोक्तावपिघटोस्तीत्यादौप्रातिपदिकस्याभूतकर्त्रादिशक्तावत्तेःशक्तावभूतत्वंचसर्वत्रप्रतीयमानप्राति
पदिकार्थःसंपन्नइति· अतएवभेदेनाप्रतीयमानत्वमेव· एवंचमूलंपरममूलंतदनुयायिदृष्टाद्युक्तंचचिंत्यमेव· एतेनविषवृक्षोऽपीत्यादौप्रथमाप्रयोजकंनति
पातार्थेसामानाधिकरण्यं· वैयाकरणमतेतेषांवाच्यार्थाभावात् किंतुअसौप्रतमिसितत्रात्पर्यग्राहकानुरोधेननयुज्यतइत्याक्षिपातत्रैववृक्षइत्यस्या
न्वयः अमुनारद्दृइत्यत्रापिअमुमवोधिक्षिमित्यपेक्षायांनारदोभवतीतिभवतिक्रियाध्याहारेणैवयोजना अन्यथा अमुमित्यत्रापिद्वितीयानापत्तेःय राम०
तुअमुमित्यस्यादौक्रियान्वयांगीकारान्नदोषइति· तन्नतथापिविभक्त्यर्थःसपीभावस्यदुर्वारत्वात् सविशेषणानांवृत्तिर्नेत्यस्यानित्यसमासवि
षयकत्वात्इतिरत्नाकरोक्तमपास्तं उक्तदोषगणापत्तेः निपातानांवाचकत्वस्यापितत्सिद्धांतेसत्वाच्च· तत्राध्याहारंविनैवनिर्वाहाच्चेतिदिक्· तदेतदध्व

नप्रत्याहेवेति· मैवमितीति· फलसत्वादितिशेषः ननुतथाप्युद्देश्यत्वादिभानायसूत्रेस्वावश्यकत्वेनाग्रेगिरिसितावसंयतगमनंनिर्बीजमतआहेगत
देवफलमाह· यामसितिएतेननतथारत्नाकरदृष्ट्याद्युक्तमपास्तं· ननुईप्सिततमत्वघटकेच्छाविषयत्वस्यनभानमननुभवादतआहेष्वनाप्सितमिति·
तथाचतदुपादानेनतदुपलक्ष्यंकाकेनपुंडरीकादिवत्तात्पर्यमितितदावश्यकमितिभावः· संबंधंविनातदसंभवादाह· एतदिति· अतएवसूत्रेसनुपातः
तेनहीप्स्यार्थकेनोदेश्यत्वंगर्भितमितिभावः ननुइच्छाविषयत्वादिवदुद्देश्यत्वादेरप्यभानात्तदुपलक्षणेनमानमतआह अनएवेतितद्भानांगीकारादेवे
त्यर्थः गौरित्यस्यविप्रायेत्यादिः अपिविप्रसमवायकः· नन्वेवमिष्टसिद्धेरेवगरिकर्मत्वस्यविप्रेसंप्रदानत्वस्यांगीकारादतआह· नत्रैवेति· गवेवेत्य
र्थः· एवेनविप्रव्यावृत्तिः तथाचाव्याप्तिव्यातीइतिभावः नन्वेवंदायोगेएवसंप्रदानत्वमित्यस्याज्ञाश्रयणात्कर्मसंज्ञानवकाशस्यादतआहपर्य
येणेति· तदनाश्रयणेप्रमाणंतुभाष्यमेवाग्रेस्फुटं· ननुदाधातुयोगेविप्रस्याप्युद्देश्यत्वेनतत्रसंप्रदानत्वंचरितार्थमदन्यधातुयोगेचकर्मत्वं·त
थाचतद्योगयोःपरत्वात्कर्मसंज्ञैवस्यादितिकथंपर्यायतेतिचेन्नकर्मणोस्यस्याभावे·ऽभिप्रैतीतिउपस्थितकर्त्रीपूर्वंमंतरंगत्वात्स्वनिष्ठदानक्रियया
करणभूतया·ऽभिप्रयतेसंबध्यतेगौः पश्चात्तुदानक्रियाभिप्रेतगव्यादिकोऽभिप्रयतेइतितस्यक्रियासंबंधोबहिरंगइतिबहिरंगक्रियासंबद्धेविप्रेसं
प्रदानत्वाप्राप्तिः कर्तृनिष्ठधात्वर्थव्यापारजन्यफलसंबद्धंसंप्रदानसंज्ञामितितद्दृष्टिनतत्सूत्रार्थोऽत· कारकाधिकारेचसामर्थ्यंगम्यप्रकर्षानाश्रयणे

भाव·प्र· ष्यंतरंगत्वादिरंगभावाश्रयणमस्त्येव· नच पर्यायेणत्यर्थेकर्मणीति ग्रंथे· सिद्धांतेप्यनुवादत्वेनेदानीं तत्वस्यैवोचितत्वादितिभावः भाष्यक्रमेण एव
स्यादित्येतावन्मात्रस्योक्तत्वादाह· केचिदिति· उद्देश्यत्वं च साक्षात्फलरूपेषात्वर्थोक्तिमायाः फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयत्वात् तदाश्रयत्वात्त्वामादेर
पितत्वमितिभावः ननु चतुर्थ्या उद्देश्यत्वे वाच्ये एव प्रागुक्तभाष्यसंगतिस्तत्रैव किं मानमत आह· चतुर्थ्यास्त्विति· न त्वं चोद्देश्यादिपदशक्यतावच्छेद
कतया सिद्धं पदार्थांतरं यत्तु इच्छाविषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति तन्न देवाय स्वाहेत्यादावुद्देश्यविधेयभावेनान्वयात् देवे उद्देश्यत्वप्रतीतावपीच्छाविष
यत्वाप्रतीतेः क्वचित्तत्समानाधिकरणमित्यन्यत· इदं च प्राचोक्तरीत्या· सिद्धांतमतेनतु· तत्समानाधीति· स्वैवेति· प्राचीननवीनेत्यर्थः विप्राय गां ददाती
त्यादौ विप्राभिन्नसंप्रदाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकं दानमित्यादिरीत्या बोधः· स्वत्वसुद्देश्यतानिरूपकत्वं संबंधः संप्रदानविप्रीयं विप्रसंप्रदानकमिति वा
बोधः एवं चोक्तभाष्यात्तस्य तत्र भानावश्यकत्वे तद्बोधकहेतुरिति सूत्रावश्यकत्वे नुद्देश्यद्वेष्योदासीनयोः संग्रहाय तथाप्युक्तमित्यस्याप्यावश्य राम०
कत्वं ईप्सितत्वानीप्सितत्वयोर्विभक्तिवाच्यत्वमिति न्यायसुधायामप्यत्रैव तात्पर्यमिति बोध्यं· एतेन धात्वर्थकलशालिकर्मेति सूत्रमस्तु तथाप्युक्तं
चानीप्सितमिति न कर्तव्यमिति मतं लाघवं न च अग्नेर्माणवकमित्यादौ माणवकादेरनेनापवादत्वात्कर्मत्वं बाधित्वा अपादानत्वं स्यादिति वाच्यं·
धात्वर्थफलानधिकरणत्वादौ चरितार्थत्वेनापादानमुत्तरणं गां दोग्धीत्यत्रैवापादानत्वं बाधित्वा परत्वात्कर्मत्वोपपत्तेः धात्वर्थस्तु प्रवृत्तिध्वंसानु

कूलो व्यापारः सूत्रप्रत्याख्यानेनादोषाच्च· एतेन धातूपस्थाप्यत्यागावश्यकत्वादिस्फुटं तो मनोरमाग्रंथोऽप्येरितिप्रतीकमुपादाय ईप्सिततमे
त्यादितत्रेतिभाव इत्यंतस्तु व्याख्यातः ग्रंथस्थापातः संयोगस्य फलकोटौ प्रवेशे गौरवात् प्रत्वभिष्ठसंयोगाद्यनुकूलगोमार्गपतनरूपव्यापाराभा
वानुकूलव्यापारविवक्षायां पयप्रतियोगिकत्वेनुयोगिकसंबंधस्य लाघवात् गोभ्यो वारयतीति प्रयोगापत्तेश्च प्रवृत्तिध्वंसस्य धात्वर्थत्वेतु तस्याश्चेत
नविष्ठत्वेन नानादराप्रयोगः एवं च प्रवृत्तिर्न संयोगानुकूलव्यापारः किंतु कृतित्वव्याप्तिविशेषः तथा च कृतित्वस्येव प्रवृत्तित्वस्य लघुधर्मस्याभा
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवे संयोगानुकूलव्यापारत्वस्य गुरुधर्मस्य कृतत्वस्योक्तत्वात् धात्वर्थैकुसौष्ठवसमवेशप्रागभावावच्छिन्नाभावयोरिष्टतम
योगानापत्तेश्च प्रत्याख्यानेपि सूत्रसिद्धार्थसत्वेन दोषाच्च न हि प्रत्याख्यानं नाम तदर्थखंडनं किंतु तस्यान्यथासाधनं अत एव गौरवस्याप्यंगीकारश्च·
अन्यथा रांपतेर्व्यापारद्वयार्थकत्वेपि गौरवापत्त्यात् व्याप्यर्थभानापत्तेश्च· माणवकेकर्मसंज्ञया बाधः स्याद्विपतिरिवाधिकास्यादिति भाष्यस्य कर्तुरीप्सिततम
पठितसूत्रस्थापकस्य संयोगानुकूलव्यापाररूपप्रवृत्तिपरत्वं भाष्यस्यामात्यघवानुयोगिकत्वप्रतियोगिकसंयोगएव न त्वपीगस्येष्टत्वाच्च·
अपसारयतीत्यर्थे चोरायवान्वारयतीतिवत्सत्वाभिधानेनत्वप्रयोगइष्टापत्तेश्च· प्रवर्तकनिष्ठव्यापारविशेषस्यैव प्रवृत्तित्वेन तस्याश्चेतनाचेतनसा
धारणत्वेनत्वन्नैतेपि तस्यदुर्वारत्वाच्च प्रवृत्तेर्जातिविशेषस्वरूपत्वस्य दुरुपपादत्वाच्च ज्ञात्वेवोत्तरग्रंथासंगतेश्च· तदिनरणवृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वरू

भाव·प्र· पप्रवृत्तित्वेन बोधे मन्मते एव तस्य लघुत्वाच्च· एतद्भाष्यप्रामाण्यादिशिष्टशक्तिसिद्धौ गुरुधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वाभाव प्रतियोगितावच्छेदकत्वयो
रंगीकारस्य प्रामाणिकत्वेनादोषाच्चेति दिक्· नन्वेवमग्निसमूलोसंगतिरत आह फलांतरमिति· उक्तादन्यदित्यर्थः· अपिरुक्तसमुच्चायकः· यदि ताव
न्मात्रं फलं स्यात्तर्हि कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्येव वाच्यं ईप्सिततमग्रहणं व्यर्थमेव· एवं च विशिष्टस्त्रापेक्षत्वात् तन्मात्रापेक्षया वा फलांतरत्वोक्तिरत एवा
पि संगतिरिति भावः· द्वितीयपक्षाभिप्रायेण तदुपपादयितुं मूलीयापादानत्व प्राप्तौ हेतुमाह ईप्सिततमिति· यद्यपि योगिके ईप्सितशब्दस्य पयसोद
नमिति व्यावृत्तिः फलमिति तमप एवेदं फलं तथापि प्रकृतिविनातमपो ऽभावात्तत्फलसंदुर्वचत्वाद्विशिष्टमुपात्तं· अपवादत्वापत्तेरिति कर्मत्वस्य सर्व
त्रप्राप्तौ वारणार्थेति सूत्रस्य विशिष्यारंभात्· एवं च तत्र माणवकस्य कर्मत्वेन स्यादिति भावः· तत· वारणार्थेऽपादानत्वं· तथा च नापवादत्वं तस्येति भावः· त
स्यापीति· अग्नेरपीत्यर्थः· अपिर्माणवकसमुच्चायकः· तदुपस्थाप्यपीति· वारयतीसुपस्थाप्यपीत्यर्थः· एतेन वारणार्थानां कर्मण्येवेप्सित इत्येव न्यासः कार्य
इत्यपास्तं तत्फलमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति· तथा च तदभावे अपवादत्वापत्तिर्युक्तैवेति भावः· ननु प्रवृत्तिविघातस्यैव वारणत्वेन संयोगरूपफलं रम०
न वारयतिवाच्यमत आह· वारयतेश्चेति· तत्सूत्रस्थोक्तभाष्यादिति भावः· आदिना भक्षणं· तथा च क्वचित् भक्षणादिजनकव्यापाराभावानुकूलो
व्यापारः क्वचित् संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापार इति फलितेऽनेनापि मंदोक्तिरयुक्तेति बोध्यं· तथा च तद्धात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रयोऽपा

दानमिति तत्सूत्रार्थ इति बोध्यं· एवं एव च प्रवृत्तिविघातपदेनोच्यते इति भावः· नन्वीप्सितशब्दस्याभिप्रेतपर्यायस्य रूढस्य तत्र ग्रहणे न यवादीनां स्वत्वेन
तीप्सितत्वेन तत्रैव तत्प्राप्तिर्न तु गवि· गवादेः स्वत्वे तु नत्रैव तत्वेन तत्प्राप्तिरिति कथमनुपपत्तिः तदापादनमत आह· तत्रापीति· वारणार्थानामिति सू
त्रेपीत्यर्थः· अत एव कूपादंधं मिसादौ कूपादेरपादानत्वं· अन्यथाऽगाधमेव प्रादितो माषादीनां नाशाभावरूपफलाश्रयत्वेन गोस्वाम्यभिप्रेतत्वेपि अ
प्राप्तत्वात् तन्न स्यात् न च संयोगेन तत्कर्तृव्यापारजन्य इति तत्र कर्मत्वाप्राप्तिरिति वाच्यं· कर्तृव्यापारवाचकधातूपात्तफलाश्रयत्वमित्यर्थस्यैव
तेन लाभात् फलस्य तत्तद्धात्वर्थत्व पर्यंते ऽनाग्रहात्· अपिना प्रकृतसूत्रसमुच्चयः तत्प्रतिपादितं प्राक्· एवं च वारणार्थकधातुप्रतिपाद्यव्यापारजन्य
फलाश्रयत्वमेव तत्रेप्सिततत्त्वमिति भावः· एतेनेप्सितं किं कूपादंधं वारयतीति कर्तुरीप्सितेति सूत्रेऽप्युदाहरंतो रत्नाकरादयः प्रत्युक्ताः· यद्यपि कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्य
स्य फलं तद्वानरूपमुक्तं योगिके प्सितशब्दस्यापि पयसोदनं भुंक्ते इति व्यावृत्तिः फलमुक्तं· नचेदमपितमप एव कुतो न आवश्यमिति वाच्यं· अग्निपयउ
भयव्यावर्तकप्रकर्षस्य दुर्वचत्वात्· तथापि तमपदं फलमिति बोधयितुं वदंगीकारे दोषाभावमुपपादयति· ईप्सिततममिति· विशिष्टोपादानं प्राग्वत्
इत्युक्तौ· इति इत्युक्तावित्यर्थः· माणवकांशस्येति· वारणार्थानामित्यस्येति भावः· ईप्सिततमे· माणवकादौ· अनेनेति· तद्घटितेन कर्तुरिति सूत्रेण· अप्रभा
वः· प्रवृत्तिनिमित्तगतप्रकर्षेण तमवादिर्विधीयते· प्रवृत्तिनिमित्तं चात्रेच्छा· तस्यास्तु तः प्रकर्षसंभवेपि व्याख्यानाद्विशेषणीभूतमाप्तिगतः संगृह्यते· व्याप्ति

भाव·प्र· प्रकर्षश्च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यधात्वर्थफलाश्रयत्वरूपः न च कर्तृग्रहणात्सिद्धमेतत् तत्सूत्रे इदं वेप्सिततमेति कर्मणा कर्तुराप्तेरेव सि-
द्धेः पुनः कर्तृग्रहणेन प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयस्यैव तेन ग्रहणादिति वाच्यं लघुना तमप्ग्रहणेन कर्तुरीप्सितस्य प्रत्याख्यानेनालघ्यो वक्तुं फ-
लांशे प्रकृतधात्वर्थत्वस्य व्यापारांशे इव प्रत्यासत्त्यैव लाभेन माषेष्वश्वं बध्नातीत्यादावदोषादिति · इदं च प्राकृम्मतेन तदाहेप्सिततमत्वं चेति फलव्यापा-
रयोः प्रकृतधात्वर्थत्वं तु प्रत्यासत्तिलभ्यमित्युक्तं तेन यदा पुण्यार्थं माषभक्षणाय माषक्षेत्रे एवाश्वं बध्नन् तदापि माषेष्वश्वं बध्नातीत्यादौ न माषा-
णां कर्मत्वं · बन्धनप्रयोज्यभक्षणफलाश्रयत्वेऽपि भक्षणस्य तदर्थत्वात् प्रयोज्यत्वं च जन्यत्वजन्यसाधारणं अत एव गां दोग्धि पय इत्यादौ विभागानुकूल-
व्यापारानुकूलव्यापारार्थकदुहियोगे पयसः कर्मत्वसिद्धिः न चैवमस्मादावित्याहात एवेति · दृष्टेप्सिततमत्वांशे कारणान्तरत्वाभावादेवेत्यर्थः उपल-
क्षकाभावे तु फलस्याभावस्यावश्यकत्वादिति भावः · तत्र · अग्रे माणवकं वारयतीत्यत्र · नत्वावश्यकमितीति · तथायुक्तमित्यस्यारम्भसामर्थ्यादेव त-
दभावेऽपि तदर्थत्वसिद्धेरिति भावः · ननु युक्तमेतत् तावन्मात्रेण इष्टासिद्धेस्तथापि तदभावे इत्यस्य त्वार्थः तथेति भिन्नं पदं चावधारणे तथा युक्तप्रयोज्यः
तथैव युक्तमित्यर्थः कथमित्यपेक्षायामीप्सिततमवत् क्रियया युक्तमिति लभ्यं येन प्रकारेणेप्सिततमं क्रियया योगः भक्षणादिना युज्यते तेनैव प्र-
कारेण युक्तं तदपि कर्मेत्यर्थः · एतेन चौरार्थे इतिदं युक्तमपास्तं · एवं चानीप्सितपदाभावे उदासीनसंग्रह एव स्यात् द्वेष्यसंग्रहो न स्यात् किं चाग्रे माण-

कमित्यादौ प्रकर्षहीनेप्सिताग्न्यादेरेवानेन संज्ञाप्राप्तौ वारणायोगारम्भ इत्यसन् वक्तुं स्यात् · न च सत्त्वविषयेऽत एव · तथायुक्तमिति प्राप्तकर्मत्वबा-
धेन तत्समकालमिति वाच्यं स्वविषये प्रकर्षहीनेन युक्ते चेप्सिततमप्राप्तौ बाध्यसामान्यचिन्तायां माणवकादेरप्यपादानत्वापत्तेः विशेषचिन्तायाम-
पि पुरस्तादपवादन्यायेन कर्तुरीप्सितस्यैव बाध्यत्वेन माणवकादेरपादानत्वमग्न्यादेः कर्मत्वमिति वैपरीत्यापत्तेश्च · एवं चानीप्सितपदमावश्यकं · तथा
सति अधर्माज्जुगुप्सत इत्यादिवदुत्तरपदार्थं प्रति योग्यभूतं द्वेष्यमेव पर्युदासेन न गृह्यते किं तु तद्भिन्नमात्रं तेन द्वेष्योदासीनयोः संग्रहः · उदासीनत्वं च नोपे-
क्षानुद्देश्यविषयत्वं नदीकूलं कर्षतीत्यत्रैतेन तदसंभवात् · किं त्विष्टाद्वेष्याभ्यां भिन्नत्वं · एवं चाग्न्यादौ तथायुक्तमित्यस्याप्राप्तौ वारणस्य सावका-
शत्वात् प्रकर्षयुक्तेऽनेन बाधो युक्तः तथा तथायुक्तमित्यस्यावश्यकं अन्यथा विषेणौदनं भुंक्ते इत्यादौ करणत्वमात्रविवक्षायां विषस्य तत्त्वापत्तिः प्रया-
गं त्वा शीघ्रं गन्तेत्यत्र प्रयागस्य वनत्वापत्तिः तत्सत्त्वे तु समभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारप्रयोज्यतद्धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपविवक्षिततत्त्वा-
भावान्न दोषः · एवं च सूत्रं विंसं · एतेन तथा रत्नाकरेदं यायुक्तमपास्तं · अत एवात · द्वेष्येति चोरान् पश्यतीति द्वेष्ये त्वत्र पूर्वेण प्राप्तेः विषयं द्विपसंबं-
धात् द्वेष्यमानावपि तेन नष्टौ नोद्देश्यावपि तु निष्टदर्शनावेवेति भाष्यकैयटयोः स्पष्टत्वात् विषं भुंक्ते इति तु न द्वेष्योदाहरणं · पराधीनतयापि वि-
षं भुज्यमाने भुजिक्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वात् पूर्वेणैव सिद्धत्वात् · तदुक्तं भाष्ये अतश्च विषमीप्सितं यत् भक्षयतीति · एतेन पराधीनतया

भाव·प्र· मुख्यमात्राभिप्रायेणेदमुदाहरणमिति वदंतः प्रकाशाकृद्दत्ताकरदंड्यादयः परास्ताः अपि नोदासीनसंग्रह इष्टसिद्धेः समुच्चयः व्याख्यानादेवेति·
अयं भावः सादृश्यार्थकतया शब्दोक्तेः खात्सूत्रस्य तदन्यार्थकत्वेऽपि किंचित्सादृश्ये नोदासीने एव स्यात् अकर्षे तीनेडिक्षिते एव वा स्यादित्यनवाभिमतं तदयु
क्तं तथाशब्दस्य प्रकारार्थकत्वेऽप्युपात्तधर्मेक्षत सादृश्यस्यैव ग्रहणेनान्यसादृश्यानपेक्षणात् यालस्तत्रैवोत्पन्नः स च धर्मः प्रागुक्त एव· एवं चेप्सिततमभि
न्नमात्रस्येतत्प्रकारयुक्तस्य तत्र ग्रहणेन प्रकर्षेतीनेते त्रवारणेत्साद्दीनां सावकाशत्वात्प्रकर्षयुक्ते कर्तुरिसनेन बाधादनुदेश्यद्वेष्योदासीनयोरेव तत्र
ग्रहणं पर्यवस्यतीति· वस्तुतस्तु एतद्ग्रंथस्यार्थमेवानीप्सितग्रहणं भावस्यकमन्यथेष्टाव्यवस्थानसिध्येत अत एव च तत्रानुदेश्यत्वभाममपि सुस्पष्टं सु
वचमिति इदं चिंत्यमिति बोध्यं· तदाहेति भाव इति· व्याख्यानादित्युक्त एवार्थमाह· तस्यापीति· द्वेष्यस्यापीत्यर्थः अपि नोदासीनसंग्रहः एतेन त्वाक्तिकामस्तं
तुलं पचेदित्यादौ तथायुक्तमित्यनेन कर्मत्वं· ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशतीति पयसो मूलेन ग्रामं गच्छन्नित्युपन्यासोऽप्यर्थ इत्यपास्तं· तत्रेप्सिततमत्वस्य प्रागु
क्तरूपस्य ग्रहणेन तंदुलादेरपि प्रागुक्तरीत्योद्देश्यत्वेन च कर्तुरीप्सितत्वासिद्धत्वात्· किं च त्वापूर्वमनभिसंहितत्वेन तृणस्येप्सितत्वाभावेनातदुपस्य राम॰
शेन स्वनंतरीयकत्वेऽपि ग्रामं गच्छन्नित्यस्य प्रयोगं विनानंतरीयकतायाः अप्रतीतेरिति दिक्· नन्वीप्सितानीप्सितयोः शाब्दबोधभेदस्योक्तत्वेने
दं त्ववधेयमित्यादि ग्रंथासंगतिरत आहेप्सितेति· एवं च प्रकारांतरकृतवैरूप्यसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति भावः अभिमत्रं थमपि तथा योजयति· तदाहेति· उक्तार्थे

एवं हेतुमाहेत्यर्थः पूर्वैकवाक्यतायै ईप्सितादिपदं कर्मार्थकाप्रत्ययांतमिति सूचयितुमाहेप्सितेति· ईप्सागतेति· तद्विशेषणीभूतानियते इत्यर्थः नन्ववोधे
कथमुपयोगोऽत आह· स्वरूपत इति· संज्ञोपयोगिनिमित्तत्वेनोक्तानामप्यानां स्वरूपतः सत्त्वमपेक्षितमेव घटाद्युत्पत्तौ दंडादेरिवान्यथा तदुक्तिरफला
स्यादिति भावः यथाश्रुतमूलार्थो न युक्तः किं त्वयमित्यस्य प्रागुक्तमेव फलमुत्तरग्रंथयोजनयाह· तदुपेति· इच्छाविषयतानिष्पादिविषयत्वाभ्यामुपल
क्षितमित्यर्थः आदिनाऽनुद्देश्यत्वसंग्रहः· तदाहेति तद्धेतुइध्वनयन्नाहेत्यर्थः अन्यथाऽनन्वयः इति ग्रंथस्यासारस्यमफलत्वं च स्यादिति भावः तदुपपा
दयति· भासमानेति· इदं चोभयविशेषणं· अर्पित इति· तदुपलक्ष्यस्य तत्सत्त्वं विनाऽसत्त्वादिति भावः आदिनानिष्टाविषयत्वसंग्रहः· आधारवाचिकेती
ति· यतु मान्याः इदं चाधिशीङ्स्थासां कर्मेत्यत्र कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्यादिसूत्रविषयकं बोध्यं ईप्सितादिरूपनिमित्तानां वाच्यतानवस्यतत्र प्राप्तत्वात्· अ
त एव संबंधमात्रे द्वितीया ग्रामार्थ इत्युक्त्यिन्ते चेत्सत्र समूलं संगच्छते एवं चादिवः कर्मेत्यादिविषये आधारावाचकत्वेऽपि न दोष इति· तन्माचाग्रनुरोधेन ततस्त्र
शीत्यादिमूलासामंजस्यात्तत्र समूलस्य दंडापि प्रमाणत्वाच्च· तदेतद्ध्वनयन्नाह तदमुपलक्षणमिति· कश्चित्कारणबाधिका या अपीति शेषः तत्रेह
तुमाह· द्विव इति· एतेन द्विवायोगेन दम्भावादिदं चिंत्यमिति खंडनकृदाद्युक्तमपास्तं· मूलेनाघवादिति· सर्वविषयेसकृत्प्रवृत्तैकविधानानायोक्तत्वनाभा
व इति भावः· ननु फलाश्रयस्य कर्मत्वेन द्वितीयावाच्यत्वमास्यां फलस्य धातुनालाभादितिवक्ष्यमाणक्रियाया इत्यायुक्तं तद्वाच्यत्वस्यैवाप्रसक्तत्वादत आह·

भा·प्र· कर्तुरिति·नन्वित्यादिः इति लक्षणे·इत्यादिलक्षणोक्तिस्वार्थः·विशिष्टस्य कर्त्रादिविशिष्टस्य शक्यार्थद्वितीयायाः·ननु धात्वर्थापि क्रियाशब्देन व्यापारमात्रग्रह
णेन फलस्य धात्वर्थानुगतालाभे स्यानुकूलत्वात् फलाश्रयरूपं विशिष्टमेवोक्तन्यायेन शक्यं स्यादत आह फलस्येति क्रियायाः परिति व्याप्तिरित्यादावाप्रसिद्धि
रेवास्तु प्रसिद्धतर इति भावः· पचत्यादिना चैत्रादीनां ग्रहणमुचितं तथापि तद्घटितप्रयोगे तस्यावाच्यत्वाय देवदत्तत्वादिना लाभ इत्येकत्वेन लाभाय
शक्तिः स्यादिति शङ्कां निरासीय चाद्यादिना तिङ्·तिङ् इदं कर्त्राप्युपलक्षणं तथा च तिङ्देवदत्तेत्यादिशब्दैरित्यर्थः· मूले आधारवाचिके त्यत्राधारपदेनाधा
रताशक्तिमात्रं विवक्षितं तदभिप्रायेण शङ्कते नन्वेवमिति· अनन्वयापत्तेरित्याधेयत्वकर्त्रादीनामवाच्यत्वे इत्यर्थः शक्तिग्रहकारणस्य धर्मिणोपी·
अपि रूढसमुच्चायकः· प्रकृत्या·द्वितीयाप्रकृत्यार्थोदनादिना·तस्यैव शक्तिविशेषरूपाधारित्वस्यैव क्वचित्पुस्तके पाठः· उक्तन्यायादिति भावः· तदाह
मुक्तमिति· नन्वेवं प्रत्ययार्थत्वात्तस्य प्राधान्यापत्तिरत आह· तस्येति· पंचकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे तस्य विभक्त्यर्थत्वात् कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्षे
पि तथैव संख्यावत् सत्त्वप्रधानाभिधानानीति निरुक्ताच्च· विभक्त्यर्थस्यासत्त्वभूत इति न हि तथैवेति सूत्रभाष्ये स्पष्टं· तत्र हि विभक्त्यर्थप्रधानाभ्युपगम राम०
स्य विभक्त्यर्थप्रधानत्वादसत्त्वभूतत्वमुक्तं तदाह मुक्तमिति· एवं च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति न्यायोपि सत्र न प्रवर्तेत इति भावः· चिंत्यमिति· तथा च तथा
त्वाकारकं प्रादयः परास्ताः अभेदस्यातत्त्वस्य विवक्षितत्वादाह· विशेष्येति· एवं चायं ग्रंथो धर्मवाच्यत्वपक्षेपि सुयोज इति भावः· ननु· विशेषणभूतत्वेपि हर्मा

धारिकेति बोधस्य प्रागुक्तरीत्या यद्यपि युक्तत्वं तथापि हरिः स्वव्यत इत्यत्रायं वाक्यार्थ इति प्रागुक्तमत आह· हरिमिति· ननु एकत्रस्य वैनिरू
पकाभावात्सार्थक्येपि द्वि· कर्मचत्राधिकरणे· इत्यादिविषये फलस्य न निरूपकत्वमत आह· कर्तुरित्यादीति· आदिना तथायुक्तमित्यादि परिग्रहः·
फलमिति· उक्तरीत्या तस्यैव कर्तुरीप्सिततमत्वादिति भावः· कर्तृविषय इति· कारकं च कर्मयोक्तत्वेन तद्द्वारा तत्क्रियायामाश्रयभावेन च तस्यैव सत्तं
त्वात्· अत एवात्र सूत्रानुवृत्तिः· स्वाश्रयमिति· साधकतममित्यतितमप्ग्रहणेन कारकाधिकारेण गौणार्थस्यापि ग्रहणात्· साक्षात्तदाधारे तु
परत्वात्कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाध इति भावस्तदाह स्थाल्यामिति· फलीभूतत्वशब्दबोधत्वयोर्द्वयोरेण्यादाहापदजोपेति· शाब्दबोधकारणीभूताया
मितिभावः· अत एवाह· न फलभूत इति· उपस्थितिजन्य इत्यन्य इत्यर्थः· मिथः समभिव्याहारात्· चिरं विवक्षित इति भावः· ननु आश्रयो द्वितीयार्थ इ
तिवदतोयमभिप्रायः तत्र प्रकृत्यर्थो विशेषणं· आधेयतया फले विशेष्य· माश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकं· अखंडोपाधिरूपमाश्रयतात्वं तदनुगम
कं आश्रयत्वस्य विभक्त्यर्थस्य निरूपकतया फले· न्वय इति तु· न युक्तं कर्मणीति सूत्रस्वरसभंगापत्तेः न चाधेयत्वस्य संसर्गत्वे तंदुलः पचतीत्य
त्रापि बोधापत्तिरिति वाच्यं विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयाव्युत्पत्तेरन्यथा कर्मणा संसर्गकबोधस्याप्याप
त्तिरिति तच्चिंत्यं सप्तमी पंचम्यो कारकमध्ये इत्यत्र कारकपदस्य शक्तिपरत्वेन शक्तिशक्तिमतोरभेदेन शक्तिमत एव द्वितीयाद्यर्थतापामा

ष्यादिसंमतत्वस्य प्रागुक्तत्वात्· किंचाश्रयत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् शक्यतावच्छेदकत्वानौचित्यात्· न च फलादिनिरूपितत्वविशिष्टमाश्रयत्वं तथा तद्रूपे
णावच्छेदकत्वे गौरवात्· वैकुंठमध्यास्त इत्यादौ तदभावेन तस्यान्यूनवृत्तितया द्वितीयाशक्यतावच्छेदकत्वनिविष्टा· च तत्र मुख्याश्रयत्वस्य शक्यताव
च्छेदकत्वे· मादृशी नार्थेतोपपत्तिः तस्माद्भाष्यादिसंमतमेवयुक्तं· द्वयोरादिपदात्तस्य लाभेपि शक्तिमत्वेनालाभान्न दोषः कर्मादिपदत्वेन शक्यत्वे तु गौर
वं· एवं च कथं तत्कृतं वैलक्षण्यमिति मूलं चिंत्यमेतदाह तदमुपैति· निमित्तत्वे· यद्वस्तुस्वसाधकविधेयत्वं इति शेषः· तत्तत्संज्ञेति· तत्तदर्थविभागवत्सा
धु· आदिना कर्तृत्वाधिकरणत्वसंग्रहः· तत्रापीत्यपि रेवार्थे· कर्मत्वादिप्रकारं शोरवेतिस्यादिगुणारोपेणतत्तदित्यादिवोध इति कृत्वकृसूत्रे
केष्वटेस्यष्टं एवं चात्र त्वसंज्ञाशास्त्रेस्ततेत्रवृत्तिनिमित्तशक्तेः संज्ञिनिवोधनमेवौचितं· उद्देश्यतावच्छेदकस्यैव तत्तत्संज्ञाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्व
फलाश्रयत्वात् कर्मत्वमित्यादिव्यवहारासंगत्यापत्तेः न चास्य मतालेकर्मसंज्ञेइत्यर्थः लक्षणापत्तेः संज्ञामज्ञानतोपितव्यवहारात्· च· त्र्यपीयत्नेकृ
र्मादिपदानापदाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनतदुत्तरत्वप्रत्ययेनपदानभिधानाच्च· अनादित्वाद्व्यवहारस्य पूर्वपूर्वव्यवहारेणकर्मादिपदानां तत्तच्छ
क्तिमति शक्तिग्रह इति· तदुदाहान्यच्चेति· मंजूषादौ विस्तरः· मूले तस्यानुपादानादाहाधारेतरेति· वृत्तित्वरूपस्येति· आधारताख्यस्येति शेषः· मं रम०
तमते लाघवमाहाधारतेति· शेषप इति· आधारो वाच्य इति वकुरिति भावः· अनेनसंबंधमाह· ननिति· एवेनाधारतात्वव्याहतिः· निरूप

कतिनिरूपकभेदेनाश्रयभेदेन संबंधभेदेन चेत्यर्थः· निरूपकाश्रयभेदात्संबंधोपि स्वरूपाभिन्न एवेति भावः· अखंडमिति· अखंडोपाधिरूपमित्य
र्थः· न गौरवमिति· एतेन ननु लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्येव शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि गुरुणि स्वीकारे वाधकाभावः अपि च तादात्म्यसंबंधेन तदेवावच्छेद
कमित्यरुचेरणं कर्मणीति मान्योक्तव्याख्यानं प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितं· ननु आधारत्वस्य वाच्यत्वे कर्मणीत्यनेन तस्यैवोपस्थितेः को वा सूत्रस्वर
सभंगो· तआह· लोके कर्मादीनि· आदिना करणादेस्तत्तदर्थकवहुव्रीहेश्चपरिग्रहः· सूत्रेपि· कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रेपि· अपिभ्यां भाष्यादिसमु
च्चायकः· चित्रे तृतीति· अन्यथासिद्धानाख्यापकत्वं शास्त्रस्य भज्येतेति भावः· ननेवमुक्तरीत्यानिरूपकभेदेनाधारतानामानंत्यात् शक्यता
वच्छेदकानंत्येन शक्तानंत्यमत आहाधारस्येति· आधारतात्वेनतत्करूपेण आश्रयतात्वरूपशक्यतावच्छेदकैक्याच्च न तदानंत्यमिति भावः·
मूले अर्थोइत्यतं भिन्नं वा स्वरूपं वा तैकवाक्येतु वाप्योरन्यतरवैयर्थ्यापत्तिरुत्तरवाक्ये इत्यमत्र संबंधोऽत्र स्याच्चेत्यारोपेनाहापिनेति· उपस्थित
तान्नतिनेत्येतिभावः· अन्यपेदमपि विरुद्धं स्यादित्याशयेनाहासूत्रेति· न चैवं शक्तिर्वोच्येति प्रागुक्तभाष्यसिद्धांतविरोधः· तत्राह· शक्तिरपीति·
कर्मत्वादिरूपा शक्तिरपीत्यर्थः· अपिनापेक्षितरूपसाम्ये सूचितेतरेतैः कर्मादिपदैः धर्मधर्मिभेदं· शक्तिमदभेदाएवेनभिन्नो वाच्यत्वविरोधः· प्रतिपादि
तमिदमधस्तात्· सर्वसंबंधानिष्टत्वादस्येवेनेति· तथा च वचनविपरिणामेन तस्यात्र संबंध इति भावः· ननु सूत्राणां सारूप्यं त्र्यसण

पिदुरुपपादमत आह· कृद्विषय इति· कर्त्रादिपदानामिति शेषः· तथा चार्थवैरूप्यं तत्रारोप्यत्वापत्तिरिति भावः· ननु कृत्स्वपि धर्ममात्रमर्थ इति
न तदुपपत्तिरत आह· कृतामिति· अन्यथा पाचक इत्यादिहेतोरसामंजस्यं स्पष्टमेवेति भावः· अत एवाह· कृतामिति· एवं च स्वीकार एवेतिम
ले·प पाठः· एतेन चोहेताविति तत्समर्थनमपास्तं इति भावः· शत्रादेरत्वादेशस्यापि सत्वादाह· त्वादेशेति· आदिना शानजादिपरिग्रहः· ति
ङामतत्वान्न तद्विशेषणं· मिथोऽर्थ कृतामिति शेषः· स्पष्टं चेदमन्यत्र· आदिना धेजरसीमत्वाग्गादिपरिग्रहः· ननु अ· विवक्षायाः प्राप्तिपू
र्वकत्वेन नटस्य तदप्राप्तत्वात् क्रियाजनकत्वेनाकारकत्वाच्चोक्तयिंतं चेत्तस्याप्राप्तिरिति क्रिमर्थं परिगणनेन मत आह· हापादानादिति· तत्र
रूपेणाभानमित्यर्थः· च स्त्वर्थे कारकाधिकारात्कारकं सदेकथितमित्यर्थेन कारकत्वे सत्येव संज्ञया भाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषलाभः· अक
थिताख्योत्राकीर्तितपरो नाप्रधानपर इति भावः· सर्वथाप्रसक्त्या विवक्षाचेत्तुभयत्राकारप्रश्लेषः· अपिरेवार्थे गत्वेन इति· अग्रे मोऽन्यः प्र
सिद्धोपयाञ्च तेवा· एवं च पूर्वविधिप्रसक्तिपूर्वकं तदविवक्षायां सर्वथापूर्वविधिरप्रसक्तौ चैतत्प्रवृत्तिरिति भावः· परिगणनेन तत्रवा
रणपरमाख्यातोपयोग इति सूत्रभाष्यमत्र प्रमाणमिति गरष्ठाकृतं· प्रकृते चेति· न दस्य प्र रोगीत्यादौ त्रिलर्थः· सर्वथोत तत्र नटप्राप्तेरिति रम०
भावः· चस्त्वर्थे एवमग्रेपि यद्वोभयो मिथः समुच्चायकं चद्वयं· आख्यातोपयोग इति शास्त्रेति· अन्यथा तत्रोपयोगपदानर्थक्यमिति स्पष्टं त

त्रैव भाष्ये नटं विना गीतश्रवणमयोग्यत्वादूरेणाद्वारिणो नान्यथासिद्धिरधिकरणत्वादिति भावः· तस्य नटस्य· एवं प्रागपि· नटसंबंधिश्रवणमित्यर्थेन तस्या
कर्मकत्वादिति भावः· एतेन गाथाकर्मकं नटसंबंधिश्रवणं वाक्यार्थ इति रत्नाकरदध्याद्युक्तमपास्तं· षष्ठ्यंतार्थस्य तस्यान्वययोग्यार्थकनामसमभिव्याहारे तत्रै
वान्वयसत्वेतः स्फुटीभविष्यत्यनुपदमेतत्तत्र च परिगणनेपि गां दोग्धि पयः स्थाल्यामित्यत्र स्थाल्यादेरधिकरणत्वाविवक्षायां कर्मत्वापत्तिः पयोरूपकर्ममु
ख्यत्वादिति वाच्यं धात्वर्थव्यापाराश्रयस्य कर्मसंबद्धस्यैव सति संभवे तत्र ग्रहणादिति बोध्यं· कर्मयुक्तत्वं न परिगणनलभ्यं तस्यात्र सत्वादिति प्राचोक्तिं खंडयति·
ननेति· यद्वा तेऽप्यर्थादिति· तथा च सुधातो निस्सरणं गेयग्रहणोत्तरक्षणे इति भावः· एवं नास्याः वृत्तिः· एवं चैकैकवस्यागत्वते इति तत्रैवापं प्रयोग इति· अनुपयोगेन
दर्शितरीवक्षायां नटापूर्णेतीति भवत्येवेति भावः· उदक्षालस्य गणयेति· निस्सरणं गेयग्रहणे सुधातो लक्ष्मणयेत्यर्थः· अन्यथोपयोगग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः
स्पष्टैव· अनेनोपयोगे प्रसिद्धार्थेन यथा प्रयोगेः स्वेवेति सूचितं· संबंधमात्रमर्थ इति वक्ष्यमाणमोत्वसिद्धं तावद्येन गोसंबंधीति बोधो नयुक्तः· तस्यैव स्वं
इयिष्यमाणत्वात् अत आह· गेकमेकमिति रत्नाकरोप्येवं· एवं च मन्तव्यं तथा दध्याद्युक्तं च चिंत्यं· इति बोध्यं· अतः स्थितद्रवद्रव्यनिष्ठविभागानुकूलव्यापारे
दुहेरर्थस्तत्र विभागावधित्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वं गोरिति भावः· तेन चंद्रतुरिस्यानेनैव सिद्धेस्तथा युक्तमित्युपन्यासोव्यर्थः· तत्राह· तत्रेति· तयोर्मध्ये
इत्यर्थः· पयसस्येवेति· उदृश्यत्वादिति भावः· वस्तुतस्तु प्रागुक्तेष्वितत्तमत्वस्योभयत्र सत्वात्तदुपन्यासो व्यर्थ एव अत एव तथा रत्नाकरदध्याद्युक्तं चिंत्य

मितिबोध्यं·प्रतीतेरिति·गांदोग्धिपय इत्यत इतिभावः·न्यायसिद्धत्वेपि सूत्रं विना नैयायिकादिवत् लोकसिद्धत्वेप्यग्रे भ्रमनिवारणायाह·व्यापारद्वये

ति·उद्देश्यकर्तुरित्यनेन तदन्यस्य तथात्वमुक्तमित्यनेनेतिभावः·इदमपि मल्लरीत्या न स्वरीत्येति बोध्यं·मूलकृताः स्वविबोधनाय तथोक्तत्वेप्यस्यैव सिद्धांतत्वा

दाह·हेतुमतीति·परत्वमूलमन्यतं चारितार्थ्यं तयोरहग्रामादिति·संज्ञांतरेति·ग्रामनिष्ठविभागस्य धात्वर्थत्वेनानुद्देश्यत्वेन चर्मसंज्ञाय प्राप्तावित्यर्थः·

इत्यादावित्यस्य सावकाशेति शेषः·तद्वैपरीत्यादितिभावः·ननु गांदोग्धीत्युदाहरणात्मकमस्त्र विषयत्वलाभेन कथं गतार्थत्वेन भाष्यं साधकमत आ

हैतत्र भाष्यमिति·इत्येतद्विषयमिति·इत्येतद्विषयकमित्यर्थः·असंगतेरिति·युगपत्समावेशाभावादितिभावः·उक्तरीत्यात्रवधित्वादेरवच्छेदकत्वेन

सूत्रे·नुपादानादाहापादानत्वेति·संज्ञाशब्दः·नियमादपादानत्वशब्दस्य पूर्वनिपातः·एतेन प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वस्य प्रकृतधात्वपा

त्तगत्यनाविष्टत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयत्वरूपापादानत्वस्य च तत्समनियतासंज्ञेयाधिविशेषरूपस्य वा युगपद्द्विवस्थापाः कर्तुमशक्यत्वेनोभयोद

प्राप्तेः कथं परत्वादित्युक्तिरित्यपास्तं·नन्वेवं कथमपादानत्वबोधो वाचकाभावादत आह हेदृशे चेति·तद्भाष्येति·मूलोक्तेत्यर्थः·यदि तथा न स्यात्कथमेकैवेति

नियमः·कथं वा परत्वाद्बाधोक्तिरितिभावः·एवं च यथोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो दुहेरर्थस्तत्र विभागावधित्वस्य तदनुकूलव्यापाराश्रय

त्वस्य च युगपदविवक्षितत्वं इतोप्याधारो दुहीतीयार्थ इति प्रागुक्तमसंगतं किंत्वपलक्षणपरतयैव व्याख्येयं·टीकायां तत्रैवेतदनुक्तिस्तु तस्याप्यत्र सत्वात् एतेन त

तद्भाष्यानुरोधेनेदं सूत्रं नियमार्थं·अकथितस्य पदिसान्तर्दुहादिसंबंधिन एव नेनांतर्भावितण्यर्थतायां मैत्रश्चैत्रघटं करोतीति न प्रयोगः·विध्यर्थत्वे त्विदं

दुर्वारमिति प्राचोक्तमपास्तमिति बोध्यं·इति स्थितमिति मौलसिद्धांतस्यानतां बोधयितुमाह·अस्वामिति·नामेवाशात्रेति·उक्तार्थे इत्यर्थः·एवं च व्यापारद्वय

निरासः·अन्येन तदवच्छिन्नोक्तसूत्रद्वये वेत्यर्थः·वस्तुतोन्येन कर्तुरिति सूत्रेणेत्यर्थः·अन्येष्वपि·भाष्यापरिगणितयाजादिषु·मौलार्थमभ्युपेत्याप्याह·

किंचेति·अपिशातथामुक्तमित्यादिपरिग्रहः·एवमग्रेपि·षष्ठ्य·पवादत्वेति·ततष्ठास्त्राभावे सर्वत्र षष्ठीप्राप्त्या सर्वासां तदपवादत्वमात्रेणेत्यर्थः·संबंधत्वेनेति·

तत्वेन तन्निष्ठबोध्यतानिरूपितबोधकेतेत्यर्थः·अन्यथा विशेषरूपेण बोधोच्छेदापत्तिरत एव कर्मणि द्वितीयेत्यस्य न वैरूप्यं·अत एव चैतत्सूत्रशेषे भा

ष्ये·नैनैव सिद्धे आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशंक्येष्टितमात्रस्याप्यनेन संज्ञायां वारणेत्यस्यानवकाशात्ते माणवकादपि पंचमी स्यादितीष्टितं तमसिमि

त्याधारव्यवस्थितमिस्तुनाशं त एतेन दुहादीनां व्यापारद्वयार्थत्वे कर्तुरीप्सितकर्मत्वे तत्वेनाविवक्षायामप्यनेन कर्मत्वमिति मूलोक्तमपास्तं वदतो व्याघातात्

अत एव च कर्तुरित्यनेनासिद्धिमाश्रित्यास्य वैयर्थ्यं भाष्येनाशंकितमत एव चोद्देश्यत्वादेरत्राभानमितिभावः·तदेतद्ध्वनयितुमुपसंहरति·तस्मादि

ति उक्तहेतोरित्यर्थः·अत्रापि·अकथितं चेत्येतद्विषयमेव·अपिरन्यस्य च समुच्चायकः·स्पष्टार्थमाह क्रियेति·कारकत्वव्याप्यसंज्ञानां स्वबोध्यार्थे कर्मत्वादि

शक्तिमत्वबोधकत्वात् एवं चापादानसंप्रदानाधिकरणानां तत्वेनाविवक्षायां कर्मत्वेनैव विवक्षेतितत्वं·मूलादिस्वंउपमितुमुपक्रमते व्यापारद्वयेति·बहु

BHAU DAJI

रामः

ग्रीतिः अपि मूलोक्तरीत्या तथा मुक्तमित्यस्य संग्राहकः यथा प्रयोगमित्यनेनातिप्रसंगो वारितः बहूनामित्यनेन मूलपरिगणितभिन्नानामपि ग्रहणं सू
च्यते नन्वेवं कर्मसिद्धावपि व्यवस्थेत्यत आह तत्रेये इति कस्तुरीरिस्मित तथा मुक्तं अकथितं च गतिबुद्ध्यादिविषयो न द्विकर्मकेषु एवं तु दुहादिपच्यादीना
मध्येये आद्यस्तत्र विषया द्विकर्मकाः इत्यर्थः इत्युक्तेरिति इति भाष्योक्तेरित्यर्थः नन्वेवं प्रधानकर्मत्वमुद्देश्यत्वरूपं ज्ञातस्येवेति तत्रैव बलाद्यसः स्फुरुभयत्र वास्तु
रिष्यंते तु गौणत्वरूपं कर्मणः अप्रधाने दुहादीनामित्युक्तेरत एव गौणः ज्ञातं द्वयं नामितिभाष्यप्रयोगसंगतिरत आह प्रधानकर्मत्वं चेति ननु कर्ममात्रस्याख्या
तेफलव्यापारयोर्विशेष्यविशेषणभावे वैपरीत्यात तैवेष्टनत्वं गौणत्वं न स्यादत आह फलेत्यस्यमेति सोपारतिकल्ते निष्ठेति स्वरूपकथनं तस्यैव यद्विशेष
णं फलमित्यर्थः मात्र शब्देन साक्षाद्व्यापारजन्यफलस्यैव ग्रहणेन परंपरया तत्वविशेषणफलव्यावृत्तिः ननु तेषां दुह्यादित्वं प्रकल्प्यो देश्यत्वरूपमार्थं
प्राधान्यमेव लाघवदुत्पत्ति नियामकं कुतो नोरीक्रियत इत्यत आह एवं तेति न्यायपोरएवं तन्निष्ठ मेगत्यर्थो मुख्यकर्मणीत्यत्र मुख्यत्वस्य एवं ते केते अकर्मण
त्वेनतदेकवाक्यत्वापीद शस्येव यात्यत्वादित्यर्थः अन्यथा मिथोविरोधः स्पष्ट एवेति भावः देवोदाहरणेन विशदयति गर्ग इति एवेन शतत्वाद्वृत्तिः ननुतं
उक्तप्रधानकर्मत्वं स्वसंप्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलशासनरूपव्यापारोदंडेरर्थस्तत्र साक्षाद्व्यापारजन्यफलाश्रयत्वात्तेषामेव नत्वमितिभावः राम०
ननेवं प्रधानगर्गानुरोधाच्छतस्यादृत्यापत्यादृद्धित्वे भाष्यविरोधो अत आहो देश्यत्वेति अन्यथाकर्तुरितिकर्मत्वाभावे न द्वितीयाया न स्यादिति भावः विरो

धइति तद्भाष्यस्य तादृशप्राधान्याप्राधान्यपरत्वादिति भावः अत एव प्राधानकर्मणीति सर्वत्र मुक्तो न तयोर्यो पात्तातिरिक्तादि कर्मकाः केइति प्रश्नो नीवह्योर्
रतेस्पापिगत्यर्थानां तथैव च द्विकर्मकेषु ग्रहणं दृष्टव्यमिति निष्कृष्य इत्युक्तं तत्र न्यादिग्रहणं तत्र कृषिवहतमव्यापारद्वयार्थकधातूपलक्षणं अप्रधाने दु
हादीनामित्यस्ये विषयं वक्तुं तत्तीयद्विकर्मकस्य तत्र व्यवस्थामाह कैकेति अकथितं चेतिसूत्रविषय इति भावः आदिना दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचित्रा
मुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविनेति भाष्योक्तसप्तानां ग्रहणं कर्मणीत्यस्य त्वात्यइति शेषः ननु धा
त्वर्थप्रधानव्यापारस्य साक्षाद्विशेषणफलाश्रयत्वस्य प्रधानकर्मत्वे परंपरया विशेषणफलाश्रयत्वमप्रधानकर्मत्वं लक्षणं तत्र न गौणे वा पयसे इति कथं तत्र
निर्वाहः अनुद्देश्यत्वरूपस्य प्राधान्यं तु न तद्दुलत्वेन नियामकमत आह अप्रधानत्वं नेति अप्रधानकर्मत्वं तित्यर्थः तत्रार्थे प्रयोविशिष्टविभागानुकूलव्यापा
रएवधात्वर्थः गौक्षिपमाणे इत्यर्थः अत एव चाहफलाश्रयेति तस्य धात्वर्थत्वाभावादिति भावः तथा च तिवक्तव्यं फलितमाहे वं चेति तेषां प्रधानकर्मणे
तेषामप्रधाने कर्मणीत्येवंत्वादिव्यवस्था या द्विकर्मकत्वस्य च सिद्धेरेवेत्यर्थः ननु परिगणनमध्ये भाष्यानुक्तमूलोक्तपच्यादीनां व्यापारद्वयार्थकत्वेन द्वि
कर्मकत्वस्येव त्वादिव्यवस्था या अपि मूलमतेः प्रधाने दुहादीनामित्यनेनेवात्र मते प्रधानकर्मणीत्यनेन साधितत्वेपि षामेकव्यापारार्थकत्वे तदुभयं न स्या
त्भाष्येपरिगणने न द्विधा नात तथा च साधुत्वं स्यात्तत्रतपाप्रयोगस्य अप्यतद्विषये व्यापारद्वयार्थकत्वेनियतमिति चेत्सर्वं नैव तथा अस्तु मास्तेकथितं चे

तिस्त्वमितिचेन्नतदनुक्तत्वेनतत्रतेषामसाधुत्वेष्टापत्तेः·अतएवसूत्रावश्यकत्वाच्च·एतेनमूलोक्तमेवयुक्तंनतुव्यापारद्वयार्थकत्वेनतत्रतेसाधननिमि
त्तपार्यन्तइष्टनवत्याह·भाष्यानुक्तानामितिपच्यादीनामित्यर्थः·अतएवतंडुलान्विक्लेदयन्नोदनंनिर्वर्तयतीत्यर्थइतिकैयटोक्तिः·संगच्छतेयुक्तंचैतत
अन्यथाख्यातोपयोगइतिसूत्रभाष्योक्तपरिगणनवैयर्थ्यापत्तिः·किंचभाष्येभित्तिग्रहणेवैयर्थ्यापत्तिः·उभयकार्यार्थकत्वाच्चिग्रहणेनैवसिद्धेरितितदाहा
र्थेति·नचैवंद्विकर्मकत्वसाधनेऽतिप्रसंगापत्तिरतआह·एवंद्व्यर्थत्वेनेति·व्यापारद्वयस्यधात्वर्थत्वकल्पनमाद्यार्थत्वेनेत्यर्थः·एवंचपरमप्रकृत्यर्थत्वस्
यप्रेम्बन्धत्वाक्तेयटरत्नाकरदंड्याद्युक्तंचचिंत्यमितिबोध्यं·विस्तरस्त्वन्यत्रबोद्धव्यस्तदाहेत्रिद्विगितिव्यापारद्वयार्थत्वेनतत्तेमात्रविवक्षायामितिमूलतो
लभ्यतेतत्राप्युक्तयुक्तेरनुसृताधिकरणमा·इ·विभागेति·मात्रपदेनव्यापारद्वयव्यावृत्तिः·मोलमात्रापदेनकर्मत्वव्यावृत्तिः·रत्नाकराद्युक्तिरुक्तइत्यतिन
चेति·एवंचोभयथापितत्रपयोगइतिभावः·वक्ष्यंतार्थेसेतिंरुषेत्यादिः·समभिव्याहारेइत्यनेनमातुःस्मरतिनटस्यस्मरणोतीत्यादीनांसाधुतास्त्वचिते
सुत्त्वेरिति·एवंचतत्रनतदर्थस्यक्रियान्वयइतिभावः·तत्रमूलंध्वयति·अतएवेति·तत्समभिव्याहारेतादृशनियमादेवेत्यर्थः·आदिनातंडुलान्नोदनंप रम०
चतीत्यादिसंग्रहः·तत्रहिनिर्वर्तनंविक्लेदनंचपचेरर्थः·तंडुलानविक्लेदयन्नोदनंनिर्वर्तयतीतिवाक्यार्थः·षष्ठीति·निर्वर्तनेचकर्मकस्यकरणत्वमित्यपिबोध्य
तथासतिवाक्यार्थमाह·तंडुलेतिभाष्ये·इतिकर्तुरीप्सिततेतिसूत्रेइतिभावः·नत्विति·तंडुलानोदनंपचतीतिद्विकर्मत्वेनाविवक्षायांशेषत्वेनतदन्वयेनतिस्व

र्थः·अतएवपचेर्द्विकर्मकत्वंवक्ष्यतेवेदमनुपदमेवतदाह·द्विगितिमूलेप्राचांप्रक्रियाकृता·पचतुरत्नाकरदंड्यादिवत्तेरित्यादिमूलंचिंत्यंतस्यपाठाभावेपिसं
ज्ञायाअर्थेनिबंधनत्वादेवग्रहणार्थत्वात्तत्पर्यायस्यग्रहेद्विकर्मकत्वानपायात्तच्चनिग्रहस्यवैकग्रहणंदंड्यर्थः·केवलंग्रहस्यार्थइतिनतयोःपर्यायत्वेतिभाव्यं·
दंडिग्रहेत्यादिस्त्वोक्तिविरोधापत्तेः·आग्रहपूर्वैकप्रश्नेचुटेः·केवलप्रश्नेपृच्छेश्चप्रयोगस्यसर्वानुभवसिद्धत्वेनतयोरपर्यायतयास्वोक्ताथ्येनिबंधनत्वापकस्या
संबंधत्वापत्तेश्चअत्रज्ञातोपिपर्यायत्वंग्रंथकारेतुस्यप्रकृतेपीतितत्त्वअधिकप्रविष्टमितिन्यायेनन्यूनार्थकेन्यधिकार्थकग्रहणेपिवैपरीत्याभावेनादोषात्
सिद्धांतरीत्यादोषलेशाभावाच्चतदेतदखरयितुंयथाश्रुतमनमयुक्तमपिसिद्धांतरीत्यायोजयतुं·पाठ्येनेति·तत्संबंधिनइति·वस्तुतस्त्वत्रदासेसर्वथैव
नुतत्वेनविवक्षितत्वेस्यार्थेःउक्तयुक्तेः·मूलंनास्तीति·भाष्यानुक्तत्वादितिभावः·अतएवाह·द्विकर्मेति·ननुद्विकर्मकत्वस्यतथासाधितत्वेनकथंप्रक्रियाकृ
दुक्तोदाहरणमयुक्तमतआह·ज्ञाकादिति·अरएवपदीतिप्रागुक्तं·तेनचतथाप्रयोगाभावएवसूचितः·एवंचापादानत्वविवक्षैवतत्रेतिभावः·ननुतथाप्र
तीतिसत्वेनदविवक्षायांनदपिसिद्धमेवातस्तदंशेआग्रहंविहायमूलेकुठारमाह·परास्मेति·अतएवधुनक्रुमितत्रमेशेषांचं·एवंचान्नार्थतदीयप्रयोग
तथापाठःएवाप्रयोजकइतिमूलोच्छेदइतिभावः·तथाद्विकर्मकत्वस्यतेषांसिद्धांतेइष्टत्वेपिवक्ष्यमाणग्रंथानुरोधेनमूलानभिमतत्वेनतथादुर्योजत्वादा
हाकथितेतितन्नुभाष्यादिसंमतत्वाभावेनकथंप्रामाणिकत्वमतआह·जैयटेति·आदिनाहरदत्तपरिग्रहः·ननुप्राग्युक्तयुक्त्याकर्मत्वस्यगौणत्वमेवस्व

नादोषेणैवं चेत्याद्यसंगतमत आहातइतितत्संमतत्वादित्यर्थः·तद्रीत्यैव कैयटादिरीत्यैव·एवेनसूरीतिव्यवच्छेदः·इदमेवध्वनयितुंवक्ष्यति·लाघुत्यतीतिदूषणाभि
न्निः संदर्भाशुद्धेर्दूषणमाहेत्यर्थः·अग्रिममूलारोधेनतथैवनत्वमिष्टंतस्येत्याहेभेदस्यपत्वादिति·तस्य ज्ञानस्य·अर्पितइत्यस्यहिरण्यकरणकप्रार्थनावंतइत्य
र्थः·एकदेशान्वयस्तदन्वयेसमासश्चभाष्यप्रामाण्यात्इतिभावः·ननुग्रहणार्थत्वेनितरांग्रहणार्थत्वंसुतरामतआह·शारीरेति·तस्मादेवेति·अर्थिनश्चेत्येत
स्मादेवस्यर्थः·एवंचमूलेवाक्यशेषादितिहेतुर्भेध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वेतीतिभावः·मूलादिखंडयति·एतदिति·प्रागुक्तमिति·कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारइत्यादिनो
क्तमित्यर्थः·इदंसर्वमिति·मूलंपरममूलंतथाश्लोकपठनंप्राचीनखंडनमुक्तंवक्ष्यमाणंचेत्यर्थः·एवंप्रागपि·उक्तदिशाउक्तरीत्याएतेनतथारत्नाकरदंड्याद्युक्तं
चिंत्यमितिसूचितं·मूलेव्याख्यातारःप्रकाशकृतः·वनुवक्ष्यमाणरीत्यापचेर्द्विकर्मकत्वस्येष्टत्वेनकथमप्रामाणिकत्वमतआहाकथितेति·भाष्यानुक्तत्वादि
तिभावः·अतएववैतरत्रार्थसंमतित्वेनपदाहहरदत्तः·अकथितेत्यादिपरिगणनादिसंतमूलोक्तग्रंथोलिखितः·भाष्यासंमतत्वादाह·पचेरिति·दूषणमिति·
अप्रामाणिकत्वेकर्मवत्कर्मणेत्याद्युक्तदूषणमित्यर्थः·आदिनाहरदत्तपरिग्रहः·तदेवाहात्रेति·व्यापारेति·फलपाकानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थत्वे
इत्यर्थः·कर्तुरीप्सितेत्युक्तेरेवनाकथितमित्यस्याविषयतासूचिता·एतेनौदनंचैत्रंपचतिमैत्रइतिनव्यमतेसाधुनभाष्यहरदत्तादिमतेइतिरत्नाकरोक्तमपास्तंवृ राम°
द्धस्यैकेति·उदुंबरःफलंपच्यतेइतिभाष्योदाहरणेइतिभावः·एकव्यापारेति·कालनिष्टप्रधानव्यापारेत्यर्थः·सूपपाकत्वइति·सत्रप्राप्तकेमकत्वमयुक्तापास्य

वैतस्यविध्ययुक्तोचितेतितथैवतइभाष्यस्योपपत्तिरन्यथानिषेधात्स्यागेवपचेः पाठउचितइतिभावः·नैतदिति·अकथितमित्येतत्सूत्रविषयकत्वेइत्यर्थः·दुहा
दिषस्यभाष्येःगणनात्गोर्दुग्धेइत्यपिकर्तुरितिकर्मत्वेएवोदाहरणं·विभागानुकूलव्यापारार्थकत्वेएवदुहेस्तदुदाहरणमितितुनयुक्तंतत्रार्थेकर्मस्थक्रि
यपातुल्यक्रियत्वानुपपादनात्·एवंचप्रकाशोक्तिस्तथारत्नाकरदंड्याद्युक्तिश्चयुक्तैवपरंतुतत्रअन्यदीयत्वंकैयटानुक्तत्वमत्रतस्यसिद्धांतत्वंवदद्युक्तंचिंत्यं·
एवंचतंडुलस्यैककर्मणोप्रसंगइतिमूलकृदाद्युक्तमयुक्तमितिबोध्यंएतेनमाधवोपिनिरस्तः·पतुमतांतरे तिइदंचपरसंतोषमात्रं·वस्तुतस्तुमतांतरेप्रमा
णाभावएवेतिमान्यास्तत्राचामनुरोधेनेतिध्वनयति·पूर्वोपेति·पूर्वोपपादितंभाष्यसंमतंयन्मतांतरेप्रमाणाभावपरिएवेतिमान्यास्तत्राचामनुरोधेने
तिध्वनयति·पूर्वोपेति·पूर्वोपपादितंभाष्यसंमतंयन्मतांतरंमुख्यमतंतदित्यर्थः·एवंचहरदत्तोयुक्तएवेतिभावः·एतेनहेत्वेनमूलकृतापीत्यमेवेष्टमित्याह·मा
धवेति·अनेनहरदत्तस्यमुख्यमताभिप्रायत्वप्रतिपादनपरोक्तग्रंथेनेत्यर्थः·अन्यथातदयुक्तमेवेत्येवसिद्धेएतदुक्तिरफलैवेतिभावः·अस्यध्वनितत्वमित्य
त्राप्यन्वयः·अतएववचःप्रयुक्तः·मूलेस्पष्टतयोक्तत्वादितिसूचयतिध्वनितमित्युक्तंस्वपरेतिस्वमूलकृत्परोमाधवहरदत्तादियथाश्रुतेत्यनेनमूलवृत्तस्या
प्यथाश्रुतेनेतुसोप्यदुष्टएवेतिसूचितं·तथाहितद्वाभिकेतदुदाहरणमादायपक्षस्यकर्तृत्वविवक्षायामन्यंतमप्राप्तेवचनं·यद्वायुविरचद्धिकेसौपृष्ठपा
कंविनाफलपाकासंभवात्सोःकथितंकर्मतस्यैवचयदाकर्तृत्वविवक्षातदापिकर्मवत्स्यादितिकैयटःतत्राकथितपदमविवक्षितपरंकर्मत्वेनाविवक्षित

मित्यर्थः· किं तेन तर्हि विवक्षेत्यत आह तस्यैव चेतीति· मूले व्याख्यातमिति· प्रसादकृतेतिभावः· उक्तमिति· व्यापारद्वयाश्रयत्वेनेत्यादिग्रंथेनेतिभावः· मूलकृतस्तद्
यानिष्टत्वप्रतिपादनादाहार्थेति· आदिना माधवहरदत्तप्रकाशकृद्दूलीकरदंडयुतानां ग्रहणं· उपसंहरति द्विकर्मेति· यथाप्रयोगं सर्वेषामिति भावः· ननु कु
रुपंचालादेरेवग्रहणे किं मानमत आह· व्याख्यानादिति· अधिशीङ्स्थासादिवैयर्थ्यमूलकाद्विनिगमनाविरहादधिकरणविवक्षायां कुरुपंचालादिभिन्ने चे
दं न प्रवर्त्तेत इत्युभयार्थज्ञापकरूपादित्यर्थः नन्वयुक्तमेतत् आधाराधेयज्ञापनेन चारितार्थ्ये द्वितीयार्थज्ञापने मानाभावात् यावत्तां विनानुपपत्तिस्तावत्स्यैव ज्ञा
प्यमिति सिद्धान्तात्· नच विनिगमनाविरहः तदुपस्थितेरेव विनिगमकत्वात्· किं चाधिपूर्वाणामेवैषामाधारः कर्मेति नियमकत्वेन तत्त्वसंभवात्· तथा च वैकुं
ठं वर्त्तेत इत्यादावतिप्रसंग एवात आह· तथैवेति· मूले मित्रावरेरिति आदिना समानोदरे शयित ओ चोदात्त इति बोध्यं· यद्यपि मूलोक्तेन वार्त्तिकेनैव सिद्धत्व
मित्वं तथापि तस्याविधायकत्वस्य विस्पष्टमात्मत्वादन्यथा तत्त्वमुपपादयति· शीङादेरपीति· ज्ञापनपूर्वक इति· ज्ञापनादिकरणक इत्यर्थः ज्ञापनादिना वैकुंठं व्या
प्नोतीत्यर्थात् व्याप्तिरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वमिति भावः· स्यादीति तेषामप्यासनोदीकरणके व्यापनेऽस्त्यासोसादिनिष्ठव्यापेः फलत्वेन तदाश्रयत्वात्तेन क
र्मत्वं मासमासनेन व्याप्नोतीत्यादिक्रमेणार्थ इति भावः· एतेन तथोपपादकरत्नाकरदंडयादयः परास्ताः नन्वेवं तादृशादेशग्रहणे पितत्सूत्रवैयर्थ्यमुक्तरी रामः
त्यात्तदवस्थमेवातस्तत्फलितमाहैवं चेति· तादृशादेशग्रहणे चेत्यर्थः एतद्वचनाभावादैहैवं कल्पनेति· सकरणकव्यापनवृत्तिकल्पनप्रेत्यर्थः· क्रदेशेति· कु

रुपंचालाधारीनामेवेत्यर्थः· नान्येषां वैकुंठादीनां· अन्यथा तत्सूत्रानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावाः मूलान्तथास्पष्टमप्रतीतेराह· स्वचयतीति· ननु क्रियायाश्चपि कालत्वे
न प्रसिद्धिरस्ति प्रसिद्धपरिमाणस्य क्रियैव क्रियान्तरपरिच्छेदहेतुत्वात्कालइत्युक्तेरत आह· क्रियायाइति· एवेन कालत्वव्यवच्छेदः· साक्षात्काल एव क्रियाविशे
षणत्वेन प्रसिद्धः जन्यमात्रं कालोपाधिरित्यस्य जन्यपदार्थप्रतिकालस्य क्रियाद्वारा विशेषणत्वं न तु तस्य कालत्वमित्यर्थः क्रियानकालः किंत्वतिरिक्त इति सर्वे
षं जत्पायांस्पष्ट· अर्थान्तरनिराकरणायाह· देशेति· उक्तेत्यादिः तदेवाह· पत्तिति संनिहितत्वं तत्सरणमशेवीजं· जन्यमात्रस्य कालत्वमिति तत्प्रतिः· कालपरि
णामविशेषत्वात्कील उपाधिः निमित्तं यस्य जन्यस्येति कालोपाधीत्यस्यार्थ इति तत्त्वभावः उक्ताशयेन समाधत्ते जन्यमात्रस्येति· तुष्यतु दुर्जनन्यायेनाह यदि
त्विति· अनेनैवैतेयायिकादीनां तथा सत्त्वेपि स्वीयं न तथात्वमिति· सूचितं· तदाह सूत्रकः तदानद्यपीत्यर्थः तस्य जन्यमात्रस्य एतेन तथा प्रकाशरत्नाकरदंडया
द्युक्तमपास्तं यत्तु इदमेव कर्मसंज्ञाविधायकमिति पयाञ्चुतमूलसामंजस्येन तथा व्याख्यानमसंगतमिति· तन्न· भाष्ये तादृशवचनानुपलंभात्· अकथितं चेत्य
त्राकर्मकं कर्मकप्रकृतिकलपं तानोकथं द्विकर्मकत्वमित्याशंकायां कालभावाध्वगंतव्याः कर्मसंज्ञा त्वकर्मणां देशश्चेति भाष्योक्तं तु न विधायकं हि शब्दघटि
तत्वात्· किंच कालाध्वनोरित्यत्र कालाध्वानौ कर्मवदिति वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय प्राकृतमेवैतत्कर्मयथाकटं करोतीत्युक्तं· अ आदेः कृतं प्रकृतमुपसर्गसू
त्रं तेन बोधितमिति तदर्थः तस्मादुक्तरीत्यैव कर्मत्वमत एव समायां समायां विजायत इति विग्रहकपनपरं भाष्यं संगच्छते· सकर्मकविषयेप्यनेन प्रका

रणकालादिकर्मणस्सकर्मकत्वंतुल्यन्यायात्तेनमीसमोदतंपचतीत्यादिभवत्येवतत्रकालादिकर्माप्रधानंद्रव्यकर्मतुप्रधानंकालस्याधारत्वेनद्रव्यहारेवक्रि
यासंबंधात्एवमकर्मकशब्देनात्यंताविद्यमानकर्मकस्येवाविवक्षितकर्मकस्यापिग्रहणंतेनमासंपचतीतिभवत्येवेतिदिक्तदेतद्ध्वनयन्नाहनेचेति·म्र
लेप्राचाप्रक्रियाकृतानन्वकरोत्सात्तत्र्प्रयोगोदुर्वारएवातआह·सोपमात्रेति·उक्तभाष्यादिप्रामाण्यात्तत्रैवतत्कल्पनेतिभावस्तदाहात्रेत्रेति·यद्यपिकेचि
दितिमितमाह्विस्त्रनायेतिदोषत्रयंसुपरिहरं·तथापिनदीमास्तेइत्युदाहरणासंगतिदोषस्तदवस्थएवेतिबोध्यं·ननुभयगतिरिहेत्युक्तेहेतोर्व्यभिच
रितत्वंकृत्रिमएवकार्यसंप्रत्ययादितीहितदर्थः·तआहकार्येति·सामान्येपेक्षानियामकनतेत्स्वेशाकरणादितिभावः·यदितुसंज्ञानोसज्ञातीयापेक्षानि
यमत्वंतदोभयगतिरितितात्पर्यं·अपिनाद्रव्यादिसमुच्चयः·कृत्रिमेति·भोकुमिच्छतीत्यादौकिंचसर्वत्रबुद्धिसंदर्शनप्रार्थनाध्यवसायारंभनिर्वृत्तिफला
वाप्तिःसत्वेनसदर्शनादिक्रियानत्वमितिभावः·एवंचोभयोःकृत्रिमत्वेवग्रहणापत्तिरितिहेतुरयुक्तइत्याहेदमिति·एतेनविपरीतरत्नाकरायुक्तिःपरा
स्ता·मूलायुक्तत्वप्रतिपादनायाह·हेतुमतीति·हरिमयगस्यगतिबुद्धीतिसूत्रविषयकत्वात्सामान्यपदानिविशिष्यमोजयति·णिजित्यादिना·णिचोपाप्र राम॰
कृतिधोतुस्तदर्थक्रियायामित्यर्थः·स्वातंत्र्यादिस्यकर्मत्वप्राप्तोहेतुत्वप्रतीतेरह·स्वातंत्र्येति·ननुत्र्ह्हिनियमस्यतत्रहेतुत्वंस्यादतआह·कर्मसंज्ञेति·उ
भयोरप्यसंभवात्तत्रनहेतुत्वंकिंतुतत्रैवतथाचतत्रकर्मत्वंप्राप्तोपिउभयोर्हेतोस्तेनाभिधीयतइत्यर्थः·तथाचचशेषस्तत्रैबोध्यः·ननुस्वधर्मणैसेरयकर्तृ

स्वादिनेत्यर्थेनतत्तोयपेतिकथंलब्धमतआह·स्वधर्मेणेति·तथाचसाफलितोक्तिरितिभावः·मूलेंतरंगत्वमुपपादयतिस्वकारकेति·ननुचंविनाहेतुमतीत्या
दिहेतोस्तत्वस्यकर्तृत्वसिद्धेर्वाधितत्वंयदितप्रतीव्यत्वसाधकोयंग्रंथस्तत्वेनएवेतिपुनरुक्तमेवंचाधिक्रोयंग्रंथोःतआह·विशिष्टायाइति·स्वकारकवि
शिष्टयाणिजर्थेनसंबंधेइत्यर्थः·मूले·तएवेति·उक्तहेतो·उक्तहेतोरेवेत्यर्थः·कर्तुरिप्सिततमस्यकर्मत्वेनचेत्यपिबोध्यं·एवंचेति·अंतरंगत्वसत्वेचेत्यर्थः·उ
पपादितमिदंप्राक्ननुनियमपरभाष्यस्पष्टत्वेनकथंनिर्मूलविधिपक्षोक्तिरतआहास्येति·गतिबुद्धीतिसूत्रस्येत्यर्थः·तदेवाहतत्रहीति·आकडारसूत्रभाष्ये
हीत्यर्थः·उक्तमित्यत्रोनयः·कर्मेतिप्रथमांतं·अपिःकर्मसंज्ञासमुच्चायकः·तदेवाविशदयति·आरंभेति·कृतेसंज्ञेति·प्राक्कडारात्परंकार्यमितिविधिनेतिभावः·ता
वतापिकथंनत्वाभो·तआह·तत्रेति·उक्तभाष्येइत्यर्थः·इत्यर्थमिति·अयंचविधिपक्षएवसंभवतिनान्यथेतिभावः·अभिमानः·मन्यतेइत्याभ्यांसूचितमाह
विस्त्वनुपदमेवतस्फुटीभविष्यति·मन्यतेइति·मूलकृत्·अयंभावः·यद्यपिशब्दशास्त्रेशब्दप्राधान्यस्यैवमुख्यत्वांतरंगोपजीव्यकर्तृसंज्ञापेक्षयाप्रधा
नानुरोधितेवकर्मसंज्ञैवोचितातातनतायुदेश्यत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्यप्रयोज्यव्यापारेसत्वेनांतरंगत्वोपजीव्यत्वयोश्चाधिक्येनविध्यर्थत्वस्येवोचित
त्वमिति·हेतुमतिचेतिसूत्रभाष्याविरोधात्पयाश्रुतमूलमयुक्तमविसिद्धांतरीत्यायोजयति·नुनेति·एतेनपूर्वग्रंथोप्येतज्जातीयस्तथेतिसूचितं·अतएव
तत्राभिमानेःमन्यतेइत्युक्तं·एतेनतथादंड्याद्युक्तमपास्तंशब्दप्राधान्यस्येति·शब्दशास्त्रत्वात्प्राधान्यस्यैवसर्वतोबल·वत्वादितिभावः·ननुयथाप्राधा

न्यद्रूपं तत्रास्ति तथोपजीव्यत्वसहितं तद्त्रास्तीति तुल्यमत आह· किंच कर्तृकर्मग्रहणमिति· तत्प्रयोजक इत्यत्र तत्पदेन परामृष्टमित्यर्थः स्थिरविवक्षितः इ
दं न कर्तुरिति सूत्रे इव तत्राप्यावश्यकमित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति· युक्तं चैतत्· प्रधानशास्त्रबाधापेक्षया स्वल्पायाः पदनिष्ठत्वेन लघुत्वात्· तदाह तत इति·
तस्यावश्यकत्वादित्यर्थः· नन्वेवमप्यांतरंगत्वस्य तत्र सत्त्वेन तुल्यत्वमेवेति वाच्यं· लोके प्रधानराजकार्यापेक्षया मंत्र्यादीनामंतरंगस्याप्यात्मकार्यस्याकरणादर्श ग्रु०
नादंतरंगादपि प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वात्· प्रधानं कार्यं सर्वतो बलवदित्याकडारसूत्रे कैयटे स्पष्टत्वाच्च· किंचाप्रधानस्य प्राधान्यनिबंधनकार्यस्य प्राबल्येऽप्योर
मादेरविकमत्वानापत्तेः विक्लिन्नोटेरश्वे प्राधान्यमारोपकत्वस्य दुर्वारकत्वात्· किंचैवं राज्ञः पुरुष इत्यादावप्रधानादेव षष्ठी न प्रधानादिति भवत्यसिद्धांतो
संगत इति रत्नाकरकृत्· अत एव प्रकारो नियमपक्ष एवोक्तो न तु स इति दिक्· ननु नैवमुक्तभाष्यासंगतिरत आह· कडार इति· न नियमेति नियमशास्त्रा
णां विधिरूपेण प्रवृत्तिरिति सिद्धांतादिति भावः· प्रस्तुत तत्पाठे विधित्वसंभावनैव नेत्याह· किंच परमिति· विरोधाभावादिति· पूर्वेणापवादेन निवर्तित
स्य परकार्यस्य प्रवृत्तिकेन प्राक्कडारादित्यनेन निरवकाशपूर्वकार्यस्य निवर्त्तयितुमशक्यत्वात् एकसंज्ञानियमराहित्येन च विरोधाभावादित्यर्थः· सर्वत्र णि
जंतमात्रे अस्य गतिबुद्धीत्यस्य· उचितेति· अत्र नियमेणंत धात्वंतर पाचयत्यादिप्रयोज्यात्कर्मसंज्ञाप्राप्तावपि गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयप्रसं
गस्तदवस्थ इत्ययं पाठो न युक्त इत्यन्यदेतत् तद्दोषोद्धारायैव तत्पाठे तदंगीकारे विपरीतनियमाभावाशंकते· एषामिति· गत्याद्यर्थानामित्यर्थः· प्रा

गकर्तुरिति शेषः· एतेषामणौ कर्तुर्णौ यदि भवति तर्हि कर्मसंज्ञैवेति नियमाकार इति भावः· इति शास्त्रेति· प्राक्कडारात्परं कार्यमिति शास्त्रेत्यर्थः· तेन नियमेन कृते संज्ञा
प्राप्त्या परकार्यविधानाभावात्· तथा च नियमांतरेण तद्बाधेनैवोपपत्तावत्र तद्बाधोऽन्याय्यः· किंच पाचयत्यादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयापत्तिः· तस्मात्तथा नियमो नेत्य
त एव न्यासांतरेण समफलत्वेति भावः· ननु सिद्धांतेपि तेष्वेव यदि णौ सति कर्म भवति तर्हि प्रयोज्य एवेति विपरीतनियमः· कुतो नेत्युदाहरणप्रत्युदाहरणयोरनिष्ट
सिद्धमेवेति चेन्न एवं ते कर्तुः कर्मणश्च इति वार्त्तिकात् तत्सूत्रे कर्मकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च· व्यावर्त्याभावात् सिद्धांते तु पाचयत्यादियोगे विषमात्कर्मत्वाप्राप्त्यैव वृथा
त्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वरूपप्राधान्यमादाय कर्मत्वाख्यातीयेति दिक्· चेदमिति तत्पाठेपि नियमार्थत्वमित्यर्थः· नन्वेवं· आकडारादिति सू
त्रभाष्ये एवेत्यर्थः· ननु तथा युक्तमित्यनेन न सिद्धः शंकानयुक्तैत आह· तथेति· तस्य स्वर्गस्य· स्वर्गादीनामीप्सितत्वात्· ननु प्रयोजकव्यापारस्य न तदुद्देशेन प्रवृत्ति
रिति प्रायुक्तानीप्सितत्वमस्त्येवात आह· तत्रापीति· तथायुक्तमित्यत्रापीत्यर्थः· कर्तुः क्रियया तथायुक्तमिति तदर्थ इति भावः· ननु लक्षणं विनेत्यस्याणिजंतानां
लक्षणं विनेति नार्थः· तेषां तदनुपयोगात्· नापि तत्प्रकृतेस्तं विनेत्यर्थः· णिचो वाचकत्वात् कर्त्रेपदस्य तु तत्र न लक्षणया प्रानुक्तत्वात् अत आह· कर्त्रपदस्ये
ति· कर्तुरीप्सिततमेति सूत्रस्थस्येति भावः· तथा चोपलक्षणमिति प्रायुक्तं लक्षणया बोधकमित्यर्थो बोध्य इति भावः· तदावश्यकत्वमाह· तत एवेति· तस्य तत्र तदंगी
कारादेवेत्यर्थः· शाधातोर्विभागानुकूलव्यापारोऽर्थः· यद्यपि प्रकृतधातुत्वर्थे प्रधानव्यापाराश्रयत्वोक्तेः तस्य विभागावधित्वात् उपादानत्वस्य च सार्यस्य प्राप्तावप्य

पादानमुत्तराण्णीति परत्वात्कर्तृत्वेन तृतीयैवेति तान्नथापि अपादानेया पंचमी तदंताद्व्रात सिद्धा चेद्वीपस्य दूरसंबंधी नेत्यर्थकेनया माद्भामतो वा ऽगच्छतीति लक्ष्यके
णापादानेचाहीयरुहोरिति सूत्रेण कर्मप्रत्ययां तहा कोपयोगे पादान त्वत्ताप वा पंचमी स्वार्थेन ल्यब्ज्ञ इति स्वार्थकोऽयं प्रयोगस्तदाह कर्तुरिति कैयटे इत्यनेनारु
चिः सूचिता लक्षणं विनापि प्रागुक्तरीत्या सिद्धिः किं च हीयत इति कर्मकर्तरि लः जहातिश्चापगमनार्थः साधोश्चैत्रं जहातिअन्नत्वामादिनाअपगमयतीत्यर्थः कर्म
णः कर्तृत्वविवक्षायां चैत्रः स्वयमेव हीयते अपगच्छतीत्यर्थः अपगमनेऽवधित्वाकांक्षायां सार्थस्यान्वय इतीति केचित् उक्तदार्ष्टांतप्राग्युक्तमपि समूलयितुमा
ह तत्प्रयोजक इति एवमेव कर्तृपरामर्शकतत्पदं स्वतंत्रलक्षकमेव कर्तुरिति सूत्रे वक्ष्यमाणरीत्यानपायिनो निघ्नानि वा हेतितत्रतदावश्यकतामाहान एवेति णि
जितिसर्वत्रेति शेषः अन्यथा प्रयोजकसमभिव्याहारे तत्स्य सर्वत्र कर्मत्वेन कर्तृत्वाभावेन हेतुसंज्ञाया अभावेन हेतुमतीति णिचूकापि न स्यात् तथा च तदुवाधा
पत्तिरिति भावः कर्तुरिति सूत्रेण त्वदस्य लक्षणं विनापि तदिष्टसिद्धिमाह किं चेति प्रयोज्येति लक्षणे जन्यं तु साक्षात्परं परासाधारणं विशिष्टमिति भावः इद
मपि कर्मत्वमभिप्रेत्योक्तं वस्तुतस्तदेवादेनेत्याह किं चेति कर्तृत्वेति प्रयोज्यत्वेनाभिमतस्येति शेषः तत्कर्मके हि गमने तेन प्रेष्यं तेन स्पृष्टं चेदं प्रकाश इति भावः नन्वे राम०
कृतेति न्यायेन तदा तन्न स्यादत आह हा कृतेति तत्रादेके यटादेरीत्या हानित्यमिति सिद्धांतरीत्याह नास्त्येव वेति ननु पापाप्रापणे इति रिव तस्य तथापि गत्यर्थ
त्वमेवात आतोऽन्तरदेशेति हि तदिति यतः प्रापणमित्यर्थः गतिस्तूत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारमात्रं यातेरपि तावन्मात्रवाच्यमिति तस्य गत्यर्थत्वमेवे

तिभावः ननु तथापि तद्ग्रहणे किं मानमत आह तत एवेति नीवह्योर्गत्यर्थत्वादेव प्रतिषेधादित्यर्थः यथाकथंचित् विशेषणतया अपि नाविशेष्यत्वात् तदर्थे परिग्रहः
अत्र गतिबुद्धीति सूत्रे अतएवाणीति सफलं अन्यथा णिच्प्रकृतिकण्यंतस्याधिकार्थत्वेन गत्यर्थत्वात् प्राप्तौ किं तेनेति भावः सिद्धांतरीत्या मूलं योजयितुं यथाश्रु
तमूलं खंडयति नन्वेतेत्यादिसूचितमित्यनेन व्यवहरति नसूर्वे कर्त्वधातुं अतव्यवहारयति सैंधवान्तैवेत्येवमिति भावः भारमित्यस्य देवदत्तेनेवेति शेषः उदाह
रणादित्यंतादिंयं चमंतच तुष्टयं नां गत्यर्थत्वेन तेषां ग्रहणमित्यत्रान्वयः प्रापणे ये गत्यर्थत्वे तु हरति भारमित्यत्र वहतीति प्रतीत्यातत्वे न गत्यर्थत्वात्तत्या
स्यात् तद्भाष्यासंगतिः स्पष्टैवेति भावः विपूर्व इति विहरति ग्राममित्यादौ गच्छतीत्यर्थो वगमात् केवलस्य तत्त्वे तु विपूर्व इति न वदेदिति भावः अव पूर्व इत्यत्र हरतीति
सस्यानुषंगः तत्रैवेति तत्सूत्रस्थोक्तभाष्यस्थेत्यर्थः तत्रैव साधकांतरमाह नगतीति अत्र प्रतिषेध इति प्रतिषेधो नेत्यर्थः एवेन गत्यर्थव्यावृत्तिः अत एव हरतेर्हिंसा
र्थत्वाद्धन्तेर्गत्यर्थत्वात्प्राप्तिरिति कैयटेनोक्तं अन्यथा भाष्यकैयटयोर्न्यूनतापत्तिरिति भावः नन्वेतावता हरतेरस्तु तथा वहतेस्तु न तत्किं मानमत आह तत्रैवेति
नगतीति सूत्रे एवेत्यर्थः उक्तवार्त्तिकस्य वहिग्रहणखंडकेनेति शेषः तस्य तत्त्वाभावे हेतुमाह देशांतरेति तेषां यथाकथंचिद्गत्यर्थानां विहरत्यन्यहरत्यादीनां उभय
त्रार्थग्रहणादिति भावः बहुवचनेन तुल्यन्यायान्नयतेरपि तथात्वं सूचितं शेखरमंजूषादिकं तु मतांतराभिप्रायमिति भावः गतेर्विशेषणत्वमस्त्येव पि तत्र नास्तीयतः प्रापणं
न प्राग्युक्तरूपं किं तु मास्तु अनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारमात्रं तदाह प्राप्तिश्चेति मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये सुसंप्राप्त इत्यादौ समवायस्वस्वामिभावादीनां भानादिति भावः धनमि

त्वादेर्देशांतरस्थोपीत्यादिः। नन्वेवं क्रमेणैकेन भूः प्राप्तेत्यादिसिद्धावपि गत्यर्थाकर्मकेण सप्राप्यात्सुखं प्राप्त इत्याद्यसिद्धिरत स्तत्रापि प्राप्तेर्गम्यमानत्वेप इति संयोग एव तद
र्थः कुतो नेत्यत आह। आदिति। चरत्यर्थः। नन्वेवं निषेधवार्तिकासंगतिरत आह। देशांतरेति। परं केवलं सुखं प्राप्त इत्यादावभावादाह। क्वचिदिति। ग्रामं प्राप्त इत्याद्यपि त्यर्थः।
नात्र देशांतरीयकर्तृयागतिबोधकत्वं अपितु कर्मपरामर्शकः अभिमतस्य अभिमाने नांगीकृतः। तत्सुखं भाष्याद्यसंगतिरत अभिमानत्वस्य चिंतायां चिंतं त्वस्य उपपन्नमाह।
वस्तुत इति। प्राप्तिरिति। कर्मत्वस्येति शेषः। वार्तिकं तु न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति भावः। अनेन प्राप्तिमत्वेन अन्यथैतदुक्तिरफलैव एवं ताभ्यामात्रेण प्रतिषेधउ
क्तः लेववदत। सत्रेः णीति च निवृत्तमेव ण प्रकृतिक ण्यंताणि चिंत्याद्यप्यं न कर्त्रे रिकर्मत्ववारणाय। एवं वैवं मत्वयोजने पितृप्राकारत्वाकरदंड्याद्युक्तमप्रा
प्तमिति भावः। स्पष्टं तयोः कत्वाकत्वादिति भावः। ननु मत्वात्प्रतिग्राहितगंधमाल्येति समस्तेन जायाशब्दसमासः प्रतिपन्नेत त्रिसंबंधस्य माणदोषादत आहास्ये
ति। नन्वेवं व्यधिकरणत्वात्त्रिपदबहुव्रीहिर्दुर्लभोत आह। तत्रेति। तद्घटितवाक्येत्यर्थः। कृतेति। तस्य गंधमाल्यशब्देनेति शेषः। एतेन त्रिपदबहुव्रीहिं कुर्वे
न रत्नाकरदंड्यादिरपास्तः। ननु पथ्याश्रुतसामंजस्ये किमर्थं शेषो न आह। बहुव्रीहिरिणेति। कृतबहुव्रीहिणा प्रतिग्राहितगंध। माल्याशब्देन जायाशब्दस्य
त्यर्थः। ननु सुसुपेति विधायकमत आह। अवयवेनेति। प्रतिग्राहितगंध। माल्याशब्देन जायाशब्दस्येत्यर्थः। ननु सुसुपेति विधायकमत आह। अवयवेनेति। प्र रम०
तिग्राहितगंध। माल्याशब्देन जायाशब्दस्येत्यर्थः। ननु सुसुपेति विधायकमत आह। अवयवेनेति। प्रतिग्राहितेति त्वनेनेत्यर्थः। किंपाकारकयोर्नित्यसापेक्षत्वा

दिति भावः। समुदायेन प्रतिग्राहितगंधमाल्याशब्देन तत्तीयांतस्येत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः। अवयववद्वारकसमुदायेन सामर्थ्यमिति लगति क्रगतिरिति भा
वः। मत्वं खंडयितुं शंकते। नन्विति। बोधनान्यार्थग्राहेरिति शेषः। विवक्षायामिति संबंधित्वविवक्षायामिति शेषः। इष्टसिद्धिरिति। अयं भावः। गंधाश्च माल्यं च गं
धमाल्ये इति द्वंद्वः समासे आरोपितसंख्याभावे मानाभावेन प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकत्वाद्द्विवचनं अत एव ग्रामे जेसी ध्येकमोरित्यादिप्रयोगाः संगच्छंते। ततो जायया प्र
तिग्राहिते इति तृतीयातत्पुरुषः। ततो जायाप्रतिग्राहिते गंधमाल्ये यस्या इति षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः। तस्यास्त्वाविवक्षायामपि धोलक्षः स एवेति ह्रीयकर्मभावात एवं
ते कर्तुश्चेत्यस्याप्राप्तास्य तत्रैव क्तेन तयोः सत्वाद्बहुव्रीहिरकर्तृपदनीष्टसिद्धिरिति। हेतुत्वेति। हेतुसंज्ञेत्यर्थः। अत एवाह। हेतोश्चेति। रूपत्वेनेति। धर्मपरस्योत्तरपदब
हुव्रीहेस्तु धेनोरित्यस्योभयत्रान्वयः कर्तृत्वार्थं कर्तृसंज्ञासंपादनार्थं आवश्यके ति। अन्यथा णिजेव न स्यादिति भावः। ननु तत्र विवक्षया कर्तृत्वेप्यफलाश्रयत्वात्क
र्थं कर्मत्वं तस्याप्यत आह। अत्र दृष्टार्थेति। नारशब्दापारस्पार्थस्यैवेत्यर्थः। न कर्मेति। येनुकर्मसंज्ञेत्यर्थः। दृशाविषये कर्तुः कर्मत्वविषये। ननु कर्तृत्वकर्मत्वशक्त्योरन्यत
रस्तेवप्यन्यतरविवक्षा तदुपपादनात आह। कर्मत्वेति। अपि भिन्नः समुच्चायकः। तत्समेति। कर्तृत्वशक्तिसमनियतत्वेनेत्यर्थः। अभिमानादिन्यायेनास्तीचेः स्वचिता
तदीयं तु शक्त्योर्भेदेन तथा संभवः। दृष्टं चैतदन्यत्रापीति। तदेवं तदर्थेकर्मत्वाविवक्षायामस्तीद्वासा असंभवेपि सोः ये एवनेसाशयेनाशंकते। नचेति प्रतिग्रहे
ति। प्रतिपदेवेत्यर्थः धातोरिति सूत्र्यः। आदानमात्रार्थकादिति भावः। एवेन धेनोः कर्मत्वाभावेन तत्रोक्तनिरस्तिः अत्र पक्षेहि तस्याभेरे वा मात्र इति भावः। ननु वंति

जं तस्यापादानानुकूलव्यापाराश्रयत्वेन प्रतियोगिताविहिते स्वीकृते तेन गंधमाल्यमपेतीति प्राक् बहुव्रीहौ प्राग्युक्तरीत्या नामपदेन समासो न स्यादत आह नापेतीति · एकदेशान्वयाप
पत्त्या पंचमीसमासो प्रयुक्तत्वादाह षष्ठीतिविशिष्टेनान्वय इति भावः · प्रकृतेऽपि चेति · तथा सतीत्यादि · प्रतियोगिते तस्य विग्रहे इत्यादिः · अन्यपदार्थेतीति · एतेन वैपरी
त्येनैतस्यैव कारो व्यर्थ इत्यपास्तं · तद्दृष्टपरीक्षानंगीकारे तु सूत्रोपात्तान्यपदार्थप्राधान्यं दुर्वचं · धेनुकत्वेऽकंजायानिष्टप्रेरणविषयीभूतं यन्मतिग्रहणं तत्कर्मी
भूतं गंधमाल्यमिति विग्रहार्थात् · अत एवैतस्योपमानत्वेन निर्देशस्तदभिप्रेत्याह · तदंतरीति · अन्यपदार्थस्य तद्दृष्टपरीक्षस्यावांतर्भावेणेत्यर्थः · सूत्रेति · सूत्रस्यपु
सत्याद्यश्रवणेनेत्यर्थः · स्फुटीभविष्यतीति चेदं समासप्रकरणे तत्स्वीकारे · बहुव्रीहिस्वीकारे · अयुक्तं मूलं योजयति · व्याख्यानादिति · सत्वेति विशतेति मायप्र
योगमूलकादित्यादि · अयं भावः · अभिनीतिद्वंद्वः · तदंतस्याप्यव्ययत्वेन पंचम्या लुक् · अभिनिपूर्वो विशतमध्यमपदलोपि समासो वेति तदाह · संघातेति ·
वीणाभ्यासमिति · प्रकाशप्रयुक्तमित्यर्थः · अत्र च विशेषतु पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वं प्रत्याख्यातत्वं चेति · एवं च मूलस्य प्रकाशानुरोधित्वेपि प्रकाशस्थलाक
रदंड्याद्युक्तमयुक्तमिति भावः · पूर्वनिपातेत्यादीति प्रतीकपाठः · व्याख्याने मूलं स्वच्छन्दाहात एवेति · नैषधपद्यघेतद्भावस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः · भाष्ये प्रयोग इति · वो
तोगुणेति सूत्रस्य इति भावः · अभिनिवेशः आग्रहः · सन्मार्गविहतायत्रैव यत्नेत्रैवैतत्सूत्राप्रवृत्तिरिति न दोष इति भावः · परममूलेके म· टानुसारिप्रकाशानुदि रमा०
तं तु न युक्तं तदनुवृत्तौ तस्याप्युल्लेखमानाभावात् · एवं च तथा रत्नाकरदंड्याद्युक्तं विंसमितिबोध्यं · ननु निसमितिविभक्त्यत्र विहितायंचः स्वार्थिकत्वेनो

तरंगत्वाद्वृत्तिविषये पूर्वमेवोत्पत्तौ तत्र उभयपदशब्दान्तसेर्विहितत्वेपि नोभशब्दाद्विधानमित्युभसर्वतसोरित्ययुक्तमत आह ह्योऽभांश इति · समुदेति · उभयेत्य
र्थः · तथा चोभयशब्दनिष्ठप्रकृतित्वमुभशब्दे आरोप्यतत्प्रकृतिकत्वं षष्ठ्यर्थ इत्यर्थः · उभयशब्दस्य वेशब्दस्य वेशब्दप्रकृतिकत्वसंतयोगे इति तदर्थः · ननु वंवा
र्तिकेऽवृत्तिविषयत्वस्तत्वादयच्स्यादत आह होभेति · शब्देति · तथा च संख्यावाचित्वमिति अभिव्यक्तेत्यनेनाह न्यायेन स्यतेति भावः · विषयेपीति · धर्मपरोनिर्देशः · पद्वभ
शब्द इति शेषः · उभयतः कृत्स्नमित्यादेरपि विषयत्वं योजयति · उदाहरणेविति · अंतरंगत्वादित्यस्यार्थप्यप्युक्तत्वेनेत्यादि · ततः तस्मात्पश्चात्तदनंतरं · तदं
तरंगत्वेन प्राक् प्रवृत्तौ प्रसादप्रकाशाद्युक्तो वस्तुतस्तिस्रादिनामव्ययत्वे दोषोक्तिरयुक्ताः · तथाह · द्वित्वोक्ततायामिति · ननु तोपं मूलादिसिद्धांतो ततआह · प्राची
नैरेति · यतः प्रसादादिभिस्तथा व्याख्यातमतस्तथा बोध्यः · तदाहेति · तदनुसारेणेत्यर्थः · एवं च प्राचीनरीत्यैव प्राचीनग्रंथदूषणं नत्वरीत्येति भा
वः · अत एव तत्फलितमाहैवं चेति · तत्र तथा व्याख्याने न तद्रीत्यायथाश्रुतसाधुत्वेत्यर्थः · तेषां प्राचीनानां · अनेन स्वमतेन तद्वस्यकत्वं ध्वनितं तं च बो
ध्यमेव प्राक् · यथैवमिति · अन्यथा पूर्वापरविरोधस्तेषामिति तथा व्याख्यानात्त्यागेन लक्षणाश्रयणे तु मन्मते प्रवेश एवेति भावः · यथोक्तांतरंगत्वात्प्राक् प्रव
त्तिस्थोभशब्दोपपंचितं · प्रकृतिविद्वत्वेन तसोरिति द्वित्वनिर्देशः · एवं च तथा रत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तं · ननव्ययत्वात्सुपोलुकाक्षपमाणविभक्तिकेऽमि
त्यर्थकतमपाः · विभक्तिकमिति प्रसादप्रकाशादिग्रंथनिर्बाहे मतेनेयमयुक्तं · न च तत्र तनेभाष्यव्यवहारः · मन्सोपप्रातीतीति सत्वेनैसोत्तदविभक्तिकमित्यादिह

रदनादिव्यवहारदर्शनात् अत आहानुत्पन्नेति· तत्रैवमानमाहा· दृष्टान्तेति· तदभिप्रेत्येति· अनेनारुचिः सूचिता तद्बीजं तु· निर्दिष्टांत एवोक्ताशयकः प्राचां ग्रंथः व्याख्या
त्रभावश्च तथा व्याख्यानाभावश्चेति· रत्नाकरेप्येवं एवं च मूलाशिद्धिं त्यमिति बोध्यं· ननु नातिदेशेन लुक् संभवति विभक्त्यंतस्यानुकरणत्वाभावात् अत आहातिदि
शेनेति· ननु भसंज्ञेत सोरित्यत्र परत्वात् हचर्यात् सिद्धेव गरस्यते इत्याद्यादित्वात् सिरिति मूलमयुक्तमत आह· कृत्स्नेति· एवं च मूलादिप्रकाशानुरोधेनेति भावः· म
हुरत्नाकरदर्शिप्रभृतयः· अपाणिनेर्वाहीचतितसेस्तसेश्चेति तसिलादेशा इदं रूपं नतघोक्तयुक्तेः· तेन तत्र किं सर्वनामेत्याद्यनुवृत्त्याऽपत्रसंज्ञायां तसिलोऽभावस्तथा
जेद्वितीयानकिं तु षष्ठ्येवेति तत्र पंचम्यास्तसिलित्येव सिद्धत्वाद्धोरवाश्रयणस्य निर्बीजत्वापत्तेः· तदेतदध्वनयन्नाह· पंचम्या इति· ननु सामानाधिकरण्येन सख्या
भेदेनेत्यर्थः न त्वन्यः इष्टासिद्धेः सचायुक्तस्त्यानत्वादत आह· विनापि संबंधमिति· तद्विशेषमित्यर्थः· षष्ठ्याः शाब्दरूपत्वेन संबंधाजनकत्वादाह· भेदेति· स्वस्वामि
भावादीत्यर्थः· अयमेव वैयधिकरण्यपदार्थः· ननु नाम्नोरिसुपलक्षणं वाच्यं लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति पुरीमवस्कंद एधांचक्रे कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात्र
स्यादेतथा संबंधान्वयस्येष्टत्वात्· तथा च क्रियाकारकयोरपि संबंधद्वैविध्यापत्तिरत आह· नाम्नोरिति· तथा च तेन सजातीयमेवोपलक्ष्यत इति क्रिययोरेव य
हणं न क्रियाकारकयोरिति भावस्तदाह· क्रियेति क्रियाकारकभावरूपाकारकाधिकारपठितं संज्ञानिमित्तकविभक्तिद्वितीयादिवाच्यायः संबंधस्तेनैकेस एम०
ध· तथा चैकविध एव तत्र संबंध इति भावः· न त्वेतदप्वादेति· अत एवोपपदविभक्तीनां संबंधोऽर्थः· विशिष्य प्राप्यानुक्तेश्चेति भावः· नन्वेवं त्रिधेत्ययुक्तमत आह· म

लाद्विधेत्युक्तिरिति· ननु वृद्धोक्तौ वैयधिकरण्यस्यानुक्तेः कथं तेन विवाहोऽत आह· षष्ठ्या वेत्येतदिति· तथा च तदर्थस्योक्तत्वात्तदपवादविभक्तेरपि संग्रह इति भा
वः· तदुपलक्षणे मानाभावादाह· मूले षष्ठीति· अज्ञानिदेवदत्तेत्यादौ अजेन क्रियायां तदन्वयाभावस्य वस्तुतस्त्वित्यादिना प्रतिपादितत्वादाह· बोधनीयेति विधेये
त्यर्थः· नन्वेवमपि धिक् शब्दयोगस्तस्य कुतो नेत्यत आह· संबोधनेति· क्रियेति· विधेयक्रियेत्यर्थः· एवमग्रेपि तिङापीति· संबोधनेनापीत्यर्थः· अपिस्तस्या एव समु
च्चायकः· अयंभावः· निषिद्धाचरणमित्यस्य जानीहीत्यस्य चाध्याहारेणाभिमुखीभवन्मूर्खो देव्यक निषिद्धाचरणादिसंबंधि निंदाकर्मक प्रवर्तनाविषयो ज्ञानमि
ति वाक्यार्थस्तथा च ज्ञाने एव तद्योगः· एतेन येषां धिक् कृष्णमभक्तमित्यादौ प्रथमार्थे द्वितीयानिषेधः कृष्णमभक्त इत्यर्थस्तन्मते मूर्खसंबोधकं निषिद्धाचरणादिनि
षमिति वाक्यार्थ इति प्रकाशरत्नाकरदर्शं त्युक्तं तदाशयकमेव मूलोक्तं चापास्तमिति· तद्रूस्येवाह· नातेत्यादेरिति· नन्वेवं हेत्यस्यान्वयापत्तिरेवात आह· हापदे
ति· खेदार्थकस्येति भावः· मामित्यस्याध्याहृतेत्यादिः त्वत्संबंधी मत्संबंधी वा खेद इति तदर्थः· वाच्यमिन्नेमेवेदं वाक्यमिति भावः· संबोधनस्य कारकविभक्तित्व
स्याप्रतिपादितत्वादाह· कर्त्रे कारकेति· तथैवोपक्रमोपसंहारादिनालाभादिति भावः· ननु तस्य कारकत्वे कर्तृत्वमपि स्यात् पादमत आह· संबोधनेति· देव
त्वं प्रसीदेत्यादाविति भावः· त्वमित्यनेन· त्वमित्यर्थेन· अभेदेपि· कल्पिताभेदेपि· अत एवाह· शब्दत इति· संबोधनपदार्थ इति शेषः· तस्यादेश्यतयैव प्रतीतेस्तत्त्वेन
तत्रान्वयात्· अत एव वैयाकरणाः कारकविभक्त्य इति सिद्धांत इति भावः· वस्तुतस्तु न निपातोमकमित्याह· वास्तवेति· वृहपतेवइति· वचनपुरुषाद्यव्यवस्थापत्तिरु

BHAU D

पइत्यर्थः·ननुसंबोधनस्यकर्तृकारकत्वव्यवहारोपिप्राक्प्रतिपादितःस्पष्टतरञ्चमंजूषायामनन्यार्हेतिभावइति·एवंचमूलंतथादंडस्याद्युक्तंचविंत्यमितियत्राहुरिति
प्रकारेणोक्तिर्युक्तैव·एतेनप्रकाशकारीयासमाधायपमनुसंबोधनंतवंपदंकर्तृकारकवाचीत्यंतरंगत्वात्प्रथमेतिकेचित्तदेवप्रसीदित्यादौतस्यवास्तवकर्तृत्वे
पिकस्मात्त्वांभजेगच्छंतुचैत्राःकृष्णेत्यादौतदभावादितिनव्याःद्वंद्वघटिततत्पुरुषाश्रयणेनतदपिस्पष्टंपदपित्वेनसोत्सव्याहारःकृतेत्वंतत्राप्यनेवनिकश्चितः
तत्रपितथाहिसत्येकतिङ्वाक्यमितिसमानवाक्यत्वाभावात्तत्रनिघातानापत्तेरित्यादिरत्नाकरोक्तमपास्तं·तथाप्रकाशाभावेनतथानुवादस्यायुक्तत्वात्त
स्याचानिकत्वेनतदर्थाभिप्रायकत्वस्यापिदुर्वचत्वाच्चउक्तरीत्याप्रकाशाभावेनतथानुवादस्यायुक्तत्वात्·तस्याचानिकत्वेनतदर्थाभिप्रायकत्वस्यापिदुर्वच
त्वाच्च·उक्तरीत्याप्रकाशासौष्ठवेद्वंद्वघटिततत्पुरुषाश्रयणेनिर्बीजत्वाच्च·वस्तीत्यध्याहारेपिप्रागुक्तरीत्यानिघातस्यसिद्धत्वाच्च·विद्वीत्यध्याहारेविस्याच्चेतिदि
क्·ननुप्रथमसमाधानेनैवसिद्धेतीयसमाधियुक्तिर्मूलेनिष्फलाकिंचबुद्धीनांइनाश्रेष्ठावुद्धीनानामितिद्वितीयांतमेवतत्तुवचनआहातएवेति·द्वितीयसमाधानं
गोकारादेवेत्यर्थः·तदेवोपपादयति·अत्रहीति·उक्तवाक्येहीत्यर्थः·अतिशयइति·ननुउपर्युपरिलोकंहरिरित्यादाविवद्विरुक्तोपर्यादेःसमीपोधदेशादिवृत्ति
त्वमर्थः·प्रतियोगित्वरूपःसंबंधोद्वितीयार्थः·लोकप्रतियोगिकसमीपोधदेशावृत्तिरित्यादिक्रमेणबोधइतिभावःतिशयपुपुनाईश्वरबुद्धयश्चरंतीतिहितदार्थः· राम०
अतएववाह·वीप्सेतिवस्त्वर्थे·सर्वसंबंधातिशयितमम्लानमघंवेत्तेतेइतिवाक्यार्थःननुबुभुक्षितंनप्रतिभातीत्यादौइत्थंभूतारव्यानत्वेनकर्मप्रवचनीयत्वेन

नार्थः·तत्राद्योत्योयःप्रतिभात्वरूपस्तत्संबंधस्यभानंक्रियागतत्वान्नतुबुभुक्षितगतस्वर्गइतीति·तदुपपादयति·बुभुक्षितेति·बुभुक्षितान्वितोयःप्रत्यर्थस्तत्वद्योत्यःस
टितिस्फूर्तिरूपप्रयोगःप्रतिभात्वरूपस्तत्संबंधस्यभानंक्रियागतत्वान्नतुबुभुक्षितगतत्वादित्यर्थःतमेवसंबंधंदर्शयति·बुभुक्षितेति·प्रतेर्द्योतकत्वाद्धातोरेवसो
र्थइतिध्वनयितुंप्रतेरनुद्धेरवःकर्मप्रवचनीयत्वेतनदुद्धेरवआवश्यकःक्रियानिरूपितसंबंधविशेषद्योतकत्वस्यैवतत्त्वात्अतएवतदभावात्तदभावःतथाचप्रति
योगेइत्यस्यप्रतिद्योत्यार्थक्रियायोगेइत्यर्थः·बुभुक्षितसंबंधंदर्शयति·बुभुक्षितेति·प्रतेर्द्योतकत्वाद्धातोरेवसोर्थइतिध्वनयितुंप्रतेरनुद्धेरवःकर्मप्रवचनीयत्वेतुत
दुद्धेरवआवश्यकःक्रियानिरूपितसंबंधविशेषद्योतकत्वस्यैवतत्त्वात्अतएवतदभावात्तदभावःतथाचप्रतियोगेइत्यस्यप्रतिद्योत्यार्थक्रियायोगेइत्यर्थःबुभु
क्षितसंबंधीयतकिंचिद्विषयकप्रतिभाभावइतिबोधःननुतरणशब्दस्यमध्यार्थकत्वेपिमध्येइतिकथंतथमतआहांतरेति·आधेयप्रधानेमध्येसवृत्तेतेअवधि
त्वरूपःसंबंधोद्वितीयार्थःसचमध्यत्वान्वयीत्वन्मदवधिकमध्यत्ववद्वृत्तिहरिरितिबोधःसूत्रेमित्थंसाहचर्यादव्यययोरेवग्रहणंगुरुमार्गेवाचित्यत्रग्रहयोस्त्ववतु
दावंतेतत्तीयांतयोःहरेस्तुनसाउपपदेतिन्यायात्युक्तग्रहणंतुस्पष्टार्थमितिभावः·ननुलक्षणत्वस्यएतत्पदज्ञाप्यज्ञापकत्वंतर्हिवैपरीत्यापत्त्याविधुत्पदाद्वाद्विती
यापत्तिरतआह·वृक्षे·तथाचनोक्तरूपंतत्त्वंकिंतुज्ञानजनकज्ञानविषयत्वंलक्षणत्वंज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वंलक्ष्यत्वमितिनोक्तदोषः·वृक्षादर्शनजन्यज्ञानवि
षयोविद्युत्द्योतनमितिबोधइतिभावः·विद्योतज्ञानादिति·तत्समीपदेशविशेषावच्छिन्नविद्युद्द्योतज्ञानादित्यर्थः·ननुकर्मप्रवचनीयंप्रत्यकर्मत्वात्कथंद्वि

तीया॥ तत्राह॥ हस्येति॥ ननु संज्ञया षत्वाभाववत् द्वितीयापि न भविष्यति॥ उपपदेति न्यायस्तु फलाभावान्न शाब्दबोधकृतभेदस्तु दुष्परिहारो॥ तत्राह॥ तत एवेति॥ कर्मे
णि द्वितीयां गौ कारादेवेत्यर्थः॥ षष्ठीति॥ कृत्येकर्मणोरिति षष्ठीत्यर्थः॥ अन्यथा तथा तत्सिद्धावपीयं दुर्लभा स्यात् शेषे षष्ठी तु नत्र स्यात्तदपवादत्वादिति भा॥
ननु विषयत्वमपि द्योत्यत्वेन वाच्यत्वेन वा वाच्यं तत्र वीप्सायामन्यतरस्याप्यभावात् दुर्वचमत आह॥ अन्यद्योत्येति द्विर्वचनद्योत्येत्यर्थः॥ अत एवोद्देश्यत्वेनानुल्लेखणे
इत्यादिवत्संज्ञिनां पूर्वनिर्देशे कर्तव्ये विपरीतोच्चारणं वीप्सारूपार्थस्य सांनिध्यबोधनद्वारा पुनर्विधानार्थमत एव च वीप्साशब्दस्य परनिपात इति भावः॥ इ
तरे इति वीप्साद्यन्ये इत्यर्थः॥ तथा च निमित्तत्वं द्योत्यत्वान्यतरत्वरूपं तन्निविष्टमेकस्यैव निवेशे तत्परत्वं न स्यादिति भावः॥ ननु परेः क्रियासंबंधेन वृक्षेणासंबंधा
त्कथं पंचम्यापत्तिः कर्मप्रवचनीययुक्तत्वं च कर्मप्रवचनीयद्योत्यनेन संज्ञानिमित्तसंबंधाश्रितत्वमत आह॥ विशिष्टेति॥ कर्मत्वोपपत्तये क्रियान्वयस्यावश्यकत्वयाप
रिद्योत्यस्य वृत्तौ भागविशिष्टे सेचनसंबंधे वृक्षस्य विशेषणेनापि संबंधात्सुरे योगः॥ कर्मप्रवचनीययुक्तत्वं च यथाकथंचिदिति भावः॥ वस्तुतः॥ युक्तमेतदित्या
हैतेत्सर्वमिति॥ इह वीप्सेत्यादिषत्वं नेत्यन्तं मत्वा मत्त्रोपसर्गत्वाभावान्न षइति परममत्वं चेत्यर्थः॥ ह्ररदतेति॥ उपपदविभक्तेरिति न्यायेनात्र कर्मण्येव द्वितीयापर्यो
दयस्तु क्रियाविशेषका एवेति द्वितीयोक्तं॥ कर्मकत्वाविवक्षायामिति॥ अयं भावः॥ द्वितीयार्थः कर्मत्वं प्रकृत्यर्थेनावच्छेदकव्यापकतासंबंधेन तत्र सेचनक्रि एम०
यान्वयः॥ इदं शासंबंधद्योतकं च वीप्सा द्विर्वचनाद्द्वितीयोक्तमेवं प्रत्यादयः क्रियाविशेषका एव संज्ञाफलं त्वषत्वं वीप्सायां प्रतिनाव्ययीभावस्तु न प्रतिरत

द्योतकत्वात् प्रतिर्द्वितीयां नयेः॥ क्रियान्वयेनासामर्थ्यादिति प्रांचः॥ प्रतिमासमित्यादौ प्रतेर्वीप्साद्योतकत्वस्पष्टत्वेन वृक्षं वृक्षं प्रतीत्यादावुभयोरपि तद्द्यो
तकत्वमस्तु॥ नचान्यतरवैयर्थ्यं व्याप्तिस्तु लुनीतइतिवदुपपत्तेः॥ एवं च लक्षणादिसहिसाहचर्यमप्यबाधितं भवति॥ न च कर्मणि द्वितीयासिद्ध्या तत्फलं तद्विवे
क्षायां संबंधत्वेन विवक्षायामपि द्वितीयासिद्धेः फलत्वात् एवं च यत्र नद्विलके वत्तः प्रतिरेव वीप्साद्योतकः तस्य च क्रियाविशेषकत्वाभावः तत्र द्वितीयार्थं सं
ज्ञायाः सा फलमेन लक्षणादिसाहचर्यबाधेन विषयत्वपर्यंतव्याख्याने वीज्ञाभावेन प्रतेः क्रियाविशेषकत्वे तद्द्योतकत्वे संज्ञाप्रवृत्तौ न मानं न च तादृशास्थ
लेनित्यत्वादव्ययीभावो दुर्वार इति वाच्यं तद्विषये समासवैकल्पिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भाष्यात्॥ अन्ये तु कस्य लक्षणादेर्योर्थो निर्दिष्टेत्यतेवृक्षा
दीनामिति भाष्यप्रामाण्यात्साहचर्यानाश्रयणेन विषयत्वव्याख्यानस्येवोचितत्वे एवं चोभयत्रापि द्वितीया॥ किमिमेतत्सामोप्यादिवत्प्रत्यादेर्नामर्थो
उत स्विपदांतरवाच्यास्यापि विषयतया संज्ञानिमित्तभूता इति प्रश्नः॥ उत्तरपक्षाश्रयणेनात्र वृक्षादीनामिति हि भाष्याशयइत्याहुः॥ तथा च वीप्साद्विर्वच
नद्योत्या॥ वीप्सा पदेन बोध्यपि तु मिथ्या विषयत्वरूपं व्याप्यत्वं बुद्धिस्थया वत्त्रेत्यर्थनिष्ठमुच्यते॥ व्याप्यत्वविशिष्टवृक्षादीनां च स्ववृत्तिव्याप्तिमत्त्वं यथा शाब्द
निवेशा इत्यादावर्थस्य निवेशनक्रियानिरूपिताधिकरणत्वं पदार्थमर्थं प्रतीतिविग्रहो भाष्ये दर्शितः॥ वृत्तिविषये तु प्रतिरेव वीप्सायामपि द्योतक इत्यन्यत्र
अन्यथा प्रतेर्निवेशनक्रियान्वयितेनासामर्थ्यादर्थेशावेनसमासानापत्तिः॥ निवेशनक्रियानिरूपिताधिकरणत्वादर्थे पदार्थस्य तत्र व्यापत्तिश्च तस्मादकर्मक

कपुत्रादियोगेऽर्थमर्थे प्रतिशब्दनिवेश इत्यादौ निविशस्याधिकरणे· सकर्मकयोगेपि कर्मत्वाविवक्षायां संबंधत्वेन विवक्षायां प्रत्यादिद्योत्यसंबंधेनान्व
यविवक्षायां च द्वितीया पार्थेमिदं सूत्रमिति मतं· किंच वृक्षादीनां सेचनादिकर्मत्वेपि षष्ठ्यभावार्थं तत्संबंधबोधार्थं तादृशसंबंधद्योतकत्वमपि प्रत्यादीनां
वाच्यं· तथा च व्याप्यत्वविशिष्टवृक्षादिकर्मतानिरूपकं व्यापकं सेचनमिति कर्मत्वप्रत्ययेवोधः तदविवक्षायां तु व्याप्यत्वविशिष्टवृक्षादिसंबंधिव्यापकं से
चनमिति बोधस्तथा च बोधवैलक्षण्येन कथं तत्र तत्सिद्धिः रत्नाकरेप्येवं· एतेन तथाप्रकारांतरं इत्याद्युक्तमपास्तमिति दिक्· तदेतत् ध्वनयन्नाह लक्षणेत्यत्र इति श
खण्डादिरित्यर्थः· मूले प्रांचः प्रक्रियाकृतः तदुपपत्तिप्रकारोक्तामाह· मूलतंत्रेति· तस्मिन्नसुदाहरणेइत्यर्थः· त्वार्थेइति· मांप्रातुपादि त्यर्थे इत्यर्थः· अ
र्थतो भाग इति· एतेनात्र चार्थतो ममभाग इति पर्यवसानादिति मूलयोजना ध्वनिता· अत्र पक्षे प्रातुमातृदीपतामतिशाब्दार्थस्य पर्यवसानं भागे
एववक्तृत्वात्पर्यादिति भावः· पृथक्वदस्य वृद्धिस्थलेनाभावाव्याचितेत्युदोषशंके वनेति बोध्यं· ननु श्रोत्रियात्सामर्थ्याभावसंभवात् कालाव्यंतो गुणक्रि
याद्रव्यैरभावेन चात्यंतसंयोगेव्याप्तिरूपे द्वितीयेत्यर्थे प्रात्यासत्याकाकांक्षः· संयोग इति गुणादीनामिति शेषः· मूलेआहुरिति· प्रकाशकृत इति भा
वः· तस्मादिति हेतोरखचिप्रसक्ता दाहांतरं प्रसक्तादिति· एतेन कृत्वार्थोत्सादिनत्वमित्यंतं मूलमनन्यथानन्यार्थेमारख्यस्यापि द्विरन्हो भुंक्ते इत्यत्र परत्वा २४०
त्प्रवृत्तेर्बाधकाभावादिति रत्नाकरोक्तं तस्य तत्र विशेषविशेषविहितत्वात्प्रवृत्तेर्बाधकाभावादिति दंड्युक्तं चापास्तं· परत्वादंतरंगत्वस्य प्रोवल्यातेत्र

व्याप्येस्तरूपं चात्रांतरंगत्वं विशेषविहितत्वं त्वचारितार्थ्येसत्येव बाधकता प्रयोजकमित्यस्य प्राक्प्रतिपादितत्वाच्चेति दिक्· तामेवास्विमाहेतेनेति· अंतरं
गत्वेनेत्यर्थः· ननु वृत्ताविति हत्योर्थैत्यत्रेति शेषः भाष्यादिसंमतत्वात्· अन्यतेसमस्तत्रमेवतदनुवृत्तिस्फुटीभविष्यतिचेत् तत्रैवे· तथा च प्रकाशेसोष्ट्वेमूला
दिविंत्यमिति भावः· परास्तमिति· तथा चोक्तहेतोः प्रकाशसांगत्वचन्मूलोक्तदिशोदृत्यायनुसारेणेति तथ्यावदूयाद्युक्तमयुक्तमिति बोध्यं· इति द्वितीया· मुख्य
विशेष्यताश्रयत्वरूपं प्राधान्यं प्रयोज्यव्यापाराद्वाव्याप्तंकर्मप्रत्ययेफलेऽतिप्रसक्तं चात आह· प्राधान्यं चेति· अत्र प्रकारताताश्रयत्वमित्येवोक्ते प्रयोज्य
व्यापारादावव्याप्त्यादिरेवविशेष्यतानिरूपितप्रकारताताश्रयत्वमित्युक्तेपि तथा धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताताश्रयत्वमित्युक्तेपि तथा
अतो धात्वर्थत्वमित्यंतं विशेष्य· तथा च प्रत्यासत्त्यातद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताताश्रयत्वे सति तद्धात्वर्थत्वं लव्धं तथा च णिचो वाचकत्वादेव प
चधातुतत्त्वकृतिधात्वोर्भिन्नत्वेन तदुभयवाच्यव्यापारयोः स्वस्वार्थप्रत्युक्तरूपप्राधान्यात्प्रयोज्यव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वसिद्धिः द्योतकत्वे तु नैतत्
सिध्येत्· अत एव पचति भवति पश्यमगोधावतीत्यादौ चैत्रमगादेः कर्तृत्वसिद्धिः पच्यतेतंडुलोदेवदत्तेनेत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेपि देवदत्तादेः कर्तृत्व
सिद्धिः पच्यतेतंडुलदेवदत्तेनेत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेपि देवदत्तादेः कर्तृत्वसिद्धूये कर्तृप्रत्ययेति विशेषणं· वस्तुतस्तु कारके इतिसूत्रभाष्यात् तद्धात्वर्थीयप्रका
रकत्वकप्रयोक्तृत्वं स्वातंत्र्यमिति पश्यते प्रकृतसूत्रभाष्यात्स्येधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वमपि स्वातंत्र्यमिति लभ्यते· तदारोपितमनारोपितं च संज्ञा

निमित्तं। आद्यं स्थाल्यादावंशे पुरुषोपस्य च स्वातंत्र्यविवक्षा तद्व्यापार एव धातुना प्राधान्येनोच्यते शब्दशक्तिस्वभावात्। मूलोक्तं तु न युक्तं स्वतंत्रपदस्यात
त्रापरिभाषणात् लोके उक्तार्थयोरेव तत्प्रवृत्तेश्च एतेन तथा प्रकाशरत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तं। तथा कर्तृत्वं कर्तृसंज्ञाबोधितकर्तृत्वशक्तिमत्त्वं सा
च परशक्त्यव्यापारतावच्छेदकसंबंधेनोक्तरूपस्वातंत्र्यवत्त्वे सूत्रस्वरसात्। स च तेन रूपेण कर्तृक्रियाभावसंबंधश्च तृतीयार्थे तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदा
न्वयः तस्य च धात्वर्थेऽधेयतयान्वयः तथा च चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ चैत्राभिन्नकर्तृवृत्तिः स्वाप इति बोध इति प्रांचः। द्वितीयाप्रकरणोक्तदिशा चैत्र
कर्तृकः कर्तृचैत्रीयो वा स्वाप इति बोध इत्युचितं स्पष्टं चेदं मंजूषायामिति बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः। यत्तु कृत्याश्रयत्वं तत्तत्क्रियानुकूलकृत्याश्र
यत्वं वा तत्त्वमिति नैयायिकाः अदृष्टद्वारा कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वं तत्त्वमित्यौपनिषदाश्च तन्न कृत्यादेरपि धात्वर्थलभ्यत्वात् अचेतनेऽव्याप्तेश्च। लक्षणं
विनैवोपपत्तेश्च विभक्तौ लक्षणानौचित्याच्च कर्माख्येऽपि यत्किंचित्कृत्याश्रयत्वेनातिव्याप्तेश्चेति दिक्। पाठक्रमान्वयवारणाय निरूपकत्वरूपव्यापकत्व एम०
संबंधेन सेचनाद्यन्वय इत्यत्र प्रत्यादयस्तात्पर्यग्राहकाः कर्मप्रवचनीयतया संबंधावच्छेदकत्वस्य युक्तत्वात्। यद्यप्यत्र प्रतिर्विनापि द्विर्वचनरूपमानांतर

गृहीतत्वात्स्वयं वृक्षादेव वृक्षस्य तत्रत्वेनैव संबंधेनान्वयस्तथापि तत्त्वे सोपि तन्निर्णायक इत्येतावतैव संबंधपरिच्छेदकत्वं बोध्यं। तत्र वृक्षादीनां तत्कर्मत्वे
पितृत्वेऽविवक्षायामनेन द्वितीया। किंत्वेवं तर्हि विवक्षे चेत्तत्संबंधत्वेनेति ग्रहणात् अत एव संबंधोऽर्थ इति प्रागुक्तमिति। अत्रेदं बोध्यं यासामुपपदवि
भक्तीनां तत्तद्विशेषसंबंधे विधानं तत्र तेषां संबंधानां विशेषरूपेणाविवक्षायां संबंधत्वेन विवक्षायां षष्ठ्येव स्पष्टं चेदं चतुर्थी तदर्थेति सूत्रे भाष्ये। तत्र हिता
द्यर्थस्य संबंधत्वेन विवक्षायां षष्ठ्युक्ता गुरोरिदं गुर्वर्थमिति। विशेषसंबंधे विधानं च क्वचिद्विशेषोक्त्यैव यथात्रानुर्लक्षण इत्यादौ च क्वचित्तु तत्तदर्थ
स्य तत्तत्संबंधेन संबंधिनियमताकांक्षायां यथा तरणत्वामित्यादाववधित्वप्रतियोगित्वयोरिति। तथा च तत्त्वाविवक्षायामित्यस्य संबंधविशेष
विवक्षातयामित्यर्थः न तु सामान्यविवक्षायामिति। अत एव वृक्षस्य वृक्षस्य प्रतिसेचनमिति प्रागुक्तप्रयोगसिद्धिरुक्तभाष्याविरोधश्च। वैप
रीत्यांगीकारे तु प्रयोगसिद्धावपि भाष्यविरोधो दुष्परिहर एव अपिना प्रत्यादियोगे संबंधेनान्वयविवक्षासमुच्चय इतीति दिक्। अमुपेक्ष्याप्याह।
किंच परेरिति। नर्थे। त्वेनेति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः इत्यर्थक कर्मप्रवचनीयत्वस्येत्यस्योभयत्रान्वयः। अयं भावः महासंज्ञाकरणमन्वर्थत्वाय उपसर्ग

लाघवस्थायां कर्मक्रियां तद्गतविशेषं प्रोक्तवंतः कर्मप्रवचनीयाः बाहुलकात्कर्तरि भूतेऽनीयर् · तेन ये संप्रति तद्गतविशेषं न द्योतयंति किंतु प्रयुज्यमानक्रिया
कृतसंबंधविशेषं द्योतयंतीति तथेति तत्त्वं · तथा च तत्र क्रियागतविशेषानद्योतकत्वादप्रयुज्यमानक्रियाकृतसंबंधविशेषद्योतकत्वात्सोऽनस्यात् · वृक्षं
प्रतिविद्योतत इत्यादौ तु अस्ति तथा · वृक्षविद्योतनयोः प्राप्तिक्रियाजनितो यो लक्ष्यलक्षणभावाख्यः संबंधस्तद्द्योतकत्वात्प्रत्यादीनामिति · ना
पत्तेरिति · तथा च षत्वं स्यादिति भावः किंच वृक्षं वृक्षं प्रतिश्यामता वृक्षं वृक्षं प्रति फलानीत्यादौ प्राप्तिक्रियाजनितकसंबंधविशेषद्योतक
त्वस्यावश्यंवाच्यत्वात्तत्रतत्र कर्मणि द्वितीयापाद्याः प्रसक्तिरप्यस्ति · किंच यत्र कर्मणि द्वितीयास्यात्तत्र प्रतिना सामर्थ्याभावात्प्रतिवृक्षमिति समासा
नापत्तेः अत एव भाष्ये किमर्थं पुनरिदमुच्यते न चोपसर्गादिसंज्ञाबाधनार्थं क्रियायोगाभावादित्युक्त्वा द्वितीयार्थमिति सिद्धांतितं · अंतरा व च ९०

याह · धातुनोक्तेति · तथा च तत्र कर्मत्वादित्यावृत्तय्थेति सपदं क्रियापदेनात्र प्रधानव्यापारः · अनंतरयोगे शेषषष्ठीमाशंक्याह · अंतरेति · तथा
च तदपवादत्वादुपपदविभक्तित्वेन षष्ठ्या एव सेति भावः अत्र क्रियाशब्दः फलपरः · यदेकतो यत्र संस्थाधिक्यादाह · येषामिति · अधिक
रणादीनामित्यर्थः हेतुरुक्तिरियं · एवमग्रेऽपि · तस्यांतःकरणत्वादिरूपं वस्तु अनिर्देश्यं अमूर्तादिकं सर्वं प्रतियथानियतं तदिदं तदिति यतं किंतु वे
वक्ष्ये किमिति रत्नाकरोक्तव्याख्याने वस्तुन इत्यादिर्वेपथ्योपत्तिरूपमानोपमेयत्वेन व्याख्याने बीजाभावश्चात आह · वस्तुनीत्यादि वस्तुनि घटा
दावेवमन्येऽपि सूत्रे स्तसो माप्ते राह · सर्वेति · आद्यादेराकृतिगणत्वादिति भावः ननु ख्यातयोऽतन्निर्देशो नैव संभवति अयं कर्तैत्येवंप्रकारतयानु
सर्वत्र संभवतीत्यत आह · इदं वस्त्विति · तथा च सर्वे वा ऽस्मिन्नित्यायेन वस्तुनि तदेवेति तन्निर्देश्यमिति मूलार्थो बोध्यः ननु घटादेः पटादिभिन्नत्वाद
स्तु अव्यवस्थितमेवात आह · तेन रूपेणेति · कर्तृत्वादिरूपेणेत्यर्थः तथा च तदिदंसंस्थानुषंगेण योग्यविभक्तिकल्पनया ऽन्वय इति भावः · ननु नीलो
त्पलादौ विशेषणत्वादर्वैयर्थ्यतत्त्वमेवात आह · विशेषणेति · मत्रेमत्येकतुल्येत्वेवृत्तिरिति भावः आदिनाग्राचकृपाठकादिपरिग्रहः · अधिकर
णत्वेति · निष्क्रियाधिकरणतापि स्थाल्यो तनुतरकपालत्वाच्छीघ्रतरपाकसाधनत्वेनानुभवसिद्धैव वक्ष्यते करणत्वमिति भावः ननु एवमपि कारक
त्वप्रसिद्धयोऽनिवारिता नष्टेः तत आह · तंडुलानिति · कारकस्यापीत्यस्य तंडुलस्येतिशेषः क्वचित्तथा पाठ एव एकत्रोल्लेखप्रादिपदस्य सर्वत्र संबंधो बोध्यः

१

भा॰ प्र॰ ओदनेति · ननु क्रियेति भावः अत एवाकारकत्वं प्रतिपादितमिदं प्राक् प्रकर्षेण स्वकर्तृपराधीनस्यापि न करणांतरापेक्षः किंतु कारकांतरापेक्ष एव ·
कारकसामान्यवाचि साधकशब्दादुपलभ्यमानेन तमपा तत एव प्रकर्षबोधनात् अत एवाश्विनपथादीपि क्रिया व्रजतीति भवतीति बोध्यं · कारणते
नोपायाश्रयो व्यापारश्चार्थ इति भूषणकृत् व्यापारमात्रमर्थ इति मनोरमाविलासकृत् प्रकृत्यर्थस्य व्यापारे आश्रयत्वसंबंधेनान्वयः व्यापा
रस्य तु अन्यत्वेनेति तद्भावः आश्रयमात्रमर्थः तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावस्तस्य च स्वनिष्ठव्यापारजन्यत्वसंबंधेन धात्वर्थेऽन्वय
इति मंडनकृतो मान्यमान्याः वस्तुतस्तु करणत्वं करणताशक्तिमत्त्वं सा च शक्तिर्येन व्यापारावयवधानेन फलनिष्पत्तिर्विवक्षा तन्निष्ठा स च तेन रू
पेण क्रियाकरणभावः संबंधश्च तृतीयार्थः करणवाणीयो वाण करणको वा रथ इति तत्र कारकशक्तिपरिहाराय पात्र · प्रकृतधात्विति · ननु अने
कधेत्यनंतरमनेकव्यापारप्रदर्शनोत्तरमेवं चेतिग्रंथः संगतो न त्वन्यथेत्यत आह अनेकधात्वमेवेति · तथा चैवं चेत्यस्य मूलस्य स्यात एवेत्यर्थः कर्तृ
त्वादीनां विवक्षितत्वे च स्वार्थो वा बोध्य इति अनेन सूचितं · स्थाल्यां तंडुलधारणान्यव्यापाराभावेनादिपदानर्थक्यं परिहरति · आदिनेति · तंडुलेष्व राम॰
वयवविभागान्यव्यापाराभावेनादिपदानर्थक्यं परिहरति · आदिनेति · तंडुलेष्ववयवविभागान्यव्यापाराभावेनादिपदानर्थक्यादाहादिनेति ·
तथा च तंडुलपदं मूलस्थमुपलक्षणमिति भावः तंडुलानां कर्तृत्वस्य तत्रैव संभवादाह · कर्मेति · नन्वेवं रीत्या संप्रदानापादानयोरपि कर्तृत्वं स्या·

२९

Dr. BHAU DAJI

संप्रदानेति · उपादानेऽप्रकरणेन स्थालीशब्देचासंभवाद्यालोके इति ननु किं नाम स्वप्रकारत्वं किं स्वं चासौ प्रकारश्च स्वप्रकारस्तत्त्वं सजातीयप्रकाराप्र
कारत्वं वा स्वसजातीयप्रकाराव्यतिरेकविरहित्वं वा स्वव्यवहारहेतुप्रकारत्वं वा ज्ञानाविषयत्वं वा ज्ञानाविषयत्वे सत्यपरोक्षत्वं वा · आद्ये घटत्वस्य स्वप
रोक्षव्यवहारविषयत्वं वा तद्योग्यत्वं वा · नाद्यः वेद्यस्यापि ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेन लक्षणस्यातिव्याप्तेः घटादेरपि सजातीयप्रकाराप्रकाश्यस्य स्वप्रकाश
त्वप्रसंगाच्च · न द्वितीयः प्रदीपादेर्ज्ञानेन वा घटत्वादिजातिरस्तीति येन घटादयः सजातीयप्रकाराप्रकाश्या भवेयुः ननु सत्तया सजातीयत्वं तत्राप्यस्तीति चेन्न वि
शेषणवैयर्थ्यापत्तेः सत्ताविरहिणः प्रकाशस्यैकाभावात् · प्रकाशाप्रकाश्यत्वमित्येतावतैव चारितार्थ्यात् न तृतीयः सुखादावतिव्याप्तेः सुखादेरपि
स्वसजातीयाप्रकाशाव्यभिचारात् · न तुरीयः प्रदीपादावतिव्याप्तेः प्रदीपादेरपि स्वव्यवहारहेतुज्ञानप्रकाशत्वाच्च · अथ ज्ञानव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं वि
वक्षितं तत्र प्रदीपेन अनुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः तस्यैव घटत्वेऽप्यव्यवसायज्ञानव्यवहारहेतुप्रकाशत्वात् · प्रदीपज्ञानमिदमिति व्यवहारहेतौ प्रदीपप्रकाशेऽति
व्याप्तिश्च · किंच व्यवहारहेतुत्वं विशेषणमुपलक्षणं वा · नाद्यः सुषुप्त्यादौ अव्याप्तेः · न द्वितीयः उपलक्षणत्वस्यापि विशेषणत्वे प्रागुक्तदोषापत्तेः
स्वरूपमात्रे तु ज्ञानप्रकाशाद्यसेवापत्तेः तथा च लक्षणासिद्धिः नापि पंचमः स्वप्रकाशत्वसाधकानुमानागमादिज्ञानविषयत्वेन लक्षणस्या
संभवित्वात् · तस्याप्यविषयत्वे कथाप्रवृत्त्यनुपपत्तेः नापि षष्ठः अविषयत्वस्यैवासंभवेन निरस्तत्वात् · विषयत्वशब्देन कर्मविवक्षायां गुरुमतानुसारि

भा·प्र· एणामात्मन्यतिव्याप्तिश्च तस्याहंकर्तया सिद्धस्याविषयत्वेऽप्यपरोक्षतया तैरंगीकारात् नापि समः प्रागुक्तदोषापत्तेः शुक्तिरजतादिसंसर्गेऽव्याप्तेश्च तव्या
तिवादिनामतिव्याप्तिश्च तस्यव्यवहारविषयत्वेऽपि तैर्ज्ञानविषयतानंगीकारात् नाप्युत्तमः स्वप्रतिबद्धव्यवहारे सजातीयपरानपेक्षत्वस्य प्रदीपादौ घटा
दौ चभावेनातिव्याप्तेः सतया सजातीयकत्वविवक्षायां तु व्यवहारस्य सतया सजातीया पादृष्टादिजन्यस्य तदपेक्षत्वेन लक्षणस्यासंभवित्वप्रसंगात् नापि नव
मः अवेद्यत्वेऽनुमानापरोक्षचरतया कथानवतारप्रसंगस्य दर्शितत्वात् अपरोक्षव्यवहारविषयत्वमिति शब्देन प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वस्य कंठत उक्तत्वा
त् तद्विपरीतावेद्यत्वाभिधाने प्रमातावंध्येतिवद्व्याघाताच्च श्रुतिप्रलयमोक्षेष्वव्याप्तेश्च तदाख्यव्यवहारस्यैवाभावेन तद्विषयत्वाभावात् नापि दशमः उक्तव्य
वहारयोग्यताया धर्मत्वेऽद्वैतवादिनामप्रसिद्धत्वापातात् स्वरूपत्वे च ज्ञानस्वभावस्यात्मनो व्यवहारनिरूपणीयत्वात् प्रतियोगित्वप्रसंगात् अभावेद्य
त्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमेवोत्तरमीमांसोक्तत्वेन योग्यतारूपधर्मांगीकारेऽनाश्रितमोक्षदशायां तदप्रसिद्धत्वापत्तिश्चेति वाच्यं योग्यतासं
ताभावानधिकरणत्वस्य तत्त्वात् गुणवत्त्वासंताभावानधिकरणत्वस्य द्रव्यत्ववत्तेन नाव्याप्तिः नाप्यप्रसिद्धंतः कात्स्न्येन कथमेषां संसारदशा राम०
याम भ्युपगमात् अत्र मा भवतः केयं साधकत्वप्रकाश्यते किं न पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञानकल्पितमिति सुरेश्वराचार्योक्तेः आनंदो विषयानुभवो नित्य
त्वं च संति धर्मा इति पंचपादिकाचार्योक्तेश्च मोक्षदशायां विवक्षितव मो भावेऽपि कदाचित्सत्वेन तद्संताभावानधिकरणत्वस्य गुणाश्रयो द्रव्यमितिवत्सि

३·

३ः अपरोक्षव्यवहारयोग्ये घटादावतिव्याप्तिपरिहारायैवावेद्यत्वे सतीति विशेषणं न चैतावदेवास्तु लक्षणमिति वाच्यं तथा सति अतीतानागत
धर्माणि सानुमेयेषु धर्मादिष्वतिव्याप्तिः न च तेषामप्यागमवेद्यत्वात् अवेद्यत्वमिति वाच्यं फलव्याप्यतालक्षणवेद्यत्वस्य तत्राभावात् तत्र विशिष्टशाब्दप्र
माणबलात् तदाकारधीवृत्तिसमुल्लासमात्रादेव तद्व्यवहार इति वेदांतिनां प्रक्रिया न च योगिप्रत्यक्षतया अपरोक्षत्वं धर्मादीनां चोदनैकप्रमा
णवेद्यत्वात् न चैतावता तेषां सर्वदर्शित्वाभावः योगिनां सर्वदर्शित्वशब्देन योग्यसर्वद्रष्टृत्वस्य विवक्षितत्वात् यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलं
घनात् दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्याद्रूपे श्रोत्रवृत्तितेति न्यायात् अतो धर्मादिव्यवच्छेदायैवापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सतीति विशेषणं न चाज्ञानांतःकरणं
तद्धर्मोऽप्यादिषु शुक्तिरजतादिषु च लक्षणस्यातिव्याप्तिस्तद्वस्थाते षामपि फलव्याप्यत्वाभावेनावेद्यत्वात् अहमज्ञ इत्याद्यपरोक्षव्यवहारयोग्य
त्वाच्चेति वाच्यं तेषामवेद्यत्वेऽप्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावात् अध्यस्ततया वेतेषां सिद्धेः न तत्राप्यपरोक्षमिति व्यवहारदर्शनात् तद्योग्यता तत्र कल्प
नीयेति वाच्यं रजताद्यव्यवहारायोग्येऽपि शुक्तिशकलादौ रजतव्यवहारदर्शनात् न चैवमवेद्यत्वविशेषणं व्यर्थं व्यवच्छेद्याभावात् त्वन्मते घटादेर
प्यध्यस्ततयाऽपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावात् इति वाच्यं व्यवहारदशायां तेषां मसत्त्वप्रमाणविषयाणामपरोक्षव्यवहारयोग्यतांगीकारात् तथा
प्यवेद्यत्वे सत्यपरोक्षत्वमेव लक्षणमस्त्वा व्यभिचारादिति चेत्सत्यं अपरोक्षज्ञानविषयत्वेनैव घटादिष्वपरोक्षत्वांगीकारात् अत्रापि तथात्वाद्याघात

३

भा·प्र· इति विभ्रमो माभूदिति तद्व्यवहारेऽणैवमतिवादिनामपि संप्रतिपन्नत्वेन तद्वत्स्फुटीक्रियत इति न कश्चिद्दोषः कथं तर्ह्येवं घस्य व्यवहारयोग्यत्वमिति चेन्न
किं सर्वेषामपि व्यवहारविषयत्वं न स्यादित्यनिष्टापादनमुत व्यवहारविषयत्वाद्घटानुमानं वा घः आद्यापाद्यापादकयोरुभयोरपि परेषामसिद्धेः नेतरः
तस्य सप्रतिसाधनत्वेन निरासस्य समनन्तरमेव करिष्यमाणत्वादिति वेदांतिमतमेवास्त्विति चेन्न तेषां स्वविषयत्वानंगीकारात् कर्तृत्वकर्मत्वसंभवेन विरोधोप
पत्त्या शब्दविशेषापेक्षादिदोषानवकाशः तस्मात् स्वीयविषयत्वे इति ज्ञानस्वरूपस्यात्मनः स्वरूपज्ञानविषयत्वे इत्यर्थः स्वस्य स्वयमेव प्रकाश इति तद
र्थ इति भावः इदं च विज्ञानमेवात्मेति वादिनां मते प्राभाकरमतेऽप्ययं दोषः कर्तृकर्मविरोध इतीति कर्तृत्वकर्मत्वं च विरुद्धमित्यर्थः ननु तयोर्मिथो वि
रोध इत्यर्थः तदाहाभेद इति तत्र कर्तृत्वाभावे युक्तिमाहाधारेति कर्मत्वाभावेतामाह विषयेति नानेन विरोधः खंड्यते किंतु कर्तृकर्मशब्दप्रयोगस्त्वेतं
तदाह शब्दविशेषापेति तत्र शब्दविशेषस्योपाधिलक्षणान्वाक्रांतत्वादाह शब्दविशेषनिमित्तेति मद्वात्वर्थक्रियायां यस्य स्वातंत्र्यविवक्षा तदा तत्र
स कर्त्तेत्युपादीयते यथा कर्तृक्रियया यदाप्तुमिष्टतमत्वेन यदि विवक्षा तदा तत्कारकं तत्क्रियायां कर्मेत्येवं शब्दविशेषनिमित्तकमित्यर्थः प्रकारांतरमभि रम०
प्राय कर्तृशब्दप्रयोगेण तत्तद्युक्तिसंभवेन मूलासांगत्यं परिहरति कर्तृकर्मेति यथासंख्यमन्वयः नन्वेवमपि स्वप्रकाशशब्दस्यासाधुतापत्तिरतआ
ह स्वमेति स्वप्रकाशपदेनेति स्वप्रकाश इति व्युत्पत्तेरिति भावः एतेन मूलोक्तदोषो वारितस्तथा च सम्यगेव तत्तदिति गूढाकूते ननु यत्किंचिदपेक्षया

३१

परत्वस्यानियतत्वादतिप्रसक्तमत आह कर्मत्वेति तस्यैव लक्षणत्वेनोपस्थितत्वात्तदन्यत्वस्यैवोचितत्वादिति भावः कर्मत्वस्येतरत्वाच्चतत्वेनेतः प्रागसत्त्वाद
रभिमतेति किमर्थमस्य निवेशोऽत आह गम्यादीति गच्छति ग्रामं चैत्र इत्यत्र चैत्र इत्यर्थः संयोगस्य तत्रापि सत्त्वात् संयोगस्य तत्र सत्त्वेऽपि स्वसमत
वेतक्रियाजन्यफलशालित्वमेव तत्रेति तस्मिन्सति वारणमिति भावः तस्यापि प्रयोगस्यापि क्रियाजन्यसंयोगस्याश्रयाद्वेति भावः अत्रेत्थमत
न्मतानि ष्कर्षः परसमवेतधात्वर्थक्रियाजन्यधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वं परसमवेतेति विशेषणाच्चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति न प्रयोगः तत्र द्वितीय
या स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया परत्वं बोध्यतेऽत आख्यातेन तु स्वार्थसंख्यान्वय्यपेक्षया परसमवेतत्वं च धात्वर्थक्रियान्वयितयैव कार्यकारणभावांतर
कल्पनात् गमिपत्योः पूर्वदेशत्यजेरुत्तरदेशस्यंदेश्वपूर्वपरयोः कर्मत्ववारणाय धात्वर्थेति तत्र क्रियायाः फलस्य च धातुनैव लाभादाधेयत्वं भे
दश्च द्वितीयार्थः तत्र फलेऽन्याधात्वयोऽन्तस्य सामानाधिकरण्येन व्यापारे भेदः प्रकृत्यर्थस्य फलान्वयि व्यक्तिविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितयाऽ
न्वयः एवं च ग्रामं गच्छति चैत्र इत्यादौ ग्रामाधेयफलानुकूलग्रामभेदसमानाधिकरणव्यापारानुकूलकृतिमानिति बोधः एतेन प्रतियोगितासामान्ये
नान्वयेऽद्वितीयावच्छिन्नप्रतियोगितयाऽन्वये तु देवदत्तो द्वयं गच्छतीत्यस्यानापत्तिरिति निरस्तमिति तदभिप्रेत्याह संयोगस्येवेति तथात्वं धा
त्वर्थतावच्छेदकत्वमायागात्काशीं गच्छतीत्यादौ संयोगावच्छिन्नव्यापारे एव शक्तिकल्पनात् न तु विभागेति प्रयागादिनिष्ठविभागस्य तद्धात्व

भा·प्र· वाच्यत्वेन तदनवच्छेदकत्वमिति भावः ननु धात्वर्थतावच्छेदके इत्यत्र धातुपदे गणपठितधातूनामेव ग्रहणमुत तदन्येषामपि तत्राद्य इत्याह मूले

ष्वाममिति · तद्दूषयति · तन्मते इति नैयायिकमते इत्यर्थः · गमनस्य संयोगानुकूलव्यापारस्य प्रकृत्यर्थत्वेऽपि णिच्प्रकृतिधात्वर्थत्वेऽपि गत्वानव

च्छेदकत्वात् धात्वर्थतानवच्छेदकत्वात् · नद्वितीय इत्यत्र · तत्त्वेऽपीति · तद्वाचकेति · एधेतेति · संयोगानुकूलव्यापारावच्छिन्नव्यापारे एव तच्छक्तिस्वीकारादिति भा

वः · ननु पतत्क्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वेन तत्क्रियाकर्मत्वमिति तत्क्रियाभेदेन नानालक्षणाकरणोत्पत्तिर्व्याप्तिः पच्यादिप्रकृतिकणिजन्त

स्थले प्रकृत्यर्थस्यावच्छेदकत्वानंगीकारात् · सर्वत्र प्रतीतिरेवानुसर्तव्येत्यतां तथा च तत्र णिच एव शक्तिस्तत्र्यापानतुरेषत स्वविशिष्ट इति चेन्न नाना

लक्षणाकरणस्य गौरवात् · कावच्छेदकं कर्मेनेति नियतुमशक्यत्वाच्चेति भावः · विधिवत्वादित्यर्थः कारणाभावात् · गत्यादीनि · मूले अपादानेऽपि तद्धीनि · एवं च तद्धा

त्वर्थतावच्छेदकत्वविवक्षा परिश्रमो निष्फलः किं च परमाकृतेः संज्ञया बाधेन तत्प्रयोगापत्तेरसंभवेन मेदे शक्तिकल्पनस्य व्यर्थत्वात् अविरु एम्०

मेजुषायां द्रष्टव्यं · ननु स्वमते स्वेनेष्टसिद्धिरित्यत्र परमतमेवावश्यकमित्याशयेन शंकते नन्वित्यादि · तत्त्वेन · धात्वर्थेन विभागजन्यसंयोगानुकूलव्या

पारो धात्वर्थः उद्देश्यकर्मत्वसत्त्वे आह · कर्तुरिति तदभावे स्यात् तथायुक्तमिति चेत् · तेनेतिद्विं परिहरति · अपादानेति · एतच्च तत्रैव स्फुटीभविष्यति · तथा

युक्तमिति सूत्रारम्भेनेष्टमुत्तरमित्याह · विषयमिति · आदिनोदासीनसंग्रहः · नन्वपसूत्राभिप्रायमिदं कुतो नेत्यत आह · कर्तुरितीति · अपादानमुत्तराणि

३२

कारकाणि बाधन्त इत्युक्तेः प्रतिपादितमिदं प्राक् · सकर्मकाकर्मकस्थले सर्वत्रापादानत्वविषयेऽतथायुक्तमित्यस्य प्राप्तिर्विभागस्य धात्वर्थत्वादिति त

न्निरवकाशमिति तेन तद्बाधः एवं सति अकर्मकयोगे पादानत्वस्य चारितार्थ्यात् विभागादन्यत्र कर्मत्वस्य चारितार्थ्यासंभवात् कर्तुरीप्सितेनेन तस्य बा

ध इति भावः · अस्यावश्यकता मानात एवेति · तस्मात्त्वद्बाधकत्वादेवेत्यर्थः · द्वितीयेति उद्देश्यत्वसत्त्वेन कर्तुरीप्सितत्वसम्प्राप्तेरिति भावः · मूले बाधादिति

तथायुक्तमित्यस्यापि फलस्य धातुवाच्यत्व एव प्रवृत्तिरिति मते तु शास्त्रप्रवृत्तिरेव न एतेन पुरस्तादपवादन्यायेन कर्तुरीप्सिततमित्यस्यैव बाधः स्यादित्यपा

स्तं तत्रागत इति सूत्रासंगत्यापतेश्च · नन्वेवं प्रयागस्यापि तेनैव कर्मतापत्तिस्तद्वत्तत्राप्युद्देश्यत्वांगीकारादत आह अपादानेति · वस्तुतस्तस्य तत्त्वेऽपि

तथायुक्तमित्यस्योप्राप्तिरेवेत्याह अपादानेति · कानिचित् संबंधेन फलाश्रयत्वमिति व्याप्तिवारणाय कर्मत्वलक्षणे उभयत्र फलतावच्छेदकसंबंधेन फलाश्रय

त्वस्य विवक्षितत्वात् कर्तृनिष्ठविभागीयानुयोगितासंबंधस्यैव तत्र तत्त्वात् · अत एव वृक्षाद्विभजत इत्यादौ च मीत्र विश्लेषस्यैव धात्वर्थत्वं स

वैरिष्टमिति भावः · यथोः संज्ञयोर्बोध्यबाधकभावस्तत्तद्विषयत्वस्याऽस्मत्ता दारैकसंज्ञेति · संज्ञयोस्तादृश्योः · शरीरमिति · न चैवं चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्य

त्रापि शरीरप्रदेशांतरावच्छिन्नात्मभेदस्यापि कल्पनायां साधुत्वं स्यादिति वाच्यं · तत्र प्रयोगे तथात्वेऽप्यापत्तेरिति दिक् · प्रथमान्तमयुक्तं मूलेऽसि

द्वांतरीत्या योजयति · विभक्त्यर्थस्येति · क्रियाकारकभावस्येत्यर्थः · संसर्गत्वमते · संसर्गत्वमिति मते · कर्मत्वादिशक्तिमत्कारकं तु न तद्वाच्योऽर्थः किंतु सा

५

भा·प्र· तिपदिकार्थः पंचकपक्षस्यैव सिद्धांतितत्वादत आह·तदंतो वृतिः विभक्तेर्योग्यत्वादिति भावः तथा च तदुपस्थितानां तदुपस्थितसंबंधेन क्रियां
प्रति विशेषणत्वमिति मूलार्थो बोध्यो भाष्यरीत्या मूलेकर्मेकृदिति· प्रकृताभिप्रायमेतत्· करणाधिकरणयोः कृतिकर्मोत्तरत्वात् च व्यत्यासदर्शनात्·
उपस्थितिशाब्दबोधयोः सामान्यात्· तद्व्यत्यासेनैवेति· विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेनैवेत्यर्थः एवं च वैषम्यनिवृत्तिः· तदुपेति· फलव्यापारे
पेत्यर्थः तदेव स्पष्टयति· तत्रेति· कर्मादिप्रत्ययसमभिव्याहारे इत्यर्थः एवं च नैव परीत्यनिवृत्तिः मूले· विषयीति· विषयश्चात्र धातुवाच्यः प्राणवियोग
एव· तदुद्देशेनैव रामव्यापारप्रवृत्तेः करणस्य च फलेप्यन्वयः तस्य करणव्यापारजन्यत्वात्· एवं च भूतोतत्साध्यांतयोः कर्मधारयोत्तरं वियोगां
तेन कर्मधारयो वैपरीत्येनेति बोध्यं· एवं सति रामस्य यथा कर्तृत्वं तथा प्रागनिरूपितं· एतेनेत्यादिप्रकाशरत्नाकरदंड्याद्युक्तं कर्मोत्तरत्वेनव्य
त्यासः तत्र कर्त्रोस्थाने इत्यबोधः कर्मेकृतितु सद्यश्चेदं युक्तं चापास्तं· ननु मूले इष्टापत्तौ करणेकृतेतिहेतुरुक्तः स चायुक्तः अत्र बहुलग्रहणे ११०
नवाच्यत्वेन च तत्सूत्रविषयत्वाभावादत आह· कृत्यकृत्स्यैवेति· तदन्वयबोधोपपत्तावच्छेदकासत्वरूपत्वस्यान्यत्रापि सत्वादितिभावः ननु वस्तु
तःग्रंथासंगतिरत आह· तत्रैवेति· तत्रापि तदन्वये एवेत्यर्थः साक्षात्मुक्तिं व्युत्पत्ति· पत्तिति· आख्यातवाच्यक्रियायामेवतदन्वयइतितदभिमा
नः भवतीति· भवतिपदवाच्यक्रियायामित्यर्थः एवमग्रेपि· अस्तिर्भवंतीपरः सर्वत्राप्रयुज्यमानोप्यस्तीतिभाष्योक्तेरितिभावः विभक्त्याविसत्यस

१२

सां तत इतिशेषः पार्ष्ठिकान्वयात्· पाश्चात्यान्वयांगीकारात्· तेषां कर्तृकरणेत्यादीनां· ननु प्राथमिकान्वयस्तत्र किं कर्तृत्वेनोत करणत्वेन तत्राना
द्य इत्यात्· भवतीति· नांत्य इत्याह· करणत्वेनेति पार्ष्ठिकस्येति· बोधस्य तत्तात्तद्विषयस्यापि तत्वमतएवेतेन सामानाधिकरण्यमितिभावः इष्टापत्तावु
भयत्राप्यारणंदोषमात्· कर्त्रेति· कर्तृकरणेत्यत्र कर्त्रे संज्ञास्येत्यर्थः· विग्रहवाक्येति· लौकिकवाक्येत्यर्थः· भिन्नेति· समासे इति आदिः इदं चाग्रे स्फुटीभ
विष्यति· आहतीतीतितथा च वार्तिके आदिशब्दः प्रकारे· मूलस्थादिनाघटत्वेनाभाव पटत्वेन विषयतेत्यादिसंग्रह इति बोध्यं· इदं चेति· वार्तिकं चेत्यर्थः भा
ष्यतथैव स्पष्टत्वादितिभावः इदं चोदाहरणेष्वेव स्फुटं नाम संबंधीति· नामत्वाप्येत्यर्थः एवं चारितेन दृष्टांत इत्यादावपि बोध्यं· ननु तदनुवृत्तावुभयविधिसा
मर्थ्येन समावेशः सिद्ध एवेति किं चेनात आह केति एतेन तथा रत्नाकरदंड्यादिग्रंथाश्चित्यां इति बोधितं· ननु अन्नपाणं दविते त्यादौ कृत्यल्युयोगेषष्ठ्याः
पवादत्वात् द्वितीयाबाध्यते तृतीयानुपरत्वादितिकैयटविरोधात्रत्वादेव इतिप्रयोगस्थितं इत्याशयेन तरदत्ता नुयायिप्रकाशानुवादं खंडयति·
नन्वित्यादि प्राप्तेरिति· तृतीयाद्वितीययोः परत्वापवादत्वाभ्यां तन्मात्राभावादितिभावः ननु कैयट एवास्मात इत्याशंकते· न चेति· कर्तृकर्मणोरित्यत्र
प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृपदेन ग्रहणात्तस्या रचयान्नुरव्यव्यवहारेण ननुव्यपदेशवद्भावेन धात्वर्थफलाश्रयस्यैव कर्मपदेन ग्रह
णमिति समुदितार्थः सोह चयोग्रमपणमतिसंतेप्यत्रावश्यकमित्याशयेनएवेति तस्यैव ग्रहणेनस्तोकपरार्थेव्यपदेशवद्भावेनतत्वव्सामानाधिक

६

भा·प्र· रणपादेवेत्यर्थः द्वितीयातु ततो नीलं घटमित्यादिवत्फलसामानाधिकरण्यादिति प्राक् प्रतिपादितं ननु कर्तृत्वमात्रवैयर्थ्यात्पर्य्यकर्मैरण एव तत्र प्रहरण
मिति तद्धेत्वाशयदृश्यात्ताप्येन समाधत्ते धात्वर्थ इति फलेइत्यर्थः भेदेनेति क्रियाकारकभावरूपसंबंधेनेत्यर्थः तदुपपन्नाविति स्तोकं पाकइत्यत्र षष्ठ्यभा
वोपपत्ताविदत्यर्थः तत्र स्तोकपदार्थस्य फलेऽभेदेनान्वय इति भावः नामेहत्ताविति मनसादेवइत्यत्र कर्तृकर्मणोरित्यस्याप्रवृत्तावित्यर्थः एतेन स्तोकस्य
पाकइत्यपि भवतीति नैयायिकोक्तमपास्तं अत्र मानमाह ध्वनितमिति उक्तः कैयटः तथा चैदृशाकर्मग्रहणमेव तदभिमतं न तु शांकरोक्तमन्यथा तदसं
गतिः स्पष्टैवेति भावः नन्वनपेक्षाविशेषिहरदत्तोक्तानुरोधायतादृशाकर्मैव तत्र गृह्यतामिति धात्वर्थफलानाश्रयत्वान्मनसादेवइत्यत्र न षष्ठीप्राप्तिरतआ
ह तादृशेति मनसादेवइत्यलुक्तविभक्तिकेत्यर्थः संज्ञात्वेन प्रयोगस्ताध्वनितासा चेह तु नतीपातमनःशब्देनाप घापजंत देवशब्दस्य समासेन बोधे
नवाबोध्या ननु कैयटायुक्तरीत्या द्वितीयमपि फलं नेत्याशयेनाशंकते शंकते न वेति वैकल्पिकेत्यस्य च विनोक्तरीत्याकर्मकरणसंज्ञयोरित्यादिः अपिः
समावेशसमुच्चायकः येषां देशकालादिभिन्नकर्मत्वं संभवतीति त एवात्रा कर्मकाइति हि तैरुक्तं वस्तुतो युक्तमेतत् अविवक्षितकर्मणामपि एम॰
तेनग्रहणात् कादीनामविवक्षितकर्मण्यः कृतपूर्वी कटमित्यादौ भाष्यकृता कैयटेन चांगीकारात्तत्तु नातिमिहत्प्रेषणाशिच्छिलावपतिकेदारदेवद
त्तइत्यादौ केदारस्य कर्मत्वद्वितीयांतस्य णिरण्णावित्यत्र कैयटेन प्रयुक्तत्वाच्च न चात्रार्थांतरवृत्त्या कर्मकत्वं न तु विवक्षेति वाच्यं तत्प्रत्यभिज्ञयाः यो

DR BHAU DAJI

३४

नरत्वाभावात् तदुदाहरणं तु स्पंदते इत्यादयः एवं नदी वहतीत्याद्याकरेस्पष्टं अत एव कर्तुरीप्सिततमत्वेन कर्मेति नियमेन व्यावृत्तेः अधीगर्थेति सू
त्रे कर्मणः शेषत्वविवक्षायां कर्मकत्वेमातुः स्मर्यते इत्यत्र भावे ल्यस्य भाष्यकारात्तत्त्वाच्च अधिकरणे शेषादौ दृष्टत्वमित्याशयेन समाधत्ते नत्रेति अ
कर्मकपदघटितसूत्रे इत्यर्थः एवोऽविवक्षितकर्मव्यावृत्तौ अत्र उभो न रोस्वरादौ तदविवक्षा चेह यातदन्वययोग्यधात्वर्थसाम्यात् सत्त्वे च तस्मि
न्नर्थे संबंधित्वादिना न्वयो विवक्षणाद्वा प्रकृते चेतोभयमिति तद्भावसिद्धिरिति भावः एतेन ननु संज्ञयोर्वैकल्पिकत्वेपि पक्षे कर्मयोग्यत्वे नातं
नाविद्यमानकर्मकत्वाभावेन कर्मत्वं न भविष्यत्येव न चास्मिन्प्रयोगे तत्त्वमस्त्येव अविवक्षितकर्मणोपचादावपि दोषापत्तेः न च तस्मिन्नेवार्थे क
र्मयोगोस्तीत्यतो न दोष इति वाच्यं प्रकृतेप्यदोषादित्यत्राहरणा विनीतीति मान्योक्तं प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितं अत एवाह फलांतरमिति फलां
तरमाहारी कंते इति ननुस्थलत्वे पेकर्मसंज्ञाफलो क्लावपि करणसंज्ञाफलं नोक्तमिति न्यूनता तस्मात् करणत्वाच्चेति चतुर्थीयत्स्यथोन्यः प्र
लेप्राचाप्रक्रियाकृतो यदि तु बत्ताद्वोच चार्थे यद्वा संज्ञायानानाफलकत्वेपि प्रकृतविभक्तिरूपकार्ययोरेक प्रकृतेः समुच्चयासंभवाद् वरूपकल्पो
विकल्पइत्याशयकः समन्वय इति प्रकाशोक्तं स्तौक्रियेतेतदायाचोक्तं सम्यगेव अत एव तत्स्थिवाचार्यः परमूलेउक्तः एवं च मूलं प्रकाशोक्तप्रथमक
ल्पाभिप्रायमिति तथा द्याघुक्तं चिंत्यमिति बोध्यं मूलेन नु द्वितीयेति चेदिति एवं चाक्षेरक्षान्वेति परमूलमयुक्तं किं तु भयथाप्यक्षेशीशे वक्तुर्विव

७

भा·प्र· नमितिभावः· युक्तं चैतत्· साधकतमत्वगतकर्मत्वशक्तिविरोधे ऽपीन्द्रीयतीति प्रयोगे दृढतरमानाभावात्· कर्मकालपक्षेऽपि परत्वात्तीयप्राबाधेऽप्येत
दनुपस्थितेरेवन्याय्यत्वात् इति एवं चाक्षैरक्ष्यन्तीति प्रयोगमूलं तदुपपादकं कर्म्मकालेऽसादिद्वितीयेति संतं मूलं तथा कैयटप्रकाशरत्नाकरयुक्तं
च चिंत्यं किं च कृतिति चेति सूत्रकैयटोक्तरीत्या प्रयोदेऽपि प्रधानानुरोधेन गुणानां स्वात्मभेदकल्पनस्य तुल्यतया विशिष्य कर्म्मकालपक्षे इत्युक्तिरनु
चिता· किं च कार्यकालपक्षे· पादिप्रपरैवमगत्यसंज्ञेसदसोमादिति सूत्रभाष्योक्तरीत्या अपादानमुत्तराणि गां दोग्धीत्याकडारसूत्रस्थभाष्या
संगतेः आकडारस्यास्य हानं प्रयोदेशात्मवेति तदुक्तसंगतिरेव· तदेतदुक्तिदिविधामासानीयतीयसोपपतिं सिद्धांतमतेनाहाशानिति· लक्षणेति·
द्रमुपलक्षणं फलाश्रयत्वसमानाधिकरणकरणकर्म्मत्वविवक्षायामपि· न भवतीति अप्यवसेये स्थः उक्ते तेनासिति शेषः तथा चात्र विप्रतिषेधशा
स्त्रबलात् तीयेव शक्तिद्वयबोधिकास्तत्फलं तत्कर्म्मवत्· अन्येभाष्यायनुयायिनः नतु एकैव शक्तिः सत्ताद्वयोपयोगिनीति मूलं तथा कैयटप्रकाशरत्ना
करे दृष्ट्या युक्तं च चिंत्यं कर्म्मादिपदानां कर्म्मत्वादि तत्तच्छक्तिरूपेण बोधकतया तन्मेदस्यैवोचितत्वात् एवं च सर्वे साधारणं कर्म्मत्वं कर्म्मताशक्तिम रम०
त्वं धातर्नामक्रमं क्रत्वमपि कर्म्मत्वशक्तिमद्योनप्यर्थकत्वमिति मंजूषायां विस्तरः तस्मात्· द्विधात्वयैति· तथा च तस्याः संज्ञयोः समावेशार्थ
चेन शक्तिद्वययोगाबोध्यतेनचेवं कर्म्मणि लेकरणत्वशक्तेरनुक्तत्वेन तृतीयापत्तिरिति वाच्यं अपादानमुत्तराणि स्यस्थलद्वये गां दोग्धीत्यादौ त

३५

त्र कर्म्मणि लिपं च म्यापत्तिवारणाय एव द्व्यगतानेकशक्तिमध्ये एकस्यास्त्रभिहितत्वे परस्याभ्यपि तद्रूपकार्याङ्गीकारेणाक्षतेरिति भावः एत
न करणत्वं चात्र द्विधात्वयैसाधकतत्वं तद्वचात्र कर्म्मत्वं तथा च कर्म्मणि करणे वा प्रत्यये द्विधात्वयैसाधकत्वमुक्तमेवेति मान्योक्तं प्राचाम
नुरोधेनेति ध्वनितं· यत्तु प्रधानत्वं मुख्यत्वमरुणाधिकरणोऽधमेः अत्र न गरे ऽयप्रधानमित्यादिवत्तदभावरूपं वाप्रधानत्वं तृतीयावाच्यमिति तन्न राज्ञा
सह सेनागच्छतीत्यादौ तृतीयानापत्तेस्तदध्वनयनात् हात्रेति तत्रेदं लक्ष्यं· गुणसमूहाद्यमिति पदं तत्सुक्तानुरोधेन तत्रान्तरस्थद्वयादि
क्रमसुक्तं यद्गुणायेसुक्तं आदिनाद्यक्रियेयोः संग्रहः· एवं च मूले क्रियापदं प्रकृताभिप्रायं· पुत्रेण सह पितुर्गौः पुत्रेण सहस्थूल इति तत्र
क्ष्य· एतेन पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहार्थसामर्थ्यात्प्रतीयमानक्रियाकर्तृत्वेन पुत्रात्तृतीयासिद्धावनचकेनाभिधानं इतरसमभिव्याहारं
विनापि प्रतीयमानस्य सहत्यस्यार्थक्रियाकर्तुरेव तेनाभिधानात्· वं पुत्रेण सहागमनं पितुरित्यादावुक्तरीत्या प्रतीयमानक्रियाकर्तुः स्याधेन्यपि
नेः कर्तृकर्मणोरेव षष्ठीनवतत्प्रतीयमाननन्तदन्वयिनो रितिनदोष इत्यपास्तं· उक्तलक्ष्यस्य सिद्ध्यस्य तत्राव्यापकत्वात्· उक्ते षा गमनादि
भिः पितुः शाब्दः पुत्रस्य सहार्थबलात्प्रतीयमानैस्तैः संबंधाद्यार्थः इतरसंबंधं विना प्रतीयमानत्वं बाधेस्य शाब्दत्वं सहार्थश्च साहित्यं त
च स्वसमभिव्याहृतक्रियादिसमानकालिकक्रियादिमत्वं तत्समनियतमरुणोपाधिरूपं वा· न तीयायार्थश्च क्रियासमभिव्याहारे सहा

८

पं१

भा·प्र· थेबलात्प्रतीयमानतत्क्रियाकर्तृत्वादिकमेव· द्रव्यगुणसमभिव्याहारेतद्बलात्प्रतीयमानस्तत्सहार्थसंबंधएव· एवंचपुत्रकर्तृकागमनसमा
नकालिकागमनत्वान्पितापुत्रस्वामिकत्वसमानकालिकपितृस्वामिकत्ववती गोः पुत्रवृत्तिस्थौल्यसमानकालिकस्थौल्यवानित्यादिक्रमेणबो
धः पुत्रकर्तृकागमनसहितागमनवानित्यादिक्रमेणवाबोधः पुत्रादेः सहार्थयोगस्यागमनादिद्वारकएवबोध्यः क्वचित्समानदेशक्रियावत्वरूपंत
त्समनियतंवातदर्थः यथामाषवापोत्तरंतत्रैवक्षेत्रेतिलवापेतिलैः सहमाषान्वपतिस्मेतिभवतीत्यादिस्वरूपंभाष्ये· तदेतद्द्विधापार्थत्वमुपपा
दयतिपुत्रेति· गुणक्रियाद्रव्यैर्गुणप्रधानभावेनद्वयोः संबंधेसाहित्यवाचिसहशब्दप्रयोगादितिभावः· बोध्येइति· शाब्दप्राथमिकेइत्यर्थः· तत्रसाहित्यंपु
त्रसंबंध्यन्वयितरूपंतत्समनियतंवातदभिप्रेत्याह· साहित्यस्येति· पुत्रेणेतिसहेतिशेषः इतीत्यस्येतद्बलादेवेतिशेषः· तस्यापिपुत्रस्यापि· सचपुत्रो
प्यागतइत्याकारकइतिभावः· नन्वेवंपित्रासहागतः सुतइत्यादिनस्यादतआह· शब्दत्वेचेति· तथाचसहागतौपितापुत्रावित्याद्यपिसिद्धंयद्वाक्रि
यादिसंबंधाविशेषात्कथंपितुःप्राधान्यंकथंवेदमप्राधान्यस्यैवग्रहणमतआहशब्दत्वेचेतिएवमितिः पोषिकतत्संबंधाधीकारेचेत्यर्थः· शुबुद्धि २२०
स्थेषुगुणादिघटितप्रागुक्तत्वस्वेषु· विशेषणेति· गुणाद्यन्वयितरूपविशेष्यस्यसत्वादितिभावः· उत्कर्षसाऽवश्यकस्यापिसूत्रेसर्वथानत्वं
ध्वनयितुमाहसहैवेति· विद्यमानतावाचीति· सकर्मकइत्यादौतुविद्यमानवाचिसहशब्देनानेकमितिबहुव्रीहौकप्रत्ययलक्षणदायुक्तस्तत्साधनप्रका

३६

रस्तुभाष्यविरुद्धइतिस्फुटीभविष्यति· योगेत्वितिपाठः· विशेष्याभावकृतोपीत्यर्थः· क्वचित्तथैवपाठः· अपितोभयाभावकृतपरिग्रहः· वस्तुतस्तु
शब्दत्वाभावस्याप्येतन्मूलकत्वादपरहितएवपाठोऽर्थश्चेयुक्तइतिध्येयमित्यर्थइति· एवंचसूत्रेसर्वोपिसहशब्दोऽप्रत्युतेविनिगमनाविर
हादितिभावः· येन्तुसहलादावत्रविद्यमानत्वविशिष्टधर्मोऽत्रसहार्थइतितन्नपुत्रेणेतितृतीयायाउपपदविभक्तित्वेनषष्ठ्यपवादत्वात्संबंध
मात्रार्थकत्वेनसाहार्थइतितन्नपुत्रेणेतितृतीयायाउपपदविभक्तित्वेनषष्ठ्यपवादत्वात्संबंधमात्रार्थकत्वेनसाहार्थेनानन्वयापत्तेः· वि
द्यमानैः पुत्रैर्युक्तेसत्यर्थेतुकर्तृकदर्शनान्येतत्तृतीयमेवसिद्धंपुत्रेणसहयः सयुतइत्यादौवैशिष्ट्यादिरूपसाहित्यंसहार्थः पुत्रसाहित्यवान्यः
सयुतइतिबोधइतिदिक्· तदाहान्यत्रेति· उपात्तशास्त्रसंगत्याक्विसर्थः· वक्ष्यमाणदोषेणयथाश्रुतमूलासंगतेराह· प्राचीनैरिति· सोरदे
वादिभिरित्यर्थः· क्रियाकारकसंबंधोऽन्तरंगइतितन्निमित्ताविभक्तिरंतरंगाउपपदार्थेनतुयत्किंचित्क्रियाकारकभावमूलकसंबंधइतितन्नि
मित्तासाबहिरंगेतितदाशयः· इदमयुक्तंनमस्यतिदेवानित्यत्रनमःपदार्थेपिक्रियाकारकभावेनैवान्वयेनतत्रचतुर्थीवारणासंभवान्नमोव
रिवइतिसूत्रभाष्येऽस्योपन्यासस्यासंगत्यापत्तेः· अत्रचनमःपदार्थस्यापिक्रियात्वंमुख्यतोमुख्यस्यैवातआह· वस्तुतइति· तदितिउपपद
विभक्तेरितिप्रसिद्धवाक्यमित्यर्थः· एवंनोक्तव्याहृतिः· अतएवसत्येसमपेक्षमाणेऽधिकरणसप्तम्यावलवत्वमनेनन्यायेनतत्रचदीयतइत्य

भा.प्र. न भाष्ये ध्वनितं कैयटेन स्पष्टमुक्तं · एतेन क्रियान्वयित्वमत्र कारकत्वमित्यपास्तं · सत्सप्तम्या अपि तदन्वयित्वादिति भावः · एवं तर्हि मूलासंगति
रत आहांतरंगत्वमिति · तन्न्यायेपेति · तन्न्यायस्यैवोपेत्यर्थः · तथा च यथाश्रुतं मूलं तथाप्युक्तं च चिंत्यमेवेति भावः · नन्वेवमपि न प्रकृते
इष्टसिद्धिः प्रथमायाः कारकाधिकारापठितत्वेनाकारकत्वात्तत्राह · प्रथमायाश्चेति · चस्त्वर्थो भिन्नक्रमः · एतन्न्यायप्रसंगेनैवेति शेषः · अय
भावः · क्रियाजनकार्थकविभक्तित्वं कारकविभक्तित्वं तच्च प्रथमाया अप्यस्तीति सापि तद्विभक्तिः ध्वनितं चेदं प्रकृतसूत्रभाष्यादौ इति तदाहान्यत्रेति ·
उपपदतादाविवेत्यर्थः · ननु सति संभवे वचनापेक्षया तरंगन्यायेनेष्टसिद्धिरेवोचितेति यथाश्रुतं मूलं स्वरसमेवात आहांतरंगत्वात्विति · अप्रधान
ग्रहणाभावे स्वविषये षष्ठ्या इव प्रथमाया अप्यवकाशस्याभावाद्विशेषविहितापेक्षयाह नांतरेति · एवं चेष्टासिध्यर्थं प्राधान्यग्रहणावश्यकत्वेन
तेन तेनैतद्वचनमनुचितं · वचनस्य तु तेनेष्टसिध्यात् उचितमित्याहोपपदेति · च स्त्वर्थे · सर्वेतः अपवादादपि प्रबलत्वं · ततमेव एवं च प्रधाने प्रा स्म०
प्ता प्रधाने एव सिध्यात् तं वचनं युक्तमिति भावः · इदं चांतरंगत्वमभ्युपेत्योक्तं वस्तुतः सदेव नेत्याह · किंचेत्यपीति · पदांतरेति · तदर्थस्येत्यर्थः · एवं च तु
ल्यनिमित्तकत्वादनैमित्तिकत्वरूपमल्पनिमित्तकत्वरूपं वांतरंगत्वं तत्र बाधितं तदाह · नत्वमिति · अंतरंगत्वमित्यर्थः · प्राचीनोक्तरीत्या तत्वसंभ
वेशांकृते · नचेति · संबंधस्येति उपपदार्थेन सहेति शेषः · क्रियेति · यत्किंचित्क्रियेत्यर्थः · तत्प्रयुक्तमुपपदार्थसंबंधप्रयुक्तं तत विभक्तिरूपं · एतेन तु

ल्ययुक्तत्वात् क्रियाकारकभावसंबंधस्यांतरंगत्वेन तत्प्रयुक्तकार्यं तद्विभक्तिरूपं मंतरंगमिति सूचितं · तथा सप्तम्या हि समाह · पुत्रेणेति · अपितत्र सपि
तस्मुच्चायकः तृतीयेति · उपपदतृतीयेत्यर्थः · सति संभवे कर्त्रादितृतीयात् करीत्या सिद्धेर्वसत्वेंतु द्रष्टव्यादियोगे सावकाशामित्युक्तमेवेति भावः · एक
क्रियेति · यत्क्रियाकर्तृत्वं पितुस्तत्क्रियेत्यर्थः · तथा चांतरंगत्वात्तत्रापि प्रथमा स्यादिति भावः · यद्युक्तभाष्यासंगतेश्चेत्यपि बोध्यं · अन्ये तु प्रधानीभूतक्रि
यां हेतुककार्यत्वेन कारकविभक्तीनां प्राबल्यमिति न्यायमाश्रित्यैवं दृतिर्निमातेरवद्रयति · क्रियाया इति · यद्यप्यत्र पक्षे तत्र चरी ये ते न मो वा रिव इति सूत्रद्वय
स्य प्रागुक्तभाष्यासंगतिरुभयोरपि क्रियासंबंधनिमित्तकत्वादिति दोषः स्पष्टस्तथापि मूले एवं कुतरमा हाप्रधानेति उक्तमिदमनुपदं · नदेवेति ·
उक्तार्थरूपमेवेत्यर्थः · नत्वन्यार्थरूपं तथा सत्यादिपदं न वदेत् संशयात्स्यत्वाभावात् · अन्यस्येत तुल्यत्वात् · एतेन भेदेन समाधानं ब्रुवतो मूलकृतः प्रथमा
याः कारकविभक्तित्वेनेष्टमित्यपास्तं तदाहान्यत्रेति · उक्तवाक्ये इत्यर्थः · एतेन पुत्रेण सह पितुरागमनमित्यादौ पितुस्तद्भावायेन तदावश्यकमन्यथा
परामपितं बाधित्वा विशेषविहितत्वात् तृतीयैव स्यादिति प्राचोक्तमपास्तं वचनेनैतस्योः प्राबल्यात् · गुणादियोगे स्य सावकाशत्वात् · एतेनास्ति
भेवतीपर इति भाष्योक्तेस्तत्राप्यस्तिक्रियाकर्तृत्वेनेदं प्रथमोपपदार्थ संस्कारापशास्त्र एवसंबंधेत्वानत्वाथे इति भूषणेत्वाह आगतेत्यत्रा
पि तुल्यत्वात् तन्नावश्यकत्वादाक्षेपसमाधाने निष्फले इति रत्नाकरोक्तमपास्तं · द्रव्ययोगे तथाप्यनिर्वाहात् · एतेन तत्रैव गवोभयोस्तुल्ययोगा

सिद्धस्तदभावेपतत्स्यावश्यकमित्यपास्तं·षष्ठीवद्विशेषणेदेवेतदंगीकारात्पितुस्तत्संबंधस्यांतरंगत्वाच्चेतिदिक्·तदाहेसत्वमिति·मूलेहेत्वनुक्तेरा
ह·व्याख्यानादिति·अंगग्रहणसामर्थ्यमूलकात्अंगशब्दोपसमुदायशब्दइतिभाष्योक्तादित्यर्थः·एतदेवध्वनयितुमाहान्यथेति·अजंतत्वाभावे
इत्यर्थः·अंगशब्दस्यावयवेप्रसिद्धत्वादितिभावः·गुणेनेति·अनेनयेनगुणेनगुणिनोविकारोलक्ष्यतइत्येतावतैवसिद्धेतद्वैयर्थ्यस्पष्टमेवे
तिध्वनितं·वपवस्य·अक्ष्णाःलक्ष्यतइत्यग्रेतनमन्यस्ततोमेतिशेषः·इत्यादौत्विति·अक्षिशब्दादित्यशेषः·अजंतस्यापिपलिंचिन्हकत्वादाहाशे
आपद्यतीति·पदप्रत्ययेवकाणंतयाप्यवयवधर्मस्यसमुदायेआरोपाद्यथाशरीरेप्रयोगस्तथातदछिन्नेपिव्यवहारस्यनिरूढत्वादाह·शरीरस्ये
त्यवेति·विकारसंभवस्यासत्वाद्यत्वादाह·लक्ष्यइति·अत्रेदंबोध्यं·द्वेविप्राविति वदक्ष्णेतिप्रयोगः·एवंरीत्यादर्शनात्साधुत्वेचेदमेवभाष्यंमानंचक्षु
र्नाशवान्सचक्षुकःकाणपदार्थः·अक्षिपदार्थोगोलकंविकारप्रयुक्तत्वरूपःसंबंधस्तृतीयार्थः·गोलकविकारप्रयुक्तचक्षुर्नाशवान्सचक्षुकइति
बोधइतिकेचित्·अतिशायनेइतिसूत्रभाष्यक्षेपटाभ्यांतुसर्वथादृष्टिहीनःकाणइतिलभ्यतेइतिबोध्यं इतिनुस्सूत्रेलोक्तिकहेतोर्ग्रहणेपिप्र
त्यकरणत्वादेवसिद्धमतआह·इत्यादौनेति·तद्व्याचष्टेआदिनेति·नफलितमाहेवंचेतिनमोत्सेनयग्रहणेवेत्यर्थः·साधारणमिति·तज्जनकेवर्तते राम॰
इत्यर्थः·ननुकरणंनियतक्रियमित्यनेनबहुव्रीहिणसव्यापारंतदित्यर्थोलभ्यतेसचायुक्तः·अनाश्रितेइत्यनेनयोनरुत्कापनेरतआह·क्रियमेति·

३८

तथाचैवेषयिकसप्तम्यर्थेबहुव्रीहिस्तइध्वनयन्नाहक्रियामात्रेति·बहुव्रीहिःतस्मात्जनकमित्यर्थः·उक्तयुक्त्याभिदसिद्धायजनपकारिकापोवैयर्थ्यमाशं
क्याह·हेत्विति·वैयर्थ्यांतरमिति·एतेनक्रियाजनकेकरणेप्यनेनैवसिद्धेतत्रतृतीयार्थ्यर्थोअतआरेत्यवतरणंनिरस्तं·तद्ध्वनयन्नाह·फलितमाहे
वंचेतिकरणंतुव्यापारवदेवेत्यादिभेदेचेत्यर्थः·शाब्देति·शाब्दबोधवैलक्षण्यापेत्यर्थः·करणत्वशक्तितोहेतुत्वशक्तिर्भिन्नैवात्रतृतीयार्थेइतिनात्यये
ननुतुल्यार्थोत्सुविकल्पेरन्निति·मिनुक्तेव्रीहिभवोदेहृदितानुदितयोश्चविकल्पव्यवहारोदृष्टः·प्रकृतेतुनैवमितिकथंतद्युक्तिः·अन्यथाद्वितीयादेर
पिमिथस्तद्व्यवहारापत्तिरतआह·तदर्थत्वेनेतिताद्रर्थ्येनेत्यर्थः·तयोस्तृतीयाचतुर्थ्योः·एवंचेनसोऽत्रविकल्पःकिंतुविकल्पेतेइत्यस्यपक्षेभवतोस
र्थइतिभावः·फलमपीहहेतुरितिपरमम्वत्वमित्युक्तेचिद्व्याचष्टे·इहसूत्रेफलमपिहेतुशब्देनगृह्यतेतुततृतीयार्थेश्चफलत्वेनफलंतत्रप्रकृत्यर्थे
त्याभेदेभान्वयः·तस्यचवासेजनकतयारवयोऽध्ययनाभिन्नफलजनकोवासइतिबोधइतितदाह·तच्चफलमिति·सूत्रेतेनग्रहसमाणफलंचेत्यर्थः
अन्येतुअन्यथातथाइहएतस्सूत्रलक्ष्येकचित्फलमपिहेतुत्वेनविवक्ष्यतेतस्यापिस्वज्ञानद्वाराजनकत्वात्इतितदाह·हेतुत्वेनैवेइति·एवस्तद्या
हृतिद्वाराःस्पसिद्धांतत्वसूचनाय·अतएवात्रमतेबोधमाहाध्ययनेनेति·अध्ययनाभिन्नहेतुजन्योवासइत्यर्थः·तमीयायामितिसनेनेसंसर्गइत्यं
तोमंयोव्याख्यातइतिसूचितं·अतएवतदग्रिमग्रंथंव्याचष्टे·चतुर्थ्यामिति·उपकारकत्वंतदर्थः·तत्रचतेनान्वयः·अध्ययनतिष्ठोपकार्येनान्वयःपितो

पकारकत्ववान्वासइत्यर्थः· इदं निरूपकत्वस्य संसर्गत्वकथनद्वारा विशेषकथंत्वासिद्धांतमतमाहाध्यपेति· उपकार्योपकारकभावस्तदर्थः· अध्ययनरूपंप
दुपकार्यंतदुपकारकोवासइत्यर्थस्तदाह· तत्रार्थेति· चतुर्थ्यंतेपीत्यर्थः· अपिस्तीयांतसमुच्चायकः· एवंचाविशेषइतिमूलोक्तिस्तथादंड्याद्युक्तिश्चचिं
त्येतिबोध्यं· भेदेति· विशेष्यविशेषणेत्यर्थः· एवः पूर्ववत्· नन्वत्वंश्रमेणेत्यादौक्रियावाचकपदाभावात्कथंकरणत्वंतां विगापितदंगीकारेतुक्रिया
जनकत्वात्क्रियामात्रान्वयितदित्यनुपपन्नमतआह· गम्यमानेतीति· अलंशब्दोनिषेधार्थः यद्यपिसाध्यमित्यर्थोध्याहारेणतस्यनामार्थत्वेनद्रव्य
त्वात्क्रियात्वेपितत्प्रकृतिभागार्थस्यतत्वंतथाचगम्यमानेत्यस्यमानसबोधविषयइत्यर्थः स्पष्टंचेदंसहयुक्तेइत्यत्रभाष्यइतिमूलाद्यभिमतंतथापि
सिद्धांतरीत्याव्याचष्टे· श्रमेणेत्यादीति· वाक्यैकदेशन्यायेनेतिभावः· आदिनाशतादिपरिग्रहः· अस्यसिद्धांतत्वंध्वनयति· स्पष्टंचेदमिग्यणइत्यत्रभा
ष्यइतिमूलाद्यभिमतंतथापिसिद्धांतरीत्याव्याचष्टे· श्रमेणेत्यादीति· वाक्यैकदेशन्यायेनेतिभावः· आदिनाशतादिपरिग्रहः· अस्यसिद्धांतत्वंध्वनय
ति· स्पष्टंचेदमिग्यणइत्यत्रभाष्यइति· तत्रहिप्रविशपिंडीमितिवाक्यार्थेवाक्यैकदेशप्रयोगइतिह्युक्तं· तथाचविशिष्टस्यैवशक्तिग्रहएकदेशस्यापी
तिस्वधात्वक्रियांप्रतिस्वकरणत्वमितीहेत्यादिपरममूलार्थोबोध्यः एतेनतस्यश्रमेणेतिनामार्थत्वेननक्रियात्वमित्यपास्तमितिमंजूषायांविस्तरः· रम॰
तदाहेतिताद्दशगम्यमानत्वमभिप्रेत्यैवाहेत्यर्थः नत्वन्यथाभिप्रेत्येतिभावः· ननुएवमपिश्रूयमाणतद्वाचकपदजबोधविषयत्वसत्त्वादिदोषः· तआ

३९ २

ह· श्रूयमाणस्वमात्रेति· तथाचातस्यतन्मात्रावाचकपदजबोधइतिभावः ज्ञापकत्वमुपपादयति· चतुर्थ्येर्थेति· यतुरत्नाकराद्यः इदंचिंत्यंअशि
ष्टव्यवहारेइत्यंशस्यवाचनिकत्वादितितत्खंडयति· सावेदिति· यद्यर्थेकथेप्रवृत्त्वादितिभावः· तस्यास्तृतीयायाः ततस्तदर्थस्यस्पष्टमप्रतीतेराह· ज्ञा
प्यतेइति· एतेननिपातानामनेकार्थत्वाच्चार्थेचेतशब्दः· तादृशाद्दाणआत्मनेपदंभवतिसाचचतुर्थ्यर्थेबोध्याभिधानस्याभावाच्चाशिष्टव्यवहारेएव
प्रयोगनियमइतिहरदत्तोक्तंप्रकाशान्तरदितमपास्तं· एकदेशानुमतिद्वाराः यमप्यंशोज्ञाप्यतइतिभाष्याक्तिरपिप्राचामनुरोधेनेतिबोध्यं· त
दाहतेनेति· उक्तप्रकारेणेत्यर्थः· शिष्टेति· अशिष्टानांसंकीर्णेचाराणांयोव्यवहारः· क्रियातद्बोधकप्रयोगेप्रत्यासत्यापत्संबंधेनव्यवहारस्य
संकीर्णाचारत्वंघोद्बाचकोतदर्थस्येतिवार्त्तिकार्थः· अपिरुक्तसमुच्चायकः· दानपूर्वकोभोगोधात्वर्थः· दासीसंप्रदानकदानपूर्वकोभोगइतिबोधः
दास्यैदत्वातामुपभुंक्तेइतिभाव्· इतितृतीया· ननुस्वत्वनिवृत्तेधात्वर्थत्वेनतदप्रसक्त्याःपुनर्ग्रहणायेत्यधिकमतएवदानंचनामकंचिदुदिश्यापुनर्ग्रहणा
यस्वद्रव्यत्यागइत्येवप्रकाशेउक्तमतआरेहंदचेति· प्रतीकोक्तार्थरूपंचेत्यर्थः· वाच्यता· दाणधातुवाच्यता· ननुभाक्तोनामगौणः तथैवतात्रिकव्यवहारा
त्सचकुत्रेत्याशंकायामाहाधीनीकरणेति· एवमपिवृत्तिकृन्मतमित्यंतंमूलंतथातदुक्तंचायुक्तमेवतमृदायेत्यापेत्यावनिर्वाहात्ततद्दृध्वनय
त्राह· नश्रद्धायेतिमुख्यमतेरुक्तरूपदानासंभवादाह· तज्जनकमितिविशदिरूपमित्यर्थः· तथापितदसंभवादाह· नोयेति· उपदेशोबोधनं· तत्रमु

स्वंप्रमाणमाहात एवेति। अन्वयेत्वानाग्रहादेवेत्यर्थः। क्रियेति। कर्मरहितक्रियेत्यर्थः। एवंच पत्ये शेते इत्यादावकर्मकक्रियोद्देश्यस्य संप्रदानत्वार्थं वार्ति
कमिति भावः। प्रत्याख्यातमिति। संदर्शनादिक्रियया शपनादिक्रियाया अपि कृत्रिमकर्मत्वात्। तथा च पतिसंप्रदानकं दर्शनादिकर्मीभूतं पत्नीकर्तृ
कं शपनमिति बोध इति सूत्रेणैव तत्त्वसिद्धिः। अन्वये त्वेतु तदेसंगतिः स्पष्टैवेति भावः। एवं सत्यकथितमप्रिमसूत्रं योजयति। भाष्यांतरमिति। तद्व्याचष्टे। चपे
टामिति। प्रस्तुतकरणत्वमित्यर्थः। संयोग इति। संयोग इति। संयोगविशेषानुकूलो व्यापार इत्यर्थः। अर्थः इति दाण इति भावः। अस्यान्यथाप्युपपत्ते नौस्य
मुख्यामानत्वमिति तात्पर्यं शेषित्वं प्रधानत्वं तत्फलितमाहोद्देश्यत्वमिति। अतएवाह। शेषत्वमपेति। कर्मणा करणभूतेन यं तं स्वामिभावादिना संबंधु
मिच्छतीति तद्ध्यादिति भावः। अतिशयस्यादिजनकत्वं संस्कारः। यद्यपि शेषित्वमपि। बाधात् संप्रदानसंज्ञा प्राप्ता इति शेषस्तदाह। नदोष इति न तदाप
त्तिरित्यर्थः। तथा च मूलं तथा तदुक्तं च विसंगच्छते इत्याह। तत्वमिति। अत्रेदं बोध्यं संप्रदानत्वशक्तिमान् क्रियाकारकभावसंबंधश्च कारकचतुर्थ्यर्थः। सा च शक्तिस्त
त्त्वद्वाक्ये कर्मनिष्ठफलनिरूपकत्वेनेच्छाविषयोपस्थितिष्ठाउक्तसूत्रात् स एवोद्देश्य इत्युच्यते स्वत्वस्तु उद्देश्यतानिरूपकत्वं संबंधः। विप्राभिन्नसंप्रदाननिष्ठोद्दे
श्यतानिरूपकं दानमिति बोध इति प्रांचः। संप्रदानत्वविप्रीयं विप्रसंप्रदानकं दानमिति बोध इति तत्त्वमिति। तयोभयत्र पाठ। दाह। कादेरिति। कश्चिदिति। रामः
अत्रारुचिवीजं तु तस्याकर्मकत्वेन कर्मणा इत्यसंभवः। जीवमान इति साहचर्यात्तत्वैचित्र्यमिति। ननु प्रीधातोरपि रुच्यर्थत्वेन हरि प्रीणयती त्यत्रापि तदाप

४०

त्तिरतआह। प्रीयमेति। अतएव संप्रदानत्वेमकर्मणि लडसंभवात्तदनुपपत्तेरिति भावः। क्त्वादि चुरादि उभयसंग्रहायाह। प्रीधात्वर्थेति। अत्र हरिमित्यत्र। अ
त्रमते ज्ञापनकल्पनागौरवमिति। इदं मूलं तथा रत्नाकरटंड्याद्युक्तं च विसंगत इच्छन्नपन्नाहेति भावः इति। अयं भावः। विषयतासंबंधावच्छिन्नप्रीत्यनुकूल
त्त्वस्यमानाधिकरणो व्यापारो रुचेरर्थः। तत्फलभूतप्रीतेः समवायेनाश्रयो हरिः संप्रदानत्वशक्तिमानुक्तसूत्रात्। प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारो रुचेरर्थः।
तत्फलभूतप्रीतेः समवायेनाश्रयो हरिः संप्रदानत्वशक्तिमानुक्तसूत्रात्। प्रीतिव्यधिकरणः सोऽभिलषतेरर्थ इति तस्य तदर्थत्वाभावाद्धरिर्भक्तिम
भिलष्यतीत्यादौ न हरेस्तत्वं समवायसंबंधावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारः प्रीधातोरर्थः। अतएव प्रीयमाणः। हरिं प्रीणयतीत्यादिसिद्धिः। एतदभावेह
रेश्शेषषष्ठी प्राप्तेति तदपवादत्वमस्य। प्रकाशोपीत्यं हरिनिष्ठा या भक्तिविषया प्रीतिस्तदनुकूलो भक्तिनिष्ठो व्यापार इति बोध इति। एतेनात्रपक्षे क्रिय
याप्यमित्येव सिद्धमिति सूत्रं वैयर्थ्यापत्तिरिति रत्नाकरोक्तमपास्तं। तस्या अपि कारकविभक्तित्वेन तद्विवक्षायां दोषत्वेऽनेन विधानादिति दिक्। तदभावे प्री
यमाणपदाभावे। शेषत्वेति। क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां संज्ञांतरप्राप्तिविषये इत्यर्थः। तथा अधिकरणसंज्ञया बाध एतत्प्रयोगस्याप्युपपत्तेरित्यर्थः।
अपिरुक्तप्रयोगसमुच्चायकः। यद्वा अपिः पक्षोक्तस्य समुच्चायकः। कर्मसंज्ञायामपि महत्यासत्त्रस्य निर्विषयतापत्तेरित्यर्थः। तत्सत्वे तस्य कर्मसंज्ञापवादत्वा
न्न दोष इति मूलतात्पर्ये सिद्धांतरीत्या तु प्राप्तिरेव नेति बोध्यं। सुखादिमात्रार्थत्वे कृष्णं श्लाघते इत्यादिप्रयोगानामिष्टत्वादाह। स्तुत्येति। तस्यार्थिकाबोधेनाधात्वर्थः

Dr BHAU DAJI

स्तुतिश्रकृष्णस्यैव। साक्षुगुणावलप्रतिपादकशब्दप्रयोगादि। स्मरादितिहेतौ पंचमी। परस्मैसखीजनाय। कृष्णं कथयामीति। आत्मानुरागं कृष्णं बोधयती
त्यर्थः। अत्र ज्ञापनवचनात् तृपेः सन्नंतात्कर्मणि शानच्। तेन च यद्विषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः सगर्भन्तेइति केचित्। तदा
शयमाह। तौ मेति। प्रथमोपस्थितत्वात्। अंतरंगत्वात्। तथाच गोपीकर्तृक सखीजनोद्देश्यक कृष्णस्तुतिपूर्वक स्वात्मानुरागकृष्णकर्मकं बोधनमितिबो
धः। अत्र पक्षे कर्मत्वं चतुर्थ्यर्थः। एवं तत्रणपक्षे कर्मनिरूपितः ननुज्ञीप्स्यमानपदेन तस्यैव ग्रहणमुचितमत आह। तस्यापीति। णिचः प्रकृत्यर्थकर्मणोपीत्यर्थः।
विशिष्टस्येच्छाविषयत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वादितिभावः। अपि। श्लाघसमुच्चायकः। तत्र मते णिजनिष्फलः। जिज्ञास्यमानइत्येवमुवक्तव्यादत आहान्येत्विती
ति। तदुपपादयति। प्राधान्यादिति। एयर्थस्य प्राधान्यादित्यर्थः। एतेनतन्मतेकृत्यर्थकर्मणोपीत्यर्थः। विशिष्टस्येच्छाविषयत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वादितिभावः।
अपि। श्लाघसमुच्चायकः। तत्र मते णिजनिष्फलः। जिज्ञास्यमानइत्येवमुवक्तव्यादत आहान्येत्विति। तदुपपादयति। प्राधान्यादिति। एयर्थस्य प्राधान्यादित्यर्थः।
एवंतन्मते कृत्यर्थकर्मनिरूपितत्वाशयः। अन्येत्विति मताशयः। अत्र पक्षेपि सएव धात्वर्थः। तथा च गोपिकर्तृकं स्मरहेतुकं कृष्णसंप्रदानकमात्मपरान्यतरस्तु रम०
तिविषयकं बोधनमिति वाच्योर्थः। आत्मनः परस्य वेति प्रकरणादीगम्यं। तदभिप्रेत्याह। तदेवाह कृष्णायेति। तथा च मूलोक्तः फलितार्थ इति भावः। ननु तत्र
पक्षे कर्मणाभ्यामिति संप्रदानत्वं सिद्धमत आह। णकारकशेषत्वादितीति। तद्व्याचष्टे। कर्मणेति। अनाप्या। व्यापिकर्मत्वेप्राप्तेइत्येव वाच्ये तत्वोक्तिरसंगते

तिभावः। एतेन कर्मत्वाविवक्षया तच्छेषत्वादिति मूलव्याख्यानमपास्तं। शेषत्वादिति कारके त्यादि। वस्तुतस्तत्र पक्षेणिजूमा फलेपि सत्वेनैवपर्ये ज्ञाप्यमानइत्येव
सिद्धेः। तस्मात्प्राधान्यात्स्वार्थस्याचोभयोरपि ग्रहणमिष्टं द्वितीयपक्षोक्त एवार्थः। आत्मपरान्यतरकर्मकस्तुत्या कृष्णं संसखीजनं तंबोधयतीति या
वत्। कर्मसंज्ञापवादत्वादुभयत्रापि कर्मत्वेप्राप्तेइदमेवमयेपीति बोध्यं। विस्तरस्तु घोतादेर्बोध्यः। अत एवारुचिसूचकमन्येत्वित्युक्तं मूले मूलोक्तार्थस्य शब्द
तत्त्वाभावादाहत त्वेति। तदर्थबोधकवाक्यइत्यर्थः। अग्रिमस्य श्लाघ्नत्वं सूचयितुं तमेवार्थमित्यस्योपपत्तिमाह। स्वाभीति। ह्नुत इत्यादि। मूले। व्याख्यातत्वादाह। एवंज्ञा
पत इति। ज्ञापयन्नेन कृष्णं स्वानुरागं बोधयतीत्यर्थ इतिभावः। अत्र प्रश्नाशादिग्रंथास्यपुष्काएवेति बोध्यं। ननुमत्रपरत्वात्कर्मत्वेकथमेतत्सिद्धिरत आह। स्पृहणीमेइति।
स्पृहणीयशब्दे इत्यर्थः। शेषषष्ठ्यपवादत्वात्संप्रदानत्वस्य शेषत्वविवक्षादुष्करेति मूलमतेनआह। कर्मणइति। शेषत्वविवक्षायामिति। विषयवादत्वात्संप्रदान
तस्य शेषत्वविवक्षादुष्करेति मूलमतेनआह। कर्मणइति। शेषत्वविवक्षायामिति। विषयवादत्वात्संप्रदानत्वस्य शेषत्वविवक्षायामित्यर्थः। गेग। एतन्मतेऽत्र
तदंतत्वे। स्पृहेरिच्छामात्रवाचीफलावच्छिन्नेच्छावाचीत्वस्थापेक्षेनसंप्रदानत्वमत्रतीप्सितत्वं धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं ननु फलस्य धात्वर्थत्वाग्रहः। अस्ते
कर्मत्वं तत्र धात्वर्थफलाश्रयस्येत्युक्तं शेषषष्ठ्यपवाद एतत्संप्रदानविभक्तिः पुष्पसंप्रदानिकेछेति तत्र बोधः। कर्मणइवसंप्रदानस्यापि तत्वमविवक्षायां षष्ठ्येवे
ति। तत्रविधायकाभावादाह। वाहृतिषष्ठ्यपवादत्वादिति। एतत्संप्रदानविभक्तेरिति शेषः। अभिमानइति स्वविचारः विस्तुतत्रापि क्रियासंबंधेप्सितमात्रविवक्षा

संभवइति·एतेनपूर्वमतेक्रिययायमभित्यनेनैवसिद्धेसूत्रंव्यर्थं·एवंचोत्तरमात्रमेवयुक्तमतएवहरदत्तादीत्युक्तविवोधकंमूलेउक्तमितिरत्नाकरदंड्याद्युक्तम
पास्तं·तस्यासार्वत्रिकत्वात्‌अतएवघटंकरोतीत्यादौनदोषः·इदमपिसूत्रंतत्रज्ञापकं·तस्यप्रत्याख्यानाच्च·विषयतयाक्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायामे
तत्सूत्रेऽस्यधात्वर्थंउपेक्षाविषयत्वाभावाच्चेतिदिक्‌·अमर्षस्यसाधारण्यादाह·वागिति·प्रस्फुटेति·अस्पष्टेत्यर्थः·अपकारस्यापितथात्वादाहापीति·अस्य
हतस्यासाधारण्यापितथात्वादाहोत्कर्षेति·गुणेष्वितितिविषयसप्तमीत्याह·गुणविषयेइति·शौचाचारादिगुणविषयेइत्यर्थः·दोषत्वारोपानुकूलइति·
दंभादिकृतत्वरूपदोषत्वारोपानुकूलइत्यर्थः·क्रोधजन्यस्येति·तादृशकोपरूपक्रोधजन्यस्येत्यर्थः·इदंतादृशद्रोहजन्यस्याप्युपलक्षणंफलस्यवेधदुः
खादेः·तस्यउक्तफलस्य·संज्ञांविनातदप्राप्तेराह·तत्प्रयोजीति·अत्रेदंबोध्यं·हरिसंप्रदानकःक्रोधोद्रोहइतिबोधः·हरिसंप्रदानकोत्कर्षविरोधीत्या
दिक्रमेणतत्रबोधः·हरक्रोधद्रोहाभ्यामिच्छाविषयत्वाभावात्क्रियमाणमित्यनेनतन्नसिद्धिः·एतेनतेनैवसिद्धेक्रुधद्रुहोर्ग्रहणंचिंत्यंभाष्येमतेनुसूत्रमेवेति
रत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तं·नस्यकुपितः·कुप्यतीतिभाष्येणप्रदृष्टतादृशकोपस्यैवक्रोधत्वबोधेनेनकुपेरतदत्वेननतद्योगेइदं·कुप्यतिकस्मैचिदित्सा·प
साध्वेव·एतेनतदंगीकुर्वतांदीपरास्ताः·एतेचेतनविषयाएव·द्विषिस्तुचेतनविषयोपि·औषधंद्वेष्टीतिप्रयोगात्·अनभिनंदनेहितदर्थः·अतएवचिंतदो एम०
षाणामित्येवनोक्तं·तेनयोस्मान्द्वेष्टीत्यादौसाधनेति·प्रश्नविषयमेति·प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनमित्यर्थः·पर्यालोचनमित्यर्थः·पर्यालोचनंचाज्ञा

५२

५

नमंगणानुकूलोव्यापारः·प्रश्नविषयस्यकर्मणोधात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकावेतौ·अतएवश्यन्·एधोऽकर्मकादेवेत्युक्तेः·धात्वर्थैकदेशेप्रश्नविषयेकृष्ण
स्यान्वयः·कृष्णसंप्रदानकमथोत्कृष्णसंबंधिप्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनमितिबोधः·तत्रेति·तथार्थेसप्तमीत्यर्थः·प्राप्तिरिति·कृष्णस्येतिशेषः·ए
वंचकर्मत्वेप्राप्तेइदमितिवाच्यंनतुषष्ठींप्राप्तामितिभावः·तस्यप्रश्नविषयरूपफलस्य·प्रयोज्यत्वेनेति·साक्षात्परंपरयावाप्रधानीभूतप्र
कृतधात्वर्थव्यापारजन्यत्वेनेत्यर्थः·नहिशुभादिकंप्रयुक्ततादृशव्यापारजन्यमितिभावः·तदप्राप्तिरिति·कर्मत्वाप्राप्तिरित्यर्थः·होतरिस्वास्वात्फ
लाश्रयत्वाभावात्कर्मत्वप्राप्तिमुपपादयति·शंसितुरिति·शंसितुर्होतामत्कृते·कंपठ्सतशस्त्राख्यस्तुत्यादिनेंद्रादिनिष्ठगुणाभिधानंतद्वि
षयोपयत्तन्निष्ठस्तत्कर्मकइतियावत्·इदंशोर्योर्हर्षस्तदनुकूलोयोःऽध्वर्युनिष्ठोव्यापारःओथामोदएवेत्यादिशब्दाभिलापरूपस्तद्रूपंप्रत्याहतमि
त्यर्थः·तयोःअनुगृणातिप्रतिगृणातीः·अनेनानुप्रतीतिभिन्नेसूत्रेपदेइतिसूचितं·तदाह·शंसितुरिति·एवंचेति·मुख्यकर्मत्वस्यशंसितरिसत्वेनेत्य
र्थः·होतुरितिशेषः·ननुधिनोतेर्धनमितिशुसस्याभावात्कथमस्यापिधनेत्वात्प्रकाशानुवादेआदिपदंव्यर्थमतआहादिनेति·तथाचसुभिक्षेअन्न
ततदसंभवात्तेषांधनपदेनकांचनादेरेवमात्रत्वमितीदंसफलमितिभावः·उपकारकत्वंचानेकधेत्यस्यपदिजनकत्वमेवनकिंतुप्रकाशकत्वंसहायत्वंचेत्यपीत्य
र्थः·तदोत्तरग्रंथासंगतिरतआह·साक्षादिति·साक्षादित्यनेनपूर्वोक्तानांसंग्रहः·द्वितीयेफलंमूलोक्तमुपपादयति·ब्राह्मणायेति·तच्छब्दोब्राह्मणबो

धकोद् भ्रष्टतिदोषः एतेनसचनानाविधोनकार्यकारणभावएवतेनब्रह्मणायदधीतिसिद्धं तस्यद्ध्यनन्यत्वेपितत्संकार्यत्वात् इतिरत्नाकरदंड्याघुक्तमपास्तं·
वार्तिकेक्लृपीतिसप्तमीश्चर्षेयग्रहणंचात्रव्याख्यानात्संपन्निरुत्पत्तिः सेवक्लृप्तिः क्लृपसामर्थ्येधातुयोगेउत्पद्यमानेर्थेवर्त्तमानाच्चतुर्थीतितद्यो/द्विकारवाचका
च्चतुर्थीतिलब्धं·विकारेचप्रकृतिरूपारोपः प्रथमापवादोसोभक्तिरूपज्ञानकर्तृकोत्पत्तिरितिबोधः भक्तिरत्रनिदिध्यासनरूपा·नतुप्रसिद्धानस्याःसाक्षा
त्मुक्तिजनकज्ञानासाधकत्वात्·यद्वाकल्पतेइत्यादेः परिणामेनेमचतुर्थी/विधियतेएवंचात्रसफलाचतुर्थीतयोरभेदविषयेव्याप्यंभवत्यर्थककल्पियोगे
परत्वात्प्रथमयाबाध्यतेश्च तएवतत्रतयोरभेदान्वयः एतेनतादर्थ्यचतुर्थ्येवगतार्थमि· दमितिरत्नाकरदंड्याघुक्तमपास्तमितिबोध्यंएवंचयथाभक्ति
र्ज्ञानायेत्यत्रसाधमवतितथाभक्तिर्ज्ञानात्मनेत्यत्रापितत्रापज्ञोज्ञानात्मनेइतिस्यात्·आत्मशब्दस्यस्वरूपपरत्वेनविकृतिवाचकत्वादेवंचमत्त्वंतथाप्र
काशरत्नाकरदंड्याघुक्तंचह्विंत्यमतआहात्मेति·तद्वृत्तीतिज्ञानवृत्तीत्यर्थः एवंचेतितस्यज्ञानस्वपरत्वेचेत्यर्थः तस्य·ज्ञानात्मशब्दस्य·ज्ञानंविकारे
नतुज्ञानत्वमितिभावः तथासतितस्यवास्तवमर्थमाह·ज्ञानत्वेति·वेत्तिव्यंतत्तीयार्थ इतिभावः ननुरूपांतरप्राप्तिःकस्यार्थोऽतआह·रूपांतरेति
पंचमीपदेरूपांतरमेवपरिणामोनतत्प्राप्तिरितित्याशयेनबोधानमाह·भेक्ष्यपाशनेतितथाचप्रथमेवेतिद्वितीयंप्रतीकंबाधमितिबोध्यंननुहित रम॰
योगेएवसमासविधानस्यज्ञापकत्वेउत्तरग्रंथासंगतिरतआहचतुर्थीति·इष्टसाधनंहितपदार्थः संबंधश्चतुर्थ्यर्थः तत्संबंधीष्टसाधनमित्यादिबो

दिबोधः एतेनतादर्थ्येचतुर्थ्येवेदंगतार्थमितिरत्नाकरोक्तमपास्तं·यत्तुहरदत्तः चतुर्थीचाशिषीतिसूत्रविहिताशीरर्थेचतुर्थ्याःसमासविधिसाकल्यान्नतज्ञाप
कमितितत्संइयति·हृत्ताविति·हितेसुखपलक्षणात्सुखस्यापि·तत्रतत्प्रतीतिमुपपादयति·आशीरर्थेति·तदर्थेकभद्रायादिस्यादियोगेइत्यर्थः·विषयस्यहि
ताटः·आश्रयस्याब्राह्मणादेः·नचेति·नहीत्यर्थः तथान्वयःउद्देश्यविधेयभावेनान्वयः तथान्वयेमेदेनोपस्थितेर्हेतुत्वादितिभावः वस्तुतोऽयुक्तमेमतत्·वृत्ता
वपिप्राहात्वादिपर्यालोचनेनलोहितोष्णीषाइत्यादौतथान्वयदर्शनात्भाष्येतथान्वयेवृत्तेरसाधुतायाश्चानुक्तेश्चेतिमंजूषायांविस्तरः नचैवहरदत्तो
क्तिरेवयुक्तेतिवाच्यंआशीर्विषयक्रियान्वय्यर्थकान्यातिपदिकात्तद्वारकेआयुष्यादियोगेषष्ठीचतुर्थ्यातिसूत्रांर्थेनोभयोरविक्रियान्वयेनमिथोऽसा
मर्थ्यात्तदर्थेचतुर्थ्याबंधेनसुखादीनांसमासाप्राप्तेः अतएवज्ञापकपरभाष्यादिग्रंथसंगतिरेतदरूविबोधकमेवहरदत्तइत्युक्तंतेनतस्यपूर्वापरविरो
धोपिसूचितःक्वचित्तुहरदत्तइत्यपाठइतिबोध्यंतदाह·दिगिति·मूलेप्राचाप्रसादकृता·एवमग्रेपिपूर्वेस्वग्रंथविरोधंशंकते·ययपीति·फलेआहरणेति
पाठःफलेनाहरणेतिपाठेनआहरणंनाहरणमितिनशब्देनसमासःनताहरणमनाहरणमावश्यकाहरणंतत्द्वारेत्यर्थः यानेतितत्क्रियाकृतोप
कारइत्यर्थःइत्यादावप्रइति·अनेनाकृतिःसूचिताकस्यचिदुपकारस्यावश्यसंभवादितिक्रमेणद्वितीयापवादइयमितिप्रकरणकृतएवबोधइतिनत्वमिति·न
तुभावववचनघञादीनांतादर्थ्यद्योतकत्वेचेत्यर्थः इदं·तुमर्थाच्चभाववचनादितिसूत्रे एतदर्थमेवदृष्टांतोपादानमितिभावः तत्रतथाव्याख्यस्यफल

मोहे तनेति॰ व्यादिषां विधानापेक्षत्र॰ नुमुनीतदंतेन॰ एतेनेत्तुस्याध्यमोहोतरेति॰ विधावेषणयोरित्यर्थः॰ नइधोतनेपीति॰ नस्यधोतनेपीत्यर्थः॰ नुमुनंतेनेति
शेषः एवमग्रेपि॰ पूर्वेत्रिह नूतविधानयोरित्यर्थः॰ ननु प्राधान्येपि नियमसंभव एवात आहैवं चेति तस्य प्राधान्ये चेत्यर्थः॰ तत्रापाय कोत्र जनीत्यत्र॰ तदप्राप्ति
मेवमृत्वेउपपादयति॰ कर्त्तारमिति॰ प्रथार्थे विशिष्टस्यान्वये घटकत्वेन तस्यापि विभक्त्यर्थोन्वयसत्वादाह॰ तादर्थ्येति॰ एतेन प्रसादोक्तं एवु त्वत्तु मर्थकत्वा
भावान्नियमार्थित्वायोगादिति संदूष्यणुवुलतेइ त्याघनन्वयादित्यंतमत्वं मन्वयायोगायपातीत्यत्रापि सिद्धावस्थापन्नयन्नर्थं प्रतितादर्थ्याभावादिति दूषय
त्रत्नाकरः॰ परास्तः॰ मत्वाशयान्नवेवो धादितिदिक्॰ इमिच्चतुर्थी॰ कर्त्तरीति॰ प्रयागेइवतज्जन्यविभागाश्रयत्वस्य कर्त्तेयेपिसत्वादितिभावः॰ धात्वर्थप्रकृतत्वं
च वशावच्छेपामत्वं किंतु विवक्षितत्वमात्रं अत एव धनुषा विध्यतीत्यत्रापादानसंज्ञां बाधित्वा परत्वात्करणसंज्ञेत्याकरसूत्रभाष्यं संगच्छते॰ धनुषः
शरनिःसरणं प्रत्यवधिभावोपगमे नैव धनेः करणतामुपगमेनोभयोरपि निमित्तनिमित्तिभावेन स्थित्यावुद्धारोहेण विध्यतेर्निःसरणजन्यवेधा
र्थत्वाद्युपगदुभयविवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तेः॰ नन्वेमपादानमुत्तराणीति न्यायेनैव कर्त्तृसंज्ञापि तद्बाधिकास्यादितिसत्यं तं ब्रूयमत आह अन्यथेति॰ स
त्यंताभावेइत्यर्थः॰ इयमपादानसंज्ञा अपवादइति॰ विभागजनको व्यापारो ऽपायः॰ तद्विषये पल्कारकं तद्रूपक्रियाजनकं तादृशविभागाश्रयस्तदपादा रम॰
नमित्यर्थापेत्याप्रयोगादेतदप्राप्त्यानिरवकाशत्वेन विशेषविहितत्वेन च तदपवादः स्यादित्यर्थः॰ नन्वेवं कर्त्तृसंज्ञानवकाशास्यादत आह॰ कर्त्तृसंज्ञाति

ति॰ कर्मणीति॰ प्रयागात्ग्रामं गच्छतीत्यादौ प्रकृतधात्वपातगत्यनाविष्टत्वस्य सत्वात्॰ सत्यं तं ध्रुवपदार्थः॰ विशेष्यमपाय इत्यस्यार्थः॰ तथा च तत्कर्त्तरि त्वन्त्याय
नयं विशेषविहितत्वात्तदपवादः स्यात् इतिभावः॰ ननु पात्त्येति॰ धावनाविष्टस्यापि प्रकृतपतधात्वपात्तेत्यर्थः॰ त्रटनाश्रयेति॰ अन्यनिष्ठस्य धात्वपातगत्यनाश्र
यत्वादित्यर्थः॰ ननु अपसरणं पष्टेतागमनं विभागपूर्वकं॰ तथा च वस्तुतस्तन्निष्ठयोरपसरणयोर्भेदेपि स्वधातुनानिहृतभेदस्यैवापसरणस्यैव क्रियेति
तिभाष्यायभिधानादाश्रयगतभेदारोपेणाद्विवचनाद्युत्पत्तेरुभयोरपि तत्क्रियाश्रयत्वेन कर्त्तृत्वमेव स्यान्नापादानत्वं अत एवैकशेषसूत्रेभाष्ये उक्तं नैवाति
ष्टंतान्येकशेषारंभप्रयोजनंति क्रियायाएकत्वादिति॰ तथा परस्परस्मादित्यादिनविरुध्यते इत्यंतमत्वं मेषांतरेरितिहरिश्च तथा केयरहरेदत्तप्रकाशरत्ना
करदंइयाद्युक्तं चचिंत्यमितिचेत्सत्यं॰ तत्र मेषपदोपात्तमेषरेव क्रियाश्रयत्वात्कर्त्तृत्वं परस्परपदोपात्तयोरेव विभागाश्रयत्वादपादानत्वं अत एवं देवदत्तय
ज्ञदत्तावन्योन्यमाश्लिष्यत इत्यादौ तयोः कर्मत्वसिद्धिः॰ अन्यथा परत्वात्कर्त्तृत्वमेव स्यात्तविवक्षायाः प्रयोगानुसारित्वादेकस्यैव विभागस्योभयानुयोगिक
तोभयप्रतियोगिकत्वस्तत्वेपि कस्यचिदेव प्रतियोगित्वेन विवक्षेति मेषादिपदोपात्तेन तद्विवक्षेतिनातिप्रसंगः॰ एतेन तादृशोदिषप्रमेयः॰ स्वस्मादपसरी
नीतित्यादि स्वपार्श्वं प्रतियोगितायामवधित्वमवच्छेदकसंबंधमतायाः स्वपदवाच्यकर्त्तृत्वविवक्षाणात्॰ आत्मानमात्मनेत्यादौ शब्दकृतभेदाभावाद्दंतः
करणाद्युपाधिकृतभाष्योक्तभेदवच्छब्दरूपोपाधिकृतभेदाग्रहणे मानाभावात्॰ शब्दालिंगितार्थभानस्यैव न सोस्ति प्रत्ययो लोके इत्यादि हर्युक्तेरंगीका

रञ्च। अत एव चैत्र आत्मानं हन्तीत्यादौ शब्दभेदादेव तदुपपत्तिः स्पष्टा चेयं रीतिः कर्मवत्कर्मणेति सूत्रभाष्ये। एतेन मेघान्तरेति समानार्थिको भाष्यप्रभुवावितिं
हर्युक्तिरप्यपास्तेति दिक्। अतदावेशादित्यस्य विभागाश्रयत्वादित्यर्थः। संगतिरतश्चाह। तद्धातूपात्तेति। प्रकृतधातूपात्तेत्यर्थः। गतिशब्देनात्र स्वनिष्ठविभा
गानुकूलकर्तृनिष्ठक्रियामात्रमुच्यते न तु ग्रामादिनिष्ठविभाग इति भावः। तदावेशादितिपाठे प्रकृतधातूपात्तत्वाविष्टत्वादित्यर्थे कर्तृनिष्ठमेव। विभागा
श्रयत्वादित्यर्थे तु तत्रानिष्ठमपीत्यत्र तत्राह। तन्मात्रेति। तत्पदार्थमाह। विभागमात्रेति। मात्रापदेन गतिव्यावृत्तिः। इदं सर्वं कैयटादिरीत्या वस्तुतस्तु इदमा
स्य ध्रुवपदार्थत्वे तत्स्यात् यस्यास्ति तेनाधावतोऽश्वात्पततीत्यादौ ध्रुवत्वाभावादपादानत्वं कथमिति शङ्काया ध्रौव्यमविवक्षितमत्र यतः सतोऽप्यविवक्षा भवती
तिति भाष्यमसंगतं स्यात् तदुक्तध्रुवत्वस्य पतेर्धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वात्त्रासत्त्वेन सतो ध्रौव्यस्याविवक्षेत्यसंगतेः सिद्धान्तेऽपि तदुक्तध्रुवपदार्थोक्तेर
वौचित्येन तत्संगतेश्चाप्तो कसिद्धान्यार्थेन शक्तिकल्पने गौरवाच्च। तस्मादवधिभावोपगमाश्रयत्वं सति तदन्यस्यावधित्वोपयोगिव्यापारस्यानाश्रय
त्वं अपायो गतिविशेषः विभागजनसंयोगानुकूलः। अवधिसाकांक्षो गतिविशेष इति भावः तत् तस्मिन् सत्युक्तध्रुवत्ववदपादानमिति सूत्रार्थः। अश्वादेरवधि
त्वोपयोगित्वाभिमानेन शङ्का। वृक्षात्पर्णमित्यादौ तदभावान्न तस्य तदुपयोगिता तत्र तु विद्यमानस्यापि तस्य तत्त्वेनाविवक्षितत्वान्न तदुपयोगित्वं तस्येत्युत्तरं
वंच ध्रुवमपाय इति वृक्षस्य पर्णमित्यादौ वस्तुतस्तस्यैव पर्णस्य तत्पातजनकत्वात्तस्यापादानत्ववारणाय संबन्धापाय इति कारके इत्यस्य शक्तिमाजनकत्वे नवि

५५

Dr. BHAU DAJI

वक्षिते इत्यर्थेनात्सर्पश्चाह कं ध्रुवपदं तु कारकं तद्ग्रहणमिवापादानस्याप्यवधिभावोपगमान्यव्यापाराभाववबोधनाय हरिपद्ये। तदावेशादित्यस्य तदा
वेशाविवक्षणादित्यर्थः। द्वितीयपाठस्तु करीत्यास्मगेवेति बोध्यं। तथा चापादानत्वशक्तिमान् तदवध्यवधिमत्त्वरूपसंबन्धस्य। पञ्चम्यर्थः तत्तत्सूत्रा
त्। सा च शक्तिस्तात्कारशब्दप्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वसमानाधिकरणप्रकृतसूत्रात्। अत एवापादानसमभिव्याहारे विभागस्यापि धात्वर्थत्वमा
वश्यकमिति बोध्यं। सूत्रे धौट्शब्दसंयोगानुकूलव्यापाररूपं पातमात्रमात्रं तु नापायः। वृक्षमजहत्यपि पर्णे भूमिंस्पृशति वृक्षात्पर्णमित्यप्रयोगात्। अ
त एव विभागजेति तत्र विशेषणं। अवधिसाकांक्षक इति तु वृक्षस्य पर्णमित्यादौ वृक्षात्पर्णमिति वारणायेत्युक्तमेव। गतिर्विनात्ववविभागजेति तत्र वि
शेषणं। अवधिसाकांक्षस्य इति तु वृक्षस्य पर्णमित्यादौ वृक्षात्पर्णमिति वारणायेत्युक्तमेव। गतिर्विनात्ववधिना नापाय इति कथ्यते इति हर्युक्तेश्च। अवध्य
त्वप्रयोज्यविभागानुकूलत्वं विनागतिर्नापायपदवाच्येति तदर्थः। तदेतद्धृदि निधायाह। वस्तुत इति। एवं च कैयटहरदत्तमूलं तथा पर्वतात्पतत इत्यादौ प्र
काशकारलाकरदं अपाधुक्तं च विंसं। अवधिशब्दस्य पर्यायमाह। स्मृतो। अवधिरित्यादि कोशात्तत्कार्यत्वे अवधिगमनं नमुक्त्वावधिकेः संसार इत्यादौ तत्थेव दर्शना
च मर्यादार्थकत्वेन वस्तुतस्तस्य तत्त्वेऽपि पञ्चम्यन्तेन रूपेण बोधात्तत्राटलीभावघटस्य वस्तुतो द्रव्यत्वेऽपि तत्तस्तद्बोधाभाववत्। तथा योऽवधिरेवेति प्रयुक्त
मत्त्वं तु युक्तमेव। एवं चावधिः पञ्चम्यर्थः लाघवात् न तु धात्वर्थ पाक्तो साधुक्तं व्यर्थत्वादिति मूलग्रन्थाप्युक्तमयुक्तमिति बोध्यं। तदभिप्रेत्याह। वधीति। उक्ता

येनैवाह। अन्यत्रेति। उद्योतादाविस्यर्थः। ननु वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ संयोगसंयोगानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वेन संयोगस्य तेन संबंधेन वृक्षासंबंधित्वादसंभव एवा
त आह। साचेति। तथा च वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ विभागानुकूलस्तत्समानाधिकरणो व्यापारो धात्वर्थः अन्ततस्तु वक्ष्यमाणरीत्या अन्यत्राप्येवमस्त्वं। न
न्वेवं विभागरूपफलाश्रयत्वाद्वृक्षस्य कर्मतापत्तिरत आह। कार्यिकेति। फलाश्रयेष्वाख्यातादौ येन संबंधेन यस्य फलत्वं स फलतावच्छेदकसंबंधः स च य
थायथं बोध्यः। तदाश्रयस्य विभागाश्रयस्य प्रतियोगितया। कर्तृनिष्ठविभागीयानुयोगितासंबंधस्यैव तत्र तत्त्वादिति भावः। तत्रान्यार्थं तन्निवेशेऽपि वस्तुतः
प्रकृतेऽतिप्रसंग एवेत्याह। विभागेति। तथा च वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ विभागजन्यसंयोगो धात्वर्थः। तत्र विभागे पंचम्यर्थो विशेषणं प्रकृत्यर्थश्चाप्र
त्ययार्थे वृक्षरूपापादानकविभागपूर्वकसंयोगः पर्णवृत्तिरिति बोधः। वस्तुतोऽपादानवृत्तीयं वृक्षापादानकं वा पर्णकर्तृकं पतनमिति बोधः। तथा च
संयोगस्यात्र व्यापारत्वेन विभागस्य तदजन्यत्वेन नातिप्रसंगः। वृक्षाद्भूमिं पर्णं पततीत्यादौ विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थः। वृक्षात्फलं त्यजती
त्यादावप्येवमेव। ग्रामादायातीत्यादौ विभागजन्योत्तरदेशसंयोगानुकूलो व्यापारोऽर्थ इत्यादि यथायथं बोध्यं। वृक्षं त्यजतीत्यादौ विभागानुकू
लस्तदधिकरणो व्यापारोऽर्थ इति कर्मत्वेनापादानत्वबाधः। स्पंदेस्तु न विभागोऽर्थ इति वृक्षे स्पंदत इत्येव। चलतेस्त्वासनाच्चलित इति प्रयोगादस्त्येव वि एम॰
भागार्थत्वं। वृक्षाद्विभजत इत्यादौ विभागजन्यपूर्वदेशसंयोगनाशोऽर्थः। स्याद्वीपत इति तु कर्मण्युल्कार इति प्रागुक्तं। यत्तु नैयायिकाः विभागः पंचम्यर्थः

४६ ९

आश्रयत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संसर्गः विभागस्य च जन्यजनकभावेन धात्वर्थेऽन्वयः। यद्वा विभागाश्रयश्च पंचम्यर्थ इति तन्न। वृक्षापादानकेत्येवं बोधा
नुभवात् वृक्षाद्विभजत इत्यादौ विभागाश्रयश्च पंचम्यर्थ इति तन्न। वृक्षापादानकेत्येवं बोधानुभवात् वृक्षाद्विभजत इत्यादौ विभागस्य बोधाद्वृक्षा
पत्तेश्च। तत्रापादानस्यैव पंचम्यर्थत्वे किमर्थं जरतीयेन। आधेयप्रत्ययार्थयोस्त्वतत्कृतानभेदान्वयस्य त्यागापत्तिश्च एतेनाधेयत्वपंचम्यर्थवृद्धिप्रतिबंधादि
नादूषितत्वान्नधर्मीमदयेइतिरत्नाकरोक्तमपास्तं इष्टापत्तेः। युक्तं तस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च। तदाह। अन्यत्रेति। उद्योतादाविस्यर्थः। निवृत्ते व्यापाररूपत्वे
न तद्वक्षणायामप्यनिर्वाहादाह। विश्लेषेति। एतेन तथा प्रकाशापुक्तमपास्तं। यथाश्रुतनिर्वाहे तद्योक्तिरयुक्तेत्याशयेनाह। उपलेति। क्रियाजनकत्वेना
विवक्षया संबंधित्वेन विवक्षायां चेत्यर्थः। एतेन मूले ज्ञातुरित्यस्य विस्तुतकमिति सूचितं। न हीजंतु बुद्धिकृतापायादवत्ताविवक्षायां षष्ठ्युक्तत्वेन व्यवहि
तान्वयो न युक्तः। न चेदृशविषये षष्ठ्यभावार्थमेव सूत्रवार्त्तिकादिरिति वाच्यं भाष्यकारीयप्रत्याख्यानविरोधापत्तेरेतेन सूत्रवार्त्तिकमतमेव युक्तं न
प्रत्याख्यानं मुख्यार्थमादाय पक्षापत्तेरिति कोक्तमपास्तमिति। संबंधिनीतिति। अत्र मान्याः लक्षणवाक्ये लक्षणपदमानाभावेन मुख्यार्थपु
रस्कारेण प्रयोगे षष्ठ्येव फलितेति। तस्याश्चानुरोधेन तदपवादत्वमात्रेण संबंधापेक्षत्वे स्वप्राकृत्यं इति तत्त्वात्। ऋकारकाधिकारेपाठे न क्रियाजनकत्व
मात्रविवक्षायामेतत्प्रवृत्तेश्च। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्येन प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधापत्तेश्च। तदेतदध्वनयन्नाह। तज्जन्ये त्वर्थे इति। तथा च जन्यत्वं पंचम्य

थेः शेषपक्षपवादिकैयमितिभावः इदमपि च प्रकाशाद्यनुसारिमूलानुरोधेन · न तु तन्तुकृतस्य साध्यत्वधीसमानाधिकरणस्तद्विषयकोत्साहाभावो धात्वा
र्थः · विषयोऽत्रापायः नत्र कस्तत्रात्र अध्ययनापादनकोदिवद् तकर्तृकक्तृत्साहाभाव इति बोधः · तत्पूर्विका निवृत्तिरिति वा · एतेनानिष्टधात्वर्थः अध्ययनज
न्यमनिष्टमिति बोध इतिरस्ताः करणयुक्तमपास्तं तथा बोधानुभवात् अस्मोदशब्देन तदर्थोत्साहाच्च · भूतकालाविवक्षया सानिविषयमात्रं हित
तोलभ्यते प्रेक्षापूर्वकारी मनुष्याः अध्ययनस्य दुःखत्वदुर्धरत्वादि पर्यालोच्य बुध्या प्राप्यतनो निवर्तन इति भाष्येण सर्वथाध्ययनाप्रवृत्तावप्यस्य प्रयो
गस्येष्टत्वमातत्रानिष्टस्याध्ययनजन्यत्वासंभवाच्चेति बोध्यं · अपासंगतिमितीति · जन्मानुत्पत्त्यनुकूलव्यापाराश्रय इत्यर्थो पजनेरिति भावः स्त्वाह ·
नहीति · आद्यदोषस्यान्यथापि निवारणमाह · पद्येति · अप्रकृतदृष्टान्तमुक्त्वा प्रकृतं तमाह · जनीति · पूर्वमते · ति प्रसंगापत्तिरतस्तदाह · सोत्रत्यादि
ति · दृष्टान्तेतावेवेति भावः स्वेसिद्धान्ताभावादाह इदमेवेति · भाष्यादिस्थतमेवेत्यर्थः · तत्रैव · उपादानकारणे एवेत्यर्थः माया शबलं ब्रह्म जगदुपा
दानकारणमिति सोपनिषदसिद्धान्तः · ननु तस्य लोके शास्त्रे वान्यत्रापि प्रसिद्धिरतस्तदाह प्रख्यानेनेति · एतत्पदत्वप्रख्याने सर्थः जायन्ते इत्यस्यत
तेः प्रकाशेतेत्यर्थः ब्रह्मणोऽति · स्वरमात्रा · त्यर्थं ते इति यावत् ब्रह्मापादानिकाप्रजा कर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः · निःसरणं लोकप्रसिद्ध्या यत्र राम०
स्मात्ज्ञायते तत्ततो निर्गच्छतीति लोकव्यवहारात् स च व्यवहार उपादानकारणविषय एवेति भावः अमनं · अन्तएव ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे मतो वा इमा

नि भूतानि जायन्ते इति पञ्चमी सुष्टेमिकामाहुः पुत्रात्प्रमोद इत्यादावुपादानत्वारोपेणापादानत्वं एवं च शृङ्गो हेतुपदमपि तत्परमेवेति न विरोधः सूत्रार्थोऽसं
भावापत्तारंततो पीदमेवेष्टमित्याह · किं चेति · प्रकृतानुरोधेनाह · कारणेति · पद्यन्यत्र प्रथमार्थे सप्तमी साधुर्क्ति न चापि प्रकृतेहेतुपदेन तदर्थलाभा
दगत्या आह · निर्धारणेति · असंभवमेवाह नहीति · ननु लाघवाल्कृते रिक्ति बोधितौः तस्माह · व्याख्यानादिति · तत्र निर्मूलत्वादाह · जनीति · अत्रतत्तु सर्व
त्र · सर्वनाम्नामर्देशविधेयासतरलिंगाग्रीकारस्यैच्छिकत्वादाहैतदेवेति · हिमवतो गङ्गा प्रभवती · हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति भाष्योदाहरणात्सूत्रे प्रशब्द
ग्रहणाच्चेति भावः · तदप्यधारो · पादानमितिसूत्रार्थः हिमवदपादानको गङ्गाकर्तृकः प्रथमप्रकाश इति तद्योगे चैनेति बोध्यं · पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव
शाब्दबोधहेतुत्वेमूला भिमतार्थो ध्याहारपक्षोऽयुक्तोः तस्माह · तदन्तेति · ल्यबन्तेत्यर्थः एवमग्रेपि · अपि ना शब्दान्तरत्वानसमुच्चयः तत्प्रकारमाह · यथेति ·
तस्यैवं चेति · वाक्येकदेशस्यैवं चेत्यर्थः · रूपाशक्तिरूपया · तथेति · प्रासादकर्मक पूर्वकालावच्छिन्नारोहणकर्तृकर्तृकं तद्व्यवहितकालं प्रेक्षणमि
त्यादि बोधन तत्रैतत्समुद्रायादिशक्तिरेतच्छास्त्रबलात् लोपे इत्युक्तेस्तत्प्रयोगेनापमेवार्थो ध्याहारः · पञ्चम्यर्थो ल्यबन्तार्थक्रियायाः कर्मोधिक
रणं चेति भावः · फलेभोपपत्तीति वक्तबोधप्रक्रियेतिसूचयितुमाहैवमिति · फलकर्मकाहरणफलकं पानमिति बोधात्तत्रापील्यमेवेति भावः · विशेष
योगमाह · तत्सरीति · पञ्चमन्तार्थ परिछेधार्थेवा च कादित्यर्थः तदर्थेति · पाठेन रूपोपयोगः · पञ्चम्यन्तं प्रतिपाद्योपयोग इति यावत् · महा अत्र तत्पदेन पञ्च

स्यंतपरामृश्यते॰ अन्यार्थेति॰ अन्यार्थकेत्यर्थः॰ तेन॰ पंचमीविभक्ते इत्यनेन च यथा चैतेरवत् अन्यग्रहणमपि प्रपंचार्थं स्यादिति भावः त्रितयसंनिधाने एव यतश्चनि
धारणमित्यादिवतस्य प्रवृत्तिरित्याशयेनाह॰ निर्धारणेति॰ अनभिधानात्॰ अनुक्तेः नीवार्थकयोगे तु तत्संनिधानमस्त्येवेति भावः ननु त[illegible]णे च त्वव
दत्रान्यपदवाच्यभेद एव तादृशो धर्म इति तदभिधानं कुतः॰ तत्राह॰ परस्परेति॰ तथा च साधारणत्वं तस्येति न क्षायेसाधकत्वमिति भावः॰ तद्वत् हृ
तरः कातर इतिवत् अपि पराद्रिसमुच्चायकः॰ सर्वत्र कारणादिचमाचामनुरोधेन वस्तुगत्वं तु अन्यतो वसेयंतइध्वनयन्नाहेति भाव इति॰ केयटो
कोरेनार्थत्वादाह॰ मेर्वेति॰ ध्रुवपर्यंतग्रहणस्य तु तारागणविचित्रितो॰ नरिक्षलोक इति तद्रूपस्तत्र॰ ननु प्रवृत्तानीत्यस्य कथामारम्भेत्यर्थो तत्राह॰
वधिमिति तत्र॰ प्रभृतिपदं॰ एवं चारम्भेत्यस्याप्येतदर्थकता बोध्या अवधौ च प्रपंचम्यंतार्थस्याभेदेनान्वयः तद्विशेषणत्वेपि तद्धतो धात्रुपादानेशे
सूत्रे यतश्चेति वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय एदमत्र प्रयोक्तव्यं सप्त प्रयुज्यते कार्त्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायण्या इति भाष्येण प्रभृतिशब्दाभावेपि तदर्थसत्तामात्रेण पं
चम्यत्यर्थकेन प्रभृत्यर्थयोगे पंचमीति वचनस्य बोधितत्वात् अन्यथा तत्प्रयोगाभावे पंचम्यर्थवचनावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानासंगतिः स्पष्टैवेति भावः राम॰
अत एवाहादीति॰ आदिशब्दाद् रूपान्यतरार्थक इत्यर्थः आरम्येत्यस्य ग्रहीतेत्यर्थो तु क्रमेणा तद्द्वितीयाप्रातः कालमारभ्येत्यादौ यथा॰ प्रभृतिशब्दार्थ
स्य तु क्रियात्वाभावान्न तद्योगे कदाचिदपि द्वितीया तदाहेत्यन्यत्रेति॰ शेखरादावित्यर्थः न्यूनतां दूरीकरोति॰ तेनेति॰ तद्ग्राहित्यन्तस्याहित्यरूपविशेषणेति

भावः प्राचोक्तं खंडयति॰ यत्विति॰ अनेन॰ प्रकृतसूत्रेणैव मध्येपि॰ आदिना प्रतिदाव परिग्रहः तथा च पंचम्यर्थः प्रतियोगित्वसंबंधः प्रतिनिधिप्रतिदानशाब्दे
कर्मक्रियाकस्तुरंतो॰ यत्संबंधिनी एतेन तत्सघुक्तात् पंचमीति सूत्रार्थः एतेनोभयत्रापि भावप्रत्यय इति हरदत्तोक्तमपास्तं॰ यतदोर्नित्यसाकांक्षत्वादाहो पा
दीति॰ ननु दत्तमेव न प्रत्यर्प्यते किंतु द्रव्यांतरमिति दत्तप्रत्यर्पणं प्रतिदानमित्यसंगतमत आह॰ ततुल्येति॰ दत्ततुल्यमूल्यवस्तुन इत्यर्थः आदिना वस्तुपरिग्रहः
एवं च तुल्यमूल्यत्वादिना तदेव वस्तु प्रत्यर्पितमिति प्रतिपत्तेरदोष इति भावः प्रकृतानुरोधेनाह॰ पराहत्येति॰ एतेन तथाप्रकाशणयुक्तमयुक्तं इति सूचितं॰
अन्यतरो यास्तत्राप्राप्त्या आह॰ हेत्विति॰ हरदत्तेति॰ संज्ञाक्रियाजातिव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुण इति तदभिमानः अनेन सूचितारुचिमाह भाष्ये त्विति॰ ए
तेन तथाप्रकाशणयुक्तमपास्तं॰ इहेत्यस्य स्त्रियां चेत्येवार्थो मूलान्नतीयते॰ तत्राह॰ गुण इति॰ तथा चोक्तवार्त्तिकं तयोः ज्ञापकत्वबोधकमिति गूढाकूतं॰
ननु संनिहितत्वाद् द्वितीयासमुच्चय एव स्यात् तत्राहोभयोरिति॰ व्याख्यानादिति॰ अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात् पंचमीभविष्यतीति भाष्योक्तरूपादिस
द्धेः वस्तुत एव भाष्यात् समुच्चय एव न द्वितीयासमुच्चयः फलाभावात् ततोऽन्यत्रापि दृश्यते इत्यनेन तत्तत्सिद्धेरेतेन तथाप्रकाशणयुक्तमपास्तमिति
स्पष्टमन्यत्रेति बोध्यं॰ अधिकरणे विभक्तिचतुष्टयस्य वक्ष्यमाणत्वादाह॰ प्रातिपदिकार्थेति॰ लिंगसंख्याकारकान्वयित्वरूपसत्वविशेषकत्वरूपतद्धिशे
षकत्वं यथितद्वूरे॰ तत्राह॰ सत्वेति॰ उक्तरूपसत्वमुच्यते॰ तेन ताहृशं प्रातिपदिकं तदर्थ इत्यर्थः न त्वेवं तस्यासंभवः तत्रापि तद्विशेषणत्वादत आह॰ द्व

रांतिकेति· उदाहरणेष्वितिज्ञातोवेकवचनं·ग्रामस्यदूरंदूराद्दूरेणवेत्यादिषु·क्रियेति·दूरादीनामस्यादिक्रियेत्यर्थः·नन्वेवमुत्तरसूत्रेप्येवंस्यात्तथाचदूरा
दावसथान्मूत्रमित्यादौनस्यात्तत्रतस्यद्रव्यविशेषणत्वादतआह·सप्तम्यधीति·अनुवृत्तेतु·दूरांतिकार्थेभ्यइत्यस्मिन्नितिशेषः·अस्य·असत्ववचने
त्यस्य·व्याख्यानादिति·आकरेकादितिभावः·एतेनतत्रानुवृत्तिः प्रातिपदिकार्थेविधिश्चेतएवेतिसूचितं·नचव्याख्यानंप्रकाशेस्पष्टं·नन्वेतावताकथंत
स्यैवसंगतिरतआहेवंचेति·क्रियायाश्चद्रव्यत्वंचेत्यर्थः·तत्समानेति·तस्यासंयोगरूपक्रियायाः समानाधिकरणंयद्विशेषणमल्पत्वावच्छिन्नतत्प्र
तिपादकत्वादित्यर्थः·अत्र·स्तोकंचलतीत्यादौ·नमन्वयेत्यस्यव्याख्यातत्वविशिष्टमन्वयस्यपृथक्कारणयाह·प्राचामिति·प्रसादकृतां·मूलेऽप्युः·प्रका
शकृतः·नत्यदेशान्यपरमशोभमायाह·सत्वेति·क्रियायाविशेषणत्वेऽसत्वरूपत्वानुपपत्तिरित्यर्थः·विशेष्यंद्रव्यमितित्वस्पष्टमितिभावः·पाकाद्याशयेना
ह·कटमीति·पाकइत्यादौपथाद्रव्यवत्त्वकाशस्तथाप्रकृतेनेतिभावः·स्वधर्म्येदृष्टांतसंभवेनतथान्युक्तमतआह·यद्वेति·अव्ययकृतोभावेइतिविहि
तक्तादेःस्तदन्तत्वपितेनपर्यायत्वेनधाधात्वपातकस्यापीत्यर्थः·नहिक्रियायाविशेष्यत्वांगीकारेअसत्वरूपत्वंनेतिवचनमस्ति·नवातद्व्यक्षणमस्ति
नवातत्सार्वत्रिकंनवातद्युक्तिसहंफलव्यापारयोर्मिथोविशेष्यविशेषणाभावस्यसर्वैःस्वांगीकृतत्वात्तस्याभाष्याद्युक्तासत्ववचनत्वभंगापत्तेः·मूलाद्युक्तरी
त्यातदुपपत्तेःसत्वाच्चेतिदिक्·इत्यादीति·इत्याद्यवेपथकदभिहितभाववदित्यर्थः·इत्याद्यावित्यादिनोष्टासिकाआस्यंतइत्यादीनामेवपरिग्रहःस्यात्किंचप्र

४८

५२

सिद्धंविहायाप्रसिद्धपर्यंतंधावनंव्यर्थमतआहेदमुपेति·ननुक्रियायाएकत्वसत्वात्पचतीत्यत्रतदनुपयोगोऽतआहादाविति·तथाचतेनपचतइत्यादिसं
ग्रहः·तत्रैव·क्रियायाएवस्फुटीभविष्यतीदमुत्तरग्रंथे·शब्दाध्यायइति·अतएवमूलेग्रेकर्मत्वोक्तिःसंगच्छतेइतिभावः·तन्निरूपितेति·लिंगनिरूपितविशेष्यता
पंसत्वाभेवेत्यर्थः·तथाचलिंगनिरूपितविशेष्यंद्रव्यंतद्भिन्नमद्रव्यमितिलिंगानं·न्यपित्वमेवासत्वरूपत्वमित्येतदेवकारेणसूचितंक्रियाशब्देननव्यापारमा
त्रमतआह·धात्वर्थेति·कारकपदस्यशक्तिपरत्वात्फलितमाह·करणत्वादीति·नन्वेवमपियजेनेत्यादावाख्यातोपात्तभावनायांयज्युपात्तयागस्यक
रणत्वेनान्वयादोषएवातआह·स्वातिरिक्तेति·स्वंकरणत्वाद्याश्रयबोधकं·पदांतरेणानेनस्वस्यापिपदत्वंसूचितं·इत्यर्थः·तथाचलिंगानिचक्रियान्वाधा
रकारकाणिचेतिद्वंद्वः·तैर्याक्रियानसंबध्यतेइयमेवनस्यान्त्रसत्वरूपताइत्यवधार्यतामितिकारिकार्थः·तत्रेदमेवसूचितंअसंबंधिरूपक्रियापदमत्रेन
नपुंसकत्वमाप्तेरतआह·लिंगेत्यादि·सर्वनाम्नांउद्देश्यविधेयलिंगयोरैच्छिकत्वात्विवेचितमिदंसर्वेरुपस्थानादितिदिक्·इतिपंचमी·व्यापरूपहेतोर्विश
ष्यत्वभावेनव्यभिचरितत्वेनसाधारण्यादाह·संसर्गेति·प्रत्ययार्थसंबंधपुरुषादिनिष्ठतद्विषयतानिरूपितत्वस्येत्यर्थः·प्रकारतायांरोज्ञादिनि
ष्ठायांतथाचगौणस्तत्रतावनात्वव्यवहारइतिभावः·पश्चाच्चनुमत्वासंगतेराह·प्रकृत्यर्थेति·षष्ठ्यर्थेतिच·तामेवाहयतुतदर्थेतितरेषु·प्रत्ययार्थसंबं
धस्याप्याद्यादीतिसमर्थस्त्रस्यभाष्यादावित्यर्थः·प्रतिपादितमिदमधस्तात्·न्यायमस्यव्यभिचरितत्वस्योक्तत्वेनोक्तन्यायेत्यसंगतमतआहप्रकृत्यर्थेति·रा

जार्थस्यैवेत्यर्थः प्रत्ययार्थं प्रति प्रधानादुत्पन्नषष्ठ्यर्थं प्रति तत्र हेतुमाह राज्ञेति तत्रैव तस्याप्राधान्यात् अन्यथा तु तस्य स्पष्टत्वं मूल एव स्पष्टं एतेन संबंधाभि
धानाय षष्ठ्या अन्यतरतो ज्ञाताया अन्यस्य प्रातिपदिकार्थवृत्तित्वं सुवचं नेत्यत्र पूर्वमेव प्रधानात् किं तस्यादिति पूर्वपक्षाभावः समाधानस्यायुक्तत्वाच्चे
षत्वेत्यादिपकोवेत्युतं तन्न बोध्यं चिंत्यमिति रत्नाकरोक्तमपास्तं शाब्दप्रयोगस्याप्रयुक्तत्वेन तथा प्रयोगदृष्टिविरहितार्थाप्रतीत्यापत्तेः तदुक्तनयन्नाह राज्ञ
त्वाभावमिति तथा चांतरंगत्वेन तत्र प्रथमेति भावः षष्ठीविवक्षायां अन्यतरपदार्थे इयमपि न्यायसिद्धमुचितमत आह क्रमादीनामिति एवं चेयस्या
र्थस्य वृत्तिमाह शेष इति इत्यर्थकसूत्रेणेत्यर्थः यथा श्रुतमूलासंगतेराह कृत्वार्थे तौ नामेवाह वस्तुत इति बोध्यमिति त्रानवपः तत्र कृत्वोर्थेति सूत्रे
मध्ये विछेदात् द्विवस्त्रदर्थस्येत्यादिषट्सूत्र्यात् असंबंधात् अन्वेभाष्यकृतः तेषां मत इति शेषः एतेन प्रकाशरत्नाकरदंड्यादिमिस्तथोक्तमपास्तमूर्यु
तरत्नाकरकृतेनेह व्याख्यातेति नवोक्तमयुक्तं मूलेसर्वपुस्तकेषु तस्यादर्शनात् इति तत्र मनोरमायां न व्याख्यातेति तदर्थादेतएवसर्पिष इति प्रती
कं ध्वनात् तथोक्तमिति केचित् मान्यास्तु नेह व्याख्यातेति तिङंतोदाहरणपरत्वमेवेति शेषः अत एवाह तस्या इतीति व्याचख्युः ननु तस्य सरितत्वे एवमा
नाभोवतम्लमयुक्तमतः तत्र संमतिमाहैतएवेति तद्भूलात् संप्रसूत्रीबलात् कृत इति तस्यागृहवाधेमानाभाव इति भावः तथाचेतीति तथा च
वार्त्तिकमित्यत्र संप्रतीकम् अत एवाह प्रतिपदेति अन्यथा तस्य वाचनिकत्वे तु केवलप्राप्त्या प्रकरणे वैयर्थ्यं स्यात् वार्त्तिके तस्यानुवादसिद्धार्थत्वापच्चा

५०

४३

अनुवादकत्वापत्तिस्तथाच वार्त्तिकापूर्वत्वापेक्षया सूत्राणामेव न तत्त्वमुचितमिति भावः करणेष्वपि इति इदं च समस्ते व्यस्ते च बोध्यं एते व्याख्याफलं त्वनुपद
मेव स्फुटीभविष्यति मूलं दूष्यमपि अत एवेति निसस्तुत्राणि कल्पनाभावप्रयुक्तलाघवादिति भावः न बाधकमत्र तदर्थमाह तथेति तत्र तदुक्तौ सत्यामित्यर्थः
अन्वत्र पक्षे तत्रापि निषेधापत्तिनेत्कं तु वक्ष्येवेत्यपि युक्तः तत्र शेषे चेत्युक्तौ तु गौरवं स्पष्टमेव कर्मणि सूत्रस्य सागेतु कर्तर्यपि प्राप्तिः तथा च तत्र निषेधेनासमस्ते
शेषे निषेधेन समस्ते सिद्धमेवेति तत्र करणेत्यत आह द्विवस्त्रर्थेति तथा च तत्र पाठो दुष्कर इति भावः यद्यपि षष्ठी शेषे कर्तृकर्मणोः कृतिइमयप्राप्तौ कर्मणी
त्यग्रे द्विवस्त्रदर्थस्येत्यादि कृत्वोर्थे संतं पठित्वा करसेत्यादिपाठे कर्मणीति लभ्यते तथापि तदर्थस्य तत्र प्राधान्यापत्तिरिति बोध्यं अत्र दोषांतरं सूचयितुं
सिद्धांतपक्षे आशंकते नन्विति वैकल्पिकेति महाविभाषाधिकारादिति भावः अनोभविष्यप्राप्तौ तोदात्तस्यैवसत्वेन मूलोक्तावि शेषो युक्तः इति शंकामपा
कुर्वन्नत्र व्याख्याने बीजमाह करणेति आदिना ज्ञानादिपरिग्रहः अनो भावेति कारकादृत्तेस्सतो कारकादित्यनुवृत्त्या कारकात्परस्मात्प्रत्ययांतं भावकर्म
वचनं अंतोदात्तं भवतीति सूत्रार्थः एतेन हरिस्मरणमित्यादिनिष्कर्षं इसंतं तन्न बोध्यं कंचित्यं शेषषष्ठीसमासेपि कृत्स्वरस्य दुर्वारत्वात् तस्मात् मध्यमपदलोपिस
मासेन तत्साधुः तत्र समासोन्तोदात्तत्वं षष्ठीतत्पुरुषे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर इति विशेषः तथा च संबंधप्रकारकबोधविवक्षायां मध्योदात्तानां हरिस्मर
णमित्यादेरसाधुत्वापत्तिस्तु मिष्टस्त्रीतिपरमनिष्कर्ष इति रत्नाकरोक्तमपास्तं सर्पिषो ज्ञानं मातुः स्मरणमित्यादेरसाधकत्वमंकुरोष्मितमि

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

तिङ्किमक्रमयोगम्यां कारकसंज्ञासत्त्वेपि स्वरविधायके पुकमादिकारकग्रहणस्यैव ग्रहणात्कारकस्वरप्राप्तेः अत्र हि सूत्रे यो मुख्यक्रेस्य संबंधस्य प्रकारस्तयाऽभावान्नेति दिक्॥
आदीति॥ आद्यग्रहणावच्छिन्नव्यापाराणां भूतत्वेपि सर्वेषामतत्त्वात्प्राप्तो वचनं यदि लवयवगतभूतत्वस्य विशिष्टे पर्यवस्यति इति वदाऽएवस्तद्वार्तिकं नेष्टबंधयं दि
तोयांतमेततस्प्रेष्यादिशेषः ननु गमकं विना कथमादिक्रमेवोधोऽन्नाह प्रेतित्तस्य प्रारंभघोतकत्वस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः॥ अनुदात्तादाविति॥ अनुपूर्व्यादाधा
नोरादिक्रमेणोक्तः आदिना अवदत्तमिदत्तं च प्रदत्तं चादिक्रममपि सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते इति भाष्योक्तसंग्रहः एतेनादिक्रमेणेति प्रदत्तशब्दस्यैव वि
शेषणं अन्यत्र तु निषेधस्यानेनासः प्रसमभिव्याहारं विना आदिक्रमलाभान्नादिति कैयटोक्तिः परास्तान्तदुदाहरणप्रश्नोक्तभाष्यविरोधात् अनेनस्तु उपसर्गत्वाभाव
बोधनद्वारा तादृशाभावबोधनं तथा च प्रकरणादिनेति हेतुदृष्टांतेपि बोध्यः तदाह प्रकरणादीति॥ आदिना संयोगादि॥ उक्तव्याख्याबीजं प्रकटयितुं क्रस्य
चिह्नक्तिं खंडयति एतेनेति॥ आदिक्रमेणक्तेरिक्तसंभवेनेत्यर्थः॥ अत्र॥ मातुः स्मृतमित्यत्र॥ अधीगर्थादीति॥ कर्त्तृकर्मणोः शेषस्यापवादोयमिति एतस्योत्त
रसोरावसंबंधः सकर्मकत्वादिति॥ अविवक्षितकर्मकाणां तु नतत्वेन ग्रहणं मानाभावादिति भावः॥ ननु नुदात्तादौ भाष्यप्रामाण्यात्तथात्वेपि अत्र तथात्वे मनाभा
वोऽत आह कर्मणः इति॥ तेषामपि तत्त्वेन ग्रहणस्य प्राक् प्रतिपादितत्वात्तथा चाधीगर्थेषु सस्य विषय एवायमिति भावः॥ वेदमपि तत्फलमिति प्रनीयतेऽत
एवापि मूलेऽप्राप्त इति भ्रमनिवारणायाह तस्य विधे इति॥ तथा च पूर्वार्धस्योत्तरार्धे हेतुत्वेनान्वय इत्याह एवं नेति तत्र कर्मषष्ठीप्रतिषेधे वेत्यर्थः॥ तत्र॥ मातुः स्म

तमित्यादौ॥ अपि तत्र मातुरुक्तस्य रसिद्धेः समुच्चायक इति भावः॥ ननु किमशब्दस्य त्रिलिंगत्वाद्योर्त्वं प्रथमपुंस्त्वमत आह होर्थेति॥ द्वितीयांतत्वेकश्रमेमिति असमस्तत्वेनादृ
शार्थशब्दसामानाधिकरण्यादिति भावः॥ प्रथमस्यांतत्वेर्थेति लिंगसर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेनेति भावः॥ दुर्लभमिति॥ एवं च किमः क्लीवत्वं सुतरां दुर्लभमिति
भावः॥ आद्यं क्लिष्टमिति॥ सामान्येन पुंसकत्वस्यागतिकगतित्वात् स्यायतशब्दप्रयोगे तथा प्रयोगे नयुक्तः कमर्थमित्यस्यैव क्रुशाक्यत्वात् इति॥ अर्थः समा
से पृथगुपस्थितस्याभावात्पृथक्संख्याया अभानात् तथा च नेदं तदुदाहरणं युक्तमिति व्याचष्टे॥ अर्थासंगतिरिति॥ उत्तरपदार्थस्य प्राधान्येन जिज्ञासा विष
यत्वाप्रतीतेरिति भावः॥ वस्तुतस्तु अस्येदित्समासे इत्यर्थः ननु किं सबहुव्रीहिश्च तुर्थ्यंत सुरुषो वा नाधु इत्याह त्वस्येति उक्तएवाशयः॥ तत्स्येत्याहार्थासंगे
तिनत्रजिज्ञास्यत्वाप्रतीतेरिति भाव इति धेयं कमर्थास्ये दोषमाह कोर्थ इति॥ अयणे चेति॥ एवं चोभयायणमावश्यकं नान्यतरेण निर्वाह इत्ययमेव कृश
इति भावः॥ भाष्यविरोधं परिहरति यत्विति॥ सर्वनामसूत्रेति॥ सर्वनामसंज्ञासूत्रे इत्यर्थः॥ यथाश्रुतेति॥ वार्तिकार्थाभावविशिष्टस्त्वमनेन इत्यर्थः॥ अतएवः यथा
श्रुताभिप्रायकत्वादेवः सूत्रेपीति॥ सर्वनामानीति सूत्रेपीत्यर्थः॥ अन्यथा मुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकेणाह यतिनत्विति॥ इदं वार्तिकं॥ आदिना हरट इत्यादिपरि
ग्रहः नेत्यधोदाहरणोक्तेरिति भावः॥ तत्रायोनार्थविरोधेप्याकर्षोक्तिरेव प्रबलेत्यत आह हताविति तौ॥ तथा चार्षप्रयोगे यो विरोधेपि संगतिक्रमगतिकेना
न्यायेनेयमिति न दोषलेश इति भावः॥ भाष्यापनुक्तत्वान्मूलोक्तस्याप्रामाणिकत्वं घनयितुं सिद्धांतमाहान्तेति॥ ततः॥ अश्रादिति भाष्यप्रयोगे इत्यर्थः॥ मूलं सम्

व्यपतिरिदमेत्रेवेति· षष्ठ्यंतसंबंधे सूत्रेवेत्यर्थः अनुकरणानं प्रकरणयन्नुक्तप्रकाशसंभवात्प्रकारांतरेणान्यूनतां परिहरति अस्याधिकारादिति· इत्यत्र· भाष्यवार्तिके इत्यर्थः एव
मंत्रेपि· ततीयासहार्थेनलक्षणाच संबंधांतेविध्यंतपपदस्येति ध्वनयितुं नावता प्यनिर्वाहात तदर्थमाह ततः परेणेति· सहेति शेषः विनापितयोगमित्युक्तेनो साधुत्वं च
न्यत्र पूर्ववत् निर्वाहादेनं बंतलमनसि निधायप्रकारांतरेण समाधत्ते ततइति· षष्ठ्यंतादित्येनपेतियोगेनेति विभागविहित षष्ठ्यंतादित्यर्थः एवं चेदं सर्वं वृत्तिप्र
क्रियायामनुपायिमत्वाशयवर्णनमात्रं योगविभागेमानं तु अनंतसंबंधे नेति षष्ठीप्रकरणेकरणेनेव षष्ठ्याः संबंधसिद्धेउत्तरत्र संबंधबोधकषष्ठीग्रहणमितित
दाहृते· भाष्यत्वपोगविभागेन दृश्यते· विपरीतं षष्ठ्यंतसंबंधेति सूत्रात्पूर्वमेनपेत्यस्य पाठइति लभ्यते· एवं चक्रूत्तस्वरितत्वकरणादधिकारत्वं पंचम्याः संबंधोन्यायः
अतएवग्रहणादुत्तरेणास्मदीयं स्वाधिकारात्परेण ततः परेणेत्यादिप्रयोगसंगतिः एवं च षष्ठ्यंतायुक्तेवेति तत्त्वं· एतेन मत्वतपरकोशरत्नाकरदंड्याघुक्तमपा
स्तम्· ननु मते पृथग्ग्रंथे इत्यप्रतीतिरयुक्ताप्तथासति ननु द्वितीयात्ततीये इतिपाठोचित्येन षष्ठीपदघटितपाठासंगतेः तस्याः सूत्रोपात्तत्वेनासमुच्चेयत्वात्· नच तथैव
सांप्रदायिकः पाठइति वाच्यं बहुपुस्तकेषु वमेवोपलंभात् अतआहा तइति· पंचमीमात्रसमुच्चयादित्यर्थः एवेनद्वितीयादिव्यावृत्तिः अत्र· एतत्सूत्रत्वस्यपु·
एव मत्रेतिपि एवं चायं पृथग्वर्ग्रंथ इति भावः अतएवोत्तरग्रंथं योजयति विधीयंत इति तेणानर्थक्यं ध्वनयितुं तदर्थमाह षष्ठीतिपया श्रुतासंगतिं ध्वनयितुं भा
चष्टे तत्रेति तिसृष्टु मध्ये इत्यर्थः आद्या षष्ठी· अंत्ये द्वितीयातृतीये· एतेन तस्याः सत्रेएवमावात्तत्समुच्चयनिषेधायोगान्न तु षष्ठीद्वितीयातृतीया इति नव्याकंकि

५२ १५

त्यमितिरत्नाकराघुक्तमपास्तम्· नन्वेवमपि षष्ठीविधानस्य सत्त्वेन तदभावोक्तिरयुक्ता अत आह समुच्चयेति· एकस्मिन्नपि द्वयं नास्तीति प्रतीतेरिति भावः एतेनोत्तर
त्रविकल्पारंभादिह तत्संबंधः अन्यथा षष्ठीविकल्पेनयमुक्ते शेषेविराम इति चिंतितप्राप्ताविकल्पवैयर्थ्यमिति पयुक्तमप्रकारेणापास्तमिति तयानव्योक्तं
विंसमितिरत्नाकरेणं दयस्तत्वं इयतिः ननु अत्र शेषइत्यस्य संबंधोपि उत्तरसूत्रद्वयं तदसंबंधेन कर्मणि विकल्पेन ततविधानार्थे सफलम अप्रयंभावइत्यादि· तथा
चपक्षभेदेन तद्वैयर्थ्यं न तु तत्र तत्संबंधमीत्रेण तदाह कर्मणात्रेत्यादिना अत्रेदिवक्तव्यं यस्येत्यत्र· समासाभावस्य शेषपदसंबंधमाहात्म्यलभ्यस्य· सूत्रेति·
विभाषोपसर्गे इतिसूत्रे इत्यर्थः पक्षे· विभाषोपसर्गे इत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे इत्यर्थः एवमग्रेपि· समासप्रवृत्तिरितिपाठः नोपसर्गे इतिपदघपत्रपदलाघवाभा
वः मात्लाघवस्यतत्सौवर्तिकत्वं तथापि मत्वाशयप्रदर्शकत्वान्न दोषः शेषस्यां षष्ठी शेषे इतिसूत्रेण षष्ठ्यामित्यर्थः तथापि· सूत्रसार्थक्याभिः मंत्रेद्वि
तीयासिद्धेर्विभाषोपसर्गे इतिसूत्राधीनत्वाध्वनयितुं वेदे पीत्युक्तं· अन्यथाशासर्णीमेयोचितं· सूत्रेणेति विभाषाग्रहणस्य पदद्वयसाधनार्थत्वे
नपक्षे उत्सर्गप्राप्तद्वितीया· अनुक्तानेन तेन सूत्रेणासिद्धत्वादित्यर्थः ननु तर्हि तत्रापि रूपद्वयापत्तिः साचेनेष्टत आह हायनेति तत्र· वेदेतत· द्वितीया
ब्राह्मणे इतिसूत्रं अप्रवृत्ता· तत्र शेषे इतिपसंबंधांगीकारादिति भावः वैयर्थ्यस्य· द्वितीयाब्राह्मणे इत्यस्येत्यादिः द्वितीयापि· द्वितीयाब्राह्मणे इतिसूत्र
मिति शेषः विछिन्नत्वेन· विभाषोपसर्गे इत्यनेनेति भावः ननु मंडूकानुवृत्तिः स्यादत आह वक्ष्यमाणेति· गमयेत्याद्युदाहरणे इत्यर्थः तथा च मंडूकानु

वृत्तेरयुक्तत्वात्तद्विषयमेतदवस्थमेवेति दिव इति सूत्रे तत्संबंधः सिद्ध इति भावः नन्वेवं कर्मणि द्वितीयायाः सिद्धत्ववद्द्वितीयाश्रवण इति पुनर्विधिसाम
र्थ्यात्समासाभावः स्यादत आह कृतित्विति इदं द्वितीयाश्रवण इत्येतत् तत्र हेतुध्वनयन्नसमर्थमिति माहात एवेति कृत्यप्रवर्त्तनादेवेत्यर्थः भाष्यमित्यस्य प्र
थमसंदेहेनान्वयः पूर्वेणेति विभाषोपसर्गे इत्यनेनेत्यर्थः उक्तरीत्येति भावः तदाशयमाह दिव इति अन्यथा कृदंतोदाहरणदानेन समासाभावप्रति
पादनमेव कृतं न स्यान्न त्वेवमिति भाव इति केचित् वस्तुतस्तु अप्रवर्त्तत इतीति लिङ्गाभावात् अत एव भाष्ये तथैवोदाहृतं तस्मादुत्तरसूत्रद्वयारंभसा
तत्र तत्संबंध इति युक्तम् अत्र भाष्यसंमतिमप्याह तत एवेति दिवस्तदर्थस्येत्यत्र तत्संबंधादेवेत्यर्थः भाष्यमात्रं नमाशयाहानात् अत आह दिव इति त
त्संबंधे तु उभयोर्निर्देशत्वं स्पष्टमेव पूर्वव्याख्यायां केपटानुपयोग इति बोध्यम् अत्रायं भाव इत्यनेनारुचिः सूचिता तद्बीजं तु नोपसर्गे इत्यत्रैवि
भाषोपसर्गे इत्यतः पदलाघवाभावः नित्यं तु रूपद्वयार्थविभाषाग्रहणस्यावश्यकत्वं च कृतित्विति प्रतिपदविधानेति निषेधवचनात् षष्ठीसमासा
भाव एव अत एव तदप्राप्यकृता न प्रत्याख्यातं तस्माद्व्याख्यानादेव दिव इति सूत्रे शेष इत्यस्य निवृत्तिः योगविभागादिति भाव अन्यथा पूर्वत्रैव दिक
ग्रहणं कुर्यात्तदर्थस्येति न कार्यमिति लाघवं न चोत्तरार्थत्वाद्योगविभाग इति तु इत्यनेन कारकप्रकरणपरामर्शो ननु तत्र तृतीयानुपन्यासात्स्वत्वमयुक्त
मत आह तृतीयस्येति द्वितीयाश्रवण इत्यस्येत्यर्थः तथा चेत्यनेन तु द्विसाकौमुदीपरामृश्यते प्रारभ्यापरिसमाप्तत्वं वर्त्तमानत्वान्तोदाहरतीत्य

५३ १९

१५

स्यात्संगतिरिति भावः ननु कल्पबाधंते समासप्रसक्तिरस्तीत्यत आह कल्पाधंतेति अनभिधानादिति भावः अवतत्संबंधार्थे बहुविधः प्रस्थितस्येतेनिषक्त्वमिति वा
तिकस्य प्रस्थितं प्रेष्येषूदाहरणं भाष्योक्तं संगच्छते अन्यथा शेषषष्ठ्यापत्तेः प्रस्थितत्वेन विशेषितात् विवाचकात्स्वेस्त्रविषयेषष्ठीनेति तदर्थः उभयथेत्यस्य प्रहृद्व
ये इत्यर्थः समवारणमाह षष्ठीति इदं समत्वयति इदं चेति तत्र तु उभयथा गोदोहिकापुत्र इत्युक्तं ननु कर्मणोः विवक्षायां कटमित्यस्याप्रयोगः स्यादत आह तद्द्वि
तेति कर्मविशेषस्य तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षायामिति भावः पश्चात्तु इत्यूपतद्धितत्वसंततरं तु कर्मयोगः विशेषरूपेण कर्मयोगः कृतग्रहणात्कृदंतशक्ति
ग्रहप्रयोज्योपस्थितितो विषयक्रियाकर्तृकर्मणोः सूत्रे ग्रहणेन तद्धितां त शक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियाकर्तृकर्मणोर्ग्रहणेनात्र तत्र भावेनाभ
भिहितत्वाद्द्वितीयाएवं रीत्यासाधुत्वेऽत्र सभाष्यमेवमावं पूर्वैतदन्वयात्तापेक्षत्वाद्वृत्तिनेत्यादिति न शंक्यं एवमधीतो व्याकरणे इत्यादावपि बोध्यं नन्वेवं विवक्षा
या अतिप्रसंगापत्तिरत आह अयं चेति वस्त्वर्थः एतद्वृत्तीति दृश्यमानप्रयोगीयवृत्तौ इत्यर्थः प्रयोगानुरोधित्वाद्विवक्षाया इति भावः आदिनाघटं कृतमित्यादिपरि
ग्रहः नन्वेवं कसाधनयोर्विकल्पः नपुंसके भावे क्तेनैव सिद्धेरत आह नपुंसक इति अकर्मकेभ्य एवेति आशितः कर्त्तेति सूत्रे कृतपूर्वीसाधनपरप्रकृतसूत्रभाष्य
प्रामाण्यादित्यर्थः इत्थं हि तदा कृतं तयोरेवेत्यत्र भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्त्तते न च वाक्यभेदेन संबध्यते कृत्यादयो भावकर्मणोरेव भावे च येकृत्यादयः प्राप्ता
त्येऽकर्मकेभ्य एवेति तत्रानुवादकोः विशेषात्सर्व एव गत्यर्थाकर्मकेत्यनेन गतमित्यादि सूत्रस्य भाष्यादिप्रामाण्यादिति नन्वेवं भ्रांतं देशमित्यादि न स्यादत आह

श्यांतमिति· प्रमेण लक्षितत्वादिति भावः· ननु क्तरीत्याऽयमपि सकर्मकेभ्य एव स्यात् तत्राह त्वत्सूत्रेति गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रे लक्ष्यः सकर्मकेभ्योऽपीति भावः· चेनेति तत्सू
त्रस्थेनेत्यर्थः· अतन्यथा तत्स्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः· तस्य क्तस्य· अपिकर्मणि कर्तुः समुच्चायकः· अत एव राजयेसंगतमनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रस्य भाष्यसंगच्छितेइतिस्प
ष्टं शब्देन्दुशेखरे· ननु नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठ्युपसंख्यानमिति वार्त्तिकात् कटशब्दाद्देशत्वात् षष्ठी स्यात् गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेरित्यत्र यथा· त्वत्सान्निध्यानेप
क्षेऽपि एतादृशस्थले शेषत्वविवक्षैवेति तत्राप्येदं वीरत्वमिति चेन्न· कटमित्यत्रोक्तभाष्यप्रामाण्याच्छेषत्वाभावात्· गत्यर्थाकर्मकेति क्तस्तु अकर्मकेभ्य एवेति नि
यम्यते· निष्ठा नपुंसके भावे क्तः· शीतः क्त इत्यादीनां सामान्यविधीनां सकर्मकाकर्मकग्रहणसंभावनानियमे प्राप्ते तद्व्यावृत्त्यानिशक्तौ सत्यां तत्सूत्रोपात्तक्तस्य धातु
तरवाकांक्षाशांत्या तत्र नियमाप्रवृत्तेश्च· वस्तुतः प्रतिपदोक्तत्वान्नपुंसके भावे इति विहितक्तस्यैव वार्त्तिके ग्रहणमिति नानुपपत्तिलेशोऽपीति बोध्यं· तदाहेत्यन्यत्रे
ति· विभाषेतिगण इति· तेने शास्यैवेकल्पिकत्वात् सत्रे यथा ह्यधेनाकारान्तवत्सरोगणादित्यर्थः प्रमादादिति समप्रत्ययेनैत्वेशो सादधेरिति स्यात् पचादित्वात् विधाभिरि
ति स्यात्· केधेरिति स्यादित्यिदधात्तेर्धेट्श्च तथा रूपस्य बाधितत्वात्· एतेनेत यानुवदन्नुक्तरादिः परास्तः· उत्तमत्वमामा मोदविशेषणं· आमोदस्य गुणत्वेन द्रव्याश्रि
तत्वात् तत्पुष्पादीति· दधातिकर्मत्वमामोदस्येत्यभिमाव इति भावः· अभिमान इति सूचितामरुचिं ध्यनपितुमाह पचित्ति तिङ् इत्यर्थ इति अयं भावः· दरेदुः सुरपमादाम्ब्रा
धापेरणमोदमुत्तमं लिंपेरिवतनो वीतेश्च तयस्याज्जलोनक इति हितस्यर्थः· मादन्मोदुः खं दद्मिरुत्तममामोदं पुष्पादीनां गेहि तो मादृशां दत्तस्य दुःखस्यापायकेमा

दृशां शरीरं लिंपसिरिव वातैः कोमार्द्रस्वरिहाम्निमावप्रश्नेतयः· चेतयन्नुप्यत्नः जलनिवनस्पादिति तदर्थ इति व्याख्यानरीत्येति· दधातेः पोषणार्थत्वात् श्रद्दधाति
दधात्येरिति शाण्णेलिपेः शः जनेरण इति हिते नव्याख्यातं· तदाह क्लापीति· तत्र गहीचेत्यधात्स्वत्र निरूपितक्रमेत्वात्तद्योगे द्वितीयापां शंकामाएवाभावा
दिति भावः· एवं चमत्वंतथारत्वाकरदं ष्यापुक्तं चिंत्यमिति नार्थः· एतेनात्समनेश्चित्वापरस्पतीत्याद्यर्थेऽत्रासेनात्परपतीत्यादिवदामोदं गृहीत्वा धायेरित्यर्थेऽत्रा
मोदशब्दयेरित्यापत्तिरित्यपास्तं· शब्दाध्याहारेणोपाभावात्· स्वर्वतं विमानतर्पां व्रजतिर्मंत्र यथा तदुदाहरणेषु न हि स्वभुरादिदर्शनं विनालक्षादिसंभव
तितयातप्रकृते इति वैषम्याच्च· अत एव राजनप्रेविषमविचोवनस्य वक्ष इत्यत्र प्राप्येत्यध्याहारेऽपि वक्ष्यसे न सेति दिक्· ननु तद्देहमिति निर्देशस्य नानुपपत्तिः· व
स्यमाणप्रकारेण समस्तत्वात् न च समस्तत्वे तत्कर्मका हे एक तेरिविधीयमानो वृत्तिर्देवदत्तादिशब्दात्पिस्यादिति वाच्यं समर्थानामित्यं नेवसमसे प्रथ
मोच्चारितात् कर्मसमर्पकाद्द्वितीयादिशब्दादेव तद्धुत्पत्तेरिति· आत्मायमेव इति· षष्ठीति कर्तुरुक्तत्वेन कर्मणोऽनुक्तत्वादिति भावः· तथासति मदत्राधिकमाह तस्ये
ति· वस्त्वर्थः· एवं उक्तप्रकारेण· बोधनार्थ इति स्पष्टमिति शेषः· समस्तं विनानार्थे वेनेष्टवाक्यार्थलाभे· नित्यिधमानं तद्देहशब्दस्यांतत्वबोधनद्वारा स्वस्यासम
स्तत्वाद्द्वितीयांतत्वबोधनद्वारा कत्वकर्मणोरित्यस्य सामर्थ्याद्बाधकल्पनापेक्षया नित्यत्वज्ञापनमेव वरमित्याशयेनेतत् बोध्यमन्यत्फलमिति भावः· एते
नेति· तथा निवहे तथा निर्देशानर्थक्येनेत्यर्थः· सूत्रे· तद्देहमिति सूत्रे· निरस्तमिति· किंच तथा सति षष्ठीसमर्थादेव स्यात् विघेरहमित्येवं च विग्रहः· स्यान्न तु वि

धिनहेतीति॥ किंच मथोनां मध्ये प्रथमोपात्तत्वं च स्त्रीपासमस्तवाक्यैकदेशरूपत्वं आचार्यस्य तथैव शेलीदर्शनात्॥ तदाहात एवेति असमस्तद्वितीयांत
त्वादेवेत्यर्थः॥ अस्योभयत्रान्वयः॥ इत्यादिष्विति शेष उपमयत्र॥ न कत्वं तु अस्तेमेस्तद्वितीयांतत्व बोधनफलं तु॥ अनित्यत्वेति॥ कर्तृकर्मणोरित्यस्येत्यादि॥ ते
नतदहेमितिवदुक्तषष्ठ्यादिप्रयोगसिद्धिः॥ स्तोकं पाक इत्यादौ तदभावस्तु न फलं कत्वे सोहवपोद्धात्वर्थे भेदेनाऽन्वयिकर्मग्रहणादिति भावः॥ वस्तुतस्तु भटि
प्रयोगस्योक्तरीत्या निर्वाह॥ तदहेमित्यत्र कर्मोपपदारएप्रत्यये नैव द्वितीयासमर्थादित्यर्थालाभ॥ तदर्थलाभार्थं॥ मेवच तद्रुपादाने सार्थक्यं अन्यथोक्तरीत्यानु
वृत्तेव सिद्धेर्नन्तैर्पर्थस्यष्टमेव॥ अनित्यत्वे तु न भानं भाष्यानुक्तेः॥ अत एव मूले आहुरित्यरुचिबोधकमुक्तं॥ एतेन तथारत्नाकरे कणघुक्तमपास्तमिति बोध्यं द
धनयन्नाह भाष्येत्विति॥ एतत्॥ तदनित्यत्वं॥ द्वयोरेवासमासादाहाव्ययंचेत्यात्यादेरिति॥ ननु तदंतविधोहरीदिरस्युरित्यत्र नस्यादत आह व्यपदेशेति॥ स्या
नफिउकाररूपकृतोपि॥ वार्त्तिकादितिनिष्टेति निषधापवादादित्यर्थः॥ अन्यथा तदानर्थक्यस्पष्टमेवेति भावः॥ तन्त्र स्यातिशेषत्वविवक्षयेति भावः॥ अनभिधा
दिति॥ अन्यथा आरंभप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्तिरिति भावः॥ तत्र प्रमाणांतरमप्याह पूरणेति॥ तत्र हि सतिशिष्टदाहरणं ब्राह्मणस्य कुर्वन्नेनतदस्तिकारक
षष्ठ्यानिषेधात् शेषषष्ठ्यां तु ब्राह्मणकटमित्यर्थेनासामर्थ्यात् तद्वर्थमित्युक्तं मूलेनेन मूलं परमस्मूलं तथा प्रकाशरभाकरदंडपाघुक्तं चापास्तम् कर्मणोत
त्वकरणात तीयकारकविभक्तित्वात्स्वबलमानिर्वाहादाह स्फुटोपममिति॥ ततश्च भावाऽप्रकृत्यर्थमानक्रियापांस्थरदस्यशब्दोऽन्वयः शब्दो भावार्थ इति भावः॥

हरदत्तप्रकाशकारादिभिस्तु भोक्तसाधनत्वेपि करणत्वतीयेयोरीकृता॥ सूत्रे तु कर्मेत्येवधनो अत एव सादृश्यानुयोगिवाचकतुल्यपदप्रवृत्तिमित्तताधेकत्वम
नयोरित्यपि मान्याः॥ इति षष्ठी॥ ननु चकारग्रहणं तिकार्थेभ्योऽधिकरणे सप्तमीविधानेप्येकार्थैकार्थ्यं विभक्तिचतुष्टयमत आह सप्तम्यपीति॥ सिद्धत्वांतेन चस्य
वैयर्थ्यं प्रतिपादितं॥ प्रातिपदिकार्थेत्याभोवीजमाहांतरंगेति॥ अत एव मात्रत्वोक्तिः॥ विधीसुपतइति साचोपस्थितत्वात्त्याख्यानोऽचहरणं तिकार्थेभ्य एवेति भा
वः॥ अत एवाह प्रागुक्तारीति ननु परस्याप्रथमपास्तम्भवाधात्तदनुपपत्तिरेवात आहेयं चेति विषयशब्दस्य वृत्तिमूरित्यर्थोमूले उक्तः॥ तदर्थकथापितुमाहय
दितिपतत्क्षांतार्थेत्यर्थः॥ निरूपितांतस्याश्रयांतेनेसहकर्मधारयोवा॥ अत्र प्रेक्षाशानुयायिबहुव्रीहिपर्यंतधावनेफलाभावाद्दूषणशास्यदेशवाचकत्वेन
प्रसिद्धत्वात्म कृतिपरत्वेन साघवाक्षाहात्रेन इति॥ तेन कृतपूर्वीकटमित्यन्न॥ उदाहरणेन कर्मणि क्तः अभिहितत्वेन सप्तम्यनापत्तेः॥ किंतु भावे अत्र च के
मेशब्देन क्तान्तादिभिन्नमेव गृह्यते व्याख्यानात् तेन मासमधीति व्याकरणं इत्यत्र नेति॥ किं प्रयादयः॥ उभयत्र हेतुग्राहकत्वस्येति॥ तत्सूत्रे फलस्यापि हेतुश
ब्देन ग्रहणादिति भावः॥ तथा च चर्मफलकं द्वीपिकर्मकं हननमित्यादिरीत्या बोधः॥ भूयोदर्शनेति॥ नियतसामानाधिकरण्यदर्शनेत्यर्थः॥ यथाग्निधूमयोरि
ति भावः॥ तन्नेष्टापत्तिनिराचष्टे तन्नेति तदंगीकारे चेत्यर्थः॥ प्रकृते॥ गोषित्यादौ तत्र हेतु मोहकदाचिद्वीतियतः॥ कदाचिदित्यर्थः॥ फनतांपरतिहरतिकालइति
तथा च तत्र छदवोध्यत्वेन विवक्षितमेव ज्ञापकत्वमेतच्चास्यप्रवृत्तोनिमित्तं ननु तस्यमानांतरेणानियमतो ग्रहणापेक्षतिनेदं भूयोदर्शनाश्रयमिति भा

वः कालव्याप्त्यर्थमाह क्रियेति प्रसिद्धक्रियेत्यर्थः असंभवशंकां वारयति शिखीति आदिना पटोदग्ध इत्यादिपरिग्रहः ननु क्रियाया एव परिछेदकत्वस्यो
क्तत्वात्तत्र पर्यवसानोक्तिरयुक्ता अत आह विशिष्टेति तादृशक्रियाविशिष्टरूपेणेवेत्यर्थः धात्वर्थस्याप्य क्रियामात्रः साक्षाछेदेनलक्षणत्वं बोधयितुमशक्यत्वम
सत्वभूतत्वात् अप्रातिपदिकत्वेनततः सप्तम्यसंभवाच अतोन्यद्वारैवतद्वाच्यं सचतदाश्रय एव अत एव तदाश्रययोरितिमूलेप्युक्तं एवस्तस्येत्यस्मिप्रयो
ज्यः कश्चित्परिहारो वेति तु तदर्थ इतिभावः यद्यानुकृकरीत्या तयोर्लक्ष्यलक्षकत्वस्य तदाश्रययोरित्यनेनैव प्रतिपादनात् कथं तत्र पर्यवसानमत आह विशिष्टेति अ
र्थः प्राग्वत् केवलस्य तस्य लक्षकत्वासंभवात् पक्षेएकक्कारो यथाश्रुत एवेतिभावः एतेन क्रियायाः साक्षात्तदाश्रययोरस्तु तद्वारा लक्ष्यत्वमिति निरस्तं उयायुक्त
मप्यास्मत्सूत्रे तरेदं बोध्यं अधीयानब्राह्मणज्ञापकगमनाश्रय इति क्रमेण बोधः ज्ञाप्यज्ञापकभावः सप्तम्यर्थः अत एव यस्याः क्रियायामेवानयः इदं सूत्रं यत्र मानां
तरसिद्धस्याप्यस्य कालविशेषसंबंधादिप्रतिपादनाय प्रयोगस्तत्रैव प्रवर्त्तते स्त्रभाष्यस्वरसात् एवं च विवाहे नान्दीमुखं कुर्वीत इत्यादौ विवाहपदेन तत्कालो
लक्ष्यते अधिकरणे सप्तमी राहुपरागे स्नायात् दानं देहे आमते इत्यादौ राहुपरागादिपदेन तदाश्रयः काल उच्यते अवछेदकावछेदेभानं यस्य उत्सर्गिकेता
द्राहुपरागकालावछेदेन स्नानविधिनैतस्य निमित्तत्वं फलति एवमेवागादिदूरागमनस्य पुनःसंस्कारनिमित्तता अत्र केचित्तु भूमान्याय्युक्तिरयुक्तेति स्पष्टं म
ञ्जूषायां अभिधते रूढपदं ग्रथिम्छिद्यंते सर्वे संशयाः क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इत्यत्र परंहि हिरण्यगर्भोऽपवरपंस्माद्यत्तस्मिन् ब्रह्मणि दृष्टे तदृपि ये

५६ ॥ श्री ॥

दर्शने दर्शनोत्तरकाले कर्मादिक्षय इत्यर्थः मासिकवार्षिकादिवदौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी अत एव मन्मासेऽतिक्रांते दीयते तस्य मासस्य औपश्लेषिक
मधिकरणमिति भाष्यं संगच्छते सकलावयवव्याप्त्याव्यापकाभावात्तत्रिविषु तेलमित्यादि इदमेव मुख्यं उपसमीपे श्लेषः संबंधस्तत्कृत मौपश्लेषिकं एत
द्भिन्नं वैषयिकं मुख्यवहेणमपि सप्तमी शक्यमेव अधिकरणत्वशक्तिमांश्च तदर्थ इति अधिकं मंजूषायां द्रष्टव्यं अभावस्थाने प्रतियोगिज्ञानस्य
कारणत्वादाह गवामिति प्रत्युदाहरणे परमसूत्रे प्रथमोपस्थितसाधुशब्दस्याग्रेतनेभाष्यवार्तिकादिषु तिन्नेव संस्थानेवेत्साधुर्भक्त्योरन्त इति वृत्ति
नैव शब्दान्वय इत्यर्थः एतेनोभयत्र समासाधुरित्यत्र वाक्यार्थ इति भावः बन्नेवमन्यसाधुत्वधीरपि स्यादत आह प्रतत्यात्र प्रत्येति तथा च प्रकृष्टयोगाभा
वान्न तत्र वार्तिकप्रवृत्तिरत एव तत्र प्रयोगाग्रहणमिति भावः नन्वेवं सति वृत्तिप्रक्रियोक्त प्रथमोपस्थितत्वस्य प्रत्युदाहरणं संभव एव अस्योपदाभावस्त
त्रेतनीययामेवमात्रापक्षेपास्ते पितत्वात्तरत एव मिश्राणां सामान्यसमर्थितमिदं प्रत्युदाहरणमिति तत्त्यागान्ते चिन्त्यमेवेति अवार्तिके न सप्त
म्यादुर्वारत्वात् प्रत्युदाहरणं क्लिष्टत्वाद्यारभ्यानं च दूषयन् लाकरः परास्तः तस्मात् हानीयामिति प्रतियोगे प्रत्यादियोगे वार्तिके तु अनर्थायितत्वम
हणं तेन न तत्कथनेपि तथायोगे भवति तथा चायाप्तयोग्रहणं विधर्यानि पुणाद्यमेव एवं च प्रयोगसाधुत्वेपि प्रत्युदाहरणसंगतिरेव सूत्रस्य तद्भा
वप्रमायेत्तस्यसात्र निपेधार्थकत्वादिति वृत्तिक्रियामिश्रप्रक्रियाप्युक्तिरयुक्तेव अत एव पदमंजरीकारमतेनेदं प्रत्युदाहरणं वस्तुतोऽप्ययमिति

प्रसादकृताउक्तं॥ अर्थग्रहणं निपुणशब्दस्यैव विशेषणमिति कैयटहरदत्तादीनामप्ययमेवाशयः एतेन तत्वद्वंद्वनिर्देशे एकदेशान्वयायोगात्साधु
ग्रहणे वैयर्थ्याच्चनचेष्टापत्तिर्भाष्यकृता प्रत्याख्यातत्वात् अर्थापामसंतेरितिनिषेधार्थत्वस्यावश्यकत्वाच्चवाप्रतेरितिनिषेधबाधकार्थमेवंवा
र्त्तिके साधुग्रहणं अबाधेनोपपत्तेर्बाधायोगात् साधुर्म्भ्यनेरं प्रतिपद्येनुवेतिभाष्योक्तप्रत्युदाहरणविरोधाच्च तस्मात्तदुभयविशेषणमिति
रत्नाकरः क्रमप्राप्तमह उक्तयुक्तेरितिदिक् यत्तुकिंयोवाच्यु-कशब्दसाहचर्योत्सर्गत्वेनगुणवाचीउतिप्रकाशकारस्तदयुक्तं यस्मात् पटस्तत्तस्य कशब्द
स्यरूढत्वात्तस्मादाहरूढत्वादितिप्रसिद्धत्वादित्यर्थः रूढिर्योगमपहरतीतिन्यायादितिभावः एतदर्थस्येति एतदर्थकस्येत्यर्थः सितः शुक्लः इत्यर्थेः इ
त्यर्थकेसतीत्यर्थः इतिसप्तमी॥ ॥ इतिश्रीमत्पायगुंडोपाख्यमहादेवसुतवैद्यनाथविरचितायां भावप्रकाशिकाख्यायां कारकप्रकर
णं संपूर्णम्॥ ॥ सर्वग्रंथसंख्या १४०३५ मीतिपुशशुदी १

५७

२०

स्वादिसंख्युत्तरंतद्विविधवक्तव्यमयास्य प्रातिपदिकसंज्ञाकथनेसंगतिमाह। स्वादीति। प्रातिपदिकेति॥ अवग्रहणंत्वन्यार्थमि
तिमूलादेःस्फुटमेव। एतेनमायोप्यधिकारात्तस्यप्राप्त्यास्वौकटाहत्यापाच्च्वार्थः प्रत्ययप्रकरणमादावेवयुक्तमुचितमित्य
पास्तं। अतएवस्वादिविधौ अव्यादिकादित्यधिकृतंतत्रकिमिदं प्रातिपदिकमितिजिज्ञासायां प्रथमंतल्लक्षणमाहेतिरत्ना
करात्पुक्तावतरणमप्ययुक्तमितिभावः॥ तोसंज्ञामितिजिज्ञासायामित्यादिः॥ अधातुरिति। आरोपितोधातुरित्यादिर्वोध्योर्थः॥ धा
तुभिन्नमित्यादिफलितोर्थः॥ अतोन पुंस्त्वानुपपत्तिः॥ आदिनाऽप्रत्ययइत्यस्यसंग्रहः॥ लाघवादिति। वाक्यभेदासमर्थसमासा
भावप्रयुक्तलाघवादित्यर्थः॥ आवर्तितइति। वोद्धव्योधार्थ्यः॥ तथाचसूत्रेतेनादिनोभयविवक्षितमितिभावः॥ अप्रत्ययइति। तदे
कदेशप्रत्ययांशइत्यर्थः॥ अनकारपाठस्त्वयुक्तः॥ ननु आवृत्त्यभावेनोभयथान्वयाप्रसंगापत्तेः॥ प्रत्ययस्येतितत्वेनतमुद्दिश्येत्यर्थ
॥ तद्विधयइतितद्विधयएवेत्यर्थः॥ इतिभावइतिसूचितं प्रत्ययग्रहणंसर्वेषांत्यर्थः यामरुचिकथयितुमाहात्रसत्रेइति। अस्मि
न्सूत्रेइत्यर्थः॥ हेत्वायुपेनातिफलंतूभयत्रापि। स्पष्टतयातत्प्रतिपादतत्तेनमूलकृद्दिष्टवेयम्यतिरासध्वनतो। एतत्संज्ञाफलमभ
ते। प्रातिपदिकसंज्ञासाध्यत्यर्थः॥ फलेभिन्नेतेत्ययपाठः॥ तेनतिङन्तांते विभक्तिर्व्याहतिः॥ इदेचस्वरूपकीर्तनोनत्वस्यलक्षणोनिवृत्तः फ
लाभावात्। नचचतुर्णांनुवर्तुरित्यादेर्धातोस्तस्यौलाघयत्यालघावतइतिस्वरापत्तिः॥ एवमरणेतइत्यादावपितस्यतलेइंगेतोनाचानुमामि
त्याघुदात्तत्वापत्तिरितिवाच्यं॥ अहनित्याघर्थ्यमावृत्पकधातुपर्युदासेनेवतन्निवारणात्। अत्रयस्ययस्यप्रातिपदिकसंज्ञाविकार्ये

५

तातस्यतस्य यावद्विभक्तिभिन्नं पद्यावत्तदनपेक्षयेत्यर्थः॥ तद्भिन्नं च समासात्प्रकृतिप्रत्ययात्यतररूपमेव गृह्यते। तेन क्वचिद्दादे
शाऽग्रमादिसापेक्षत्वेऽपि नुस्यतिरितिवोध्यं। दधि मधु लिङ्ग्त्पादिसंग्रहाय नञर्थद्वयमभिवेयः॥ अन्ये त्वालापवादिभक्तिसमभि
व्याहारापेक्षयैवैवं वदेत। लोके इत्यनेन प्रसिद्धिसूचकेन कल्पितत्वव्यावृत्तिः॥ तत्र मानमाहात्म्यर्थेति। इदं प्रायार्थवत्वानी
कारे इत्यर्थः। अधातुरितीति। विकरणादीनामनर्थकप्रत्ययानां दपूर्नाजत्यष्टुदासानुपन्यासः॥ व्याख्यानादिति। बहुलस्य
संस्कारान्तराघेमूलकादितिभावः॥ यद्वा अनेकार्थसंभवेऽभियुक्तव्याख्यानस्यैव प्रामाण्यमिति लाणसूत्रे आकरे स्पष्टत्वेन सु
सिद्धत्वमितिसूत्रस्यार्थवत्पदस्यामर्थ्यवर्णनपरत्वग्रन्थे टीकाकारव्याख्यानाभाष्यमूलकादितिभावः॥ अर्थवत्वेनैवेति। एवं
नासत्वापेक्षत्वादिव्यावृत्तिः॥ एतेन नैवं तेनापि सादृश्यसंभवाद्घटादेः प्रातिपदिकत्वं स्यादतोऽर्थं च दूहणमिति खंडनं
ऊक्तमपास्तं॥ सिद्धारिति। अत्र सूत्रेऽनर्थकव्यावृत्तिसिद्धिरित्यर्थः॥ नन्वतः सूत्रेऽनर्थकप्रत्ययपर्युदासः स्मृत्युपायः॥ निकृत्य
तदस्वत आहोत्तरेति। तद्द्वैयर्थ्यमिति। अर्थवत्पदवैयर्थ्यमित्यर्थः॥ तथा च तत्साम्यर्थोक्तार्थलाभ इति भावः॥ एतेनात्र सूत्रे
इदं प्रायार्थग्रहणे मानाभाव इत्यपास्तं॥ अत्र सूत्रे एवं तत्फलमिति प्रोक्तेन चवनसिंह युक्तमन्यस्य दृष्टाधिकरणे तथात्वं घटर्थगति
॥ नञ्पुंक्तमिवयुक्तं वायलिंकिंचिद्दृष्टं ते तत्र तस्माद्भिन्नोक्तस्य दृष्टोऽधिकरणाद्व्येकार्थे विधायते। हि यतः तथात्वार्थाऽवगतिराप्ता। नत्व रामः
प्रातिलाणिमानयोः सुक्ते लोकमानीयकृतोऽभवत्तीत्यर्थः॥ ततः अर्थवत्पदानन्वीदृप्रायार्थवत्वे धातुप्रत्ययान्तपर्युदासो व्यर्थ्या नयोस्त
ति। नमिन।

ग

त्वाभावादत आहाहानिति। एतेन विभक्तीतरानपेक्षत्वेऽसत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यायकत्वमर्थवत्वमेवं चाधातुग्रहणमपि सत्यन्तां विभ
क्तीतरकृदादिसापेक्षत्वेन धातोः प्राप्तस्यार्थवत्वाभावादितरत्वाकरोक्तमपास्तं। एतत्साध्ये ति। प्रातिपदिकसंज्ञासाध्येत्यर्थः॥ अ
नपेक्षत्वेऽपीति। विभक्तिसमभिव्याहारापेक्षयेत्यलघुतत्स्यार्थानिवेशादितिभावः। किंतु नञर्थद्वयघटितमेव तन्निविष्टं तदाह
तदितरेति। विभक्तीतरेत्यर्थः॥ तत्पर्युदासइति। धातुप्रत्ययान्तपर्युदास इत्यर्थः॥ अर्थवत्पदसामर्थ्येन प्राप्तस्यार्थवत्वनिर्वचने पदि
लघुभूतानि वेशो नाहन्नोऽइत्यादावप्राप्तिरित्युच्येत तर्हि पर्युदासद्वयानर्थक्योपि दृष्ट्या घसंग्रहापत्तिरतो नञर्थद्वयघटितमेवत
त्पारिभाषिक संमतमिति नतदानर्थक्यमित्याहोसार्थकइति। अतश्चैवोत्तरसूत्रे कृतद्धितग्रहणं नियमार्थमात्रित्यं तत्रत्याख्याते भा
ष्ये इत्यस्य देततत् इति भावः॥ अतएव सूत्रकृतः प्रत्ययपर्युदासो नाभिमतः भाष्यकृतोपितथा। अनुक्तत्वात्। एवं च सव्यर्थएवेत्याहा
नचेति। नहीत्यर्थः॥ तदुक्तप्राप्तस्यार्थवत्वात्तथाऽर्थकत्वस्य तत्संमतत्वादेकत्वाकेवलप्रत्ययस्येति। न च व्येति सेइत्यादाव
लौकिकप्रक्रियावाक्ये प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासप्रसेलोपे सेइतिप्रत्ययमात्रस्य प्राप्तस्यार्थवत्वात्संज्ञापत्तिरिति तत्पर्युदासोप्या
वश्यक इति वाच्यं। सेइत्येतावन्मात्रेणार्थानवगमेन सोपसर्गोदेवतदवगमेन प्रत्ययमात्रस्यार्थवत्वात्। अपदेशिवद्भावेन प्रत्य
यान्तपर्युदासप्राप्तेश्च। अतएव तत्र पदुत्वसिद्धिरिति दि[illegible]द्भानां केवलानां प्रत्ययरहितानामिति यावत्। लौकिकः॥ लोक
विदितः। लिविघतेइति। तावन्मात्रप्रयोगाभावादिति भावः। एवमग्रेपि। चोऽप्यर्थे। कृतद्धितानामित्यप्रयोऽस्य। अलौकिक इति।

लौकिको नास्तीत्यर्थः। अस्य पंचम्यादिसामान्यापेक्षत्वापकादसमर्थसमासइतिकेचित्। वस्तुतस्तु नञर्थकोऽकारोऽत्रेतिनपदभेद
इएवेत्याहुः। नदंतस्याकृत्तद्धितांतस्यातिप्रथमेवालौकिकएव। एवकारेण प्राप्तेर्वासनाकल्पितान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवस्थापनी
येववप्राप्तेव्यवस्थाहेतुरर्थवत्त्वे तथा सर्वधामस्तीति ध्वनितं। अतएव सूत्रद्वये तत्सामर्थ्यात्तथाऽर्थवत्त्वस्याभिमतत्वादेवा
पदसंज्ञेति। सुप्तिङन्तमितिसूत्रेइत्यर्थः। ज्ञापकलिंगमितिसमासमी। वर्जनेतद्रीति। अनुवर्जनेतदित्यर्थः। अर्थवदिति। अर्थवत्पदग्राही
तार्थवदित्यर्थः। उपादायेति। लौकिकार्थवत्वात्रयणोकृत्तद्धितांतस्यापितत्वाभावादर्थवद्ग्रहणान्तदंतस्यापिनस्यात्। प्राग्युक्त
प्राप्तीयार्थवत्तात्रयणो नुतदंतवत्कृत्तद्धितानामपिकेवलानां तत्त्वमस्तीति तेषां संज्ञापत्तिः नच फलाभावः। प्रापप्रातिपदि
कादित्यादेशाहृरूपंविषेध्यमादायतदंतविध्यास्त्रयणोनफललाभसंभवात् तथाचोभयथापिभाष्यानुपपत्तिरितिसमापं
क्य चेत्यपिबोध्यं। प्राप्तीयार्थेति। कल्पितत्रकृतिप्रत्ययाघर्थइत्यर्थः। वैयर्थ्येनेति। कृत्तद्धितयोरर्थवत्वाव्यभिचारादितिभा
वः। अग्रेऽनुवृत्तिपदंस्पष्टार्थं। तदर्थस्यापप्राप्तस्येतिभावः। प्रत्यापन्नं। अप्यवहितसमीपी। कृत्तद्धितप्रत्ययार्थस्तुनतादृप्रः।
कल्पितावयवावयवार्थत्वात्तस्यातदाह। प्रत्येति। लक्ष्यतेइति। छबर्थत्वाप्रातिपदिकसंज्ञामास्तुपोद्यातकत्वात्तत्रैवसलक्ष
तेतनुत्तद्हितेइत्यर्थः। तावन्मात्रेण। कृदाद्येतमात्रेणारणभावेनेति। तावन्मात्रप्रयोगाभावादितिभावः। अपिरेवार्थः। स्यशाप्यो वा रामः
नचलिङाद्येतयाऽस्तीतिवाच्यं। तत्वग्रहणाभावेपिबोधात्। छबेतत्वस्यापितत्रसत्वाच्चासर्वधातत्वमङसंभवाच्चेतिदिकेष्टताणमिति

अर्थस्येतिभावः। एवमेवेति। उक्तार्थवत्त्वमेवलक्ष्यमतआह। पूर्वेति। अर्थवत्सूत्रेइत्यर्थः। तत्सामर्थ्यादितिभावः। अत्रापि। कृत्तद्धितसू
त्रेपि। अर्थस्येवेति। अर्थवत्पदार्थस्येवेत्यर्थः। एवकारेणमलकृदभिमतवैघम्यनिरासः। एवं चैकमेवार्थवत्त्वंसूत्रद्वयेऽयादश
नादृश्रोतिसादृश्यापपत्तिस्तु औपाधिकमेदंवास्तवमेदमादायवाबोध्या। प्राप्तीयार्थेति। ऊरूपाऽर्थवत्पदार्थेत्यर्थः। अर्थेति।
तेघातदतानांवार्थवत्वाव्यभिचारादितिभावः। तत्स्वावः। भाष्यकैयटप्रायः। ननुनञिवयुक्तन्यायानित्यत्वज्ञापकतयैवसाफल्य
मस्त्वत आह। किंचेति। पूर्वसूत्रेइति। कृत्तद्धितेतिसूत्रात्प्राक्सूत्रेइत्यर्थः। प्रकृतसूत्रेइति यावत्। सामान्यतइति। हृत्याऽर्थबोध
कत्वरूपेत्यर्थः। नकिंचित्फलमिति। नचप्रादीनांद्योतकानामितरद्यात्वादिसापेक्षत्तयैवबोधकानांप्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिः फ
लमितिवाच्यं। तत्रज्ञापकेनानुक्तसमुच्चयार्थकचकारेणवानत्तिसिद्धेः। अतएवसूत्रद्वयेप्राग्ज्ञार्थवत्त्वांशिकाराद्देवानियमेति। प्रत्य
यांतस्यचेत्कृत्तद्धितांतस्यैवेतिनियमेत्यर्थः। एवंचकांडेऽत्पादेप्रातिपदिकसंज्ञैवनेतिभावः। तत्सत्वेपिनदोषइत्याह। हृस्वइतिवि
भक्त्यंतस्यप्राक्संख्याप्रधानत्वेनलिंगायोग्यभावादिमिभावः। फलाभावेनवेति। प्रातिपदिकसंज्ञायाइतिशेषः। छबुत्पत्तिस्तुगमके
सत्यपिवेत्यन्यत्र प्रपंचितेतिनियमार्थत्वाश्रयणापेक्षोविकल्पः। तत्रत्याख्यानेइति। प्रत्ययांतपर्युदासप्रत्याख्यानेइत्यर्थः। अनेनने
ति। अर्थवत्सूत्रेणानेत्यर्थः। उत्तरेति। तद्धितांतत्वात्समासत्वाच्चप्राप्त्यमिति शेषः। सामान्यतोर्थवत्वस्योभयत्रग्रहणात्स्यादेवेतिभा
वः। टावापत्तिरिति टिंतस्यापसर्जनतयाद्विगोरित्याद्दीपोऽप्राप्तेरितिभावः। पर्थवत्सित्रमुपसंहरति। एवं चेति। इदंप्रागर्थवत्त्वग्र

हणे चेत्यर्थः॥ प्राप्तिरेवेति। प्रातिपदिकसंज्ञा स्यादिति शेषः॥ एवं चार्थवद्ग्रहणव्यावर्त्यता प्रत्ययस्य पंचनावेत्यस्य च बोध्या। ननु
यथाश्रुतेऽर्थवत्त्वस्य किं व्यावर्त्यं पर्युदासेन लभ्यतेऽव्युत्पन्नेन च धनवनमित्यादौ प्रतिवर्णानामर्थवत्त्वात्तल्लोपप्रसङ्गाभावात्।
णमकं विना सुपोऽनुत्पत्तेरत आह। हृग्रेति। आदिपदग्राह्यं तु कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृ-
तस्य पिता प्रतिशीन इति बोध्यं। निरर्थकेति। तथा यः पदसमुदाय इत्यर्थः पदार्थानां समन्वयस्यैव वाक्यार्थकत्वेन तदभावान्न
त्वमिति भावः। नन्वत्रापि तत्त्वे वर्णवन्न प्राप्तिरत आह। निरर्थकपदसमुदायो हि यतः प्रातिपदिकसंज्ञानर्ह इत्यर्थः। भाष्यप्रक्रि-
तसूत्रस्यानर्थके पदे चेत्यपि बोध्यं। दिशेति। तदर्थं तु समासग्रहणकृतनियमेन नास्य व्यावृत्तिः तस्यार्थवत्समुदायविषयकत्वात्।
न च तद्ग्रहणाभावेऽप्यनुवृत्त्यभावेनानर्थकसमासविषयकत्वस्यापि संभवेन कथं तद्विषयकत्वं तस्येति वाच्यं धर्मिग्राहकमानेनैव
तत्र सिद्ध्या पारिशेष्यात्तस्य तद्विषयकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः॥ एवं धातोः प्रत्ययान्तस्य च वचनेऽकृत्तद्धितान्तस्यैवेति नियममाश्रित्य धातुप्रत्य-
यान्तपर्युदासो विफल इत्यादि बोध्यं॥ ननु समासस्य प्रत्ययान्तत्वेन विध्यर्थमेव समासग्रहणमुचितमत आह। प्रत्ययेति। इती-
तिङ्इति परिभाषाप्रवृत्तेरित्यर्थः समासस्येति शेषः॥ ननु नियमस्यार्थवच्छब्दविषयकत्वेन पूर्वोभागा इत्यादिलाभः कथमत आ-
हातियमेति। [redacted] । खड्ग नकुट किं खड्ग पाति। एतेनेति साक्षात्प्रदर्शितापत्या कथनेनेत्यर्थः॥ अर्थयोस्त्वन्त्यधीविशेष्य रामः
योः॥ अननुगतत्वेन आनंत्यात्। पूर्वानुगमस्य यत्र तस्यैव रूपस्यानुवृद्धिस्थत्वेन तयोरनुगमएवात आह। सुवेत्ति वाक्ये लेषां

नियमस्वरूपभंगप्रसक्ता वता अभावादिति भावः॥ आदिनातत्स्पत्यंतपरिग्रहः एवेन फलसामान्याभावः सूचितः॥ नन्वत्रपदशून्येन न त
संतकग्रहणं तृषणावसरित्यादौ तदभावात्। न सुवंतादिग्रहणे। अनुकरणे तदभावात्। न पदत्वयोग्यग्रहणं भत्वाविषये तद-
भावात्। उत्तरपदत्वे चेत्यस्य प्रत्याख्यानप्रकारस्यायुक्तत्वात्। आरण्यकदंडस्य तत्वेऽपि कीटाघुपभुक्तदंडस्य तदभाववत्। अत
एवं वेनत्वानिति सिद्ध्यर्थे सप्तमीसमास आहतो भाष्ये अन्यथा षष्ठीसमासेऽपि त्वानिर्वाहे तदसंगतिः स्पष्टैव नयदत्वसंपादकप्र-
कृतित्वाक्रांतग्रहणं। सर्वसमासे पूर्वभागस्य प्रकृतित्वाभावात् एवं च रणाः पुरुष इत्यादेर्न व्यावर्त्यत्वं घापत्त्रविभक्तिः एवं भाग
प्रकृतित्वमस्त्येव तथापि पदत्वसंपादकत्वाभावः किं चरम्मवातित्युदौ तदनापत्तेः तद्धितपदस्योपगवादौ कृतार्थत्वात् प्र-
द्वप्रकृतित्वविवक्षणे तु नपदद्वयस्य प्राप्तस्वारस्यं। प्राक्प्रग्रहणं तु वैयर्थ्यं तदवस्थमेवात आह पदेति। अत्रासाक्षात्प्रदर्शकवाक्यो-
अपिः प्रारते असमुच्चायकः अत्रार्थे भाष्यमपि प्रमाणयति अत एवेति उक्तरीत्याऽन्यथा गत्यभावादेवेत्यर्थः॥ अत्रंतत्रे ष-
ष्ठीसमासः कर्मधारयश्च। आधिनङ् इत्यादौ न दोषः अंत्येन नियमस्यसजातीयापेक्षत्वलाभः अर्थवत्पदस्य तत्रानुवृत्ते-
अन्यथानर्थकसमासेऽर्थवतां समूहत्वस्य सत्वे। विसमूहस्यानर्थक्यात्तेन च विध्यर्थत्वे सति नियमानुपपत्त्या वाक्ये तदापत्तिरेव
। किं च पंचनावप्रियइत्यादौ खंडे तदापत्तिरिति भावः॥ अत्र। अर्थवत्सत्रे व्याख्यावारणायेति भाव॥ नन्वेवमपि मत्रत्यभाष्योक्तरविरोध-
स्तेन मूलोक्तस्यैव यथाश्रुतस्य लाभात् अत आह भाष्ये इति तदग्रे अत्रत्येवेत्यर्थः॥ बहुपटवइत्यादौ तदभावमापाद्य नियमस्य

साजात्यप्रदर्शनायैत्युक्तं। भेदेति। वाक्ये पदार्थयोर्विभागो नापि प्रयोगोऽस्तीतरसंसर्गो कांक्षाभेदसंसर्गः सहारभ्यतो यस्याविशिष्टः
र्थवत्त्वस्यानुपयुक्तोऽन्यत्र्थः समासेपि वाक्यीयेनैवतेन विशिष्टार्थवत्त्वेन हि स्वकृतिप्रत्यययोर्विभागः परश्चेति वचनादिति त
द्भावः। तत्फलमाह। तेनेति। अर्हीतेनेत्यर्थः गोऽस्तीति स्वरूपबोधायावनकृतः संहितायां विवक्षयावाभावेपि यदत्वाभावेपि स
मुदायस्यागाविनीत्यस्य। अनितीति। अनुकरणं चानितिपरमित्युक्तेरितिभावः अपीतस्समुदायकोनावन्मात्रस्यद्रातिरिहित
स्य। एतेन किंचित्समभिहाराव्यपकत्वेनानुकरणेदोषएवेत्यपास्तं किंवल प्रयोगस्यापि लोके शाहेच बहुशो दृष्टत्वात् एतेना
साधुत्वप्रंकापि निरस्ता। नन्वेवं प्रयोगार्द्धमित्येवालमत आह। बहुयेति। अत्र बहुचादेर्घटकतयानत्वेपितथ्याऽनत्वात्। अपि
त्वनुकरणनिर्वाहक एवेति भावः अर्थवत्फलकमेवानन्वेवमपि पुत्रकाम्यत्यादौ दोषः। नियमव्यावर्त्यतायत्नेरत आह
तत्रेति पूर्वभागइत्यत्र। पूर्वत्वस्य साकांक्षत्वादिति भावः। अत्रापेः फलाभावादाह स्वातंत्र्येणेति तेनेवेत्यर्थः। न चात्र कृदंतत्वा
त्तिद्धिः नियमेन परत्वाद्बाधात् इति भावः स्वातंत्र्यं त्र विभक्तीतरापारते अरूपं इदमेव ध्वनयितुं परभागस्यापि तथात्वमिति प्र
माणापितुं चोक्तार्थावपूपकत्वं स्वपिते चाहांत अरूपं इदमेव ध्वनयितुं परभागस्यापि तथात्वमिति प्रमाणयितुं चोक्तार्थाव
पूपकत्वं स्वपितुं चाह। तएवेति। उक्तरूपानयमांशिकादेवेत्यर्थः। भाषायादृत्यस्याग्रे ध्यन्वयः प्राहेत्यस्यतद्धितांतत्वादित्यादि
अत एवेत्युक्तमर्थविशादयतियथेति मूलस्य तथार्थकरणेतु न दोष इति सूचयितुं यथा श्रुतेत्युक्तं पदत्वघटितेत्यर्थः। एवं न पारि

भाषाव्यावृत्तिः। तेनोक्तसमुदायेनादेतिप्रातिपदिकसंज्ञेत्यर्थः। आद्यदोषमुद्धरति एतेनेति। उक्तार्थकरणेनेत्यर्थः। नन्वेणाधिका
रविहितसुप्रत्ययनिमित्तकार्याणां सुवादेशविधायकानां च वैयर्थ्यापत्त्या स्त्रवणंभविष्यति। न च रामइत्यादौ तत्साफल्यं वा
क्यस्यैव प्रयोगादत आह पिंडीति। अत्रापि वाक्यव्यवहारपक्षे आहात्तुमितिनिमित्तेति बहुव्रीहिः। ननु नत्तुमतेति निषेधानिय
त्वात्तत्सिद्धिरत एवेति ननु विकल्पेन समासविध्यन्यथानुपपत्त्या तद्दूनहितत्वासातित्वाध्यप्रयोगद्वयसिद्धिरत आह विके
ति। आदिना विशेषणयोगादिपरिग्रहः। ननु निरर्थकशब्दास्यैगादि समासे विध्यर्थमेवेतदुचितमत आह विकेति। आदिना
विशेषणायोगादिपरिग्रहः। ननु निरर्थकशब्दस्यैगादि समासे विध्यर्थमेवेतदुचितमतो गुणेति। बुद्धिमात्रविषयीकृत
स्यार्थतासतोऽनुद्दिश्यताविशिष्टस्यार्थस्य शाब्देनबोधनात् इतिभावः। ननु प्रसिद्धपदार्थद्वयस्य संबंधमात्रारोपएवसुव
चोऽत आह स्वप्नेति। तत्रानुभूतपदार्थानां न व्यावहारिकत्वप्रतीतिबोधादावनुपलंभापत्तेः घटादेरिवार्थवमेवेति मनूषायां वि
स्तरः। ननु रथंतरादिवत्वयवानां सर्वथानर्थ्यात् प्रातिपदिकत्वात् तद्वत्प्रत्यये समासादिशुणे प्राप्तिरत आह स्यो हीति। अवय
वानामक्षरस्याहीनां। आदिना समासादिपरिग्रहः। व्याख्यानमिति समूहस्येति शेषः। नन्वधिकार इत्यनेनाक्तदृत्यपे चूर्णेऽन्यतमत्वात्
रसेपि सदेवकृतः। न चालिंगाभावात् स्त्रुपहु पादानादवधायेनुपादानादसिद्धत्वात् प्रतियोग्यनुपादानात् सरएवपर्ययवस्यतीतिवाच्यं।
एवमपि शुद्धाधिकारत्वे स्वरूपमित्युक्तेरग्रिमसूत्रेषु तत्स्वरूपस्य पक्षे विधानापत्तेः सेतात्तु अत आह संज्ञेति। तथा च विशिष्ट

सूत्रमिदं न सूत्रमधिकारसूत्रमिति भावः। ननु संतानशाखान्तरेणाक्रमात् तत्राह सेत्त्वेति। वक्ष्यमाणसनादिसंज्ञात्वेत्यर्थः। व्याख्या ना
दीति विधेयसामानाधिकरण्यादि ह्येकवाक्यतयेत्यर्थः। प्रकारान्तरेणान्वयासंभवात्। प्राह्यार्थयोस्तादात्म्येन न तदनुपपत्तिरि
ति भावः। नन्वेवं प्रकृत्युपपदोपाधीनां भिन्नविभक्त्यवरुद्धानां तत्सामानाधिकरण्यासंभवात्संज्ञानन्वयप्रसंगोपि विकारादेस्तत्सं
भवात् तदापत्तिरत आह किंकेति बहुवचनमवयवबहुत्वाभिप्रायं। विकारग्रहणेनाभावरूपादेशादेः पूः लोपस्य तस्यासंभवात्
तत्से फलाभावाच्च। समुदायादेशस्यावक्ष्यमाणत्वाच्चासंज्ञयेति प्रत्याययतीति राप्यर्थात भावेनान्वयेत्वांशीकारेणेति पूर्वः। नन्वे
वं मत्पर्थं स्वार्थिकानां सानस्यात्तविकारादिवदत आह स्वप्रकृत्येति। ननु पदार्थवाच्येषोत्यबाविधाने तत्स्वार्थत्वमिति व
स्वप्रकृत्यर्थत्वंइवं वं तज्जदर्थे नासामविधानादत आह। स्वप्रकृत्यर्थ लेचेति। व्याकरणेतथ्याप्यभावाहाह धात्वेति। आदिनानिरुक्ता
दिसंग्रहः। त्वमिति प्रकृतिभूतप्रातृमित्यर्थः। अन्वयसंज्ञा योनिर्थक व्यावृत्तिरूपफलमुक्ताऽर्थवतीति तदाहातएवेति अन्वयसंज्ञावि
ता नादेवेत्यर्थः। आदिना विरंज्यादिपरिग्रहः। एतदुपादेयानामित्यर्थः। स्यान्यर्थेनैवेति स्यान्यथाभिधानसमर्थस्येवादेशानेतिस्त
द्धानादिति भावः। एवं व्यवच्छेद्यमाह। नत्वेति। स्वः स्त्रीयः। ननु उक्तस्वार्थत्वाभावेपि उक्तस्वप्रकृत्यर्थत्वतत्त्वं स्वार्थत्वमस्तीत्यत आ
हातएवेति स्यान्यर्थेनैवार्थवत्त्वादेवेत्यर्थः। तदर्थेति तेषामप्यगार्थेत्यर्थः। अतएव नम्यशाखादपि नाभिशब्द प्रकीरकस्तदर्थबोधेनाभि एम
हितइति ननु कदाचिदपि नभवतीतइति पेपि प्रासानभितास्तेपिरद्धव्यवहारात्तथैवप्रतिपत्ति। नन्वेवमपि स्वप्रकृत्यर्थबोधकत्वम

स्येवेति चेन्न। प्रकृतिपुहृ प्रत्ययाविधानावधियहणात्ताम्यादीनामन्यनिरूपितावधित्वेपि नभादिरूपितत्वाभावात्स्वन्यदेन तेषामग्र
हणात्। न चैवं सिजादीनामपि न स्यात्स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वादिति वाच्यं तत्र स्थानिनोप्यर्थाभावात् प्रकृत्यर्थेनार्थवत्त्वं तूभयोः समा
ने अत एव सिजादीनामेवोत्सर्गोपवादभावमाश्रित्याज्झः प्रत्याख्यानइति दिक्। उक्तार्थे भाष्यप्रमाणयति एतदिति। ननु विग्र
हे तत्स्त्वेन छोधेपि वृत्तौ कथं तद्बोधोऽन्यथाभिन्नार्थत्वापत्तिरत आह। भाष्येति। वस्त्वर्थेति स्त्रीयार्थेत्यर्थः। मान्याद्युक्तेरवंडयति। य
त्वेति। विकारादेशयोर्भेदः। भाष्यादिशंशोऽइति स्थानषष्ठीवलाच्छेणाच्चेति भावः। तत्सनीति संतियोगशिष्टानामिति न्यायादिति भावः। ननु
तरगाहद्रमिनपासयोरिति ज्ञापकात्तत्प्रवृत्तिरत आह। किं चेति। अनककापूर्वलेसत्येवविशेषविहितत्वस्य बलवत्त्वप्रयोजकत्वादाह
परत्वाच्चेति। लादेशानिमित्तानुदात्तत्वस्य यातङ्ग्यादिरवकाशः। पायिषीष्टेत्यादौ लसार्वधातुकानुदात्तत्वात्सीयुटेसावकाशः
प्रकृतेऽभयप्रसंगे परत्वात्सीयुडित्यर्थः। यद्यपीति वादीनां प्रत्ययेत्वस्यानिवत्त्वेन सिद्धं तथाप्यधिकृतस्यान्तस्यैवैषमानाभावद्व
त्याशयेनाह प्रत्ययेति। असंगाहेरिति तदापत्तेरित्यर्थः। तत्र हेतुमाह लस्यानिकेति। लटइति पोषः। यदित्तु लावस्थायामनच कत्वा
त्वात्स्वराभावेपि सीयुटि धातोरित्यस्याविहितत्वविशेषणात्वेभ्यवाहितत्वप्रवृत्त्या अनिर्दिश्यमानत्वान्न समुदायस्याव्यवहितत्वान्निर्दिश्य
मानस्येत्यादेशा प्रवृत्तिरेवस्यादिति पूर्वकायानित्यत्वेपिलस्यस्थानेइडादेशे जोभवतीत्युत्पत्ति कलिएवस्वरविधानादनुदात्तविषयायाय
दागमाइति परिभाषाया अप्रवृत्त्याऽगमविशिष्टस्यादात्तत्वाप्राप्तेश्चायमारम्भस्तटएवाद्युदात्तत्वेयुर्वेडाअन्तस्यापि सीयुटःप्रोषति

घातेनानुपात्तत्वसिद्धेस्तद्वचनमनावश्यकमितीदंभाष्यमेकदेशियुक्तिः। नचतावतएवपंचकप्रत्ययत्वेसतीत्युक्तेतस्यांशत्वंस्यात्तोनेदंतस्यापित्व
विषीद्रूमित्यादौगुणापत्तिरित्याशयसंनिधानेविशिष्टएवप्रत्ययत्वाद्युदात्तत्वेइतितल्लाभायइतिवाच्यं। अगास्तांयायदागमाइतिन्यायेन
ष्टिःषष्ठ्येवप्रत्ययत्वेनग्रहणात्। अधिकमन्यत्रद्रष्टव्यमित्युच्यतेतर्हिलाघवकाअप्रत्ययगौरवापत्तिरेवदोषः। किंचश्रमकद्यो होयकसत्वे
पिवहुचित्तदभावः॥ सामान्यापेक्षत्वेमानाभावेगौरवंचेतिबोध्यं। तद्ध्यहद्विगोरिति। असंभवादिति। तेभ्यःसुपांदिर्भवतीत्यर्थेनआयाती
त्यर्थाभावेनानिङान्यविभागानाश्रयत्वादितिभावः। तत्रतस्यांपंचम्यांप्राप्त्यां। तदन्यथानुपपत्त्योतिशेषः। नन्वेवंगापोष्टगित्यादौवस्याप्र
वृत्त्यातस्यादेशानापत्तिरतआहगापोरितिप्रत्ययप्रकरणपाठेनषष्ठ्यांनइत्यस्याबाधस्तदाहषष्ठ्यार्थानंतर्यमितिबोध्यं। कदेशाधा
रकस्थित्याअयत्वरूपषष्ठ्यर्थसंबंधनिरूपकाध्याहृतानंतरादिपदबोध्यानंतर्यमित्यर्थः॥ ननुपूर्वत्वनिवारणेपिव्यवहितत्वापत्ति
रेवातआहात्रेतिग्रहणेत्रिकिदित्यादौपरत्वस्यासिद्धत्वाहाहोनरतिङन्तरस्येत्यर्थः। अविरोधादितिभावः। एवंतत्प्रवृत्तेरावश्यकत्वेअ
संभवादाहषष्ठ्यंशेति। अत्रचागसंतास्त्रेप्रत्ययेइतिसुपिचेत्यादिवसप्तमीनिर्देशात्तात्पर्यग्राहकाभावाच्चप्रथमोच्चरितत्वप्राप्ये
:सामानाधिकरण्यमितिभावः। उभयार्थविवक्षायांकेवलाप्रसंगात्प्रकृतिविशेषोद्देशेनैवप्रत्ययानांविधानात्प्रत्ययार्थमात्रविवक्षायां
किमस्यद्व्यसमितिप्रयोगप्रसंगादाहप्रकृत्यर्थेति। तत्फलमाहतेनेति। नन्वेवंगावित्ययमाहेत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरतआहाहातुके राम
ति। अस्यगावित्तिसप्तम्यंतेऽन्वयः। अभेदेति। अनुकार्यानुकरणयोरित्यादिः। तदाहरुच्यसादृश्यात्संबंधेनैवतदुपस्थितेतत्रवृत्तिकल्प

नेतार्थवत्सूत्रनिर्दिष्टवृत्त्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावादित्यर्थः॥ भावेनेति। स्त्रोत्रमितिसूत्राप्रवृत्त्योतिशेषः। भावादिति। ऽकान्वेधावि
षयत्वादितिशेषः। ननुप्रातिपदिकत्वाभावेपितस्मात्तीयाद्विभक्तिदर्शनेनप्रकृतित्वंकुतोनातआहप्रकृतित्वंचेति। एवंचतत्रोद्देश्यता
वच्छेदकप्रातिपदिकत्वाभावात्तदभावोयुक्तइतिभावः। नन्वेवमपिदधिब्यांतिस्मेइत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरेवातआहायमिति। नकेवलेति
त्यर्थः। अन्यतरेति। प्रकृतिप्रत्ययान्यतरेत्यर्थः। अतएवतस्यतद्विषयत्वादेवआदिनाहृष्यादिसंग्रहः। ननुपरश्चेत्यनेनन्यायेकदे
शसाधनेपिअंशाशिस्यवाचनिकत्वावश्यकत्वेसर्वस्यतत्त्वमस्तुकिंपरश्चेत्यनेनातआहात्रेति। न्यायइत्यर्थः। विधानादितिकेवल
प्रत्ययप्रयोगासंभवइतीतिशेषः। इत्तीतिइत्ययीत्यर्थः। नन्वपदंनप्रयुंजीतेतिवतस्यवाचनिकत्वमेवास्तुकृतमनेनातआहेतदिति। नन्व
र्थभेदात्कथंतन्मूलकत्वंकिंचगावित्तिलिङादौदोषएवातआहपक्षीति। अभावदशानेप्रतियोगिज्ञानस्यकारणत्वादाहपरीति। आदि
नापदात्परामेत्तितादिसंग्रहः। वेकेति। अप्रवृत्तेत्यादिः। इत्तागमविधौत्यर्थः। एवंचार्थाभेदात्तन्मूलकत्वंत्रादोषश्चेतिभावः। एतेन
वहुजेवपुरस्तादित्यादिर्नियमेनसिद्धावपिवहुचपुरस्तादेवेत्यादिविपरीतनियमाकस्मात्पत्नोवन्यप्रत्ययानामव्ययस्यावारणा
येदंसूत्रमितिप्रकारान्तराकरणमुक्तमपास्तं। ऽकरोत्यानिवीहात। नन्वप्रवृत्तत्वेप्रयोगत्वावच्छेदेनतत्सामानाधिकरण्येनवाअंत्याकि
परिनिष्ठितेऽपरितनेष्टितेवाएवंनित्यविधित्वावच्छिन्नाऽन्तमः। अत्रेदंबोध्यं। परिनिष्ठितत्वेनाभिमतोधिकरणकप्रवृत्तियोग्यक
र्तृकभूतकालिकप्रवृत्तास्त्रयमिन्नोयोनित्यविधिस्तत्वावच्छिन्नस्तत्रयइदेशपतावच्छेदकेतदनाक्रांतत्वमित्यर्थः। अस्तिचेदंपरिनिष्ठि

७

तमात्रेणेत्यत्र तावत्पचति राम इत्यादौ तिङन्तो यो नित्यविधिर्यस्तत्र न प्रवृत्तस्तत्तदनाक्रान्तत्वमस्त्येव दृष्टिलिङ्गानि हतादावपि नियमेव पचल
चराम इत्यादौ च नास्ति यतस्तत्र प्रवृत्तिर्योऽप्य एवतादृशोऽतस्तदनाक्रान्तं। अन्तरङ्गत्वे तद्विपरीतत्वमिति रेवं। अत्र प्रकृतिनित्यविधु
द्देशपतावच्छेदकाक्रान्तमपरिनिष्ठितत्वमित्युक्तौ लाघवेऽपि नञ्द्वयानिवेशादुक्तरीत्या पचतीत्यादौ निर्वाहेऽपि दध्याद्यावति। अप्रा
प्तिः अप्रवृत्तनित्यविधुद्देशपतावच्छेदकाक्रान्तत्वं तत्त्वमित्युक्तौ तु न विशेषः। अप्रवृत्तनित्यविधुद्देशपतावच्छेदकाक्रान्तत्वे परिनि
ष्ठितत्वमिति लक्षणे भवत्यस्त्वमा। तस्मादुक्तरीतिरेव युक्तेति दिक्। इतितदाहेतिदि। तिङिति रेतरद्वन्द्वे बहुवचनापत्तेराह समेति। अपत्तुदे
ड्तीयका अस्त्वेव तानतद्धितोत्पत्तिस्तत्र प्रातिपदिकाधिकारो व्यर्थ इति पूर्वकामाहत्तत्रोति ध्वनयन्नपूर्वकतेन त्विति। व्यर्थ इति सर्वत्रे
व्यर्थ इत्यर्थः। ननु पचति पठतीत्यादौ क्रियायाः कर्मादिमत्त्वेन तत्र च कति ङंतादि तीयाद्यापत्तिरत आह तिङन्तालिति। संख्येति
। संख्यावच्छिन्नेऽन्यसंख्याभावादित्यर्थः। औत्सर्गिकैकवचनेन तु गमके सत्येव। किं चैवं तिङन्ते ह्येव तत्त्वे नैव पदत्वे सिद्धे सुप्तिङन्त
मित्यत्र तिङ्ग्रहणं वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः। नन्वन्यसंख्याभावेऽपि तत्संख्यामादाय स्यादत आह संख्येति बोधकविषये गुर्जो
र्थानामितित्याय प्रवृत्तेरिति भावः। एतेन वाक्यात्स्यादुत्पत्तिनिरासाय इत्यपास्तम्। ननु धातुभ्यः सुपोऽभावाय सोऽस्त्वत आह धातुभ्य इ
ति। ननु स्त्वेतोऽप्यस्तद्धितनिवृत्त्यर्थः सोऽत आह तस्येति आदिनातेनेत्यादि परिग्रहः। नन्वेवमपि तस्येत्यादिना तिङ्रूपस्य समर्थविभ राम
क्तेर विग्रहणेन तिङन्तान्तद्धितत्वात् व्याहृत्यर्थः सोऽत आह तमपि विनिरेवे च स्वेतादिषु तेन तिङन्तादिष्वन्यप्रत्ययाभावेन तद्वय

र्थमेव तदाह नतेभ्य इति सुबन्ततिङन्तेभ्यः। एतेन वाक्यादुत्पत्तिः स्वार्थिके तिरस्तार्थः स इति कौस्तुभाद्युक्तमपास्तं। तदभावे। प्रातिप
दिकाधिकाराभावे। ननु सुबन्तेभ्यः प्राक्केवलप्रातिपदिकादेव तद्धितोत्पत्त्यर्थं सोऽत आह स्वार्थेति। संस्कृतस्य। क्रमेणेत्यादिः हे
त्वंतरमाह तस्येति। प्रथमोच्चारितादुच्चार्य धातोराह वोध्यादि ति प्रथमादित्यर्थः तेव्यापार इति भावः। इत्याद्यर्थस्येति पाठः। स्वार्थिके
त्यनेनापि तस्वार्थिकादिनिरासः। एवं च केवलप्रातिपदिकात्तद्धितविधानं व्यर्थमिति भावः। घटकतयोपस्थितप्रातिपदिकवि
शेषणत्वाभावाय आह प्राधान्यादिति। उपस्थितेति उक्तहेतुद्वयेनेति भावः। ननु तदधिकारेऽपि प्राधान्याभावात्कथं तद्विशेषणत्व
मत आह तदवधीति तत। अन्तरङ्गत्वादेरित्येतत। तेषां च सत्त्वाद्योऽत्र वाध्य इति भावः। नन्वेवमपि स्वाग्रात्रिाहामित्याद्युदाहृत एव
सर्वपाठादिती एवसिद्धिरेवात आह सर्वेति निकृतत्र पाठे एव नमानमिति यो मात्रत्वभावस्य सार्व इत्यत्रत प्रयोगस्य च मान
त्वात् सर्वस्य सपीत्यारभ्य तदा हस्येत्थमिति। लकुस्यानिप्रत्यय निमित्तकार्या ये सपालुगादेः प्राबल्यं बोधकोऽप्याप इत्यापो
येनापूर्वकतेन चेति। प्रत्ययात् अजः तस्य अन्तरादेरित्यस्य दोषः अजन्तावयवः एवमपेपि धमाति उक्तन्यायबोधक प्रत्ययोत्तरे
तिसत्रस्य सप्तमर्थतं ग्रहणानुवृत्तिरूपप्रमाणादित्यर्थः। अस्ति हि लक्षतमित्यादो लुक्तातरंगत्वमावे कवचनइत्यस्यपि निमित्तविना
पूर्वकतानलुमतेति निषेधेन लुकि विभक्तिपरत्वाभावात्तदहान्तरंगोति। विनापूर्वकस्येव लुकोपीत्यर्थः। एवेनतदविनापूर्वकव्याह
त्तिरपि नाममासादि संग्रहः। नन्वत्रापि लुकि न लुमतेति निषेधेन सुप्परत्वाभावात्सर्वस्य सपीत्यप्राप्त्यात्त्वमत्स्येवेतिन्यायविष

यत्याद्येषामानएवेति तत्राह सर्वस्येति। इत्यत्र इत्यादौ तदंतसप्तमीत्वात् तदंतं सप्तमीत्वमिति सिद्धांतो गौ कारात् तथा च विशेषणानुरोधेन ष
ष्ठ्यर्थे सप्तमीमंगीकृत्य सर्वस्य तत्स्य तस्यैव न विशिष्ट कार्यत्वेन तदाह प्रत्यय इति तस्याठकः नन्वक्रमिति सिद्धांते तस्मात् तस्यात न्नानेगौ कारोऽत आहा
त एवेति तदंगीकारादेवेत्यर्थः सर्वस्मामेति एत्र इति श्रुतौ तथा पाठादाह सर्वेति आश्रुदात्तत्वेति पूर्वपदप्रकृतस्वरेणेत्यादिः अन्य
था बहुव्रीहिकीलेनोदात्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तस्यैवातिप्राःस्यात्राघुदात्तस्य। ननु गर्गादिभ्य इत्यादौ तत्प्रकृतिकस्य वन्द्वादित्यर्थ
स्य लक्षणया गौ कारा व पूपकलेनानुदात्तादेरित्यत्रापि तथैवास्त्वित्या पूर्ययेना पूर्वकतेन चेति। मानेति असंभवाभावादित्तिभावः इ
दं च प्राचामनुरोधेनतद्ध्वनयन् सिद्धांतमाह वस्तुतइति। तत्रायिगर्गादिभ्य इत्यादाव पिनलक्षणेति अन्यथातिवोहेऽत्र घ
न्यवृत्तिकल्पनापात्रन्याप्यलात् तमेव प्रकारमाहगौगेति। प्रत्यय इत्यस्य सूत्रे समर्थानाम ध्येप्र थमोद्धारितवोध्यादित्यादिः तल
वेतिस्थपूर्वंवेत्यर्थः नन्वेवं तस्मादित्यस्यवाधेस्थवन्य प्रकृत्यंतराव्यवायेयिस्यादत आहे। तस्त्वतीति। उक्तहेतुद्वयेन स्त्वव्यवा
यांगौ कारेऽपितस्मादित्यनयात दृन्यथापवारणात्तद्वाधेमानाभावात्। अव्यदकुधाउेति वदितिभावः ननु वृसिद्धोयं प्रकारइति लक्ष
णोवोचितोऽत आहेतच्चेति उक्तार्थकथनमित्यर्थः तत्रहि चित्रागावोयस्य संतीत्यत्रमतुएकुतोनेति पूर्वकायामवयवादसामर्थ्ये
न समुदायादप्रातिपदिनवारणापरभाष्यव्याख्यावसरेननु प्रातिपदिकप्रकृतिकस्थवेतात्प्रत्यय इत्य प्रातिपदिकत्वादित्यपु राम
क्रमस्थवेतत्वादितिवक्तुं युक्तमितिचेन्नास्थवेतात्प्रत्ययोत्पत्तिः समर्थात्प्रत्ययः प्रातिपदिकात्तु परः स्यतइत्येवमाश्रयणोनस्य

वेतात्प्रत्यय इत्य प्रातिपदिकत्वादित्युक्तमस्थवेतत्वादितिवक्तुं युक्तमितिचेन्न। स्थवतात्प्रत्ययोत्पत्तिः समर्थात्प्रत्ययः प्राति प
दिकात्तु परः स्यतइत्येवमाश्रयणोनस्थवंतसमुदायस्य समासनियमेन वारणात्तथोक्तेरितितेनोक्तं। किंच तदधिकार
भावे समर्थानामित्यादिस्थवंतस्यैव विशेषणंस्यात्तस्यैवोपस्थितत्वात् तथा च कृत्तसंधिकार्यं तस्मात्तदुत्पत्तौ भानवइत्या
घसिद्धापत्तिः लकाश्रोकारसहितस्यनिवृत्तेऽन्नदधिकारेतु तस्मात्समर्थात्स्यैवतद्विशेषणं एवं चातरेगौतिस्यायाविषयोक्ते ए
वपरिनिष्ठितत्वमतएव पंचखट्वइत्यादावेकादेशात्प्राकटापोलुकु इतिवोध्यं तदाहेत्यन्यत्रेति। उ पेत्वाद्याविस्यर्थः लिंगे
तिलिंगवोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः। कुमारश्रमणादिभिरित्यादि तापकस्यविशेषापेक्षत्वाद्विशेषग्रहणएव प्र
वृत्तिप्रतिप्रकाशादिग्रंथासंगतिं सूचयितुमाहेप्यंचेति। उक्तपरिभाषाचेत्यर्थः आधिहतुमाहानयेति एतस्याच सत्यांनार्थाद्याव ग्र
हणोनैत्यनेनेतिभावः द्वितीये हेतुमाहविशेषेति। वहुतरोल्लेदेति। अयस्कुंभीत्यादि। नन्वेतावतानयाविशिष्टे प्रातिपदिकत्वातिदेशा
लाभेऽस्तथापि वहुव्रीहिरिति। सूत्रभाष्यासंगतिरत आह तदापीति। अनेनउक्तवचनेन। अतएवाउभयग्रहणेप्रवृत्तौ भयधर्मातिदे
शालाभोदवेत्यर्थः आपादितइत्यत्रान्वयः सकवितिनघृतश्चेति कवित्यर्थः। अन्यथानुतलापधर्मानतिदेशेनु। नघं तानामि
ति। नघेतप्रकृतिकस्थवेतोतरपदकोवहुव्रीहिरित्यर्थः चोवालेकारोऽदृत्यन्यत्। अत्राल्पोकायांतथैव परिहरणचितइति भावः। ननु समा
सांतविधेनेतिप्राक्सूत्रभाष्यविरोधोस्य भाष्यस्यात आह सप्तमेति। तदितिमूलोक्तेत्यर्थः एवमग्रेपि समुदायेत्यस्य यतइत्यादिः तदेशोस

मुदायं प्रोद्दत्याप्यपदाति। उक्तभाष्यस्येति शेषः॥ तथा च तद्देवदत्तेति यामकं। अत एव स्वरविधावेव समासे संघातग्रहणे तत्र दोषोक्ति
रिति भावः॥ ननूक्तफलाय स्वारग्रहणेपि उक्तादाव निर्वाहोऽत आह स्वाविति। सिद्धेः अत्र विप्रिच्छा तद्धितः अन्यथा लोहितिके
त्यादिवदावेव स्यादिति भावः आदिना युवतिकेत्यादि परिग्रहः॥ ननु पुंवद्भावाद्ह्रस्वत्वं विप्रतिषेधेनेति वार्तिके हारदकइत्यत्र पुंवद्भा
वावकाशप्रदर्शनपरभाष्यप्रामाण्येन कप्रत्ययस्यापि तसिलादिषु पाठाव पूपके लाघुवतिकायुवतितरो त्यत्र पुंवद्भावन्न कश्चिद्दोष
षोऽत आह जातेरिति। नन्वेषां न जातिवाचकत्वमत आह वयो धेति ननु स्त्रीप्रत्ययांतात् तद्धितोत्पत्त्यंगीकारेऽतिप्रसंगोऽत आह तच्चेति
तद्धितग्रहणं चेत्यर्थः॥ आदिनाऽत्यंतस्वार्थिकपरिग्रहः व्याख्यानादिति। लक्ष्यानुरोधादित्यर्थः युनोतिरिति। उक्तार्थेति
त्यापत्तु स्त्रीप्रत्ययप्रकरणेनेति भावः एवं चेति लक्ष्यानुरोधेनातस्यात तद्व्यपरत्वे चेत्यर्थः॥ आरभ्येत्यनेन समासांतपरिग्रहः व्याख्या
नादिति। प्रावग्रहणस्य स्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षणत्वस्य प्रत्याख्यानानुरोधेनावश्यकत्वेन तत्स्त्रियाः तद्धितस्यैव तेन ग्रहणमिति
सूत्रमतेपि यन्नास्तीत्यत्र तदसंबंधः अत्यंतस्वार्थिकादिषु तु तेषामतिरिक्तार्थाभावेन परिपूर्णमिति न्यायाविषयतया सुवंता
त्तद्धितइति सिद्धांतस्य आपोः प्राक्प्रवृत्तेश्चाभावात् तदसंबंधान्न चार्थाभावेनैव सिद्धांतारक्तेत्यधिकमिति वाच्यं। प्रत्ययइ
तिमहासंज्ञानुपपत्तेः प्रकृत्यर्थोपेक्षयाऽत्यः परं वाच्यो घोत्यो यानास्तीत्यन्ये देत तद्भावित्यादिवचनान्यतरवैयर्थ्यं; अत एव स्वा णमः
र्थिकइति तत्र व्यवहारः अत्यंतत्वं तु कुत्साद्यप्रवेशेनेत्यर्थः॥ उक्तार्थेत्यापकं सूचयितुमाह तत एवेति। तत्रेति तदसंबंधादेवेत्यर्थः

पा८

उक्तार्थसूत्रद्वयभाष्याभ्यां द्रढयति अत्यंतेत्यादि। सिद्धिरित्यंतेनाष्ठवुत्पत्तेः प्रागुत्पत्तेश्चेत्यपि बोध्यं। प्रयोजनमित्यस्याद्दूर्व
चनाभावइत्यनेनान्वयः पादार्थस्यपादार्थस्य नतु तद्वृत्तुः एकत्वेति। वीप्साविषयव्याप्तिबोधसमये तदा तद्गतैकत्वस्यान
नुभवादित्यर्थः पदत्वाभावादिति अत्यंतस्वार्थिकत्वात्ष्ठवुत्पत्तेः पूर्वमेवायं तद्धितइति भावः प्रागिति। तदनेनांतरं तु तेनोक्तत्वा
त्वेपदाधिकारे तु यदवाच्यस्य वीप्साया गाभावान्न दोषः एततत्तेषां ततः प्राक्भवनात्तत्रहि। सांहटिनमित्यत्रहि। परिभाषा
भावेइति शेषः॥ इनुणीति इनुणितीनुणीत्यर्थः कूर्दधातोरिति शेषः अण अ अणितु णइत्यनेन स्वार्थिकत्वेन। अत्यंतस्वा
र्थिकानां ष्ठवुत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पत्तेः॥ विभक्तेस्तु स्वार्थबहिर्भूतसंख्याद्यर्थकत्वात् बहिरंगत्वमिति भावः॥ इदं भाष्योक्तेष्ठवेतान्नद
नुत्पन्नादेव संभवति नान्यथा तदाह तिष्ठापीति। अत्यंतस्वार्थिकाणोपि अपि समाससमुच्चायकः॥ विप्रिच्छादिति कुइहणइति
न्यायेनेति भावः॥ एवमग्रेपि रूपेतिसमित्यस्य बोध्यतिभावः गति कारेतु परिभाषांगीकारे तु न दोषइत्याह प्रागिति। उक्तेति। उक्ते
ति अणो इनुणं तत्स्वरूपाधिकपदार्थसापेक्षतया बहिरंगतयातन्निरूपितांतरंगत्वादित्यर्थः॥ एवं च तत्र तदसंबंध एव। अत एव:
प्रावग्रहणस्य तदर्थत्वे समासांतेषु होषं स्वार्थिकत्वेभोक्तो प्राप्येन परिहृत्य कथं कालिकेत्यादि कृत पूर्वको त्यपि तु। लोहितकेति
सिद्धिस्तु वचनेनैव अत्यंतस्वार्थिकतरवादेरपि प्रावाद्यंतादत्तमभिधानमेव सित्यभिधाने एतिकेत्येवमेवेवोक्तन्यायेनैव सिद्धौ
प्रावग्रहणं व्यर्थमेव। किंच समासांतप्रकरणे प्रातिपदिकस्याप्यसंबंधः तस्य म व स्या या वा कस्या प्रातिपदिकत्वादिति दिक्

तदाहेत्यन्यत्रेति। गुरुर्गुरुः खरो घोतादावित्यर्थः॥ स्वौजसमौ ऽ इत्यत्र पच्यक्षशब्दानीति प्रकारः। तत्र बहूनां लक्षल्पनेनागतिकत्वाद् सत्वकः
ल्पनेन च गौरवापत्तेः इतरेतरद्वंद्व इति रत्नाकरः। तन्मात्र बहुवचनस्य सौत्रत्वात् लुकि गौरवापत्तेरत आह सूत्र इति। ननु संज्ञायाः कार्यार्थ
त्वेनात्र तदभावेन कथं संज्ञाप्राये नापि कृतेनेचेति। ननु लोपमात्रफलिके संज्ञाने अकार्यं लोप इति भाष्योक्तेः अन्यथा काम्यचः कस्या
पित्त्वापत्तिरत आह तत्रेति। अवर्णात्सौ ऽसो पूर्व इत्यादावित्यर्थः। यथा चैतत्तथा स्पष्टं मम मन्त्राचरिता यौ नौ। चरिता यौ त्री
रणां तामेषां वर्णानामित्यर्थः॥ लोपेति। लोपफलके यदि लेत्त्वीकारेदित्यर्थः। तथा च यत्र लोपे सति तद्देव्य तत्र तदनेनीकारस्तु
क्तभाष्यार्थः अत एव काम्यजादेर्नापत्तिस्तदाह काम्येति। तन्मात्रेति लोपमात्रेत्यर्थः तस्यानुबन्धकारणेनापि सिद्धेरिति भावः। विभक्तिश्चे
त्यस्य मध्ये ऽवष्ट्रखे संज्ञा तिमाह नवीति जसादिषु सादेः प्राप्ते संज्ञाभावाय वस्यमाणोत्पादिः। अन्यथा च काराभावे पौगपद्यं तु एक
संज्ञाधिकारेण बाधितेति। अत एव धातुवचनदूषणमप्रमाणात् आत आह पर्याय इति। नन्वेवं त्री णि त्रीणीत्यस्यानन्तु द्वन्द्वावछन
आवीत्यादौ निर्वाहे पि। प्रथमयोरित्यादौ ऽलोप ऽत आह प्रथमेति। वाक्ययोरित्यस्यात्रिकयोरिति शेषः। व्याख्यानादित्यस्यार्थमाहान्यथे
ति। तयोरग्रहणे अचीत्यनुवृत्तेरेव पूर्वकत्वात्स्वाबोरिति द्वयं च मत आह द्वौ जसोरिति। किंच तस्माच्छस इति लिंगमप्यत्र बोध्यं। ननु विभ
क्तिप्रदेशेषु सुप्तिङः पदाभ्यामेव व्यवहारे किं विभक्तिसंज्ञयेत्यत आह विभेति। नापत्तेरितिते षां प्राग्दिशीयत्वेन विभक्तिलोपस्य राम:
तिङः भिन्नत्वात्। ननु एवं तेषामपि सुप्तं स्या त्यत आह तेषामिति। प्राग्दिशीयानामित्यर्थः॥ प्राग्दिशः सुबंतिन्यासेनेति भावः॥

MEMORIAL

।तिङः संज्ञातु न कृता तदंता नरवाधापत्तेः रामइहेत्यादौ निघातापत्तेश्चेति दिक्। प्रथमं प्राग्दीनां तत्त्ववारणायाह स्त्रीलिंगादइति। इति का डादि
निरासायाह। वैष्णाकेति। एतद्रूपमात्रनिरासायाह सिनोति। कारकप्रकरणादावितिभावः। प्रत्याहारादितिसप्तमी बहुवचनं तेन एकस्या
नेकसंज्ञाविधिवैयर्थ्यापत्तेः। अन्वयमोपलायाह षष्ठीति। सीमान्यसूत्रेण सिद्धत्वादाह नियमेति बहुष्विति सत्ताभिप्रायं द्विवचनं। यत्तु
बहुष्विति सूत्रभाष्यप्रामाण्यादाप्राप्तइति एकद्विबहुशब्दान्याविषयमिति तन्नेति ध्वनयन्नाह। हेत्यादिना सख्यापरीलक्षणायेति भावः। इहसू
त्रेइत्यस्य फलमाह लोकिकेति अत एव तुः प्रयुक्तः भाष्यादी तिसंख्यायाव्ययास्त्वेति सूत्र भाष्यादीत्यर्थः प्रायइत्यस्य फलं लोकिकेति
अत एव तुः प्रयुक्तः भाष्यानुलमाह क्वचिदिति। आरोपेणाक्षदार्थे संख्योपांत्रमानेसूचयितुमाहातएवेति। क्वचित्पाशोधुत्वादेव
कथाद्वित्वेइति पाठः आदिना केषांबहुत्वे इत्यस्य परिग्रहः। भाष्ये। बहुष्विति सूत्रे। नन्वन्यादिवाचकेकशब्दस्य कुतो न ग्रहणमत आहैकेति
नन्वेवमव्ययादिभ्यो नस्यात्संख्याभावादत आहैकेति। इतः ग इति सामान्यसूत्रमित्यर्थः। द्विबकोर्द्विबहुवचने इत्यपरं कार्यमिति भावः। वच
नेति वचनस्य प्रयोगेत्यर्थः। द्व्येकयोरिति साहचर्याद्बहुशब्दस्यापि संख्यापरत्वमिति सूचयितुमाह। बह्विति। अत्र सूत्रे। एतेन लोके प्राय
दितिसूचितं। व्यापकेति अन्यतमसंख्येत्यादिः एतावतैव बहुत्वसंख्याव्यवहारः एतेन बहवइत्युक्ते कतीति संख्याविशेषप्रश्नाकांक्षायाजा
यमानत्वेन बहुत्वस्यानियतपरिच्छेदकत्वोभावान्नसंख्यात्वमित्यपास्तं। नन्वेवं बहुवचनासंगतिरत आह। बहुवेति तत्फलमाहतेने
ति बहुः पर्वतइत्यादौन चतुत्रयरत्वादेकवचनं स्वौजसिति वाक्ये बहुवचनस्यैव परत्वात्। एषां वनियामकत्वेन तदेकवाक्यत्वात् एतेन

तथा च निर्वाहाद्बहुवचनं सार्थकमिति कौस्तुभाद्युक्तमपास्तं। नन्वेवं दाराद्याहेत्वाम्रत्रयेकत्वात्तन्न स्यादत आह दारादिति। पूर्वैवैलक्षणपसूचक
त्वा नन्वेवमेकस्मिन्नपि द्वित्वे बहुत्वे वा द्वित्वं स्यादत आह। सचेति। आरोपश्चेत्यर्थः। कौण्डादिष्विद्धव्यवहारस्य प्राबल्यमिति ध्वनयितुमाहम
तदारेति। अयं समासे प्रयोगः। अत एव श्राकरभाष्ये इत्यादिरूपदृष्टांतं वित्यर्थः। आरोपेऽवयवगतबहुत्वारोपे। तथा चेद्वह्व्यवहारादिति
भावः। तत्र मानं सूचयति अत एवेति। सति तु दृष्टव्यवहारे तथाभवत्येवेत्याहितेनेति। तदनुसारेण तदारोपणोत्पत्त्येः आदिना आचार्या
कप्ययंतीत्यादि संग्रहः। नन्वेकवचनादिसंज्ञानां रूढत्वेऽर्थप्रत्यायनं यमभेदेन दोषधारणास्यस्तत्रद्वयावच्छेदकत्वेपि नान्वर्थत्वेऽत आहा
न्वर्थेति। एकदेशोऽत्र सर्वेतस्य तदाहसर्वेतेति। कार्यकालपक्षे चेदं। सूत्रात्तदुत्तरसूत्रात्। सरूपाणामेवेतीति ननु विरूपाणामित्यर्थः। ओ
त्तमादिषु रूपसमूहत्वाभावादेवनाति प्रसंगात आह भ्यामिति तत्तदादावित्यर्थः। ओत्तमादिषु वैरूप्यात्। एवकारस्यान्वयितावच्छेदकावच्छे
देनान्वयेतात्पर्यग्राहकत्वेन विभक्तित्वावच्छेदेन सारूप्यान्वयत्वाभात् अन्यथैकशेषसूत्रारंभेन सामानाधिकरण्येन स्यादिति भावः। नन्वे
वमुपस्थितत्वात्तदवच्छेदेन तल्लाभे तत्सर्वार्थमित्यापृपे नाशेकत्तेन चैकेति। प्राक्पूर्वविभक्तिवत्ताद्भूतादीनामप्युपस्थितत्वप्रकरणं
तुल्यसमानामित्यापृयेनसमाधत्ते प्रशिवेति। पुंवदिति भस्याढ इत्यादिना। आदिना कडारादीननुपदनिमित्तत्वेन बहिरंगतदादीदोदी
नामसिद्धत्वादेवकारापकर्षेपितयोस्तत्रैकशेषोदुर्वारोऽत आह लौकिकइति। सारूप्येतस्याउपलक्षणत्वेनतत्र अनिमित्तत्वफलमाह राम
एकेति चहल्यर्थं तदपवादत्वव्यवहारस्यान्यत्र सत्त्वः। अत एवावैरूप्यमपि यातिपाद। कोशेरव। अतएव च संज्ञासर्वेनाम्नो यथामाघोरे

कशेषः अन्यथा त्रसिप्रथमेद्वित्ववैरूप्यान्नस्यात इति वोध्यं। कारकस्यैत्यनेन विभक्त्यंततेन तास्सूचिता समभिव्याहृतानेकपदप्रयोगाद्
पतात्पर्यग्राहकात्साहित्यानवच्छिन्नतयोपस्थितेः अत्र भिन्नानिप्रवृत्तानानिमित्ताश्च तदर्थोपस्थितयः प्रत्येकान्वयविषयाः स
मूहालंबनात्मकोबोधः अनेकज्ञानयोगपद्यस्यापिपातंजलैरंगीकारात इति भावः। तदाह सर्वत्रेति प्रत्येकमिति शेषः। न चात्र प्राञ्चोये
कशेषेणानिपोहः तथा सति एकशेषेतच्छब्दमयोदयेतरनिवृत्ति पूर्वेकावस्थितेरेव प्रतीत्यालोपादिस्यात इत्यवष्टिघमाणस्यैव ल
घुमानापत्तेः मिधायकत्वावच्छेदकत्वेनैकपदजन्यैकोपस्थितिविषयाणां पृथ्ववेतादि। पदवदेकत्रान्वयस्यैवौचित्येन च विभक्त्यर्थव्या
सज्यवृत्ति संख्यान्वयेतावच्छेदकधर्मावच्छेदकत्वेन साहित्यभानावच्छेदकतया चात्रानेकत्रान्वयस्यतद्रूपपादत्वात्तात्तुल्यरूपत्वेति।
तदुक्तं अक्षादिषु यथा भिन्ना भेक्षभेदादिविक्रियाः प्रयोगकालाभेदेपि प्रतिभेदं पृथक्स्थिताः अक्षाणां तेत्रिणां तेऽत्रोपायस्तुल्यरू
पतेति। एतेन तुल्यरूपत्वे सत्यनेकार्थबोधकत्वं तल्लक्षणे सूचितं। एकस्मां घाविषयोदाहरणमाह एवमिति ऽतावत्। इत्यपीत्यस्यभ
वतितंत्रेणेति शेषः नन्वत्र न वास्तवं तत्र व्यवहारणमाह एवमितिऽक्तवत् इत्यपीत्यस्यभवतितंत्रेणेति शेषः नन्वत्र न वास्तवं तत्र व्यव
हारतात्कारकप्राक्तिमतां भित्रक्रियान्वयितया बोधेन श्रोतुरनेकानुसंधानाद्बोधेनावृत्तेरेव तात्विकत्वात्। अनेकार्थतात्पर्यग्राहक
प्रकरणादीनां क्रमेणानानात्क्रमेणोपस्थितौ बोधेनावृत्तव्यवहारांगीकारात ऽचारणका मात्रेणात्तत्र व्यवहारोगौणोऽत आह।
तंत्रेमिति। यत्तु अर्थभेदाच्छब्दभेद इति मते सकृदुच्चारितत्वोपपुष्टव्यापारान्निरपमनाविरहेणानेकशाब्दानां भेदात्पन्हवेनोच्चारणमित्याघः

अर्थभेदेपिपृथग्वैकार्थित्वितिमतेतात्त्वोघघटव्यापारप्रकारणितैकपदहेतैकहृतेगतानोकफलव्यापेत्वनिकार्थसंबंधेनानेकार्थबोधादृर्थतंत्रमिति
केचित्तन्नअक्षादिस्थलेऽपपत्त्याप्राक्भेदेपिलोकानांभेदाप्रतीतेःपटादिष्वर्थभेदाभावेनोपपत्त्यापिभेदाभावात्त्वोधमिरनेकपदार्थानां
ननुमवाद्यातत्राहपाहुस्येति।मतद्वयेपीत्यादि।पाहुरन्वयव्यतिरेकसत्वेद्दतिभावः।तत्सहलो।पाहुस्यपर्यायपरिहत्तिसहलेऽभयत्रापिस
क्षदनुसंहितैकपदार्थेनयुगपदनेकार्थबोधः।तत्राबोदाहरणमध्ये।अस्यापाप्युक्तः।इदमुभयमपिप्रातिपदिकंतत्रैएकक्रियादावेवान्व
यसत्वात्तादुक्तंहृद्दे।सकृदुच्चरितःपाहुःसकृदर्थंगमयतीतितत्राशादान्वयीति।तथाचक्कचिद्विभक्त्यंततमनेकशानयोगपद्येछाचित्रा
तिपदिकतंत्रेसमूहात्मकमेकमेवतदर्थत्वात्रानमित्यत्रान्वयनेकपदसमभिव्याहारत्वाद्धृथेकपदसमभिव्याहारस्यनियामकत्वादितिवो
ध्यं।तत्फलंतुनियमफलंतुप्रत्यर्थेति।अक्षाभन्ध्येतामक्षाशेर्थंतीमित्यादावर्थमर्थः।अपिरर्थावयौप्रतीत्यादिव्यक्ष्यमाणसमुच्चायकः
अतएवाहकदाचिदिति।तत्राघेवीजत्योक्तलोदत्येप्रमाणयतिअतएवेति।सहविवक्षावद्यत्वादैवेत्यर्थः।असहविवक्षायामेक
शेषेतुतत्रास्यसावकाशत्वानिरवकाशत्वाभावेनभाष्योक्तिरसंगतास्यादितिभावः।।तत्रैवदोषांतरमाह।किंचेतितत्रस्ट्रौऽक्त
नियमप्रवृत्तौअन्यत्रअसहविवक्षायांसंभवेति।पयःपयोनयतीत्यत्रवारणायसहविवक्षायामेवैकशेषइत्यर्थलाभायचेकग्रह
णमितिरत्नाकरेकिंचनन्वेवमसहविवक्षायांतंत्रापतिरतआहासहेतिद्वन्द्वादौत्यस्येपमेवेत्यत्रान्वयः।एकशेषेतुबहुवचनादिवदाम
चनापत्तिरितिभावः।भक्तिमहविलोकनप्रणयिनीनीलोत्पलस्पर्धिनोध्यानालंबनतांसमाधिनिरतैर्नीतेहितप्राप्तयेलावण्यानस्ह

सवैसिकमलासंकोचदीक्षागुरूदुर्गामागेणनीललोहितसमित्स्वीकारवैश्वानरासत्यप्रीतिविधानदक्षविजयप्राभावभीमप्रभोसामाश्रि
वरधीरवत्सरपूर्तवैरिचमूत्क्षिपाः।अत्रविदुषांमानसामिन्नमानसाधिकारकध्वंसेत्यापर्थः।।तत्रप्राक्षीयप्रयोगविरोधंपरिह
रतिनचेतिइतद्दृत्येवकथादितिभावः।गौरवमितिप्रतिपत्तिगौरवमित्यर्थः।उभयाश्रयणादितिभावः।आश्रयणेतेजियः।दोन्वय
ननुद्वंद्वनिवृत्तिःफलमुक्तमितिकथंप्रत्याख्यानमतआहानेकेतितत्रसाहित्येनेन्वकशेषस्यसहविवक्षाविषयत्वेकपमन्य
त्रातदुक्तिरतआहद्विरितिआदिनाअक्षाभत्र्येतामित्यादितत्रपरद्वतिसमानफलकत्वान्नपक्षकद्रत्यर्थः।असहविवक्षायांविभ
क्त्यंततेत्रीणीकाणादितिभावः।तत्रापिविशेषसिद्धांतमभूतमाहसचोक्तेति।अनन्यार्थेकग्रहणेनयस्यांविभक्तावेकशेषस्तांविभक्तौ
सरूपाणामित्यर्थेनयामाहाविकशेषोनोजसादाविति।खंडनकारोक्तिखंडयतिएकेतिस्वच्छार्थमित्यस्यव्याख्याएकस्यासाधुता
पत्तेः।अनभिधानेचमानेसत्रानर्थक्यापत्तिश्चघटघटावित्यस्यापितत्तएववारणानतनवघटघटमित्यतद्वघटद्रत्यतःसमूहाप्रती
त्याकथमेकशेषःअत्रापिप्रकरणादिगमकवशात्तत्प्रतीतौवाधकीभावात्अन्यथाऽनेकब्राह्मणंभोजयेतिसामानाधिकरण्यानुप
पत्तिः।अतएवनब्राह्मणंहन्यादित्यादौव्यक्तिपक्षेऽनेकब्राह्मणहननादावपिप्रत्यवायःप्राक्षकृतानिषेधःसमूहस्यप्राधान्यादेक
वचनेहननान्वयस्तुतत्रवाधातव्यक्तिध्वेवब्राह्मणानोप्रातेभोऽयतामितिवत्पद्वतिरत्नाकरेक्रतत्वंदुमतिसमाहारेतिएकवदितिनपुं
सकमनपुंसकेनेत्येवसमाहारेतरेतरायंतादृश्द्वेविवहाताऽनीमातिवस्त्राणीत्यादिसिध्यानदैयर्थ्यादितिभावः।एतेनोक्तदापकादितरेतरद्वंद्व

विषयेतद्विधानेपिसमाहारद्वंद्वविषयेऽपवादाभावात् घटघटमितिद्वंद्वापत्तिः नचाहस्तुसमाहारस्यैवात्रापनभिधानात्तद्भावद्दन्तिवाच्यं। तत्रस
माहरणस्यवाधवदत्रतद्भावादित्याशंक्यैवकारापकर्षेणसरूपाणामेकशेषएवद्वन्द्वोनान्यइतिव्याख्यानेनतत्ससमाहृतिसिद्धिमित्यभिप्रेत्यमेतो
क्तमपास्तंऽक्तयुक्तेरेवापकर्षोव्यर्थइतिस्वरूपवंश्रापविरोधापत्तेः तदपकर्षस्याफलस्यान्याया प्राग्युक्तत्वात्योनःपुनंपोनःपुनि
कद्वन्त्वादौतद्धितद्वन्द्वेमातमातम्पांमातमात्रोरित्यादौद्वंद्वस्यचानापत्तेश्चेतिदिक्।अनेकंग्रहणमित्यादौतुलक्षणया
सामानाधिकरण्यंबोध्यंशेषग्रहणंचतिद्वन्त्तिमदवस्थानवाचीतिरत्नाकरीयसंगत्याग्राहेकेति एतत्सबोध्यएववाक्यं।अन्यथापदार्थ
कदेशत्वान्वयस्यात्ततत्रतयोर्मध्येनान्वयेकथंबोधोऽतआहतत्रेतिनिवृत्तेलोपवच्छष्टीयत्वेसतीत्यर्थः।लक्षणोजिमनसंग्रहायाहवृत्त्येति
एतेनतत्स्मरणात्क्षोधइतिनिरस्तंऽक्तयुक्तेः।प्रत्ययानामितिकृत्यत्तिमत्तापत्तेः।एकशेषशास्त्रमज्ञानतोबोधानापत्तेश्च।अनेके
तितत्फलानुकूलत्वेनफलाश्रयवयवानामित्यर्थः।निवृत्तेतिशाब्दशक्तिस्वाभाव्येनधातुवाच्यक्रियायास्ततःकर्मादिभेदेपिनिवृत्तभेदा
याएवप्रतीतेरितिभावः।संख्यापदरतयाआहद्विवत्वोरपीतिएतावदेतितत्मत्रित्यत्यर्थः।एकइतिअंतरतमइत्यर्थः।तदाहतथाचे
तिअन्यतरस्याम्प्रमाणाभावात्तदेशावयुभयसाम्यमाहयस्यापिप्रसज्येतेत्यर्थः।उभयोरन्तर्गतेनचेतिआघशेषस्यैकलादाहकदा
चिदितिअन्यत्रातिप्रसंगोनिराचष्टेएकोदीतिएकश्चैकश्चद्वौचेत्पादावितिभावः।अभ्यर्हितत्वादुपस्थितिक्रमाद्वाएकशेषशब्द रामः
स्यपूर्वनिपातः।गार्ग्यइत्यादौपितुरेकत्वात्प्रकृतिरेकापत्रस्तुवहवःप्रापूर्वंतिपघापितयापियतित्यत्रवन्तैकाविवक्षयानेवारणीयास्तु

दाहेत्यलमिति।आपत्तुहिफलमाहतेनेपितिअतएवाहप्रत्ययेतीतिचासरणाहाविलेऽतोहातत्वापत्तिराघुदात्तस्सःयत्तुचुदुषः
प्रत्ययस्येतिवाच्येयोगविभागादनित्यमिदंतेनचुंचुपादौनेत्वमितिरत्नाकरस्तन्नभाष्यानुक्तत्वात्तदध्वनयन्नाहचुंचुपावितितद्धे
येआहपरेतिडादेरित्वानापत्योपदेशपदाननुवृत्तिरितितत्तात्पर्यतस्यखंडितत्वाच्चाटेरचोपेवमित्वाभावइतिबोध्यं।अतएवतत्र
युक्तविभक्तित्वादेवनस्याइतिसूचिमाहमाष्येत्वितिननुतथैवकृतौनोक्तमतआहान्यत्रेतिहानीमिन्नेइत्यर्थः।चौवाक्यालंकारे
लोपासिद्धत्वंवहिरंगतया।एतेनतथाशास्त्रिदंस्याद्युक्तमपास्तंवाध्यविशेषचिंतायांकारमकमाहातएवेतिऽक्तन्यायांगिकारा
देवेत्यर्थः।नहैपाष्येमितिअचीत्यनुवृत्तौबाधकाभावादित्यर्थः।।अनंतरणानित्यस्यप्रतिपक्षिणोवाच्यत्वंनोक्तिरयुक्तोऽतआहा
नंतरेतितथाचोतदलमव्यवहितापेक्षंनव्यवहितापेक्षमितिभावः।ननुतुल्यधर्माणामन्वितसंज्ञावतदंतसंज्ञाभावायत्तदावप्रय
कमतआह।संवुद्धावितिव्यवहारात्सोत्रातत्तदंतस्येतितथाहिसतिएङ्ह्रस्वादित्यत्रं।गाहपामावेनहेकतरादित्यस्यासिद्धि।
एतेनतदर्थतादितिशास्त्रिदस्याद्युक्तंसामंत्रितमित्यत्रत्यामनोरमास्तमत्वाचिंत्या।अन्वर्थसंज्ञावत्तऽदेशस्यापितुल्यत्वात्ताव
प्रत्ययमात्रस्यैवेतिसौकाप्रादितिशास्त्रधुर्ताचापास्तंतद्ध्वनयन्नाहतस्मादितिकार्यकालपक्षेणाहसंवुद्धेरितिअप्राइतिअग्यासं
ज्ञासत्रघटकेत्यर्थः।परिभायांतदंशस्यप्रत्ययेइत्येतयोगविभागेनतदंशमलकत्वाजहाहप्रत्ययेइतिशेषमाहस्वत्येति।इये
तिधअयमेववाचात्राक्षेपपदार्थः।।तथाचानद्विशेषणत्वेमेऽदेरितिपूर्वतदंतविधिःतदंतांशास्तुनप्रत्ययविधावितिनिषेधातद्

दमेव सूचयितुमत्रोगसंज्ञासूत्रानुसरणम् ननु प्रसिद्धाक्षेप एवात्र कुतो नात आह अनुमानेति अनेन तस्याजिरि क्तत्वं निरस्तमुत्पत्तिर्वैचित्र्ये
रागहत्यनुपस्थितस्यापि शब्दाद्व्यन्वयसंभवादाह फलेति दोषान्तरमाह किंचेति प्रयोगेष्विति शेषः अतएवाह शब्दाद्विति अतएव उक्तहेतु
द्वयादेवात्रेदित्यस्य समाहितमाख्येदित्यत्रान्वयः प्रत्ययेष्विति सप्तम्यन्तं आपूंकेति तदंतविधिनाविशिष्टस्य प्रत्ययान्तत्वादिति भाव
। यस्मादिति एवं च विशिष्टस्य न प्रत्ययान्तत्वमिति नीकं दोष इति भावः एतेन तत्र परस्पर प्रति अंग प्रत्ययसंज्ञाभावादिति भाष्यमु
पप्रकृतिमत्तेरेण प्रत्ययस्याभावात् तद्विधौ निमित्तत्वेनाश्रयणाच्च प्रकृतिः प्रत्ययनिमित्तप्रत्यये परतोंऽगसंज्ञाविधानादौ प्रत्ययायो
क्षं तत्रान्यतरस्मिन्नुपादेये यमानेऽव्यभिचारादितराक्षेप इति कैयटोक्तमपास्तं तद्धितेति द्विगोरिति तस्यैवांगपदार्थत्वाद्दाहीति
तस्य विशेष्यं मूलोक्तं समूलयति हलश्चाविति ह्रस्वान्तानां प्रकृतिरित्याह प्रकृत्येति अणन्तस्यांग … ताद्ध्रस्वांताच्चेत्यर्थात् हेक
रादित्यत्र तावताप्यदोषात् प्राचांमते नाहोभ घतइति स्मिन्नूंति तदभावादाह तत्स्वीकारेपीति ङ भयत आश्रयस्येऽतादिवद्भाव
स्वीकारेपीत्यर्थः तेन मे … दिशा दाह ह्रस्वेति ननु स्यान्निरूपातिदेशेन तत्संभवोऽत आह तादृष्येति … उभयत आश्रयेणा
दिवत्त्वाभावात् हे ज्ञाने त्यो दोपरत्वात्फ … ह्रस्वात्परसंबुद्ध्याभावान्न लोपो न स्यादिति तदर्थं तथा व्याख्यानेत्त ताह ह्रस्वग्रहणे हलो
विशेषणं न बुद्धेरिति नोभयत आश्रयणमेतेन स्रोपः सोरिति निष्कर्षः परास्त इति शास्त्रीत तत्त्वं … याह एतत्तदर्थमेवेत्यस्यार्थमा रामः
हमस्येति ङकारोत्येति भावः ननु ह्रस्वांतांग … मंतवद्भावेन लौकिकेनैकदेशेति न्यायेन संबुद्धित्वं मस्यात आह । धेतिति तत्र न्यूनचिका

रेएवतत्प्रवृत्तेः हेत्वंतरमाह केचिदिति येन विधिरित्यत्र भाष्ये कैयटयोर्ध्वनितमिदं ननु शास्त्रीयोऽस्तु सः तस्य तत्रापि एङ्ह्रस्वादित्यादौ प्रवृत्तेरत आह । म
कारस्येति अत एव उभयोरप्रवृत्तेरेव । एतेन तत्र तदप्रवृत्त्यर्थं पूर्वं ग्रहणमिति शाब्दयुक्तमपास्तं सिद्धांते शंकते नचेति अलविधित्वेनास्था
नत्वे धाविति निषेधादिति शेषोऽत तस्य संबुद्धित्वस्य अलिति अणादेरप्यकविधेयताकत्वाभावादित्यर्थः तस्येत्यस्य संबुद्धिसंज्ञा
सूत्रस्येत्यर्थे तु यथाश्रुतमेव साधु तथा च तस्या अपि विशिष्टसत्वेनास्य स्तएमनल्विधित्वमिति भावः एतन ङकारोत्या साफल्ये
न सेताकृत बहिरंगत्वाभावादाह … रेति पूर्वं मंतरंगं परं बहिरंगमिति भावः नन्विना सहितस्येत्यस्य संबोधने लोपाना पतिरत आह सेपेः
ति अनेनहे शादृमत्तिः … तोटतिहेत्तद्धादिपरिग्रहः अत्येति एतेन तदर्थमेङ्ग्रहणमावश्यकमेवेति दंङ्युक्तमपास्तं अत एव मूले हे विस्रो
इति प्रत्युदाहरणांतरं दत्तं इति … इति एतेन ह्रस्वांताद्विहितस्येत्यर्थे न गुणे जातपि न क्षतिरिति प्र… इति शाब्दयुक्तमपास्तं हेत्व स्मी
त्यादाव व्याप्तेः परिभाषाबाधमानाभावाच्च न नु गुणे कृते संनिपातपरिभाषया लोपो न स्यात् एङ्ग्रहणस्य सेदित्यादौ सावकाशत्वाद
त आह सामर्थ्यादेवेति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यादेवेत्यर्थः से प्रभृत्यर्थत्वे ग्रहणमेवका … मितियुक्तमेव … त विनिर्णा … त्वनिधा
नमेवेति भावः ननु … शेषदप्रवृत्तावपि राम इत्यत्र ह्रस्वग्रहणस्य सावकाशत्वेन गौरीत्यादौ परत्वाद्धलङ्याबिति लोपं बाधित्वा अंबार्थेति
ह्रस्वे संबुद्धिलोपो न स्यादत आह गुणादिति अत एव ह्रस्वांतेपि तदप्रवृत्तेरेव आदिनाहे गौरीत्यादिपरिग्रहः एतेन स्वतःसिद्धे इ ग्रहणार्थ
मपि तत् अत एव गुणात्संबुद्धेरित्येव सूत्र्यतामित्यपव्यापादाभिमिति शाब्दयुक्तमपास्तं अस्समवलत्वेन परत्वासंभवादाहांश्रुवेति ननु तस्य

BHAU DAJI

नित्यत्वेपिलोपस्योकारीत्यांतरेगत्वमकृतव्यूहेतित्तु नास्येवाता आहचेनेति यद्यपि समइत्यत्रापि संबुद्धिगुणः प्राप्नोतीतिसोपिनिरवकाश
त्वापिफलाभावात्तत्रतदप्रवृत्तिरितिभावः वृत्तिकारग्रुक्तमाहपूर्वेसवर्णेइतिद्विमात्रेतितदादीत्यर्थः तेनकुमारीमित्यादौत्रिमा
त्रेसंग्रहः अवक्तव्यमिदं उक्तंयथाचित्यंतथाभावप्रकाशेस्पष्टं समेतिहत्तौ तद्इतरेतरद्वंद्वपरतयातद्विवरणंबोध्यं यतुचूडाः
लःलोमशब्दइत्यपिप्रत्युदाहरणमितिशाब्दिदंतु तत्रभवतत्पक्षत्वात्त्रेत्वेफलाभावात्तदूध्वनयन्नाहकरोतिपत्तुरङ्गेह्रस्वादितिवेदा
ञ्जिगप्रकृतेःपुंसीतिविकृष्टत्वमितिशाब्दमादयस्तत्रप्रागुक्तरीत्याप्रसिद्धआसैपासंभवात्पथपिस्पोक्तासैपःस्वचस्तथापितत्र
गौरवोदाहपुंसीतीतिअतिखट्वानित्यादिसिद्धये आहविहितस्येतियथाश्रुतमेवततोपिलाघवात्योजयतितत्रेतिवाकैकदेश
त्यायेनप्रयोगइतिभावः पुंसः किंरामाः अयोगवाहपदमन्वर्थमित्याहनविघतेइति अतएवतेषाममकारीपरिपाठेनादत्वादेवअ
त्रमाहतदुक्तमितिरणभ्यामितिपंचम्याव्यवहितेऽप्राप्ताविदमेकेवाक्यांविध्यर्थमित्यभिप्रेत्याहादर्शनेतितत्रनावद्यार्त्तिकमतेना
हाद्धातिरिक्तेतिननुताबतापितस्यानिवारकंकिमतआहतस्मादितितदुपस्थितिलध्वमित्यर्थः नदुक्तंवार्त्तिककृता आगमभाष्यविरो
धंपरिहरतिएतदितिद्रत्यादिस्थप्रयनेतिशेषः ननुनेदंसिध्यतीतापूयकंतस्याप्येवस्पमांशाल्वातततथासत्तुक्तार्थतानेनपुंकायामपितत्र
कत्वापूनस्यैवौचित्यात् अतउभयोरप्युक्तिरत्याप्यैवेतिपूंकावतत्वमेवेत्याशयेननत्रहेतुमाहचुदुत्वेतिगुरुत्वसंपत्तये आहप्रतियो राम:
गीतिइत्युक्तेपितितत्सामर्थ्याल्लब्धमित्यर्थः लाघवार्थंतथाप्याहेतुनोक्तार्थसिद्धिरित्याहतस्मादितिसमाधानपरभाष्योक्तेरपीत्यर्थः

नायंसिध्यतिइत्याहेतदितिइतोलाघवात्यथोक्तदंभुनीनांप्रामाण्यादेतत्खंडनीयप्रवृत्तेश्वसिद्धांतमाहमाष्येत्वितिपाठक्रमादार्थक्रमोवलीयानिति
न्यायेनाहअवायेपीतिविभज्यतत्रणत्वविधायेतिशेषः छांदसोभिसोलगितिसूत्रयन्नाहनुमोमितितदर्थमेवाहाक्षरेतिनियमस्यसजातीयापेक्ष
त्वादितिभावः व्याख्यानमितिएतेनोक्तरीत्यायोगविभागोविनापिनिर्वाहःस्फुरदितिदंशुक्तंवस्तुतोअवायेपीतिनकार्यंऽक्तहापकातत्रानिर्दिष्टा
गविकलपरिभाषोपस्थितिरद्कुविभतिपूर्ववन्नियमार्थश्चात्शुक्तंचापासंस्वंरूपमितिशास्त्रेतोरणादेःसंज्ञाप्रवृत्त्वात्तत्रचशब्दस्येवप्रवृ
त्तिनियतत्वेनतस्यैवभावप्रत्ययवाच्यत्वादाहरणकारेइतितदुक्तंहरिणासामान्यान्यभिधीयंतेसंज्ञावानेविशेषिताःसंज्ञाशब्दस्वरूपंवाप्र
त्ययैस्तत्तलादिभिरितिन्यायायाप्रवृत्तिरितिपाठः न्यायानामितिपाठेविषयभेदकृतंबहुत्वं अपेतिरथाभ्यामित्यादौ तस्मिन्नित्यपूर्णाभवो
त्तमाहप्रत्येतिप्रत्ययविधौचापंचम्याइतिनिषेधादत्रतदंतग्रहणानानन्वन्योपकारकलेनदुयोर्गुणत्वात्गुणनामितिन्यायेपरिभाषाप्रवृ
त्तिर्नस्यादत आहगुणइतिलक्ष्यानुरोधएवव्यवस्थाबीजं ननुतदादिग्रहणात्केवलप्रकृतेरग्रहणंनस्यादत आहप्रकृतीतियत्तुअत्रय
स्येतिचेतिलोपापत्तिः आस्तद्वत्वेननप्राप्याभावप्रसिद्धत्वमितिपक्षाभ्युपगमात् आसोरिति तत्परकरणेनतदन्तत्वात्सूत्रस्यप्रत्याख्याना
द्ववस्तुतोरूपोदाहरणमेततत्कार्यादाहरणांतरेयतदइत्यादिस्त्रीअपर्यपेत्याशविथडस्यादितिप्राप्तिदंडप्रभ्येतर्यस्तन्नेतिध्वनयन्नाहस्त्री
प्रत्ययेतिआदिनाप्रयोइतयतीत्यादौयगोपरिग्राहःननुउभयस्यापेक्षत्वमुभयोस्तुल्यमितिकथंतत्वमतआहतत्रहीतिननुस्त्रीप्रत्ययस्यविधा
नेपिसोविधानांगत्वाद्विग्रहणोक्तेपिदोषएवातआहप्रत्येतितत्सफलोत्तरमप्याहविधीतिइतिसइत्यापनतदादिग्रहणफलेमूलोक्तमयुक्तंतदभा

तदभावेपितत्रारंभसामर्थ्यादेवतत्सिद्धेः यत्तु यमवयमगतो आप्यां यङ्लुकियापामिवावामीत्यादौ तत्र इतार्थमिति शाब्देंदुप्रभृतयस्तन्न यङ्लु
कष्ठ्यां दस्त्वात् तदेतत् ध्वनयन्मौलादिपदसंग्राह्यमेवाहकरणमितिश्रा चोक्तमेवाहतत्पासतीतितदर्थं क्रमाह किं चेति अपिः। सिद्धान्तसमुच्चा
यकः यत्तु ततोऽधिकस्येतिस्पष्टार्थमिति शाब्दोक्तिपदरेखंत्वनिष्टप्रतिपादनपरं प्रत्यासत्त्या लङादितिमितांऽस्यग्रहणादिति शाब्देंदुप्रभृ
तयस्तन्नेत्याह ओगेति अंगस्येतीति अधिकृतेत्यादि मूलव्याख्याने दंऽघुत्यसांगात्पेध्वनयन् सिद्धान्तपक्षमाह आकारादिति इदमपि तदभ्युपेत्यवस्तुतः
सपक्षएवायुक्तइत्याह किं चारंतादिति अपिनांगाधिकाराभावपक्षसमुच्चयः ननु कथं तस्यांगत्वमत आहस्थानेणेत्यस्यापीति अपिः समुच्चयसमु
च्चयेन लभ्यतेतिनिषेधस्य लब्ध्यांगसंज्ञकस्येत्यर्थादनित्यत्वाद्वाऽप्रवृत्तिस्तदाह उक्तरीत्या अवर्णग्रहणेऽर्थवत्परिभाषया अप्रवृत्त्या नेदमद
सोरितिनिषेधारंभेण च सर्वत्रैव सिद्धिः स्पष्टं चेदं भावप्रकरणे न चात्रान्यथा वारणमत आहार्थवदिति एवं च तत्पोक्तं रघुकैवस्यात् ननु प्रत्या
सत्त्याभिसूत्रनिरूपितांगादित्यर्थे नोक्तदोषोऽत आहाभिसट्टाति न च तत्रान्यथैव वारणमस्तु अंगाधिकारस्याचान्यत्रयोजनेन भविष्यहीतीत्यत आ
हेदमेवेति किं तत्र हि पंचाभिः क्रोष्टीभिः क्रीतं कुलं पंचक्रोष्टं इत्युक्तं। भिसः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमित्यत्र नमानेतस्याः परिभाषाया लक्ष्यासंस्कार
कत्वात् एवं च प्रत्यासत्तिः सर्वथा दुर्लभेया एवं च तत्पाव्याख्यानेचित्यमेव फलाभावात् दाहृत्पलमिति। स्येवेति कष्टायेत्यादिनिर्देशात् प्रतिपदो
क्तत्वाच्छ्रवेन सप्तम्येकवचननिरासः तस्य भिन्नादेशाविधानात् न च विकल्पोऽस्तु सर्वनाम्नः स्मैस्मिनावित्येव सिद्धे ङसिङ्योरित्यत्र ङि ग्रहणावैय राम
र्थ्यापत्तेः ङेरामित्यत्रतु स्त्रियामित्यादिनिर्देशात् स्यैव ग्रहणं तदेतदभिप्रेत्याह व्याख्यानादिति हापकमूले पमितिसीरदेवाद्युक्तेरसांगात्पेध्वनय

न्नाहोपत्तौ वाव्येतितदुक्तार्थासांगात्पेध्वनयन्नाह संनिपातइति पूर्वपरयोर्विशेषणविशेष्ययोश्चेत्यर्थः ॥ विधिरित्यत्र कर्मणि किः तद्विघातस्ये
त्यत्र कर्मण्यणित्यणित्याह तं संनिपातमिति संनिपातविघातादृत्यत्र भावे घञ् एवमग्रेपि एवं च दीर्घविधौ तदविघातकत्वान्नेतत्प्रवृत्तिरिति भा
वः॥ ननु संनिपातलक्षणाविधिनिमित्तनिमित्तकत्वस्यात्रांगीकारात्किमस्या अंतरंगत्वमुक्तयादेशस्येति चेत्तत्र नाद्यदृत्याहारोपितेतिनेौ
एवमग्रेपितत्र अंतरंगे ननु तत्त्वानमेवेत्प्रवृत्तौ निमित्तमात्रामित्यनाद्यहोषेणास्य पक्षः सम्यगेवात आह किं चेतिगौरीत्यस्य हेड्यादि
स्यानीति आद्यसूत्रेण नियमशास्त्राणांनिषेधमुखेनप्रवृत्तिरिति पक्षेणोदृविधिमुखेनेति सिद्धान्तपक्षे प्रत्ययलक्षणेनेति वो ध्यं हस्वत्वस्य
वार्थेतीत्यादिः तत्र हे गौरीत्याद्यौ भाष्योक्ते नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्यानिमित्तस्यादित्यादिकृन्मेजंतइति सूत्रस्य भाष्ये त्यर्थः तदसंगतमिरा
सायशंकते संनीति नात्र संनिपाते तत्त्वेत्रे त पाठोऽक्तोर्थः। क्वचित्तु भयत्र तत्रेत्येव पाठस्तत्राद्यस्य हे गौरीत्यादौ द्वितीयस्य एमा येत्यादावित्य
र्थः। कथमिति अतएव कृहस्वत्वस्यादौ दयादिति भाष्योक्तसंगतिरिति भावः विशेषमाह कार्यस्येति पूर्वस्येत्यर्थः सूत्रेतद्विधा पकेऽयेत्यस्यावि
क्षिप्तेत्यादिः एवं च तत्र एवे क्वसिद्धावनित्यत्वमफलमिति भावः भाष्यविरोधापत्तेरितिहेतुं सूचयन्नुक्ताशयेनैवाहाव एवेति तदनाग्रहा
देवेत्यर्थः समाहितमित्यत्रान्वयः अन्यथापूर्वकायाएकदेशप्रयुक्तित्वेनयोजनेपि समाधेस्तथैव वाच्यत्वेन न तत्पातेपातदुक्तसंगतिः। स्पष्टेव
तदाह नत्वंगेतिनहितद्विधावदंतस्येति अंगसंहेतुक्तमित्यर्थः। नन्वेवपरत्वान्मूलेतदुक्तेखएवोचितोऽत आह विरोधेतिपरत्वेपि पाठतस्त

त्वेपि मतांतरमाह तस्येति यत्रोत्पन्नदृत्तौ एगोष्ठित्वादावनायत्तेरहोत्योगृछितरात एतेन एत्वे तत्प्रवर्तनेन अन्यथानुपपत्यातत्प्रवृत्तौ तत्संगतिः स्यषे
व एतेन सर्वं घामिति निर्दे पूर्वे नेतत्प्रवृत्तिरिति शास्त्रि दं प्राग्नुक्तमपास्तं निर्दुष्टमुदाहरणमाहरणमाम्पामिति बहुवचनग्रहणस्येति भावः
उक्तहेत्वाभावाघः। प्रलीनेति तिस्पासि आहेटित्वेति। प्राचीनमतेनेदं केचटमतेसिध्दांतमते च स्यानिवत्वाप्राप्तेः सर्वत्र सप्तमीनिर्देशसंगत्या
पत्यात पाकर्तुमेवदुर्वचमिति तत्वमत एवेटित्वेति पाठेन प्रचुरइति वो ध्येन न्वसामेवलेस्य पदांतत्व स्त्वापवादत्वाद्योतरं च त्वेपिन्या
सेनप्रक्तो आह वाधित्वेति अस्य भवतीति शेषः। अवसानेइति रलमुडा शेगतिसू अपवादोपीति त्यापेन तांतेइ त्यायेनाम्पा वाद्योध्या अ
तएवासंयोगोदित्यत्र नद्युपधेम्पइति वा तिकखंडकस्यनवास्कस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्येति वार्तिकखंडिकायामुक्तं तत्र पदन
वकाशे कित्करणंगुणं वाधतेइ हमुनरूभयं सावकाशमीत्युत्तवैतितेत्पा शेइति भाष्योक्तौ स्कस्यकित्वे फलाभावः इहतु संसृष्टारणविधौ
कृतार्थत्वादुर्वलेनातिदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिषेधो दुर्वलत्वान्न तद्विधिनासह स्पर्धते नातइ त्यायेनेति केचटेनोक्तं परसवर्णत्वमिति
वार्तिकादर्शदित्विदं नेति प्राचस्तत्वबाकृ वाणिति भाष्योदाहरणेन तस्यत त्रपेचलवोध नात्त दाहेपूर्वत्रेति तत्र त्रेस्वयइति पूर्वत्रसफले
चर्यचमीत्वेवीत्रमाहनामीति शास्त्रि दं प्राग्नुक्तिखंडयति यत्वितिनदीत्वेतिमत्पतिरवद्गरो। नन्वेवमपिति सूणामित्यादौ सावकाशोऽत
आह तिसृणामिति एतेननैकमुदाहरणंतत्रतदनुवृत्तिरितिभाष्यदयविरोधेन प्राचोशेषि क्षिप्तादीनामुक्तिखंडनायाह प्रियेतिसिद्ध राम:
इति नुड़ित्यर्थः। तदुक्तिं निराचष्टे गोणइति न नुवहुवचनमेवत त्पेतितेरुक्तमेवात आह बहुतितित्र तदप्रवृत्ता वप्युपेत्या पि शेषांतरमाह

नैकमिति एवमप्युपेत्योक्तमिदानीं तस्यवैयर्थ्यमपि न तस्य तदर्थत्वमतिप्रसंगापत्तेरित्याह समेति घट्चतुरइतीत्यर्थः तदभिमतं भाष्यरूप
मानांतरेखंडयति क्वचित्पंचम्यातदंतेन तस्य तथार्थसाधकं तदभिमं भाष्यं तरमपितथा आह घट्म्पइति नदो घइति विहितविशेष
णत्वेपीति भावः। ननु लोके गणनायां तदपाठतावताप्यर्थं कथं तत्वमतस्तदाशयमाह क्तांतेत्यत्रेति नमाम तिइति तदाशयइति शेषः। नन्वे
तावता लुप्तविधौ तथा लाभेपिनात्रेत्यत आह प्रकृतेपीति घट्चतुर्भ्यइत्यत्रापीत्यर्थः। तथैव विहितविशेषणमेवतुल्ययुक्तेरिति ध्वन
यन्नाह घड्भ्यइति आदिना आतइति द्वितीये भ्यसंहारमाहेति गोणेइति इक्तभाष्येति नैकमुदाहरणमितीत्यर्थः। अंगेत्यर्थेमानमा
हाप्तोमिसइति तन्त्रवृत्तात्पर्यमाह पचत्येव मिति नन्वेवं भाष्योक्तहेतोः कागतिरत आहे विरुद्धेति तत्रतत्वेहेत्वंतरमाह उत्तरेति तन्वे
वे केचटस्य कागतिरत आह घड्भ्यइति हरदत्तोक्तिंखंडयति नचेति भज्यर्थत्वाश्रयणेइति शेषः। तत्रफलमाह तेनेति। एतेन केय
यतुरो धेन दीक्षितशास्त्रि दं प्राग्नुक्तमिश्रोक्तिं खंडनाय कृत्र पायइत्येव सिद्धेइ दुस्वग्रहणसामर्थ्यमनुपसर्गाणामेवेति हंसमुक्तंह
त्पीतादिहितस्येत्यर्थो भज प्रवंगतिपूर्वेनविवक्षितः पदृन्नइत्यत्र प्रास्त्रयमतिष्ठितिविषयसप्तमी एवं चतत्र हलतादेवविधिरितिनुदो
प्रसंगः यद्वा आमिपरतोयद्दृश्यं तं दृष्टं ततः परस्यामोनुडिति वाक्यार्थः आह्वतौ चहू स्वग्रहणेनेवामां यद्वा दुस्वग्रहणसामर्थ्यात्प्र
वेनुटपश्चाद्दीर्घइतिशास्त्रोक्तं चापास्तं तदाहेतिद्विगोति ननु पूर्वं वदत्रापि दीर्घो स्तत्राह सर्वत्रेति ननूक्तन्यायकातस्या अनित्यत्वं प्राग्
क्तमेवेति न सतदभावसाधकोऽत आह कृताकृतेति तन्मात्रत्वेनापिनित्यत्वाभ्युपगमाद तत्राप्तिः नामीत्यस्य प्राप्तिः स्यादिमिसतिय

पाश्रुतसूत्रे आयादय आर्धधातुके तत्र परे आयादीनां नित्यत्वमिति पक्षे गुप्तिज्ञो गोपेति न स्याद्गोपांगोपांचकारेति स्यात् आयादिप्रकृते य
दार्धधातुकं तत्र परे तेषामुत्पत्तिरिति पक्षे प्रागुक्तेष्टसिद्धावपि गोपायेतोष्वंतस्य तोत्पत्तौ कालीकृते आयादयो वा ततः सार्वधातुके नि
त्यमिति न्यासभेदपक्षे गोपायिष्यतीत्याद्यावित्यस्यादिः परत्वादिति लादेशप्रवृत्तेः परस्य नासीदिति पक्षे इदं तथा च स कृत इति न्यायेना
याद्यागोन स्तुरेवेति भावः लब्धं तस्योक्तावन्वयः नास्तीति सति प्राप्यस्य तिवेति पूर्वपक्षः विपूर्वपक्षच्छायान्तं तद्भोविनप्रवर्तीत इति मन्यते स
नास्तीति पत्रेन्यवह्लक्षणप्रवृत्तेरिति भावः एतेन पूर्वोत्तरस्येति नामीत्यस्यानित्यत्वमिति दूषणं कृतस्य अनित्यत्वात्तोमेव दीर्घ इति
नामीत्यस्योपाः प्रासोऽनिष्फल एवेति नामीत्यस्योपन्यासो लेखकप्रमादिति यदूचरतां चिंत्यमिति मनोरमा चिंत्येति च पूर्वमुक्तं चापालं
खंडवकरोतीति खंडयति यावत्तिन्यांतात गौरवमपि प्रकृतेनेत्याहेवं चेति कृते नामीत्युक्तौ चैतीत्यर्थः प्राप्तेरेवोक्तरीत्या अभावा
दिति भावः एतेन नतितिं त्यारंभेत्यर्थ इति पूर्वाविदं पूर्वोक्तमन्यथा च दूषणं पूर्वोक्तमप्यास्तां नोक्तमिति डणादीनां मतुपन्नलेनभं गपूर्वे दे
ष्ठेपि प्रत्यासत्त्या नु इति यकि निरूपितं गस्यैव ग्रहणे नानेत्वादनश्च इत्यादावदोषेपि अक्षराणां तइत्यादौ पूर्ववत्रे तिनठोऽसिद्धत्वेन
चतस्यापि संनिपातेतिवद्भूषः ड भयवाधकल्पनस्यान्याप्यलाभ पूर्वाद्भवाधापेक्षया लौकिकवाधस्येवौचित्याद्बुत्येवमदोषेपि पूर्व
त्रेत्यस्यानित्यत्वज्ञापनसंभवात् स्येतिस्याने प्रत्यय इति करणपक्षेते नान्वयस्य चानापत्याऽनश्च इत्यादौ दोषापत्तेः पदलाघवं तु एमः
संवोमात्रालाघवस्यासार्वत्रिकत्वे प्रतिपत्तिगौरवस्य सर्वथावश्यंत्वमित्येवमर्थत्वाच्चेति पूर्वः एतेन ष्यप्रतिग्रहंततदित्ययास्तंतत्रठावि

धावर्ये पुनः षग्रहणकर्तव्यतापत्तिर्मंडकप्लुत्यापत्तिश्चेति मनसिकृत्य वाहरणाभ्यामिति एवं सर्वसंमतिमहत्त्वाघवमित्याहेवं चेति सर्वसंग्राह
कतट्टोक्तौ चेत्यर्थः अथ द्वंद्वाधिकारफलमाह यद्वंद्वेति इत्यणकोऽत्ति समाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वं व्याख्यानादिति समुदायेद्धृष्टा इति न्याय मू
लकादित्यर्थः नन्वेवमादेशप्रवृत्तेपि तत्त्वापत्तिरत आह सातेरातिसते न तस्य तत्रलक्षणलोति पूर्वोक्तमन्यथा मनोरमोक्तं चापास्तं लाघ
वादाहरणद्वयमिति एतेन ततो न षत्वमत्र मुष्ठेत्यादौ निपातनात्तत्तथा चविश्वपादिविति प्रसुदाहार्येतत्रत्रलिटस्थित्यादि सिध्यर्थं त
दुच्चारणमावश्यकमिति दंग्धं पूर्वोक्तमपास्तं विपरीतगौरवायत्तेः तत्रवीतं ध्वेनयन्नाहहादीति तिनतत्थावहुव्रीहिणा तत्रासमुदायेयुगप
ल्लक्ष्यप्रयोगाभावात् आनर्थक्यात्तदंगेष्विति न्यायेनाहावयवेष्विति अस्मादेव सौत्रत्वाविहायनिपातनाश्रयणफलमाहणत्वेति एवं
च लोकेपीत्यादिः क्वचित्तथा पाठ एव नन्वविपूर्वास्संति धानात्कर्थंतदंताविधिने च पूर्वसूत्रंततत्त्यातिप्रसक्त्या दत आह प्रयोजन
मितिनमितित्थाचग्रमकेसन्येवतस्यतत्त्वाणिकारेनान्यत्रतिनातिप्रसंग इति भावः नन्वव्ययनिषेधेन तत्रस्य फलमत आह प्रयमेतिभ
गवत्तेवतथासूचितमित्याहेतएवचेतिरीतिरन्वयेहेतुः स चोत्यन्तौसाचार्यैः। चसंग्राखत्तलित्याहत्रलादीति एतेन तथानदेर्थेन। ननु ह
एवणत्वमसिद्धेत आह दीर्घाच्चेति अव्यवहितात्ममायाहत्रलादीति एतेन तथानदर्थेन। ननु ह्रस्वे एवणत्वमसिद्धेरत आह दीर्घाच्चेति
अव्यवहितात्ममायाहपरेति नन्वेवं कथंतदेतदिधिरत आहातइति नन्वेवं सर्वनामांतादित्यपि कुतो नात आह तस्यालिति आद्यन्तभावतोल
घुभूतंमलानुक्रमाहांगेति अगसंज्ञानिमित्तस्यात्परस्य सर्वनाम्नोविहितस्येति सिद्धान्तार्थे तु न दोषलेशः अत एव मूले सर्वनाम्नः स्मै

द्वासञ्ज्ञात्वनयोर्द्दृष्टात्तावतः सर्वनामद्वयेनावन्मात्रमुक्तम्। सिद्धान्तमाहुरपरे त्वातनन्तकरीत्या नापि त्वमत आह त्वं होतिहि यतः साज्ञात्वाद्दाहानस
वेति योऽपतानिवेशादेवेत्यर्थः अन्यथा तद्भावध्वनितमिति तत्र त्वाचेऽविकारस्य क्षिल्करणं सर्वादेशार्थमित्याशंक्य प्रश्लेषेण समाहि
तद्वितीयेपि तदुदाहरणमिदमरक्षिति प्रागुक्तरीत्या संख्यं मन्तस्य श्रीतिप्रतिपाद्योक्तरीत्याऽनेकाल्त्वात् संसाध्यमानत्वेव कृतमिति ज्ञापना
र्थं द्विग्रहणमित्युक्तौ मूलाकृदन्तरोधे। नाद्यदन्तादिति सिद्धान्तस्यकृत एव एवमग्रेपि। ज्ञानमिति ऽक्तसीत्येतिभावः अत एवेति अन्यथास्
कृतद्भावाभिद्रुः स्वादौ न संलेपीत्वा प्राप्तेरं त्वेतद्भावाद्यत्तद्दानर्थक्यस्य स्पष्टमेवेति भावः। तेनैव परिगणनेन अन्वर्थसंज्ञालभ्यमाह सर्वा
र्थेति तन्वेवेबहुवचनमेवस्यान्नेकवचनादीत्यत आह सर्वविश्चाविति एकशेषेणाहसादिगणोति अनुभनावयवभेदेत्यर्थः। तेविना
पि बहुवचनमाह यद्यपीति संज्ञायाः सामान्यसूत्रेणैव सिद्धे गणसूत्रार्थमाह व्यवस्थेति नित्यप्राप्तेऽवधारणार्थइत्याहेवेत्यर्थ
इति अनेनसूत्रानिषवचनान्तस्यैव व्यवच्छेदाद्द्वावादिकं भवत्येव ऽभेद इति अर्थपरत्वेएवायं नियम इति पूर्वपरत्वेऽभादित्यादिभव
त्येव रूपेऽविशेषस्यस्पष्टत्वादाह प्रत्ययेतिन्याया तत्वार्थे परिणामिवरूपाकृत्स्नितेइति सूत्रभाष्योक्तात्तन्नन्येव कश्चिद्दोषोऽत आ
ह युष्मदिति वचनात्। ओकारसकारेति वार्त्तिकात् तत्र युष्मदस्मच्छब्दमात्रविषयं भाष्यत एवोदाहरणात्तस्यैवेति तत्र स्थः प्राति
पदिकादित्युभयस्तं वं घनकं चित् एवं तौ वयवप्रादिकस्यैव कश्चित् एवं तस्यैवेत्यर्थस्ततएवातदन्यसर्वनाम्नां प्रातिपदिकटेरेवप्रा रामः
ग्रात्यर्थः ननु पाहाभावेद्दष्टौ तेतावत्रलादिकमेव कथमत आह होभाडुदात इति ननु अस्वारितत्वाद्वित्यस्यानतुह्न्यातमपि कल्पेनविक

त्वादिस्याच वा कासिद्धिर्नस्यादत आह महेति ऽकन्यायस्यतत्राप्रवृत्तेरप्तायं चेति बाधकविषयद्दृति विषये स्वार्थीति अत्यंतोत्पादिः अत्राद्द
तीयवा केन तु दृष्टिविषयेतद्विधाने ऽनया वा सह्यपादावतिप्रसंग इति चेन्न तत्र तल्लिमित्तं किं तन्यदेव वार्त्तिकसिद्धमिति प्रतिपादयन्वार्त्ति
कमवतारयति अयं चेति ऽकृरीत्या तदसंभवाद्दोहोमयेति ऽकृरीत्या तत्र वस्तुतस्तत्परत्वं नैवात आह। विषयेति विषयत्वेत्यर्थः विषयेआ
दिनोभयेदेवमनुष्याइति सति तस्मिन्नयचद्वयं स्यूयेतेतिभावः तस्यद्वितीयस्यतत्रगत्यंतरसंभवादाह रूपादरिति ननु के तत्संभावना
या अभावात्सर्वमचिऽभयतदत्यादिवतद्पाठेतिविशिष्टस्यसर्वनामत्वेनाकत्वेवस्यादयवादत्वादितितस्योक्तरीत्यातत्संभवेनीतीति अथ चो
नप्राप्तिरिति कथंतदापादनं मूलेऽत आहायचोति अयवादेपीतित्यायेनाहायेति एवं चाकजर्थः पाठ इति मौलेसिद्धं तत्र दोषमाह
त्रेदामिति। न त्वेकमिति न्यायेनाहाकजिति नतु संज्ञोपसर्जनव्याहृत्यर्थं तदत आह। तभीति अपिमावतरणमाहोमयोन्यत्रेतीजितरिति
वार्त्तिकेत्यर्थः एतेन स्वार्थिका यज्ञतस्यैवतत्र ग्रहणमिति द्रष्टुकमप्यास्त एवं चतद्वत्द्विवचनानुदाहरणेचा। एते नामिश्रमतोद्गत्वा
वच्छिन्नपदार्थे प्राधान्येऽभावितितादकूपदार्थद्वयसमुदायद्वयप्राधान्येऽभयावितिसाधुरितिन पूर्वविरोध इति शास्त्रोक्तमपास्तं
एतदितिऽकृनोदाहरणभाष्येत्यर्थः प्रागुक्तेति तत्पोदाहरणपरभाष्येत्यर्थः मूलादिरेवंऽपतिभाष्यविति नत्व प्रकारमेवाहकश्चेति अस्यावपूर्व
कत्वमाहेभवद्देति इति हैनावित्याहेतीति प्रहणीकरणोत्सुदित्याह आहकेणेति दृष्टांतेवैषम्यमाह अत सिलावितिइति मतसमास्तो एते
नाकजुपक्रमानुरोधादकजर्थ एव पाठः प्रत्याख्यातो न त्वलाघर्यः अन्यथा सर्वनामत्वात्तैनस्यातामितिभाष्यतात्पर्यमिति शास्त्रुक्त

मपास्तोऽपसंहारपरत्वभ्रमनिरासायाहोभयेतिननुसमुदायस्यैकत्वात्कथमिदमतआहावयवेतिसंज्ञायास्तस्याएव।अतएवपिक
ल्येपितस्यनिमित्तत्वादेवद्वंद्वंप्राचांमतेनसिद्धांतमाहार्थेतिप्राप्तेःसिद्धत्वाद्ग्रहणाभावेतिनिषेधाश्चेतिविभुत्वमूलकत्वेनोप
ज्ञीव्यादपितेवलीयांसद्वंद्वपर्वअभ्युपेत्येदंवस्तुतद्विषयएवेतिप्राचांमतेनैवाहकिंचेतिसंज्ञानोआकडारीयान्यासं।अत
एवसुबुत्पत्तेःपूर्वमेवतत्सत्वादेवनित्योतरमपिविकल्पप्रवृत्त्यापक्षेतदभावविकृष्टेःसाधुत्वेसुवोधमित्याहपूर्वेतिननुकिं
तावतातआहांतरंगेइतिनन्वेवमस्यवैयर्थ्यमतआहतदुत्तरमितिननुविषयसप्तम्यांयुगपत्प्राप्त्यापूर्वविषयत्वमतआहऽसी
तीतिअस्याःवासंज्ञायांतत्रदेशांतरमाहस्यानिवादितिननुकार्यकालपक्षेयोगपद्यमेवैत्याद्यविषयएवातआहसर्वेतिङ्कृ
तिवाध्यवाधकभावाभावेनतत्प्रवृत्त्यातत्तोविहितत्वेनकृतासिद्धरूपपेत्यर्थः।औचित्याद्येतिपाठः।अतएवअंतरंगत्वेनानिवो
हादेवमात्रेतिप्रमाणेइतिसूत्रस्येत्यादिःनन्वेवमप्यत्रदोषएवातआहद्वित्रीतिलक्ष्याभावादाहपुंस्येवेतितदाप्रायःप्रत्याः
ख्यानपरभाष्यप्राया।नचैवंमहिडोडस्येवचस्यसमुदायानुवंधत्वेनायवाननुवंधत्वात्कथंचित्कार्यमितिवाच्यंतस्तूयसूयामिपामि
त्यादितज्ज्ञापकस्यविधुषायेक्षत्वेननत्रतथांगीकारेप्यत्रतथ्यांगीकारेमानाभावात्इतिबोध्यप्राचांमतेनाहाद्देन्तादितिपःशव्द
स्यतदर्थस्य।अतएवांतएयांनगर्योमित्यपिसिद्धेकेचित्तुशोभितंतशालिदेसाहपाःतत्रअघानामध्येअर्थतःअर्थेसार्वविभक्ति राप:
कस्तासिःकेचिदितिसूचितारुचिमाहसर्वस्येतिप्रकाशप्रशाखावुक्तमस्तपाठासंगत्यायोनहस्वामीतिव्यवस्थायामितिविषयसप्त

मीत्याहानियमेनेति।अतएवाहसुमेर्विंतिलक्ष्येप्येवेतामाहदिग्वाचकेतितद्धितस्यैत्यर्थःऽदयाचलपर्यंतादिरूपोपाधेस्त
दभिधेयस्यतदाकांक्षत्वादितिभावःसंनिहितत्वादीतिएतेनदक्षिणापूर्वस्यत्रपुंवत्वेनप्राप्नोतिसमानामाकृतावभाषितपुंस्कत्वा
दाकृत्यंतरेचैतौतथादक्षिणापूर्वेतिदिकूप्राप्तैदक्षिणाःपूर्वेइतिव्यवस्थाप्राप्तौएवंतर्हिसर्वनाम्नइतिपुंवत्वमितिदिक्ष्वमेतिसूत्र
स्थभाष्यविरोधोनिरस्तःएवंचपूर्वादिप्रातिपदिकस्यैकस्यैवदिगुपाधिऽपाधिकृतभेदस्यप्रतिपादनेऽपाधिश्चपच्चीमध्यंतआंत
वर्तिनश्चत्वारःपर्वताश्चरामायणोकिष्किंधायांसुग्रीवेणमध्यदेशावधिकस्येवदिग्विभागस्योक्तेःपच्चीमध्यंचमध्यान्हसू
र्यसंयोगिदेशइतिबोध्यंतदाहेत्यत्रेतिप्रागुदग्रलावाविस्पर्थः।व्यवछेघमार्थ्यप्रसिद्धाप्रसिद्धसाधारणमाहातरमितिननुत्रिसू
त्रीप्रत्याख्यानपक्षेप्रीवदकच्चरावपिवैकल्पिकाविष्टोत्रिसूत्र्यानस्यातामतआहायमितिअर्थोपविवाएठरीधातुतेनास्येत्तित्यंत
दाहनत्वितिआदिनात्रलादिठण्हिदेसादपःविषयसप्तम्याचिकीर्षितेइतिलभ्यतइतिनचातथासतितद्विषयत्वस्यसमुदायपए
वसत्वेननत्रेवानिषेधापत्तोविप्रयविभ्रायेत्यादिलक्ष्यसंभवेपिलब्धपित्तकइत्यादिमलोकलक्ष्याछेदापतेरतआहचिकीर्षितइ
ति।सिद्धांतस्यवक्ष्यमाणत्वादाहप्राचीनेतितदाशयमाहनेदमितिसूत्रेसूत्सप्तम्यावहुव्रीहोकर्तुमिष्टेसतिसर्वादेःसर्वनामत्वनेत्यर्थ
लाभार्थमेवसमुदायस्यषष्ठत्वेनवहुव्रीहिरितिवाच्येनवहुव्रीहावितिग्रहणादैर्थ्यइतिभावःसूत्रवैयर्थ्यंतन्मतेआहनचेतितत्रैकेतिएको
पस्थितिनियामकसमुदायपरणेरहार्थोतेयेपिततोबोधस्यकस्याप्यभावेनप्रधानार्थविशिष्टविशेषणार्थबोधकत्वरूपोपसर्ज

नत्वस्यात्राविवक्षितस्याभावेनेत्यर्थः अलौकिके इति व्याख्यायां वीजमाह लौकिके त्विति नन्वेवं अतिक्रांतइति वाक्योक्तो दृष्ट्याऽत आहानिक्रांतइ
ति नन्वेवमप्यकृतेत्यनयात्र नेति सूत्रवैयर्थ्यमेवात आहाकृतेति स्वरःस्वांगाकृपमिति प्रत्यंगं प्रत्ययवर्णे पूर्वत्र परत्र वाऽसंख्यायमिति कि
याविशेषणं संख्यायाविति पाठांतरं भाष्योक्तेरिति गोनर्दीय आहेति प्राग्युक्तेरिति भावः ध्वनितमिति तत्र हि किमर्थमलुग्विधीयते वस्य लोप
वाल्हित्यापूर्वकालेऽह्नो येतस्य स्यादिति वलेनतेन प्रतिवंधान्त्रासलघपधगुणाभावार्थमलुग्विधानं न च वलोपे पिन धात्विति गुणनिषेध
सिद्ध इति वाच्यं तत्प्रत्याख्याने गुणप्राप्तेरित्युक्तं एवं च तत्सूत्रभाष्योभयमूलकमेवेदं ते नसूत्रमतात्प्रत्याख्यानवादिमतं प्रवलमिति प्र
त्याख्यानवादिसंमतत्वस्यमेवकथं चित्सूत्रमतेपि साध्यं न तु विपरीतं स तिसंमवेदिति सूत्रतस्त्वदसंभवे सूत्रमप्रमाणमेवति प्रत्याख्या
ते सूत्रसंमतमिति च वत्सुषुये ध्वनितं तदाग्रह्यमित्यादिना कृत्खंडितप्राचीनऋषिवाक्यानामप्रामाण्यवत्सूत्रकारवचः खंडनप्रवृत्तभा
ष्यवार्तिकवचनैःसर्वांगुतले हाद्धसूत्रेभाष्यविरोधापत्यातदं शोसूत्रकारवचसोपि अरष्टार्थसाधनेतत्र तत्रायानीयेतुभवतीति
भाष्योक्त्याप्रामाण्यस्त्वेपिदृष्टार्थसाधने अप्रामाण्यकल्पने वीचिताकिंचभाष्यस्यांसंदिग्धत्वेन संदिग्धार्थस्यसूत्रस्यतव्याख्ये
वीचिताकिंचेतिहासपुराणादिवेदार्थवर्णनवत्वार्तिकभाष्यादिग्रंथैःसूत्रार्थवर्णनमुचितमिति भावः एवं सतिसूत्रगतिप्रायामनु
रोधेनाहेवं चेति उत्तरमुनिप्रामाण्यवनतद्विरोधे चेत्यर्थः सिद्धांतमतेनतामाहयद्धेति तस्य उपसर्जनप्रतिषेधस्य अत्र भाष्ये संमतिमाहातृ णः
एवेति तस्य तदर्थत्वदेवेत्यर्थः तद्गुणत्वेविशेषयन्नाह प्राधान्येनेति संज्ञाग्रहणेन चतुष्टयीपक्षे आह सर्वनामपदे तितत्र विशिष्टमध्ये

एतेनेत्यस्यार्थमाहैकपदेऽपीति ननूक्तसर्वार्थवाचकत्वं कथं तदंतेऽत आह तदंते इति अवयववाचिष्ठसर्वार्थवाचकत्वस्य समुदाये आरो
पःउपसर्जनेतु तस्यैव न तत्वमिति न तदारोप इति भावः उक्तदोषद्वयाभावादाह तेनेति अन्वर्थसंज्ञाश्रित्येत्यर्थः तस्यार्थमाह तद्
नेति उक्तसर्वादेशायाहकेचित्विति प्रांचइत्यर्थः एकस्य एकवोध्यस्य योग्यार्थस्य एवमग्रेपि अत्रात्यादिकृतगौरवादाह परंत्विति
आद्यः विशिष्टविशिष्टपक्षः सतिवैशिष्ट्ये तात्वोधपुटव्यापारस्य हेतुत्वेपि महासंज्ञाकरणस्याहेतुत्वादाह तदनुमानादिति संतिवैशिष्ट्यानुमा
नादित्यर्थः कृत्रिमोपसर्जनस्यैव ग्रहणमितिभ्रमनिरासायाहात्रेति वार्तिके इत्यर्थः अत्रेत्यस्य मेवविवक्षितमिति भावः नन्वेवं तदो
ःसःसाविति सूत्रभाष्यविरोधः ततोहि कृत्रिमोपसर्जने एवविशेषप्रतीतेरन्यथासिद्धांतेष्युपसर्जनत्वात्त्वसत्वयोरप्राप्तावि ष्यत इत्युक्त
रसंगतैवस्यादत आह तदोरिति अदस एवेति अनंत्ययोरितिनवाच्यं तदोः संसौतत अदसः अनपमार्थमिदं इत्यादिः प्रकृतेति महासंज्ञया
वार्तिकप्रत्याख्यानपरेत्यर्थः नत्सूत्रेति नञ्समासस्य पूर्वपदार्थप्राधान्येऽसद्दत्याद्यावत्वसत्वयोरनापत्तिपरेत्यर्थः प्राचोक्तमसंगत
मिति ध्वनयन्नाह द्वंद्वे चेतीति सूत्रेत्येतितद्विषयन वहुव्रीहाविन्यनत्साहचर्यमाचेत्यपि वोध्यं खंडनकृदुक्तिंखंडयितुमाह किंचेति मा
त्रपदेन समुदायव्याहृतिः तदापायोभावप्रकाशप्रतिपादितसत्तेएववोध्यः निषेधइति प्रयोजनमिति येन विधिरिति सूत्रभाष्यप्रामा
ण्येनतदंतविधाविति शेषः तथा च भाष्यप्रयोगसामर्थ्यात्तदभावकल्पनापेक्षया सपक्षएवोचितइतिभावः॥नन्वनेनानिषेधात स्यस
र्वार्थवाचकत्वमेव नात आह तस्येति सर्वार्थवाचकत्वस्येत्यर्थः लोकव्युत्पत्तिसिद्धस्यतस्यानेननिषेद्धुमशक्यत्वादितिभावः॥यत्तुत्व

दुनकृतसमूहमात्रनिषेधेष्वेवेदं द्वन्द्वश्चेत्येवकाचैसप्तमीनिर्देशसामर्थ्यात्तात्पर्यतोऽधिनोऽधिकरणत्वविवक्षया समस्तमपि बहुलस्य
संस्कारानुरोधादिद्विघमानानीतं च्याहारेण बहुवचनस्य समूहावयवाभिप्रायत्वेन सर्वादीनीत्यस्य गौरवापादनं वयानिष्फलत्वाच्चानु
तुष्टत्पासमुदायस्यावयवानां च निषेधः तयोर्मध्ये समुदायस्यैवपदेशिवन्न्यायेन निषेधः आधाराधेयभावेऽपि व्यपदेशिवन्न्यायस्य
तुल्यसूत्रभाष्यदेशस्पष्टत्वात् तत्फलं च तत्रावयवस्वर्वनामत्वप्रयुक्तापि नाकजितीतितत् पंडयति अवयवस्येति फलाभावइति
रकपाहेन समासेऽतिभवकानित्यादाविवतच्छूवणस्य तु वीरत्वादिति भावः मनोरमायुक्तं खंडयति नचेति समाहारेऽवेतरेतरयोगे
पि साहित्यस्य विशेष्यत्वेति सिद्धांते नाहदेद्वावयवेति एकार्थीभावव शादिति भावव शादिति भावः ननु समुदायेतद्विवक्षासंभवएवात
आह समुदायेइति एवं चापूर्वकेवायुक्तेति भावः अतएव अवयवनिषेधे फलाभावात् दुवस्त्वे इति पूर्वोन्वयितदेवाहकृतानवेतितत्र दोषां
तरमाह लवदधरेति प्राचीनोक्तं खंडयति एतेनेति अस्यार्थमाह फलेति अस्यावयवपुष्कलमाहत्रसाधारइतितेनफलाभावादवयवनिषे
धाभावेतत्साहचर्येणार्थाधिकारानुरोधेन चास्याप्यवयवनिषेधकत्वाभावइति भावः॥ नन्वेवमुक्तरीत्या सूत्रवैयर्थ्यमत आह अहीन्यहते
तिइतरेतरद्वंद्वोदाहरणादिति भावः अतएव तत्रातस्यविशेष्यते पार्वर्तिपदार्थस्योपसर्जनत्वादेवस्तु वेइतिभाष्योदुतिप्रोषः साधकांतरमप्प
न्यत्रस्फुटं समुदायकुत्साविवक्षायां केतुनविकल्पद्वंद्वस्य सर्वाद्यंतत्वाभावात्परश्चेत्यनेनतस्यापिद्वंद्वावयवत्वेनोधनात्तत्रस रामः
विषयतायां द्वंद्वोत्तरमेवसत्वेन तत्सीतिविषयसप्तमीत्यपि वक्तुं मशक्यमेतेन मंदोक्तमपास्तमिति स्पष्टं भावप्रकाशेतदाहेतिदिशिति

उक्तप्राये नाह समुदायेति असंभवादिति प्राप्त्यभावे न निषेधासंभवादित्यर्थः॥ अस्य फलमाह तदंतादिति। पररूपफलमाह तेनेति अ
न्यथा त्वार्थवत्त्वसत्त्वाद्दोषापत्तिरेवेति भावः॥ नन्वेवं जरसा विधानादावादेशे न स्यात् विभक्तेरजरूपत्वेनाजादित्वाभावादत आह जरसा
विति व्यपेति एवं चाघेनवस्त्वेनकार्यं दूरमेव ध्वनयितुमिहतदंतपन्यासः ननु जरणयाअपहुंडे वास्तु किं जरसादेशविधानेनात
आह अतीति अर्धमात्रालाघवे सत्यपि तस्यासार्वत्रिकत्वं ततोऽस्य बलवत्त्वं च एतेन जरणयाद्यातत्करोतीति णिचि टिलोपे क्विपि णि
लोपे एकदेशविकृतन्यायेन जराप्राप्तत्वात्तत्र दोषापत्या सनकृतः णिलोपस्यासिद्धत्वेन तु नक्लोलुप्तमिति निषेधात् अत्र चास्याश्र
यणोऽभिव्यक्तेति न्यायाश्रयणो च जरसादेशकरणमेव मानमिति प्राचीदेश्याद्युक्तमपास्तं मूलप्रेपि ल्यातक्लोलुप्तमित्यस्यासा
र्वत्रिकत्वात् अभिव्यक्तेत्यनेन तत्रादोषाच्चेति दिक्॥ कृपिनविधिरित्यस्यायं प्रपंच इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टत्वादाह पदमिति तत्रैवोदाहरणं
तानादाहो जरोति परमानिमहानित्यस्यसिद्धं भाष्योक्तत्वादाह केवलेति सीरदेवादिप्रभृत्यसंगत्याह षष्ठीति अत्र त्येतलंघ रभाषेंदु
शेखरे गम्या पाचस्पष्टं। लौकिकप्राप्तौ वीरमाहतराइति यथावेतत्रपातत्रैव स्पष्टं ननु तेनजरप्रवृत्ते पितरप्रवृत्त्यनिर्देशमानत्वा
मावालक्ष्यमादेशो ऽत आह अनेनेति स्यानिवत्त्वत्रेत्यर्थः॥ नन्वेवं तत्र कथमेतत्प्रावृत्तिरत आह येनेति एवं यदागमा इति वोधितस्या
देशेननिवृत्त्यभावएतन्न्यायवलात् अस्यचाविप्रतिषेधवारणादित्तत्रैवस्पष्टमेवमनभ्यालोपेत्याहीनां समावेशएवनवाध्य
वाधकभावइत्यापादितत्रैवस्पष्टं तदोहेतिदिशाति ननु तदत्रैव वक्तुमुचितमत आह सत्वेप्रिति सिद्धांतमाहपूर्वेत्विति तदभावे

तिजरस भावेत्यर्थः। तस्य जरसः भाष्यावरोधायाह नपुंसके तिविशेषविहितत्वादाह लुकं बाधेनेति। एवं चानुसंनिपातेति तु अत्र भाष्यसं
मतिमप्याह ध्वनितमिति तत्र हीत्यस्योक्तत्वेऽन्वया वचनेति जरसे ति षष्ठीत्यत्रापीति पाठः। तत्र तथा सति अतिजरमिति प्रथमाद्वि
तीयासाधारणमेवेदमिति भावः। अत्र टुक्त भाष्ये अन्यथा आद्यपाठे तेन संनीतिन्यायेन एवं च तेषामाह्वाव च्छले च एवमिति पाठे
एवं सतीत्यर्थः। तद्द्वित्यर्थो वा पूर्वतो भेदमाह तेषामिति सर्वथा तत्र न प्रश्लेषवैयर्थ्यमित्याहातीतिते ध्वं औरः आपद्यत्यादीनां
ततोऽपि विशेषसिद्धं तमाह परेत्विति मात्रे कार्त्स्न्येन नुविभक्त्यादेशाएवायमेव पूर्वतो विशेषः आमीत्यस्याभावेऽन्वयः। अत्रमा
ने सूत्रयत्नाहात एवेति तस्य तथैष त्वादेवेत्यर्थः। वेष्वन्न्ये दृष्टान्तः एवं च तदृतानिरासायतः पेष्टमिति भावः। अत्र तद्धिषेधा
मकाभावाद्दाहे केति तन्मात्रवसदभिमानः भाष्यान्तरमाहैष मेवेति भाष्ये ति चेति भाष्यत्यर्थश्चेत्यर्थः। एतेनैक्करणं ज्ञापकमेवे
त्यपास्तं द्वितीयभाष्यविरोधात्तला घवाभावात्त्वनवे रित्यादि सिद्धये जरा पर्यंत स्यसत्वा च्छ्रद्कार प्रत्याख्यानेन चेदं ध्वन्यतेयोग
विभागादि क्रेशपरिहारायैव सद्दति न फलांतरकल्पनेत्यमिति वेशः कार्यः आद्दादेशविषये तु अदितिछेदे एव सूत्रतात्पर्यमिति तदाहे
त्यन्यत्रेति पूर्वत्वाद्वावित्यर्थः। प्राचां मते नमूलमिति सूचयन्नतथैव व्याचष्टे आदेशो प्रतिस्वानुरूपाइति। अर्थतो वर्णतश्चेत्यर्थः
तेन चरणादी नामन्यवाचकपादादीनां चनेति भावः। तथैवतदाशयमाहानुदात्तेति नन्वेवं येचेति सूत्रस्य वार्तिके वा ग्रहणानर्थक्यम् रामः
तत्राह येचेतिव्यवस्थितविभाषाग्रहणाय परिगणितत्वेन तद्बोधकत्वासंभवाद्गृहतत्रेति येचेति सूत्रे इत्यर्थः। तत एवाहाप इति निशानिश

योरिति मातृमात्रोरिति वत्प्रयोगाः किंचिद्वैरूप्यादर्थं मेदात्रारतीति प्रकीर्णमूलरणाच्छिद्रं स्यादयदत्यर्थः। अत्राहुः चिंत्यमिति पादायन
सिद्धान्तमाह परेत्विति अन्यथा स्वरितत्व आदेशे लेत्रबाधकमाह येचेति गत्यनुवृत्तौ वाधकांतरमाहवाकेशिष्वितीति ततः पूर्ववि
शेषस्यवह्यमाणत्वादाह पृत्सा शीति एवं मांसपृतनासानूनामिति स्यानिर्दिष्टशोपितेषामयुक्तं इति सूचयन्नाहैवमिति अन्यग्रं
थासंगतिमपि सूचयन्नाहातएवेति प्रकृतांतरत्वादेवेत्यर्थः। अत एवात्र प्रश्लेषफलाभावोऽनुपदमुक्तः उक्तं वैलक्षण्यमा
हात एवेति तत्र तदनिष्ठत्वादेवेत्यर्थः। इहेति नाग्ग्रहणं प्रत्ययाप्रत्यययोरी लुक्तेःसर्वनामस्थाने चेत्यत्रासंबुद्धाविति पर्युदा
साच्च प्रत्याहारेऽपि नटाटकारेण प्रत्यासत्तिन्यायात् औटष्टिल्सात्यार्थं त्वाच्च टाट स्तुटाड्सीत्यादेर्विशेषणार्थं स्त्रदमि प्रत्याहृत्या
ख्यति अपि नापक्षान्तरसमुच्चयः युक्तश्चायमित्याह लघुत्वादिति अत्र तु सोऽपि युक्त इति ध्वनयन् भाष्योक्तमेवाह प्रसज्येति प्रथमो
पस्थितत्वादसर्वनामस्थाने इति व्यत्यये क वचनेनपेक्ष्युदासाश्राहस्रते ति स्पीत्येववाचे आदिग्रहणसामर्थ्यात् तद्न्येषामपि
ग्रहणं ते चाविशेषात्कवेता इत्यभिप्रेत्याहादीति यथाश्रुतेक पोऽसंग्रहापत्तेराह तदन्तेष्विति एतेन यथाश्रुतमेव वदंतः शाच्छिद्रं स्या
दयः परास्ताः पञ्चसमासांतविधेरनित्यत्वान्न टजिति शिष्टान्तत्पासत्ति सूत्रादस्यात्रापितथा प्रयोगाण्णे स्तत् ध्वनयन्नाह सौत्र
त्वादिति उज्ञीणोनुक्तविशेषमाह भसंज्ञेति सूत्रविहितेत्यर्थः। यथा चैतत्तथान्यत्र स्पष्टं। मर्यादायां दृष्टासंग्रहापत्तेराह भाष्यकेति
चार्थे द्वंद्व इति सूत्रमभिव्याप्येत्यर्थः। तद्गुजरमस्यानुपयोगादिति भावः। प्रतिपतिलाघव मत्र गूढाभिसंते द्वयोर्गौरवका पूर्वेवि

कल्पस्यैवेष्टत्वादाहसावेतिनिरवेति अन्यतरस्यामित्यादिः नन्वेवं ताभ्यामेवान्यत्रेवाज्ञापितत्वाधासिद्धावि दं सूत्रं व्यर्थमत आहाभ्यामेवेतिन त्रापीत्याहान्यत्रेति अस्यैवव्याख्यातत्वेतिद्धितीये आह लौकीति अपि त्यक्तसमुच्चयेनेदं परोहाहहरणामित्याहानवेति अत एवन्य नतानिराशायाह परादेति एतेन परानवकाशाभसंज्ञापदसंज्ञां बाधत इति दं युक्तमपास्तं ननु तयोरत्राप्रवृत्तौ कथं ताभ्यामत्र व्यवस्थाऽत आह विरोधादीति आदिना सामान्यविशेषभावः भिन्नफलत्वादिति भावः आदिति भावः आदिना लौकिकन्यायः सूत्रा भावेऽनिष्टमाहायेति स्वादिष्विति बाधेन भत्वस्य सावकाशत्वादाह परयेति तदुक्तं तत्रैव प्रवृत्तेराह समेति आह इत्यहचि वाऽनुत्व तत्स्यात्त्वेननेदं इव वेत स्यान्यत्रदृष्टत्वेपि तदन्यस्यापि दृष्टत्वेन तत्स्यैवा अयरणो मानाभावश्च अनात्र दृष्टान्तरं गेत्वस्यापि ग्रह णापतिश्चेत्तिस्माभ्यामस्य प्रमाणपाद्राजन्येति निर्दिष्टत्वात पुत्येतित त्वान्नु कार्यकालपक्षे एकदेशस्थले न कथं परत्वेन व्यवस्थाऽ त आह हाकडारेति ननु सूत्रस्वलिंगसंज्ञा भपदसंज्ञाभ्यां बाध्येतानवकाशत्वादत आह भपदेति अस्याऽऽमित्यनुवर्त्यत्येत्रान्वयः यस्मा दितिसूत्रादिति भावः नन्वेवमपि पर्यायः स्यादेवं चानुवृत्तिरपि सफलाति यमवाधश्च नात आहांगेति अस्य समावेशोऽन्वयदोषां तदमुन्द्र इति पुरुषेति गुर्विति चवे प्रान्तु एतेनान्यथेपपादनं तत्रयथे पायास्तक्लिष्टत्वादस्वरितत्वाच्च पुरुषसंज्ञात्मने पदसंज्ञ योरप्युक्तसामान्यापेक्षज्ञापकात्समावेशः अन्यत्रेष्टसमावेशस्थले च पाणिनिनाकृतएवतदाहेतिदिशाति घत्वाभिव्यालोपो ण रामः रिति नलोपः प्राप्त्यपि न हलोत्यस्य बाधकत्वात एतेन नतेनलोपेरूपद्वयमितितत्वमिति पास्त्युक्तमपास्तं तद्ध्वनयन्नाह हलोति करणा

मनितेमितिपाठः एकेति शास्त्रीयेरोत्यर्थः अकृतेतितु नास्त्येव एतेनन त्समासप्रमवारणार्थमेवव्याख्यानेयुक्तंन मूलाद्युक्तमित्यन्यत्रस्पष्ट तदाहेत्यन्यत्रेशब्दरत्नादानित्यर्थः अपि सूचितेति षष्ठ्यंतरसंग्रहायाहाहत्येपिमनोमोक्तफलानामन्यथासिद्धावप्यस्याव शूपकत्वं प्र तिपादयन्नस्यासाधारणं फलमाह प्रत्येविषल्लिति अन्याप्यार्यं चमीसमासाभावे अस्यावशूपकत्वे भाष्यसंमततामित्याहातस वेति उक्तं भाष्ये इति शेषः तस्यार्थसूचयन्नाहतेनेति ऽभेग्रहणेनेत्यर्थः ऽत्यर्थेपि दृत्यर्थेन तत्र वारणेपि न तिज्झो सोस्म नो दिसिद्धो तु नापास्ति कत्वं सूचितमिति मनोरमादाविदं त्यामितिस्यष्टं प्रावृत्तौ देयतु मनोरमादिनयुक्तमेतन्नित्यादेः पंच मीसमासं विनाऽसिद्धेस्तस्मादित्यंकौष्ठधाप्यः इत्यंतोभिन्नोऽप्यःपक्षत्वित्यादिर्भिन्नः इतिहैतोनियमसूत्राणां यतोवि धेधमुखेनैवप्रवृत्तिरितिनिष्कृष्य सोतोरघाभ्यामित्येवात्रणत्वमित्याद्यार्थः तेघांविधिमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेतु अऽव्य वीयेद्रुत्वेवात्रणत्वमितिद्धितीयार्थः अनित्यत्वात्प्रायेनयथास्तु तन्मूलयोजननेतु ने अनित्यत्वोक्तेरत्रानुपयोगात् टीकाग्रंथ संमतेश्चेति शास्त्रीतन्नटीकाग्रंथस्याप्युक्तत्वात् तस्यासार्वत्रिकत्वसूचनरूपप्रयोगस्यसत्वात् खंडशोऽध्याहारादिनाऽप्र क्तोतार्थकल्पनया व्याख्याने गौरवात् अक्षरमर्यादयात् थाऽप्रतीतेः विधिमुखेनेतिप्रवृत्तेः सिद्धान्तत्वेन वेपरीत्योक्तेभाष्यादिवि रुद्धत्वात् उभयतोऽपि घ पर्यंतत्र घग्रहणाव शूपकत्वेनोत्तरमात्रापत्वे हेदासंभवेन निहें शासंगत्यापत्या रघाभ्यामित्यत्रानिर्दिष्ट वि कलपरिभाषोपस्थितौ मानाभावेनतथासत्यतिप्रसंगापत्यातथाव्याख्याने फलाभावेनव्यवायेपीत्यस्यावशूपकत्वे नाघा

र्थो सं मवाच्चएतेन छ त्वाविधपत्वप्रदर्शकं पूर्वस्मादपीतिनिर्दिष्टविकल्पपरिभाषोपस्थिताविहेवसूत्रेग्रहणं लिंगमतएवव्यवा
येपीतिनकार्यमित्यपितदुक्तमपास्तं दुक्तयुक्तेः व्यवायेपीतियोगविभागेननियमप्राप्तिपादकभाष्यविरोधापत्तेश्चेतिदिक् तस्मा
दनित्यत्वापादकमूलेतदाहतुनेति अस्यपक्षस्यअत्रसेट्ग्रहणमानमितिदीक्षितोदयस्तत्वेतिध्वनयन्नाहप्रतीतीति इतीति
एतत्सजातीयत्रगदस्येतिभाष्योदेत्यर्थः तादृतिपंचमीसमासेत्यर्थः अपिसमुच्चयमेवाहातएवेतितदनित्यत्वादेवेत्यर्थः त
त्रैकेपदेोक्तिसमाधानेदूषयतिपूर्वस्मादितिस्पष्टंचेदमुद्योतेभावप्रकाशेचमूलासंगतिमाहकेचित्विति विभादितेत्यादेः प्रत्येकविधित्रि
त्यादेयूक्षइत्यादेश्चसंग्रहकमाहपूर्वस्मादितिलिंगाद्वचः पूर्वत्वस्यव्यवहिताव्यवहितसाधारणत्वेपिततःपरत्वस्याव्यवहित
स्यैवग्रहणंनिर्दिष्टग्रहणाधिमानाभात् एवंचहेतोरन्यत्रनदोषइतिभावः नन्वेवमप्याघस्यकागतिरतआहप्रवीतिकेचिदि
त्यरुचिबीजंतुपूर्वस्मादित्युक्तेःसिद्धांतत्वस्यभावप्रकाशोक्तेस्पष्टत्वेपिसहायेव्यपदेशिवत्वाप्रवृत्तेःस्वविधौस्यानिव
त्वाप्रवृत्तेश्चेतितितदप्येमनित्यत्वमेवशरणमितिअतिदेशेति अचःपरेतीत्यर्थः पूर्वसूत्रेतुलिंगात्तत्रप्रवर्ततएवेत्यन्यत्र
स्पष्टं अनुवादत्वस्यसफलत्वनियतत्वादाहतत्फलंबितितदृष्टितिनिरासायाहवतीतिएकाज्झतरेतिकर्मधारयःस्थानि
वत्वंतुआघस्याशास्त्रीयत्वात् अन्येएकारत्वस्यस्वतःसत्वेप्युत्तरपदत्वस्याशास्त्रीयत्वात्पक्षद्वयेपिवर्णसमुदायमयोः रामः
स्यानित्वेनतदधर्मत्वाच्चेतिभावः योगविभागेनेतदपिसिद्धमितिप्राचोक्तंखंडयन्भाष्यासंमतत्वमाहनमुनेरितीति अतएवे

त्यस्याभयत्रान्वयः वार्तिकासंमतत्वमाहसिद्धेतिसूत्रासंमतत्वमाहनलोपइति अत्राप्रतिषिद्धमितिन्यायेनाघस्यतद्विवरणपर
तयावार्तिकस्यचनिर्वाहादिदंमतेऽक्तंभेदनिरासायाहस्यादघ्यमितिप्राचोक्तंखंडयतिशब्देनेतितदनित्यत्वानाश्रयणात्
लाघवादितितात्पर्यः अतएवप्रत्ययलेनापितसाहघ्यमितिश्चतयन्नाहासन्नमितितद्देवनिषेधानिमित्तादेवएव
सतिप्राप्तातिप्रसंगनिरासायतात्पर्यंभूतसिद्धांतमाहत्रेतिपदत्रितयत्रेत्यर्थः अन्यत्रसाटितत्रतेघुमात्रेकान्स्येतस्या
व्यवस्थापाःतदितितेषांग्रहणेत्यर्थः आधिश्वितिहोन्तकर्तृकाधिगुप्रतिश्रेषेत्यर्थः भिन्नेपदेआदिनाविभक्तिः
एतेनभाष्यविरोधेनदोषस्यकारांतस्येतिपाठःतत्रकोशूनन्वेवंननत्रप्रकारांत्येलोपप्रयोगोऽतआहतत्वेपीतिअनादेशत्वेन
भिन्नत्वेपीत्यर्थः मूलेकौमुदांवक्ष्यमाणरीतिखंडनायसिद्धांतमाहकोशेइत्यादिनन्वेवंतस्यप्रत्ययग्राहकत्वभागोऽ
तआहप्रक्तीतिएवंचतत्रतेषामर्थपरत्वेचप्रसिद्धान्यथाप्रतिग्रहविरोधपरिहरतिएतदितिनन्वेवंश्रुतिविरोधोऽतआहछे
इतिहेतुहेतुमद्भावेनान्वयइत्याहयतइतिइदमेवभाष्यसंमतमित्याहातएवेतितथावोधादेवेत्यर्थः अन्यथातथावोधो
नगीकारेणाभेदेनप्रख्यायमानतप्रतीयमानस्यहेऽघ्येतवएतातिअघ्येइत्याक्षेनिशक्तरूपाणिनामानीत्यर्थः स्पंगीकारेअ
पिनासामान्यपचनत्वेतव्याचक्षणविकलतेतिभावः नन्वेवंसर्वत्रविरूपाणामपीत्येकशेषप्राप्तिरत आहकेतिदृष्टापत्तावाह
नेकोतिअत्रसूत्रसंमतिमाहातएवेतितथातायथादेवेत्यर्थः प्राचीनमतंखंडयतिएतेनेतिऽक्तसिद्धांतविरोधेनेत्यर्थः

शब्देति वाच्यवाचकयोरभेदोपचारात्प्रसिद्धार्थपदोपस्थितार्थे नाभिदान्वय इति भावः अत एव भिन्नार्थत्वेनाप्राप्तेरेव अभेदश्च वा
च्यवाचकभावमादाय पर्यवस्यतीति कोशादेः शक्तिग्राहकतापि नासंगतेत्याहैत इति शास्त्रस्य तु न पदपरे तु प्रवृत्तिः ङ्भादित्या
दिनिर्देशात्तत्र चात्र संज्ञात्वमाधुनिकसंकेताभावात् अभिव्यक्तेति न्यायोप्यत्र न अपदकार्यत्वात् अत एव सर्वनामसंज्ञायां सं
ज्ञाप्रतिषेधो वार्तिककृतारब्धस्तदेतदभिप्रेत्याहैवं चेति शाद्बपरत्वे चेत्यर्थः अत्र कोशे अप्रस्तावत्वयः एतेनैत एवारुचेरा
सन्यामितिङ्क्ते मलेडन्त्यपास्तं तदाहेति दिशीति यत्तु पूर्वग्रहणमधिकार्थसूचनार्थं तेन सायमो मलोपः सिध्यतीति न्यासका
रस्तन्नस्पतेर्घतेति सायशब्दोऽकारान्तोऽस्मादेव लिंगादहरवसानवाचक इति हरदत्ताद्युक्तेः अत एव सायमङ्नमभिलष यत्पइ
त्यादिकाविप्रयोगा अपि तदेतत् ध्वनयन्नाह सायेभ्य इतीति एतेनतत्स्यघघ्नतत्वेन ह्रान्तेऽप्युत्तरेपदाधिकारवाधेमानाभा
वात् एवेन हलन्हीति मौलमवच्छेदः केचिन्मतमाह विभ्याषितियत्तु छन्दस्यानोमानिनि ति विच लोकेत्वन्येभ्योपीतीतिविवे
कइति ङ्डीतन्नेति ध्वनयन्नाह सचान्दते+पो लोके पीति विग्रहस्याछन्दस्त्वादाहकीत्त्वालपइति ननु तेन क्विवेव कुतो नात आ
ह क्विपस्त्विति अनतिप्रसंगायाह भाष्येति अत एव अन्यत्रात्तदनभिधानादेव एवमग्रेपि केचित् दीक्षितादयः प्राचः सिद्धांत
माहान्येइति इत्वस्य तु प्रसंग एव नात्रऽक्तभाष्यप्रयोगस्यैव सत्वेन भाष्यानुक्तक्विपत्वमापन्नात्रेति भावः। छुरस्यादिवित्यत्र भाष्येपिवि राम
वपदेन क्विवेवपूरस्या इत्याद्यावीत्वमवकाशविपुक्तेनेति गूढाक्तं तवस्याधिकृतत्वादाहचेनेवीति च नानुवृत्तिः अकरणऽलाघवा

दाहदीर्घादिति प्रथमयोरित्यत्र इति भावः यद्यपि दीक्षिताद्युक्तरीत्यापि निर्वाहस्तथापि नसा सिद्धांत इति ध्वनयन्नाह सिद्धांतमा
ह प्रत्याहारेष्विति पूर्वसवर्णदीर्घस्यत्वभावेपि तस्यास्याप्यत्वसूचनायाह ऽजसीति निषेधाच्चेति न्यायादिति भावः॥ इदमि
तिगर्भवविशेषवाचीत्यर्थः॥ इदं च प्राचां मतेनोक्तमिति सूचयन् सिद्धांतमाह परे त्विति एवं च सूत्रमतेपि सत्ताध्य एवान्यत्याफ
लभेदापत्तेरित्याह सूत्रेइति ननु प्राचोक्तमेव युक्तमस्यास्र मर्यादयाऽलाभादत आह भाष्येपि इदं पूति धातुग्रहणात् इत्य
सामान्यव्याहृत्यर्थमित्यर्थस्यास्र मर्यादयालाभेपि भाष्यवार्तिकप्रामाण्यात्तदन्यविशेषव्यावृत्त्यर्थं ननु तथेति सूत्रकृदभिमत
मित्यर्थः॥ नन्वेवमप्यावेताशचारक्किवादौ सूत्रवार्तिकयोर्भिन्नोविरोध एवात आहावं नादिति यदभावज्ञापने नोपपत्तिस्तद
भावमात्रज्ञापनमेवोचितं नाधिकबाधज्ञापनमित्याह नक्विवेतादिति तत्रतत्प्रयोगविषयेमाष्यानरमप्यत्रसाधकमित्याह
अत एवेति तत्पार्थ्ये कल्पनस्ये वोचित्यादेवेत्यर्थः मात्रेकान्त्येसिद्धार्थमित्यस्य विधायेत्यत्रान्वयः॥ अनेन योगविभागेन इत्या
दावित्यस्य समाहितमित्यत्रान्वयः नुडागमेति शेका यामिति शेषः॥ नन्वेवं तत्र वग्रहणं व्यर्थमत आह ठञ्जीतित दाशूयः भाष्यपा
यः अत एवेत्यर्थस्य कयति अधात्विति हाहादीनामित्यर्थः तदेति भाष्येत्यापरः पूर्वाद्निनाक्तप्रत्ययस्यल्पविषत्याह अर्थकक
इदुतिपाठद्वितीयादिना तक्रोल्पप्रश्नः शानजित्यादि एतेनस्वारसिकतथाप्रयोगासत्वेनतत्साधुत्वाय तदावृष्ट ऽ७क
त्वेन निर्वाहाइति तथाच योगविभागो व्यर्थ इति भावः प्राचामते दोषांतरमाहाचारेति इतोपि पूर्वद्वितीयः पशऽर्क इति बोध्यं। अ

नुवृत्तद्दस्वग्रमितमाहयुष्मामितितन्वाकडारादित्यस्यसंज्ञाव्यवस्थापकत्वेविनाधिकारसूत्रत्वमितिमूलमयुक्तमतआहकडारादृतितत्
स्यसंज्ञाव्यवस्थापनस्यपूर्वसूत्रस्याविप्रतिषेधेसतिगमकेएवेत्याहस्पष्टतयेतिमनुत्वक्ततोऽजीतितिपमाहुणाभावेनादोषोतिआहऋत
दृतिततोस्येवोचित्यादितिभावः पदलाघवादाहयुष्मीतिनुमितिदृकोचोतितुमभावापत्ताविंत्यर्थः॥ एवमग्रेपिग्गयामादेपृष्ठपाआ
देशः सूत्रसंमतिमप्याहातएवेतितकारेतितुमतेवेधीत्यर्थः दीक्षिताघुक्तिखंडयतिआगंतुनेतिपक्षांतरेइतिभावः॥ तस्यापितु
मोपिभाष्यमतेवाधसंमवाहाहासंभवेएवेतिप्राग्वदाहघेऊीनीतिआशिवधीतिङकारादित्वस्यतत्वेनतेनालाभादित्यर्थः तथाचु
नुडापत्तिरितिभावः स्पष्टमितिइदानीमपिइत्संतकजकाएदाविंत्येवार्थइतिओडः आपद्यत्यत्रभाष्येस्पष्टंप्रवाहवेत्यत्रौ
क्तरीत्येवनिर्वाहइतिनसूपाहलिगितिसूत्रभाष्यविरोधस्तदाहेतिदिगितिदिग्॥ पूर्वनिपातप्रकदरणस्यानित्यात्वातघेरित्यादि
तिदेवपूस्यसौत्रत्वादिनोपपत्तेश्चशाखिदेश्चाप्युक्तमसदितिध्वनयन्नाहास्वरितत्वादिति॥ अनुवृत्तिः किमर्थेत्याहेडस्यामिति
पंचम्येतत्वस्योत्तरार्थमावश्यकत्वादाहघेःपरेतिआदिपूर्वासंतिध्यात्षष्ठ्येवोचितेत्याहङिप्रकृतेरितिपर्यायत्वयोरुभयत्रवोध्य
तत्वेतिमुखसुखार्थत्वेत्यर्थः अत्रसूत्रेसमतिमाहातएवेतितत्रातत्तस्तदप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः॥ दीक्षिताघुक्तिखंडयतियदित्वि
ति॥ कथंध्वनितमित्यतआहेतिदिवइतिएवंडब्राह्मणार्थीनामधीत्वेस्यष्टचेदमितिवार्तिकसाफल्यायतत्रतेनतथोक्तं॥ नन्व राम
गस्येतिसूत्रेभाष्येकंठतउक्तेवातआहांगस्येतीतिवैपरीत्यपूर्वाकानिरासायाहश्नान्नलोपइतीतियथाचैतत्तथाऽन्यत्रस्पष्टंअ

त्रभाष्यसंमतिमाहातएवेतिएवंचोतसितलेस्वरितलार्थमित्यादिप्रकाशोक्तमयुक्तमितिवोध्यंतदाहेतिदिगितिसप्तमीबहुवचननि
रासायाहसावितीतिअलइत्यस्यफलमाहयंवस्यंततिविधेयगतत्वेनविवक्षाप्राप्ताभावाहायुक्तइतीतितत्तन्नियमानादरेबीजमाहा
तएवेतिअचिफलाभावादाहहलितिपथ्यागितिसमाहारद्वंद्वेतअन्यथापक्षपूर्वस्यपूर्वनिपातायते॥ रुप्यक्पदानीत्युचितं
विशेष्यस्यत्यपासत्वादाहस्वतीतिभेदेनोक्तेःफलमाहद्वैधातिपूर्वादिंस्यादित्यर्थस्यासंगात्यध्वनयन्नाहदीर्घादितिआरभ्येत्यस्योक्त
इतिशेषःडचितइतितिरवकाशत्वाभावेनावाधकत्वेविप्रतिपदोक्तत्वस्यपूर्वप्रवृत्तिनियामकत्वस्यस्वीकारादितिभावः॥ मूलाशु
यमाहतथापीतिसख्युर्यःसख्यस्यचेत्यादिनिर्देशादाहोक्तेतिअनुकरणोऽयःप्रकृतिकएवेतितत्स्यानिकएवेत्यर्थः सर्वेसर्वपदे
तित्यायेनेदंयथाश्रुतेप्रसक्तदोषमुद्धरतिअत्रेतिपूर्वस्यासिद्धंतत्वसूचनायाहसिद्धोतीतिविशेष्यतिपूर्वरूपविशेष्यत्वतिप्रस
क्तेरातेनपादृशाप्रसिद्धःशेषविशेष्यइत्यपातेषश्चापिकार्यकालेऽगंविशेष्यमस्त्येवतथापिसरिवशब्दभिन्नोतस्येत्येवस्या
न्नतुसख्यंतभिन्नस्येतिनञैकार्थीभावापन्नस्यसखिपूर्वस्यतेविनोचविशेषणत्वेनान्वयोयोगादितिभावः॥ भाष्यालिस्यस्यल
भ्यतइत्यत्रान्वयःघोरेवेतिङकारीत्येवेतिभावःकृतेपीतितत्वस्यत्वादितिभावः॥ लोपेपिइकारइत्यस्यतदन्तित्यत्वस्यगातित्वादाहसखी
तिपादानंसामान्यतौविशेषतोवा॥ मूलोक्तप्रेकारस्यापिभाष्यसंमतत्वेनिरासायाहख्यात्यादिदितिनन्वेवंभाष्ययोर्विरोधोऽतआह
विहितेतिअनेनसंकोचावश्यकतासूचितापतनरख्यात्यातसूत्रस्यंतादितियस्पितिचेतिसूत्रस्याभाष्योत्यर्थःएतेनख्यत्यादितिसूत्रे

भाष्यविरोधात्भाष्यमनुपगम्य मात्रपरमिति मूलयुक्तमेवेति रत्नाकरोक्तमपास्तं तत्रत्यकैयटस्योक्तप्रमाद इत्युद्योते स्पष्टं तत्
दाहेत्यलमिति। इष्टं तदिति। अन्यथा विपरीतनियमप्रभावनिष्टापत्तिवारणाय लिङ्गानुसरणे गौरवापत्तिरिति भावः। दीक्षिता
द्युक्तप्रकारस्यार्थासंगत्वादयुक्तत्वं ध्वनयन्नाह स्मृतीति। नन्वेवं कथं तैः प्रयुक्तमत आह त्रिप्रकादीति यस्य पाणस्य भाष्यसंम
तमाह यात्रेइति नन्वेवमप्यस्माकं देशे घट एवात आहास्माकमपीति तद्दत्तगंतेति स्मृत्या वेतगंतेत्यर्थः। एतत्फलमाह स्वातंत्र्ये सोति
अत एव स्मृत्या दावसाधुत्वादेव बहुच्युवै बहुपत्येत्यत्र क्रमेण सूत्रार्थमाह वर्णीति पक्षद्वये व्याह सूत्रेइति एतेन बहुचावि
डुनयोर्विपीषस्य ष्टत्वेन सिद्धान्तमाह यस्येतीति वस्तुतइत्यादि रितेरिष्टत्वेऽन्वयः व चत्वमितीति पाठः। विषयातो बहुव्री
हिः। भाष्येइति तत्राह किमित्येतत्पारप्रश्ने वर्तते परिप्रश्नश्वानिर्णीते अनिर्णीते च बहुषु सेकयोः पुनर्निर्णीतमेवेत्युक्तं ननु सू
त्रसत्वे विधिसुवच्चादीनामेव ग्रहणं स्यान्नेकादीनां तत्राह संख्येति तन्मतेऽपि बहुव्रीहिः। लक्ष्यानुरोधात्र मुख्यं सार्थत्रि
कंवीरमिति ध्वनयन्नाह कर्णेति क्वचित्तायकेमव्याहात एवेति यत्तपर्युदासस्यान्यथापि सार्थक्यादाह शूद्रेतीति तत एवान्या
पांतरसंचारमत्राह तस्मादिति शुद्धिरूढिपक्षेऽन्यायविषयतामभ्युपेत्येदं वस्तुतोऽन्वयत्वात्सेवनेत्याह किंचेति तन्न्यगमकाभा
वादाहात एवेति नन्वेवं कात्रिमेति न्यायस्य निर्विषयत्वं स्यादत आह तदिति दीक्षितग्रीहिदंस्थाद्युक्तिखंडयितुं सिद्धान्तमाह राम:
सूत्रेइति कृतामिति शेषः। नियतइत्यस्य व्याहतो योविषयपरिच्छेद...हेतुत्वाभावात् विषयपरिच्छेदकहेतुत्वोपपत्तेर्नियतत्वाभाव

दितियावत्त्रित्वादिसंख्याः व्याप्यापकस्य अत्रमानमाह तत एवेति तस्यासंख्यात्वादेवेत्यर्थः। ऽदेपूपविशेषणत्वेन वार्त्तिकक्ल
प्तसंख्याग्रहणखंडनाय भाष्योक्तपक्षचतुष्टयांतोपक्षमाहेतादिति तेषायतानेप्रकटयन् भाष्ययोरविरोधमाह पक्षेति
अन्वर्थसंज्ञापक्षेइति भावः। आपिनावहूत्वादिसमुच्चयाद्विरोधः साक्षादतत्वमाह वकाहीति अत एवातिदेशपक्षान्वर्थसंज्ञाप
क्षयोरेकफलकतानुकतिप्रादृस्य संख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकतया साक्षात्संख्यानाकरणत्ववत्परंपरया
पिनतत्वमत आह कतीतिवत्वेते संख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकतया साक्षात्संख्यानाकरणत्ववत्परंपरयापिनत
त्वमत आह कतीतिवत्वेते संख्यानकरणीभूतार्थविषयपरिमाणार्थतयातत्वेवोध्यं वस्तुतः स्वारसिकतत्वाभावादाह पद्ध
तिति घामुक्तिखंडयति एतेनेति उक्तभाष्यविरोधेनेत्यर्थः। बहुत्वेति बहुत्ववाचीत्यर्थः तत्र बहुगणग्रहणं यदि विशेषणं तत्पाते न
पूर्वे स्वीकारस्तमुद्धरति अनंतेति नतु सिद्धान्ते तयोर्ग्रहणं कुतो नाह आह संघातिचयोरिति ऽणादेरवयुसन्नत्वेनान्यासंभवाच्चे
त्यापवोध्यं तदाहेत्यलमिति अत एव तदेतस्य संज्ञा तत एव। अत एव तदनुवादेन तद्विधानादेव। एतेन संज्ञाविति निषेधात्ऽसंखेत्य
पुक्तेन च केवलस्य संज्ञाफला अग्राधिकारे तदंतविधेः सत्वेन षड्गोलकः संभवादित्यपास्तं शाकटायनमतेनाह संख्यातिकिमिति पुग्ग
ह्युक्तेरसांगत्यं सूचयन्नाह अनेकेति वक्तुरत्रसत्वेपि वोद्धुरेव पृथकमाहात्रस्येति नन्वेवमन्यान्यास्त्रयापत्तिरत आह प्रदेशेष्विति नन्वे
वमपि विशेषाविहितत्वादेतामिलोपसंज्ञावाधः स्यादत आहेकेति दीक्षिताद्युक्तेरसांगत्यस्यान्यत्र प्रतिपादितत्वात्सिद्धान्तमाह षड्भ्य

BHAU DAJI

इतीतिइच्छानुरोधेन तस्मादित्यस्य प्रवृत्तेः बहुवचनं प्रयोगमेदाभिप्रायं क्लेम्प इतिवत् द्वित्राः पंचकाः शकुनय इत्यादौ षट्त्वाभा
वादेवाहोषाहाहगौराद् इति तन्न्वेवं कथमिष्टतदेतेऽत आह परमेति आपिः केवलसमुच्चये तनकत्वेनेत्यभेदेन तीयावार्त्तिकेनव
स्तुतस्तयोर्भेद एवेति स्पष्टं मंजूषायां लोके गणनायां प्रसिद्धानामेवान्नमानगौरोत्वलति क्रांताघर्थप्राधान्यं न तु संख्या प्रकार्क
संख्येयस्येति भावः उपसर्जन प्रतिषेधस्त्वङ्नायपद्धांगाधिकारे पदुच्चेतेग त्वमाणा। विभक्तेस्त्वम्हावाजितियघेवपंरमपंचषदुम्पइ
ति लइानप्रद्योतिनेषहोषड्त्वाधिमष्ठकमाहुषड्ति अन्यत्रउद्योतेइदमेवेति अन्यथा कम्पष्टस्पत स्पचासंगतिः स्पष्टे
वा आदिनेविपधिकरणपद्धितीये प्रत्ययलक्षणामिति लब्धमाह प्रत्ययस्येति भाष्यांतरविरोधं परिहरति वेति एवं अस्यानिय
मार्थत्वेतामुपपादयति अस्येति हि यतः न च प्रत्ययस्य पत्रविशेष्यत्वं तत्रैवेति नियमशरीरमस्तु एवं च तन्माष्यं मुख्यपक्षाभि
प्रायकमेवास्थितिवाध्यं एतेत्यादौ यदत्वाभापत्तेस्तदाहान्यत्रे तिउद्योताहाविल्पर्थः एकेदीक्षितादयः सिद्धांतमाहाति दिशोनेतिनन्वेवं
परिवीरित्यत्रतुग्दीर्घोपर्यायेणास्यातोकार्यातिदेशोदुनेनैवोभयोरपि विधानेविप्रतीतिसत्राप्रवृत्तेरत आह हायीति प्रतिपादि
तमिदमादौ स्यानिवत्सूत्रे अन्यथातेषांतदेशत्वानंगीकारेतदाहितिनयोरेकामभिप्रेत्याह त्यर्थः एतेनेति हेतो पत्तएतत्कार्यातिदे
शाकमतो हेतोरित्यर्थः इति शास्त्रक्तमपास्तं प्राचामसांगत्वं ध्वनयन्माप्यानुक्तंसूत्रसिद्धांतार्थमाहल्लुकेतिप्रत्यासत्तिलभ्यमा राम
हतदिति एवं स्पष्ट्येव सिद्धं गत्येति लब्धमाहुलब्धांगेमिल इत प्रत्ययनिरूपितेत्यादिः पूर्वइत्यस्य फलमाहतेनेति लब्धांगेत्यस्य फलं

इति प्रत्ययसंज्ञाकाले इत्यर्थः इदमपि केयटादिरीत्यानभाष्यरीत्येति सूत्र यत्नाहस्पष्टं चेदमिति वस्तुतोऽयुक्तमेतत् नलुमतातस्मिन्निति
न्यासांतरानुरोधेनांगसंज्ञापामपि निषेधौचित्यात् लक्षप्रत्ययनिमित्तकं तत्प्रकृतिसंबंधिपत्कार्यमित्यर्थोहि तदाएवं च सूत्रमतेपि
लुक्षप्रत्यये परतोयः पूर्वस्तत्प्रकृतिभूतइदेशूपकमांगमनांगोवापत्कार्यमित्यर्थउचितः नुतत्रलब्धांगसंतकत्वनिवेशः सूत्रेंगप
दं पूर्वोलक्षणामेवपोसौलुमतालुप्यतेतस्मिन्परेगतस्ययत्कार्यंतन्नभवतीति प्रकृतसूत्रभाष्येपि वं अतएव पक्षयोः समफलता
तत्प्रत्याख्यानसंगतिश्च अत्रलोपोद्योतस्तु केयटानुरोधीति न तद्विरोधस्तेदेतदभिप्रेत्य यथोदेशोतदीत्यातस्याः सत्वेपितदीत्याका
र्याकालेसिद्धांतरीत्याचपक्षद्वयेपि अंगसंज्ञासाध्यपतिनलुमतेत्यस्पतिइतितत्वमिति पाठः इति कश्चिदित्यपपाठः युवोरनाकीरि
त्यादिसूत्रस्य भाष्योद्योतविरोधात्तस्याः फलमाहातएवेति आनित्यत्वेनैतदप्यत्यागसंतासत्वादेवेत्यर्थः प्रत्ययलुकीतिसौलु
कि चेत्यपिवोध्यं अन्यथा शूनप्रत्ययालक्षपेडरदित्यत्रेवाहत्याकोकुशाद्प्रत्ययेपगसंज्ञोभवतितस्यचह्यर्थकप्रत्यये तत्वम्हावद
त्यर्थंतां गसंज्ञादिनस्यात् ह्रीप्रत्ययस्तुगौरादित्वादतएवविधानाद्वायवपीइकैयटमतेपिसिध्यतितथापितन्नभाष्यसंमतमितिध्वन
यन्नाहतदुक्तमिति नेचापरमिति अस्मिन्परतः क्रोकुसत्वम्हवतीत्येवमित्यर्थः विभक्तावित्यस्याविशिष्टिग्नत्वात्तल्लक्षणानुरोधाच्चसर्व
नामस्यानेइत्यस्यनानुवृत्तिर्नेचकारेपरतोविधानचापरमित्ययुक्तं प्रश्लेषानाश्रयणेनहियावजमानइत्यत्रतत्रचसतिस
इति भावः। यदि चतथा भाष्यसंमतं स्यात्तदोक्तरीत्यातदपिसंमतमेवेत्युक्तरीत्यांगत्वेनिषेधाप्रवृत्त्यानासिद्धावपितयेवत त्वत्वंन

स्यादितितत्रानित्यत्वमेवशरणमितितेनैवनिर्वाहेतत्रतल्लिवेशोव्यर्थोऽन्यथाभाष्यासंगतिरेवेतिगूढाकूतंएतन्महाभाष्यस्यान्य
भाष्यविरोधंपरिहर्तुंमंगेनप्रत्ययालोपमते॥संज्ञायामनित्यत्वादप्रवृत्त्यावयित्वात्स्यपरनिमित्तत्वेनतत्रकर्तव्येनिषेधएवेतिन
वापरमित्ययुक्तमेवेतिशंकतेनचोरङ्लेतिअङ्गेनप्रत्ययालोपलक्षणेतिभावःइष्टापत्तिमाशंकतेऽत्रैवमाप्यसिद्धत्वेवत्यानित्याहोरादि
त्यत्रेतिसाक्षात्परनिमित्तत्वाभावेऽपिअङ्गसंज्ञायाःपरनिमित्तत्वेनपरंपर्यायेणदृष्टेत्याहशब्दितइतिएवंनाङ्गेनप्रत्ययालोपनि
रासःअतएवाङ्गस्येतिसूत्रेदृढवलिवभ्यासस्येतिसूत्रेपिग्रहीतृस्त्रनियच्छतिभञ्जतीनामपिपृथेर्दुल्सत्रवृश्चिखंडनापोरदत्वस्य
स्यानिवन्द्यवादित्येवोक्तंननुतथातद्देत्तदृश्नतयन्नाहलिखेतिद्वेतस्याप्युपलक्षणांतदृभावेपिकारणलक्षणाक्रांतत्वामस्ती
त्याहनियमतद्वितिद्वदमेवयुक्तंनतत्राक्षेपद्वत्याहातएवेतिभाष्यस्यतद्वाक्षेपपरत्वाभावादेवेत्यर्थःअन्यथाप्रत्यासत्त्या
ऽभ्यासनिमित्तप्रत्ययस्यैवतत्रग्रहणात्तस्यचल्लुकालुप्तत्वात्सानिमित्तत्वेनात्वस्यनिषेधप्रवृत्त्याप्रत्ययलक्षणाभावात्तर्यांग
त्वेपितन्नस्यादितिमहदनिष्टंतस्मात्तथैवतन्महाभाष्यतात्पर्यमित्युभयोरपरनिमित्तत्वेनसाम्यमितिनभाष्ययोर्विरोधप्रसंगाःस
तेनोक्तंभाष्यसज्जातीयस्यगुणवोरनेतिसूत्रस्यभाष्यस्यापिनदृष्टविरोधएवेतितत्रशंकापूर्वकंसमाधानंकैयटोक्तंचिंत्यमे
वेतिध्वनितंनन्वेवंतावतांगेनप्रत्ययालोपइतिकृष्णेवनिरस्तात्पास्ततिकथमाचिक्षिप्साद्यविछाथैलाभातआहा राम:
चीतिमिराकांक्षाभ्याहारादित्युक्तेशाद्वाहयथाकथंचिदितिनन्वांगेनप्रत्ययालोपाभावेपिकार्यकालपक्षेकैयटादिमते

गसंज्ञाशास्त्रस्यतत्रोपस्थितिरितितद्वत्तस्यपरनिमित्तत्वमेवेतितयोरसिद्धिरेवेत्यतआहआकडारेतिसंज्ञाशास्त्रेश्वित्यर्थःअन्यथाभादि
संज्ञयावाधेनस्यादितिभावःव्यक्तीभविष्यतिचेतदद्वेयदुःशाद्वेनतयत्रोपदेशातःसंज्ञाद्वयप्रसंगस्तत्रानुपपत्स्यातदृभावेप्य
न्यत्रतदभावेनमानमित्यसंज्ञायांतत्वेवाधकाभावःकिंचांगसंज्ञावभवतिप्रत्ययलक्षणेनेतिसूत्रद्वयभाष्योक्त्यातत्रकार्यकाल
त्वमेवभाष्याभिमतंअन्यथातयोक्तसंगतिःस्पष्टैवएवंचोक्तदोषस्तदवस्थएवातआहवस्तुतस्त्वितिप्रत्ययेंगइतिनलुमते
त्यस्यानित्यत्वादंगसंज्ञाविधयेऽप्रवृत्तिरतएवनलुमतांतस्मिन्नितिन्यासेनदोषःअतएवगुणोयङ्लुकोरित्यादौनामंगात्विका
रेपाठःसंगच्छतेनन्वेवंवश्चैवतस्यासिद्धिरतआहोरादितिअनुपदमेवेतिभावः॥नन्वेवमपिपदेकवाक्यतयाऽन्वयेतत्वमे
वातआहपदैकेतिअन्यत्रैवोतशब्दरत्नादौछवोरनाकावित्यादिसूत्रस्यकैयटाद्युक्तिखंडयतिएतेनेतिऊरीत्यापंचक्रो
ष्टृवव्रश्चचर्करीतीत्यादेर्भाष्याविरोधनमिद्धत्वेनेत्यर्थःप्रकृतेगुणोवोरनाकोतज्वत्क्रोष्टुरित्यादेलक्ष्येतिनेदनदृश्विकार
कदृधिपंचक्रोष्ट्रद्रत्यादिलक्ष्यंत्यर्थःतदाशायःगुवोरित्यादिसूत्रभाष्यशयःनन्वेवमपितत्रालंकप्पमतआहवर्केरीत्ये
तिआक्षेपवाक्युक्तसमाधिखंडयतिअंगेतिननुमत्लेनलिंगाभावप्रतिपादकेनपासत्पलिंगाद्वात्पस्येवौचित्यात्अव्ययप्रकरण
समीपएवयुष्मदादेःप्रतिपादनौचित्याद्याकेतुतस्तत्वेपिसाहूप्यप्रतिपादकतत्रविरुद्धमतआहद्वैधेतिअत्रप्रावल्यंतथैवेति
विपरीतक्रमःनन्वेवमन्यभाष्यविरोधोऽतआहसामडितिमात्रेकार्त्स्न्येअतएवाव्ययानामत्राग्रहणेतेषांलिंगाभावादृव्ययीभा

वस्पष्टौ वलेपि लिंगांतराभावाच्चैतेनेदमुपलक्षणमन्यस्यापि युक्तितोत्यादि। त्यादिरत्नाकराद्युक्रमपास्तमितिस्पष्टं भावप्रका
शेतद्दोहोतिदिगिति आदितः नड्वल्पूंकेतित छेकाप्र युक्तत्वंलिंदपूर्णसंगतेति ज्ञप्रतिपत्तिगौरववारणायेत्यर्थः। केचिदितिप्रसादका
राद्यइत्यर्थः। तत्रानिर्मलत्वं दीक्षितप्रणाविद्यधातुकेरसंगतत्वं ध्वनयन्नापकरोति आमीतितेघामापायातरखंड्यति नन्वेति शुद्ध
लक्षणानिरासायाह गोरणेति अतएव तस्याथमा हेतरेति अभ्युपेत्याप्याह यदीति अतएवाप्रयातिसेत्यादौ तिङाद्यो माप्रकृतौ दात्वता
:एतेनतेतेः संबंधित्वामीति विदानाहोरणेनेति प्रकाशादं स्याद्युक्रमपास्तं तत्रापि तथापर्थापत्याभाष्यासंगत्यापत्ते वैयर्थ्येतु न वीज्ञं
तदाहेत्यन्यत्रेतिशब्दरत्नादावित्यर्थः। ननु संख्येयपरत्वेतत्वं सिद्धमेवेत्युक्तिर्व्यर्था ऽत आह संख्येति वार्त्तिकत्वभ्रमनिरासायाह भा
ष्येति लोपेरिति विकृषविहितेरत्वस्येत्यर्थः। अभ्युच्चेति दोषस्य नानारूपत्वप्रकाशनाय एते। नवैयर्थ्यपरिहृतं ननु व्यक्तिपक्षेऽत्व
संतस्यैतिसर्त्रेऽस्याप्यतोरूपस्थितिसामर्थ्यातो खदादोनामदत्वस्य नप्राप्तिरित्यपि पूर्वं कास्यादत आह भवंतावितोत्यपास्तं च ए
वामितिप्रतिपादितमिदमधस्तात्मूलं दूषयतिपूर्वं वदोत्वेतिरूपकमितोदमापसंभावनामात्रेणेतिपाठः। नन्वेवं धीवर्यो हीरण्य
नमिधानापत्तिरत आह धीवरणेति आरेनाधीरित्यादिनाधीरित्यादि चेनेभयसंप्रहेमानमाहत्रनेतितत्राद्यदपदेशेऽसिद्धत्वे
धियोधियः पियोपियइत्यत्र दोषदत्वानेनतदोत्वं किंतर्हि ध्याप्योः संप्रसारणमेतदित्युक्तं द्वितीये पाठनइत्यादिसिद्धर्थमवकारा राम
द्दावतिवार्त्तिकस्थोकारेकर्यधीवरीपीवरीति प्रश्नेनेतीदृत्वाद्युक्तेइतएवविरोधाद्दाह धीरणेति। अनेनतद्विरोधः परिहृतः। नन्वेवं पूर्णस्या

इतिनस्यादत आह पूर्णस्येति एतेनस्थः कचेत्यत्रचान्नित्विति कौमुदीभाष्यप्रयोगादेवेत्वाभावइतिहरदत्ताद्युक्तिश्चाचिंत्येति ध्वनितं मा
न्योक्तिमाह मीङ्मानेइति उक्तभाष्यादितोप्यनभिधानस्यैवत्वाभइत्सरुचिरेकेइत्यनेनसूचिता एवं च मूलं चिंत्यमेव एतेन शाब्दिद
व्याद्युक्तमपास्तं वेदितव्यमितिस्पष्टं भावप्रचप्रकाशेतदेततध्वनयन्नतदर्थमाह। वातेति व्याख्येतिलक्ष्यदर्शनमूलकतत्परिभा
षासंचारणेत्यर्थः। नन्वेवं दीर्घार्जुसीतिनिषेधापत्तिरत आह वाच्छंदेतिकर्मणपरणोबाधकमाह मूलेति विग्रिछपाठइति भावः। य
षाचेतत्तथाप्रतिपादितमादौ भावप्रकाशे। अत्रवर्णसंज्ञापक्षेनतयुक्ता। तंत्राहोतस्यतद्वाचकत्वात्। द्योतकतापक्षस्यसिद्धांतत्वे
नगोयोदावपितथैवसत्वात् तत्स्यान्यार्थत्वेलक्षणपक्षे अक्षीबत्रतदापत्तेश्चतदेततध्वनयन्नाह ख्याख्याविवितोतिनघतादि
तित् आतिलक्ष्यापद्यमावपुपकंकेवलेतुम्यपदेशिवद्भावेनतत्वं नन्वेवमाछीनघोरित्यादौदोषोऽत आहाछ्रीतिद्विर्यामित्येव
वाच्ये आहाख्येति एवंउक्तनित्यस्त्रीत्वांगीकारे। तस्यातत्वात्पक्षद्वयेपीत्यापसिद्धामित्याह यथोदेशेऽइतिसमासस्तु बहुश्रेय
सीत्यादिषुतुभविष्यतीतिकार्यंवेलायामपिभावषतीत्यर्थः। तेनयथोदेशइदमितिकैयटोक्तमपास्तं तथाहि सतिनदीसंता
स्तोत्वेववदेत् अवयववृत्तेनात्रवृत्तिप्रकृतिभूतशब्दग्रहणमतएवक्यजादौतेनदोषस्तत्रापीछादिविषयेषतपाकुमारीपा
व्यादृतिं त्वस्त्रीलिंगार्थवाधकत्वादिष्टपपादितमेव एतेनयथोदेशेऽत्यापसिद्धपिदं कार्यकालेतुवाचनिकमिदमितिसकलंप्रपका
शेक्तमपास्तं त्याभावादितिदोषाप्रसंगएवेतिशेषः। अन्यथातासांतत्वांगीकारेयतइत्यादिपन्नयोः संतयोः केचिदित्वहृद्वीर्ज

तु अत्र तत्त्वाभविष्यतीत्युक्तभाष्यविरोधः ताभ्यामनत्वं तु पत्रसंज्ञाद्वयमुपदेशात: प्राप्तेतद्विषयमितिनतद्विरोधइति भाष्यस्य घमित्य
नेनतस्या अदोषत्वमत्रसूचितं पत्तुतम्हीत्या ऽन्यथा प्राग्विदं ऽ्यादिभिरुक्तं तत्त्वंडयति अंवाच्योनामिति आह नाविग्वादि ननु सोल
कालुप्तत्वात्तत्रापनदोषोः त आह तस्येति नन्वेवमपीग्गुपास्थित्यान दोषो ऽत आह गुणोतिननकरीत्याहू स्वस्य गुणवाधकत्वेमान
रित्याद्दैदोषात आह पामितिउक्तज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वेतु दोषएवनतदाह लिटिणितिइ हसूत्ररीत्या आट श्रेत्यस्यापन्यासान
भाष्यरीत्येति सूचयन्नाह नमाक्षो गेइति एतेन परत्वेनन्यायत्वादुपन्यासइति परोक्तमपास्तं तत्वनेन मास्तु वृद्धिरोचो त्पनेन भविष्य
त्पत आह वृद्धिरिति भ्यास्येति अवस्याप्याभित्यादि निर्देप्रामूलकात तइत्पर्थः येन नेतिन्यायाविषयत्वमाह सर्वेत्येति नन्वाग्गमादेशा
योरविरोधोक्तयंतत्वमत आह अपवादाइति अनवेतिसर्वेत्यादिः अयं भावः अत्र विषये तस्य एवं प्रवृत्तिरित्येवापरवाधः तत्र कृ
तेयद्गुत्सर्गप्राप्तिस्तर्हि भवत्येव सइति अत्रमाहात एवेतित नहि डो ठो क्यतइत्याहो हूस्वदीर्घयोरन्यत्र सावकाशयोः परत्वाहोकारस्यो
कारएवदीर्घः स्यात् हस्वेकृते दीर्घापवादे गुणोपितस्यैवहोलभ्यादिति दोषोन अन्यार्थमावश्यकया ऽभ्यासविकारेष्वित्यनयानित्वो
हात् अन्यगुणोपितस्यैवहोर्लभ्यादिति दोषोन अन्यार्थमावश्यकया ऽभ्यासविकारेष्वित्यनयानित्वो हात् अं न्याफलमजीगणादृत्तगणोरित्व
मपवादत्वाद्धलादिः शेषं पाधतइत्युक्तौ क्रमाह नगुणोरिति गणद्याभ्यासोत्परास्येत्वामित्यर्थाद्धलादिः शेषेणान्विद्धतो तद्वनव राम:
कार्पसर्वेत्येतितन्भाव: स्पष्टं चेदं परिभाषेंदुशेखरे शेभाष्यांतराविरोधं परिहरति पादइति स्पष्टं चेदम् घोतेएतेननत्पापरोक्त

मपास्तं। ननूर्णुवामाहीनाभिति वार्तिकनिष्फलम् मूप्राहृस्य धातुत्वादेव सिद्धमत आह भ्रूप्राहृइति सिद्धांतेमतमुक्त्वाशाकटा
पनमतमाह न्नमेइति मन्यपोनो व्यभिचारादित्याह धातोरितिवैयर्थ्यकरणोपास्यपतीत्यादोषोऽङित्ववैयर्थ्यं संभवतीतिव्यापविरो
धश्चातआहेसमेति अंगाधिकारादाहेत्यंतस्येतिघोः घटत्वेपूर्वत्वेनयण्यासेख्यस्य व्यञ्जिपक्षेप्राप्तेराहोतरेतीतिननुधातोरितिप
रिभाषयापास्तुपीयजेदेरप्राप्तिरेवेतीदमयुक्तमत आह षष्ठीतिक्षिपइत्यादिनिर्देशप्रामूलकसामान्यापेक्षत्वमभिप्रेत्याहात्रेतिप्रसप
प्रतिषेधस्यगुरुभूजत्वादितिप्रसंगापादकत्वाभाह धात्ववयवेतिततफलमाहतन्निलश्चेतिभिल्लादितिसचतत्सामर्थ्यात्पष्ठदासेन
तदवयवतद्घटकएवगृह्यतेइति भावः। उवर्णोत्तिइपातत्वात्। अंगेति प्राधान्यात् तदभावे आहल्लवतुरिति अत्र पूर्णात्प्याद्युक्तमयु
क्तमिति स्पष्टं भावप्रकाशप्रथमाल्लिंगेत्यनेनाह प्रकृछेति। तस्याविधिमुखेन प्रवृत्तेराहतेनेतिश्नीपाति दत्ताद्युक्तं खंडयति यत्वितिन
हीति आवेत्यर्थः। विग्रहफलमाह श्रुद्धाभिति ननुधीपूर्वस्ययोगाकत्वेनतत्रापि कुतोनात आहापेइति श्रुइत्वस्यतदवाच्छिन्न
स्यकर्यचित्कारकत्वमस्तीत्याह धीध्यानमितिनन्वेवंप्रकृष्टा धीरिति विग्रहेपिप्रधीपूर्वपदान्स्यात्प्रपूर्वस्य कर्थं प्रतिगातित्वेपिधी
पूर्वप्रत्यतत्वादत आह प्रकृष्टेति क्रियायोगेऽपसर्गत्वविधानादाह यत्क्रियेतिनन्वेवंतामित्युचितमत आहतद्वाचकेतिलक्षणामीत्ये
वाहयद्वेतिवाच्ययाक्रिययाइदंचान्यत्रस्पष्टं एतेन यस्याक्रियेतिनप्रमाणोपइत्यादौसमाणानापत्तेस्तत्र धातोरेव क्रियावाचकत्वेनतंप्र
तितस्यतद्वेष्यनीपरंप्रत्यतत्वादितिपराक्तमपास्तं ननुएवमपिभीत्रेतिसूत्रस्यषष्ठीवाधकत्वेनोक्तदोषएव अत आह भीत्रेति पूर्वस्या

घुक्तिं खं उपलीह विभक्तीति मूले भाष्यरीत्योक्तं सूत्रमतेप्याह किं चेति षष्ठीति वृश्चिकभिय इत्यत्र सूत्रारंभे पीत्य
र्थः। अनेन मूलोपन्यस्ततापरिहृता मूले दूषयति अभ्युच्चये जेति अन्तति प्रसंग्ग्यायके। यटादिसकलग्रंथासांगत्यापचाहात्रेति अनंत
रेति अतएव भूवाट्टेनतदंतं ग्रा लुंपूर्वविप्रतिषेधस्य प्राचोक्तस्य भाष्यात्मरूत्वादाह वेरितिमगावताक्वाविति वार्त्तिकीर्थस्ययोगविभा
गेन साधितत्वादित्यत्र स्पष्टं यणा प्रवणात मूले षष्ठमित्याह एवं चेति स्थानिवत्वे चेत्यर्थः सजातीयापेक्षत्वेन हलंतरूपविशेषापे
क्षत्वेप्याह परेति सप्तमीसमासलब्धोयमर्थ इति तत्रैवस्पष्टं नाजानंतर्य इति नातिरिक्ताकिंत्वनित्यत्वमूलेति सिद्धांतेनाहानित्यत्वा
दिति कमरूपर्थासंगतेरह भावेइतिनन्वक्लिलुगित्यत्र क्वावित्यस्य कोविधिमित्येवार्थोनायमतआह ग्णोयत्यतेरिति भाष्यांतरमप्यत्र
मानमित्यन्यत्रस्पष्टं यद्यपितत्रतस्योक्तमर्थं प्रादपूर्पेलवणमाच्च स्पारणोलोरित्यासद्धिमा कुं क्येवंतार्हकोविधिमितीति भाष्योक्तं तथा
पितद्रस्य क्वाचित्कत्वपरंनसर्वथाऽभावरमितिङ्घोतस्यक्ततप्रहाम्नत्रोतननुसूत्रेऽधिकृतान्तकरणेन विकारेनोभयोसिद्धेरत आह
प्रयोगेति लाभत्तव्यवहारणेति दृशौ तदंतप्रयुक्तकार्यमेवस्यान्न केदंतप्रयुक्तमित्यनिष्टापत्तिरर्थतालात्स्यादिति दृष्टांतं समवएवतयोरर्थे
कास्यस्वतएवसत्वात सहप्रयोगाभावाच्च शास्त्रकार्योति दृष्णवापनत्तुक्तंतस्याघुदात्ततयातत्वस्वाभावेन रेफरूपपरणादेशात छात्रप्रद
त्तावपितस्योदात्तस्यानिकलाभविनोदात्तयणाइतिखरानापत्तेः इदमनुपदमेववक्ष्यते तस्मादयातिवेष्ण एवप्रयोसितत्नदाहव्या राम
ख्यानादितिप्राधान्यं चात्र सर्वप्रयोगनिषाद्दकत्वेनबोध्यंतच्चरूपं अतिप्रसंगं निराचष्टे पक्वादेरिति लोकेऽभयप्रयोगसत्वादाहेदमि

त्यर्थः मूलतात्पर्यमाहातभूतमाह व्युत्पत्तीतियथा श्रुतप्रतीयमानमूलार्थदूषणेनान्वयातदाशयमाह एवं चेति तथाभाष्यप्रयोगे चेत्यर्थः
एवंचननियमव्यावर्त्यइतिभावः ननुक्वसुत्पन्नस्ययोगाकत्वं मात्रेदष्ठमयंतुसंज्ञाप्राक् इति कथं तत्वमत आह पंकजादीति सकलप्राचीनवार्त्ति
तमूलाशयं खंडयति येत्विति इदमपि सर्वमभ्युपेत्योक्तं वस्तुतश्चित्यामिदंषित्पाहरावुलत्वचाविति अतएव तुऽक्तमित्यत्रान्वयः भाष्यां
तरमाह नेष्टिति क्षाम्रोतिइदमपि भाष्यावषयंछंदसितंतत्वस्पतत्रैवोक्तत्वात एवं चमात्रादेर्निरनुबंधकत्वप्रत्ययांतत्वेचयथान्यासेतच
प्यसत्वे अन्वयोक्तरीत्यातत्स्यात्याख्यानासंगतिः स्पष्टैव एतेन मूलानुयायिनः सर्वे निरस्ताः तद्वेखः अप्युक्तनित्यस्पलेखः अत्रात्स्वारस्या
दाहपद्वतिविशेषतिप्रतिपदोक्तत्वादित्यर्थः अनिरवकाशत्वेनतस्याबाधकत्वेपि पूर्वप्रहात्तिनियामकत्वस्यान्यत्रस्पष्टत्वादिति भावः
सिद्धेआरंभाच्छाद्रनियममाहायमपीतितेन अजादितनीयाघभावेनतत्रविकोषणाभावमाह भ्यामादावितिविकोष्याभावमाहपूर्वा
सीतिऽभयाभावमाह क्रोष्टुरूत्रइति तदेवाह सर्वत्रेति अपिसमुच्चये पप्राग्युक्तनियमस्तुतृणव्दोनापितत्वभावाद्रीपइत्यतोविलक्षणाइ
त्याहतत्वादितिविधानेनेतिसर्वेनाम स्थानाद्रोतुत्तंतेतत्वलस्यकथमप्यप्राप्तत्वादित्यर्थः एतेन विभाषेतिनियमार्थमन्यत्सूत्रद्व
येविध्यर्थमेवोत्पालं एतेनऽक्तरीत्यातस्यविधायकत्वेनइदंविभाषेतिसूत्रे एवमपिविभाषेत्यस्यनियामकत्वेपियोगेतितेनैवसर्व
नामस्थानेपितृजंतमात्रप्रयोगसिद्धा नियमस्यसजातीयविषयतयाप्रियाक्रोष्टुभयप्रयोगनिरासायत त्वतत्कोष्टुःप्रियामित्येवबद्
दितिभावः तस्मादुक्तनियमेनान्यत्रतुन्नंतमेवेतिसिद्धं तत्र पूर्वकतेनचेतिपप्याक्रममाहक्रोष्टुइति एवेनोकारांतव्यवच्छेदः सूत्रविरोधं पारि

हरतीद्दृमिति अत्र मानमाह तदुक्तमिति मृगपूर्वोत्र हरिणादिजातिवाची एतेन सामान्यतश्चिह्नसूत्र्यानियमपरत्वं वर्णयंतोन्ये सर्वे प्रत्युक्ताः उक्त
भाष्यप्रयोगात्ततोयाहृ शब्देन तद्धितस्यापि ग्रहणमिति वदंतोपि हलादिद्वमयांतस्यैव प्रत्युयोग इति वदंत प्रत्याख्यापितव्या हेतादृशाति क
चितउकारांशे कैयटोक्तौ स्तु भाष्ययुक्तिं खंडयति यत्विति एवार्थलाभे वीजमाह संयोगांतेति विधेति एदेव सस्येत्येवामित्यर्थः नन्वेवं पर
मलुवादिस्यादिवस्तन्त्रक्ष्मावित्यत्रापि यणनस्यादत आह सक्षदिति पादवमाहवर्णाभ्यासतिएजभावकृतावृत्लं निराचष्टे च स्या
दृति ह्वारादि श्चिति खपाद्व्वतयोरपि पाठेनेत्पस्त्वप्राक्केन केवलवतदादेरपि ग्रहणमिति भ्रमनिरासायाह नियमेति एतेन तस्याधि
काः प्रकृतितद्यति भाष्यप्रयोगान्नेति प्रत्याख्युक्तमपास्तं वस्तुतस्यात्रा प्राप्तिरेवेति वोध्यं ग्रहणापक्षेऽनुपयोगं सूचयन्नाह वर्णो के
तिमूलासांगत्यं वक्तुं तत्तात्पर्यमाह ब्युत्पत्तीतितदेवाह ब्युत्पत्तीतियांता एवपिव्राहृपः असंदेहायैकशेषो न कृतः एतेन तदकरणे
नवैकल्पिकत्वं ज्ञाप्यत इति प्रत्युक्तं स्वाद्युक्तमपास्तं तत्ध्वनयन्नाह । क्षिपइति नन्वभेदपक्षे तस्यैकार्थवत्वाभावेन कथ्य
मिष्टसिद्धिरत आहानुकरणेति मात्रपदेन तद्दर्पनिरासः न भेदसादृश्येनैव तदुपस्थितिरिति न तत्र वृत्तिरत आहानुकार्यमिति एवं
न सकलत्वं प्रकारेणाभेदपक्षनिरासः नन्वेवमपि तस्याविकारे आनुपूर्वीभेदात्कथं ततोऽप्रतीतिरत आह घादीतिवाचकेति अनुकरणे
त्यर्थः अर्थः अनुकार्यं अत्रमतो छइत्यत्र कुधातोरितीति नन्वेवं भूसत्तायामित्यादौ द्वौ षष्ठ्यौ स्त आह भूसत्तायामिति उक्तं भाष्याद्यविरोधायेदं पराम
तितएवेति न त्वभेदपक्षोप्यस्तीति भावः सूत्रे शेषवसूत्रादिशेषपाणिन्यादिपठिते तु नन्वेवं गावित्ययमित्यादौ द्वौ षष्ठ्यौ स्त आह गाविति सो हे लक्ष्यादिलो

हानुकार्येति आहुरिति भाष्यतत्वविद इत्यर्थः ननु धातोः स्वरूपेति परिभाषासत्वे कथमत्रेत्वमत आह किरश्चेति सौत्रत्वादिकल्पनातद्दमेवोचि
तमिति भावः मूले त्यक्ततां निरावष्टे ऋतउदिति अतएव तपरत्वादेव न सइष्ट इति मूलाशयनिरासायाहातएवेति आदिना लतिल्वेति
अतएव क्रमेणाहरे फेति अत्र शास्त्रिप्रसंगादाहतथेति प्रत्याख्यायुक्तिं खंडयति यत्विति ऋकारांशे तु नेदं फलमित्याह ऋकारेति आशयादि
ति स्वाचितारुचिमाह वस्तुत इति दूदं चान्यत्र स्पष्टं नन्वेवं पूर्वांतवत्वेनाव्ययत्वात्सोलुक्स्यादत आहैकेति नन्वेवमष्टतरगत्वादुरोसा
देशोऽहेतरूपापत्तिः तदभावे सहेडत्वेव स्यादत आह सादेश इति अत्र मानाभावादाह स्पष्टप्रतिहोतादिति उर्वारमिति पाठः विभक्त्येत्य
स्यव्याख्यानेऽन्वयः ननु क्रीत्यौ जरपदस्यापदत्वेन पराडिवत्वेनापदत्वेपि पूर्वांतवत्वेन स्यादेवात आहातीति भाष्यात्तथा प्रतिपादितत्वा
तउक्तप्रकारस्य गुरुभूतत्वेन लघुभूतं सिद्धांतमाहोतरेति ननु नात्रोजर पदकार्यं तस्यैवासत्वात् तादृष्यानतिदेशप्राप्ताकिंतु पूर्वस्यैवात आहो
जरेति अत्र वीजं ध्वनयन्नाहातइ - तिकेचिदित्यरुचिवीजं तु प्रत्याख्यानो जरेवचनस्यापन्न परभाष्यशमार्थेपि नैषामनभिधानमेवेति ॥
एतेन यासः सेइत्यादिरनुकरणमितिदेस्युक्तमपास्तं अर्थाद्यगतेः तत्र प्राधान्यात्कार्यातिदेशे असंभवाभावादाह चेतितदाहेति अप
वादत्वमेव प्रकाशयन्नाह सर्थः मतांतरासांगत्यादाह सूत्रेइति प्रागन्योकारतासत्वं विधयागोइत्युक्तावीपनत्वाच्चार्यादितिन्यायेन तस्यानिव
र्त्यत्वात्तउपस्थितत्वोप्याह संग्रहायतवोरइति सतदविवक्षापामानामिति स्त्रुतानुकरणावारणेन सर्वतत्कालग्रहणेन तावत्तेव वा सच
रितार्थः अन्यथावेयर्थ्यस्पष्टमेवेति भावः मूले दूषयन्सिद्धांतमाह परेत्विति अत्रैव गोतोणिदित्यत्रैवामूलं दूषयति यदित्विति असेदि

अ॰भा॰ ग्धेसंदिग्धवचनमेतत् वेदाश्चेत्स्वमाराणामितिवत् भाष्यविरोधादस्यानभिधानमिति मान्याष्युक्तं खंडयति पश्चादिति स्मृतस्य स्मृतपाहृस्य
शाख्याष्युक्तिं खंडयति नन्वेति गोतइति सूत्रेइत्यस्य प्रवृद्धिवेक्तव्येत्यत्रान्वयः वार्त्तिकोक्तिस्तु ओतोमिति सूत्रस्येति न पूर्वविरोधः
मूले दूषयन् सिद्धांतमाह परेत्विति॥ इत्यजंताः पुंलिंगाः॥ ॥अतिति एतदुपपजिराहेभावप्रकाशोस्पष्ठ प्रावग्रहणस्यान्यार्थ
तायाउक्तत्वादाहैकेति मूलाशयमाहवाचेति तदर्थं तदावयुपकलेसवेत्रतथ्येवेति मूलतात्पर्यप्रतीति अनिरवकाशत्वेनात्रत
स्यावाधकत्वेपि पूर्वप्रवृत्तिप्रयो गकत्वमस्त्येवेत्यन्यत्रस्पष्ठमिति भावः॥ नन्वेवं सति षात परिभाषया लोपो न स्यादत आह संनिपातेति
अत्र सेवृद्धिलोपे स्पष्ठं चेदं भाष्ये पंचम्या निरवकाशत्वाय प्रसृतेदोषादाहावेतादिति फलाभावादिति शाख्युक्तेरसांगत्यध्वनयत्रा
हतस्येति व्याख्यानादिति आगमापेक्षयापऽवयवषष्ठ्यंतत्वेन स्थानषष्ठ्यंतत्वाभावादित्यर्थः आपश्चेति तिपूर्वत्र पंचम्यंतमप्यत्र
षष्ठ्यंतमिच्छानुरोधादिति भावः॥ साकोसत्वादाह सवैति अत एव त्वत आ छ्याभावादेवं नन्वेवमत्रापित्तेनेवत्तलमस्त्वते आह परा हृ
तित त्व एकदेपयुक्तित्वे च अन्यथा सिद्धांतमाह परे त्विति बहुव्रीहिपदा धिकाराविशेषादाहादिक शब्दृतिद्वितीयं यो तरेति फक्किकांत गा
तं ननु प्रतीकं द्वंद्वोत्तरत्व। लक्षणानि नाः सामानाधिकरण्ये न वहुव्रीत्वनुपपत्ते रुद्देश्यपएवलक्षणाणीकारादाह यान्तरेति विशेष्य प्रा दृ
विधेय व्यलिंगः गुणाति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचकत्वादित्यर्थः दानस्याविशेषणत्वात् एवं च विशेषणत्वात् सप्तमी विशेषणादिस्यस्य प्राप्तिः रामः
तात्राहसप्तम्यंनान्योन्तरपदार्थविशेषणस्याविषयताविशेषणविशेषणत्वाविशिष्ठस्यग्रहणं वे परीत्ये पूर्वनिपातनवैपरीत्यापत्तिऽदेशयवि

घेपभावप्रतीतिस्तु समासेपितदाहान्यत्रेति शब्दरत्नादावित्यर्थः ननु प्रातिपदोक्तत्वेन तस्य लाभे पितस्यकथं तत्वमत आहाद्न्तमा
नीतिमूलं दूषयति अत्रेति प्रश्लेषादिति एतेन हल्ड्याविति सूत्रे दीर्घादिति योगविभागेन ड्यापोग्रहणे सर्वत्र दीर्घयोरेव ग्रहणात्
ति शाख्याघुक्तमपास्तं। एवं वार्तिकाभावादाह छ्क्षरमिति एतेन तपाभाष्यादाहरणादस्य लाभ इति शाख्युक्तमपास्तं प्रत्याख्याने
न्यूनतां निराचष्टे छक्षरमिति। कांतकस्येवेति पाठः लक्ष्मी शब्दस्य तु नोवार्थत्वमिति स्पष्ठमेव एतेन सूत्रेणात दंता विधिना प्रासेपिद्ल
क्षरं पठीति वचनेन वार्तिकप्रत्याख्यानं ददतेन ह्रस्व इति शाख्युक्तमपास्तं मूलासांगत्यं ध्वनयन् पूर्वपक्षतात्पर्यमाहैवं चेतस्य
तत्वेनावतत्वे वेत्यर्थः। एवं चेतदर्थं न प्रश्लेष इति भावः मूलमतेपि स्यलत्रयेनैतदर्थं प्रश्लेष इत्याह यघपीति एतेनान्यथा
दंष्ट्राछक्तिर पाक्षाविरोधापत्तेः तत्र स्यलत्रये इदमप्ययुक्तमित्याहात्रेति यत्राहि सुवनिमित्यातिदं शाख्युक्तेरसांगत्यादाह स्व
मिति ननु तेन दीर्घस्य स्थानिवेधेपि ह्रस्वस्य कथं तत्वमवच्छेदोऽत आह ड्याविति नयइति ननु वार्तिकमतेइत्यर्थः ननु क्वाचिद्वार्त्तिक
मते न सुलोपः सूत्रभाष्यमेतेन त्वप्रश्लेषापस्यादिति कथं तत्प्रख्यानं मत आहत्वेति उक्तविधयेइत्यर्थः आदिनागौरीत्यादा। अभ्युपेत्ये
दं तस्तु तोत्रसएवनेतित आप्पसत्या नासानभिधानमित्याह वक्ष्यति परित्विति मत शाखिकं चेत्यादिनेत्यर्थः। स्येवाभावश्चेति पाठः फलाभे
दापकौसुभाष्युक्तिं खंडयति यात्विति तस्य आकारांत प्रश्लेषस्य अनयाप्रत्ययग्रहणेइत्यनयाविशेषणत्वादिति अत्र च तत्प्रत्या
ख्यानपरं भाष्यमेव मानं एतेनावं तो गाभावे नवक्ष्यमाणरीत्याऽस्याप्युक्तत्वादाहतस्येति आकारस्येत्यर्थः असपत दादिविधः ननु त

अ॰मा॰ ष्यापि शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावस्तत्रास्त्येवात आहात्रेति उक्तपरिभाषायामित्यर्थः प्रसक्तिरिति येन निषेधः सफलो भवेत्तस्मात्
स्याग्रहणमेवेति सिद्धं मूलं हृस्वयति एतदिति अत्र अतिखट्वामेत्यत्र न चेत्यस्यैव भिन्नि प्रघः वर्णग्रहणोपि तत्राहत्य गोकारेइत्यर्थः
इत्यत्र इत्यादौ इह स्वहार्थे इत्यादौ न न पायस्यापार्यातराह स्वकलत्वान्मूलमपि युक्तमेवात आह पदेगोइति एवं च मूलमसंगतमेवास्वा
क्तप्रकाराव पृष्ठकतामाहात एवेति तेन निवीहार्थिवेत्यर्थः अकथनेऽस्यान्वयः अभिप्रायेणोत्यस्य प्रवृत्तमित्यत्रान्वयः एतदिति दि
तीयषष्ठ्येकेत्यर्थः तथा प्रवृत्तमित्यातद्धिपादयन्दोषान्तरमाह किं चेति एतेन तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यमेव तत्रमानमिति प्रागुक्तम
पास्त दोषान्तरमाह किं चेति यानि क्लिष्टविभक्त्यासमासेनाहार्थ इति प्रागुक्तव्याख्याने दोषमाह किं चेति अपि रुक्तरीत्या वार्त्तिकमतसमु
श्चायकः मानाभावादिति फलाभावादित्यर्थः आतिदेशिकस्य कार्यत्वात्परपरया कार्यमादाय तत्प्रवृत्तौ न मानमिति भावः विप्रोषेव क्तुंस्वो
क्तप्रकारे भाष्यान्तरसंमतिमप्याह यडायडितोति उक्तमित्यत्रान्वयः अन्यथा पूर्वकते सेर्विल इति इतः प्राक न चेत्य पाठः अग्रे सावात्
ये व भाष्यशैली सत्वात् नन्वने नैव पूर्वत्रापि समाधाने तद्धानर्थक्यमत आह स्यान्नीति अतिदेशानिर्विषया तायन्तेरत्यर्थः तमेवात एवाह
यद्यपीति भाष्ये भाष्यद्वयं युक्तमिति उपलक्षणमेतदेको त्वेवनिवोहषिद्वितीयेकथनानुपयोगायुक्तेरल्पत्वादिति द्वितीयः पक्षोयु राम
क्तइति मम प्रतिभाति एतेन मूलात यापिनः शास्त्रिदंत्पादयः प्रत्युक्ताः सीरदेवाद्युक्तेरसांगत्यं ध्वनयन्नाहात्रेति वक्ष्येति सूत्रे इत्य
र्थः आहुरित्यनेन भाष्यासंमतत्वरूपारुचिर्बोधिता मूलादिके खंडयति द्यप्रायो इति घट्टस्य विप्राष्यत्वमिति तु तेनत्याह यदस्यैती

ति अर्थेनेतत्सूत्रार्थ इत्याहालोंसैति सलीत्यादिरूपपत्तिमाहात्रेति सूत्रे इत्यर्थः सिद्धांतमाह श्रीरितिमतो तरंलयुक्तमेवा एतेन तथा
प्रास्याद्युक्तमयास्तं असिद्धत्वं पूर्वत्वस्यापेक्षामिति त्राहच पठ्ठति एकत्रोभयासंभवादाह खुंडतिय थ्याश्रुतमूलासंगतिं परिहर
ति तस्मादिति परिशिष्टकारणाशयमाह कोचइति प्राचोक्तं खंडयति यत्विति तत्र सूत्रे प्रातिवेदीसर्वोपज्ञवपलिकामभ्युपेत्याप्यो
होपदेशेड इति अत्र मतेकेचिन्मतेऽपेति एतेन भाष्यहत्पोरेतन्नाश्रितेमोस्पचन्याइत्युदाहरणातमासस्पपचोतपतेनात्यथ्यासि
द्धमत्वा मूले एतदुक्तमिति प्राभ्युक्तमपास्तं भाष्योदाहरणानुवस्पमाणमूलरीत्योपपन्नमेवेति भावः तत्वस्पतद्भावासाध
कत्वादाहयुं स्विति मूलोपायमाहणीत्वादिति तमेव विवृणोत्यति अत एवेति आदौ सिद्धांतमाहात्रेति सूत्रे इत्यर्थः अत एव चः आ
घेइत्यस्यतत्रेत्यादिः मात्रपदेन नित्यत्वव्यवच्छेदः प्राचांमतमाहतत्रेति तत्यों मेध्ये इत्यर्थः अप्राप्तेइतिनच यस्य व्याख्या वित्यत्र हृस्वग्रह
णापस्त्यापि भाष्येऽक्तत्वेनाप्राप्तिः कथमिति वाच्यं तत्रैव पक्षे शेषपदमकृत्वापरत्वात्धिसंहायावाध इत्यर्थस्यापुक्तत्वेनादोषात
अत एव हृस्वघटितवाक्येनेपाडितिसूत्रेनिवृत्तमित्युक्तं युक्तव्याख्यावित्यत्र भाष्ये निषेधादिमिनवद्दोषे वाक्येड्याडित्यात दोड भयत्र
विभाषात्वेमेवकृतेनितिवाच्यंभावमात्रात् तात्पर्यकतालाघवानुरोधेनाप्राप्तविभाषात्वस्यैवोचित्यात् उभयकल्पनातः एककल्पने लाघ
वस्य वा क्यपोः साम्यस्य च सत्वात् अकृतकल्पनातः प्राप्तप्रसवविधौ क्रमकल्पन प्रयुक्तलाघवमपि बोध्यं खंडनकृदुक्त्यसांगत्यं ध्वन
यन्नै कैयटविरोधं परिहरति इष्टादीति अदिना अप्पुन्यादिके यट इति द्वौ विधयोपाधिमित्यादि व्याख्यायामित्यर्थः हृस्वां शेतिरष्या घप्राप्ति

अ० मा: रूपोपक्रमानुरोधात्पूर्वव्याख्याविति सूत्रेऽपक्रमे अत्रानुवर्त्तनेयं उवङ्स्थानावितं प्राप्तस्य निषेधपरतया भाष्ये व्याख्यानेन तत्र ह्रस्वग्रहण
प्रत्युक्तिरिति योगविभागो ङितिचेयङुवङ्स्थानौ व्याख्येयौ अस्त्रीवानदीसंज्ञौ भवत इति कैयटोक्तेः प्रतिषेधस्य प्राप्तिपूर्वकतया अत्रा
नुवृत्ततदं शोनित्यस्त्रीलिंगावितिस्याव्युत्पकत्वादेति भावस्तदाहातएवेति तस्य ह्रस्वमात्रविषयकत्वादेवेत्यर्थः॥ अस्याङितीतिसूत्र
स्य मूलस्य युक्तत्वेपि सकलग्रंथासांगत्यमसिद्धांतमाह परेत्विति। एकदेशानुवृत्तेरयुक्तत्वात् भाष्ये ह्रस्ववाक्ये व्याख्याविति कंठत
उक्तत्वाच्चाह पद्धतिः अत्रार्थभेदे बीजमाह प्राद्देति अत्र मानमाहातएवेति ऽक्तार्यांगीकारादेवेत्यर्थः अत्रवेस्यमाणावोद्वलस्य बुवाति
केतद्व्याख्यानावसरे अतएवेति विप्रादयति एवं चेतित्यातउक्तो वेत्यर्थः अस्य प्रकृतसूत्रदीर्घोपास्यप्रथमलिंगत्पने नाहावयवेति
कृतोवगतमिदमुक्तभाष्येऽत आह एतेद्वेति अतएव अस्य प्रतिषेधविकल्पकत्वासंभवादेवामूलेइतिभावः एवं सति कैयटस्य संको
चेन कृतव्याख्यानमप्यफलमित्याहैवं चेति ऽभयत्र तथांगीकारे चेत्यर्थः॥ नियमइतिऽक्तरूपइत्यादिः नन्वेवमुपक्रमविरोधोऽत आ
होपेति एकदेशेन नित्यत्वव्यवच्छेदः नन्वेवं नेयङिःत्यत्राप्येवमर्थः स्यादितित्तत्संभवएवात आह नेयङीति आश्रि मस्याप्रेपकेऽन्व
यस्यैवौचित्यादाहतदेतिरयस्त्रस्त्रिस्येत्यर्थः तत्र मानमप्याह यस्यांगेति तावत्पर्यंतं तस्यांगसंभवादाह व्याख्याविस्यैतित त्रो
गाक्षेपकोभावादिति भावः तथा व्याख्यानफलमाहातएवेति तथा व्याख्यानादेवेत्यर्थः सिद्धांते शंकते नन्विति यथेत्यस्यैवमि एम:
त्यत्रान्वयः तुवेतस्य त्रिलिंगत्वे दोषमुद्धरति चिवाइतिसामर्थ्यादाह स्वलिंगेति अपिना तत्समुच्चयः आदिशस्वभावसिद्धएवा

यमर्थइति नात्रतदतिदेश इतिलाघवेनाह यद्देतिननु पुंवद्भावद्रूपत्वेऽदं स्तुवचनतद्भावइतितत्र पक्षे दोष एवात आह
पुंक्तेति आदिनालिपननुतावता पुंसि दृष्टेरेवेति कुतो न तत्रत आह पुंस्त्वे इति सूत्रे संसीति धर्मपरमितिभावः एवं तत्र पुंवद्भा
वेन निर्वाहे रौवेति एवं च प्रथमेत्युक्तभाष्यासंगतिरिति भावः॥ ननुप्रासीयत्वात्रपस्य केवलान्वयित्वे मतपाऽर्थोदुर्वचोऽत आ
ह। यद्यपीति लौकिकस्यासंभवादाह प्रासीयेतिऽपजनेपिनचैव प्रकृतेपितद्भावएवेतितत्प्रार्थ्यपितेनेव सिध्यातदसांगत्यो
गस्यांतदवस्थमेवात आह प्रकृतेत्विति खरकुटीब्राह्मणापित्यादावित्यर्थः॥ एवमनुप्रघतदर्थांतेन पूर्वपक्षमाहेवमितितद्वितिस्य
र्थः अत्रेतिऽभयत्रेत्यर्थः नन्वेवमुक्तभाष्यविरोधः अत आह भाष्यइतिकैयटादिमतेऽयमपिदोषइत्याहविषेतितत्त्विकल्पाभा
वापत्तिः परं तत्रेति शेषः एवं वक्तस्य ह्रस्वत्वविशेषणासंभवइतिभावः भिन्नान्येवसूत्राणीति भ्रमनिरासायाहिंद्भादिति अग्रेपसू
त्रद्वयमित्याहाभ्यामितिननुसंज्ञायातपरिभाषयायणनस्यात आह संज्ञानिवृत्तौ होपुंवद्भावेनष्टसिद्धेराहतत्तौपांतेनेतितिसम्भिभो
र्यइति विग्रहः अतएव सन्नवृद्धइत्याहभार्यइति एतेनोक्तरीत्यापि स्त्रियाद्द फलेभेदव्यक्तिश्चपर्यापादितौ तद्ददन्तो दत्सादयः पराः लाःरादेः
शेनेति अनादिविभक्तावितिभावः वस्तुतस्त्वत्रैव स्वरितत्वेन तत्र अन्यथा आचरेस्त्रलेव वदेदेवे च योग्यतयैव तत्कल्पनासिध्यातदेद
घार्थमेवेति बोध्येत दाहेति दिगिति एतेनतथा प्रणामाद्युक्तमपास्तं ननुरस्य गुणादीनामि वनुटोप्यपवादत्वमेवयुक्तमिति कथं न दंष्ट्रो
विप्रतिषेधोऽत आहात्रेतिवार्त्तिकेइत्यर्थः मूलमिततिनिषेधेनतदपवादत्वाभावस्य ज्ञापनादितिभावः॥ स्त्रीत्वेतित्दूरार्थविशेषस्त्र

अ॰मा॰ विभक्तिसंज्ञा चैतदुभयनियमितकेत्यर्थः। एतेनेत्यस्यार्थमाहातद् इति अस्मादित्यर्थः। अर्थेति अर्थसंज्ञोभयकृतेत्यर्थः॥ अस्यातत्वमाहान्यथे
तितदाश्रयत्वोदित्यर्थः। आमीत्यस्य त्रयादेशे इत्यत्रान्वयः सत्ता चार्थविशेषश्चैतदुभमानपेक्ष्य॥ इदमपि विशेषाये स्यस्य वहिरंग लक्षम
णुपेत्योक्तं वस्तुतस्तदन्तविधिनेति सविशेषमाह वस्तुतइतितत्रादौ विशेषमाहादिमेपांतेनस्वरूपेणेतिमलद्भयतिन्द्र्य्वदिति एतेनशा
स्त्रघात्स्याघुक्तमपास्तं अश्रुतत्वान्नागविशेषणेकिंतु श्रुतत्वान्नपोरेवेत्याह स्त्रानिछेति अन्यथाऽतिव्याप्तिरित्याह त्रीतिननु एवं सप्तम्ये
कवचनस्याम्पवित्रयादेशापत्तिरत आह तत्रेति त्रेस्त्रयइत्यत्रेत्यर्थः। स्त्रीनिघसंख्यायांवर्तमानत्वेपि अगस्त्यत्रियामदृजेराहांगेति आ
देशमुपपादयतिप्रियेत्तेत्यायेनेतितिस्त्रादेशात्पूर्वमितिशेषः पुनरितिसमासादित्यादिः पदांगाधिकारेत्तंत्तविधेःसत्वादाहतदंतेति
त्रिशब्दांतत्वात्प्राप्तइतिशेषः॥ नन्वेवंकथापतिरत आहतत्तइतिपूर्वपदेस्त्रियाःपुंवदितिपुंवद्भावोपिवोध्यः॥ नन्वत्रनुमःपरत्वात्तित्स्त्रा
देशेसत्कृतेत्यायेननुमनस्यादत आहात्रेत्रैतिनन्वेवमपिपरादेशेननतहाधडःचितोऽत आहनतीतिभाष्यरीत्येवाहस्तात्त्वित। उभयत्रैयोत्रध
नयन्नाहप्रसेतिनन्वाप्यत्वंवहिरंगासिद्धमानआहवहिरिति अनित्यत्वादिति एतेनसंनीतिलाप्तस्यादिस्यपास्तं लिंगविशिष्टेत्यस्यानि
त्यत्वमूलकमिदमितिग्रंथासंगत्यायाहयुवोरनेतिनदितिलिंगविशिष्टेतीत्यर्थः प्रतिपादितमिदमादौभावप्रकाशेलोपइति
तथाचनपूर्वोतवत्योपाकापीति अतएवलक्ष्मीलेक्ष्मीहारिप्रियेतिद्विरूपकोपाःननुसमस्तत्वाल्कपमेकदेशानुवृत्तिरत आहत्वेति राम:
सतंत्रेवस्वरितत्वकल्पनातन्मवहितत्वादाहस्त्रीशद्वेतिवाधेइतिपरत्वादित्यादिःफलितत्वमे आर्थकपनेनाहोत्रादावितितिसेवेधेन

तदापत्यातप्याप्ततिस्त्रीशद्वमित्नहस्वे वर्णांतादित्यर्थफलाभावेनसामर्थ्यादाहस्त्रीशद्वेतिननुएवमपिप्रसज्यप्रतिषेधेदोषएवात आह अ
प्रसज्येति आदिनाऽसमर्थसमासः अर्थांतरस्याहवाणीतिकर्मणीतियोपतयात्क्रियाअन्वेति। आवश्यकयथाश्रुतमूलयोजनेसं
भवतिफलितपरतयायोजनेशास्त्रिदंप्रादिकृतमयुक्तमितिसत्रपन्नाहस्यानेतिप्रस्त्रीतिपर्युदासलभ्यमाहसाचेतिव्याख्यातितथा
र्थेनेपडुवडोःस्त्रीत्येवतत्तंवंधिनावीदूतावित्यर्थेनस्यात्पादेशसंवधस्यांतरंगत्वेनसिद्धस्यानग्रहणतथाऽतदूणसनितानवहुव्री
हेरित्यर्थः॥ अत्रेपडुवड्याममंगासेपादाहपत्रेतियद्धद्वविषयेइत्यर्थःक्वचित्प्रयोगअतएवेदशांपाणिकारादेवएदेवएवेतस्य
फलमुक्तोतत्रमानमाहतदुक्तमितिप्रख्याख्याविनिसूत्रेइत्यर्थः॥ प्रथमलिंगेपस्यप्रत्याख्यानमवश्यवेतिप्रतिषेधेइत्यस्यदोष
इतिशेषस्तमेवाहयणितिद्वित्रीयेकवचनेनदीकार्याभावादमीतिनछेदइत्याहामीतिअर्थांतरेवस्यमारणत्वादाहप्रकृतमितिए
तेनवहुव्रीहिरूपमितिशास्त्राघुक्तमपास्तं दुर्यडतिअवयवस्येत्यादिःकविनिनवतश्चेतितत्रतथार्थकेपुंसः पुंसएवहिद्रातिर्भावसमासेसू
त्रेतिपपाश्रुतित्यादितदुक्तदोषमुद्धरतिभाष्योदितियथांगलाभस्तथाप्रागुक्तंकिंचग्रामनयनादितहूमीनध्यानादिकमित्यत्रदृष्टमरमानाभा
वःएतेनतथाप्राप्तिदंप्राघुक्तमपास्तंतदाहेतिदिगिति। अत्रमतेपुंस्तिनदीत्वाभावएवेतिविशेषमाहस्त्रियामितीतिअनदीत्वादितिएवंचो
भयत्रतुल्यंरूपमितिभावःगतिसमासोपमितिशास्त्राघुक्तसंगत्यायोहेदशातितेनतथाव्याख्यानेनतत्रापिसर्वसंग्रहायाहसेवेतिमते
तिदृत्तिकेपटमतेत्यर्थः उक्तरीत्यायस्वरासप्रवाविनिभाष्योक्तरीत्याअवांतरविशेषइत्यर्थाभ्रमायाहलक्ष्मीतिप्राग्वदाहस्त्रियामितिअ

अ॰मा॰

नाऽवयवसमुच्चयार्थो प्रश्नस्य चित्तविशेषमाह पुंसि स्त्रीति अपिनाद्वितीयसमुच्चयार्थ ग्रहद्वयस्य प्रक्रांतत्वादाह स्त्रीष्विति अत एवाद्येमतांतरेऽनु
क्तत्वादाह द्वयोरिति मूले वत्सशी हिरित्याह हकेऽरिति प्राग्वदत्रतेत्याह स्त्री लिंग्येतित येवोक्तत्वादिति भावः मतद्वयेपीति वोध्यं तत्रत योर्मध्ये
अन्यत्र मूलकृदा ग्रुत्यसंगत्याप्याह तदंतेति सः ख क्ष्मणाः मनोरमादिग्रंथ्यासंगत्यायाहविरहेतिदंस्याद्युक्तास्येपादेरसंगत्यापयसिः
ध्दांतमतेनाहोतरेतिसिध्देइति एवं चवानुवृत्तिः सिध्देतिभावः पुनस्लोपपज्ये आहरणाग्रहणाइतिनभ्रूसधियो रितिनिषेधात्सूत्राप्रा
प्तेराहदानितिननुतत्रत्र द भावोपास्त्रियांप्रंतप्रयोमोचित्यमितिकथं वर्षाभूरित्यूहाल्हतमत आहप्रीलीतिपादवानुरोधेनाहवाह्वादी
तिमूलादिदूषयति अन्ये त्विति अमरानुरोधादाह नित्यमेवेतिनन्वेवं वर्षाभूरितिपादवस्य कागतिरत आह मेकामिति अन्येत्विलप्यादि
सूचितामरुचिं तत्र घनयन्मूलाशयमाहगौरिति आदिनावाख्यादिलं नन्वंनंत स्येति न्यायेनओपएवातिषेधउचितइतिकथमुभयान्निषेधो
त आह स्त्रियामिति अभिव्यक्तेति न्यायेनाह प्रासिद्धत्वाच्चेति केचित कौस्तुभकारादयः केयटादिसकलग्रंथ्यासंगत्यायाहस्वस्त्रादिष्विति
॥ ॥इत्यजंताः स्त्रीलिंगाः॥ ॥ अतोगादितिऽपयोदयतिअतइतिसिद्धंममाहामितीति अत एव वैषम्येवीजाभावेनतद्वयमेरेवएतेन
तथ्यामनोरमादिसकलग्रंथव्याख्यानिरस्ताः लदाहेतिदोगतियस्यनयहणासूर्यति घोतिसूत्रेपुनर्ये ग्रहणात्तदाह व्यानादिति मनोरमादिसकल
ग्रंथ्यासंगत्यायहित एवेति गोरादित्वानडीषितिभावः वार्तिके आहो ऽइति यस्यभाधीतिपाठः सिध्दैः व्यावृत्तिः सिध्दैः धर्मेयाह कमानेनयेना एमः
नुवंधेनसानुवंधत्वेतदनुच्चारणेएवलिरनुवंधकेति प्रवृत्त्यावृतेः ऽप्राप्तासाहचर्यात्रयणामित्याहव्याख्यानादिति अत एवेकपूइतिप्रयो

पासंगतिरत्रतानोत्युपक्रमात्रपुंसेकैकपुष्पछसमलंतस्येत्याघर्योपायमाहोदितद्वितिसर्वेतिऽगादचामित्यातइत्यादिः हेनुसूचितम
त्रैवप्रसंगादाहास्यातिअत एव ततस्तस्याः प्रावल्यादेवभावेऽर्थासंगतेराहकर्मणीतिननुएवंलिंगानुशासनविरोधोऽत आहचत्रेति
लिंगस्यलोकाश्रयत्वात् अत एव संवंधमनुवर्तिष्यतेइतिभाष्यप्रयोगसंगतिः भावघत्रविषयमेवेदमितितुनमांसंभक्षोऽस्ये
तिकर्मणयणसूत्रस्यभाष्यप्रयोगात्सूत्रेदस्यछलेनउइत्युक्त्यसंगत्याहद्वितीति प्राचीनग्रंथ्यासंगत्यापासिध्दांतमाहपरेत्विति तस्ये
तिकेयटस्येत्यर्थः यतइत्यादिः इत्यार्थः सूत्रस्याभिमतः पंचमीतिइतितव्यातदर्थोऽभिमतइतिप्रोषः त्वतग्रंथेतिकैयटग्रंथेत्यर्थः
भाष्यार्थेप्रोक्ततेनचेतिएतदर्थकेयटाभिमतार्थलाभार्थंअन्यथाप्राप्तेरेवाभावेनतदानर्थक्यस्पष्टमेवाएतदितिप्रक्रांतसर्वादिसूत्रभाष्ये
त्यर्थः सः ऽउपसर्जनप्रतिषेधारंभज्ञादितिसर्वादिसूत्रभाष्येत्यर्थः प्रसंगाद्दाहत्यदितिअतोविप्रोषमाहास्यातित याअर्थद्वारकेविभक्ति
विप्रोषणांवेलक्षण्येवीजमाहव्याख्यानादलक्ष्यानुरोधादित्यर्थः प्रात्यासत्तेराहनुमेति अपिनाजरसूत्रत्यासत्यनाश्रयणेनाहकेचि
त्वितिउभयमप्यसंगतमित्याहत्रैतिइतिडभयमहवंश्रोऽदोषाद्दाहसंतेतितस्याणांश्रोऽस्थिताकाष्टत्वादाहद्वयद्वितिपर्भाष्यावश्यकत्वमत्यत्र
स्पष्टं एतेनतत्थामिस्त्राद्युक्तमपास्तंननुएषोद्दारादिगणपठितवचनेनैवतत्सिद्धिरत आहमांसस्येति एतेनतेनापिसिद्धा अत एवस्येवासंगति
रतःस्त्रोकार्थोइतिभास्करोक्तमपास्तं अभिमानग्रंथमाहप्राहत्वेनेति अभिमापदसाचिवस्तुदोषद्वयरूपाग्रगजैवछखेनसादृप्यंनलुमेतितस्या
नित्यत्वाछसादिपरत्वमितिएतेनमूलंतदनुपापिदंस्याद्युक्तेचापास्तंतयोक्तेः फलमाहभाष्येतिनपुंसकेऽत्यर्थे आघजंतमित्याहक्लीववदितिए

अ॰मा॰ एतेनार्थवदित्यत्र सदनुवृत्तिरिति प्राख्या घुक्रमपास्तं धातुतिङ्‌ताद्येतत्संभवादाह सामर्थ्यादिति नतु सिद्धांतेऽधिकरणशक्तिरूप
स्यतस्य संगतयान्वयात् स्वप्रधान्यमस्त्येवेति तत्पापिदोषएवात आह विभेतिन तु प्रथमास्थले प्रकृत्यर्थान्वयीभावादिदमुभ
यमप्यसंभवत आह प्रत्ययेति अभिहिते प्रथमेत्यादिसिद्धांतवार्तिकानुरोधेनाहान्येतिततविभक्त्यर्थतस्याः शक्तेः तत्रापि कचिद्वि
प्रोधमाह कांडेइतितस्य प्रथमार्थस्यतत्या व्याख्यानफलमाह स्त्री पाणीति चित्यतिनामधातोति ङि क्रियावाचकत्वेन नपुंसकत्वा
भावात् माधवमिति अत्र तु मिटिलोपः स्यात् मूलोक्तार्थभाष्यसंमतिमाहात एवेति विप्रोऽक्ष्यसंभवादाह प्रवृत्तीतिचेदङ्कोनपुं
सकस्येति प्रकीर्णा हृग्रंथासांगत्यायाह पंचेतिनुमहत्स्वपोरिति मनोरमादिसकलग्रंथासांगत्यायाह स्वनुमोरिति यद्यपि पुंवदित्यभा
वातिदेशस्य पापिटाद्रो पुंसि विहितस्याभावस्यातिदेशस्याभावात् अनंतरं तिन्यायाश्रयणेनैव चासिद्धेऽतिदेशावेयर्थ्यापात्याश्रयणाच्च
न्हस्वनुमोर्निषेधांगिकारेणेरवाच्याहह्रीवत्वेतिनचैवंनिषयेति स्वरनिषेधापत्तिः भिन्नकर्तृकत्वात् विषयत्वेन नपुंसकत्वाभावेपि तत्प्र
कृत्येगिकाराद्यप्रतिपादितंचेतन्नावप्रकाशस्य कंचेदमीषद्दिवचने इत्यत्र केस्तु भादिसकलग्रंथासांगत्यापाहतिद्विति तस्य प
यत्वात्वायाह निपेतितन्वप्राप्तत आहांतोदात्तइतिस्यानित आहानुदात्तेवेति नन्वेवमस्यादीनां गविषयेऽप्याद्युदात्ततयोतानुदात्त
त्वेनांतरतम्यान्स्यानुदात्तेत्र एवोच्चारणीयेऽद्योतोच्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीति ज्ञापितेपिनचारितार्थमत आह परेति अपिनात्रानु एमः
दात्तसमुच्चयः लोपाभावपक्षे आह दधनीति तत्परकेति उदात्तस्वरके तत्पर्थः एतेनान्यथासकलग्रंथोक्तमपास्तं तदाहेतिदिक् ।। अ

त्रापि अस्थिदधीति सूत्रेपितत्त्वनपुंसकस्येति चडकारीत्येवाहगृहस्येति आदितोऽनिदृष्याभावान्ष्णोपेतितत्रऊ पुनःसंनीतिविरोधात् वहिरंग
तयानङ्योसिद्धावाच्च अतेनभाष्येप्यतिदधेन्येवपाठेन तु यियद्धेतित्रापि बहुब्रीहौ किंतु तत्पुरुष इतितत्पा प्राचोक्तं चिंत्यमितिसू
चितमितिस्पष्टमन्यत्रापुंवदितिइङःसिद्धिः प्राग्वत् पृष्ठ्वतीयक्तमाविवक्षया आह मकरंदेति नन्वेवं मूले न्यूनताऽत आह मक्षीकेतित
त्रमाहसचेतिनत्नजरीत्येव सिद्धे भाष्यासंगतिरत आह भाष्येइति लिंगान्वयः स्त्रीरवाचित्वेतपात्सतिविप्रोष्यानि घ्रत्वादाह नपुंसकेति
तत्र प्रसिद्धत्वात् तथैव संभवात् नात्पर्याच्चतस्यैवग्रहणं नतु तस्यात एवामरविरोधोपिनेति भावः एतेनोक्तभाष्यवलान्माक्षिकवाच्यपिनि
त्यनपुंसकलिंगः प्राग्वतस्तु प्रमाद इति प्राचोमधुक्षेत्रोमधुमघमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन भाषितपुंस्कत्वान्नपुंवदातपृच्छिद
प्राघुक्तचापास्तंतदाहेति दिगिति अगाधिकारेतिदेनविधेः सत्वेनतद्वृत्तेपित ज्वलप्राप्नोति एह पूर्वेति नन्वेवगयंदोषः पूर्वविप्रतिषेधापत्तु
ल्योऽत आह सकृदिति पूर्वविप्रतिषेधसामर्थ्यादित्यर्थः अयं पूर्वविप्रतिषेधः ।। नापनिसिद्धभावापत्तिः नन्वाह रणस्यानादरो विरो
धोऽत आहेदेति आहारित्यपहं चिकीर्जंतुलस्योतुरोधेन व्यवस्थितयोर्मध्ये नित्यत्वस्योक्तरीत्योभयोस्तुल्यत्वेन छत्ता पुनः प्रसंगन्यायेन पू
र्वविप्रतिषेधवचनापेक्षया सकृद्गतिन्यायेन तदनारंभएवलघुरिदमेव सूचयितुं सकृदितिसामान्यत एवोक्तं किंवाघत्वेनतङ्गन्यैवनिवो
हात्थोदाहरणोभयावतोऽत्रानस्यैवमूलत्वापातात्प्रायुक्तमिदं किंतु तथोदाहरणापरभाष्यप्रामाण्यात्तुवत्वपक्षप्यनभिधानेनत्वत्वाभा
वइत्येवकल्पनान्याय्यापतोभाष्यकृतासूत्रत्रयस्यप्रत्याख्यानायाश्रितस्यपूर्वाणांनियतविषयकत्वस्यसूत्रारंभेप्यावश्यकत्वद्योतनाय पू

अ॰मा॰

र्वविप्रतिषेधवार्त्तिकेतडादत्वंतदेवंचसर्वतत्वमृतावविषयोपसंख्यानेनचोदितित्यायात्तस्यचोक्तोर्थस्त्रोडादत्वेतस्यसाभिप्रायमुदाहृतेत्यर्थ
इतीतिवोध्यंअत्रखलुशब्देनिमित्तमेकमेवपुंक्लीवयोरितिशेषः।तत्रपुंवत्पक्षेआहपुंवत्वेइतित्वमेति।अक्लीवत्वेनेत्यादि।नलुमतेतिप्रीयातिसूद
तिभाष्योदाहरणेनानङ्विषयेनलुमतेत्यस्यनित्यत्वंशीकारादितिभावः॥कृतोरितितु।असर्वनामस्थानत्वात्।आदिनायोषणांतस्याप्रा
प्तेराहहस्वस्येतिधारयइतिअतएवनिर्दिष्टशब्देप्रथ्यस्यपूर्वनिपातः।आत्तावेकवचनमितिशास्त्रिदंप्रावृत्तस्यसं।त्यायाहसौत्रमिति
च्चित्यादितिएतेनतद्घटितप्रतीकधारणांद्रुप्रादेरपास्तंसूत्रारंभफलमाहैचामितितत्रोभयसाद्गुप्येसतिआदिनेवर्णादि।यथा
संख्येऽनिष्टापत्तेराहयथेतितनुकेषांचिन्मतेहस्वस्येचःसत्वात्सएवस्यादतआहहस्वइतिसवर्णत्वोद्धवात्रविषयइतिभावः॥
ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादितिवार्त्तिकानुरोधेनाहनचेति।आहुरितिभाष्येतत्प्रत्याख्यानंतुवार्त्तिकानुरोधेनेत्यरुचिराहुरित्यनेनसूचिता
अप्युपेत्याहनिर्दिष्टेतिवस्तुतःसैवनेत्याहालेकृतेइत्यतद्विषयेनुद्विषयेएवंसतिसापिचेत्येवदोषइतिनेत्याहनामीतीतिअत्रारुचि
वीजंतुदृष्टीर्घविषयेनदाप्रवृत्तावप्यत्रानित्यत्वात्तदप्रवृत्तौतमानंअनमितिर्देजस्येत्यादिप्रसक्तस्येवनात्तस्येत्यादिचभाष्यमपिअ
त्रविरुद्धमितिएतेनमनोरमातुप्यपिशब्दंप्रायुक्तंनिरस्तंअन्यत्रप्रसक्तदोषवारणमनयैवेतिप्रतिपादयितुमाहग्रामणीतिइदंद्विष
यातियेत्यितिअन्यथाभयोर्वैयर्थ्यस्यप्रसमेवअजंतत्वेतिप्रातिपदिकेत्यादि।एवंङकारोत्पातद्वारेणअतएवतस्याअपितदर्थत्वादेवविचा राम
लोनाप्तःतत्रपूर्वकतेनचेतितत्समुपपादयतिअन्यथेतितत्वाभावेइत्यर्थः।अपिनाशब्दिरित्यादिसंग्रहः।एवंचवर्णाश्रयइतिविप्रतिषेण

वैयर्थ्यापत्तिस्तदाहान्यत्रेतिङघोतादौवित्यर्थः॥नन्वेवंकृन्मेजंतइतिसूत्रभाष्यविरोधोऽतआहग्रामणीतिषष्ठीतत्पुरुषःअपरःक्तसमुच्च
येइत्यादौतादृषयेतस्यतत्वंचोक्तहेतुद्वयादेवेत्याघन्यत्रस्यफलंतदाहित्यलमिति॥ ॥इत्यजंतानपुंसकलिंगम्॥ ॥त्रयाणामनुक्तौवाच्य
वाक्यार्थमाहस्वलीतिएतेनपदस्यचरमावयवस्यहस्येत्यर्थइतिप्राग्युक्तमयास्तंप्रक्रियालाघवेनाहङस्त्विति।आदिनालेढीत्यादि।हसा
घेकवाक्यतयाआहदादीनिव्याख्यानादितिवक्ष्यमाणभाष्यमूलकाद्ग्रत्यादिकृतव्याख्यानादित्यर्थः।अभिप्रेतेयेनेनतिवीत्रवाचीर्थत्वा
त्यागरूपोक्तार्थेऽरुचिवोधितावत्वेतिधुगादावित्यादि॥धातोरितिधातोर्घइतीत्यर्थः॥नन्वत्रन्यासेहुहेर्ढत्वेनस्यात्वाद्धहेस्तनेनतुघत्वस्ये
वविधानात्तथाचभाष्यमयुक्तमेवातआहहुहेस्त्वितितुवैलक्षण्येसमुच्चयार्थकवाशब्देनढस्यसमुच्चयइतिभावः।अपिनाघत्वसमुच्च
यःअनुवृत्त्यावत्सामात्।तत्अनुवृत्तदादेरिपदस्यापेक्षकवाक्यतयेतिभावः॥नन्वत्रसामर्थ्यातत्वाथेसंभवेपिपूर्वत्रनदादिव्याहृत्साफल्यात्एवंच
यादालइत्यादौवक्ष्यमाणेवैयधिकरण्यान्वयेपिघत्वाभाववत्ढत्वमपिनस्यादादेरितिनिषेधादतआहार्थेतिचस्त्वर्थेएवेतत्तदस्पष्टंकंड
भयत्रतथार्थकरणफलमाहाएवेतिधातुत्वसंपन्नयेआहनामेतिनिवैवमपिनहामलिहोव्याहृतिरुद्देपोपदेप्रायोःसंकीर्णत्वेनोपदेशिप्रा
कत्वस्यधातुत्वस्यचसत्वादितिवाच्यंदादेरित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादत्रतयोर्भेदस्येवांगीकारादितिभावः।प्रकृतमाहैवंचेतितत्रतयोः।सिद्धौ
चेत्यर्थःतदेकेतितत्पक्षैकेत्यर्थउचितेतिअन्यथाफलभेदेनपक्षभेदस्येवाप्रसक्तापत्तेरितिभावः॥नन्वेवमपिमसर्वभाष्यासंगतिरत
आहतदनंतरमितिघत्वस्यासिद्धत्वादित्यादिनिहन्तामित्यंतोक्तग्रंथानंतरमित्यर्थः।भाष्येउक्तमित्यत्रान्वयःअजानतइत्यस्यपूर्वकाया

अ॰म॰ मित्यत्रान्वयः नन्वेवं शंकायोऽत्रनेष्णुत्तरमतिव्याप्तिवारणायावयवकल्पनं देवदत्तवाच्यमत आहैकाचइतीतिइत्यर्थमितितथा च घोषिणत्यादिसिद्धिःन
न्वेवं दोग्धेत्यादि न स्यादत आह दोग्धेनेति तत्र भाष्ये हानावेतिलक्षणायैव निर्वाहात् अन्यथा ऽघोषिणत्यादौ घत्वप्रवृत्तिरूपफलांतरसिद्धये ऽ
त्रैवसूत्रे तस्यावयवकत्वेनोत्तरत्रतदावयवकत्वप्रतिपादनस्यानिर्वीजतापत्तेरादाहतेन चेतिते नायोत्पर्थः वस्तुतस्तु दादेरितिवर्णनं तद
त्पस्यनोत्क्षाप्रापः अग्निमग्रंथानां दुर्योजत्वापत्तेः किंचित्स्य असिद्धत्वेनाशंपवादत्वेन समाधायाप्यवेत्याद्युक्तं भाष्ये तयोऽपक्षयोरयं भेदः
पूर्वत्रासिद्धत्वमंगीकृत्यापवादत्वेन समाहितं न चासिद्धशास्त्राबाधायप्रतियोगितदुपस्थानादेतत्सूत्रारंभात्त्वविकल्पो स्तु अस्तुत्याप्रकरणावाध
स्येवयुक्तत्वेनोत्सर्गापवादयोर्विकल्पायोगात् तदा दुहेत्यत्र दुहग्रहणानर्थक्यापत्तेश्च तस्मादेतदसिद्धत्वाद्भूत्वेएतदानर्थक्याय जिरिति
तदपवादत्वमस्यप्रुक्तमीहानीतु मूलं भूतासिद्धत्वादेरभावः प्रतिपाद्यतइतितथाहि हो ढो दादेरित्युक्तिमात्रेणवाकीर्यद्वयाप्रापकेना
पवादत्वान्यनिषेधप्रकारेणशंकासमाधाने व्यासिद्धत्वनिषेधद्वारेणैवपरीतमपवादकल्पत्वं च पर्यवसितेनेन निरस्तत्वीकृतमेव नाम धातुदा
मलिड्गघर्थमापमावयपकं चेतिनपूर्वं समाधितो वेलक्षणपमता ग्रे दादेरित्यनुवृत्तिः तथा च भिन्नविषयत्वान्नापवादत्वं न वा तत्कः
ल्पत्वं नाप्यसिद्धत्वमिति ततो वैषम्यं स्फुटमेवपद्वोक्तशंकायास्तथोक्तिमात्रेणसमाधानेप्यग्रेयथाप्यासीयएवाप्यांनात्यांतरमिहानोमिति
स्यष्टं वोधनायदादेरितिवर्णितेनेति निहत्यमित्युक्तं। यदा पूर्वसूत्रेऽदादेरित्यत्र वहुव्रीहियुततनञ्समासात् षष्ठीतत्कर्मधारययुततनञ्समा राम॰
सात्पंचमीमाध्येपिकिंव्यधिकरणो वहुव्रीहिस्तसमानाधिकरणोऽत्रनाद्यावःऽगमकाभावात् आदिपदस्यावयववाचित्वेनप्रसिद्धत्वाच्च आद्य

त्वे दादेरिति कस्यविशेषणं न धातोस्तस्यासत्वात्तन्न पदस्य स्वल्यघटितवाक्यांतरसेवे धातुदुह्रादेर्धातुरनुकरणेऽभेदाविवक्षादुत्तु भवति तथा
तेऽस्य सकृच्छ्रुतस्यातपदेन कृत्सं संबंधत्वाद्वात्वादन्तो मानाभावाच्च नापि हस्य दस्य हानवयवत्वात् आदिपदस्यतत्वेन प्रसिद्धत्वात्ततथा च कर्म
धारये आदिभूत दात्परस्य हस्य ढत्वमित्यर्थः पर्यवसितः एवं हि ओग्धा धुगित्यादौ च सिद्धावपि द्रुहन्यायेनदेदग्धि धुगित्यादौ नामसिद्धि
रघोषिणत्यादौ ढत्वापत्तिश्चनचैवमादिमदेशपर्थदेदग्धि अधोषिणत्यादावसिद्धकरणेसाफल्यात्तदधट्त्यादौ च साधनेन साफल्याच्च अतो
भगवतापर्वेत्रापि वहुव्रीहिणा धातोरेवविशेषणमिदमिति सूचयितुं तथोक्तं यद्वा अदादेरितिलाघवात्पर्युदासे आदिभूतदमिन्नात
स्हग्रात्परस्य हस्य ढत्वमित्यर्थे दोग्धेत्यादीनां सर्वेषामसिद्धापत्तिनेचोत्तरसूत्रानर्थक्यं तथाहि सति विकल्पापत्तिरतः प्रसज्यप्रतिषेध
सः न पर्युदासइतिसूचयितुं तथोक्तं तदाहि दाविनानञोऽसवे धोक्ते वलस्यानुवृत्तिः स्तलमेतितदाक्तं यद्वाऽदादेरितिच्छेदेतस्यैवायेऽ
नुवृत्त्याढत्वघत्वयोस्तुल्यविषयकत्वेन विकल्पापत्तिरतो भगवतात थोक्तमिति न चैवमेवापुर्यकल्पने किंविनिगमकमितिवाच्यं अ
ग्रेवहुषुग्रंथेषु दुर्योजनापत्तेःएप्पात्रे कत्रेवत्तथाशयकल्पनेलाघवात। एवंच भिन्नविषयतादिप्रतिपादकमिदमितिनत्तथापाणींलक्षणाया
भाष्याभिमतःतथाचदामलिडादिप्रातिपदिकानामनभिधानमेव भाष्याभिमतं अन्यथा आद्यपक्षे नामधातुप्रातिपदिकभेदेन दाम
लिकृदामलिडितिरूपद्वयस्यापत्तारपित्तभेदेनत्कृतढत्वादिरूपद्वयस्यैवप्राप्यांऽस्यपक्षेनामधातोर्दामलिणितिवत्प्रातिपदिक
स्यापि अदादेरितिनिषेधाद्धुत्वाभावात्र्श्लेनतदेवेतिफलभेदापत्तेः एतदर्थमेवापर्वेतिपक्षोक्तिः किंचान्यत्रोत्तरार्थत्वस्यावयप

अ॰ मा॰ कत्वोक्त्यासर्वथासर्वथातदावयपकल्पस्यवहुद्युस्थलेद्युट्घत्वेनेहेहानावयपकल्पकल्पनमयुक्तं।किंचतथाभिमतत्वेवदेतथाभाष्योक्तं
यतोनोक्तमतोनाभिमतंतस्यकिंचाधोक्सिद्धयेवेयाधिकरणपमेवोत्कातस्येहावयपकत्ताध्रुवमपितुमतस्येहेवावयपकत्वमापत्तन्तरत्रापीत्या
हस्ताद्यावयपमवयवयोगाब्धीविद्वेपोज्जत्राहाकिंप्रयोजनमितिऽन्नरयतिएकाचइतिइहापिपथास्यात्।ऊर्ध्वितिएवमुभयत्रावयपक
त्वेऽन्तअतएवप्रकृतेपुनःप्रोक्तेपदेतथाखंडोदोषेत्पादोनप्राप्नोतीतिसमाधत्तेएषोपीत्यादियुक्तंभाष्येयायुक्तंग्रंथातत्थाभिमंतेभवे
जर्हिपघवयवयोगोत्पादिग्रंथासंगतिरेवस्यात्।प्रोकापाअन्हानन्तोपोज्जनेपिसिद्धोतेतथाप्रापस्यप्रकापत्वेनएषोपीत्याद्यसंगतिरे
वतथाचभाष्यस्योक्तएवार्थोनतथेतिदादेरित्यनुहजेस्तथाप्रापकल्पनेतदसंगतिरेवेतिमङ्क्त्वाप्रापकल्पनेवोचिताअत्रार्थेधातुप
दमपिलिंगंअन्यथाभवलक्षितार्थेनेवाधातुत्वात्वृत्तिसिद्धातहानर्थक्यापत्तिःऽन्नरार्थत्वेपीहकिंचित्रयोइतिन्यायेनेहकरणस्यफ
लत्वोचित्येहतदभवात्एवंचमूलादिदंप्रोक्ताश्रित्यैवेतिवोध्यंतदाहेत्यन्यत्रेतिवोध्दुइत्यर्थःआदिनाडाधमित्यादिःअन्यथाभप
भावादिनस्यात्ताम्लस्याप्राप्तेरंतिराघषष्ठेञोपेतिभाष्येन्यूनतोपरिहरतिअनुवंधेतियदादिलाघवाभावादाहभक्षपदेतिनन्वन्य
स्त्रलुप्वादेत्याद्यर्थंतादृतिकथंसामर्थ्यमतआहएधोरितिद्रुतरसलित्यर्थःधात्ववयवएकाक्षपमितिपाठःअवयवप्राद्रस्पाञ्जहाक्षिंग
त्वात्अतएवाग्रेतथैवपाठोभाष्येइतितत्सूत्रघत्याख्यानपरेइत्यर्थःरधोःकिलादद्धिदधधातोर्यङ्लुकिलोटिहेधिरितिकेचित्ननु राम
धातुत्वस्पक्रियावाचकत्वेसतिभ्वादिगणपठितत्वरूपत्वेगाकपायोअनुपस्तेनोभूतप्रधानरूपापीएवग्रहीतुमोचितस्याकष्पमत्रघ

त्वमघमावोक्तदर्थेकर्जोरंघातिगुणाभूतत्वादतआहात्वसंतेतिनचेतिएवमपीतिघोषःआदिनाभघभावःनतुतत्प्रकृतिकप्रत्ययोद्स्यवानः
आहतस्मात्ययइतिअस्पधुगादिस्पघत्वादेःपहांतेत्यादिवहुव्रीहिद्वंद्वपरंपरयाप्रत्ययनिमित्तकत्वेनानुनततग्रहणितोपकादित्याहा
तएवेतिघहजौतदापत्तौअनापत्याअप्राप्याप्राणतेजनदुत्पस्पतुननदूपमित्यत्रत्वष्ठएवंमूलोक्ताधीगीकारेकेयटप्राप्त्याद्यु
क्तिंरवेडयतिनचेतितत्रदेस्यायुक्तदैघासांगत्यादाहक्रत्वगीतिआदिनाहयवरट्सूत्रस्थस्यापरेफोयवाभ्यामित्यादिभाष्यस्यप
रिग्रहःतन्मावीतितेन्नाघास्यपरोनेत्यादिःइत्यादौअनुवादेअत्रपक्षेवर्णसेनापक्षेअतएवपक्षयोःसमफलताअत्रपक्षेतत्रस्य
लेहोघपरिहारेचनोक्तोभाष्येफलेतरमप्याहजेनेतितपरत्वात्तद्वारणाकैयटादिकृतेतुनयुक्तमितिस्पष्ठभावप्रकाशे।अस्यफलो
गरमप्याहातएवेतितन्भावितत्वाघ्रपणादेवेत्यर्थःदेस्यायुक्तिरेवेडयतिसमानाङ्गेतितुल्ययुक्त्याभाष्यमुपलक्षणमित्याहनचप्रेति
तत्रप्रोक्तेनचेतिएवंतदप्रकृतौसूत्रेतुदीर्घविषयेऽकरीत्याचारित्वार्थमितिभावःअतएवाहघृणदस्यनप्रेत्तकेस्वदुइत्याहोह
लइतिदीर्घोनतपरत्वेनवारणंलघुक्तमेवयुक्तंतदाहेतिदिगीतियत्नलाघवायाहहस्वइतिननुतत्रहलइतिदीर्घेणोष्ठमिद्धूरज
आहातस्मवीतिएतेनतथाप्राप्त्यायुक्तमपास्तंमूलेठित्वफलमुक्तमितिसूचयन्नाहोठइंईतिएतावतासर्वरूपसारूप्यमितिने
त्याहानेनेतिनश्रुद्धमसंज्ञायाअनाक्षेपकत्वादाहाङ्गभेतिअङ्गसहितभसंज्ञावोधकपदाभ्यामित्यर्थःएतेनापरनिमित्तकत्वात्कथं
स्थानिवत्वमित्यपास्तंमूलेविज्ञतेःस्वारस्यमन्योक्तमसंगतमितिध्वनयन्नाहचोःसार्वत्रिकत्वान्मूलासंगतिंपरिहरतिविजितिनन्वेवं

अ॰भा॰ संप्रसारणपरत्वजआहवच्यादीतिनन्वेवमपिपक्षांतरेस्यात्णिलोपस्यस्थानिवत्त्वंतुक्वौविधिमितिनिषिद्धमतआहप्रतीतिग्रहणेनग्रहणे
विधेयेतेनद्वितीयप्रकारेणआद्येएकस्यैवयस्यस्यात्कृत्वादाहकास्यवृत्तिरितिएतेनैतदर्थ्यंणंप्रतीतिक्षिपोनाभिधानमित्यपास्तंविप्र
हस्याच्छंदस्त्वादाहलौकिकेतुवहश्रेत्यत्रतदननुवृत्तिरितिभाष्यकृतंततःअमःतस्यतुमःनन्वेवंनुमोऽविकृतरूपश्रवणा
पत्तयःनाडूस्तत्रेत्यत्ररूपत्वमपिनस्यादतआहनडुमितिननुसोऽस्त्वस्यप्रसंगेतस्यासिद्धत्वेपिनेष्टसिद्धिरतआहहस्यानीति
ननुविषयेकोऽपवादत्वमितिनात्रतथाऽतआहविषयेइतिसिद्धांतमाहप्रत्ययेतिधातिमितितत्रहिआदेप्रत्ययग्रहणस्या
द्यफलेसंखेप्यद्वितीयफलेदतेउगादित्याद्यैलोपोत्तरकालिकनुगभावापत्तिरूपदोषोदतःननुतत्रविलोपात्परत्वात्पूर्वंगमःक्वावित्यनु
नासिकलोपेक्विपिसत्यपितुकःप्राप्तिरतःकेपटेनोक्तंअत्रोत्तरंगत्वापूर्वंविलोपःगमःक्वावित्ययंहिलोपंगविप्रेषापेक्षत्वाद्बहिरंगः
भिन्नविषयत्वाच्चेयेननेत्यपिनसतितस्मिन्न्यायेनैवविलोपःस्यात्तस्मात्क्विपिनात्रतुकःप्राप्तिरपितुविलोपेकृतेइतितत्रभि
न्नेतिवार्तिकरीत्यासिद्धांतसूत्ररीत्योक्तएवेतितत्त्वंएवमेवउक्तप्रकारेणेवएतेनतदानर्थक्यंपरिहृतंलाघवंचात्रमतइत्याव
न्यत्रस्यक्तंतदाहेतिदिशेतिव्याख्यातमितिएतेनतत्रशिवरेवदुर्लभःप्रागेवतुस्थत्वमितिहरदत्तःपरास्तःसहाविवनतुणंपंतेस्सकल
ग्रंथकारणतांप्रकाशयन्नाहनन्वित्यादिनाअनुवादेगत्यंतरसत्त्वादाहविधेयेतिअपूर्वविधित्वादाहतांतस्येतिअदडितिहलेत्येति राम
प्राप्तेत्यादिःअन्यानेकभाष्यसंमतमपीदमित्याहअतएवेत्यादिअस्यानेनतत्प्योक्तावपिसिद्धांतेपितथ्यानोक्तमित्यस्वरचयन्नाहदिलेमिति

भाष्यांतरमाहतत्येतिकिंचेत्यर्थःभाष्यांतरमाहअतएवेतितेषामिन्संज्ञाकत्वादेवेत्यर्थः॥नन्वेवंल्युडंतादेशेदोषोऽतआहल्युडादावितिअनुना
सिकत्वेसत्यपीतिभावःअनुनासिकत्वाभावादितिक्वचित्कोपाठःतदेवपूपकस्यभाष्येएवस्पष्टत्वात्तत्रमानमाहअतएवेतितस्यत
द्भावादेवेत्यर्थःभाष्यविरोधादेवाहल्युरितिविधेयत्वेक्तेःफलमाहानुवादेतिनन्वेवंविधेयविषयेतत्येवास्त्वतआहअविधौत्वितिसा
लस्मरणान्नन्वेवंक्वचिद्दोषएवातआहरणावितिसत्त्वादितिएवंचतत्स्वरूपबोधकत्वेननदोषःनन्वेवमुपधालोपापत्तिरतआहगमेरितिव
त्वेथमतांतरमाहअतएवेतिइगंतत्वादेवेत्यर्थःनन्वेवमस्तेर्भूरित्यत्राविधेयकत्वंस्वतुत्पत्तिरतआहासेरितिकेचिदित्यरुचिबीजंतुप्रकृ
तिवदित्यस्यानित्यत्वेनतदुपपत्तिरितिनतत्त्वसाधकमितिपृकायपर्यवसानमाहैवचातितत्रतत्वेचेत्यर्थः॥अत्रघोरित्यादौऽदेतिफि
षोतेइत्यनेनप्रत्ययाप्रत्ययपोरित्यस्यालक्ष्यसंस्कारकत्वेनभाष्येक्वाप्यनाश्रयणादाहतितीतिदृत्वमाश्रित्यवार्तिकेप्रत्याख्यात
मित्यन्यत्नन्वेवंपृथ्वीडतघोरित्यादौयमानांतोदात्तप्रयोगविरोधोऽतआहांतोदात्तमितिदोतादिःअलःस्यान्तेविध्यभावादाहा
नलितिउक्तरीत्याऽनुदात्तत्वप्राप्तेराहमितिडकंतत्रतत्प्राप्तिमत्वाश्रयेणाकेपटादिसकलोक्तिंखंडयतिपत्वितिएतेनभाष्यविरोधे
नतपरत्वेनेतिसामर्थ्यादासिद्धत्वात्कृष्ठः॥नक्षत्तिन्निमितिहीधेस्तुतुगर्द्धतोत्यादोसफलःस्मांतेत्यत्ररेफप्रश्लेषेणाहरेफांतेतितिस्र
होरिणीत्यादौसंनिपातपरिभाषयादोषाभावादाहचत्वारइतिदीक्षितादिसकलोक्तिंखंडयतिकेचित्तितिन्नेतिपतइतिपूषःलाघ
वादाहपरत्वस्येतिएवंचआरोपेचआद्येआहतत्रसंवेधइतिद्वितीयेआहतन्नीतितत्रमानमाहअतएवेतितयोस्तथान्वयस्यक्लृप्तत्वा

श.न दैवेत्यर्थः। अन्यथांतरसंगतिः स्पष्टैव अत एव भाष्यविरोधादेव अत एव ऊकारीत्याद्युद्धारकपरत्वस्यासंभवादेव अन्यथांतरसंगति
:स्पष्टैव। नन्वेवं कथं पंचमीसमासाछट्ठ्योगाभावादत आह दिक्पृष्टेति वस्तुतो विहितविशेषणमिदमित्यन्यत्र प्रतिपादितं तदाहेति
छिद्रिणीति सिद्धीयमद्वित्वे इति पाठः। ननु वर्णाद्वित्वे तद्प्रवृत्तिरत आह वाक्येति भाष्यादेरिति अनचि चेत्यस्य चत्वेवावसानइत्यनेनन
नु तस्यापि खरि चेति चर्त्वमत आह आवेति प्रकरणे प्रकरणमिति पक्षस्त्व युक्त इत्यन्यत्रस्पष्टं सिद्धांतोपाकेतेन चेति जश्त्वेस्यलाज्त
प्रियसनेनउक्तेति अवसानइत्याद्युक्तेत्यर्थः। नमुनइति यत इत्यादिः उपसंहरति इतिनेति वर्णाद्वित्वे तदप्रवृत्तौ साधुकातेन चेति जश्त्वे
स्य लांज इत्यनेन उक्तेति अवसानइत्याद्युक्तेत्यर्थः। नमुनइति यत इत्यादिः उपसंहरति इतिनेति वर्णाद्वित्वे तदप्रवृत्तौ साधकं प्रपं
कारोक्तं खंडयति एतेनेति अस्यार्थमाहेतदिति तत एव वचनात् आहपूर्वत्रेति। यत इत्यादिः अन्यथानुस्वारादपि पूर्वमस्यैव द्वित्वे लक्ष्यल
क्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तौ तदसंगतिः स्पष्टैव वाक्यादेरेतावतैव सिद्धिरितिभावः। विसर्गस्तु भावप्रकाशोक्तदृष्टव्यः समीवहुव
चनादन्यस्य स्वरादेरसंभवादाहतेनेति अत एव पयोभ्यामित्यत्र विध्यर्थत्वं प्रकाशनाद् एवं च तदनुवृत्तौ च सिद्धांतमाहतेरेति विपरिणामः स्
ष्ठे वेतीत्यर्थः। ननुद्वित्वेपि न स्थानिशीघ्रलोपादत आह सरइति शीघ्रितादेरप्यलोपात्याह। त्रेति भाष्योक्तिं खंडयति यत्विति
यत्विति नन्वेवमभ्यासिद्धिरेवात आह संख्यापदेनचेति लाघवादाह यद्वेति अस्याः घटितिसंज्ञापाना हितदा ऽन्वर्थत्वे संभवतिनतु पसं रामः
तरे संभव एवात आह सर्वत्रेति मुख्यदोषमाह सवेति तस्मात्रषट्त्वेपि नुड् नोक्तप्रकारेणैत्येवंतत्त्वमधिकमन्यत्रस्पष्टं तदाहेत्यलम्

तिलक्ष्मीप प्राप्त्यन्तरवाचकप्रकृतिकात्परमित्याह तहाचक्षइति प्राप्नोत्याघसंगतिघ्नतयनहरदत्तादिसंमतमाह वस्तुत इति स्पष्टं च
भावप्रकाशोक्तिपीजरायंततोपादेरित्यादिः नन्वस्य स्वरादिपाठाद्व्ययत्वेन प्रणामाविलोपसंगतिरत आहायामिति अन्वर्थसं
ज्ञावलेन पूर्वोत्तरसाहचर्येणाव्याहसाम्येतिस्वरादौ नैतु पाठसामर्थ्यात्सत्ववाचित्वेप्यव्ययत्वे इति वोध्यं। शिवन्न तत्वाद्युपधार्
द्विरिति नैमित्यायोक्तं तु न युक्तं लक्षणाभावात्तदाहेति दिणीति पथ्याद्युतन्यासे आह तत्त्व ध्वेति ननु सर्वेनानद्धितोत्पत्त्याविभक्त्यु
त्पत्त्यनंतरं परत्वात्कादेशे कृते काचिकक इत्येवस्यादत आहांगेति अंगसंज्ञानिमित्तप्रत्ययापेक्षत्वेनेत्यर्थः। क्वचित्तथापाठ
एव एते न संज्ञाकृतवाहिरंगत्वानाश्रयणात्व कृते आश्रयणाद्वचित्यमिदमित्यपास्तं। ज्ञायमानाकचस्तु उत्तरमेव प्रियकृत्स्
नादिषु ततः प्रवर्तत इति भाष्यात्प्रवृत्तावपि प्रातिपदिकादित्वस्यैवाघकारेण सूत्रेस्य पःपूर्वेणानिमित्तत्वेनानाश्रयणादकच
स्वान्निरपेक्षत्वं तथांतरंगत्वयुक्तमेवेतिभावः अत एव ऊकपरिभाषासंवादेवकैयट इतिकादेशविधानसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तिः सु
व चेत्युक्तिः नन्वानेनतथ्यान्तरदोषत्वतः। सावित्यस्यैवानुवृत्तिरुचिता। अत आह सावितिविभक्ताविति पोषइतिपाठोमुक्तरसंगत्या
पाह कार्यस्येति सर्वेषां कार्यार्थत्वात् तननु स्मैकृते व्यनादेशप्राप्तेः सोपिनित्योत आ तो दाजाद्युत्तरपदादित्यतो पाप्याक्रममा
होभेति एवमपि इदमोत्तुदमोऽनुदात्तत्वमात्रविधावपि प्रतिपदादिति प्राप्तसामर्थ्यादेव नित्यं पूर्वेत्यस्याप्रवृत्तिरितिभावः। उत्त
रेतितत्र संतो पसर्जनेन तदन्तस्योरसंभवेनतापप्रत्याग्रहणात् अन्यार्थेति मोराज्ञीतिवदाभ्यामेभिरित्यादौ विकाराभावार्थता

अ॰ म॰ पत्नेत्यर्थः पूर्वसूत्रादिवा हान्विति भाष्ये इति अत्रैवसूत्रे अन्यादेशाश्च कथितानुकथनमात्रेनत्विदमा कथितमिदमेवयधनुकथ्यते
इति ग्रंथेन। लोपोनेत्यर्थनिरासायाहनकारेति ध्वनितमितितत्र हि पक्षद्वयेपि दोषमाशंक्य ज्ञापकेन परिहरति। छंदः पर्यंतधा
वनेवीजमाहराजनीत्यादि आचेति भिक्षुके एतन्मतीति प्रयोगाविषयेइत्यर्थः अत एवानभिधानादिव अन्यथातदर्थमावश्यकत्वे
तदसंगतिः स्पष्टैवसा क्षात्तदसंभवाद्याहनलुमतेतीति अत्रलाघवमप्याहितादिति आदिनाभिरनुनासिकत्वेदकारेइति संयोगांत
लोपेपिचत्यायेनेत्यस्यलकएवेत्यत्रान्वयः तदप्रवृत्ता वाहसंयोगेतितदप्रवृत्तौ पूर्वसवर्णपत्तस्यासिद्धत्वेन चलुक एवेत्यर्थः अपि
नातद्भावसमुच्चयः स्पष्टं चेदमितिन क्वाचित्इत्यादिनालुप्यतेसर्वत्रलमतेनेवसयथेहभवति परमेव्योमन्निति एवमिहापिस्या
द्वर्मेतिलइतितस्मात्तङिसंबुध्योरनुत्तरपदेइतिकार्यमितितत्रोक्तं तदाहेतदिएतेनान्यथाप्राप्ताभ्युक्तमपास्तं। मूलमुपलक्ष
णमित्याहकार्येतिसूत्राद्यावपाठानेदमपूर्वविधायकमित्याहतत्रितिपिक्षाद्याविततत्रत्रिषष्ठिः चतुःषष्ठिर्वेत्युक्तेः सर्वसग्र
हायाहसर्वेतितेत्रादिनाआदिनाआहविधीति अत एव परिसंख्यायामप्येवमेगीकारोदेवइत एव परिसंख्याप्यत्र नियमव्यवहार्यानि
येधमुखेनप्रवृत्तिरितिप्राचांग्रंथासूत्रकाएवतदाहेत्यन्यत्रेतिमंडूकाद्यावित्यर्थः न्यूनतां परिहरति सुवितित व्याप्येति। ननु व्या
पकेत्यर्थः स्वरादिसाहचर्येणाघत्वादेरेतत्सूत्रदृष्ट्यासिद्धत्वेनलोपप्राप्तः पूर्वप्राप्तविहितसुब्विधेरेवग्रहणादितिभा रामः
वः एतेनसस्यौपग्रहणेनवस्तुतस्तत्र भवनाद्याहसुब्विधाविति अप्राप्तेति षत्वस्यपरत्वान्नलोपस्यपूर्वत्वात् इदं सुब्विधाव

त्येषारूपं अत एवोभयत्वीकाराद्याहवैरूप्यमितितत्र सुब्विधौमत्वेइद्याहतेस्वरविधौमनोरमायां अत्रविशेषवक्ष्याकुद्याहरणसंहेति लघित्वादिति
पाठः अन्योन्याश्रयपाशंकतेनचेति अन्यत्रेवमाविसंज्ञाविज्ञानेनपरिहरतियस्येति यतइत्यादिः घिलेभावितत्पूर्वमेवेत्यर्थः अस्मादेवकृ
तितुग्रहणादेवतत्वमुपपादयति अस्यैवेतितदाश्रयणेइत्यर्थः इदंतुग्रहणं ननुनन लोप्योमिस्संनिपातनिमित्तेकोऽतआहपदत्वे
तिनत्वेवमपितदन्यविषयार्थमावश्यकत्वमतआहसंनीति आर्थिकमाहतदेतितुकोऽभावेइत्यर्थः मात्रेकात्स्न्ये एवमितितथाच
नियमोऽयत्नः एतेनवहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापकंछतितुग्ग्रहणमितिसकलग्रंथकारोक्तमपास्तंतदाहेतादिगति अत्रेतित
त्रवोरित्यनुवृत्तस्यातदंतस्येवमस्यग्रहणात्तेनडपधात्वापिस्वनियमेनअपितोक्तमेवनन्वनेतरविषयकएवनियमः कुतोनसर्व
नामेत्यनुवृत्तेरतआहात्रेतिसिद्धांतेमत्वासंगतेराहेतदितिपदलाघवादाहाप्राप्स्वोप्रतिदप्याप्युक्तेरसंगात्यायाहत्रिणान्वेतितत्रेतेषाम
ध्येननुवृत्त्यमाणोऽव्यवधानेसाफल्येनघातकइत्याद्याववपिनस्यादतआहेदमितिनेतुनकारेतुउक्तं प्रासंगकामितिसूचयन्नाह
प्रकृतोपेतिअनइतिपंचमीमात्रेकात्स्न्येतत्रवीजमाहवाध्येतिदीक्षितादिमतेनकुमवापइतिवार्तिकप्रत्याख्यानप्रकारमाहेदमिति
अन्यथावार्तिकमतेवहुव्रीहाणीत्यत्रणत्वंसूत्रमतेननत्रवहिरंगत्वेनहीर्घस्यासिद्धत्वेतुप्राघानीत्यत्रदोषः तथासूत्रमतेप्रघनाघ
नाघनइत्यत्रणत्वंवार्तिकमतेतुनेतिफलभेदः स्पष्ट एवेतिभावः वस्तुतस्तुपयोजरंसुनीनांप्रीमाणपाडयलक्षणत्वेमानाभावाडक्तदोष
त्रयापत्तेश्चतत्करणयोगविभागोमलक्षणत्वज्ञापकत्वनियामकत्वायेक्ष्यावार्तिकमेवउपायः अत एव तदाश्रित्यतत्खंडकमाष्यसंग

तिरितिवोध्यंतदाहेत्यस्यत्रेतिड्घोताहाविपर्यः खेदुनकृदाघुक्तिंखेडयतियत्वितितत्पक्षेपिकार्यकालपक्षेपिविस्तरस्तुभावप्रकाशेद्रष्टव्यः
इत्रघ्नइतिमसंज्ञायामल्लोपेकृतरपदमनचकमलविधिलान्नस्याभिवलमित्येकानुजरपदत्वाभावाद्यातिपदिकांतेतिविकल्पोभवतीत्याह॥
कोंतेतिविकल्पोभावतीत्याहिःकुत्रवेतिकुव्ययायनिमित्तकेणत्वविधिमात्रेहस्यस्यानेश्रादेशेषुप्रत्यासत्याकवर्गरूपेषुसत्सुप्रतिषेधो
वक्तव्यइत्यर्थः अधिकमस्मतोवोध्यंअस्यत्राताद्रिमिन्नः स्यलेषघ्नंततयाव्याख्यानेवीजमाहषष्ठ्यर्थइतिश्रुतितिनप्रत्याहारनपुंसकस्या
तिसूत्रेपुनरजग्रहणात्तदाहव्याख्यानादितिनलोपिनइतीतितचैवनलोपिनएवयथास्यान्नपूर्ज्ञार्थस्येत्येतदर्थमचामित्यस्यचारिता
र्थ्यालक्ष्यमलाघुक्तनियमइतिवाच्यंभाष्यप्रामाण्येनाचामित्यस्यादस्यातस्यापिसलभत्वात्एकतुनियमपरीरेमूलोक्तमेवअंचतेश्च
ऋहिनलोपिनएवेत्यपरंतत्रचवीजंसूत्रेनलोपेननिर्देशएवेतिभावः ननुक्लिन्नंतानुकरणेनसन्यायमिद्धएवेतिकथंतस्यतद्वोतलमत
आहाकारेतिअकारलोपस्यापिन्यायप्राप्तत्वेनेत्याह॥ एवंचपञ्चार्थस्यप्राग्नचीत्याहयोऽपप्राप्तएवअतएवप्राग्नचावित्यादोनका
रद्वयश्रवणप्रकापिनेत्यापरमतनुकलमितिभावः अपकर्षणाद्व्याहचयोश्चेत्याहव्याख्यानादितितिपातनादितीतिमहेहेस्यधःअवुगागम
केतिश्रयश्चेतित्रयस्तिनिपातनादित्यर्थः॥ अतएवेदंपरमतेनेतिसूचयनसिद्धांतमाहवनोरचेतीतिमघोनोत्पत्तकुतोनेतिप्रोकायामितिभावः॥
नन्वेवंकथंछंदसिमघ्नोराजसिद्धिरतआहमघेतिभाष्याभावात्तयोक्तेराहकेशादितिएवंचप्रत्याख्यानेतत्पासत्वेचएवमपिदीर्घाभा राम॰
वप्रयुक्तफलमेशभावेपिश्रंगीकारादितिअन्यथाफलभेदेप्रत्याख्यानासंभवएवअतएवेतिविहायबहुलमित्युक्तंतत्रैवअसिद्धत्वाभा

वकल्पनेसवत्सूततानिरासायवैदिकप्रयोगमप्याहमघेतिउक्तासंगात्यायमिद्धांतमाहार्वणइतितइतिस्वरूपपरंनपुंसकंअन्यथाते
तिवदेतच्छब्दस्यतस्यापिनत्वमनुवापिविधोछंद्रसीत्यस्याप्रकांतत्वात्कथंतलमतआहतथाचसामान्यतस्तिलोकेअसाधु
त्वंप्रकारांतरसमुच्चितछांदसत्वंतत्वेहेतुर्नकेवलगतोबछांदसत्वस्यसाधकमर्वसूत्रप्रत्याख्यानेएतेनमत्वादिसकलमप्रयोगः॥
कविप्रयोगाश्चपरास्तास्तदाहान्यत्रेतिप्राहृत्वात्विसर्गेत्यर्थः तदेतिपरिभाषितेत्यर्थः ननुरूपसिद्धावपिस्वरेविशेषोऽतआहेके
तितद्याभेवीजमाहाल्लोपइतियद्यपिऋत्वकूसूत्रेभाष्येकदेशविकृतन्यायोगीकारेणततःकचेत्यादावदोषायमत्रांतरत्वेनो
क्तंश्वादीनांसंप्रसारणेनकारांतग्रहणमनकारांतप्रतिषेधार्थमितितत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यतेअल्लोपोनःनकारांतस्येतीतित
थापितत्वेदुनप्रकारंसिद्धीतभूतमाहतेनेतिअल्लत्वाभावेनेत्यर्थः ननुस्थानिवत्वेनाल्लंतलमतआहालोंत्येतिसिद्धोतोप
नेत्याहसर्वेसर्वेतिलोकिकन्यायेनापिनेत्याहार्धेतिउक्तभाष्यस्थदमेवतात्पर्यमित्याशयेनाहध्वनितमितिएतेननकारप्रश्लेषा
भिप्रायेतदित्वविकारेणयुयोगादितिशिवेतिनवुत्तंगावप्राप्तेतिनुमत्यादतआहविभक्ताविति परंपरयानिमितत्वमाहाद्याहो
दात्तेतिननुलोकेनस्वरनेयत्यमितितिनदोषः वेदोषःवेदेपितत्वादेवनसेषोऽतआहकिंचेतितदितिपरिणात्पर्यः वकितिवहवःश्वा
नोऽस्यामित्यादयर्थःश्वनशब्दस्यगोरादिषुपाठेप्यनुप्रसर्जनाधिकारात्नदप्रसंगःएवंलोपेदोषध्रोमेप्लुतदोषमप्याहमघोन
इतिअनितर्पलिस्याग्नतिकगतित्वादाहश्वानितिकःसंप्रसारणमित्यतआहान्वितिमात्रेकांत्स्येअत्रगौरवादाहयुनस्तिरितित

अ: म: याचनिर्दिष्टयाविकलपरिभाषाप्रवृत्तिरितिभावः पूर्वस्येति अनेकव्यवहितस्य यस्तुरित्यर्थः संप्रसारणाप्राप्तेरितिपाठः अपिनापक्षां
तरं वा केति अत एवमस्यानुपस्थिताप्रिदंभवतिपाविभमितीतिभाष्येउक्तं इदमेपिसूत्रमपिडभयोरितिएतेनपूर्वपरविप्रतिषेधेनापि
सिद्धाएषा संप्रसारणापूर्वत्वं तस्येति योतोक्तमपास्तं विरोधाभावात् तद्विषये विप्रेतिसूत्राप्रवृत्तेर्भाष्ये स्पष्टत्वाच्च अनतुल स्पेलक्षे
तिन्यायेन सिद्धे वैयर्थ्यं तदवस्थमेवात आह लक्ष्येइति भेदादिति अत्रापीदमेवमानं देप्राप्तियुक्त्यसंगानगत्या याहपर्युदासइतिवाक्य
भेदादिदोषाभावादितिभावः नन्वावतामित्यादौतद्धितेनस्यादत आह अन्त्येति अत एवावा इत्यादौ न दोषः नलुमतेति निषेधेनप्रत्य
यपरत्वाभावात् अननुस्परत्वात् दंडविकलमेतत्त्रसुदाहरमितियथाश्रुतासंगतेराहानन्त इत्यस्यग्रणानोभेदकत्वाभेदकत्वसाधा
रणेनपूर्वकतेनत्विहेतिनन्वेवेडादाविवसर्वादेशपतिरत आह विशेष्येति विधानोभ्योतरतम्येन न देगीकारे इदंभाष्ये कुत्रत्यमितिविचा
र्येदीप्सितादिसकलप्राचीनग्रंथासांगत्यं याहकेचिदितिरत्नाकरादयइत्यर्थः इदं सर्वं पूर्वपक्षसिद्धांतरूपं पक्षे तत्रैवकुतइत्यत आ
हवृद्धीतितदितिअभेदकेत्यर्थः अपिनाजातिपरमः अत एवतत्रोक्तरीत्याऽदोषादेवतत्रपक्षेडादित्संवंधस्यनैवेष्टत्वादादावत्येतित
वैतिअणग्रहणजात्यभेदकपक्षप्राप्तेत्यर्थः तन्वेवमणसंवंधाप्राप्तिरेवकथमत आहाणीति अत एवतथात्स्यसर्वनिषेधक
त्वादेव तदेव पोषयतिएतदेवेतिग्रहणस्येति अविधीयमानइत्यर्थकस्येत्यर्थः तदेवाहतेन चेतिफलितमाहतेनेतिज्ञापकात्राविं राम:
लक्षणेतिसिद्धांतमाहवस्तुत इति ननु कार्यकत्वेपरिभाषया अतिप्रसंगापत्तिरत आह पूर्वेति असत्सिद्धांते पि केचिदित्यरुचि

वीजं गुणानोभेदकत्वेनसिद्धांतेमूलाष्टाध्यायीवेतापर्थोयतः कार्त्तेनात् अत्र दीर्घाश्रवणार्थमाह्वधानमिभात्त हृकतएतेनेत्यस्यार्थमाहा
त्रेतिभाष्येतिभाष्योलि तदुक्तभाष्येत्यर्थः अत एव पूर्वकतेनचेतिसूत्रक्रमेणाहनकेतिलोपानुवृत्तये आह भस्येति स्पष्टार्थमिति एतेना
न्यथा सकलग्रंथकारोक्तमपास्तं हरदत्तादिसकलग्रंथासांगत्यापाहेतद्वतीतिफलाभावात् युक्त्यंतरमाह एरादितिअन्यथातदर्थ
त्वेन गीकारे एतेनात इति सडचारणार्थः इतइतिसतु ऊक्त्वा हत्यर्थ इतिपाठं हलंतेभ्य आचारक्विपुनाऽस्येवेत्युक्तअतोनन्तदन्तात्
क्विपि नपुंसकेयथीनीत्यादावत्याभावा यतपरपूरणएतेतदूतितपरकरणेनैवात्रेन्हविविनियमवाधपूर्वकं दीर्घत्वानुमानं युस्यपी
तितदर्थं तपरकरणमादेशोतूच्चारणार्थमितिमिश्रोक्तिश्चिंत्येतिशाब्दुक्तमपास्तं अधिके शदरानेभावप्रकाशनेः वणंतव्यंतदाह
न्यत्रेतिपतु आगममात्रानित्यत्वतापनार्थमितितत्वतस्या असत्वात् दाहित्संज्ञायाइति नेदमपूर्वमित्याहे दमिति उक्तं हलन्त्यादिसू
त्रेभाष्येन उपेति सूत्रस्य प्रकृते आह संख्येति आदृशानः संख्याः संख्येयइत्युक्तेः पूर्वत्र स्वरूपपरत्वादाह संख्येतीति क्व क्रिमन्यायेनाहव
हितिऊपधाग्रहणं व्यर्थमिति मिश्रपूज्यास्य द्युक्तेरसांगत्यापोहनामीति एवमद्रीचेत्यसौपत्स्यनाचव्याकृतिः अंगोपात्त स्थाविहतांकाम
लोपाहनामइतिसूत्रमतेनाहानान्तात्वादिति भाष्यमतेनाहजातीति तु आर्था दीप्सितादिसकलोक्तिखंडयति अशुद्धे चेति ननुप्रश्लेष
सामर्थ्यालतथाऽत आह प्रश्लेषेतिहलादावित्यर्थे वीजमाहणपरइतियत्तलाघवाद्दाहोडितीतितत्पूलमाहलक्षणेतिदीप्सितायुक्तेः
रसांगत्यापादहापमितिसं निधिनिरासायाहालमात्रमितिमात्रेकाऽस्मेतापकस्यसाधारणत्वात्दाहदीर्घातादितिएवं चतत्रतज्ञाहत्यर्थ

BHAU DAJI

अ॰ म॰ त्वे च ज्ञापितेऽप्यचरितार्थ्यं कृतेनचेति ननु दीर्घपक्षे पितृमाभ्यातस्य निरवकाशत्वेन तदुपजीव्यत्वमत आह नन्वष्टाभिरिति हलीत्यपकर्षाभा
वज्ञापकवाद् हैताहृतिघटसंज्ञेत्यर्थः एवेनेतद् नित्यत्वकृतालघटसंज्ञयोर्निरासः यद्यादेशे विभक्तिसापेक्षत्वेनात्वस्य बहिरंगत्वया
याविभक्तेः प्राक् घटत्वेजाते तत आमि नुटः प्राकानन्त्यत्वाहावे आ मुजरमासिद्धत्वात्पूर्वं संज्ञा ततो नुटः प्राक्नित्यत्वादात्वे वानान्तसंख्यावाचक
त्वसमानाधिकरणधर्मरूपस्य घटत्वस्यास्यान्पलधर्मत्वाभावेन तत्त्वयुक्तस्य घट्त्रीत्यादिस्वरादेरलाविधित्वाभावात्स्यान्निवत्वे नैकदेशा
तिन्यायेन वाकारान्तस्यापि घटत्वेनाकारान्ते पि हल्लुप्तोऽजमिति स्पष्टास्पाऽष्टन् स्वरस्य तदुपवादत्वेनाष्टाभिरित्यत्रेवाष्टाभिरित्यत्रापित
त्रष्टाभिः स्यादिति तद्वारणस्यार्थक्रियमाणेऽदीर्घग्रहणाविकल्पज्ञापके सफलं तत्र पक्षे भविष्यतीत्यतेन पूर्वमेव प्रवृत्ते स्तदाहेत्यन्यत्रेति
पृष्टरत्नादावित्यर्थः देशस्तु किं स्वंउ यति यत्नीति ननु तथा न लोपो पि न स्यादत आह न लोप इति पूर्वत्रनुटि अभ्युपेत्याह संनीति आरोपीति च
अतएव हेतुत्रयांगीकारादेव अन्यथा हेतुत्रयानंगीकारे तस्य न लोपस्य आत्वद्वष्यात्तत्परिभाषावस्तुतत्वमाहाकें चेति आपिनान लोप
समुच्चयः नन्वेवं किमर्थमपकर्षोऽत आह कार्येति हलीत्युभयोः शेषइति भाष्यमपिकालाप्रायकमिति भावः होशिताधुक्तो दोषमाह
दीर्घोत्तिपक्षांतरे प्राग्युक्तमेवाहात्रेति घटसंज्ञायामित्यर्थः खंडनीयत्वाहाह त्वपीति तस्येति तत्राह गात्वं सर्वत्र घट्वेदस्युक्तेपक्षोत्तरं खंड्य राम॰
तिकार्येति प्रतिदीलड्यत्र आदेशेति ओपित्यर्थः एतेन काशिकाविपरीतार्थत्वेति सूचितंष्ट्याधुक्तमा सूचितमाह परेलितित्र अ
पकर्षपक्षोत्तत्रभाष्येयच्चेति शास्त्रमनतिक्रम्येत्यर्थः तदाह तदत्रेति ऽकैपटेनतत्रतयोर्मध्ये अलक्षणमिति छेदेननऽसमासे

नाव्ययीभावेनाप्रयुक्तेऽश्चितत्र दोषांतरमाह प्रयुक्तानामिति फक्किकेलनैनवचनं त्वनिरस्तं कैयटसंपतमपीदमेवत्याहात एवेति अ
न्यस्यऽस्यापरत्वाद्देवत्यर्थः ॥ एषां गौरणानोऽदें भाष्यांतरेण दृढयति तदनभिधानादेवेत्यर्थः विचार इति हरदत्तादिषु संगतानांसो
चोक्रमपासंसकलप्राचीनग्रंथासंगत्यादाहत्वाहेति सिद्धांतमाह सदेति ननु हलंतत्वेऽच्चारणार्थत्वादिंत्संज्ञादिवाच्यमितिको
विशेषोऽत आह यद्यपीति नत्वगुरुनिर्देशबलात्तथा अन्यथात्वहाविलेवतत्सिद्धिरत आह गार्वेति मतयोरादेशापक्षेविभज्यु
दाजत्वार्थमकारो विवक्षितइतिशास्त्रकृते रसांगत्याया हशितं तादिति भाष्यांतरमप्यत्रगमकमित्याह मयेतेतिऽपीति ननुविशेषण
नस्मृतिःसंप्रतिकाभावेभजपूर्वं ग्यत्याभ्यवणात्यद्यपि युष्मभ्यमित्यत्रसंप्रतिकसंभवस्तथापि नैकमुदाहरणेष्ठगारंभप्रयो
जकमितित्पात्पर्यंभविष्यतीत्युक्तमेववक्तुमाह नान्वितिकैयटादिमतेव्याप्त्ययत्वान्नसेतिशास्त्रस्यसंगत्याव्याहाकरस्येतिपतांत
रमाहकृष्टइतितहिताविर्णेत्यर्थः अत्रत्वमित्यादौ एकेइतिसूचितारुचिमाहात्रेत्यादिनेतीत्यंतेनातत्रादोषपापास्तुतभाष्यदूप
प्रामाण्यादित आहाजनदितिऽकमिदंतथासन्यनतिप्रसंगापाहतत्रैतिनखितिअन्यथातदनुपन्यासेतिवीजत्वापत्तिरितिभावः सिद्धां
तमाहवस्त्वितिअतएवतस्याफलत्वादेवभाष्यन्तनोपरिहरतिअत्रेतिऽक्तभाष्येइत्यर्थः प्रकारांतरस्यापितदेवाहकृत्वीति लिंगव
त्वेहेतुरेयनन्वेवंकृत्वग्रहणस्यकागतिरत आह पोषेतिनन्वेवमप्युक्तभाष्यस्यकागतिरत आहत्यदेसदेति पूर्वेलोपइतिस्मृतः
लुप्तप्रत्ययेहितस्याहुः कार्यसिद्धिं मनीषिणः इति तद्वैषःलुप्तेपः प्रत्ययसिन्कार्यस्यटावभावस्यसिद्धिरितितस्यदोषइत्यस्यफल

५८

आ। मः माङ्गीतितदर्थः। ऊरुमाप्याप्यातिमप्णाहाम्पामिति तत्वमाहाप्यामितिदिलेटूसेवसिद्धेवचनग्रहणासामर्थ्यमूलकमाहव्याख्येतितस्यसा
कांक्षत्वादाहतत्रेति चरत्वर्थे अनुहृत्तस्यापिगत्येमाणत्वस्यान्यत्र प्रयोचितत्वात्तस्यात्वेपीत्वमाहाणोतिएतेनतयोः क्रावाप
तरं तस्यापिविप्रोषणतायनोगोणोसमासे दोषएवेत्यपास्तं तदाहादृति। विधौ फलाभावेतदर्थमेवेत्याह। धीतिअनतिप्रसंगा
पाहप्रष्मादितिदृदमपिप्राचांमतेनेतिसूचयनुसिद्धांतेफलमाह हलंताङ्कृति एवमपिङ्भयथा आवपूपकलेपिकिंपरीति अ
तप्रावृतस्यावयवत्वाविल्वात्ततस्मत्वादितिसामानाधिकरण्येनान्वयामुख्यत्वतत्वसत्वात्तत्रैवस्यात्तृकृतेवारणमाहपर्यतेतिएवं च
पग्रिहणे कृते चएवं चागत्यावैयधिकरण्यमेवा। अत्र मानमाहातएवेति परे सत्वाभावादाहावधीति अत्रेतिपरिसमभिव्या
हृतेत्यादिः। अतएवाहपर्यतेति अन्यप्रसिद्धमपीदमित्याहाग्रेटूतिटूचत्वाभावादाहानिष्ठेसवेतिदोषमुपपादयतिपरीति
माष्ठोक्तेरिति आदिरत्येनेतिसूत्रेटूतिभाषः। अतएवान्यथानुपपत्त्या आह क्वावितिनन्वभीतित्यायेनवारणमत आहाभीति
अतएवतत्रानिष्ठत्वादेवाकेयरातृक्किंखंडूयतियत्निति तेषुष्करीसामर्थ्यात्तवृक्तिसामर्थ्यात्तनन्वेवंमांतयोरणेदोषाप्रसं
गोऽत आहव्यपेति असमासेटूतिसूत्रस्थकेयटविरोधात्तत्रत्यकैयटोनिषेधोपन्यासपरोनतुकृद्भिहव्यपेति अपरमप्योद
यानिप्यमकात्वासंभवादीहमणीतिननुतत्पाणत्वात्वापीतिकोविशेषोऽत आहतत्राहीतिऽकार्येहीत्यर्थः॥ ननूपाघस्यापा रामः
यांतरणेदूषकत्वमत आहकिंचेति अत्र कैयटोक्तेननुसिद्धांतेपिएवंसतिमेविहायादेशापत्तिरत आहमपर्यतेति अतएवागुह

वृत्सर्थत्वाभोपापमाहपूत्वइत्यादिहोऽत्सनोह्यानुचतिरितिशास्त्रिदंमाषसोगस्यायाहालोसेरुपानदित्स्यमक्रियामाहोपेतिसंपदादित्वात्कर्मणी
तिभावः चर्ष्यीपीतिपाठः उदोदांतत्वेनतलोपपत्वेउणिपाठात्सोऽस्याहत्लोपपत्वेइतीतिद्वितीयेनिपातनवैयर्थ्यपरिहरति अदेशेतिपक्षेसि
द्धांतमते इंद्रकैयटादिमतेनेत्याह कैयटरीति अतएववक्ष्यतिस्वरीत्येतिनन्वेवमपित्वात्सिप्रजास्त्वेकथमत आहहोयिगितिनात्रेतिनिषेधा
दिदेपर्णोनासिद्धमित्याहपणीतिभाष्येस्पष्टं अतएवेतस्यार्थमाहशदृतिमात्रग्रहणेनहियद्वृत्तयटकस्पतत्वेकदाचितदृष्ठेतत्स्यात्वमिति
वोध्यते अतएवसर्वनामकादितत्पुत्रः सर्वापुत्रइत्यादौनपुंवत्वमितिस्पष्टमाकरेएतेनसर्वेवरिप्रतीकघत्वात्सर्वनाटूतिपुंवत्वमितिदेशाप्तु
क्तमपास्तमत्सपक्त्रस्तेरविति विहितअट्टः संस्कृतमितिलिंगमत्वकमाहव्याख्यानादितिद्विनिति अल्लिगादिनेतिभावः क्विवितिक्विपचैत
नेनएवमग्रेपिमत्वमेवेतिस्त्रियांसर्वत्रेतिभावः॥ ॥इतिहलंताःस्त्रीलिंगाः॥ ॥ अस्यावस्यफलमाहातएवेतिउतरेतिलुप्तषष्ठ्यंतेपृथक्पद
मित्याहोजरेतिभामसेनादिवत् अस्यफलमाहतेनेतिमेदेनेत्यर्थः। तस्यसमासम्बरमावपवस्पपदसंज्ञाप्राप्तिमितिसकलग्रंथासांगत्यायां
स्वलक्षणार्थमाहतदितिअस्यतत्सुत्रपाठात्सहनुमतेतिअन्यथावक्ष्यमाणगोरवनिरासायगुरुभूतमपिप्रसज्यप्रतिषेधमाहपदादीति
नेनऽभयेनतत्राघस्यफलमाहपरमेतिद्वितीयस्याहदधीतिअतएवचसंगतिः ननुउपपदसमासेगतीत्यादिमहत्त्वेऽसिचशब्दस्यपदत्व
मिवनात आहनिरूपयितनन्वेवमपिसोपपदाद्विविदृषिचाविति किंनस्यादत आहसोवेतिकिंपरइतिसचिनारूयाआह सेचेति।नन्व

वेकृतोर्वर्णोस्यादेरिति निषेधापत्तावदोषो ऽत आह नोत्तरेति मात्रपदेनपदव्यवच्छेदः अन्यथापि तत्रादोषं सूचयन्नाह अपवेति आद्य इत्यर्थः। तेन मात्रकुं भवा
येनेत्यादेपदस्यबाधेपीति निषेधसिद्धिः। नन्वेवमपि वहुव्राचाविलादौ कृतादिके स्यादेवात आह वहु जितिवहुलेचावित्यादावदोषप्रानुव स आह य
हादीति अतएव निपमोपनेननुकृत्यमेकदेशानुवृत्तिः किंचात्रन तथा पागोभागेभाष्ये ऽत आहपर्वे त्ति विधिसत्रे इतिकः। ननएतावताबार्तिकपक्षः
समर्थितो नप्रत्याख्यानपक्षोभाष्योक्तोत आहै तरिति मूलोक्तेत्यर्थः ध्वननेकरणामा हमस्ये तिनन्वेवमपिपर्वदंदि प्रियइत्यादावन्तरतपुरुषे
दंदि प्रावृत्तोत्तरपदत्वेन मत्वपलक्षणानिषेधासत्वाभावेन लोपो नस्यादत आहोत्तरेतिप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यमूलकमाहव्यानादि
तिम नतानिराचष्टे इदमिति अपंचम्येवेति सकलग्रंथासांमत्स्यतत सत्रे एव वार्तिकपाठ इत्याशयेनाह द्वितीयेति अतएवाहायेचेति आणि
कविधिसामर्थ्यादित्यर्थः। नन्वेवमस्यावश्यकत्वेनान्यत्रसदाघत्वेनसिद्ध्याएनसनेकल्पमत आहै नेतित्रएततिअत एव तस्यावश्यकत्वा
देवअन्यत्रेति अन्यथा तत्र तल्लोपो एव न स्यादितिभावः। नन्वेदंतेग्रेवाचकत्वपसत्वात कथमस्य सिद्धांतुत्तिलमत आहापवादत्वमिति
पदीतिभाय इतिशेषः नन्वेवं तदश्रेभगवताकृतोनतथोत्तरमुत्पत आहभाष्येतिफलतुल्यात सर्वप्रसिद्धत्वेन तु छलात अत्रएकदेश्युक्तो
नतुथापिसासिद्धांतु किंलत प्रत्याख्यानपराकुतोनात आहसिद्धांतीवितिविशेषमाहानयोरपीतिएनैनतोरित्यर्थः अपिनत्वसाहेतित्र
त सोननुपसत्रेनादेवसेभवादितिभावः सत्रांतरस्थ साहचर्यानाम्रपरोहेवेनत माहसंदेतिअन्यथायसस्जेनेऽत्वाप्राप्स्यातेनासिद्धा

नरस्येगतिः स्पष्टैवननुनतत्वस्य प्रत्याख्याने स्फुरं प्रतीयत इतिकृथंतत्वागोऽत आहेनतमितिइत्यादीति अनुपदमेवेदव्यक्तीभविष्यति। अग्रिम
स्यनसर्वस्यतत्वंकिंत्वशस्येति सत्वपितुं विशेषोतरमाहान्वादेशेति न इवतदग्रिमेभाष्यमाहपघेनदितिएतेन तथात तत्प्रत्याख्यानादरकुर्वतो
दंदिशास्वाद्य प्रसुक्ताः अग्रेपरतिविभाषादिश्यारित्सनेनप्राचीनकृताहनित्यपल्मासस्यापुक्तोध्वनयन्नाहरोसुष्पहभौतीतीति
तदेवाहाहनितीतिरेफसाकल्यमाहाहरितिरुत्वसाकल्यमाहदीर्घेतिडभयत्रेहे इत्यादिः एवमग्रेपिनकेति अन्हइत्येववाच्ये इत्यादिः अ
न्हरतिवाच्ये ऽहनितिनिर्देशोलिंगमाहृताविति शास्त्रकमयुक्तं उक्तरीत्यातत्स्पसाकल्यात इध्वनयन्नाहरूपेति ननु संबुद्धौ नलोपाभा
वेनतस्यसाफल्यमत आह भाष्येतिन पोदाहरणादि परभाष्येत्यर्थः चस्त्वर्थेननुतजोत्राचनिषेधएवास्तु त आहत इतिवार्तिकेत्यर्थः।
नन्वेवमपिकथंततस्लद्धोमोऽत आहावृजेस्पेति मूलादि खेंडपति इदमिति मूलोक्तशंकासमाधिस्पामित्यर्थः। ननुनिषेधाविषयेन
येनताप्राप्तिरत आह निषेधेतिविषयेतिविषयत्वेत्यर्थः तत्रैवाह निषेधेनेति अपिनातयोः समुच्चयः तस्यनलोपस्यएतेनतत्रापित
थाप्याबाधेन अत्रापिवैरीत्स शंकायथानतथासविशदस्पएमुधोजेएतेनतथासकलंग्रंथकारोक्तमपास्तंतदाहेत्सलमिति।
मत्यादिदूषयितुंतदाशयमाहाकृतेतिएततसूचितारुचिमाहदीर्घस्त्वितिसानात्स्येवेतिभावः प्रागुक्तपरिभाषाशस्पेस्पेत्यमिता
हैनितिअत्रेति। पप्राप्नुतासंगतेराहघिनितिननुपत्वं निरवकाशमत आहषत्वेविति इत्लीतिभावः। एवंचमानेअस्वाकुमानोअद्वागीसात्रा

पिकृत्यसिद्धिरितिवोध्यं भाष्यस्य विशेषापेक्षत्वेविभ्व मुडाद्यसिद्धिः सामान्यापेक्षत्वे ऽस्तगासिद्धिरत आहानेनेति। ननु स्पष्टमित्याद्यौपत्वं स्यावका
शमित्यत्र मितिकथं तस्यत द्यपवादत्वमत आह सर्वनीतिप्रथा श्रुतमत्वाद्यणतेराहनिपातनेनेति अनयोः स्वकर्कविकरणयो मात्रव्यवच्छे
घमेवाहकुर्वेत्वितिएतमेवदोषमाहैतेनेति उक्तव्याख्यानेनेत्यर्थः। निपातोत्तरमाहचर्वेणापरोतेपवकूलनिपातनमितिदर्वचर्वमितिमाः
पूर्वामतेविषयपरिज्ञानस्यासंभवात् स्त्रीरत्वाम्यादिप्रतिपादितत्वाच्याहेदमेवेतिस्वरमेदस्तुनलोके तदनाद्रातवेदे। भाषायांतुलाद्येति
भावः। मते दूषतिवहन्नीतिएवंप्रत्याख्यानेभाष्यीयेनन्वेवमपितत्रजतपचर्मंत मितिनेदासिद्धिरत आहानुवर्तनीति अज्जंतस्य। लीव स्यात्र
सर्वनामस्थानेपरेविधानादितिभाष्ये स्पष्टमिपाठः। नन्वेवमपिकाष्ठेत्रीत्यादौदोष एवात आह काष्ठेति नन्वत्र हल ङ्यादिलोपः कुतो नतया
सतिपुंसीवाच्यापि प्रत्ययलक्षणेन नुमापत्तिरिति भ्रांतशंकामहसोरितिपरत्वात् सर्वविधिभ्यदृतिन्यायाच्चतथाचनपुंसकेनासर्वनामस्थानता
त्त्रेत्यर्थः। जय्येववाच्ये एवमुक्तिरेकाक्रियेतिनथाचात्रेणापत्तिरितिभावः। क्रुडशनासिसूनङितिसचनायाहशत्रिस्तिः निसेतिनचानेनैवनु
मिसिद्धेशपृषनोरित्यारंभसामर्थ्यादेवास्य वैकल्पिकत्वं तस्य च नित्यत्वे सिद्धमितिव्यर्थं नित्यग्रहणमिति याखेवैपरीत्यापत्तेस्तदुक्तं भाष्ये
तिष्ठतुतावत्सोऽन्यानित्यकमित्यग्रहणमितिपनुमतिषेधसंवद्धानुवृत्तिमात्रमितिनुमग्रहणेनवात्रनक्षतिरुत्तरत्रेणापिनिषेधस्यैवनित्यताप राम॰
त्तेरितिन्नेतिध्वनयन्नाह नाप्यसत्यादितिअभावादितिएवंचसामर्थ्यादेवनिषेधनिवृत्तिसिद्धेरतएवाहत्नुमितिदेशेकृतेप्राचांमतेनाहोभेतिसिद्धं।

त्नमतेनाहतेनेतिआदितिभानीतिपाठः। अंगस्यतत्सेत्तरूस्यणपृषनोरित्यास्याप्रवेत्राहयचंजीतिछदिरितित्रहिछादिषेपंचर्मत्वत्रचर्मण्यो
जितिवाधित्वात्फर्वविप्रतिषेधात्ऽज्जित्युक्तं अत्र यथाप्रतिपदोक्तकेतत्वेनैव ऽज्ञा। ज्ञोवाधसिद्धो किंतेनछदिः अमर्मविकारेपिचर्मण्योत्रि
त्यस्यचर्मविकारत्वाचकारान्जितत्यर्थः। ज्ञेपादितितत्रहिशेषग्रहणमनर्थकं येमतिपदेविधीयंतेतेवाधकाभविष्यंतीत्याशंक्यानवकाशाहि
विधयोवाधकाभवंतिसतिसमासातायुकवभावेसावकाशाइत्युक्तं मत्वादिदूषयन्नसिद्धांतमाहपरेत्विति न्वत्रपुनः प्रसंगविज्ञानेष
एवातआहकिंचेतिअन्युपेत्याप्याहकिंचेति॥ इत्यजन्तपुंलिंगाः। ॥नामपीतिप्राप्ती स्वरोन्निपातास्वरादीनीत्यादि अत्रपीभा
वश्चेतंत्यादयः। असत्वेरत्यादि अधिरीश्वररत्यंत आपतेरीति नेहित अचादय इति सुपं इंदूपादीनामसंग्रहापत्तेः एं अहेवाहज्ञादयोगाभा
वेप्याघटात्वापतेः एतेनरणाघरारातत्वालाभेनचादीनामितिप्राग्रीश्वरादव्ययानीतिपाठेनेतिभावः। आघेअसत्वेरत्यस्ये हणास्त्रेयेचा
दयस्ते ऽसत्वेत्ते पाऽत्यर्थः निपातएकाजित्यत्र चादिरेकाजितिपाठंत्तेनाचकेनादौनदापष्टंतेनतत्रतदायसातथापादुवेचमितिदेश्युक्तमपास्त
तेरहस्यमत्रेतिउपाताद्दावित्यर्थः अन्विति प्रयोगस्यानामित्यादिः एतभेदविवक्षायामर्थवत्वाभावेनप्रसत्नायामितिवन्नसुविति तन्वत
तपक्षस्य निर्मूलत्वादितिमजणायांस्पष्टतदेतत्ध्वनयन्नाहजत्रेतएवेतिअनुकरणत्वेसतीत्यर्थः इत्याहीतिप्रयोगेत्यर्थः। नन्वेकदेयं संघ
होऽतआह गणेचेतिननुप्राधान्येनतदोषकत्वस्यैनतत्वमतआहक्रियेतिमूलादिदूषयन्नसिद्धांतमाहसाम्यमिति। तत्र हि अनव्यय

भुक्ताकारान्तयोः प्रसिद्धियोगेन मान्तत्वं निपात्यत इत्युक्ते विनिगमनाविरहादाह तत्रेति इत्यन्तमविहितत्वात् इत्यर्थः अनतिप्रसंगमाह योप इति छंदसीति एतेन
न्यथासकलग्रंथकारोक्तमपास्तं सिद्धान्तमाह वस्तुत इति एतेन विपरीतेदं प्रमविहितत्वात् इत्यर्थः अनतिप्रसंगमाह योप इति छंदसीति एतेनान्यथासकलग्रंथका
रोक्तमपास्तं सिद्धान्तमाह वस्तुत इत्यन्ते एतेन विपरीतेदं मुक्तमपास्तं मलादि खंड इति अतरांते तिनतु विभक्तिमति रूपकत्वादेव सिद्धस्य पाठवैयर्थ्यात्
त आह घने तिनुनु तमापि शब्दतस्तत्वमस्त्वेवात आह विनेति एते नास्तीति सत्यामि। तिसकलग्रंथकारोक्तमपास्तं मलादि खंड इत्यन सिद्धान्तमाह
तेनैवेति अर्थतः तत्तोपि अप्रयोग इति शास्त्राद्युक्तेरसांगत्याहमहत्वामिति एतस्य प्रतामादेः प्रशामित्यत्र प्रशानिति पाठपरमलादि खंड इति प्रतिप्रश
निभाष्येतित्यत्र नन्वह रोस्य शाथमिति केयदा सांगत्यापाहात्वयेरतिति न तत्र पृथक् पाठवैयर्थ्यादि ख्यामामारोक्तः पाठ इत्यपास्तं माहोपीति यत्तु सत्वव
चनस्याव्ययत्वार्थं स्वरादिपाठ इति तन्न तस्माभाङ्त्वान्न चाङ्कारो विवक्षितः मी इति पृथक्पाठवैयर्थ्यापत्तेर्लक्ष्मीशाचकस्यापि तत्वापत्तेश्च ॥ ए
तेनानमोऽस्य पत्र पाठ स्विंस दे डिशास्त्राद्युक्तमपास्तं अमुनयोः सत्ववचनत्वादाह यावदिति अत्रेउपसर्गविभक्तिमप विषये समेतिकमेत्वात् तत्सत्वमाह
स्वरादेरिति अत एवास्या चतेरस्यापि परनिपातः एतेपि सत्त्वाश्रयरोन अत एव तस्याव्ययसादेव नैकेतिसूर्हादिसाहचर्येणानव्ययस्य कन्त्र अहणा
न्त्र द्वितीयप्रयोगो मीमांसाद्विवचनेनापि सपपादरस्यनत्र स्वखंडपामसो पायोत राह याकलेनन्वत्र क्रियायोगादुपसर्गत्वमुक्त्येन चैवं ताप तिरवदेत रामं०
मितिभाष्योक्तेः पक्षेतदप्रवृत्तेरेतेन तथा सकलग्रंथकारोक्तमयुक्तमिति विचमाश्यात प्रधानत्वाधापेक्षयागुणमतोपसर्गसंज्ञाबाधस्येव तद्दो

ध्यलस्योविसातत्तदाहात्रेति निपातत्वाव्यापत्व यो पतंत्वपेन न कुनिपातानामिसपपर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेति यो ध्वंसाधेतत्वफलमाह आमितो
ति केशवादीति पाठसिद्धसिंच अनेन स्थास्यिंभेभ्य नतात्वति तात्पर्यं गिकत्वाघविप्रियमतकपहयाख्यानादिति नियमस्वरूपमाहोरुणदीति व दि
त्यर्थः। अत एव कश्चसाधीयत इति तत्र तत्रभाष्ये संगच्छते यद्यपि सर्वशब्दः प्रकारकात्स्नेस्ति यथा सर्वान्वीनोभिसुरिति सर्वप्रकारान्त्रमकेइत्यर्थस्तथा
पिनसर्वहमत्वते अव्ययेभ्यः सर्वासामेकवचनानुत्पत्तेः इतिप्रक्षेपि सत्रस्यासंभव इत्कितिताप्त्ते नहि सर्वाविभक्तयस्तत उत्पद्यन्ते अत आहसर्वेति ब चनेति
त्रिकेपरं प्राचोविभक्तिव्यवहारात् एकमित्सुपवस्तरणायचनहमस्यापि विशेषणांशे अश्लिपतिनन्वित्याद्विचेदिसंतेनछेकयोः कर्मणि द्वितीयेत्यादिभि
रित्यर्थः। कथमिति एवं चैकवचनमपि नेतिभावः। वस्तुतस्त्वर्थे सर्वोपीति। तथा चासर्वविभक्तित्वबाधः पक्षान्तरेपि दोषमाह किंचेति निवृत्ति: नियमेनान
न्त्रेतेषां मध्ये। तद्योग्येति कर्मादियोगेपस्य यः प्राती तिता इत्यस्यादि करणादावित्यादिनाकर्मादियोग्यतद्धितप्रातिपदिकार्थस्यापि यहणां कर्मादी
तिता इत्यप्रातिपदिकाद्विदित्यादि तद्दितिकर्मादीत्यर्थः एवं च स्यनान्यत्रेति शेषः नियम इत्यस्येत्युच्यत इतिशेषः भाष्योक्तं चरमनियमासंभवमा
हयद्यपीति संस्याकर्माद्युभयार्थकत्वाजितसामर्थ्यादाह कर्मरोपेति सर्वेस्वत्र पंतदेवाहजन्नहीति। आवासाधारणमाह व्याप्यादिति अत्र शंका
यान ने वंकृतमस्तदत आह विभक्तीति एवं च तत्रातिप्रसंगे च अपि समुच्चयमेवाबहालिंगेति नन्वयुक्तमेतत्तथापि महासतया आघ एवं ति
स्यादत आह द्विवचनेतिनन्वेवमपि कर्मादेवस्याव्ययेथत आह द्वित्वेतिनन्वेवमपि मुरेवस्यादत आह विनीतिरिति अस्वत्र इति च चरितार्थ्या न

ष्वप्येभ्यः प्रथमास्त्वत एव सिद्धा । तत्राह प्रथमापीति । अत एव सर्वविभक्त्य इति वचनोत्तविग्रहे सर्वैकवचनोत्तविग्रहो रिति भाष्ये एवं चैतत्पक्षे मस्या
प्रकार""णोविध्यर्थमेव ध्वनितं चेदमेकवचस्योत्सर्गत्वमितरयोस्तद्बाधकत्वं चवदता भाष्यकृता नन्वेवमतिप्रसंगोऽत आह पचतीत्यत्र त्वपचतिकल्पमि
त्यादौ च न तथा न विध्यर्थत्वं किं याप्यामित्यस्य मध्यमरीत्याप्ये नान्वयः कैयटेनेति सुप्तिङ्विधिभ्यामस्य वाक्ये कवाच्ये न तिङ्तादिभ्यः प्रसंगः एवं च
सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते इत्यर्थेन कश्चिद्दोष इति भावः । अथवेदोषमाहुस्त्वादीतितत्स्यमायस्य अत्रेति त्र्यपविषये इत्यर्थः । आदिनासत्यापि विभक्त
यः अत एवाह पक्षांतराणीति ननु सिद्धांते घट इत्युक्ते एकत्वानिश्चयात्तत्संशयापत्तिरत आह घट इतिस्पष्टं चेदं मतेष्वायो नन्वेवमुक्तभाष्यीयपक्षाणां
का गतिरत आह बहुष्विति निषेधाप्रवृत्तौ वीजं शास्त्राद्युक्ते रसागसायाह केवले तिप्राचां ग्रंथेषु तन्नतां सत्वपन्नाहोभयेति द्व्यादि ग्रंथासागसा
याह पंचम्या इत्यादि आद्ये तस्योभयत्रोक्ता इति शेषः । यत्तु शाब्दीसोपि प्राकारवचनयालासदृश इति तद्तस्यापि संग्रहतितत्रोतिसत्त्वप
त्राहे यास्त्विति स्वरादौ गणेप्रसंगाद्धाहतत्रेण इति सत्रकमेणाह कृते तिस्त्रादिना तत्रत्तस्यैवेत्यादि उक्तमेव हार्धोयाहेवं चेति नन्वेवमामो
ऽकृत्वादेधामित्यादौ षो ऽतत्राहकारयामिति तत्र त्वेरिसननुवृत्ते राहामस्त्रीत्तिवेयरोत्येपि कृतभ्रुत त्वादि शेष्यत्वेन दोष इति सत्त्वपन्नाह
कृदंतस्येति एतत्माता दि षुगणेष्वरादिगणेति न तथाभ्याख्यानाभावे सिद्धांतेषां कतेन चेति आदिना चिकीर्षव इत्यादि एत्त्रे नेति व्यपदेशिवद्भ्यो रामः
वेन चोतग्रहणान्निसयोगवहुव्रीहिणो पदेशएत्त्रेज इत्यर्थस्त्वन दोष इति शास्त्राद्युक्तेयुक्तं तयेव सिद्धं तग्रहणं न कार्यमिभाष्याशयात्सं सेति

विधिषस्येतिभावः कार्यकालपक्षे तु विभेकवाक्यतापन्नसंज्ञायाः समत्वमित्याह संज्ञाया कर्येतिनन्वेतावतापि किमत आह संज्ञेतितन्वेवमपि लिंगाधन्न
पिवेन सत्ववाचकत्वान्नात्र ततप्रातिमहासंज्ञाविरोधात्यत आह लिंगेति आदिना रूपकेकोंतेतस्य विशेषणाबाधे हेतुगर्भं स्यादि तिकुति किंत्यप्रवृत्तौ तु
तत्संनियोगशिष्टत्वादितस्याप्यप्रवृत्तिरितिभाव । ननु किल प्रयुक्त इत्यादिनक्रोर्यकुतो न तत्स्वभावेन किं स्वमपि न स्यादिति नोक्तदोषोत आह तत्र हीर
ति तस्मान्नद्यथानुपपत्तिनः अनयप्रकृतयासंज्ञानामिति व्यक्तमभिप्रायं वहद्वचनेनुवाव्यापि कथंततोलभ्यत इत्यत आह । साध्यादि तिस्त्रत्र चेत
प्रातद्वारणपरं भाष्यमेवमात्रे । एतेन उक्ताध्येकपातपाऽध्यपलवारणेन अक्रच स्यादितिपाठः । ननु कार्यकालपक्षे लुगेकवाक्यतापन्नसंज्ञाबाधेव्यक्ते
कृत्वाक्यतापन्न स्यादेवात आहाकृज्जेके ति अतरणयामित्यादिः गुरणदेरितिवहिरंगत्वादिः नन्वेवं तस्या अप्येवं वारणे न भाष्यासंगतिरेवात आह लु
गेकेति अधिकं गदायास्य एनन्वेवमस्य प्रकृतिरितिरिवुकव्यक्तमकारभ्यः नवासंनिपायोतेतासिद्धमितिकृत्स्नजितिसत्त्वभाविरोधस्त्वद्वीत्यातत्र लुका
प्राप्ते रतोन्यग्रंथासांगत्यापमत्वस्यान्यथानात्पर्यं इहोमेगे तिननुनेदमंगाधिकारस्यमतआ ह्याविति तेनेतितथाव्याख्याने नैलर्थः जत्वमव्यपद
पीनीति इत्यादिनेत्यर्थः यत्वमितीत्येवपाठः अभिमानपदस्यचितोमत्तासावहत्त्वे कथयन सिद्धांतमाह वस्तुत इति अत्राथेति अव्यपदेशोगत्वा
प्राथेसर्वे । अत एव नतत्साह्स्वपो अपराद्वेव एवं च उक्तरीत्यातयोरनव्यपत्वे चमत्वादिमते नाह वि हिते तत्स्वोक्ताशपकतया आहांगेति
त्वस्याभावादितिपाठः स्याव्येतिपाठेपिरेवार्थे ननुविहितविशेषणात्वेस्वोक्तप्रकारयाविनाकश्चिन्न निर्वाह इतिभाष्यासंगतिरेवात आहोद्देराधि

तिश्रोरिति अशब्दस्य द्विवचनेनैकदेशस्य परादिवत्त्वाभावात् लुप्ते आभ्यामिति सत्वज्ञापनात् आभ्यामिति शेषः अत्र चालेपर्वतवत्त्वेन ततद्रूपयतिश्च तत एवेति अस्मादिति आ
थर्वणामरावविधागतायाइत्यर्थः अत्र अव्ययेरतिभावसमासेऽश्रुतावत्र विभक्तीति अन्यपायाह लिंगेष्विति अस्याव्ययस्यामहलिंगाभावेनेतितवि
ति संख्येत्यर्थः देशमुक्तावतरणासंगत्याह प्रसंगादिति मत्वादिद्रूपयति दर्शमिति नन्वेवं कथं तत्र प्रयोगसिद्धिरत आह निशितिइदे द्रूपयति अत एवे
ति अस्याभावादेवेत्यर्थः अस्तिवदेवदिशमित्यत्र तस्मात् उभयोरेवान्यथासिद्धत्वात्॥ ॥ इत्यव्ययप्रकरणं॥ ॥ ननु स्त्वनकेशवातीत्यादिलौकिकलिं
गस्य खट्वाद्यर्थकत्वं ददीत्यात आत्मा चेतनेति न वैयाकरणो लौकिके लिंगमाश्रमितु पुंकं दारानित्यादौ नत्वा भावप्रसंगात् किंत्ववेश्यकस्त्रि
त्वसिद्धांते आस्थेयप इति भाष्यके राह सत्वादीनामिति सत्वरजस्तमसामित्यर्थः । सकलग्रंथासांगत्यायाहैकार्थे इति इत्यादिन्वयिन्वयि च तत्र हे
तुमाहेयमिति हारस्येति सर्वेष्वप्रतिबद्धप्रसरस्येत्यर्थः । अत एव खमोरिति सूत्रे भाष्ये नपुंसकादिलनेनासंदिग्धेनार्थग्रहणेन भवितव्यं न हि नपुंसकं
नामप्रदेस्त्रीति उक्ते पुंलिंगे शब्द इत्यादि तु वाच्यवाचकयोरभेदात् अपूर्वा आघ्नेतेवानन्वेवंचर्थे व्यवस्था ऽ नत्राह केनचिदिति आदिनाव्याकरण
शिष्टप्रयोगेषु च तेषां शब्दानां वृक्षादि वृक्षास्त्रीपः सकोजत्रदि घुमादिवत्वाद्युभ न संज्ञाकरणस्य पुंस्त्वेन गुरुभूत संज्ञाकरणासा राम॰
मर्थ्योत्वादिशास्त्रप्रवृत्तौ लौकिकमपि लिंगनिमित्तत्वेनाश्रीयते कृत्रिमेति न्यायस्य नित्यः नदेहेत्येदिनि घायाद्द तत्रजितयोर्मध्ये इत्यर्थः शास्त्री
यतिसामानाधिकरण्यसंबंधेनेत्यादिः लौकिके इति न तु केवल लौकिके नापि केवल शास्त्रीय इति भावः मपीति लौकिकलिंगवत्तन्वेवं सामान्येन युतक

मिलस्यो छेदापत्तेरत आहेष्वेतित्तत्र जनपुंसकत्वस्यैव सत्वादिति भावः । एवमुक्तरीत्या पुनापजेतेत्यादौ पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वान्न स्त्रिया यागइति
मीमांसकोद्घोषः न चैवमविकारित्रिब्रह्मणि एतदभावेन ब्रह्मत्वाद्यैनपुंसकत्वापनापतिरिति वाच्यं सादृश्यत्वेप्यात्मनि सर्वेष्वापात्म
त्वेन परेपपात तत्रापि तत्सत्वात् एतेन पुंसकत्वादिजातिरूपं लिंगमिति वैशेषिकमतं तदनुयायिशास्त्राद्युक्तं चापास्तमिति मंतव्यं । स्व
पेतरष्हेतस्मत्रेतियथाश्रुतार्थसंगतेरुक्तसिद्धांते नव्याचष्टे तद्धात्येति स्त्रादयः शब्दाधर्म्यपराधर्मिपराश्चेति भावः । अग्रेमतेएवानुपद
एतेन पंचमीनिरस्ता उक्तमर्थव्यतिरेके दोषदानेन द्रूपतिप्रसंगेतितस्य स्त्रीत्वस्यैव मग्रेपि अत एव घोजकत्वाद्वेवननुतत्राप्युक्ताथना
मितिन्यायेन दोषएवातेआह व्यजीतिलुनते इतियावत् आपोर्नेतवंघट्टेवनयोर्विधेयत्वादिस्याहप्रातीति अनतिप्रसंगायाहतेयैति स्त्रका
रांतेत्वेनेनहलंतपाटसाफन्येधु नित एतेन न्यायतो बाधेन सत्यपि तम वे रजिभाष्येति: उक्तव्याख्याने माक्षेपपर्यंतसाधयति नन्वित्यादिना
एवंनेनकार्यव्यवच्छेदः लक्ष्यदर्शनमलकमाह व्याख्येति एवमग्रेपि अपिनेोपात्तस्तत्रैव सेवेध इत्यर्थमानाभावात नन्वजादिभ्य इतिव्या
ख्यानेपि मत्यय विधौ तदंत विधिप्रतिषेधान्त्राटापः प्राप्तिरिति ङीवेवस्यादत आहाजादीतिवनरइति अत एव वानिचीवरीत्यादिसि
द्धिः अप्यंतेन राकासमेत्यादिना समाधिः सामर्थ्यं नाविशेषतास्तामर्थ्येनपरप्राजेत्यादौ एवौसन्नटापएवमश्वरोणा अलजेत्यादाव
दंतत्वमप्रयुक्तः पुनष्टापपंचाजीसत्रतु द्विगोरिति ङीपा परत्वात्साबाध्यते अजादिभ्य इतिव्याख्यानेतु नदंताशेऽचरितार्थत्वात् द्विगोरि

तिङीपोबाधकः स्यादिति भावः । पक्षांतरे तु फलाभावमाह जातौ जातेर्ग्रहणे तदेव विधिरिति वोध्योशाप्त्विदं प्राचुक्तेरसांगत्यापाह स्त्रियके तिसंज्ञात्मपु
ह्रस्वो न च्छादसत्वमपुरतिस्त्र चपञ्चाहासंज्ञेति एतेन पाककर्णेत्यत्र भाष्ये दृश्यमानो दीर्घपाठः समर्थितः मूलेतु सौधवानुरोधेनेति सवि
ति च । इति वृत्तितपे अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणोत्रि नात्र भूदृशावे न स्त्रीत्वविशिष्यते किंतु भूदृशबृजापेलभते तु हेतत्वीसेइतित दभिप्रेत्या
ह जातिश्चेदिति तत फलमाह पंचेति नेदं प्रतीके जातिश्चेदिति विधिवा मस्यस्य सर्थः कैयटोक्तं जातिग्रहणवैयर्थ्यं तदाशंक्य तेन चात्रेति अ
ओपि निवधे पिपरत्वेनात्पूर्वेणेतिशेषः । मात्रशावे न स्त्रीत्वमवच्छेदः इदमेव व्यतिरेकमुविनद्रढयति अमहदिति जातेरिति आह अनुपेतित
सत्वे आह वृद्धेति जाति पुंयोगमेलमरशेषः । ब्राह्मणा हु अक्रन्यायामाभीरो नाम जायते इति स्मृत्यर्थमाह ब्राह्मणादिति वैश्याप्रश्नो
सुरा जन्यामाहिष्यो ओसु तौ स्मृताविति स्मृत्यर्थमाह नृपादिति । अमहत्कयैति यथा मिति दंडिशास्त्राप्युक्तेरसांगत्यापाहात्रेति म
होभ्रद्वीत्यत्रेत्यर्थेन पतुनेषां मातृजातीयत्वं इति तत्र स्मृतिषु मातृजातिवृत्तेरेवोक्तत्वात्तत इत्थं न यत्र । हि । जातिवृत्तित्वादिति अस्तोति
त्पचावास्त्वेवटापः प्रसंगः इत्यमहत्त्वेवैस्या अत्रप्रक्रमं वेतिभावः । न चैवंतदंतविधिज्ञापकत्वासंगतिरत आह तदर्थेति भूइराह अर्थः प्र
यासत्या आम्र इ शब्दादेवेतेक्तजा भाष्यकास्त एव अनुलोमसंकरेषु तत्त्वारोपनिबंदि अप्रमाणायामजामेकामिसत्र पि मज्ञाशवेन मध्या राम०
नमुजनते तेभ वात्मिकाच्छाते ऽपे प्रसिद्धा वां नर प्रकृतिरितिसंशयेन ज्ञायत इति युसखासां त्यासिद्धा प्रकृतिरेवाज्ञा प्रधानमिति नाग चैतदिति

पर्वपक्षे योगस्यातिप्रसक्तत्वाल्लोहितादिशब्दानां रूपविशेषपुरुष्टिनेरत्र आशद्वितितेन न तदुहरणामिति दुर्निवारं यथा ऽश्वोऽग्विल आमसद्रूर्खंतु
घ्ररत्वस्मिन्ब्रेत्रे ऽश्वोग्विलत्वादेरन्यत्रापि सत्वोस्यैव च मसदिति हृदयेन्वं न यथान्नामत्रेष्य ज्ञात्वादेर्विशेषणत्वे प्रधाननिर्णायकत्व शावं प्रधानमिस
थः केचिदिति अश्वारूढिवीजं तु जयादेव चेत्तथा सति च्छागीतिप्रयोगो छेदाय जेत्तस्मात्त अत्साधुरेवेति विशेषणात विशेष्यीकरणात ननु
व्यपेजितिपेयालयं भवतीस्त्रात्तं आह व्यपेतिनन्येव मपिप्रत्यपग्रहणपरिभाषया निर्दिवमजीत्वादेरोषोऽज आह अववस्थितिर्वा दैभातेर्द वतुरि
तिव्यत्स्पादनेनु अमामारीकं अव्यभासमजेः गणेडरित्साध्यः एतेन यदाह प्राचुक्तमपास्तं प्रास्ययोति परिभाषेत्यर्थः वतः वनः ननु रनिवंत
त्वेजत्वमस्य वात आह कृनीति ननु भाष्येव न उपसंख्यानमिसे वोक्ते विकल्पानिर्मलोऽज आह नच्चेति ङीविजिचे कल्पिकेत्वादि ः रादेशेति
जरूमात्रेत्यर्थः । ते नापूर्वे ङीवत्यवच्छेदः लाघवादितिभावः । ननु वनोरचेत्यनेनेन सिद्धिरत आह वन इ अनंतरस्येतिन्यायेन प्रत्यासत्या चे
तिभावः अत्र सत्रे गमकाभावो रान्तरेति लोपः समासोज. यत्नस्यात दंडिशास्त्राप्युक्ते खंडयतिपवैतियल्लिसादिः शब्दादितित दसं
भव इत्यौतिशेषः अतएव तदनपुंवादत्वादेव अस्याभयत्राव्ययः । ननुनस्यतते एवं न मानमते आप्यायमेवत द्विमभाह अयतेचे
तिच्छेद सिविषयेत्स्याः एकं पदमितीतिपाठः । ननु तत्र पदेशास्त्रीयमेवकृतो नातः प्राहेकपाद इति । इतिभाष्ये चेत्पुर्यः तत्रत्वचिवेतयेस
नमिदमितिदमादिग्रंथा सांगत्वोहतदाहीति तदनपकारत्वेहीत्यर्थः ज्ञापिनानरस्य समुच्चयपरेव चतादिबत्वेवप्यस्येति अन्यतरस्याग्र

२

हराणामपीत्यर्थः। आचोक्तं खं उपति पादं तस्येति पादपत्तेः संभवादल्पकचिवेत्तिन नु नलोपस्य पूर्वत्रेलासिद्धत्वेनायं प्राप्तिरेवनेति असिद्धत्वांपवर्गान्ते धं
व्यर्मे वात आहाय इत्तिसुवादिषिसयैजत्रे आपिरं दं चेत्तिपथो देशेतु एकदेशविकृतमायेनेवष ट्स्वरूपो धर्मः सुलभस्त्व चनाल धर्पे रस्य अत्र स्प
स्वृत्तेनतथा प्रकाशद माधुक्तं पथो देशेष दसंत्तास्यानिवृत्तात्सिध्यतीती हस्वत्रे सिद्धा। जेत त्वाजे। वहुवचनस्य थवृ बाहुल्येनैयो पपत्त्या प्राधान्ये
एव प्रवृत्तौ मानाभावात्स्त्रेनंतर तिन्याय पाधेमानमाहब्व नित्तमिति प्रकृतस्त्रे इतिभावः मलादिदूषपत्तिपरे लिमितलेत्तिबहिरंगलेसय। परंपरयाव
नि मित्वेनतला अपरोमानाभावेहदिनिधाहैपी संज्ञेत्तिनन्वेव मिथासिद्धिरेवातु आह पंचेसत्रेत्तिजस्य भाष्य चनितवाहाहत्विपामितिइदमेवमाध्यसं
मत्तामित्याहातएवेति सकलग्रंथा नो गसं प्रतिपादपन्मो लुप्तनतोनिगाचव ऽपामितिइत्तेत्ति त्रिपामिति माख्याने नेत्यर्थः। एतेनतथा मारम्भ
नेन निषेधउपोरित्तिदं अनुक्तशब्दा सांगसायाहुडापनिषेधयोरित्तियत्तुताभ्यां तत्केडी पीत्येतदर्थतत्तनचैमन्नेनाऽपिङ्गीपप्रसंगः व्यवस्थितविभाषाश्रय
णादित्तिशास्त्रयुक्तेन नुनामतोपि गणोनान इधनयन्नाहवासेपित्तियोगविभागेनेतिभावः अत एवमनङ्सुस्यानि हत्तिस्तदाहानइतितत्तः अत्रेतात्
नियमेत्ति अनेपासौ विकल्पः सडपधालोपेपिनएवेजीत्यर्थः तेन सुपर्वेत्यादिसिद्धं न च पर्वैरौव विकल्पसिद्धो तत्रान्यतरस्यामितिव्यर्थमस
त्तिहितस्मिं चितार्थोति विधिरेवस्यान्नु नियमः वहुराज्ञीत्याद्येकत्रेम्परत्वेसेवडीपतल्लमाह्वविकिति। ननुनियमशास्त्रासिद्धातेविधिमुखेनमव्वसो राम०
पधालोपिनि वहुधीवरीत्यादौ डीपि सिद्धे पित्रस्य प्रकरणानरस्थलेननानानत्तलक्षणाङीस्पानियोगशिष्टत्वेनस्यात्वनोरचेत्येतनुनोमेयविधायक

गोरवृात्त धात्वेवाडीपिनिषिद्धेरोपि दुर्लभः संनियोगशिष्टत्वात्तथा चानेवेत्सश्रेउपधालोपिनोवेत्तिवा चमितस्यतरस्यो अहराणमनउपेतिसत्रेचमास्त्विमि
कथमिदमत आहानडपेत्ति अपिनाफलापसमुच्चयः। यद्यपि वहनिदमूनि संतियेषु परेषु निवहुराजा मानिता न्यत्तिक्रोतानगीलत्रडीवभावेस्यस्यव्याकृ
तेः। अनुपसर्जनेन योगेन्ने तावहब्रीहितरीस पांतथापिलक्ष्यासंभवएवेत्याहानुपेत्तिअसेवं वेमानमाहब्व नितमिति। नुत्संबधेएवेतत्तथाइवेचं
तस्यान्तरत्विकल्पव हिर्भतत्वादित्तिभावः विधिनियमेत्तिन्यायेन प्राग्वृनसस्रमतमाहविधायेमितिअनडपधेत्तिसत्रमिसर्थः। नवेवं येथमितिम
न्यतरस्याविधानसामर्थ्यादेवडापडीपप्रतिषेधानेवायसिद्धन्यतरेतिडीपा अनडपधेत्यादिविहितेन अन्यथा अन्यतरस्यामित्यस्याभावेतेन अन्य
तरस्यामितिपनेनेदं सर्वशात्तिकृतारीयं न तु भाष्यो पंनेन हि सत्रएव वहुधीवर्यादिसिद्धोस्त्वभंशोनोचितइत्तिहृदितप्रापंनयाहि उक्तरीत्यास्त्राश
यवर्णानंतावद्युक्तं अनउपेत्यास्यापूर्वविधित्वलिङ्गंवाडीसमुच्चापकस्यतत्र सान्यतरस्यामितस्य सुपर्वेत्यनुपधालोपिविषये ऊलस्येचाभते। न
चैवमुपधालोप्यनुपधालोपिसाधारणेपनेवडीहिकल्पस्यफलितत्तथा अनेवहुव्रीहेर्वेत्येवसत्रपितव्यमितिवाच्यं अनडपेत्यस्यापवेविधित्व
मतेलक्ष्यभेदस्यस्पष्टत्वात्। तथाहि सुपर्वेत्यत्र निषेधस्यानोवहुधीवरीसत्रातुनअनडपेत्यस्यत्तद्यकरणस्थलेनरत्नामावृत्तोवहुधीवरीसे
वस्यादितिजस्मादनडपत्यस्य वेत्येतस्य नियमवत्तेवाच्यमितिफलेनचैत्तलक्षणपमितिमासमर्थ्यादनुउपेसतन्तफलनोनिपेमापेवस्तु
तपरिसंख्यारूप नियमस्य सुपर्वेत्यादोपक्षे प्राप्तस्य डीपो निषेध एव विधेयोनडीविति डीपि निषिद्धेरापि दुर्लभं इस्यपुक्तमित्यवधेयं वस्तुत तु

डाप्यत्र स्यमन्यतरस्यामिति मास्तु प्रकरणांतरस्थमनडुपेक्ष्येतादृ्यर्थमेवास्त्विति पास्तेरस्यास्तांतावदिति शाब्दाकृतमपास्तं भाष्ये विरोधापत्तेः। य
थासुराद्वरलोपविरोधेन तथा स्पष्टं भावप्रकाशेऽत्रानेनकारप्रत्ययकरणेन मात्रमिति सूत्रे उज्जभावः आपीतिककारविशेषणेऽस्तर्विकेत्सादावेकादेशस्य
स्थानिवत्वे नाकारस्य व्यवधानेपि वचनान्न विप्रतीति प्रसारणमाहात्म्यरकारेति संनिहितत्वात्साक्षाद्विधेयत्वेनाबाधात्माच्च प्रकाशकदा
दित्यकत्वं यथाकारोऽत्र माहात्मापीति उभयमेकीरविशेषणमिति भावः पूर्वस्य लत्वादहानैतर्पीशेपिति अनुवादे इति परिभाषामात्रस्वत्वं सहृदयविषय
कत्वेवेति भावः वस्तुतः श्रौतत्वाद्यवधानमाश्रायतत्राप्रवृत्तिरिति तत्वस्वमतमपि नास्वितं नातीति न्यायादिन्नैवेति भावः ककारव्यवधानेनतुसुहृद्य
विषयकत्वं वेति भावः वस्तुतः श्रौतात्व्यवधानमाद्दौ क्रानपर्वस्यसुत्रिवत्वादेवसोऽरथकर्घत्वादेः श्रौतव्यवधाने प्रवृत्तौ तु नमानि तिबोध्यं नन्वर्के
ष्यापायसंज्ञापादिन्नैवेति भावः ककारश्चैवारुकालाघवेन संपातमहणमेवेति न तत्र दोषोऽत आह केनेति यवत्वकालादिसिद्धये आह ककी
तिननयेति ज्ञापकात्संत्रासिद्धिरत आह नयेति अपर्वं वचनाकल्प्यं नत्वलाघवादहेत्सेवेति अत एवोहाकृमिति अभ्युपेत्याप्याह तावच्चापी
तिरसंज्ञा पुनरमेवष्यसयसंज्ञासत्वादिति भावः इति नतु नस्यैवत्वेन तपासहेकादेशस्येति ना पं दोषएवात आह टपेति पावत्वादिनेतिभा राम०
येनाह्नात एवेति एतिकेत्याह दुक्कुरीसंगोकारादेवेत्यर्थः। वर्णाग्रहणेऽसत्साहस्येति अत एवाहकेरलेति नचकारादित्यर्थेऽकच्यवस्मादितिवाच्यं
क्षिपकादीनां वेति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः नहि तत्रकांतेः प्रत्ययः संभवतीति भावः एतेनात्र प्रकाशदीक्षितदृष्डिशास्त्राधुक्तं सर्वमपास्त इति सर्वभावप्र

काशितदाहेति दिगिति यथा श्रुतेः आह सुप्रभित्वे वेन तितरंतविधावाह सुवेति वाच्यमिति बहुच्चर्मिकेत्सादौ यर्थत्वं तथास्पुरीभु विष्मति स्तकरा
रस्यमामिकेत्स्य प्रक्रियामाह ममेयमिति सेत्तांच्यं रसौरभावात्केवले तिडीएक् चनिप्रमार्थमित्यन्यत्रस्यष्ठमिसणोजन्त्व प्रयुक्तोपि सन स्याने मि
तिकत्वे नांतरंगत्वाहादेच इति यत्नु पाइत्वादीस्योदीवामितिविकल्पे प्राप्ते निषेधीयमिति न्यासकृत्तत्र अतः स्थाने इत्संज्ञस्येहाभावात्तत उक्त्वनपद्मा
हमत्राह प्रत्ययेति ननु विभक्तिं। सनिपातकृतमलेक्ष पंचायं प्रवर्त्तयेत्सं निपातपरिभाषाविरोधादत आह संनीति अन्यथाकारस्यपरत्वाभावेना
प्राप्तौ वैयर्थ्यस्पष्टमेवादे शादित्यथासौ गत्यापास्यप्रत्याख्याने सिद्धांतभ्रमत माह्मृदू इति ज्ञापकेन सामान्यापेक्षेणात एव नैवंजातीयकाना
न्यामित्यलेनत्र। ननु नद्धितलुकि श्रवणाय्यंत इति शपकमितिकथं ज्ञापकमन्ये यातंत्रार्थे आहादि ति कोऽधएवेति लुकिलुकरीति द्वायोलुकिनि
मित्ताभावत्वप्रस्थादिसीत्वेन स्यात्नचलुकः प्रागेवांतरंगत्वादित्वे अंतरेमानपीति न्यायविरोधादत आह पंचभिरित्यादिवात्के ख इ मनि
अन्नेति उपाधिभ्यामिति सूत्रे इत्यर्थः। ननु प्रत्ययलक्षणेनाप्यरत्वादिप्रसिद्धिरेवती वार्त्तिकमतेनाह प्रत्ययेभाष्यमतेनाहस्थामीति
अत एवाहाभयोरिति अत एवतेन निषेधादेवएतेन वार्त्तिकृत्तत्स्येवस निषेध इति स्थानिवत्वेन गुणः स्यादेवेति परास्तं। तदाहस
म्पत्रेति उद्योतादासर्थः जीवकेस्यस्य प्रक्रियामाह जीवतादिति स्ववचेत्सदाहरणस्य प्रक्रियामाहदेवेति नन्वेवं वेरद्वति केत्सनुपयुक्तमतआ
हदेवेति धन्नवस्थेयें इ। जापिक्षिपकेत्सवेवेगुपधलुक्षणाः करतिह डिशास्त्राधुकेरसांगसाह धन्नर्ये इति चटकेत्सत्राप्ययमेव प्रकार इति तदु

त्वसोगत्वाद्बहुव्रीहेरितिभेदनार्थादित्यर्थादित्यर्थः आदिना करकाएरकायेन कृदयः एतेन कन्यकाशब्दस्य भाष्यवृत्तौ नादानुचितः पाठ इत्यास्ते
शकुनावेव विकल्प इत्याहाज्जापीति अन्यत्र शत्ननिमित्तेभाष्यकृविसुस्तकेदृश्यमानपाठखंडयतिपु अकेति देवताबाचरदारकादेवता
मीत्यमरासुस्त्वेषि विरुत्तरे ऽसुपक्तस्यंवृद्दारकोरूपि मुख्या विलमंरोकैदाहमुख्येति अतव वृंदारकावृंदारिकेतिभाष्ये उदाहृतेननु
सतकाद्दावकारस्याकारे विधानेव्यर्थमत आहान्यत्रैमेति अर्थगतेस्त्रीत्वमाकारे आरोप्यपपकवीइति स्त्रीलिंगनिर्देश इति सूचयन्ना
हपकेतितल्कते चेत्सर्थः एतेनान्यथा सकलग्रंथकारोक्तमुभयथा श्रुतासंगतेराहतेनेसेति श्रवयवेतितथाचतत्वादन्नातिप्रसंग इति
तदावश्यकमितिभावः यथा श्रुतासंगते राहबालेत्तेतिनित्यमित्यस्यनिषेधनिवृत्तये शेष माहेत्वमिति आत्रापि प्राग्वदेवत्याहा
यमपीति अत एव स्त्रीलिंगएव निर्देशइतिबोध्यंपालित एवगापक्कादिहत्तदंतविध्यभावइतितत्र खंडापीतुमाह्यनेतिदोषांतरमा
हापिनेति किंचपत्त इत्यादिः दिनिगमनाविरहाहत्सहनजितिएवंचतवाधीरमिष्टमिति फलाभावादितिभावः अत एवमलपुत्रमि
त्याहनजितिअत एव निर्भस्त्रिकेत्यादिभाष्योदाहृतं संग छते एवं चेत्सस्यार्थमाहेत्येवेति एतेन तत्र आप्यालबाधनार्थमस्त्राग्रहण
मित्यपास्तं समासादिति प्रत्ययलक्षणेनेत्याहि सर्वत्वेन तेन तत्पुरुषे डकावहुव्रीहावाहवद्धितिविनिगमप्येति एतेनेन्नाप्यालबाधनार्थ राम०
भस्त्राग्रहणमित्यपास्तं समासादिति प्रत्ययलक्षणेनेत्याहि सपर्वतेनतत्पुरुषे डकावहुव्रीहावाहवाहवद्धिति + न + तिविनिगमना

विरहादाह पूर्वमिति एकवचन निर्देशादेक एवार्थ इति भ्रमनिरासायाहात्मेति तत्र च प्रियखिकेत्यादौ अत एव बहुच मिकेत्यादाविवसि
द्धिः ननु संज्ञाभक्तो वेहोदाहरणं तस्याभाषितपुंस्कात्वेतने नैव सिद्धिरत आह संज्ञेतिननन्वेवमपि तस्य भाषितपुंस्कतत्केथमत आहात्मीय
त्वेति एवमप्युदाहरणान्यत्वोदाहरणान्याह मत्वेनिर्भस्त्रकेत्यादि मोत्वन्यूनतोनिराचष्टे एवमिति तत्र तन्मायाप्रवत्वात्तस्य सर्वतः प्रा
कृप्रवृत्त्यात दंशस्यतत्राप्यभावादितिभावः एतेन नित्यमेवेत्यस्याकिञ्चिष्प इति शेषः संज्ञेपसर्जनीभूतइत्यप्यकभावबहूपलक्षणं
अत एव त्वाशत्वान्नंतस्वार्थिकेके इत्वविकल्पोभवत्येवनत्वकतसेतत्स्वार्थिकस्याप्ययवादइत्यपास्तं पदलाघवादेराह स्त्रीविषेत्यत्र
नन्यभावे विपश्च उत्सर्गेणाप्रत्ययस्यादित्वनेनतादशाति अभाषितपुंस्केत्यर्थः बहुव्रीहेसुपसर्जनोपलक्षणतेननिःस्वद्धिकेत्यादाव
पि नित्यमेवेमितिबोध्यं कवभावे इत्युक्तेस्तत्रैव फलमाह शेषिके इति सेत्तापोकर्त्तव्याप्यांहृत्वित्राक्षिकेत्यादिः अस्य फलत्वं पेमाचोक्ते
क्रमेणानिराचष्टे आचारेतिएतदिति अस्याप्ता यंत्तापकतापरेत्यर्थः स्त्रीतिव्यक्तिविशेषणानुकिं मोक्षाणामादायप्रीषायाद
प्रसुताध्येनणामादायना प्युइत्साहेप्रोक्ताणाइतिनोत्सूइत्साहाध्ये अर्थगत स्त्रीत्वामादायतुनशंकाडक्तपुक्तेःसेवइत्याघेवननु
स्त्रिपमित्यस्य प्रत्ययमाणाविशेषणत्वान्नेदमपि व्यावर्त्यमत आहत्ताप्रितेत्विमिति एवं चैतदर्थमस्याव्यपकृत्वेचनन्वेवमनुपसर्जनादि
त्यपितद्विशेषणत्वादिकथंतस्येतद्यावर्त्यत्वमतआह्वानुपेति अन्यथैतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवोचस्त्वर्थेतदंशाविधिद्वयस्ततादाहरणात्ता

देरिति अन्यथाऽऽसत्तापकत्वाभावेनान्याय्यत्वेन विधेरप्यनिषेध इति सोपि नाप्यो ऽत आह प्रत्ययेति सिद्धिं तन्मात्रसिद्धिं अन्यथा तदंत विध्य
भावेदलापेति इत्यप्यायेत्यर्थः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कुमारस्यानरांततत्वेन ततो ङीवभावे विशिष्टाद्गुको ऽभावात् न चैवं केवलकारस्य प्रा
तत्वेपि अर्थकत्वेनाप्रातिपदिकत्वात् कुंभेनैकार्थीभूततत्वानिष्ठम्प्यस्त्रीत्वेनान्वयस्य दुर्वचत्वाच्च कुंभकारीति सिद्धिरेव तद्दंतग्रहणफलं कुतो
नोच्यत इति वाच्यं कारशब्दस्यापि प्रातिपदिकत्वेन लिंगस्य तदर्थधर्मतया चेतस्यापि स्त्रीत्वेन योगोत्पत्तस्त्रीत्वे द्योत्ये प्रयोक्तव्ये सुवचं तथा निष्ठम्प्यान्वयाभा
वेप्यक्षतेरेवं च कारीशब्दस्यैव स्त्रीप्रत्ययांततया तत्त एव किं कुंभकारीत्यस्य तत्वेहपि तोगत्वाभावेन कुशशोकारस्य वृद्धिर्न स्यात् एवमनिष्टापत्तिरुक्ता
यत्क्षेरु सिद्धिरप्यसिद्धिः अत एव योर्तव्या ख्याततत्कचपनपुत्संतरमाद्ध कुंभेनेति ङीपि ङकरीत्साकारशब्दमात्रात् अपि भूमा केवलान ङीष्यपि अ
नुयसज्जेत् स्त्रीप्रत्ययेत परिनियमाभावेन समुदायात् ङी एव सिद्धिः समध्यपः ननु निकृष्ये एकार्थीभावप्रवहत्रि नित्यमिति कुंभेनैकार्थीभूतस्य निष्ठम्प्या
पुसेनत्तदभावात् नकारीशब्दात्क्वापि ङगत आह मिथश्चकष्ठेक विसमुदायेनतत्सत्वेऽवयवान्वैवेति शंकापि तत एव नेत्याह समुदेति ननु कृतग्रहणा
रिभाषया विशिष्टादेव ङीविति न पाक्षिकदोषोऽत आह कदिति फलाभावात्तत्वविघरयति न चेति न तु प्रत्ययस्यापि पुत्र चैततपत प्रत्ययग्रहण
इति नियमेनाधिकरणो षष्ठ्यावृत्तिर्नन्यूनस्य युवायतमिति प्रथेऽशब्दादि भियस्येति लोपे मतिजो द्वेतिपको ऽनापत्तः एवं चतत्रिषेधेन तेनत
प्यावर्तस्यैव समग्रहो न त्वतत्प्रावर्तस्य न स्यात् एवं तत्र स्व चेत्सुक्तिः रपि सफलेति अन्यथा उक्तप्रकारत्रयानंगीकारे एतदधिकारादेवज्ञापकादित्यस्य राम०
हेतुत्रयेऽन्यमात अत एव सर्वे तत्र अन्यथेत्यायुक्तं एवेन मतो तत्र व्यवच्छेदतच्चेत्यपि केवलकारस्याप्रातिप्रातिपदिकत्वेन ततो ङीवभावेन पाक्षिकानिष्टा

भावः प्रयोगत्वेनार्थवत्सत्राप्राप्तिवदेकार्थीभावेनेत्यादिमत्वोकार्थवत्वाभावेन गुरुचरणोक्तसत्रद्वयत्वाधारणार्थवत्वाभावेन च कृतद्धितेति
सत्राप्राप्तेरिति समासे चेत्यादिरेकदेशयुक्तभाष्यानुरोधेनायं ग्रंथः अत एवावयवाद्दत्पत्तिरिति भाष्यव्याख्यावसरे कृतद्धितेत्यत्र रुद्रहणोइत्या
त्यसंचारेण समुदायप्रातिपदिकत्वेन तत एव स्यात् ङीविति कैयटोक्त शंकायां वस्तुतोऽवस्थाप्रातिपदिकत्वात् समुदायस्य चान रांतत्वान ङी
षोऽप्राप्तिरेवेति शंकितुमुचितमित्युद्योतोक्तिः संगच्छते एवं च कुंभकारीति सिद्धिरेव मुख्यं तदेतद्विधः फलं अत एवेदं हि प्रयोजनं प्रधा
नेन तदंतविधिर्यथा स्यात् कुंभकारी नगरकारीति भाष्यं संगच्छत इति अवयवादिति अयं भावः कारशब्दस्यारांतत्वाद् अर्थवत्समस्ते
वर्तत्वाऽर्थयोधजनकत्वितं स्पभोतपविकस्य सत्वात् वृत्तिद्धयस्य भिन्नत्वेन तद्धेतुभूतैकार्थीभावस्यापि भिन्नत्वात् कारमात्रवृत्तेकार्थीभा
वेनैवोक्तिके प्रसिद्धस्य सत्वाच्च न हि मासि इत्येपि स्वात्यं चैवि क्षितेक्रिंचपचगवधनरेत्यादौ पर्वत्रपाराणं वहुव्रीहौ तदेकार्थीभावेन व्याप
केनैव घटककार्यमिति द्वैपथकतरनंगीकारेप्यत्रपर्वकद्वंद्वौ प्रकृतिप्रत्ययमात्रवृत्तेकार्थीभावेन व्याप्येन समासा सिध्यात त्सर्पा त्यस्य भि
न्नस्य तस्यावश्यकत्वात् उपपदत्वेपि समासविकल्पस्य पृथक् चिदर्शनात्। अत एव नगरकारीत्यत्रोऽस्मिं अत्रहितत्वादि नियमादस्य
चापाउत्तरमिदमेव न चैवमपि गुरुचरणोक्तरीत्याऽर्थवत्त्वेनायातात्तिवाच्यं तत्र यथाऽर्थवत्वांगीकारे सति स्यात् कृद्ग्रहणोऽस्या
सुरुदद्ग्रहणादेतच्चार एव पर्वत ह्री कारांतेन समीपाभविष्यति यद्येवं स्वभ्येत कृते स्यात् गतिकारकोपेति समासएव हितावश्य तितत्र

चकृतेऽवपवादस्येति रित्यादिभाष्यमत्रत्येयेन विधिरित्यत्रत्सवक्ष्यमाणाभाष्यं च संगच्छते अन्यथा तयोर्दत्तलोऽञालिप्रापत्तिः स्यादेव किं चत्त
नेगीकारे गतिकारेस्तोपपदग्रहणानर्थक्यापत्तेस्तु ड्रीसाऽर्थवत्वाभावेनाप्राप्तिपरिकल्पास्तु एवामासेद तएवाद्योतेशे किंतु मिलुक्तेव ङ्गुमि
त्तिनेोक्तेत्तस्याः शेकापाअतरमिदमेनचैवमविगुरुत्वरगोक्तरीत्याऽर्थवत्वेनायातातिवाच्यंतअतथाऽर्थवत्वांगीकारेएतत्सूत्रस्यगतिका
रेत्क्रोयपदग्रहणास्यचागमकत्वेनेतःप्राक्तदनेगीकारः किंतु वैोक्तस्यस्तदोषात्एतत्सत्वेतुतदंगीकारइतित्तदृत्तत्वनयन्तदेवभामाहयेनेतितद्
र्थःभाष्येदाहरणार्थः कैयटोक्तमपि स्वमतएवसंगतंनपरमतेरसाहकैयटोपीतिएकाचद्विर्वचनन्यायेनतुननिर्वाहः समुदायकार्येणावयवानामनर्थ
हात्तउक्तभाष्यस्यपूर्वभाष्यविरोधं परिहरतीयत्तितिवार्तिकेतिरूपहितेनोक्तंप्रत्ययविधौतदंतविधिप्रतिषेधात्स्त्रियामितिगृह्यमाणानि
शेषणामेवअमहत्त्वेत्यादिकचिदेवतदंतविधितायकेनोरचेत्यादौकुंभकारीत्यादौकारशब्दादेवङीपउक्तयुक्तेकेवलकारीशब्दात्तत्राननिधा
नात्अतुपसर्जनेस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावाच्चसमुदायाद्गुणितिएवंचात्रसभाष्यंसिद्धांतस्तरेकदेशयुक्तिरेवंचात्रन्यथाकैयटादिसकलग्रं
थकारोक्तमपास्तमिति स्पष्टीकृतं भावप्रकाशे तदाहोद्योते विस्तरइतियथाश्रुतेवक्ष्यमाणदोषादाहमत्येति।नञेवितिअन्यथाप्रत्ययलक्षणे
नटंगेतेवाछूयमाणाकारांतत्वादोषइतिभावः।ननुनापंटित्नापिटिदंतोऽत आह टित्तोप्रेतिस्वजोऽसत्वादाहस्यानीति नन्वनुवंधवैशिष्ट्य राम॰
रूपटित्वाहेरशास्त्रीयत्वेनकथमतिदेशः किंचानलित्तिनिषेधोजागरूकोऽत आहनलोपीतिअस्योभयत्रान्वयः ननुकथमन्यथासिद्धिरत आ

हलिडे तिननुतेषांसिद्धावपिनतस्यासिद्धं सत्रेणाहित्तस्यविधीयतेतआहतद्धीतिवद्धीतिउत्तोरद्विरित्तीत्यर्थः।ननेतरंगत्वमेवप्रथमोपस्थितत्वात्
पं विनिगमकमत आहोतइतिएवं जेनतथात्तामनेईडितिइतीडित्यर्थः।तदादेशोदेत्यस्येवव्याख्यातात्तडीतिनन्वेवमव्यवस्थापत्तिरतआह
तक्ष्येतिमत्वादिसर्वग्रंथानह्पयतिपरेतित्तिन्न्यकरीत्यानत्रापिनतसिद्धमितितनहसंगतिरेवातआहसर्वेतिमेतित्वीक्ष्मायोस्यादि
द्वितीयत्तापक्रमपि हृष्पतिशानचइतितसूत्रेएवहलःअइतिसूत्रेएवननतावतापिसत्रमतेतस्यतत्वमेवातआहहेरितित्रोव्यकमेडित्व
स्पत्यग्रेपोज्य एवंसत्तितत्र गतिमाहतस्मादितिसत्तीत्यनेनवेसत्तोऽनभिधानमेवसर्वितंभाष्यहूपविरोधस्यपरिहरतियत्तित्यादिनादे
शस्थानिवत्तेनैत्कार्याभावस्येतिपाठः आदिनातिवाधादेशेषुपित्वाधसिद्धरूपदोषपरिग्रहः ननुनिरनुवंधकेसुपस्थित्याशिलापाठस
भायाःठग्गुंदत्तीत्येवकुतोनोदाहृतमत आहनिरेतितथाभाष्याक्तेराहस्त्रियामितिकृत्यतस्यापत्र्यागुक्तसिद्धांतमाहमात्रत्तितित्रउ
मयूशब्देलावाणीक्षीसत्रआहत्तदस्येतिउत्तितिइतिठत्तिसर्थः सिवेरितितेनेभ्यरेत्यत्रनडीपईभ्रूरीसत्रतुपुयोगत्वध्रराड्वीववन्नेतेशधा
तोर्वनोरचेतिडीप्वाध्यः।वैयर्थ्यशंकामादौतत्रज्ञातोपरिहरतितद्रत्तोतिसूत्रेणासिद्धिरित्तिणास्त्रिग्रंथासांगसायाहाचरमेइतित
तयोप्सुडीपडीपोस्तुतत्प्रसंगादाहेतावितितत्ह्णातलुनोइत्यर्थः अथोदेशक्कमेणालक्ष्यमक्रियाआहस्त्रीतिचानुकृष्टत्वात्तरसुत्रेत
रग्रहणाच्च तद्धितेइत्यस्यनातुवृत्तिरित्याहेतीतिननुपजोकारलोपयस्येकारपरत्वेनलोपसिद्धेर्यलोपेस्थानिवत्त्वनिषेधादिसुपधाप

दानुवृत्तिर्यथा ऽजन्नाह यलोपे इति अयलाधिकारान्मार्थाधिकारस्यादिस्तुर्थे दैष्ण्येत्यस्य सिद्धावपि दैत्येत्यस्यासिद्धिरत आह यत्येतिनन्वा
यत्य ग्रहणं कर्तव्यमित्येव वार्त्तिकमिति कथमधिकारलाभो ऽत आह यञीति तस्य सूत्रत्रये ऽधिकार प्रवृत्ते वरणप्रत्ययानपरभाष्यमलकमा
हल्यामित्येतिएतेनाधिकारग्रहणापक्षे आभिञीनीतिस्यादित्यधिकारग्रहणामौलेवित्यंप्रश्ने यें दैत्येत्यस्य सिद्धेरिति दिशास्याघुक्तम
मपास्तं मंडूकप्लुत्या तत्रास्त्रिया मित्यनुवृत्त्यास्त्रियां यञेवनेतितत्र ङीसंभावनापादूरोत्सारितत्वात् अत्ये हूरसिद्धिसुज्ञातित्वान् ङीप्रेतिन
तत्र प्रश्लेषः बहुत्वेनु अञ्जो ऽभावेपि तेङ्गाजस्येतिलुकसिद्धेरस्य वन्यत्र विस्तरः प्रमासस्यात्राह यञ इति सर्वत्रेत्यस्य मुख्यमरिणान्यायेनान्त
यः अत्रैवहित्वं ङीसत्रहितन्नपदेशग्रहणानुवृत्त्यानात्ररोपो ऽजन्नाहपथ इति इदं प्राचां मतेन सिद्धांतमाहवस्ततइतिपर्वं प्रारंभेननु अविषो
महिषइत्यादौ फलाभावान्नेत्वदीत्वान् ङीपि महिषीत्यस्यासिद्धिवल्वान्महिषशब्दस्यांतोदात्तत्वेनोदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वस्यापि सिद्धेरत
आह दिरितीएतेनजस्यात्र सफलत्वम् अन्यथा तदंतो दं दिशास्यादयपरात्मा दं दिशास्यादिग्रेधात्संगत्साहाय मइतिफिनइति अस्संज्ञातविरोधि
त्वस्याप सहकृता तेनतस्यात्रसफलत्वम् अन्यथा तदंतो दं दिशास्यादयः परात्मा दं दिशास्यादिग्रेधात्संगत्सापाहाय मइति फिन इति अस्संज्ञा
नविरोधित्वस्यापसहकृतादित्यर्थः छिन्नति वरणोतेरत्वपि वोध्यं तदत्सांगत्सायान्यथा ऽनतिप्रसंगमाह रवञिति नन्वेवमपि शरवपठरत्यादौ रामः
स्यात तत्र हि फलाभावान्नेत्संज्ञा ऽत आह होराणादीति आपत्त्यादिषु पदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति वार्त्तिकं स्वं उमाहयच इतिमेव भवतीति

शेषवाचकतापक्षस्य हस्तिनारारह प्रोक्तीतिनन्वेवमपितदप्रवृत्तिः कुतो ऽत आह दित्यिक वितद्दौवान्मरणोऽयुत्तित्वनतइत्यादो तात्पर्यं सर्वत्रग्रहणाद्य
वरस्तत्व छ लृप्यतं चाद्विषये प्राचां मते ष्यः मात्रः उदीचां मते ङीषतत्रा विशेषाद्वा उभयोरपि वाधकः स्यादन्तरेतिन्यायात्र अपरोतु ष्यवस्यादिति तत्र वेऽ
पतिचाप्तुतिग्रहणात सामर्थ्यात्तननुचापिकजेति एकादेशस्य दूर्वाज वत्वेन ग्रहणो नष्यस्य सिध्यासर्वत्रग्रहणाच्च धर्मे वात आह चापीति सर्वत्रग्रहण
स्येह करणं तु वैचित्र्यार्थं यथायथा तरव्य माह ष्फारणाबित्यादिएके तित्स्वरमित्यामिति बहुव्रीहिः शेषः उभयोः फलेक्रमेणाह तेनेति इति चेतिएतेन लो
हिताद्दिकार्यार्थं कतशरास्ता गेवशक्य शरः पाद्य इत्यपास्तं प्राप्तमेति एतेन माहांतराशयेन सपाः इतिद् प्रयुक्तेसवपाठः नव्यमतेतु दापञ्ञोरिति पाठं
स्यादिति शास्त्रातुं चापास्तं कौरव्य साहचर्यान्माउत्वेसपत्सम त्वपीनग्रहणं तेन पघसौरूप मोऽकिजवैतावतिकः स्मयइतिभदिग्रयोगः समर्थित:त
न्त्रहि मंडूकस्य पर्मार्थे क्षिजस्येदमित्यारण आदिनाब्धोहिते पारेतिनायमितिस्व स्वतपाऽ प्रजी ते: जन्नहेतुमाहयाद्यीनित्री राणीतितत्वक्ते पिजारस्य तिको मा
रेभज्ञीर क्षतियौवने पुत्रसुस्यावि रेभावेनस्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीति बालत्वमध्यत्वे वृद्धभेदात्रीणीत्वन्येज दुक्ते आवोऽ शाभदे चे हालोपावतक्षी राजवर्तक:
मध्यमः सप्ततिर्यावत् परतो वृद्ध इत्यन इतिरिवेतितत्स्कं आवेषस्तिनाधीनताद्विती येनार्जितं धनं तृतीयेन न यस्तंचतुर्थे किंकरिष्यतीति सर्वपि वार्ति
कमावश्यकं यौवनस्यामाध्यमतावाल कशब्दस्याजादिषु पाठादावे वक्ष्ये ऽपोप वयलक्षणेहेवय वयसीतिमृतेतु वार्तिके नावश्यकमित्याह उभय
आह समेति अनीकमन्ताय वपिपाक करोति तिसृत्रे संभस्त्वात्रे + च+ श्रे तिपद्यते तथापि तत्सर्वं मज्ञादेराकृतिगणात्वेव नास्यं आह कमि

तिभावः। अत्र निषेधे सर्वतः आरोहतः परिणाहतश्चेत्येन प्रास्थादिशब्दस्य तत्रैव शक्तिग्रहात् नन्वेव मुन्माने द्विनिष्कीति न स्यादत आह मुवर्णे
ति चेत् निषेधः अर्थगतस्त्रीत्वस्य शब्दे आरोपादाह सिद्धेति पारिभाषिकग्रहणफलमाह हेतु इति वयसि प्रेति सूत्रभाष्यप्रयोगमाह द्विवर्षेति न
न्वेवं काण्डान्तादिति त्यर्थमत आह क्षेत्रांगतादिति वैयर्थ्यनिरासाय तत्स्वरूपमाह सूत्रे एवेति एतेन काण्डान्तादित्यत्र तथा मन्नोरमा मनन्येवोक्तं य
त्र शास्त्रे गणात्तत्र वितस्तकं कल्पग्रहणावैयर्थ्यापत्तेः हस्तकोशांतयोरस्मान्नवचनत्वस्यात्स्वपमेव कोलतुमेवकृतत्वात्तन्न च द्वौ वितस्तोपचितीउदाहरणान्या
सकृताऽऽद्यस्य परिमाणविशेषवाचित्वमंगीकृतमिति मिश्रोक्तानामवैयर्थ्यं। एवमपि द्वितीयवैयर्थ्यं तादवस्थ्यात् तस्मात्परिमाणमध्वे
मानेच रूपमपि परिमाणशब्देन गृह्यते न तु प्रमाणं संख्याकालौ च काण्डान्तादिति लिंगात्प्रमाणमपि आद्यं तथा लेतस्यविध्यर्थं स्यापत्ता
नियमार्थतामावेद्विकांडी रज्जुरिति सिद्धावपि तुल्यसायतत्याद्विशमेत्यादावपि डीप स्यात् । तेषां कोशतः प्रमाणवाचित्वाभवगमात्सूचनेष्विति तस्या
स्तोऽक्तयुक्तेः शमादीनामूर्ध्वाधरदिग्वस्थितस्तु आघेलुगप्रासाद्विशमहूयसीत्यादेवेति बोध्यं अधिकमन्यतोऽवगंतव्यं वितस्तशब्देनाक्षपरि
मित सुवर्णतस्य प्रसिद्ध्रूपाकासंभवादाह पचेरिति टक् इति नतु टजः असमासार्थमायात्मवितइति मतोत्तरमाहादितइति अपिनाविस्तादि समु
च्चयः आपागमात्रेति तिर्यङ् मानमात्रे ऽर्थः तल्लक्षणेत्येव तेन ग्रहणेन न्मानस्य द्वुष्टमानेकिन्नोन्मानमिति प्रयुक्ते रिति भावः पुरुष राम
स्य शमादिवैवमपतदसांगलापाहे प्ररूपति अतएवमात्रपदे चेत्तेन। नेषेधः आदिनो आधितं केवलेनेति सिद्धिगोरिसने नतन्वे वपुरुषस्यक

दापितिपगवस्थितवस्तपरिच्छेदकत्वेनाप्रमाणत्वात्प्रमाणेइति विशेषणासंगतिरत आहात्रेति सामर्थ्यादितिभावः मत्रेकात्स्वैननु पुरु
षशब्दस्य जातिवाचित्वं प्रसिद्धमित्तीदमपि दुर्वचमत आह जातीति अत्र सूत्रे द्विपुरुषीत्यत्र तद्धितलुकीत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात् गाख्यपइति सकलस्य
थासांगत्यायाह द्विपरूषीतीति प्रत्ययस्य ठकष्ठ जोवानुपरिमाणग्रहणात्तस्यैवाप्राप्तिरत आहात्रहीति तदस्येति सूत्रे हीत्यर्थः। उत्तरेति
संख्यायाः संज्ञासंघेति सूत्रेत्यर्थः अतएव संख्यायास्तत्रानेविशेषणेऽपि षष्ठी जीवितपरिमाणमस्य सप्रायिक इति सिद्धमात्रेक्तात्सासमासांत
प्रकरणस्थत्वेपि अनङोनप्रसयत्वेडिवैवयर्थ्यापत्तेरिति प्राचीनासांगत्यापाहसमेतिक्कवपवादः अतएव सचत्रस्यास्य अधिकारस्थत्वात्तह
तत्रेति चतुर्थेऽस्येऽनद्विभाविसर्थः मास्यत्वेप्यविरोधात्फह डित्यादिननु अडे वादौ च पमत आह समेति ननु मध्ये पवादन्याये ने टजा प्रतिषे
धयोरेव बाधके न त्वनडपेति डीप्स्तस्य परत्वादत आहानेडयेति पर्वदेति बहुव्रीहित्वमयुक्तेत्यादिः कुण्डोध्नीस्यत्राह कुंडमिति भाष्ये कृता
ऽननुवर्तितत्वादिति इमसांगत्यायाहास्वेति नन्वनोऽनर्थकत्वमत आहानिति मूलानुरोधेन कोशस्यान्यथानयनमाह द्वीति कोशस्वे
नुरोधेन मूलस्यान्यथानयनमाहवाल्लस्येति वेदेपिफलमित्याह छंदसिवेति छंदस्यपीत्यर्थः तत्रेउः। यत्र नग्वेवं योगविभागो व्यर्थोऽत आ
ईयो त्तिलक्षणांतरेतिदामहापनोतात्चेतीर्थः एतेनापत्नमपाठदामेस्वनेनासिद्धत्वादिति देशुएतच्चव्रुक्तविसमानपर्वेणोवसिद्धमिति समान
मेव्रीसुदहार्यमिति शास्त्रयुक्तं चापास्तं। लक्ष्यप्रसक्तिपाहोत्वीस्मादितिधेयप्रसवेत्रभेदोपचारादिति दं अयुक्तेरसांगत्या याहाशी आपचेतिम

ध्य इति नदं स्वाध्वमध्याद् इत्यर्थः। तत्र ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण तो दात्तत्वमेवेत्याह तोतापरीभ्य इति अन्यथा त्वाङ्गशिष्ठा। मत्साद्युदात्तत्वे ङीपि तदसंगतिः स्या
दैवेन न्वेवं लक्ष्योत्तरविरोधो ऽत आह रपूर्वमिति भिषज्उय मित्यणि आदिवृद्धे रपवादोऽस्याद्देव निपातनादेकार इति दं प्रातिगत्वा याह तत्रेति ओ
पधे रूढ इत्यर्थः ततो णत्वात् स्त्रियामेव ङीषेव। प्रत्यये इति छंदसीव तिपा विलुनेन। अनतिप्रसंगायाह नुगिति। पद्युरन्वयादामाय्यो हास्त्रिया
इति मुख्यासे योगा संभवात्तत्पाब्यारव्यात्रमित्याशयेनाह संयोग इति विधेति न तुल्ययोगत्वाचीक वस्य नकारादेशप्रसंगात् अवपवेति न व्यवस्थाया
चीवाकेति प्रसंगात् एवं च सविधमानः पर्वावयवो यस्मिन्माति पदिके तस्मिन्परि वक्तस्येति तदर्थः तत्रतथात्वे सत्तिनुत्पुपरूपावपवएवपूर्व
शब्देन गृह्यतामत आह व्यभीति तथा च सपर्वेति विशेषणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः। नन्वेवमत्र प्रकरणे तत्र गत्वमणा विशेषणमिति सिद्धांतभंगोऽ
न आह सपूर्वेति मूलादि रवंउयतिवहव इति मोल न्यनजो परिहरति वक्रीति तन्मात्रेत्यर्थः। ननुपत्त्रासंयोगे इत्यस्य संबंधेन हूपदस्य पत्नीति षष्ठीत
त्पुरुषेष्वनुपपत्तिमित्तसत्याद्यास्ते इति विशिष्टोपदानेन यथमत आह। विभाषेति अत एवाह सपूर्वत्वे तिमूलादिरव डपति इदमिति न न्वेवमपर्वत्र
यज्ञसंयोग इति विमध्यमत आह पूर्वेति न समान एकवीपिंडपुत्रमत्तदासछंदसीति समानादिगणपाठसेत्वेन समानपत्यादिष्विष्टि ति पुत्त्रम
न आह सूत्रे समानस्येति विशेषोच्चारणादिति भावः। नन्वेवमपि तस्यो भक्तत्वेन मान मिती पस्वरासिद्धिरत आन आह तेन चो देति निपा णम०
तनेन चेत्यर्थः। अपिना सस्य वसमुच्चयः। एतेन विशिष्टपाठसामर्थ्यात्सपत्नीपाचिके स्यादौ पुंवत्वेन त्यपास्तेनन्वे न सवन्नादिष्विलेव पुत्त्रमत

आह किंचेति रूढेः प्रत्ययान्तरमप्याह समानत्वं चेति पत्युपत्त्रकत्वादीनां पुंयोगप्रकरणे वचनमिति वार्त्तिके बहुवचनं कपिंजलाधिकरणन्यायेन त्रि
त्वे पर्यवसन्नमिति शास्त्रीतत्रतत्स्थाय स्येहान्तानुपरणात्तत्र व्यवनयन्नाह व्याख्यानादिति तत्स्य भाष्यीयोदाहरणाभूलकादित्यर्थः। सन्नियोगेति
न्यायप्रवृत्तेराह नेति तदन्वितिचित्रं किं मारेरे ति को शादेतशब्दस्य चित्रवाचकत्वेपि तत एवेष्टुं त्वपर्यायत्वमिति भावः। मत्तादि सर्वोक्तिं स्वेडवत्तिपरे
त्विति आविमाहेतत्रहीति उपमेति सूत्रेहीत्यर्थः त्रिष्येति सुप्सुपेति समासफलत्र्यप्पासागत्वायाहार्षमिति। अनतिप्रसंगायाहेनादेशेति क्रादेश
इत्यर्थः। जरप्रवृत्तीति त्रीणीपस्याव दानानि विधायोनि स्वफमें चेत्यादौ गपेवप्रमीति देपशोधने इति स्मरणाच्च अवदानं मितइति कोशेत्तु विभुरद्भुल
साधर्म्याद्यतिवद्व इति भावः। उपमानानीति सूत्रे भाष्ये तिक्तिरिकलमाषीति ङीवेतो दाहरणमलकमाहव्याख्येति अघ गविकूलतामा हा द्युदात्तत्व
इति एनिति इति एनित्यर्थः षिवपवेऽच रितार्थत्वात् भाति पदिके तत्कार्यप्रीतिभावः। अन्तोदात्त इति सेगोरेयथापि सत्रापि इस्वरेणात्तत्वस्य दर्शनादि
तिभावः। तथाव्याख्यानफलमाह सर्वेति तो मेवोपपादयति सर्वे रोति अत्रांगत्वे निनिरूपित्तेवाध्य इत्तएवं समस्य सनुवृत्तमपि अगस्य समानाधि
करणमुपधायाधिकरणमुपधायाव्यधिकरणं विशेषणं न सर्वादीनामिति वोध्य इति केवित्तन्नानुवचन सामर्थ्यस्यादत आह वचनेति
तिनन्वणोनोपे एकदेशेति न्यायेन सर्वशब्दस्यांगत्वमस्तेवानआहारारत्ति ङीनिमित्त के इत्यर्थः। अत एवोपधात्वं न न्वेवमप्यणि निमित्तका
न्तोपस्यापित्तेनैवासिद्धत्वेनपस्योपधात्वमत आहाणीति उपधेति अन्यथा पोत्तानां सूर्यादीनां लोपो आदावितसर्वेनैकदेशविकृतत्वा

येनसौरीत्यादिसिद्धौ सर्पशब्दस्य डीनिरूपितां गत्वाभावादेव सर्पचरीत्यादिव्याख्यातौ चानद्दैपर्य्यमस्यपमेवपतेयोगत्वस्य तदन्यत्राभावात् अहयग्रेति
यत्तु नक्षत्रशब्दस्मुच्चार्य विहिते रणोसर्प इति कश्चित्तन्नक्षत्रसे येचीयोगान्नक्षत्रेण सयुक्ते काले इति सप्तम्यर्थविहितत्वस्मिन्निलप्यर्थ इति रेडीचतन्त्रे
ति ध्वनयन्नाह नक्षत्रे तिआदिना तिष्यसंदेनेपतिष्याे देवताऽस्य तैषमित्यादि प्रत्युदाहरणं तु तिष्यसंजकस्ये देनैष्यमित्यादि ननुमाहृश
ब्दस्य गौरादिपाठादेव सिद्धे पिति व्यमानुलेति सत्रस्थमिदं वार्तिकं व्यर्थमत आह पितेति तत्पाठस्तत्रानार्ष इति भावः मूलादिखण्डयति गौरा
दिष्विति मातामहपाठे तिया ठः कुंडीति अस्त्रीकमंडलुः कुंडी समयोप्यनु संधेयः अमरस्याविविरोधं परिहरति पिठरमिति भावादिति अनुगत
संस्थानव्यंग्यत्वाभावादिति भावः। नन्वेवमस्यासंगतिरत आह स्त्रीवीति उक्तमते दूषयन्नसिद्धांतमाह। कमंडलिति अपिनोक्तरीत्याऽस्त्री
विषयत्वेन तत्कुंडमाम्यालवमानमेदे देव जलाशये इति मेदिन्यां कमंडलोरपि जलाशयत्वात्तत्र नपुंसकत्वोक्त्याऽस्त्रीविषयत्वं देवस्य जला
जलाजलाशये इति वक्ष्यमाणसूत्रप्रामाण्यात् अत एवाप्यालये इति पथगुक्तं अतएव सर्पकुंड मित्यादव्यवहारः पुराणेषु संग
च्छते नन्वेवं किमर्थमत्र ग्रहणमत आह सूत्रेति प्रकृतसूत्रे मत्रग्रहणोक्तिस्त्यर्थं नेत्फलमाहामत्रे इति पतेनमलादिमवैपु
रास्तं वस्तु तस्मात्तयोः पर्यायत्वेनमानं। पिठरादिचतुर्णामोदनादिपचनपात्रवाचकत्वस्य सर्वमानयने भोउपात्रामत्रेवभाजनमि राम०
त्यत्र सर्वपदेन पिठरादेः प्रागुक्तस्य ग्रहणेन तत्सामान्यवाचकत्वस्यामेरेणोक्तत्वात्तएवं चामत्रशब्दस्यपात्रसामान्यवाचित्वं पिठरश

ब्दस्य तद्विशेषकमंडलुभिन्नवाचित्वमिति ठोपि रे ऽप्यामपाद्देचामरमेदिनीप्रामाण्यात् त्रिलिंगनपुंसकत्वप्राप्तावपि ठरेति प्रामाण्या
न्नित्यस्त्रीत्वमेवेति यथाश्रुतमेवमूलं युक्तमिति बोध्यम् देशो राज्येति यस्याय दृष्टिकृनामत्र भिन्नकेत्स्यपदकार्यविषयत्वात् आम
वृत्तिरिति भावः। नन्वेवं गौणानुरोधेति स्याया चस्यादत आह गौणत्वेपीति न मुख्येत्व कुतो नात आह विधिलेति। पिटरेत्नमयमिति
तेस्यत आस्त्रीविषयत्वात्तेनैव सिद्धमिति नन्तत्रास्याप्रयोगइति इविधिनियमे तिस्यायादिति भावः। यथाश्रुते दोषमाहाम्यथेति नन्विदं सत्रक
कथं लघ्वमत आह सूत्रे इति पस्यायादृष्टिकृनामेति कस्यचिद्धेतोरसोगत्वाया हक्तोपेतिनन्वस्य लाक्षणिकत्वान्नसूत्रेग्रहणमत आ
ह उक्तेति शास्त्रवैयर्थ्यंतु नेति सत्वचनं सिद्धांतमाह प्रतीतिपरिभाषानाश्रयणोमानाभावादिति भावे स्येवेति प्रथमोपस्थितेत्वा
द्वेतिभावः नन्वेवमनाच्छादनेरंति व्यर्थं स्यादत आह हानेति न मुवृत्तिमत्तेनीत्यारक्तानीगौरित्यस्य एसात्रासिद्धिरत आह नीत्ये
ति बहुव्रीहिः सूत्रनिर्देशादेव व्यधिकरणोपि साधुरिति हरदत्तः सौगत्यापाद्मेपुने छेति एतेन यथाश्रुतासंगतिपरिहृता अ
न्यत धना दिकं शोरण कोकनद छविरित्यमरपतरोगेति प्राचामित्युक्तेराह विकल्पेति गुणोनेहादेरु स्पः उत्तइतिविशेषण
तावचनग्रहणं त्वन चसपगिमे दर्शयपत सध्यापारं प्रतीयते गुणत्वेपरतेत्रत्वास्यशास्त्रे उदाहृतमित्युक्त्वा विशेषणमात्रे

तत्र स्वव्यापारमित्यस्येतरव्यापाराधीनगुणाः स्त्रीलाघ सिद्धापत्तेर्यत्नसंज्ञाजातिक्रियास्वशब्दा इहत्वेन विवक्षिताः चतुष्टयीश
ब्दानां प्रवृत्तिरिति भाष्यपर्यालोचनया तथैव लाभादिति प्राचीनं उदयस्मादस्त्वित्याहात्रेति तत्संज्ञेति गुणवचनसंज्ञेत्यर्थः तत्र
हि आकडारसूत्रभाष्ये हि मात्रं कार्त्स्न्ये शुक्लादीनां गुणगुणिनोरभेदविवक्षया गुणोपरत्वेन न तद्धितान्तत्वभेदविवक्षायां मतुपो
ऽनभिधानेन वार्त्तिकस्याकरीत्या भाष्यप्रत्याख्यानात् नन्वेवं रूपादीनामपि ग्रहणापत्तिरत आह। गुणवेति तादृशानां शुक्लादी
नाननु तेषां जातित्वेनैव निरासोऽत आह जातीति ग्रहणाति जातेर्विशेषणं नन्वेवं कणादिनिरासो न स्यादत आह कणादीति
कण्ठादिशाखाच्छन्नवध्येनाख्यातद्वाच्विनामित्यर्थः चस्त्वर्थे क्वचित्समस्तस्वाघ्याध्यावकचादेरिति नो ध्यं देश्यादि ग्रंथासांगत्या
याहैन दितिलक्षणामिति उपेस्यादितिलक्षणांतरे चैत्यपि वाच्यं यद्यपि स्वमतद्गपतत्सरत याये जितेतथापि कैयटरीत्या
आह वाहीति न तु स्वोक्तरीत्यानन्तमृते आह भाष्यकृतेति दिगिति सर्वथा तुम्प्रत्ययनेन च उत अस्याभावेप्यत इत्यास्या
धिकारादेकप्पमत्रातिप्रसंगोऽत आहोतरेजिनन्वत्रकारेफारादितिद्वीरमेवात्क प्राहोरणारीति अमिमानपदसूचितारुचि
स्तुल्यसतिपक्षे तस्य प्रवृत्तिरेवेति न फलं किंचात्दभावेऽत्र तदसेवधेमानाभावः वार्त्तिकं तु नित्यानुवादो नातदि क्षेउतिवृदि राम०
नैदेतरव्यनव्यन्नाह शुक्लेतीति गुणवचमत्वायाहपतीति वहुशब्दस्य गुणवचनत्वास्कैवगोवसिद्धेप्युत्तराद्वेचित्याप्रयोजे

नैवात्त दितिणास्त्विदं प्रारिग्रंथासांगत्यायाह वहणादेति आकडारसूत्रोक्तेत्यर्थः सर्वत इत्यस्याप्येमाहाकडारइति अपि नाप्यन्तःप्राप्ता
मिति वर्त्तमाने पुनर्वाग्रहणास्ह्यव्येव्यवेतिद्वस्वित्यात्रा देशादौ। तथा च परि मितंइतोभ्स यीदनादेशादकतेरितिवत्तिरित्यस्वि
यीत्र गुणसामान्ये परिगुरितनत्रूपेचेतितु स्वपपरिहारप्यसुगंधिरित्यादौव नभिधानान्नगि शकेटि शब्देस्य शकटवाचीप्येवे
रादित्वात्साधुः वहुपद्वतिपाशिपिकेट विशालकल्याणपुराणंव इकृदिकारादक्तिनः सवतोऽक्तिन्नधोरिसेकेराक्तिः शब्देराक्ति
शब्दोतिपाठेशब्दद्वयं इतः प्राणिपगातचे दभागा ब्रघामश्च हनितिवह्वाद्विदित्यदाहपुराणेति इतीति टिस्वानडीपीति शेषः
वहुव्रीहित्यस्वचनोयाहप्रावृडितिउ परसर्जनतत्वस्येतुनास्य प्रवृत्तिरित्यप्रेस्फटीभविष्यतिपरयंच स्यमाप्याहहेताविति नन्वेवकुतः
प्रत्ययोऽतआहाख्यायमितीतिअविरोधात्प्राहार्य्यतिपुत्रिति लुप्तविभक्तिकपदं स्वोभमत्रसेवेघ इति हे डिगस्त्राय
सांगत्याभूत्व्याचोपेतितत्ववात्यवार्थमाहयुस्वेवेति सर्वत्वावाक्य मितिन्यायेनेतिभावः अपपत्रार्थमास्थयोगा
द्वे नोरितिसंयोगनिरासायाहसैवधइति अयं हि सेत्वाशब्दत्वात्स्वभावभावतएव स्त्रियान नुतद्भावेकमेत्राति
प्रसंगउत्सन्नात्यो विषयत्वादत आह तयेति अपिनातस्य समुच्चयः तदि तिप्रसक्तापदिह्यर्थ सकलग्रंथासांगत्यायाह

पुंयोगेत्रेति॰ येव जन्यजनकभावनिरासः नन्वेवं क्रीत्यादिः का गतिरत आह देवकीति आदिना केकयीप्रसाधवश्वेतरस्त्वचिः के विदिसेनेनस चिंता
ननु गवा पालक इति विग्रहे कारकषष्ठ्याः समासस्य निषिद्धत्वाह तिष्ठा रेतस्याप्रवृत्या शेषषष्ठ्या सुवेनेन समासे आपः सुपः पष्ठ्यादित्वं दुर्लभमेवात आह
गाः पेतितं देवाह रावुलं तस्येति तत्र नैकाभ्यामिलनेनेतिभावः इदं च भाष्यमतेनोक्तं सिद्धांत माह वस्तुत इति तत्रापि शेषषष्ठ्यामपि नेन्व युक्त मेतत् परि
भाषायां प्रतिपदोक्तपदं परिभाषया कारकाधिकारविहितसंज्ञानिमित्तकविभक्तं तस्यैव ग्रहणात् न तन्मात्रात्र आप यथा कथंचिदिति अत्र सेतिगो
पालिकादीनां प्रतिषेध इति वार्त्तिकं सिद्धये इति शेषः तेषामेन सिद्धये इत्यर्थः इतीत्यर्थः उपपदेति तत्र हि षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकं त्र
यथा विभाषा षष्ठीसमासः यत्र न षष्ठीसमासस्तत्रोपपदसमास इति तत्र प्रत्याख्याने च तद्दोषयेत्यस्योपेतिसूत्रविहितसमाससंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञा चस्या
स्पतीत्यर्थः विप्रतीत्यर्थः विप्रतीत्यस्यतु न माहित्युगपदुभयविहितसमासतत्पुरुषसंज्ञयोः प्रवृत्तिसंभवेनासंभवद्रूपविप्रतिषेधात् अन्यादृशविरो
धस्यतत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वेमानमितितत्तासत्यर्थेन च नित्यत्वानित्यत्वज्ञानकृतविरोधः कैयटेनोक्त एवेति वाच्यं बोधे बाधज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वात् एवं
च षष्ठीसमासोप्येतद्विषये नित्य एव फलितः तद्बोधितात्वाशा वा शास्त्रेण तद्विरोधेनैतद्विषये आगमात् नित्यक्रीडेत्यादिविषयेतस्यात्क पूर्वाचस्यादिति भा
षं यद्यपि षष्ठीति सूत्रे सुपेत्यस्य सेषधात्तत्र तदभावे नोपपदसमासस्यांतरंगत्वाभिप्रायकेन वा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमास इत्युक्तेः पूर्ववा राम०
र्त्तिकख्वंडनाय तन्मोमीक्ष्य वार्त्तिककृता तत्राप्यपि पूर्वपक्षसिद्धांतरूपवार्त्तिकद्वयप्रत्याख्यानपरमथवेत्यादिभाष्येन वार्त्तिकखंडनायतन्मोमीक्ष्य वार्त्तिकक्

तात्पर्यापि पूर्वपक्षसिद्धांतरूपवार्त्तिकद्वयप्रत्याख्यानपरमथवेत्यादिभाष्येन वार्त्तिकं न चासुक्तमेतत् उक्तरीत्या विप्रतिषेधासंभवेन तत्प्रत्याख्यानेप्यं
तरंगत्वसोपपदादित्वेन तदसंभवादितिवाच्यं परिभाषायां गतिकारकोपपदादिसूत्रस्य सामान्यतः कारकपदोपादानेन प्रतिपदोक्तपरिभाषायास्त्रनि
सत्वात् प्रवृत्त्यास्वरसतस्तत्रातथात्वालाभेन च कारकविभक्तेनेन समासमात्रस्य सुव्युत्पत्तेः पूर्वमेव कृन्निर्लाभात् तथा च षष्ठीसमासोपि तत्प्रत्येसेतरंगत्व
मेवतत्स्य नास्तीति न दोषः एतेन कारककृतविशेषमात्रयोरूपादाने एव परिभाषा सैनेप्रवृत्तिरिस्वपास्याविध्येकषाकत्वाभावेन विप्रतिषेधा
दिशास्त्रवत्कार्यव्यवस्थापकमात्रत्वेन न्याबोपादानेन एवं सेष्यालाभाच्चेति ॥ स्मर्हं रैपरिभाषेशे हशे स्वरादेर्दोरावुलेतपक्षेप्याह यद्यपीति रुज
केत्यर्थः तत्रापि स्तुलंतपक्षेपि स्पर्धादोस्सेव वाच्यमित्याह निषेधादिति एवेन चापविधिर्विषये यच्च निरासः इत्यमितस्याधिकं निराचष्टे सर्वस्येति स्त्र
नतिप्रसंगाद्याह न चोगएवेति महेत्यादियोगएवेत्यर्थः अत एवैषामित्युक्तिः वार्त्तिकस्य घञ्विधिसूत्रस्थत्वादाह घञ इति तत्र देवव्ववयन्त्राचे सी
तिभाष्यमुक्तं कच्चित्तद्दश्यमान इत्यादिः यद्यपि भाष्ये स्वार्थे इतिन पठितं तथापि तदभिमतमित्याह तत एवेति एतेन वृत्त्यनुसारेरोगदूमित्यपास्तं अत
एवामरसिंहः आचार्याणी स्वयमर्यास्यात् क्षत्रियाक्षत्रियाणपि उपाध्याया सुपाध्यायी स्यादाचार्यापि चार्याणि च स्वतः आचार्याणीति पुंयोगे
स्पार्द्धीस्क्षत्रियीत्येतिनन्हमकारेणोवेदाणीत्यादेरपि सिद्धार्थं द्वन्द्वरूपेणेति सूत्रे व्यर्थमत आह सूत्रे तिर्तिमेवेति तथा च ततः पूर्वमेवांतरंगत्वाद्वा
पित्स्वदंत्वे भावात् ङीषिति भावः कैयट इत्यनेन सूचितारुच्या स्वकल्पयेष्याः सांगस्यापसिद्धांतमाहाय मित्यत्र मानमाहात एवेति तत तस्य इनिस

त्वाभावादेवेत्यर्थः। एतेन बहुलग्रहणस्यैव मानत्वान्मानमित्युक्तमित्यपास्तं तेनान्यैव मयांवेतिसूत्रे गवादिग्रहणोपयर्थं गोषु रत्यासेसपिस्थर
ति विहितक प्रत्ययांतानुकरणमतं आहोवावेतीति एतेनोक्तरीत्या गवादिग्रहणमेव तदानित्यत्वे मानमित्यपास्तं पदस्यादिरिति सुपि स्थं छेत
स्यातत्वसंभवेपि पदादादादिरिति सिद्धांतपक्षे तस्यात त्वासंभवाच्च आन्नान्येदेत्येनेनाम्रुचिः सूचिता तद्वीजं तु पदेंतरति समीसमास पक्षे गोचे
त्यादेस्तरनित्यत्वे विनानसिद्धिरिति कुचित पदेदेस्य स्यवद्यमाणारीत्याक्तांतोत्वास्यर्थः संभवतितथापि संवात प्रकारांतरमाहाकृदिति कांतस्यत
त्रावृत्तेराहात्ये ति ङीषेव चास्य द्योतकः ननु अस्मत्वस्याभ्रगतत्वात्कथं तस्य समुदायोपाधित्वमत आह कररीति तत्स्यत्वेसति तद्धित्वे पन स्याप्य।
तत्यहस्यावश्यभावित्वेन तस्य तत्वाप्तेः सदाह क्रियेति परिभाषापाकृत प्रकृत्यर्थ निरूपितकारककत्ववतो ग्रहणात पूर्वोक्तपरिभाषयाऽत्रानिचोहा
स्यहक्रांतोभादिति एतेन तत्याख्याख्यानमपास्तं तथा च तौक्त पदं कांत परं निष्ठेति पर्वतियानाभावेनाहजातीति बहुव्रीहिरत्र नेत्याह न खांगमिति एत
द्याख्यानफलमुत्तरसूत्रे इत्यर्थाधिकारानुरोधास्त्रैवमिति सूचयन्नाहातरेतितत्र उत्तरसूत्रभाष्ये उक्तमित्यत्रान्वयः चोस्वर्थे यच्चपीरणीतिनतदमदं
तेत प्रातिपदिकमित्यपि बोध्याऽरूपपर्वे तिएनेनास्वांगादित्वव सिद्धेपूर्वं यदग्रहणमणमप्युत्तरार्थमिति तिसूचितं। एवं चतत्रतद्दन्तुवृत्तोपुत्रह
तोस्वादावनेन ङीषिति कैयटस्य तद्दपपादकदम्या देह्वासंगेत्यायाहपुच्छादिनीति अन्वेवाहास्वांगादिफलमने र दमयुक्तमत आह किं चेति उत्तरार्थ रा१०
त्वचमाकृत्सूचितमेवेति पुनरत्र नोक्तं एतेन तद्धिसमिति मित्यपास्तमसमासे प्रति निषेध निरासमाहृत्तदंतादिति शास्त्रीयोपसर्जनत्वमस्तीत्याहैकेति केति

योकिकमप्यस्तीत्याहाप्रेतिशिखेतीति अन्यथा टाबंबाधित्वापक्षे ङीष्स्यादिति भावः विशिष्येवेतेनैव समासात अत्रभाष्यविरोधं परिहरति यद्यपीति
एतेन अनेन निषेधफलाभावेन लाघवाद्दाहेवं चेदमिति जपाचलक्षणोत्तरमित्यपास्तं एवं च लक्षणाद्दयमेव एतेन लक्षणात्रयमिति दअपकृमपास्तं अ
स्यन प्राणिस्य वहुविषयकत्वमित्युक्तं स्पष्टयितुं शेषमाहाप्राणिनोपीति स्वांगं तेनेति पाठः मध्येपदीत्यपाठः। अन्ये चेद्दिवस्य सत्वात्तेत्स्यप्यान्तत्वेत्सा
दितयेसुत्तित्वध्वमाहप्राणिस्यादितदर्थमाहाप्राणीतिशेषमानमाहातथ एवेति अस्यतदंमपि पयत्वादेवेत्यर्थः। भाष्यीय पाठमाहतस्य चेदिति
करणस्यैपत्वविवक्षया षष्ठीत्तु सदैक्तअनिझन रिधातौमाधवेक्तानुवादोमलेत्याशयेनाहमुवेतीयमिति तेन समासे उपसमासे उपसर्जन
हस्वत्वेदंतत्वात प्राप्तिः ओङदितां वेत्तमोनेस्यपाठाभ्भुनंतस्वच्चकोदुत्सरेन बहुव्रीहोस्वांगलक्षणोङीषिद कस्योभवत्येवकस्माणक्रोङीकस्माण
क्रोङाहरत्ततख रसाप्यवं के चलेत्सनेन हठिशि अत्रोभयेनेत्याह्र स्वोत्यवेतिराक्षस्यामपीतिभावः। नासीमुख्यामातरत्यन्ततु ङीषेवनोदीर्कमेस्वम
द्वित्वन्मस्वत्वेन जस्तत्वेन योगेन जरतत एवमवतेरसंत्ताखात्। किं च सर्वत्र शास्त्रे संज्ञापदेन पौरुषेयसंकेतितस्यं केवलरूढस्य वा ग्रहणान्नत्रचात
स्य स्वरके तस्य सतेन पोरुषत्वेन वा अतत्वादेवकञ्चिदस्यति आधुनेनाधुनयतामणिश्चारित्र्ये त्यर्थः अस्वीत्यादियैयय्यां पस्यास्वरू
पग्रहणांकेचनेत्याहज्यातीभिर्वेष्यितेन स्वित्यादिः तयोर्निमित्तयर्थः। लक्षणोत्तरमाहनित्यमितितत्र गुणोसामान्याधिकरणे पन स्त्रीत्वे
वित्याहसामान्ये इति संख्यानमकृतौमत्यादितिको शोक्तस्थानपदार्थमाहाबयवेति आदिना आह तिदर्शनविशेषणात्वेनेनति

र्यीहरित्याह। समाने तिते द्विनापि निर्वाहमाहावस्थितत्वदिति दिदेरित्यर्थः। तामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामाह सएवेत्यादि। अत एवेत्यस्यार्थमाह।
पंचेंद्रोपेति। अपिनाकल्पभेदेन इंगीशरीराणां भिन्नत्वेन समानकालिकत्वाभावेनाजातित्वसमुच्चयः एतत्तत्त्वे। एवं उक्तलक्षणमा
त्रांगीकारे श्वादिनाब्राह्मणत्वादि। आदिनास्त्रियादिब्राह्मणादेः शिखायज्ञोपवीतादेरपितत्त्वतात्। तस्याः वृषलत्वा दिजातेः रणा
त्वेति पाठः। अतः इति। अतोलक्षणांतरमप्याहेत्यर्थः। चाभिन्नक्रमप्रतिसंचयनं तदर्थं घटितमाहेयमपीति। अनेनं मत्तेसुग्रहेत्वस्य सुग्रहा
पीत्यर्थः सूचितः। इति इत्यर्थे निर्णीत्येत्वेतत् इदं लक्षणामितिसंचयनाहामव्याप्तमिति भावेक्तः इत्याहाव्याप्तमिति। अनुवादनिरासाय
तद्यथा मोहोपेतिसचब्राह्मणात्ब्राह्मणामुत्तपन्नायेब्राह्मण इत्यादिरूपः। अस्यापि तत्र नातिप्रसंग इत्याहैकत्रेति। तथाजातिः
नन्वेवमपि ब्राह्मणत्वादेर्जातित्वेन स्यात्तस्योपदेशानपेक्षत्वेप्येकत्र कल्पिते अन्यत्र सुग्रहत्वाभावात्। एवं च ब्राह्मणीभार्य इत्य
त्र जाते श्वेतिपुंवत्त्वनिषेधानापत्तिरत आह ब्राह्मेति तुरुक्ते वैलक्षण्ये। आदिनापि तामहादि। एतेन वृषलीपर्यंतधावनेन मत्तेब्रा
ह्मणत्वेनैव जातिर्न्यातिर्निरस्तात्। सोपलक्षणत्वात्। यतुप्यवत्वादिकमाकृतिग्रहणमपि न जातिनिरूपत्वाभावादत एव वृद्धेत्यपि
नेडीपुंवज्जातिरित्यापुंवद्भावश्च पुंवत्तितरेत्यत्र तु आस सूत्रभाष्यादाहरणप्रामाण्यात्। पुंवत्वोनात्रिकोक्तनिरूपत्वादेरप्यत्रापेक्षणा राम०
दिति तन्न भाष्यविरोधादिति ध्वनयन् यथाभाष्यं तथाहानेति। अनयोर्मध्ये इत्यर्थः। अत एवाहापरे तिउदेति वृद्धेत्यादौ लजादित्वा

BHAU DAJI MEMORIAL

द्वविति वोध्यो। एताभ्यामपि लक्षणाभ्यां क्रमेणाहानुगतेति। कठः कंठीकठमिदं कुलं औपगवं। कुलमिति दर्शनेनापसर्वलिंगत्वाभावादाह
सर्वेति। अपत्याधिकारादन्यत्वेनात्रतेनापत्यमात्रग्रहणं। तथापनिलुकसूत्रभाष्योक्तेरेवंतीकुंतीतिभाष्येऽनेन एपत्येउदाहरणाच्चा
त एवंतथा व्याख्यानमिति दीक्षितं द्यायुक्तेरसांगत्याया आह शास्त्रीयमिति। अयत्संपौत्रेतिसूत्रेऽक्तमित्यर्थः। अभौत्रेष्यसंमतिमाहात एवे
ति। अत्रतेनतद्ग्रहणादेवेत्यर्थः। संगच्छत इत्यत्रान्वयः। अत एव तदुक्तेरपि सफलात्। अन्यथापत्यमित्येव ब्रूयात्। न्यासत्रमेणा सत्राभेदउक्तेस
तितरं तत्विशेषणत्वेतदंतात्स्यायि विशेषणावनपसर्जनाधिकारेवैयर्थ्यादपेतिमौघापएवपक्षीसादि। अन्यथाप्रलोक्तयक्षेननुसिद्धोनेचर
मेको दोषो ऽत आह लुचुकेति ङीषश्च पुंवत्वप्रतिषेधश्चोक्तयोरित्यर्थः। अत एव अपत्यविशेषस्य जातित्वादेव एवमर्थासंगतिमुक्तात
त्रदोषमप्याह किंचब्रास्त्वदृत्ति उपसंहरति अत इति पक्षोऽश्वोचितान्वयेन नन्वेवमनुपर्जनादितिसूत्रभाष्यविरोधोऽत आह नेत्तरेति
नन्वेवंरीत्यातत्रापि स्यादिति पूर्वोक्तभाष्यासंगतिरत आह पूनिलितियथाश्रुतासंगतेराहाथसंपौत्रेति शाखाध्येत्रितिहृहृः चरणा
शब्दः कठादिषु शाखाभेरे पुतरध्यापिपुरुषेपुचेतिमत्तेनेमयोरपि ग्रहणमित्यनुवादोचरणानामित्यत्रकोस्तुभपदमंजर्योस्तत्वं इ
पतिशाखेति कटीत्यत्रप्रक्रियामाह कठेति लुक् इति लुक्। बह्वृचीत्यक्रियामाह चत्वर इतिनत्वनुस्त्रीणां पुराकल्पेषु नाशणामी जीवंधनमिष्य
तेऽध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथेति मोक्तेः पूर्वकल्पेन तत्त्वेपिनेदानीमत आह क्रियार इतिएतेन बह्वृचीत्यस्पर्शाखेत्यर्थः। अतन्व

वकृचावघ्येतर्येविसस्यनिमूलत्वादिदमयुक्तं अन्वचोमाएगावकेवहू वध्वरणारव्यायामितिभाष्यविरुद्धं अर्थ्यजरोतपोःसाधुतापत्तिर्मारए
वकृशाखयोरसाधुतायतिश्च चहूचशब्दस्यबहूविरध्येतरिप्रयोगस्तुभ्यजरतिरलाकरोक्तमपास्तंभाष्यार्थानवबोधात्शाखायांपुयोग
दितिङीषसिद्धस्तत्रास्त्रीविषयत्वाभावाद्यपुंवस्यापिभाषितपुंस्कत्वाभावादेवादैप्राप्तेश्चेतिदिक्।सिद्धांतलक्षरणांशेआहपरेलिस्याघा
हरिस्येतेन।सर्वसंग्रहायाहोपुपेतितत्मात्रमित्यर्थः।तदाहाकृतीतितत्रतयोर्मध्येगोरितिपाठःगोरितिपाठोवृथाभिप्रायःविनिगमनावि
रहात्सहयद्धेतिनन्वेवमग्निमग्नीमवेयथ्यमातआहलिंगानांचेतिएतावानेशब्दरसार्थः।तदितिजातीत्यर्थःवादकमितिपाठःअनु
वादफलमाहतेनेतिअनुवादेनेत्यर्थः।छंगाविकलतानिराशायाहेकत्वेपीतिएकत्वमितिमतेपीत्यर्थः।अतएवजातेरसर्वलिंगत्वादेव
।माकृतेपयोगायाहाविशेतितपदेसर्वलिंगत्वाराहतश्चेतिकेचितप्राचःसिद्धांतमाहभाष्येतिनन्वेवंकोशस्यकागतिरतआह
तरमितिनन्वेवमप्यंशांतरेकिमर्थमतआहसकृदिकथमित्यतआहसकृतिप्राग्वदेवअतिदेशएवऽअतएवपर्वत्रतत्यार्थागाकारा
देवतोप्रागभावविनाशोऽद्भतिएतावन्मात्रंतस्यफलितार्थमाहयावदितिअनेनएकत्वस्यरोनआकांक्षाशांप्रकारांतरमाह।कृदितिजो
तस्यतन्त्राप्तेराहात्येतिङीपिवचास्यद्योतकननुअल्पत्वस्याभूगतत्वात्कथंतस्यसमुदायोपाधित्वमतआहकरणेतितदल्पत्वेसतितद्दि राम०
लेनस्याप्यतत्यत्वस्यावश्यभावित्वेनतस्यतत्वाश्रतेस्तदाहक्रियेतिपरिभाषायांकृतप्रकृत्यर्थनिरूपितकारकत्वबतोग्रहणातपूर्वांगपे

रिभाषयाऽत्रानिर्वाहादाहस्क्रांतात्तादितिएतेनतयाख्यास्यानमपास्तंतथाचश्लोकपदक्रांतपरेनिषेतिपूर्वनियातातभावेनाहज्ञातोतिबहुव्री
हिरत्रनेत्साहनखांगमितिएतव्याख्यानफलमुत्तरसूत्रेउत्तरयोधिकारानुरोधात्स्त्रैवमितिसच्चयत्राहोतरेतितत्रऽनरसत्रभाष्येअत्रासित्य
आन्वयःवात्यर्थीयपाराणीतिनतदंतमदंतंप्रातिपदिकमित्यपिवोध्य।रूपपूर्वैतिएतेनास्वांगादित्वबसिद्धेपूर्वपदअहरणामपुत्तरार्थमितिसि
चितं।एचतत्रतरनुजोपुत्रतीतादावनेनभ्रीषितिफेयरस्यजदुपपादकंदप्रारेष्ठासंगत्वायाहपुत्राहिनीतिअत्रेवाहास्वांगादिफलस्यलेदमपु
क्तमतआहकिंचेतिउत्तरार्थत्वेचप्राकृतस्यचितमेवेतिपुनरत्रनोक्तंएतेनतदिमिदमित्यपास्तमसमासप्रतिनिषेधनिरासमाहनदंतादितिशास्त्री
पसर्जनत्वमस्तीत्याहकेकेतिलौकिकमप्यस्तीत्याहाप्रेतिशिरवतीतिअन्यथाटापंबाधित्वपरत्वेडीष्स्यादितिभावःविशिष्टरावंतेतेनैवस
मासात्अत्रभाष्यविरोधंपरिहरतियद्यपीतिएतेनअनेननिषेधफलाभावेनलाघवादाहेवंचेदमितितथाचलक्षरणांतरमिदमित्यपा
स्तंएवंचलक्षरणद्वयमेवएतेनयक्षरणत्रयमितिदंआघुक्तमपास्तंअस्यनप्राणिसवद्वविषयकत्वमित्युक्तस्यषयितुशेषमाहाप्राणि
नोपीतिस्वांगंतेनेतिपाठःमध्येयदात्सपाठः।अग्रेचेद्दितस्यसत्वात्तेनेत्सस्यव्याजद्रुत्सादितयेसुक्तिसध्वमाहप्राणीत्यादितदर्थमाहा
प्राणीतिशेषमाहातएतिअस्यतदन्यविषयत्वादेवेत्यर्थः।भाष्यीयपाठमाहतस्येदितिकरणस्यशेषत्वविवक्षयाषष्ठीजुरादेोत्कुडनि
मज्जनइतिचात्मेघवोक्तानुपसंमत्वेऽस्यापाशयेनाहस्वांतोपमितितेनसमासेउपसमासेउपसर्जनेहस्वत्वेऽदंतत्वात्प्राप्ति।क्रोडादो

७१ २१

टाबंतमात्रस्यपाद मुत्रांतरयचनक्रोदशदेनबहुव्रीहौ स्वांगलक्षणो ङीषिकल्पोभवसेबकल्पा राक्रो ङीकल्पाराक्रो डाहरदत्त स्वरसाव्यंवंकेवलेस
नेनरु दिशिर सिन्त्रत्रोभयंनेत्साह्यरवीद्येवेति रास्पामपीतिभावः नो ङीमरव्योमातरङ्त्पन्नतु ङीषेव नो दीकर्म सम्नृद्धिसुन्मुखत्वेनतदात
नयोगेन तत्रतत्वव्रमन्त्रेर संज्ञात्वात्‌। किंचसर्वत्रशास्त्रे संज्ञापनदेनपौरुषेसके तितस्पकेवलरुठस्वाग्रहणेनतत्रक्वास्पम्वरके तस्यसते
नयोगरुठत्वेन वाक्रतत्वात्‌ऋतएवदिक्षु विम्बिप्रोरे वानामिसादौ च सर्वनामत्वसिल्पाहः मत्वतात पर्यामाहएवंचेति उभयत्रेष्टत्वत्सर्थः अस
मितिवृत्तिकृतेति भावः मत्वादिदूषयन्‌सिद्धांतमाहपरेत्तितिपवंचत्तयोस्त्वस्तु तोचऋतएवतस्यचार्थत्वादेवकाचिदस्येति आधेनवोधुनपाभो
मब्यूरित्यत्रेसर्थः अस्त्रीत्वादियैव र्थ्यापसात्स्वरुपग्रहणशंक्यिवनेत्याह शातीतिमित्रेष्विति न त्वित्यादिः तयोर्निमित्तमित्सर्थः लक्षणांतरमा
हनित्पमितितत्र गुरोसामानाधिकरणेपनस्त्रीत्वेभिसादाहसामान्येरतिसेस्थानमाकृतोमत्वाविति कोशोक्तसस्थानपदार्थमाहावयवेति
आदिनाआकृतिदर्शनंविशेषणादानेननिर्वाहङ्त्पाह। समानेतितद्विनापि निर्वाहमाहा[illegible]तिमादितिवेद्वेत्सर्थः। नामेवान्वयव्यति
रेकाभ्यामाहसएवेत्सोदिस्राजएवेत्सस्यार्थमाहापंचेद्रोपेति। अपिनाकल्पमेदेनदुठाशिरीराणाभिन्नत्वेनसमानकालिकत्वाभावे
नात्रातिव्रसमुच्चयःएततेतरत्वं। एवंतुक्तलक्षणमात्रांगीकारेश्चादिनाव्राह्मणत्वादि। आदिनाक्षत्रियादिव्राह्मणगोत्रेशिखायज्ञोपवी राम०
तादेरपितुल्पत्वात्‌तस्याःवृषलत्वादिजातेः रुणत्वेतिपाठःअतइतिअतोलक्षणांतरमप्याहेत्सर्थः। चोभिन्नक्रमप्रतिसवयनूतदर्थघटितमाहे

एताकर्त्रादिरूपान्‌इमंपक्षंसमत्वयति। तदुक्तामति। यस्तुक्रियायामिसत्रावेतीताध्याहार। क्रियान्वयित्वंकारकत्वमितिमत्वानुपायी
कश्चितन्नतस्पविश्नीयत्वादतआहाविषयइति। अयंवसमप्यर्थेभक्तः ननुविषयत्वमतिप्रसक्तमतआह। विषयत्वेवेति। तथाचक्रि
याविषयकतज्जनकोयस्यकर्मादिस्त्रार्थस्सर्थः। मष्टैवत्वापालनेविस्मृसोदोयथातथात्रायीतिभावः एवंचवाकमेदव्यसयादिक
त्वतानंतिमहुलाघवेपूर्ववदाहक्रियाजनकत्वमात्रेणतुनपूर्वमतेतदायतिः कर्त्रिमेतिमायेनसंज्ञायाएवतत्रग्रहणात्‌एतेनतन
दश्रुतमिसाहवव्यासामूलेभक्तमानाभावतत्रपणभिवग्रहणभितिकैयटोक्तंचविरसएतेनयदेवकारकाणीतिनैयायिकाधु
क्तमयात्वभितिनाकाक्तमपास्तं। तदुक्तेः। नदश्रुतमिसत्राहेयस्पिकत्वादाहाहाविति। तेननस्त्रवत्वाभिसादिपरि
ग्रहः पूर्ववदाह। तदन्वयेति। एवमत्रप्रकरणेऽस्मथाम्नात्वानेवीनमाहायथाश्रुतेतिविति। सातावेकेववनंतुस्पतीयन्नेतिति
देशपतिषेपभावस्पभेहनिपतत्वात्‌तवेभेहाभावेनतद्भूतानर्थकापत्तेरित्यर्थः अतमवेति। तद्धाकानर्थकापत्तेरेवेत्सर्थः अस्यो
क्तद्येऽनवयःभाष्ये। कारकेइतिसूत्रस्पजनकत्वमेवेतिकिंरोतिक्रियांनिर्वर्तयतीतितत्रसुसातप्रदर्शनात्‌इतिभावः एवेन
भत्वोक्तव्यावृत्तिःजनकत्वमान्वपेक्रियाजनकत्वेचाएषांकारकाणां। ननुक्रियापेति। धात्वर्थत्रधानक्रियायांयोगिनीया
क्रियासावांतरक्रियातदाश्रयश्वनेसर्थः एतेनतथारन्नाकरदेश्योपुक्तमपास्तंजनएवेति। क्रियाजनकत्वरूपकारक
त्वाणिकाएदेवेमर्थः। क्रियान्वयइति। क्रियायामेवाप्रमपरसर्थःउपस्थितत्वात्पाद्याणांसायाः सत्वाच्चेतिभावः। नहाहा
क्रियेति। ननु मेनिहितसंप्रदानस्पमत्यदेहीसादिमेरणादिनादानक्रियाजनकत्वेपिदेशांतरयर्त्तिनत्वस्पकथंतत्वमित

PAGE(S) MISSING
NOT AVAILABLE

FF Nos.
22 To 35

३८ आहविद्यमानस्येति। असंनिहितस्येत्यर्थः तत्रबुद्धिस्थत्वावश्यकत्वेन तत्तज्ज्ञापूर्वकालत्वेनैव तत्प्रजनकत्वे तावतैव दानक्रियानिष्प
त्तेः एवं लोकपत्नीसादेफलस्यापि इति भावः यद्दस्मरति यद्दकरोतीत्यादौ तु बौद्धयदर्थः पूर्वकालत्वात् स्मृत्यादिनिष्पादकत्वबो
धः एतेनादृष्टस्य स्वर्गाव्यवहितप्राग्वृत्तित्वेपि यागस्यातत्त्वात् कथं करणत्वं न च अव्यवहितपूर्ववृत्तित्वस्य व्यापारान्यूनत्वेन करणत्व
मेव न तु व्यापारस्य जनकत्वमर्त्तथा त्वात्माश्रयत्वापत्तेरित्यत्राधिकं प्रावत्तत्वानद्वारकद्वारकत्वाद्वा तत्त्ववृत्ततस्संभवात्। अतएवाह
एतावेति कारणः पत्नी क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं कारकत्वमिति तन्न कर्मत्वस्य विरोधायत्तेः। अधिकरणस्य कारकत्वं न क्रियान्व
यदस्मादिव्यवहारसंगत्यायतेश्चापक्वश्चोदनस्यादौ प्रत्ययार्थकारकत्वकर्मत्वव्यवहारानापत्तेश्च कारकाणांभावनान्वयस्यप्रस्यम
गायत्तेश्च नः एतेन क्रियान्वितविभक्त्यर्थान्वयित्वं तत्त्वमित्यपि निरस्तं नञ्कारकशब्दस्य कर्तारि एवं लाकर्तव्यर्थ्योपत्तेन कारककर्मसं
दिविहितकारकं कर्तेति पुनरुक्तेश्चेतिवाच्यं निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारको व्यापारभेदायेश्चायाकरणादित्वसंभवादिति हर्यु
क्तेः सर्वेषां स्वव्यापारद्वारावत्त्वेन लक्ष्येषु न तत्र व्यवहारयत्स्यतत्त्वेन गमैवन तु पारतंत्र्ययुक्तत्वात्तेषु तत्स्य कर्तृत्वार्थेषि सक्तत्वात्। का
रकसत्त्वात् वस्तु संतत्त्वात्तेषु अप्यस्थितिमात्रे तत्कर्मादीनां विधानसामर्थ्यात्स्वयंतंत्रेतिनभावः प्रकारान्तरमपि अपायाप्य धीनं
वस्तु एवंस्य एवं दसत्वकारकेइतिसत्रे भाष्यसूक्ष्मदर्शो। एवं च क्रियान्वयित्वं कारकत्वं तेषां कर्तृसमवायेपि कर्मकारकमित्याहरत्र
यत्समवायात्तत्र तदाशंकासमाधानयभाष्यास्तरात्तिस्तस्त्वर्थेकारकशब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिश्चेत्यविद्वत्वात् बोध्यात्तेन क्रियान्व राम॰
यित्वकारककत्वेन तत्तु जनकत्वसंप्रदानादीनां तत्त्वानापत्तेः न च यागस्याप्येतत्त्वेष्वपूर्वस्योत्तत्वेन तद्वारा तत्त्वमोत्रण्यागस्य करण

त्वं तत्र ज्ञानस्य पूर्वहेतुत्वेन तत्प्रतत्त्वेस्य यत्नमिति वाच्यं। गुरुत्वगौरवेर्वायुत्रस्य क्रियाप्याप्यत्वेन युक्तज्ञानस्यैवघ्राणरणज्ञानस्यापि पूर्व
तत्त्वात् जनकत्वांशे सकृत्वा क्रियान्वयित्वाविरहस्यायोस्संभवाच्च। न चैवमपि घ्राणस्य कर्मसंज्ञा दुर्वारा युत्रद्वारातस्यापि क्रियान्व
यित्वात्। नवसाक्षात्तदन्वयित्वमेव वे। कर्मकारकस्य फलद्वारा अधिकरणकारकस्य कर्तृकर्मद्वारा तदन्वयानुभवस्य सर्वत्रादिसंमत
त्वविनाप्रमाणमपलायायोगात्। ग्रामंगच्छति ग्रामेगच्छतीति प्रयोगयोरुक्तप्रकारविनोपपादनासंभवाच्चेति वाच्यं क्रियायाः
कारकाकांक्षया कारकेणापि क्रियाकांक्षया घटनेन साक्षात्त्वरूपदयावत्रैव यत्स्यकुमत्वेपि परंपरातस्य तेनादृशकल्पनेमानाभा
वात्। फलस्यापि क्रियात्वाद्वेति मामोक्तप्राचामतुरोधेन निश्चिनितत्त्रकृतोप्यालोचयतेः। तत्र क्रियान्वयपक्षप्रकारत्वेनैवेतिनाग्रहः
किंतु विशेष्यत्वेनापि अतएव पतत्कस्य देवदत्तस्य गृहे देवदत्तेन पक्वस्य तंडुलस्य समूहः स्यादौ पाककक्रियानिरूपितकर्तृत्वा
दिकं सा च्छते इति बोध्यम् एतेन तदधिकारयवितसद्भावत्वमवतत्वेनतु क्रियान्वयित्वप्रथमायाश्चापत्त्वापत्ते। न च प्रायपत्तिः सं
बोधनांतकत्वेर्थास्सत्रसंबोधनपदस्यैवप्रथमापत्तेः कृत्वोर्थादीनामपितदन्वयित्वप्रथमायाश्चापत्त्वापत्तेः। न च प्राप्यत्तिः सं
बोधनांतकृत्वार्थास्सत्र संबोधनपदस्यैवप्रसंगपत्तेः कृत्वोर्थाहानमपि तदन्वयित्वेन तथापत्तेनथाच पितृवद्विशिष्यादेवपाणाधा
यत्तिः कारकाद्वंतत्वमादौ बुरितवाश्चपरंपरोरवाव्या किंवतदन्वयः साक्षात्तत्परंपरया नाघः सप्तम्या अकारकत्वापत्तेः
नासः पष्ठ्याश्चापि तत्त्वापत्तेः पष्ठीसप्तम्योर्वैयर्थ्यवीजाभावाच्च। न च मतेतदन्वयसादिनञ्जक्रियात्वानमप्युक्तेवश्चादिया
हतयोपत्तापादुर्वत्वात् महत्फलस्य गेनुकारके इत्याधिकारसत्रे भष्यविधसंवधग्रहणेनकोपि दोषः प्रथ्या। संदोष

कारणघटितत्वात् तत्रापि तत्तदौकारे प्रथमापात्त्रकारकत्वाय सा भवन्तीह न हानिरिति महोक्तमपास्तं । उक्तदोषगणापत्तेः तदर्थे कर कशब्दस्य
साधुत्वे मानाभावाच्च । प्रथमायाल्लिङ्गत्वस्य प्राक्प्रतिपादितत्वाच्चातद्युपयथैनोः क्ष्मेऽध्याहारगौरवमिष्टमायेन तत्र निर्वाहश्च कर्तृत्वादीनां तदन्
न्वकत्वेन तत्त्वानायन्तेऽध्या । अत एव न तत्र पराप्तिः त्वन्मतेऽपि तत्र निमित्ताया लिङ्गाप्रसिद्ध्या मूलशैथिल्येन किं चैवमादौ प्रकृत्यर्थमात्रयोः सप्रत्ययानि
र्वाहश्च अत एव तथा आख्याने दोषवन्तेऽशाभावाच्चेति दिक् । नन्वहेत्वमिति । ननु पचकया क्षिप्रमभवत् घटः पक्षे च प्रातिपदिकेनोक्तोऽपि कर्मत्वादौ
यथा द्वितीया भवति तथा क्रियते कटे इत्यादौ तिङादिभिरुक्तेऽपि तत्रैव साहचर्यात् विभक्तीनां द्योतकत्वेनानन्तसमभिव्याहारं विना प्रातिपदिकमात्रस्य त
द्बोधकत्वात् प्रविनाजयते । प्रकृष्टजयाबोधकत्ववत् किंवदन्तरत्वबोधार्थसमासस्येतिसूत्रभाष्योक्तेर्न हि द्वे हुस्वयह्रस्व भवतीति स्यायिनो क्ताथप्रयो
गोऽपि स्यात् अत एव द्वैधे घटो नास्ति लुनीते इत्यादौ द्योतकवाचकयोर्द्योतकयोश्च समुच्चयसंगतिः । बहुव्रीहिकल्पना हीनं बाधान्तसमभिव्याहारस्यापि सम
वे इति स्यायात् त एव यासद्धर्मादि विषये सीयुट् शपादिकं नेयत आह तैरेवेति तिङादिभिरेव समर्थनेनस्याः शक्तेः कर्मशक्तेः उक्तौ । वाचकत्वेन द्यो
तकत्वेन वाभ्युत्तनयाबोधने । अपचाहत्त्वौ हेतुः अनुक्तिः बतदनायत्तौ हेतुः । तत्त्वेऽभ्युत्वे सति नाम्नयेति तदनायत्तिरिति भावः । नत्वेवमनभिहित
सूत्रे तत्संसाप्रयोमिति वक्ष्यमाणे तदावश्यकत्वसंगतमत आह अनभिहितेति । तथा चोभयत्र कर्मणि प्रथमानां द्वितीये समर्थः फलितस्तदाह
मिधानेति । तिङादिभिरुक्तेऽसाचाक्षणविषये समर्थमात्रे तिसबोधने चेति ह्ययकस्याप्युपलक्षणमिदा अत एव प्रतीयमानक्रियाऽपि क्रि
यान्वयिकत्रीयन्वये एव साधुत्वमिति भवः । उक्तवार्तिकभाष्यादिविरोधात् पूर्वत्र भीति । अनेनाहविः सचिता अनावमूलेऽक्रपदे सेकवचनमुपा एम·
नेतद्धूर्तेतुल्यत्वमिदमितस्याप्यस्वावोनोचितः उक्तरीत्या प्रथमायाश्च साधुत्ववत्तत्रस्यादिति एतेन निराघटादिसाहैनिसाद्यौनाघटत्वादावन्व

यत्वक्षायां प्रथमानवकाश इति श्रोतोक्तमपास्तं विशिष्टस्य हस्याः स्थितत्वेऽपि ज्ञातेऽनत्वाच्च अत एव यथार्थः यदार्थेऽन्वेतिन तदेकदेश इति घटा
घोपः संगच्छते । सा च क्रियाकृत्स्नप्रयमाणा क्वचित्प्रतीयमानेसमदेन तन्ननु कर्मणि द्वितीयेति सूत्रार्थकथं संख्याथाविभक्त्यर्थत्वमत आह द्वे
कयोरिति एकवाक्यतयेति वाक्यैकवाक्यतयेत्यर्थः । आकांक्षावशात् प्रमनुभूयैव तेषां लक्ष्यसंस्कारकत्वं पदैकवाक्यतयाऽन्वयेन कर्मत्वादियोग्या
र्थकप्रातिपदिकात्तदर्थमात्र एकत्वे प्रथमैकवचनं मुः कर्मशक्तिसमानाधिकरणे एकत्वे द्वितीयैकवचनमभिसाद्य कारणबोधाद्म
त्राद्यपाये प्राप्तिरूपयाद्यितुमशक्य च । किंवार्थनियमपक्षतार्थार्थये क्षप्रत्ययनियमपक्षद्रुप्रत्ययनियमेति कथोच्छेद एव । एकवचनादिशब्दे
भाविसंज्ञाविज्ञानगौरवं च । यद्यप्याद्यद्वयोः अयादिति ज्ञापकात्स्य दुरः फलतो नियमान्तर्भक्षेपोऽपि तथापि चरमद्वयोर्दृष्ट एवेति भावः । सम
ष्यादिकि ननु द्वितीयायाः सूत्रे श्रुतत्वात्तदर्थे एव सप्तम्यविज्ञानत्वेऽहं त्वाद्यवेसया । किंवसंख्यायाः प्राप्तेणविशेष्यत्वेऽप्येव दृष्टत्वादेकत्वविशिष्टकर्म
णि सेवार्थेन्वितः एवं च पंयक्षएवापृक्तेऽनिर्वन्न । कारकस्य प्रातिपदिकार्थत्वेन तत्रोविधानानुपपत्तेोगाननियमार्थत्वाच्च स्यपाकर्मणि एकत्वा
शेषणतया विधित्वहणे नियमस्यापि अर्थिकी सिद्धिरिति विधित्वे विसिनतथैवावयशब्दितः साशयात् । अत्रैव दमेवमन्त्रेगमकोत्तथावात्रप
क्षे प्रथमाप्रातिपदिके नोक्तद्वितीयार्थे भवतितयाऽतिरायभिहितेपिष्णुरिसेतेः सूत्रे आवश्यकेऽरिति भावः एतेनाहणापोसादोषत्रानेक
गुणाश्च वर्णे तत्र गुणानां चेतिस्याय एवाणन वाणवन या तत्तथेति न वेस्यादिशं काव्यक्तव्याचि से सपास्त उक्तरीत्या पक्षसि द्वितस्याएव शंका
या इदयात् अत एव वाक्षानां चेति । यतु केयरत्रैकपेरितिपक्षीति तन्न बहुधि सत्र सप्तमीदर्शनेन द्वैकयोरिसाम्यापितवो क्षित्यातत्तर ध्वनयन्त्या
हा एकत्वेवेति । सप्तमी बोध्यत्वप्रातिपादिकोऽति भावः । प्रत्याममुसीतिसावदाक्यैकवाक्यतयाः न भिहिते कर्मणीत्यादिना मूलेएव दर्शिताएक

त्वादेरप्रयोक्तव्यत्वान्निवृत्तये एवमेकवाक्यतेति भावः। स्वार्थमेव व्याख्येयमाहो नोक्ते इत्यर्थ इति। पूर्वसूत्रे संख्याया एव प्राधान्येन देशपतया सूत्रजबोधवि
षयोऽत्र भयोरिति विशेषण इति भावः। ईदृश इति। तथा च निःसमासां संख्याले निःसत्वात्समासाया नाश्रयणाभिति भावः। प्रातिपदिकमिदमादौ के
यस्याप्यप्रमेवाशय इति ध्वनयितुमाह। एकं चेदमिति। उक्तरीत्या संख्याविभक्त्यर्थेन प्रतिपादनमित्यर्थः। अत्रैवानभिहित इति सूत्रे वाचनेनानु
त्वा निःसमासात तदंगीकारस्यानुक्तत्वेन सेममतिरयुक्तैव यास्ताकैयट इति। मूचितो हि चित्तनुयदमेव स्फुटीभविष्यति। अत्रापि पक्षे न्यायेन निर्वा
ह इति। अभ्यवाहरणाय न्यायव्यवस्थाव कुर्व्यावचो प्रधानप्रत्ययार्थेति। प्राधान्येन सूत्रेणोक्तरीमाः मूर्धो सत्वेन बोधितस्येत्यर्थः। ननु कृतेपि सू
त्रे त्रातिप्रसंग एवं कर्मणा नैकत्वेऽनभिहिते द्वितीयैकवचनमस्तिमित्यर्थे स्ये वौ विसेन तत्स्याति। सत्वाता एवं च व्यर्थमेव सूत्रमत आह एवं चेति। प्र
त्ययस्ये तथा वा व्याख्योगीकारेवेत्यर्थः। अप्रधानेति। सूत्रे गोणप्राधान्येनामूर्धो सत्वेन बोधितयत्कर्मादि तत्राविशेषणत्वेनान्वयार्थमनभि
हित इत्यावश्यकमित्यर्थः। तथा वानभिहितकर्मणा नैकत्वे सद्गतिर्वा कार्य इति भावः। नन्वेवमपि ते द्वयमिता कर्मणा उक्तत्वेन न्यायेनातद
यते बोधराणा हते आह उक्तार्थानामिति। प्रधानार्थेति। प्राधान्येन सूत्रबोधितार्थेत्यर्थः। तत्र अत्राकर्तव्यः कट इत्यत्रापष्ठ्या इति। न्यायस्य प्रधा
नविषयत्वात्कृदन्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोजनोपयस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्तृकर्मणा नैकत्वे प्रत्येकवचनमित्यर्थः। केन कर्तृकर्मणा नैकत्वे प
ष्येकवचनमित्यर्थे केनकर्तृकर्मणोरिति सूत्रेण पाष्ठ्यायास्तस्या इत्यर्थः। एकस्मिन्सूत्रे मोलहापानुहारा हाहा विभक्तेति। कृत्स्नानां योतो वचनमासो स
माकर्तृकर्मणोः षष्ठीनेति तदर्थ्य। अत्रोभयप्राप्ताविस्तनुहतिन्नुनिषेधविकल्पयोर्व्यवस्थार्थात्तिवैवभाष्ये कठेन कृतानोक्ता। विभक्तस्त्रात एम·
निन्त्यावबोधः कस्मिन्नमयानमवासमोहा इति प्रयोगव्यवस्थासिद्धिरिति भावः। निषेधापत्तिरिति। तन्मात्रामित्यर्थः। एवं च कर्थपष्ठ्यायाद्

एवं चेदन्तैर्बोधितो एवं वृषैवत्वाशयानुरुपारे नेनतत्संवधात्वानेनतन्मात्रनुरोधादेवं दन्तेनैसप्याध्याहाराः आवश्यकत्तसोपकेवाश्रयेपदोत्र
यभावः अत्र वाक्ये आश्रयं प्रतिपादितस्वपदसमर्थ्य आकर्षणाकर्तृगुणकर्यस्वशाबोध्याकण्ठ्यात द्वनिवेहितिनत्वामर्थेतितदाहाश्रये
त्वादि। एवं भाष्यामतिपितदोषसंयोस्यमुनित्रयसाधारणानिः सोहित्वमतिस्य एदोषमाहादिनेति। अक्तो विसत्वसेत्ता ग्रहणास्यप्राप्ति
कत्वाद्वाभरस्त्रकर्मणि एज। भवन्निष्ठ आयातस्तमत्वामाश्रयं। नित्तासां विषयोऽस्य इति बोधः कर्तृत्तदिष्टत्वे पितत्तो नस्यात्कर्मणा एव
स्यात्तदभावे। भाष्ये कोभवतात्वाभोलब्धि इत्यत्र तृतीयानुक्तोतेऽन्वयाभिप्रायेणेति नतहिरोध इति भावः। ननु संख्याया विभक्त्यर्थत्वेप
थानभिहित इतिगमकं नैवकारकविभक्त्यर्थे किं विहितस्य पस्स एवानिर्मूलेऽन आह संख्याया इति। विभक्तिधोस संख्याया इस्त्य
र्थः स्तेन बोधलाणाना विशात्तिरिस्यादौ तस्या अप्रकारत्वाद्विसमिदाभसयात्त्तन्नापितस्यत्वतात्प्रकृत्यर्थसेप्यापाः अत एव चैक
घटादशांतसंख्यावाचकेषु तु आदशान इति सिद्धतातस्याः प्रकारत्वे स्य एवमेवेति तत्र दोषत्रोकाश्रान एवं संख्याविभक्त्यर्थत्वपक्षे
कारकविभक्त्यर्थत्वपक्षे च भाष्ये सकृदित्यादावेवदोषोदक्तोनैकेपाशेपसादौ धान्या आधेककर्मणोऽनभिन्नितत्वादेकत्वेनुक्तेपि द्वि
तीया भविष्यति अ संस्माप्तस्यपृधानविपत्त्वादेकत्वेनुक्तेपि प्रधानकर्माभिधानायतत्ताभविष्यतीति तदाशयाः संख्याप्रधा
दिशा हेषापितस्याः प्रकारत्वलोकप्रसिद्धमेवा नवभावमत्प्रपानसंख्यावाचकस्थेलत्वएकत्वपक्ष्ये स्यादौ न विशेपणात्वे तस्या
प्रकृत्यर्थमात्मापा प्रत्ययार्थसंख्यातोः नातिरिक्तान्। एवं द्विकयोरित्यादावपि। न चैवमोदरान्तः संख्याः संज्ञेय इति संख्येयमात्रये
तिसूत्रस्य भाष्यसंमतप्रवादः बाध्य इतिवाच्यं तेषां संख्याचैकत्वेन घाविक्रम प्रसिद्धमिति तदाशया तएवं च सर्वेत्रे समगतमिति

BHAU DAJI

शाब्दबोधापादकसंपिंडितस्थानीकारान्। अत एव प्रायेणेति प्रागुक्तं। विशेषणानन्वयेति। तयैवेत्यर्थः। तथा च सूत्रे गौणत्वाम्प्राधान्येन मादृशो
समितिबोध्यतेकारकं तु प्राधान्येनाऽयमेवाह विवृतं च पष्ठ्यन्तं दाहैकत्वेयत्कर्मेति। यपष्ठ्यन्तपदं प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वे सति तद्गतकर्मश
क्तौ द्वितीयैकवचनमित्यर्थः तद्योतेनक्तइति। एवास्य बोधस्तथाप्युपपदविभक्तेरिति न्यायेन कारकविभक्तिरुचितेत्याशयेन तदुक्त
र्थस्य स्पष्टयितुमाहाहमेऽइति। कर्मशब्दः शक्तिमत्परो न तु शक्तिपरः तथा च यथा तत्रावयवावयविनोः शाखावृक्षयोर्विशिष्टाविशि
ष्टाभ्यां गाहो। शिरइतिवत् भिन्नयोरप्यवयवावयविनोर्भवतेऽइति शाखायां वृक्षः इसम्यकयलिघटइति वास्तवेपि आधेयस्य वृक्ष
द्विएाधारत्वविवक्षातदुपपत्तये तथासंख्यापागुणत्वान्नस्य गुणत्वाश्रितत्वात्कर्मणि यदेकत्वमितस्यापि। विसेपि आधेयस्य गुण
स्याधारत्वविवक्षोत्तदुपपत्तयोस्समुपपत्तिस्तु गृहे कपार्देशोपर्यकेसत्त्वगुणोशोतिदेवदत्तइसादौ गृहादिभ्यः इवाप्रयिवोध्या
तथा चैकत्वाधारकं यत्कर्मकारकशक्तिमत्तदाधारकाद्वितीयाकर्तृकास्त्वेति बोधइतिभावः। नन्वपुक्तमेतत्। इत्यतवेषम्यातात
थाहि। अवयवादपाविस्पलेऽवयवस्याधारत्वस्यकास्तेपि नादृश लौकिकप्रयोगवलात्तथापि विवक्षानेवमत्राहतादृशलौकि
कप्रयोगाभावात्गुणस्यगुणस्यगुणयाधारत्वस्याद्दष्टत्वात्। अमथाघटेष्वक्तोगुणोनीतिवद्भुक्तगुणेघटो नीलाघप्यापंघे
तद्विधाहिगतिदृष्टा गुणागुणिनःस्थले सामानाधिकरण्ये पश्चक्तो घटइति वैयधिकरण्ये घटस्य शुक्लो घटे शुक्लो वा इति तथा चक
थमेतत्साक्षीयपत्तिरतआहैवंचेति। मतिसप्तमीसक्ताश्विकरणसप्तम्याकारेचेत्यर्थः। एकत्वविशिष्टकर्मणीति। सामा राम
नाधिकरण्येनैकत्वविशिष्टकर्मशक्ताविसर्थः कर्मशब्दः शक्तिपर एव तथा चोभयत्र द्वितीयात्वयकत्वेद्वाएसमस्यपत्ति

नामतिर्भावः। ननन्वत्र नोभयप्राप्तिरत आह। तद्धीति। अनभिहित इत्यधिकारोसर्थः। नभयप्राप्तेः नत्याः अपीत्यर्थः। ययद्येकस्त्र्यप्रसेद्देशिदुह
दुहः योगविभागस्तु भाष्यकारीयो न वार्तिककारीय इसद्धीति अर्कयत्स्यायतिस्तु वार्तिककारीयेतिसूत्रमेव भाष्योक्तं तथापि भाष्यमतेपि दे
णसूत्रवितुमम्यासमार्धत्तेऽधिकारोति सर्वत्रैवेति नक्तः। नक्तेवकर्मणि कर्तरीत्येसर्थः नभयप्राप्तिविषयत्वादिति। नभयप्राप्ताविसेतद्वि
षयत्वसत्त्वादित्यर्थः विषयत्वादित्येवक्तव्येसावः सत्तयुक्तएवासैव चोभयप्राप्तिविषयस्यैव सर्वत्रप्राप्तिः फलिता तत्रदाह। कर्मएपिवेति।
एवं च कर्मणि कृतीत्येव सूत्रे कार्यमत्र हेयम्व्यर्थेनत्रहा कर्तृकर्मणोरित्यादि कर्मणि चेत्यस्यानवेप्रहत्तिस्तु तुल्यैवेति भावः। ननु सकर्म
कंधनतस्मभवंपिभवतः शापितकामवतश्चाप्तिकेसाद्दावकर्मकेष्वकर्मणोऽभावान्तद्विषयत्वेन सर्वत्रैवेति नभयवैयर्थ्यमिति चासंगत
मितिचेत्प्रण अकर्मकधातुयोगे देशकालादिकर्मणोऽवच्छेदकावच्छेदेन सत्वात्तदुक्तिद्वैयर्थ्यं च संगतमेवेति न वासनादिकरणकव्या
यनाघर्षोपदन्नविनस्सिनः किंत्वासनमात्रतदायुनत्वदसंगतमेवेति वाच्यदेशः कालइति वार्तिकतम्द्राष्यमामाण्णदकर्मकधातुयोगे
तद्विवक्षायामवासनमिसाशयात् एवं सत्रप्रमाणकेऽस्थेनाप्यमथिप्रमाणमिसादावप्रमाणेऽतीति कश्चित्। वस्तुतस्तु न तद्वार्तिके भा
ष्येऽनुपलंभात्। यदुपलम्पतेनतद्विधायके हि युक्तत्वात्। अथ एव समीसमाविज्ञायतइसत्रसमायोसमायोविज्ञायतइति विग्रहकथन
परभाष्यसंगछते अमथातनद्वितीयाया एव तत्र साधुत्वबोधनेन न तदसंगतिः स्पष्टेव एवं च तादृशप्रयोगे तद्विषयत्वात्सर्वमसंगतमे
वातनचकेचित्कालादिभिकर्मकारतिभाष्यस्य धातुमात्रस्य कालादिकर्मकार्थत्वमिति तदपि प्रयोगानुरोधेन ननु प्रयोगस्वावच्छेदे
नितिताद्दर्यतानतद्विएघटइति बोधोऽइत एवाहल्लाहासमानेइति स्वहितत्रभाष्ये प्रत्यग्रहणं किमर्थं परमाननेमाभूत्। किंतपितत्र प्राप्तो

तिकृतः आत्मन इति कर्त्रीषष्ठी। मान इस कार्याभावात् तयोश्च सकर्मकमानवसरः कर्मकमानोपि सकर्तृकः एव भवतीति नेषदोषः। आत्मन इति
कर्मणि षष्ठी कर्तृकर्मणोरिति। ननु कर्तरि पितृनेव विधीयते तत्र कृत एव तत्कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरि इति एवं तर्हि आत्मग्रहणसा
मर्थ्यात् कर्मणि विज्ञास्यत इति। अत्र कैयटः आत्मशब्दः प्रासगात्मनः यस्यात्मीहर्तिकरोति तत्र यदि कर्तरि षष्ठी स्यात् आत्मग्रहणमनर्थ
कं स्यात् कर्तृसंबंधाभिव्यक्तेनन्नक्रियायाः इति। अयं भावः यद्यप्युभयप्राप्तौ विधीति नियमादपि न कर्तरीति सुवचा तथाप्युभयाप्र
योगाभावास्त्र तदप्राप्तिरिति। तत्सामर्थ्यपर्येतानुधावनमिति। ननेतावतो मयप्राप्तावि सत्रतथार्थीगीकारेपि फलसानापि सत्रतथात्वे
किंमानं मान इस त्राहिन फलः एवं वशब्दाधिकारस्यवत्रात्यतएवाकएमायामेशा वेति तद्दाहरणभाष्ये कथयाश्रुतमेवसाधुइ
ति चेन्न शब्दाधिकारतोर्थाधिकारस्य ज्ञाननोलाघवेन तदनुरोधात् तथैव तत्रालीकारात् अत एव तत्र यष्ट्या पादकफलत्नमस्य त्रस्य वानिकि
तम्भाष्यादिकं संगच्छते तदहिसाशयादिति। तत्र तदापादकवार्तिकाय नुवादकमूलस्येति भावः। नन्वेवं तदुदाहरणं संगतिरित्यत आह आत्र
एवेति। ननु किमर्थमत्र कर्तव्य दाधाह नत तत्र तहनन हन्तेरेवकल्पनात् अथ तत्रैव तत्सूत्रे तस्योः किमवैते भव्यादीनामिति भाष्ये
- गावनि ताएवं तर्हीमादिभाष्ये केन तत्कारस्य तेनथापि तदनुरोधेन तत्र तथार्थागीकारएवकृतोनेति चेन्न दतोतरत्वात्। किंच
तत्रैवोभयप्राप्तिर्नो मसाभवतिपत्रोभयस्य गायत्मसंग इति भाष्येणापितथार्थस्य वनात् अन्यथा तदनुपपत्तेः स्पष्टत्वात्। नचवक्त
• व्रीहेरेकत्र फलेपुणपदमपत्र प्रसंगएवतदर्थान तदुभयोः प्रयोगः नयोमासावकरसस्यताकापि सिद्धेरिति अस्यात्राद इत्यप्रसंगासो राम-
भयप्रयोगविनाबाधितत्वात् तस्य एवं दत्तैत्रेवोद्योतोएवं वपूर्वलाशयानुदयादनेन तत्संबधात्तानेन तन्मात्रप्रयोगहाहतेदपिज्ञरभाष्य

त्त्वसैवेति न कोपि दोषः। अयं वं संख्याऽतेव तद्धंपातियदिकार्थ इति पक्षेः द्योबोधः त्रिकायस्तेनु कर्मणि द्वितीया भवतीसे वाथ्यप्रत्त
त्यस्तत्रस्य ततः कर्मसाह कुतैएतदेकवचनमिसर्थः संख्या बोधकस्येति बोध्यं। युक्तश्चायमेवेसनु पदमेव स्फुटीभविष्यति। एवं
यथाश्रुतग्रंथसामंजस्यं चैवेति। दाटमकुल्यं वैयविकरण्ये नान्वये विवक्षये सर्तनोक्कालसारण्या सामानाधिकरण्येनान्वय
माहवैवेति व्याख्यानमनादत्याअमिति बोध्यान न त्रयपक्षेप्यावश्यकेतत् द्विवद्भसवद्भिति माये नद्वौ ब्राह्मणौ व्रजति लुनीत इत्स
देषोतकवाचकयोर्द्योतकयोश्च समदिशा स्पष्ट एतेन हन्तः कटरस्मादौ क्रियते कटइस्मादौ च प्रासत द्रूरणार्थत्वात् राते नः
अधिविशेष्यत्वेनामानेन तस्यैवाससनासंभवात् अस्ति क्रियापातितस्य विशेषणत्वेपि कदपद्य तत्वाभावेन ताहृतरद्धितैः याधासनाया।
असंभवात् प्रकृते लक्ष्यानुसारादुक्कार्थानामिति मायानुसरणस्यैवसुवचत्वात्तथा तत्प्रायानाश्रयणात् अतएवसमुदितेनक्तत्वादि
धादेः प्रयोगेऽनेतिगच्छेतो तरस्यत्नपत्ताह। सायनेवेति। नक्काथानामिति मायेनैवेसर्थः एवं वकर्मादीनां धोसत मंबामाष्येप्यषापक्ष
भेदेन विभक्त्यर्थत्वव्यवहारोप्यासनहैवएकवादीनां विशेषणतयैव भानेन तत्स्याप्येवौविसात्ततालेतावतात्युक्तमेषाम्भिमान
यमत्वानुपपत्तेरितिस्पष्टं चवक्ष्यंति सत्रभाष्यादिपुमायस्य तद्धीनत्वेषिपोपासकारेइस्पनेऽधिघरीति सत्रे भाष्ये अपयोहृविसादेअभि
धारश्चात्त्रैवोक्तं इति सवः ननु संख्याविभक्त्यर्थेवनिमलयेर्थादेवदत्तो ग्राममेनत्यादि वसंख्या एहितैव तु द्धंपातियादिकार्थ इति पक्षेसूत्रमाक्षप
कंनादतायस्ये पुंवं न तित्वश्यं तएवं तिकारकं विभक्त्यर्थ इति ग्रंथोऽधिकावद्वयोति सत्रस्यभाष्ये कैयटविरुद्धम् अत आहनेनेति। कारकं तिभ
क्त्यर्थ इति ग्रंथेन सर्थः तत्रादंमाय तदाह। पक्षेति। अयं भावः पक्षे मुख्ये त्रिकादिपसत्वमुपपशंततो कथमिति चेत्तत्र एकथातकता पक्षा

वहिर्मुख्यः सर्वेतोविनाऽनुपपन्नः अत एव कृत्तिमतः सूत्रभाष्ये सार्थे समभिधाय शब्दो निर्दिष्टो द्व्यमाह समर्थैस्तैः समर्थेन स्मर्यते वचनैर्लिंगसंख्याविभ
क्तिवाभिधायतान्विशेषानपेक्षमाणाश्च कृत्तमात्मानं प्रियकृत्सनादिषु ततः प्रवर्तते सा विभक्तीतरस्तेनैनयैवकं प्रातिपदिकार्थे इत्युक्तासर्वत्र
त्वार्थाभिधायकशब्दस्यैवाभिधानकर्तृत्वप्रतीतेः कर्मणि द्वितीयाद्येकयारिसारितोभाष्येनिवमतोक्ता पर्यवकप्रातिपदिकार्थे यस्यापवल
प्यतेन सामानाधिकरण्याः प्रसयाः सार्थे भवतीति सर्वत्र सिद्धे तेषां नियमत्वं युक्तं ततुक्तं वृत्तिः सूत्रे भाष्ये स्वयोः विशेषसामान्यप्रातिपदिकमात्राद्दि
धीयत इति। कैयटेन च स्पष्टमेवोक्तं अत एव दधिरत्रेषा दैप्रातिपदिकमात्रात् सर्वैवोध्यः सागच्छतीति लक्षणमत्रनीयमज्ञानतोऽसंभवि एकशेषसू
त्रे प्रसयलक्षणकार्यलोपफलेवदत्ताभाष्यकृतानिरुक्तं च अत एव क्रीतात्करणपूर्वादिति सूत्रे गवा क्रीतेत्यत्रापि प्रसंगमाशंक्य विभक्त्यां व्यवधा
नात्तेरुक्तं अन्यथा विभक्त्यन्तस्यैव करणवाचकत्वेन तदसंगतिः स्पष्टैवेति दिक्। अपि मूलोक्तसाम्यः विभक्त्यर्थपक्षसमुच्चायकः अनेन तत्त्रसाकथ्यं
सार्वितीति चेतस्मएदकारकस्याविभक्त्यर्थत्वेप्रसाख्यानोक्तात् दमयक्षेयमत्वलाभेन पर्यवकपक्षस्यानदमत्तान्यथालाभः अत एवैतद्व्याधिकरणेनेतिवा
च्यान्न तत्रापिमार्येनैवसिद्धमतंत्र्याह्मातत्रेति। पर्यवकपक्ष इत्यर्थः कर्मत्वशक्तिः भवतीत्यस्य कर्त्रैकैतीत्यादौ द्वितीयेत्यादिः परिगणनात् हानिर्यादि
भिहितेऽपीति। तत्र पक्षे सुपां द्योतकत्वाद्द्वकद्योतकयोर्द्योतकयोश्च समुच्चयस्य दृष्टत्वात् क्रियते कटः इत्यादौ तदभिहितेऽपि मासद्वितीयावारणा
र्थमित्यर्थः। स्पष्टं चेदं वृद्धिरितिसूत्रे भाष्यकैयटयोः यथाश्रुतपूर्वमूलासंगतेः कश्चिद्विशेषं चक्रे अपि समुच्चयमौलावश्यकत्वमाह एवमिति। नटेदृ
ष्टः तस्य मुख्यत्वात् स्यतदमतामाहश्चोपपत्तिः अत एव विपरीतेनोक्तामात्रे भिसनेनकारकत्वार्थन्ति अपि तत्स्यैव समुच्चायकं तत्रा अर्थस्य सो एम.
विनाभिहित इमेतना कृतः कटः इत्यादौ सत्तिक्रियायां द्वितीयावारणायोनिभाव एवं च मूलेप्याविभक्त्यर्थे इत्यस्य तन्मात्रे विभक्त्यर्थ इत्यर्थो बोध्यः

आकाङ्क्षैव माध्यमेन तत्रैव कालान्वयोगि कारणानां नैवमन्योऽदन्तादेः कर्तृत्वापत्तिरिति वाच्यं कर्तृ समभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वाभः
वात्। तदेवाहुतते अत एव कर्मणि लविधिश्चानिताथः तत्सहे सम्पत्रेति वद्योतनादावि सर्थ्य एतेनन्तु ओंक्तं फलविशेष्यकबोधोन पुक्तः मनोमनादिसक
त्वं ग्रंथविरोधात् क्रियाप्रधानमिति वचनविरोधाच्च क्रियात्वं फलनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकतया सिद्धजातिविशेष अस्य हि पाधि
वाँनवकत्वे स्तोकं च वचने साछेत। कश्चित्तत्रापि प्रयोगस्तत्रैव फलकत्वस्य क्रियात्वे विशेष्यत्वे च तत्रापि कालान्वयस्यात्। किं च प्रधानीभूधा
त्वर्थ आश्रयत्वेनोदनादेः कर्तृत्वस्यात् तस्मात् देवदत्तादेः प्रधानव्यापाराश्रयत्वात्। किंच पचति भवतीत्यस्य विक्लित्त्यनुकूलक्रियोपश्लेष
र्थे यत्ते पर्ये पचत्यापि साधुत्वं अभिहितं फलस्य विशेष्यत्वे नस्यात्। न च सुप आत्मन इति सूत्रभाष्यात् तथाणिकारः तस्यामाशयेकत्वात्तथा
हि पुत्रीयतीत्यत्रोपावानर्थः प्रतीयावेकर्तृकर्मादिरूपः सर्वोपि पुत्रमिच्छतीत्यस्मादपि प्रतीयतो इष्यते पुत्र इत्यत्र तु न कर्तृप्रतीतिरत्तोभिन्नार्थ
त्वान्न च तत्रापि कर्त्राक्षिप्यत्वं समानार्थत्वं लाघवात् सद्दृपघटितविग्रहाचरितार्थो विधिः पक्षे तत्पदघटितविग्रहेन प्रवर्तत इत्याशयात् क्षिप्तमहोक्तभाष्य
स्य मूलवाक्ये प्रतितादृशबोधोऽस्य उक्तत्वात् सिद्धतरीसापितयोः तेनतदविरोधाच्च वचनार्थस्य अन्यथा वक्ष्यमाणत्वेन तस्याप्यविरोधा
च्च अत एव तत्र क्रियात्वेऽभूवेति सूत्रस्य भाष्यार्थप्रतिपादकयावत्सिद्धगुणभूतोपि तिह्नरिकारक्ताद्यपाहृटसोधत्वापरपर्यायधात्वर्थत्वरूप
निविधं अस्तु वा तु कर्मवफलस्यादेश्यरूपस्य तत्र ग्रहणे न दोषः स्फुटीभविष्यति चैतदनुपदमेवाकालान्वयकर्तृत्वायसां सुपरिहार
त्वाच्च लकारणकर्मणि विधानर्थक्योपत्तेश्च अत एव देवदत्तादेः कर्तृत्वापत्तेश्च व्यापारत्वं निवेश्य कर्तृत्वायतेसंवद्धत्वाच्च। व्यापार
देन फलस्यकाप्यग्रहणात् विक्लित्त्यनुकूलक्रियोपश्लेषसंर्थेपचते पश्ये समस्य साधुत्वस्य मुनित्रयास्मत्त्वाच्च तदुक्तभाष्याशयस्य मूलेप्रल
पितत्वाच्च तथाहि। लोके पुत्रीयतीदं देवदत्त इति वत्पुत्रमिच्छति देवदत्त इति इष्यते पुत्रोदेवदत्तेनेति च प्रयुज्यते। कश्चित्तुभयत्राकर्तृप्रयोग

स्नवाक्यैकदेशस्थापिना। तथा च सर्वत्र कर्त्रप्रतीतेस्तुल्यत्वात् दृप्रतीतिप्रयुक्तेन भिन्नार्थत्वे अनन्तशवनचतत्रार्थोत्साधुक्तेऽर्थे लाघवादिस्यादिहन्त
क्तिरसवद्। तस्य प्रयोगे प्रयोगे च प्रतीतेस्तुल्यत्वात्। किं च द्व्यर्थाविबोधकवाक्यस्येव विग्रहत्वेन पदद्वयघटितस्यापि तत्त्वेन विग्रहत्वोक्ते
र युक्तत्वात्। किं च तथा लाघवार्थीकारे पुत्रमिच्छति देवदत्त इत्यस्यापि विग्रहत्वापत्तेः अथ देवदत्त इत्यस्य द्वितीयान्तत्वाभावात् कोपि समस्तत्वे न पुत्री
यतीत्यस्यैव विग्रहप्रदर्शनमुचितं न तु पुत्रमिच्छतीत्यस्यैवेति कुर्वीताहि इष्यते पुत्र इत्यत्रापि तत्त्वे तुल्यं किं चैवं लाघवे महान्तं पुत्रमिच्छति महा
न्तं कुम्भं करोति महाकुम्भकार इत्यादौ तत्त्वदाधादेन समासाधिपरभाष्यविरोधान्तरात्तत्त्वान्तलितापत्तेरात्यपक्षि चिदेततः। एवं च सम्वमेवेति
मूलस्यैवशब्दस्य साहचर्यार्थकत्वात् उक्ततुल्यस्यैव विशेष्यद्वयमर्थः तुल्यत्वं च धात्वर्थत्वेन बोध्यं तत्त्वेन तदभिप्रेत इत्यसंगतो व्याख्यातधात्वर्थस्यैव सार
स्यैवाव सत्तु प्रथमान्तार्थविशेष्यको बोधो न तु फलविशेष्यक इति न भावः तदेतत्तु ध्वनयितुमुक्तं ग्रन्थ मधिकं तत्रापि योजयितुं शंकते नन्वि
ति। तथा चैवमव छे घकारकाविशेष्यकबोधे क्रियस्यादिहेतुकोऽतिनताधिक्यमिति भावः तत्र्येत्यनेन तत्त्विरितन ग्रन्थेऽस्मदभिमतस्वार्थः
प्रतिपादित इति सूचितं यथा चैतत्तथास्पष्टमनुपदायां आदिनाविशेषाभिकपरिग्रहः। प्रथमान्तेति। तदेवैसर्घेथ। एवमग्रेपि सर्वपा
कानुकूलक्रमाश्रयोदेवदत्तः स्यादित्यादिबोधः। एवं च एवमात्मस्यादिबोधः इति भावः। युक्तमिति। अनुभवायलाघवस्य कर्तुमशक्यत्वा
दिति भावः नन्वनुमानत्र्यपानुक्तत्वेन मलैयोग्यत्वं तत्राह दैवेति। हि ह्यतत्र्थैकवाक्यत्वे समर्थः। तत्राहि यवतिष्ठपयचतो ह्पाभिस्सादिति
हि मांशक्वक्रियाप्रधानमाख्यातं दुक्ष्प्रधानं नाम यतः क्रियापदे भिनाचर्चिकिंचैव कर्तोत्यपवतीति दूर्वे एवं कतानः च देकत्व एम-
वेक्षेयः प्राह कर्तीसुक्तोक्तेऽत्यपतत्यक्रुतिक पुर्वेतेनेस्यर्थः। इदं च तादृशोपलक्षणं भाष्ये इत्यस्य स्पष्टमितिशिपः इदमुपल
क्षणं तु हेतोपयुप करइति सूत्रस्थभाष्यस्यापि। तत्रापि हि प्रातिपदिकग्रहणमिति॥

नन्वेवं कारकविभक्त्यर्थः सम्पादितः तन्मात्रविभक्त्यर्थः इत्यर्थः स्यात् तथा च त्रिकपक्षे स्वावश्यकत्वानावश्यकत्वयोरेलाभा। तत्राह नेवेति। पक्षद्वयमपि चा
वश्यकत्वलाभश्चेत्यर्थः। यत्र यत्र पक्षः। त्रिकप्रातिपदिकार्थः संख्याकारकविभक्त्यर्थ इति पक्षे संख्यातेवत्पुरू प्रातिपदिकार्थः कारकमात्रविभक्त्यर्थ
इति पक्षे चेत्यर्थः। तत्र तत्रेति। कर्तॄसाम्यत्वेनैव सिद्धेरिति भावः। यद्यपि च सदेवीत्याय तत्रत्वं न समदेशस्यस्ति यद्धित्वेऽन्यपदार्थे समासयसदार्थं तावा
छेदकव्यापकत्वेऽबोधितविनाधिपार्वितसदार्थेऽसमासं तावच्छेदकव्यापकत्वबोधात् कारकेऽतिज्ञातो पायाथे मन्तत्सभवेदिस्यकथि
तं च सत्रभाष्ये प्रयोगात्तस्य तत्रवयायाथमवान्सोऽत्रिमानितिमाछेते इति तत्र समे बोधितं तथापि यत्नानासियस्ययस्याच कार्यमुअतेतेतभक्तो
ते हूस्नातोटा इति सूत्रस्थाभाष्यप्रवीणात्स्य एवायकवित्तसदेपिवीप्साहिता अत एवयेयदेशे समुदुल्लसतन्नामसमहाकार्यप्राप्ते सम्सत्स्याप्यादितो
न संत्समादहहे लक्ष्यते इतिमायत्रापापयिपय उपलिकात्तत्त्वासामासाद्वैयानन्नमुखाचवतातिवपत्र तत्रेति तदाप समितामिताम् उपयोपमि
स्यर्थः इत्यत्रातक्वलत्वमितितात्सर्योर्थः। तत्प्रीतिरेवति। हाप्रीतिरिवस्यर्थः एवंचाग्राम्याग्न्याहृतिः तथा च तदनुकूलोऽवापादेभजेर्धे इति भावः
क्रियाव्याप्यत्वेन सम्पत्क्रियानिरूपायकानानहस्पवतथाव्यवस्थितत्वेनेति नार्थव्याधितस्माद् अत्राह क्रियासर्वेषितत्वेनेति। तथा च व्याप्तिस
बधएवं तनुते शक्तता प्रसिद्धअत एव नाम सेवधर्म्मपरसर्वत्र नाविरुद्ध्यक्तपाक्रानन्तु क्रियाकर्तृनिष्ठव्यापारत्वा च तत्सर्वाशित्वेकर्तुनेकमणार
ति तथा ध्यानध्याप्यप्रयुक्ते सत्तत्वं च हेतवत्राह तत्समेति। व्यापारेप्राप्तोसर्यः। नत्वक्रियासंबोधिता। एवं च क्रियाव्याप्यसमयीदमेव। तथा च परस्परयोः
पामवधः अविवक्षितइति भावः यत्तु स्वपेवमस्मभावेन च विशेष्येऽसर्वेऽतिमयाण्कतालोककरंदृष्याभिरपितं द्वानुरतनेतन्न्यापकात्तरत्नास्
दोकमक्तत्समभिव्याहारफलव्याप्ता योध्यमासेनबोधस्यावश्यकत्वपाकर्माख्यातेपि केवलविशेष्यकबोधस्थैवाविसराअतएवप्रसया

थेसाम्यात्सत्वेनेनप्रकृतसंबन्धविशेष्यान्वयितत्संसर्गतः कर्मस्यनसाग इत्यत्रान्वयितावच्छेदकत्वेनविशेषणत्वेनवसम्बन्धभानात्तेनकर्तृत्वकारकोऽपिफलाव
शेष्यकोबोधएवास्तिसयाहतक्रमप्राप्तकोऽन्त्यसिकनियमभंगापत्तेर्विशेषणत्वेनान्वितस्यप्रागभूतस्याख्यातार्थतात्पर्ये त्वयान्वयितेत्यत्र त्वेचए
तमेवेतिमूलग्रन्थबोधात्तथैवविशेष्यत्वसाशयेनैवप्रख्येयइतिमनोरमाविलासेमाप्यगृहे वा रणोल्लमननमनसएइतिधात्वर्थएवेति। तत्राकर्म
प्रसंयतन्नतानुभेदोऽनतरुक्तमेवबीजातरमाहातएवेति। कर्मप्रत्ययेकलस्यविशेष्यत्वाभिकारदेवसर्थः। भिन्नार्थत्वादिसत्यकिंतुपत्रामिछतीत्य
त्रार्थेसंबन्धविशेषः। कैयटेनापीत्यमेवभाष्यव्याख्यातमित्याह। यदाक्रियाफलस्येतितत्थाच। विग्रहेफलस्यविशेष्यतयाप्रतीयते। साहेव्यापारस्य
विशेष्यतयाभिन्नार्थत्वान्नतदर्थेपकारकविनुपत्रमिछतीत्यत्रार्थेएवकर्मणिवफलस्यविशेष्यत्वमितिपुत्रः स्यनेकसंयुत्रइत्साहेसोमाना
धिकरण्यानुरोधेनाप्यवश्यमेतीकार्यं। एतेनकर्मकृदंतेनयोगिकोऽपिकर्मोपात्तेनतथैवप्रत्यासामानाधिकरण्यान्वयस्याविशिष्टत्वे
नवैषम्यानवसेयतिगुप्तेयुत्रइसत्रसमाधानानुक्त्यासूनताकार्ययेवतिभाकः। चाकर्मवसम्प्रयुक्तेपुत्रइछइत्सादिनैनकर्जनततस्याक
र्मकलाकर्मणिप्रसयामुमाहादितिशेषः। अमर्थेकाश्रयकपुत्रकर्मकेछानुकूलव्यापारइतिकथसोभयत्रापितत्सत्वेनभिन्नार्थत्वादिसत्या
सेगतिस्यैववाममतुकर्मलकारएककाष्ठायकव्यापारस्मायुत्रकार्मकेछेतिबोधः कतलकारतेकाइतिभिन्नार्थत्वंस्वछमेव। पत्नीकान्तइतिभिन्ना
र्थेतस्यछमेव। पत्नीकांतोइति। यद्गहेनातिप्रसक्तिःइत्यर्थः अत्रापीति। भिन्नार्थत्वापपादकेइतहभवतश्रुतमतंसर्थः वस्तुतः पत्नीकान्तोऽपत्तदर्थकथन
मसंवद्धमलपितमेवमाहात्रेववतिएवेनत इत्तिसोर्थकाचितइत्सम्यानुपात्तन्नैवकीलालवयोऽपिकलस्माद्धतिवाक्यव्यापारोऽपवतस्यसाकाक्षला
सागानत्वइतरवक्रियाभेदापकालत्तमव्याप्येवक्येभेदकेतिवाकपदीयंसगच्छतेतानवेवकृकाारिइहशायांविक्रुसनाभेयव्यानरइतिनस्या

वंतव्याहृतार्थः। कोऽङ्कृत्यवर्मतग्राह्यणकृतं नवालिंगाया गान्ना। कोरेइत्यारिवि भ कार्यंप्रधानंरमेतेरतिक्रियाप्रधानेनचेतरयांयंयाकेगमग्राह्यामांयाग्रो। संगाल्सृक्षेतत्ववसपि
स्यमाणात्तस्यपूर्वक्रियायाः क्रियांतरंग्रतिस्कारत्वेनोपपन्नत्वात्। एक एवतनस्याह फलधात्वर्थस्थितेति। तथाचतनत्वस्याः क्रियायाः क्रियांतरंप्रति प्रकारत्वेनोपपन्नत्वात्। पृथक्, प्रा
मणांतिगीतभाक। तत्र कर्मत्वं ज्ञातगीकारतत्र क्रियाग्रहणमावर्गेरम्यग्रकवोधस्यवस्यैवत्राम इत्येनप्रयासांतार्थविशेषकबोधकफलविशेष्यकबोधकसफलविशेष्यक
बोध स्याप्यप्रसिद्धोगात एवमेवातिप्रसक्तात्पर्यामिद्धिरत : क्रियतितपतीक्षुबला सावेष्टयेनबोधोगेति। धातुवाच्यफलव्यापारस्य महावयववफलव्यापारद्वयस्याधीतसंयं ७
तेभिद्धान्तस्थक्रियया पंरवृत्तिभावः। अतवतनफलान्तिगुहेऽव्यापारेव्यापारावछिन्नफलवधात्वर्थाशक्तितेननयाः श्च यकृशक्तिरूपं द्वयंविद्ययमावन्तान्वयाफत्रः कर्तृकर्म
र्थेकततत्वात्यमर्थभवाद्यात्त्वातत्र देवोधानयामनकः गात्तंच ग्रामागिकत्वान्नदा पायोतिइबनर्थकिंमत्तंबायादृष्टश्च। यच्छालागानंतरोक्रियानिष्पत्तिमत्त्वेह
ष्टकारमासेसत्यासाम्प्रयुक्तो। अतिक्रियायाः पश्चिमत्वत्वं सापावश्वं तदर्थमात्मकंत कर्मत्ववहितामम प्राभाद्धारयतक्रियाणांतवहयुक्तोवर्णाद्धतरसतस्यावहास्तर
व्यनयनाहा। इष्टमद्गत। अन्यांत्रतिनाकक्रियात्वंचल स्पर्शाधालवर्णामसुक्तोनादिरूपांरसुनततत्स्वरणांतयाभिः तयोःक्रियाप्रधानत्वं तत्रस्मात्रविशेषणत्व
रूपं॥ अतएवतारथंनकाराकान्वयःनरवपचोरुपसमाधत्वस्ततत्वाभानात। वस्तुतादिहगायर्थमर्थमद्रक्ताभावमात्रगतागगक्रियात्वव्युत्पत्तिः धात्वर्थफलं
प्रकृतिक्रियात्वमतान्तकर्मत्वातएतत्स्मरणाभावातिः। यतक्रियांतराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदंवतासम्प्रकारकान्वयबोधयामकत्वेवरोतितया मादवभुक्तो
त्रामगच्छतीसारो। कारकत्वंधकारकान्वयायाह्याइत्याहः। ननुतत्वाकंनामारव्यातस्मितिचेस्वमाम। पदद्रूपारव्यातनारव्यातनेस्यादावारव्यातताह्यत्र
त्रप्रतिद्धत्वयाप्यत्राण्यायत्रवेशभानीभूताचो। अर्थांतरस्यस्वा॥ तस्मात्तथाहस्यधानुकृच्यतामामारव्यातो। प्रमर्णनिपातारति प्राप्य निरुक्तवप्रकृतीनामवा
द्गान्धत्रापतत्रनामामारव्यातनामांतिशाकटायनोनरुक्तसमयश्वसकेताच्च। नेदमसपंगतोंइततवानामसंभाव्यताकिंनुधानुजो। अतएवेत

मानार्थकं यत्संसर्गेव नामधातुजमाहीनरूढ्या कर्तुरोणकर्तृत्वेनाक्षिप्तगारस्य रसत्वमाप्येर्पर्यन्तं। एतेन कृति रस्याख्यातार्थः भावना ॥ ख्यातार्थ इत्यादि नैयायिकमी
भू०रु० मांसकानांमवादः प्रत्युक्त इत्युक्तेरिति स्यात् अतस्थे धातोः कर्तृसादा वा मतस्याक्रियाविशेषणकबोधजनकत्वा। तद्धात्वर्थांशं परस्परमाकांक्षावशात् येक्रियानन्वितयत्र मा णां
मांसकानांमवादः प्रत्युक्त इत्युक्तेरिति स्यात् अतस्थे धाचकेरसादा वा मतस्याक्रियाविशेषणकबोधजनकत्वा। तद्धात्वर्थांशं परस्परमाकांक्षावशात्
तद्गणानि रोगी तास्ता भ्रूति। तथा वलायवा स्यात्कर्मकारकशाब्दबुद्धि वाच्छिन्नं प्रतिधातुजन्योपस्थितेः व्युत्पत्त्य लकारतयाकर्माद्रिकमपि धात्वर्थे तत्र विशेषणां। यच
प्युक्तवचनेन चैत्रेण कर्त्री पक्वं स्तं तुलरसा दोचे त्रारीमा पिबतं तुलस्यापि क्रियांशेन विशेषणत्वेप्रसंक्तत यापिन दृष्टत्वचेन न सम्बन्धा नानिताना नीसंक्रम
स्यपार्थविशेष्यतांशे श्या। तत्र च प्रत्याप्तसति सायेत्रपार समानार्थकमालवाचकप्रसमात्तेनामरथ्यो तत एव पर्वति कस्मिसांरीन दोषः एतेनैधामिसांरो
प्रत्ययार्थतात्कर्तृविशेष्यकबोधाप्तौ लिङ्गसंख्याकारकान्वया दृष्टयतेति रथंगतसपातमिति। नतावामतुरोधेन क्रियाप्रधानो धातुरित्युक्तातिदर्थ स्यविशेषण
त्वस्यमापंजस्येनाता भानो शेष्यरितिरिते इति पाभिस्था। कृत्यकृतिम् तथा त्वावश्यात्स्या। क्रियावाचकत्वमात्रेवक्रमेपाधान्ये वेशस्यमर्थेताच्च। तरैतत् श्चनपत्रम
या त्याव्यष्टो त्र्यास्यातेति। अत्रेति उक्तमिद्धान्ते स्वार्थः। तथा च लोके त्र्याख्यातव्यक्तस्यातिदते योगरूढत्वे लेमिशा स्ले उक्त वक्ष्यमाणहेतु भिन्नापितस्य यो गरूढत्वं गोकृ
तस्यापिर भाविकमा स्यात्कत्वेत स्या क्रीवदमत्रप्रयोगाग्न्युत्पत्तिकरत्वमनुपपत्त्र शोध प्रत्येत्रास्मात् पदेनग्रहणां। अत एवं क्रियाप्रधानयत्र धात्वर्थः प्रधानं तत्राख्यातमित्यर्थः
॥ एवंवमतेनाट र्थप्रतीसुपलक्षणामप्रसपार्थस्यापि॥ एतेनाख्यातेतिङ् नं धात्वर्थप्रधानमिति। वाक्यरंग्राहिणा ख्यानमप्रायास्तं प्राग्वत्त्रभगपि विभक्त्यां तत्र ग्रहणो
हेतोर भपिसंचयितुं फलापपस्यवातस्वः प्राधान्यमिसे वतद्योगस्तितयोकानि रमितुवस्को कार्थ संमतिमाह रूपविति उक्तभाष्यप्रतीकेरतिभावः आख्यातारि
सुख्या ख्यातवीतिप्रश्नवाको प्रक्रराणारितः क्रियाप्रश्नावगतेन्ना ख्यातिनैवोत्तरो पासनार्था रस्मादिः आख्यातक्रियापरि ग्रहत्वाद्वाक्यांच्च तु गर्णितमो वगमः क्रिविश्रमपाणाक्त एम०
चितदूर्घ्यारित्यस्पत ॥ तस्य आख्यातस्याक्रियाप्रधानलमिता फरुपेपाराम्मत्र प्रधानत्वमित्यर्थः अन्येवं नाम्नलिङ्ग ता तन्पदलानामाख्यात तानीत्यसंगत स्या रत्नत्रा १

दृष्टान्तमनीतिमेक्रान्विति। तत्रत्त्वत्यर्थः। अवययेति। आमपगात दवपेवत लक्षणेति भावः तत्रैवह तत्वं रवस्यु यितुं संमतिमाह तद्वैति। ध्रुलक्षणाच्यातय्यर्थांगीकारादेवेत्यर्थ । न त
त्स्मांनेति। व्याकरणशक्तवसदमेवस्फुटी भविष्यति। विभक्त्यंतमिति। सुप्तिङ् मतरवि भक्त्यंतमित्यर्थः अत एवैधितव्यं भुक्त्वा -- पच -- तिरूपमेधांपासाभिन्नारिनामसम
रूपमाख्यातमेवभाष्येर्कर्त्रव्यपि सादिक्रियाप्रश्नेपक्षमभिनाघुतराता तथाचंनिदाचेष्टरतिभाष्यमुपलक्षणं॥ पाचकरसारावेकेदेशार्थप्रत दार्का स्तंलपि विभक्त्यंतना
र्थस्यनन्तरांकांसत्तामितनतत्रास्यात्तल्लक्षणातिशासिः तत्रभातोरयद्धतांति भक्त्यन्तपद्संहत्वमाह समानमिति॥ अथ प्रतीतिः तथैव प्रतीतितेरित्यर्थः। तरंत्पाण्दरमा
त्रेणसाहृष्यो। अन्यथात्रातरः तस्येवप्रहणा द्त्रो भयामेदणनरमं गौतः स्पष्टेव्या केचवत्तारिपद्नानानिनामाख्यातोपसर्गनिपाताः स्सुपक्रमोक्तिः अपिचभावकार
कसंख्याश्रताशः यो आख्यातस्यतत्र भावः प्रधानमितितद्वाष्योक्तिः अत एव विभक्त्यन्तमसुक्तं नतुतिड़न्तमिति। तथामति। सधितयारीनांनियमसोनजकांकासत्वेपि
तिङ्न्तलाभांवनामग्रहाच्च तु चि धत्वमापत्तेः नामपदश्रनुतत्रस्य ग्रहः। किंकर्तेसमितापुरूमांव्याप्तिस्यमत्तेनमतयाक्रियाकांक्षयपत्रस्येवतत्रनामत्वग्रहणातन्त्र
तरेतोर्ज्ञरूपक्रियान्वयस्ति। दुंदितयानामलक्षणे सिद्धतापर्यायमत्वमिवेश तथा वर्णितेथाप्रतीतेः क्रियाप्रधानकोमर्याविध्युत्सं यांचे तोकमिनितरट गेरवो क्रोशति भा
वेनिषो शोवीरस्यापुराङ्गरगविषयेलु प्राख्यातेषु चेतिसमर्थसूत्रस्थवार्तिके वृत्ति अपि आख्यातपदस्य योगरूपत्वाश्रितिबोध्यं। मतृतन्मतेएकवाक्यस्यादित्यस
आर्थिकस्पष्टत्वसगाकांत स्वार्थ इत्यर्थ उतत्यावोधम्यादित्यर्थउक्तं तथा अपूर्ववासंनिष्पन्नेतत्र येवा नापः श्रष्टापत्तेः सकलति रू नाकर्मितिपरिभाषितनिपा
तायुपपदयोगावाक्यता भावेनतत्ता भावपरेणाक्रियकत्वमसत्त्वमतेनततत्पदर्थेगारसात्वेकिकवोमतंचसुप्तिरंतंचयायार्थक्रियाणकारकानिते समेराक्ते। अत्रवा
दाहृत्वे दर्थे गोधोतेनषः कृत्स्नकाश्चि। तत्क्रियावाचक सुप्तिङ्न्तयोर्वाक्यमित्यर्थः यांकं चातिरंतगाचतूरस्यपदस्यपरवाक्यंत्वेसत्यतसुप्तिङ्न्तवयरसतत्रसुर्ष्यातिङ्
चातिरवतयोः समासाद्वा सुविरमुषवी श्रृष्टतिर सुमिरन्तयोरेकशेषेतशब्देनबहुव्रीहिः ततश्चपशब्देन षष्ठीनसुलुपः तत्त्रुतन्त्रयातिरंतबपसुप्तिरंतचयानां

लशे० त्रपाणां लाभः तत्र सुबंतचयपद्येत्रेण शोपत्त्वं प्रकृतिमिद्धमिदीहमहाललनामिसादि: असीसध्याहारस्यानावश्यकत्वात्तिरंतचयः पचतिभवतीत्यादि सूत्रस्थेत्रः पचतीत्यादि:
अर्त्त। सध्याहारस्यानावश्यकत्वात् तिरंतचयः पचतिभवतीत्यादिः अंत्यस्थेत्र पचतीत्यादि: क्रियावत्त्वे नानिरर्थकपदसमुदायस्यावृत्तिः एवं तचयपदे तकेवलस्यप
चतीत्यादेर्मोद्वृत्तिः तस्यापि कर्त्राशिर्विशिष्टक्रियावाचकत्वात्। एतेन सुप्तिङंतचयस्य नेनार्थद्वयमपदः वाशदे स्यसमुच्चयार्थकत्वात्कमेते नापरस्माद्धोरिति भाष्य
मायुक्तमपास्तं॥ अतिप्रसंगपत्ते: सप्रतात्तरमेवाख्यातं सविशेषणं वाक्यमित्यादिना समर्थसूत्रे भाष्यप्रतिपादिते ...देवैकोदेश्यकेकविधेयकत्वगर्भमकवा
क्यलक्षणतिदुर्क्तं॥ द्वितीया यदैष्य। साकांक्षानयवं भेदपदानाकांक्षारावकं क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यत इति। वाक्यमिस्यमेकं वाक्यमित्यर्थः अर्थेकादेकं वा
कांक्षाको सर्वविद्विभागेत्यादितिजेमिभिरत्रा तत्रत एवोदेश्यस्य विधेयस्य वानेकत्वे वाक्यभेदप्रसिन्नी सांसको ह्योषः गुणवदित्यस्य मास्मास्तं रपरयावापद्विशेषणत
द्विस्पर्थः ते नययाम्निष्पानिक्लरसादोनयादसोरेः समानवाक्यस्यतत्सिद्धिः अत्रवाकत्वमपि कार्यत्व। गर्भस्यानतहिस्माानयावोरत्वत्रसमानवाक्येरसत्रस
मानपरापादादानसनर्थकं स्यात्। तस्मादाख्यातं सविशेषणमित्येतत्त्वाक्यस्य दरित्येतच्छास्त्र। लोकसाधारणं अत एव पचपश्यदेव दत्तादत्तादेः सन्नेत्वस्येवा
एकतिङिति तु समानवाक्ये दसे तद्विधेयक्रमित्तसूत्रविकल्पं चा अत एवव्रीहिम्रीहीत्सुराद्यरणमित्यति अत्रहित्यनेकस्यापीनिसूत: प्रयोजनत्वात्‌केयपरीनंगत्वत्र महा
स्ममादरशतिस्पष्टमुद्योतादेः। एतेनाप्रोवाश्रीतरङ्कोकारोएकः क्वकारोवीनपान्धुयं दृश्यतेतिस्पष्टमुद्योतादेः। एतेनाप्रोवाश्रीतरङ्कोः तस्यचायमर्थः वचधातो
र्भावातोर्नावाद्वतकाकर्त्तोगीर्क्रियत्वायिकिश्ववीसादिनादिषे यद्यावातेः कर्मणि घञर्थेकेतिकरत्यवायास्पर्द्धात्त्रानार्थाः यद्वावाचार्श्वेकदेशस्यवावृश्चदूस्यवा
शब्दस्यवाश्चीमर्हति वचनप्रहणा अत एवनाघिपपस्यसन्नंतेपुत्रेकेकारे शोभनद्यशब्दः तप्रोक्षपदानामिस्यत्राजातेकदेशेग्राणशब्दः प्रोहेप्रभूतादिप्रवर्त्तत्यनादे
तितिद्वंतेकदेशोद्याति शब्दः एजासेरसत्रसमासेकेरशः सणाद्वर्तिततत्रत्याख्योतारः तेन कोरकाचितक्रियापावाच्यत्वयदानदेववोधकस्यवाक्यत्वं। अत ए राम०

वार्थकादेकमितिजैमिनिसूत्रेणवबोधशब्दसंतामभिमितसूत्रेणाचसहनविरोधः। एवमेतेनेदेवदत्तः पचतीत्यस्य नैयायिकरीत्याप्रथमांतविशेष्यकबोधे
क्रियानितकाकपरत्वाद्वा कालेसे वनस्यादितिवोधितं। तथावबोधादेरावीन्द्रेत सेत्यादिकार्यादिभावस्कोरचारितार्थोर्थाकर्तृकमेलकारेप्वद्रूत्सापत्तेभा
मादिविरोधः स्पष्टः एकतिङितितुनियामाहृत्रविषयकं पारिभाषिकमुक्तलक्षणेनसंगृहीतं च॥ यत्तुक्तिमोवातलक्षणानरसर्थनिष्ठवाक्यत्वबोधकमिति। तत्र व
चो शब्दसंतायामितिकुतानियेयेनार्थेवाक्यशब्दाप्रयोगादितिमान्योक्तप्रयोगाचामनुरोधोति सचितोलिकृष्टत्वात्। पचतिव्रजतीत्यत्र वनेजनापादकसूलबिरो
धापत्तेश्च। सुदर्वंथेर्थावरोधापत्तेश्चान्तस्यादिन्वि तेत्यत्रान्वयोविशेष्यतयाविशेषणतयोवसत्रनापद्दरसेवमद्भिमते। तयोर्लक्षणायामिनविषयतावश्य
कत्वसोक्तत्वाच्चेतिदिक्॥ अत एवनीद्वितीयोपरिष्टापत्तेः स्वसुसस्तुमारणबोधस्यदुर्वारत्वात्त्रोस्मितपाकानुकूलकृतिमनिगमनानुकूलकृतिमत्ता
वयस्यभेयपतयासंभवेनविरोधात्। अत एवततोपीनिरष्टापत्तेः शब्दानां निसत्वाच्चात आह। साध्वितिशेषदति। साधुत्वं चात्रार्थनिरूपणाभिमुवाधो
हनेहानवार्थनरात। न चगामाप्यपभ्रंशावदसाधुत्वेतमेषामतरार्थवोधोन स्यादितिवाच्यं। साधुत्वज्ञानदस्यबोधानुत्पत्तिकत्वात्साधुत्वाज्ञानस्यादप्र
तिबंधकत्वाच्चेतितुर्यपादाशयः एतेनेनेकंवाक्यमिति। येयामतकर्तृवाक्यत्वप्रसपार्थ्यत्वात्स्यादविशेष्यत्वेऽकंशकंस्यात्कर्तुरमत्वयोर्षत्वेतुशद्धानुपस्थि
तेरकत्वमनन्वितंस्यात्॥ यच्चतीत्युक्तेरेकंकर्त्तेतिनिश्चयस्यवंस्यात्। पचतिपचतरसीत्यावर्याय ताचस्यात्। व्याकरणस्मानिविरोधश्चापिकः। नैया
यिकोक्तपोक्षरीते। कर्तृकर्मणोर्मिंतं रचवान्मत। वाच्यत्वेवोविशेषदतिमाभ्याख्यानं भ्रामानुरोधेनितसिद्धिं। मूलेअत एवसस्यक्रियाविशेष्यकबोधाणीकारा
देवसमर्थेनेपरमेनलघ्वमवसाह्नपमतोति। तस्यापवीतवजतीत्यसात्तत्संयुक्तं। तत्रापपादितनानुस्वमतेप्यवदोषः वैयस्यपाकगमनेरतिवदेकवेनक

१ल०श० रंकम्प्रसुचितक्रियाद्वयप्रधानकबोधागोकारात्॥ इत्यास्यांभेदः परमतेऽभयप्रकारकैकविशेष्यकोबोधः स्वमतेतु एकप्रकारकोभयविशेष्यकोबोध इति। एवंच मूलादिविंस
मितिवच्च। चैवतान्याबाधासंभवेन प्रधानद्वयस्य परस्परान्वयायोगात्स्वमते नैकं वाक्यं साध्वितिमूलाभिप्रायः। परमतेतु प्रधानयोरन्वयो ऽभेदसंभवेन एकत्वाभ्युपगमेऽपि
संभवेन वातत्वापत्तिः यदितु वस्तुतोऽप्रयुज्यते तदा भेदकले केवलं वाक्यसमतेऽपि॥ अतएव पचपश्य पदेवदत्तेतिप्रयुक्तप्रयुक्तप्रयुक्ते वाहरणासंगतिः अतएवह छ्यंते क्रि
यत्यादवर्दं विनात दर्थे एकवाक्यत्वे वस्तुत्रयं भवादतएवपच्छो वार्थे इति मूले उक्तमिति भावः एवं चेत्समासोक्तमिति दृष्टांतागोकारस्येति नार्थः निर्युक्तिकमिदं तेस्माद्गो
कारात् भाष्यादरु सारिभिरिसमस्योन्नत्रापत्त्यात स्यबहितलाच्चात। आहास्य साधुत्वापत्तेश्चेति। एवंमिति प्रजतो समर्पतस्यते साधुत्वापत्तेश्चेत्यर्थः। एलेरहं घो
षरति। भवेत्यास्या मंगळं तैवत्र रत्नत्रंडचेतीयास्यौत्पत्तिलंभस्य। फलानवच्छिन्नव्यापारोधात्वर्थः तदनुकूलाकृतिरास्यातार्थः। तत्रसंबंधा गरुपफलेनिरुपकतासंबंधेन
वृत्तित्वमापा ऽभेदः समानाधिकरणसंबंधनान्वेति॥ प्रकृतपर्यं स्वग्रामंतायस्याणे। तथाच ग्रामनिष्ठवृत्तित्वनिरूपसंकपोगजनकग्रामप्रतियोगिकभेदसमानाधिक
रणंगमपदमवंतरनुकूलकृतिमांश्चैत्र इतिबोधः गम्यतेग्रामश्चैत्रेणसत्वत्रतु फलेपरस्वतरस्थ्यंतृतीयाद्यस्तु कृतिः तत्रप्रथमा नार्थग्रामः सप्रतियोगितावत्वसंबंधे नभेद
मचधात्वर्थे गमनेसामान्याधिकरण्येनान्वेति धात्वर्थगमने तु समानाधिकरणसंबंधेनान्वेति पुनस्तस्यफलेन चास्य तेनग्रामा धंगापेचेतं तु ततीयार्थकृतौ गमनेनान्वसंसर्गे
णान्वेति। ततश्चैत्रनिष्ठ कृतिजन्यग्रामभिन्नचैत्रगमनवेतसंयोगजनकगमनजन्यसंयोगाश्रयोग्राम इतिबोध इति। स्वमतेतु व्यासविनाश्यवृत्तिसंयोगजनकएक
चैत्राभिन्नाभिन्नाश्रयवृत्तिव्यापारः एकचैत्राभिन्नाश्रयवृत्ति व्यापारजन्यएकग्रामाभिन्नाश्रयवृत्तिः संयोगइतिबोधः एतेन तन्मतेहिपाकर्तादृप्तनानुकूलकृतिमान्विति
दृष्टांतार्थः पाकानुकूलकृतिमज्जनितात्रुद्धांतिकार्थेः सचभाष्यारंभद्वारवहद्धः किंदकारेकर्मप्रत्ययोरेकहृएवबोध इत्युक्तं। तन्मतेतु प्रथमान्तभेदाद्वित्वरीतिरिघलतस्मात् ए०

अतानातरइति सैराकारंस्यागुरुक्रमपास्तं भावप्रधानमितीदि। वतीसदृत्तातोऽप्यनर्थमाहभावेति। आख्यातस्य उक्तलक्षणलक्षितस्यात्रतएवात्र चत्वार इति कश्चित्कामिया
यंनतु सार्वत्रिकमित्युक्तं। तत्रैतेषां चतुर्णां मध्ये। नरघं। उक्तनिरुक्तार्थीतद्भाष्यमितिनिरुक्तभाष्यस्यार्थः उक्तपमोक्तः साचामद्व्यधितत्वंसत्वपि नतु व्याचष्टेनामपरेनेति। सुवंतानामिति।
अतएव पूरस्तात्भीत्युपक्रमोक्तिविलक्षणानियमातानमतपाक्रियाकांक्षत्वमपितस्य वर्षारहसीताव्यातत्एव पारूपंपरंपरानतेरगानवेतीतिकस्मिन्सूत्रभाष्यादिसंगच्छ
ते इतिभावः चकारार्थे परे तेऽनंतरं संयोगः आख्यातशब्देन तद्धरणे स्यादेतिवेलक्षण्यस्य क्तांतद्भाष्ये निरुक्तभाष्ये। १ सोऽर्हत्रो रूपं प्रकृतिः प्रत्ययविभक्ति
रिति तावन्नामस्तद्वस्मांलिंगसंख्येतिनामार्थस्तेषुद्रव्यप्रधानीयमिति॥ एतेनवचनाभ्यामुमयोः प्राधान्यबाधनाद्रव्यतथा तु भवादिरेघान्वासंभवाद्वचनयोरप्रा
माण्यमेवेत्यपास्तं। तच्चेति। उक्तस्वरूपलस्तितन्नामेत्यर्थः अथपादौरुक्तमितो। अत्रपतत्भाष्यतार्थकत्वप्रधानतयाभ्यत्र संभवान्नरसंगतिः स्यादेतदेतद्रूपं
मंत्रपादोस्यब्धीकृतमिसाहास्येति। सुवंतपदहृदयं तद्रूपांतरमपिसाधकमिति ध्वनयितुंनामारण्यातयोर्योगे क्रियायाएवप्राधान्यं द्रव्यस्यकुतोनेतिशंकामपाकर्तुंचा
हनमंतीति। एवंवचनत्रमभयदंतेरशलसाराजस्मितस्यैवप्रहरणमितिमार्थतिवृत्तेतो विपाततएतद्वेगमिद्वेनिपाततातिरिक्तेतिविशेषणरान्तस्युक्तेन सलिं
तार्थकल्पनपरतया वातततपोसांमितिनिरुक्तभाष्यांक्तं अन्यथा चत्वारीतिप्रतिज्ञाभंगापत्तिः धातुकत्वाक्रियासत्त्वप्रधाननामानि यमाद्धि निपातउपसर्गोस्यदृष्टयुक्तिस्त
त्रद्रव्यस्यसत्तानिमंख्यापिरूपितसाधास्येपिनस्यक्रियाकारकभावसंबंधेप्रोतो वेशप्रणालेन कौरसोदीवेभावस्य अन्ततो निर्णेविरुद्धेतिभावः ननु पंचकेसातिपरिकाण्डेरस्या
रिपस्मसार्थीरानिरूपितपयाद्रव्यस्यप्राधान्यंतथा क्रिया तत्क्रियाकालकारकरूपं स्यादिति पंचकं धात्वर्थरूपरक्षोपक्रियात्वादिनिरूपितप्राधान्यतया क्रियात्वं क्रि
याकारकत्वेति पंचकं धात्वर्थरूपरस्पक्रियात्वादिनिरूपितप्राधान्यं क्रयायाः। ननुप्रत्ययार्थपिक्षयापीतियास्कोक्तरूपरीति परोपक्रियात्वादिनिरूपितं
प्राधान्यं क्रियायाः ननुप्रत्ययार्थंवेस्यकार्यमितियास्कोक्ते। रघुरीत कयास्याररविरम्परीतने याप्यकोनामकोयज्ञ आह किंचेतन्निरुक्तोनरमिति। भावप्रधानमिसाधु क्तनिरु

४७ ९

ल शे० तोऽन्तरमिति सूर्थः तदर्थस्तत्राप्येतत्स्वमुक्तं न आख्यातः कर्तृत्वं स्वरस्वरविनाभावे तयोः सत्वपदार्थत्वात् भावे कालभावप्राधान्येन कस्य सत्त्वं प्राधान्यमुक्तं अथ पुनर्यत्र तेनैव भावप्रधानेत्
त्रते भावप्रधाने आख्यातार्थप्रधानो वा भवे व्याख्यातं प्राधान्येन कस्य सत्त्वं प्राधान्यमुक्तं अथ पुनर्यत्र तेन भवतो वाक्ये तत्र ते भावप्रधानेत्याख्यातार्थप्रधाने। वाक्यप्रत्याख्यातं प्रधानं न तर
र्थत्वात् गुणभूतं नाम तदर्थस्य भावेन प्रयुक्तत्वात् एवं तावद्वाक्ये आख्यातं प्राधान्यमिति। यत्रापि इति कथं वा संभवतः तत्र तस्यानुषंगः उक्तस्तेन इति शेषः वाक्ये इति तु पत्रे तस्य
विवरणमिति तदाहुः ते। तत्रैव हरिरिति यः तस्मिन्तद्भाष्यार्थमाह। यत्रापीति। वा व्याख्यातमित्यर्थः यत्रापि व्याख्यानांतरं उक्तरूपमित्यर्थः एवं चोक्तरीत्यनुरोधेनार्थं विरु
क्तस्य तत्त्वार्थनिर्णये तदनुरोधाद्युक्तमिदं तस्यापि तथार्थेति शीतानयः एते न प्रमाणं तस्मिन्नप्याहोरेकाक्षरपो देवरसादिति प्रथमां तात्पर्यविशेष्यक एव वा धातिस्त्वपा
स्तं। उक्तोत्तरं चिरं क्रियाविरोधात्तत्प्राधान्यात् नानुभवाच्च। नवधात्वर्थे पि स्वार्थक्रिया प्रकृतिः प्रधानमिति तदर्थः भावशब्देनापि क्रियैव कृत्वा चार्थं प्रसयार्थः प्रधानत्वमेव हि
कः भावाख्याते। व्यापेक्षा। अत एव मतं एकदेशे तद्धात्वर्थं चैव प्रत्ययार्थसेनेन प्रधानं इति वाक्यं क्रियानुरोधेन गुणभूत क्रियावाचिभ्यः कालांतरेऽप्रयोगः न तनिरः कालां
तरे इति व स्थानादिति भावः यस्य सार्थकं किंचित् रत्वात् स्यात् तथा च संसमतेन वा क्वार्थप्रतिपादनम् इव कपरमतेन परप्रतिपादकस्य एवं प्रत्यक्षसंगतिः। कथितं य प्रथम
गो धावतो स्मिकवास्त्वेति मं लाता तपा कार्यं नैयायिकमते तृतीयोः पक्षे प्रसरति स्वयं तु चप्रत्यति किंच कर्तृविशेष्यकेति निरुक्तार्थक कर्तृविशेष्यके स्वार्थः प्रकृ
तिप्रत्यययोरिति मा यादिति भावः आरंभकर्म कर्तृत्वमनुकूलभूतकालिके काल संख्या रत्नाया गम्यमानेर्थ इव कर्मकरणेना नुकूलत्वं पारविषयत्वे नाम
मगहस्या प्रयामिभस्वरतितराततत्रबोधाकारः। तत्रशब्दादीनां भावनेवेतितराकृतां न तु कर्तृ सर्वत्र प्रागुपस्थितसाम्प्राधि स्मरतितरां तत्र बोधाकारः। तत्रशब्दादीनां
संभावने वे तितराकृतं तु कर्तृ सर्वत्र प्रागुपस्थितत्वां तरंगता ज्ञातमथ मारूपसंख्या रसव्यवहरणापि दीने वा स्ला द्राप्याघ मंगति तन्त्रा हापघणीतिः प्रधानेति
प्रधान कार्यस्यांतरं गर्दपलवनायाहतनुतितिवेति स्वस्य भाष्यसंमततादिति भावः। तदाशयः भाष्याद्याशयः। तदनु सारेणाह इति। उक्तभाष्याद्यनुसारेणा नेयाधि ८८

कर्मत्वलोपदोषं वक्तुं समतेन रूपपादनप्रकारमाह स्वर्थः मरुफलितेव ध्रुव माणमपि स्पष्टत्वात् यत्तिकार्थ माहाप्रगर्भ्येति कर्मतेत्वति। भावमीविशिष्टगमयता ने विष
यत्पात्राभ्यां सम्भवा केनप्रधाना। तृशिक्रियानिरूपितस्य कर्तृत्वेति कर्मत्वस्य मत्वात् न याचनद्वारा कासिद्धिः नव्यप्रत्ययार्थप्राधान्यमते नव्यमाथमते स्वप्रथा तदापतिलत्वा
क्रियाविशेष्यकबोधवादिमतेपि मनीयधावनस्याविशिष्ट स्वरशीन कर्मत्वे विशेष्यस्यापि तिपदिकेत नत्तरूपासावधिविशेषण स्व मूलस्य कर्मत्वाप्रातिपदिकत्वाच्च त
तो द्वितीयापत्तिः तद्वत्स्थैवेति वाच्यं। विशिष्ट कर्मत्वस्थले अभेदेनान्वयविशेषणत्वरेव विशेष्यविभक्तिसंगीकारात् यथा करंभी प्रभुदाशरथोभ्नं कुर्विति अतस्वाहो रंग
धंत्पु हृष्यमानेय सोरो एशहास्वाना तद्दू प्रशरानु सेति मवस्थामिद्धिः। किं च मगस्य धावनविशेषणत्वे न तत्र युक्तस्यात् गगतक्रमस्य प्रथमापत्त्यापत्तिरिति। न वेतुतस्य
भावनविशेष्यता दशायां तेन तत्र युक्तस्यात् रंगमत्स्कारस्य प्रथमाद्यपत्तिस्तत्र कृशोभाशाद्विशेषणतात्युक्त रसा भाद्वो राम्नुतामभेत त्वाहात्स्य तथा चोक्तं तथ्यं
मुभा इति तदर्थेन चेत् धात्वर्थक्रियापार्दे प्रत्ययेत किमाना मिति वा सं कर्मणा यमभिप्रेतोति प्रवृत्तिक्रियापि इति क्रियापि हि क्रियया इ ति स्मिन्नेव तिकार्यक्रियामर्थनादिक्रि
यचेति भाष्ये उक्तत्वात् तथा च कर्तृ प्रत्ययमभिज्ञाहारतद्वार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयतद्वात्वर्थ तत्फलत्व पद्मयता घयातं दृलादीनां कर्मत्व
मेवं धावनस्यापि तद्वात्वर्थं यत्र धावनादेरेव फलं तत्र संख्या प्रधानानोधिकर्मत्वस्य व्यवलक्षणा तस्य कर्तृत्वं न स्यात्। कर्मत्वस्य चाकांक्षा वृत्ताविसंगतया भाष्यमि
सतु परं भवेत् टीकावृ णि मगस्य तु कर्मत्वे न तथा चान्वयमभावी व भक्तत्वे प्रद्वारीकृतस्यापार्थधात्वर्थ यो रंगं नाच पायोणता क्रियमोत्त आन्वेयत्तु तथा निपमः
उक्तभाष्यादिरीत्योक्तया स्फारिमकम्या रूपयमाह। हारगोऽनीति। विशेष्यविशेष्यणभावस्य साको श्रार्थसंबंधत्वात् यथा मृतसंगतेन हातिरंतेति। आदिनाम
पारमहः स्वर्थद्वारकत्वांगो कारो युक्त पृष्ठार्थ शृष्टयति भावः। पचिक्रियेति। तत्र त्राथे पर्वति भवनीत सेकवा सतिमानाभावः किं वेकरस्वरूपता भिन्नाश्रयकोवि
क्लिसतु कूलत्वं नियाना व्यापारतिपचतीत्यादौ च फलांशे नष्ट भेवनस्यापि तत्वात्स्वबुमानेवोक्तेन भवतो सत्यस्य क्रमयोगानुसृत तदाप्रयत्लंच

नृश्लो० देवदत्तायफूत्कारादिद्वारकमेवेतिवन्त्र। किन्तु सानुकूलव्यापारत्वं तात्पर्यतेनेनपचतत्तुक्तृत्वमानेनोबोधेपिफूत्कारादिकर्तृकत्वेनपचनस्यपचतीत्यनेनविधानाद्दृशाभ्रान्तिपिपा
रयिषायांभवतीतिप्रयोगस्यदुर्वारत्वात्। पचतीत्यनेनफूत्कारादिनिष्ठभावनायाःसर्वत्रापिधानेमानाभावाच्चाप्स्वनितेवेदंपूर्वादिसत्त्वेकालतहीयवाचायुक्तिः पचतिभवतीत्वं
यवामिभवतीतिपश्यतिभवतीतिश्रुतेःपचात्ययःकियाभवतीतिक्रियाःकर्मभवतीत्युत्तरंदरताभाष्यकृताएतेनापर्णकापिनिरस्ता। पश्यतिभवतीत्यस्यभविष्णतोपाकक्रियास
त्वार्थवादंगीकारात्स्वस्वरूपेणभवतीत्यर्थः। नचनत्रवारेकार्थनिरतयासामग्रीविपर्ययेन। तस्मात्स्मिमतत्वर्थत्वात्। म्रवोपिव्यक्तेजन्मत्वस्यत्वार्थवारवाधर्मनसत्वमता
भिव्यत्वापत्तेःस्यवहारापत्तिःस्मिमततापस्यायांतवनस्थापत्तिरीतिवाच्यं। अभिव्यक्तिमभिव्यक्तेस्तस्वातिरेकात्। नवोत्पत्तेरुत्पत्तिवत्। स्वाधिकमंजूषायांदृष्टव्यं। पश्य
ति। भवतीत्यक्रयमाणोक्तिसुप्राचमनुरोधेनातिरिक्तत्वेनतत्वनयन्नाह। स्पष्टंवेदमि। ननुयाश्वमेधेनयजेतस्तारावृर्थानञ्छूतस्यलाभेनोद्दश्यविधेयभावेनान्वया
द्भ्यश्वमेधाख्ययागकर्तव्यः सभूत्तह्यमानत्वगाकीतिवाधारुत्कासिद्धतभंगस्यतमाह। योश्चीत॥ दृश्येववाधदति। ताद्दतापिवेयधिकरण्यानिरासस्येकतावाकतस
म्पूर्णभवात्तत्तयावनतद्गत्यतिभावः नन्वेवंपचतिभवतीत्यादावपियत्वात्तेकापचिक्रियातत्कर्तृकाभैतीतवाधमभवात्पचतीभवतः पचतिभवतोत्यांशरूपापत्तिरितिचेन्न
।तत्रतथाबोधगपकस्यपदादेरभावात् किंवात्वार्थस्याथमभगात्पचतीत्यनेनेवत्वकालेवृत्तेप्राप्तमत्वावगत्यांभवतीत्यस्यानुपयोगात् अतएवनपाविष्णतिपश्यतिअभूदपाक्षीदित्या
दिप्रयोगात्॥ अतएववक्ष्यतीतिःपचादीनांमर्तात्वाज्ञान्मर्वाम्युरुषोत्सर्वाणिवचनान्यनुवर्तन्तेभवतिः पुनर्वर्तमानकालीनैवेकर्तृत्वेनैवेतिभाष्येततःप्रागुक्तंनैयायिकमतेनते
दूषणितभाष्यविरोधश्चस्पष्टएवेतिदिक्॥ तदाहसम्बन्धेति। उद्योतारीत्यर्थः ननुपरत्वज्जन्यप्रतीतिविशेष्यस्यप्रकारत्वस्यघात्वप्यनंगीकारात्अपदार्थत्वादित्यपुक्तमत
स्याह। तत्रेपदति। शब्दज्ञानादेवार्थवोधइतिमतेनेत्यर्थः एवेनअन्यगत्याहतिः संसर्गत्वस्यतद्व्यस्यापिस्वीकारादाह। प्रकारत्वविशेष्यत्वेति। नपाचमूलत्वात्रविषय एम०
त्वमात्रेणविवक्षेनतुविशेष्यत्वमितिभावः ननुतत्रपसापिधेहीत्युपाहारादेवयथावधूलेनत्रवीयपतमात्रेणविवक्षेनतुविशेष्यत्वमितिभावः ननुतत्रपक्षेपिधेहीत्यु

क्रियार्थविशेष्यत्वात्कथमुपसर्जनत्वेनान्वितत्वमत्रतत्रेनान्वयाभावान्नदोषः अतएवाह॥ क्रियत्वादिति। दृष्टापत्तिपरिहरति॥ हृतीयार्थत्वोत्वर्थः॥ नयेतितिरेतत्प्रधानतदर्थ
प्रयोगेत्यर्थः। नचगावंतिकेवप्रथमीतिवाच्यंतादृशवचनस्यपाणिनीयप्रत्यस्ये। भीवातस्मनस्वक्रियाविशेष्यकवोधानुभवानुमानम्। स्पष्टतया। भूवादिसत्त्वाद्दावर्तीहत
त्वमपिप्रागुक्तं अतएवपश्यमृगोधावतिकस्यसंदर्शनंमृगोधावतिकस्यस्याप्यारसंगच्छते। एतेनान्तरंगत्वात्प्रथमान्तस्यकर्मत्वेपीत्यपास्तं। अक्रियाप्रातिपदिकमेव
नमतिपरिकार्यमात्रत्वाभावात्। अतएवपावकंपश्येत्याद्देतीयादिसिद्धः नचवाक्यरूपस्यायमेतिदलोकेशेषुतद्भावस्यभाष्यस्य ष्टत्वात्। अयमेवदर्शयत्यर्थःनच
व्याहरेगौरवापधेहीत्यादावपितद्वा॥ पतिरत्नमाह। एकवाक्येति। परेकवाक्यतेपस्यर्थः एवमग्रेपि। अव्याहरेणीति। तामिसम्पाव्याहार्यायाधूवीत्यगल
मित्येवंकृत्स्नवाक्यभेदस्यर्थः। तपात्कृतंत्रगोकांतुकनकवाक्यभेदरतितोक्तरोपपत्तिभावः तेस्वेवतीति। मोरवस्येत्यर्थः ननुतास्यपूर्वावर्जननीविरोधारापावद्भः किं
चकुत्तस्यमुक्तिवचनविरोधाः तमाह। शक्तिति। तद्धात्वर्थाकस्वस्यैववात्तिकरूपेणास्यर्थः। प्रकारीति। प्रागुक्तभाष्यकृपेणास्यर्थः नसुनुमानिन्त्रीविशिष्टतरीयानि प्रयाः
किंचलकरत्वेनमत्स्यमुक्तामतमाह। अपाणिनिति। पाणिनाद्रीनांगोतमादीनांमित्यर्थः अतएवमहाभाष्येनोक्तं। म्भ्रष्टवेदमेनपाकं। एवंचेति। शब्दाधमसंगवेत्यर्थः तत्र
अपार्थीद्वदतः वेदोत्सवतथावत्थापप्रयोगविलयापत्तिरितिभावः। नचैनेयापिकाकितवंदयति। नेचेति। ईश्वरस्थलोकर्मत्वादिबाधजनकद्वितीयादिरहितवाक्ये
इत्यर्थः। विशिष्टेप्रीति। किन्तुस्वनुकूलभूतकालिकव्यापारानुकूलत्वातिविशिष्टेवदततयस्य धात्वर्थानुकूलवर्तमानकालिकव्यापारानुकूलत्वातिविशिष्टमुख्यस्यमवाक्या
र्थेत्यर्थः अभ्याहितत्वाद्वदत्तस्यपूर्वनिपातः आदिनापुष्पलक्ष्मणागोपंपायानकः पश्यप्रामिकत्वत्यादिसंग्रहः नद्दायःनद्वितीयायानि॥ विशिष्टस्यप्रातिपदिकत्वेनतदर्थ
स्यानाम्नार्थत्वादतस्तत्रेनामार्थविषयकत्वान्नद्विशेधोनत्वपिवोध्यां। वीलत्वेतिनीलत्वर्थः। नापृग्नेरिति। तस्याद्यविशिष्टस्याप्रातिपदिकत्वोपपत्तिद्वयवस्यमूर्तियोग्य
त्वेपच्यायपस्तापवसेव। अतएववाविशिष्टस्यकर्मत्वेनादायधीमदुरंगाफलकर्तमस्याविशेष्यवर्तीवशेषरोणस्योऽद्वितीयासत्त्विरितिभाष्यंसंगच्छते। एतेनवाक्या

लशे० र्थे स्वनी मार्थातिरेकत्वाभावेनीव म सार्थमद्वारीकृत्यापि भेदसंबंधेनान्वयासंभवात् सार्थकर्मत्वमारोपनया काभेदेन वा तीतिरुपाहा इति नैयायिकोक्तेश्चिंत्यत्वम् अथार
तः पुरुष पश्येत्यत्राप्येकवाक्यतया साधुतापत्तिः अस्तु वा वाक्यार्थ्यः । निरुक्तं तथापि गतः पुरुषः पश्येति प्रयोगे प्येकवाक्यतापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । निरुक्तिरिति निया
तापत्तेः नर्वतिरेता घाविशिष्टेस्वेतिरेतार्थश्रस च यए व वाक्यार्थस्य कर्मत्वमीकारात् प्रकृते दोष इति वाच्यं । पुरीमव स्कंदे स्याद्वा वायि विशिष्टस्य कर्मता दसाध्य पदेशग्राहितो मा
नापत्ते रितिमरोक्तमप्रमार्ता॥ सुबंतस्यैव प्राधान्येन तस्य तदतिरिक्त तस्यापृष्टत्वात् । गतः पुरुष पश्येत्यसाधुत्वस्य वारणाच्च । अत एव गतः पुरुषः पश्येत्यत्रापि न दोषः
नियातस्येष्टत्वाच्च अत एव पश्य मृगो धावतीत्यत्र स्वीकारः सफलः । तत्रैव तत्स्वीकारे मानाभावाच्चाद्वितीयेवाधिसाच्च पश्यत स्मरोस्मरो हि निर्वाहाभावाच्च । उक्तं भाष्ये विरोधा
पत्तेस्य पुरीमव स्कंदे साध्वसम्यामंत्रना तो धावन्च स्फुटमेत रनुपदमेवाग्रे हेतुमो भयोरसंबद्धलोच्चेतिरिक्ता । ननवेव मुत्रेत साधी नांकागति रेत स्यात् । इत्तेते साधीति । आर्थमिति
तत्वाद्वितीयास्याने प्रथमाविशेषणे तत्रैव पदे वे सर्वे दोषी घोपस्थितिरिति भावः । पश्यते लस्मरणे सारा वपि दर्पोमे वाति सति संभवे तस्मिन् भवेत्तु तत्र विशिष्टकर्तृकत्वान्यायाए
व कर्मत्वेन न दोषः । एवं रीत्या गतः पुरुष पश्येत्यादावपि ग्रामाणिक प्रयोगे तत्यांगीकारे दृष्टापत्तिरेवेत्यवधेयम् आहे । सर्वत्र यास्कादिपाणिनि आदिगोनमारी सर्व्यः
एतन्न वैयाकरणमतमनुपपन्नं नैयायिकैः । तथाहि अत्रेदं मम प्रतिभाति धावनानुकूलकृतिविशिष्ट मृगस्य दर्शने कर्मतासंबंधेनान्वयः मृगपदार्थीय तीयानुनवि
शिष्टस्य कर्मत्वेनान्वत त्वाप्यत्रामि भगत पत्रकर्तव्य मृगस्य कर्म तेतात्पर्यतव्रत इतरं तस्य साधुत्वात् । न च तथापि विशिष्ट मृगस्य नामार्थस्य धात्वर्थे दर्शने कथं भेदेना
न्वयः अन्यथा तंडुलः पचतीत्यादौ तंडुलो देवदत्तेन पाके न्वयापत्तेरिति वाच्यं केवलनामार्थस्य धात्वर्थे भेदेनान्वयानंगीकारात् वाक्यार्थस्य तत्र भेदेना
न्वये । अतः अत एव मुख्यामेतदिसादौ प्रमुमांतोपस्थापितनु भूत विशिष्टो सती नां भेदेनान्वयः । न चैवं एवं च तंडुलः पचतीत्यादौ न स्यात् सामान्यपदबोधः ला०
मुख्यः तंडुलः पचतीत्यादौ चाविशिष्टवाक्यार्थस्य तथा न्वयबोधेनिराबाध एवाविशेष्य । तामेवं भेदेन तंडुलपदजन्य तंडुलप्रकारक बोधे विभक्त्यार्थोपस्थितिप्रय

स्याहारादेस्वपया वाधललकारकत्वस्या: त्रापित्तामित्य ध्याहारे गतयोर्वाक्ययाालाम तत्राह पदेरिति अत्र धावति पश्यय चीत भवतीत्यादौ असंभवादिति एकवाक्यत्व
भंगापत्तेरिति भावः ध्यानविरोधाय प्याश्रुतामंगते गोहापि नेति नियमं वस्तीति । शब्दाध्याहारार्थी ध्याहारो मयस्त इत्यर्थः संसर्गत्वं संसर्गित्वमेवा तथा चापि मावधार
णात् त्यसमुच्चायकेन तु केवलिकत्वस्य समुच्चायक इति भावः । समर्थेत्यादि । तत्र हि समर्थोद्दितं कांत्र्यस्य तो भवतीत्यत्र क्रियाकारकयोरभिसंबंधस्यैव तीया
वाचिका भवतीति ॥ यत्तु तत्र केचित् पदेनोक्तं अत्राभिसंबंधपदेन शक्तिरेवोच्यते तेन तयोरभिसंबंधनिमित्तत्वादिति तन्न । गतः पुरुषइत्यत्रापि विशेषणं पुरुषो विशेष्यः
तयोरभिसंबंधस्य षष्ठ्या वाच्यत्वात् । तथा कर्मणि तस्याद्युसंबंधे षष्ठी । वदस्या अपि संबंधवाचकत्वस्येव मतेति । भाष्यस्य संबंधशब्दस्य लाक्षणिकत्वमानाभावा
च्च क्रियात्वसम्मूहः संबंधइत्तिनद्रभाष्यार्थः तथा चेत्यस्य मतेन्मतानिष्कर्षः कर्मत्वादि शक्तिमानाधिकरणविशेषणत्वेन तांतस्य संबंधो सिद्ध इति तया । विश
षणत्वं च शक्तिमंतं एवेति मापि तथा भूतत्वं पि कर्मदेरो कर्ता वदति कर्म कर्मभ्राद्यमामघटकरुपहंताशब्द तेन तत्र विशेष्यावि शेष
णभावकामचार इति ॥ एतेन मीमांसका युक्तमेव पचरतीत्यं नयनामी रीत्यामेवं त्वं ... भक्तिवाच्यं अत एव कें पंट
न तथा प्रारब्धात् ... कर्मत्वात् ... धर्म एव शक्ति धर्मो ... भाष्यात् ... पंचा इति
ततत्राहुचितस्य च के रत्नाकर ... अपि स्यस्त्रैतस्य समुच्चायकः । ... अत एव ...
स्यापिपष्ठ्यामि सुक्तं ... समुच्चायक ...
नतां ... तात्पर्यति । तत्रातक ...
नि भाव ... कर्मत्वा भावादेष

ल०श० पेपश्चमृगोधावतीत्यादावुक्तोयः प्रकारः प्रकारत्वसंसर्गेणान्यतरत्वप्रकारत्वेनेत्यर्थः तथाचेदमंतर्भूतद्रव्यसमानाधिकरणांशविषयकत्वं वाविशेषणविधेति नोक्तदोष
इतिभावः धावतीत्यादिसंमतेति। नैयायिकभाष्यकृतस्यापिहितनवैयाकरणमीमांसकसंमतत्वमित्यर्थः तत्तच्चानुपदमेवाग्रेस्फुटं। तावतापि यथाश्रुतेरदोषोक्तिस्तत्
तात्पर्यमाह। तदाहेति। पश्यमृगोधावतीत्यादावपि तथेत्यर्थः तथाचलुप्तोयंशमिति भावः दार्ष्टांतिके धात्वर्थस्यैकदेशसंमतेन विषयदृष्टांतेनतत्त्वेति स
र्वसंमतत्वस्यानयुक्तिततरदृष्टांतेमत्रकृतेसाधकः मूलांतर्गतिध्वनयितुं सिद्धांतमाह। वस्तुतइति। तत्रापिपचतीत्यादावपि। फलादिकमित्यादेरिति शाब्दः तु
त्रघटेत्यमाह। घटेति। तत्रहेतुमाह योग्येत्यनीति पृथक्कृत्वेन धर्मिताम्भावेनोभयत्रापीति। उक्तिसंभवेति। तथाचातादृशाकांक्षितया आहार्येज्ञानमात्र
तिनतदुक्तसंभवः पूर्वंतत्रतस्या सभवात्तुक्तिसंभवानितत्स्य यथितय्या। पिधानसभेदात्वस्याप्सन अतएवात्मभावादिसंवर्तत्रोक्तं। ननु पचतीत्यादौफलादेस्त
त्वेएवमानभावात्तत्कव्यवस्थोक्तिरयुक्ता तत्राह। मूलेरतएवेति। तदभिप्रेत्याचष्टे। फलस्येति। फलादेः कर्मत्वादिनैवत्यर्थः अतएवस्मेतिघटोमंतरसुत्तरत्र स्वयमुक्तृ
तिः एतेनोक्तरीत्यावस्थायोगीकाराद्वेतिकल्पविद्या व्याख्यानमपास्तं। मूलेरितोतिघटेमेनेतिस्वमीमांसकोभयत्रीत्यग्रेथअतः सामान्यप्रत्यवव्याचष्टे। तत्र स्मृति
। प्रत्ययविमतत्वं मंजूषायांस्पष्टं। आख्यातरीत्याह शोभनमितिआदिना सोविशेषमेनेत्यादिरपिपरस्य। ननु कुतत्वेस्वघटेपातत्वएतदृष्टांतेनतत्रैवतथार्थस्यप्रसंगात्साध्वंसना
नुपपत्तेतत्परिहारस्यतावतापिसंभवादतत्राह। तत्रेतिशोभनं पचतीत्यादावित्यर्थः अपिमीमांसकसमुच्चायकं। अन्वयस्य। उक्तरूपस्य। तस्यशोभनं पचतीत्यादेः
प एष्यमृगइत्यादौतुनैवमित्याह। पश्यमृगइत्यादौतिति। कासंमततत्पति। इदंचानुपदमेवमूलेस्फुटीभविष्यति। अतएवव्याचष्टे। पश्यमृगइत्यादेः ननुक्रियाप्र
धानुसारख्यातमितिसिद्धांताद्यवतिपन्नेसनयाद्वयोपाधिविशेषणसमर्पकत्वेनविशेषणांशमपेक्षाच्चसमुक्तमतत्राहान्वयेति। एतत्स्वयमेवस्पष्टं अस्याख्यातर
न्वयबोधकीलेतथा फलादादिप्रकारेणापिनेष्टसिद्धिः मूलेरत्नपिस्यादिति। तथाचप्रथमांततत्वेनाख्यातार्थकृतेरन्वयोद्दूषणपाद अस्मतसिद्धांतेतुआख्यात रा०म०

गांमिसाहत्नामगपदेतदनिमवदुक्तं संगच्छतेइतीरिकू। ननुद्रव्यादिरकर्तृतिभावनादेर्विशेषणतेनक्रियाप्राधान्यमितिभाष्यादिविरोधः तत्राह। क्रियाप्रधानमिति। आख्यातेति। उ
क्तलक्षणलक्षितत्वमित्यर्थः। धेर्यमेवेति। प्रधानमेवेतिभावः अतएवमत्राप्यारोपि कारणात् आदिभावनारिपव्याघाः संग्रहः न क्षतिः नैयायिकादिरीत्याविरोधः अतएवभागुरुक्तभाष्याद्यपि वा
धउक्तदौरसंगतिश्रेतिभावः उपपरिहतीपरंशाक्त। कुतसंभाष्यमतत्राह। भूवादीति। तत्स्वाह। पचादयइति। तत्रभूवादिकंकुतत्रमत्र आह। वार्तिकेशतृविधायकस्यापि
ति। लटः शतृशानचावितिसूत्रस्यमित्यर्थः। तस्मिन्सत्यापूर्वांहतोक्तसाधुत्वसमर्थप्रमवारणायाह। क्रियाविशेषेति। सुरीकर्मकाव्यस्कंदनादिरूपविशेषक्रियावि
शिष्टत्वास्यकर्मकक्रियारूपत्वमामक्रियावाचकत्वमित्यर्थः। अन्यथातोरएवानुपपत्तिरितितत्रैवस्फुटीभविष्यति। ननुसिद्धांतेआख्यातादिना कर्मीभाघटकफल
व्यापारसमतरस्यकर्तृत्वकर्मत्वकरणतायमततमस्सर्वत्रसत्तात्स्पतरप्रतिबंधकत्वेनशंकेवायुक्ताः नत्राहक्रियातरीतिभिन्नत्वदोषात्क्रियामिस्रूपितकर्तृत्वा
दिखोकोरैरत्वर्थः कारकशब्दस्यशक्तिमत्परत्वेपूर्वपक्षविरोधापतितत्वादितरस्पतस्वमर्वत्रसत्त्वेनात्राहकरणादीतिभिन्नपरेशेषपात्क्रियानिरूपितेत्यादि। तथाच
लिंगसंस्थाकरणादिशक्त्योगित्वमेवासत्त्वं। इदंचपंचमीकारकांतेस्फुटीभविष्यति। ननुवमपिकर्तृकर्मेतरकारकाचयस्यमनमत्वस्थिरादावस्त्येवातआह
। हरीपिति। आश्रिताभृत्केवत्मेनर्मान्तेत्यादिपरिग्रहः हेतुहेतुमदित्यनयोर्न प्रतीमनभावात्। हेतुत्वस्याकारकत्वादितिभावः। नदोषसीति। अन्वयस्वरूपताभंगापत्ति
रूपदोषानेत्यर्थः तथाख्यानफलमाह। सर्वाबूकेति। स्वर्गीयलक्षिति सागारिरूपफलांरेर्वीचकीयोधातुलदर्थव्यापारादिरकंप्रतीत्यर्थः। इदंचस्वरसमीमां
सकरीत्यातुसवाचकपदार्थप्रतीतिवाधं सर्वत्रापिभिन्नपरेशेषपातार्थप्रतिनान्वयितिभावः। कर्मत्वान्वयः कर्मत्वान्वयरसेत्यर्थः एवमग्रेपिचनकर्तृत्वान्वयस्यपु
चयः आदिनापचतेतैतुल्तरत्वादिपरिग्रहः तथाचसर्वत्रसत्त्वातस्यप्रतिबंधकत्वेनस्वाद्गापत्तावद्व्याकुलीभावापत्तिरितिभावः। ननुभागुरुभाष्यादिकर्मत्वस्य
सिद्धांतसर्वत्रसंगतत्वम्भाषाभीकारारारख्यातततयानभ्युपगमादित्यर्थः। कंकर्मत्वस्यप्रकारतयानभ्युपगमाद सयुक्तमतत्राह। कर्मत्वमेति। तथाचकर्मके

ल॰ त्रो॰ यत्नेनैव सिद्धत्वेनोक्ति स्वेनेनतत्रारुचिः स्वविता। एतेनमाख्यो क्ता व्याख्यानेनगावा मनुरा धीतिरुच्चरितं॥ सर्वकात्तद्रूपकविभक्तिसत्वे। सर्वेवेदस्य र्थं। ननु सर्वत्रान्यमुपगम
एवात्र र्थक तथा सति हर्षारपराणं स्वाप्यमत्वकल्पनापत्तेः अर्थातामस्व्यानवंधप्रसूर्यविशेष्यतारेयमिति चेन्नतावत्स्वापकत्वमत्र शायहा। आघेयेर्बाना। लिंग
मरव्यानन्वयित्वे सति कर्तृकर्मेतरकारकत्वेनकरणादिशक्तित्वेनाभित्रपरायात्तत्क्रियामन्वेत्येमममतत्वमिस्येवत्यर्थः। अत्रेदंबोध्यं। आघोभिसेयकतोक्ति
मलोक्तरीत्या वस्तुतो लक्षणद्वयमेवाकृत्नंनेवरोफलाभावात्दति॥ कारकविभक्तयेत्वपर्यं। अभिधानस्थले उक्तार्थानामिति मायहितो याधुर्भोक्तः स्पष्टत्व
नतदूपेस्यपंचकपस्त संरव्यान्यचतुष्कयस्वस्रावश्यकत्वस्योक्तत्वात्तत्रतस्याभिमुपपादयति गितराहिभिरिति। परिगणनच्चत्वक्ष्यपशेषस्तावश्यकत्वस्या
क्तत्वात्तत्रतस्याभिमुपपादयतिगितिराहिभिरिति। परिगणनत्वधाभिरं। उद्भतीति॥ उद्भतकर्मत्वादिशक्तिके। येत्यर्थः। उद्भूतकर्मणोक्तमानाद्दितीयास्य र्था
इफकिन ःअनभिहितस्येवत्याभिधानविषयप्रातिपदिकस्येद्वरतव्छक्तो द्वस्यभावस्येवबोधनात् उद्भूतत्वंचतिङाद्यधास्यत्वंदृष्टांते विशेषाभावप्रयुक्त
विशिष्टाभावः रार्ष्टीति केविशेषणाभावप्रयुक्तः सदतिपदे मेदेतिभावः उपपादितमधस्तात्सर्वमिदं। इतो पारेगिति। क्य मातु प्रातिपदिकार्थस्य तेनोक्त
तेपिमन्वयेकस्य तएवाभिहिते सम्यमेतिवार्तिकं संगछेत॥ षष्ठीतु न आशंचयात॥ अत एवाभिहितः सोर्थः तर्भतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति भाष्यं संगछते।
कर्माद्दीति। सकर्मकधातुसमभिव्याहारे इत्यादिः। नत्यादिरितीति उक्तार्थानामिति स्यायादनभिहिताधिकाराच्चेतिभावः। अभिधानादिरितीति। ओदनपाक
मत्वस्येतिभावः। मत्वेद्वितीयापत्तेरिति। अत्र धात्वन्क्रियानिमित्ताभिहितत्वमाश्रयत्वप्रथमास्यापत्तौ विभक्तिविभक्तित्वारंभेरान्वयानायत्रावच्छिहितत्वस्येवानायात्तिस्त
यावात्रोनयतएवप्रयोगः नवमभिहितइतिनिषेधः ज्ञापकेन पर्युदासत्वात् इति भावः। तत्रैवोक्तं वेत्याश्रित्य प्रमर्थः। यत्र प्रयोगप्रधानेचेतरेत्वाप्रधानेषु तिङ
कृः प्रधानशेषेनिसमनपुंसकलिंगा क्रियेयारतिवप्रानिदर्शनिदर्पकभावः संबंधाय र्थं। इत्यस्यैकत्वावच्छिन्नस्याविष्टत्वंप्रस्यार्थ अत एवोदनंपच्यतामाग

तेषु स्वादिपरसमभिव्याहारात्रयमांतनरत्वप्रत्तेरयपव्यादिधातुजन्योपस्थितिसमत्वरत्वका रणत्वकस्यमादिति। कोचित्तुपश्यमृगोधावतीत्यादिवाक्योत्तरं कर्मतोपस्थाप
कमितिपदमभ्याहृत्यसर्वत्रवाक्यार्थकर्मस्थले। अन्वयबोधः निपातान्यपातिरिक्तनामार्थयोरेवान्वयबोधस्याव्युत्पत्तेरतेनतिपातेनिपदरोपस्थापितकर्मत्वे मृगो
धावतीत्यपर्थस्य धावनकर्तृमृगादेरन्वयबोधेबाधकाभावात्॥ एवंनिपातातिरिक्तनामार्थस्येवधात्वर्थेसाक्षादन्वयबोधस्य व्युत्पत्तेर्नपाइतिपदोप
स्थापितकर्मत्वस्य धात्वर्थे दर्शनादेरभ्याक्षात्स्वयबोधस्यापि विरहाभावात्॥ नापि एतेषां रक्षितं गृहृन्तो साधनिपातीभूतनत्रर्थेनसह धात्वर्थान्वयबो
धस्यसर्वसंमततत्वेनतत्रतद्विशेषणस्यावश्यकत्वात्। घटोनवंदरवेसाधनुश धेनुनत्रतद्विशेषणावश्यकत्वमत्। कर्मताशेनामार्थस्य दृश्यते ये
वा च्यरितिसुखतोरतिपरसमभिव्याहारसंकोचस्याहुः। अन्येतुअमतुअभ्याहृतेतिपदेनेवतादृशवाक्यार्थोपस्थितेस्ताद्दृशवाक्यं च तात्पर्यग्राहकं इति
परोतरद्वितीयाश्चक्रकर्मत्वमर्थः तावतैवोधप्रतारार्थद्वारा धात्वर्थेनामार्थान्वयबोधसंभवादिसाहुः तदुभयमप्यसत्। वाक्यार्थकर्मस्थले इति पदमभ्याह
सान्वयबोधस्वीकारेहुतः पचतीत्यादावपि तत्पदमभ्याहृत्यान्वयबोधसंभवेन तदुक्तः पचतिभुक्त्वतेदुलः पचतीत्यादौ सर्वत्रानामार्थधात्वर्थयोः साक्षा
दन्वयबोधस्वीकारेनवानुपपत्तित्वात्। तस्मात्केवलनामार्थस्याभेदेन धात्वर्थे अन्वयाम्युपगमेनापिवाक्यार्थेनान्वये न दोषरसुक्त इति तं च युक्ता यत्तु विशिष्टस्यातिरि
रिक्तत्वाणमार्थस्यापि नामार्थतयातस्य धात्वर्थभेदेनान्वयस्यं मवान्नमायुक्तोत। तत्ताविशिष्टस्यातिरिक्तत्वापि विशिष्टकेवलप्रकारतयोर्भेदात्। यद्वा
दृशधातोरवधारणकर्तृमृगकर्मकदर्शनेलक्षणाविलक्षवाक्यं तात्पर्यमाहकं। तादृशस्य शक्तत्वधस्य लघुत्वात् प्रत्ययप्रमाणे। अथ यदृशधा
तादृर्मृगकर्तृकोत्कटधावनकर्मकदर्शनेलक्षणया मृगोधावतीतिवाक्यं तात्पर्यग्राहकमिति। युक्तं चैतत्। अन्यथा नानार्थमप्रतीतिर्जनकम्य ते सारो
व्याकरणनामप्रतिवाहात निरूक्त भावप्रत्ययस्थले तत्परत्वान्नहि द्वयोधः तस्मात्प्रथमांतार्थे मुख्यविशेष्यक बोधे गीकारे न कोपि दोष इत्युक्तं प्रायु

५२

त॰शे॰ र्थविशेष्यकबोध एवानुक्तः न पाक्षिकतरस्योपगमे चैत्रः पचतीत्यादौ चैत्रभावनयोः सर्वजनसिद्धस्योद्देश्यविधेयभावस्य भङ्गापत्तेः एवं चैत्रः पाकभावनावानित्येवमिति
संशयानुसारस्यानिर्वाहः एवं च कृतिमत्त्वयोः सहार्थं ब्रुवन्नेतयोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति व्युत्पत्तिभङ्गः किं च तन्मते क्रियाया भावनात्वादाश्रयस्याधेयतासंबन्धेन वाच्य
वाच्यः तथा च स भवति चैत्रो न पचतीत्यादावन्वयापत्तेः आधेयतासंबन्धस्य प्रत्ययनियामकतया भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। अपि च चैत्रः पचतीत्यादौ पाकत्वावच्छे
दनेन चैत्राश्रयकत्वस्य बाधेन पाकत्वसामानाधिकरण्येन चैत्रस्यैव बाधः न पाचनिमित्तस्यापि चैत्रो न पचतीति स्यात् तत्सामानाधिकरण्येन तदभावसत्त्वात्
मवमृत्तसमभिव्याहारे पाकत्वावच्छेदेन बोधाभ्युपगमस्तदसत्त्वाभ्यां प्रकारेण तदभावसत्त्वात्। न च तत्समभिव्याहारे पाकत्वावच्छेदेन बोधाभ्युपगमस्तत्र स
त्वाभ्यां प्रकारे तदाश्रयस्यासंभवात् इति। तदपास्तं मुनिविरोधिनत्वस्यायुक्तत्वात् केवलत्वनिवेशः स्वतः स्यकारणत्वकल्पने गौरवाच्च॥ अथवा पाचस्यैव
नामत्वे न निपाते तरत्वविशेषणस्य फलाभावाच्च। इतिपदेन शङ्कितो न्यायबाधितत्वाच्च। इतोऽस्त्यर्थकत्वे मानाभावाच्च। लक्षणां विनेवानन्वितदाश्रयणस्य दु
ष्टत्वाच्च। नामार्थमीमांसारोऽन्यारोस्याभिव्याहाराच्चानिरूढकस्मात् धात्वभिधेयोद्देश्यविधेयभावानुपपत्तिरूपदोषस्याग्रे स्पष्टत्वाच्च विशेषरूपेणाश्रयस्य
परं तत्प्रतिपादनेन तात्पर्यैव शास्त्रदृष्टयपन्नेश्च। तुल्यवित्तिवेद्यतया संशयस्य निरासाच्च। भावप्रयासस्यानुरोधेनस्तम्भेतः संकोचकल्पनाच्च। कृत्यानियामक
स्याप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाङ्गीकाराच्च। तादृशविशेषसंबन्धस्यापि तत्र स्वीकाराच्च। तत्समभिव्याहारे व्युत्पत्तरकल्पनाच्च। अत एवाग्रेतस्मात्स
यप्रातार्थस्यैवमुख्यविशेष्यत्वमुपसंहृत्य वस्तुतस्तु नैयायिकमते सर्वत्र प्रथमान्तार्थविशेष्यक एव बोध इति न नियमः केऽप्यभियुक्तैस्तथालिख्यनादरेण
वीहाच्च किं तु यथार्हं भवं तत्र विशेष्यकः अत एव पचतीत्यादौ प्रथमान्तपदासमभिव्याहारे भावनाविशेष्यकः भावाख्यातस्थले क्रियाविशेष्यक एव बोध इति
यायिकानां लीलावतीप्रकाशे विवरणे दीधितिकृता उक्तः एवं नकलनं सम्यगेतद्विसरोऽकलं तन्मतसरणिं वलयन् अनुष्ठानतु विभित्ता भावनेर्तत्सारिर्वावोधारणेकर राम॰
८

५३

मतेऽविवक्षितेनत्वाद्राद्वितीयाक्रमेशावेरोकनिष्ठत्वाभावात शीघ्ररितस्यास्तीति शयः न तत्प्रयोग इति। अत एव क्वचिद्गुणाश्रयत्वाभावादाह। गुणेति। अप्रधानक्रि
याविवक्षितत्वस्यार्थः एवं मुख्यायाः प्रधानक्रियायास्तत्त्वस्य क्रियायामसत्त्वेऽस्याः स्तरणानुरोधाद्भङ्गोऽति न न्यायाद्। प्रधानक्रियानिरूपितो शक्तिमति। उत्तरस्यात्र रूपस्यैव प
र्ययीरहरीति। अनेन प्रयोगेति तथा च सर्वेन तात्पर्यप्रकाशकत्वेन तत्र स्वैव पर्यवसितिमाक्रमाप्रधानविवक्षितेति। प्रधानक्रियानिरूपितेत्यर्थः प्रत्ययेनैतस्य
न स्यात् इति। प्रत्ययेन त्वर्थः। यद्यपि तद्वान्वयी। तुल्यवित्तिवेद्यत्ववलत्वमर्थवृत्तमुद्देश्यप्रस्फुटत्वादुपस्थाविधेयार्थमाह। गुणेति। तेऽस्यादि निर्णय
तत्वं सततमस्यार्थः अप्रधानक्रियानिरूपिताशक्तिस्तत्त्वस्यैव नानुरोधस्यार्थः तमेवार्थमाह। तुल्यमायादिति। इति वाच्यमिति पाठः एतत्सर्वफलमाह।
तएवेति। द्वितीयार्थो भोक्तारेवेत्यर्थः प्रमीयस्यां भावनेतिप्रकारः अभिवृक्तरणस्य न।। आदि नाशयेनस्या तेऽस्यादि संग्रहः अत एव एकाक्षेपिति रामभि
धानाभिमतभावः एतेन पक्वपाकेऽभिमांसा शक्तिरुपमामा रेखा भ्रतःसाराव कत्स्यात्व शक्त्रेरर्थाधिकमेदर्शितेपम्य मङ्गीकुर्वन् भ्राम्यकारकृतरूपकत्तः। निरू
पितम्य। अधिकरणत्वस्यस्याभ्युपगमः मामास्वत्र वस्तुगास्ति स्यादि उक्तमतमेव समर्थयति। तथाहि। पक्तौ मुक्त एतदस्यारोऽवधिति। आदिना पक्तार
पारम्पर्यात् उक्ताः भुक्तेत्यस्यादिदर्शयदनपुनरपरीति। नोनितान्वयेवा घटेनैव साक्षी स्यात्॥ किंचैकत्र विशेषणतानान्वितस्यापरत्र विशेषणत्वेनान्वयो
दुर्वेद्यः अपि वा स्वरतिमयभेनस्यकर्मतासंमङ्गेणाभावे सत्येः चेमाः सत्स्यनः नामार्थप्रकारकधात्वर्थविशेष्यकबोधे भेदसंबन्धेनैव भक्तिसमोपस्थितः का
रणताया मवंतंत्रीमत्त्वात्कर्मणाहोतीयेवत्यादिना साधुत्वबोधनाद्वा द्वितीयार्थान्तरस्य तु भुक्तेरोति क्रियाद्वितीयैव स्यादिना साधुत्वबोधनाद्वा द्वितीयार्थान्तरस्य तुभुक्ते

Dr. BHAU DAJI
MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीस्मारकपुस्तकालय

नञ्स्वरासिद्धत्वे नञ्तत्पुरुषे नेरिति भाष्योक्तेरप्युक्तत्वाद्दोषाभावात्तत्त्वादिति। अत एव पारस्करेत्यादौ सूत्रे सुपुष्पस्तत्सभाष्यवार्त्तिकाभ्यां एते सुदरत्वादिरेतस्मादिस्तु
तमूलप्रत्ययमर्चितं शेरस्त्वत्र शास्त्रादि समस्यन्ती क्रतंदतप्रसेरुवाक्यपरिभाषापानवानापत्तेः अमहत्त्वस्य प्रवर्तामीतसेवानुस्वरूपकत्वाछेतापारोर्द् तत्वापन्नेश्च
उत्तरेरतदनुक्रमेण स्वाद्या नहिभवन्मेते एते कृत्तत्रत्यसमसुक्तपरिभाषा विरोधात्। यदिरनुमामोक्त रीतिर्विभाष्यते पि भावता नाम अत्रेनावतानं पदविरोधः
मुखारिहरइति स्वरनवकरकर्मपास्तं। अतिसन्ने सेवा त्रैधिनापद्यर्णाविशेषत्वे स्वभावादितिदिक्। इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः॥ ॥ अथ नपुंसकलिङ्गा स्वमोर्नपुंसकादिति। एतदादेशानुसारतो
मिलत्यविरत्वमिति स्यादत एव डुचित्वेनेति भाष्यः। आरिनाशो मार्गहत्वं एतेनैव विश्लिष्टमिति। विशेषविहितत्वात्। एतत् प्रहत्वावयिन्तं तंगता स्नातदर्वमह
तौ तैः स्वविशेषाभावादेवमुक्तं। इति भावः इति। अनादेशान्नपुंसकैकवचने एनादेशनिवर्त्यमिति वर्त्तिकानुकारिभक्तिया मंयस्यनपुंसकैकवचनमात्र
द्वितीयार्थोः संनरस्यन्यस्यपादादिति भाष्यात्तयोःप्रकाशकत्वात्सविभावः अकारोपपूर्वपक्षस्थितान्तपामूले स्याद्। वस्तुतः त्विति। नवपर्तेनस्य
दायत्तेनतत्रैतवरांशे लस्य लस्यमिति भाष्ये नात्वरूलेपमिति वाच्यं अयवादत्वादत्रसर्वपदस्वात्सापेक्षते नवहिरंगतया। नरांतताचेमरादेशस्येवमाक
प्रवृत्तेः। अत एवमत्रैव अविद्यमन्याक्वारणामस्थेन क्तस्वाधात्र धानातिदेशमेपध स्यनलुमतेस्येववाधेन तत्तस्येतिलो वेलुकापिमहन्नि सी
कृत्स्वभाविकस्या स्यानभाष्यात्संमत्त्। अनादेशवत्तमानयोरिदमेव दोषिस्यथैसमतेनैव सर्जनो। ज्ञानिः अयमक्तेतिस्या पक्षसं तायाने तिमानोक्तेस्तो
गर्भ ध्रुवनयन्याहरन्चेति। तानदोपधोरविशेषाद हेनरति। एतेनत्रहत्त्वान्तकारेऽत्रासहामध्ये नेऽस्मिगंयाविरुद्धमितिपिरोक्तमपास्तं। उपसर्जनेनो ए
तेदति क्रांतसंतकारो न्वारणामध्ये नेस्मिन्संयाविरुद्धमितिमंदोक्तमपास्तं। उपसर्जनेनो। एतरतिक्तांतकुलममेवनरिसाधे। भाष्येन तथा पर्यालाभायेह
तत्रमाह एतदोधीति। अपिरलं वदेनस्यापित्यमनुचापका साहवेयणेति। अतेरारानुपसर्जनेनादिवसंभवादिति भाकापदूएकोहेतुरयं अस्यसाप

१

तिः साहचर्य्यहेतुः। तद्धर्मितार्थ्यमिति। तस्य लुकालुग्भत्वेन तद्धाधलाप्रास्यात्मूलोक्तरीत्या एतद्दोषशवारितार्थ्यमित्यर्थः। द्वितीयायामिति। तस्य सूत्रे ऽस्यपाठादितिभावः। पूर्वमेव
तिभावः। पूर्वमेवेति। आर्धधातुकेइतिवत् द्वितीयायोगे भवतिविषयसप्तमीतिभावः। उक्तार्थे स्यान्नेत्स्वरनायपक्षस्तु हृपोबलिरिति न्यायेन तत्रता दृशमं मतिमाह। एतत्सर्वमिति। आरि
यदन्यायत्वेन स्फुटीभविष्यति। एकदेश्युक्तेति। यदि गर्भवाक्ये पूर्वपक्षस्तु किं तस्मै वोधिता तां अथवा तस्यैकदेशी। न जानातीति भावः। तद्दूषयति। स्वमोर्नपुंसकादिति लुग्विषये स
र्थः। वहिरंगेति। बहिरंगं द्वितीयाश्रितेति समासप्रयुक्तस्यपोधात्वितिलुग्विषयनलुम्भेतिबोधे इत्यर्थः। अत्रापि सामासिकलुक्त्वपि। साम र्थ्यादेवेतिस्पष्टार्थं पुनरुक्तं। परिभाष
ऽप्रवृत्तेरिति। परिभाषाप्रवृत्तया वा इत्यर्थः। अतरंगानपीति माया दिति। द्वितीयेति सूत्रे गतिभव अतएवाह। एतस्येति। प्रकृतात् द्वितीयेति सूत्रस्य र्थः। लुक्का प्यस्तीति भावः
तेरश्च भाष्याशयः एवमेकदेश्युक्तमपि मूलेन दृष्यमिदं तमाह। एवामिति। अनादिश्यविषये इमतदोः भिन्नादिभिः सह कृत द्वितीयाश्रितेति समासे जाते पूर्वोक्त न्यायमित्य
र्थ अप्रमाणमिति। पयेन क्रियंतरेणान्ववायः कथमेवमपि यादिल्लाद्युक्तेर्गभिर्दूषयेव मेत्तश्रितको नीम अतिस्वात् श्रित करति प्रामोनीति पूर्वोक्तं शकायामिसच्चेः यथातनो नमिधाने
तथा प्रकृतं मानाभावेविति। तच्च भाष्यवार्त्तिकादिस्वामाराणसाहचर्य्यगीकारणविषयसंमंध्यगीकारपि अत्र प्रमकाभावात् न हृत्यस्यानामप्रयुक्तादिति भावः। एषुगिति
। अमथाकरीसाश्रोऽनादिरूपाभिश्रापतिः अतएव भाष्येनपुंसकेक वचने एत हृत्व क्रु इमात्र यमसाक्षये तरित्युक्तं अत्र नपुंसके क वचने इत्युक्तो अन्यत्र एनावा
यइतिमष्टमे वोक्तं वार्तिककृतामिदं तेन॥ एवं चासेनमितिसिध्यर्थमेनायिकार्थ्यः उक्तमर्भिकेनविधीयमान आदेशः ऽक्लीवनिष्ठसंख्यासमर्पकेषु वस्मान्नतु स
। मासविभक्तेः एतत्सुगोणत्वेपि भवतिस्वरूपमात्र आश्रयतादितिमकाशः संगतएव। एवंच भाष्यकृता एतस्य प्रत्याख्यातत्वात् यमसुक्तः इतिमूलानुयायि रलाक्ष
एतं तथा इत्युक्तं वसर्वथा अयुक्तमेवेति रिक्तं। आहुरिति। भाष्यानुयायिन इत्यर्थः। ननु अच इत्यस्य फलं कृत्वा कथं तथा ऽपिला भो ऽतआह। नपुंसकेति।
विशेषणत्वं। तदपीत्यर्थः वैयर्थ्यमाहाप्य चेति। तत्फलाभाव महेशस्याप्यभावेन स्थस्यतावतैव लाभे नकिमावस्यात आह। स्वत्वादिति। तत्फलं तुत्कृंरानी स्यादिति द्विः   राम॰

काष्ठतस्मीति। द्विरूपोदितिसूत्रभाष्योक्तोयं प्रयोगः। ऊर्गीति। रेफेयलत्वतातेरभावादितिभावः। एतेनैतस्यार्थमाह। पुंसेरिति। क्लीबेनो ऽन्यत्र प्रयोगमलभत्स्वनायाहनपुं
सकइति। तुम्ब्रविषयत्वेः न च्छायितत्त्वत्वादाह। नुमिति। यदंशे फलभेदस्तत्रैव। नमिधानमिति भावः। फलभेदेति। वार्तिकमेतद्वत्प्रशङ्के एवनुम्प्रतिषेधो नादीर्घोभा
व्यमतेतु तत्रापीति फलभेदइत्यर्थः आकोरस्य महद्दृष्टा घर्य्यक्षते नाल्लवत्स्वक त्वभ्रमनिवारणायाह। टी धीति पाष्य ध्वनितं कैयटस्पष्टमित्यर्थः संकलनयेत
स्यस्तमानुषत्यादकत्ते वाधिकामाह तदिति। एतत्कार्यमित्यर्थः। मूलेहेतोरभावादाह। पूर्वेति। समानामिति। समस्तार्थकानामित्यर्थः आगच्छाहमिति। भगव
र्निवर्णस्य विसर्गस्य चहिक्तादित्यर्थः एवं मन्त्राम्वर्णेर्णस्यपमयोश्चद्वावादिति मूलमम्बोवोध्यः। विसर्गेति। ऽविसर्गस्येत्यर्थः अकारोपरिपाठेन तत्प्रा
प्यमानत्वात्। तथा चाष्टवत्वारिंशत्पातिस्युरिति भावः। आस्यत्समाम्नायिकस्य इतिवत्तुरीशसूत्रं परंतं घेवनतुकल्पितपाटेघिसर्थ अवोरस्य देशमात्र
त्र मार इति। मस्त तातेति। जातिम भ्रमेरो ऽपि मा यमिदं। नकारेमलत्वतातेरभावादितिभावः। तानि मनुष्का नात्तु तस्माकोसा उपपत्तिमांच मूलप्रयुक्तमन्त्र
हुम्।निम्मेति। अष्टपवाप्यतएवाहुरिति निपमेइत्यर्थः हलनुक्तेराह शास्त्वेति। रीतिहलं तान्तपुंसकलिंगात् तरहविंसस्ये सनबोधे हर्णां हस्तिचरः। विहितस्य
। अमः एवमग्ने पिच्छामर रितिले रिति नत्र नानुवर्तते अतिप्रसंगस्तमत्रवारितरति भावः तस्य। तद्विहितामः। ततेन्मय्यपत्ते। अवरत्नेपिदतेवेस्या टीतिपाठः गु
णत्वमाप्यकृत्स्नेति न्याये नप्रधानतादेशा वांधीनमाप्यदत्याशयेनाह। शुणोति। स्वरादीनिति। पुनर्वर्णपमिति वोध्यं। लक्ष्यविसंवादादित्यस्यार्थस्य
वधितुमाय दासमाह। शरीति। र दमृफ सुपानतरिसाम थात्स्वरितस्वरितम याधिवोध्य न तेथंवास्येआह। सत्रारिति। एतेनस्वरादेः श्रीधकें। नोदात्तत्वं ह
तानुक्रमयुक्तं। न धीप्रस्याममन्त्वदप्योरलक्ष्यवर्तिना धायितेकवितत्र। अथक्व सामसंलेपदरसाराविति दत्तस्यापि तस्य पाठात् तस्मादेषणाभिकमतेतादात

तं तस्य तदिष्टमिति खंडनकृदुक्तमपास्तं तस्य मूलछन्नात्पर्यविषयत्वेऽपि वाभावात्। सर्वथा संभव धारणमिति न्यायेन ग्रन्तो दाताए वेति। बाधो दरणस्यापुक्तत्वाच्च। ननु तए
दृष्टांतवंतो दाता इति इत्युक्तमप्ययुक्तं। शौनेश्वियंतो ग्रीद्रवः पृथक्त्रायत्र प्रयोगत्त्वे त्रिपोदाघुदान्नत्व प्रयोगसिद्धत्वात्। एवं तु भाष्यः सामान्याद्वर्विं शति रंतो दान्तादृ
सपिनृहक्तमपयुक्तं रिगविन्नमः क्र एवेति दृष्या। स्वं तु भाष्यः सामान्याद्विंशतिरंतो दाताश्त्सपिन दुक्तमप्युक्तं रिवाविन्नमः क्र एवं निदृष्या। स्तजनपर्यायैः नक्तं
दशोक्तं कुरु विद्विंसुरिस्मादाद्युदात्तप्रयोगात्। शास्त्राभावादिति। तन्निपातन्मेमान्नाभावादितिभावः। एतेन प्रान्तदाघुदात्तदीनिममादेव क्रमपास्तं। प्रातारत्त्वमा
न रश्विप्रातीरं दूं हगपहे दस्मादावंतो दात्तप्रयोगाच्च। सिद्धांतादितीति। तथाच कर्त्रर्थकमार्ववधातुकप रत्नाभावाद्वयोमात्रिदिति भावः। ननु यद्येवगापन्निर तत्रा
ह। मत्प्रयेनेति। एतेनचकाशस्वंडकमूलमयुक्तं तत्रसूत्रो लेखेन याकिन तेन संयेनशर्विनिन दाशयातस्य स्य वपरं शवनुक्रमेनतान्चेति। एवं स्वन्रु दुक्तमपास्तं
। प्रकृते गुणाभावे नलापवाद्याहुलं केन यगभावस्मिषेधोविसेन शफकारणेफली भावात् अत एवपि वद्येदीतप्रतीकमपाशयपकतस्य बहुलं छंदसीतिनुगिति
हरणे फलीभावात् अत एवमिव ध्येदीति प्रतीकमपाशयपक्तस्य बहुल इत्येव यर्थाभावेन तदर्थीलाभादाह। मेनप्पामिति। विशेषणात् विशेषीकरणात्
। ननु वर्णग्रहणेन दम्भृत्तिर्मूलाभिमतत्वेनाच्च ग्रहसे दं मूलमयुक्तमतन्याह। स्वं विदिति। श्लो सूत्रस्य भाष्यादि प्रामाण्यात् एवं चेदमूलं एतक्तमेवेति भावः। ननु
वर्मापि मूलोत्तरासंगति रेवातत्र्याह। तेत्रेति। वर्णग्रहणे तस्मोदृत्तानुपदेशग्रहणात्तापकमितिपदुक्तं मूलेतत्सादिभाषायाः सामामतो। निसत्वमात्रज्ञापकमिस
र्थः। मा ग्रप देनोक्तार्थज्ञापकत्वमाह्वति। लक्ष्यानुरोधेनोभयत्र व्यवस्था। एवं च मूलस्य हर्वपरविरोधोनेति भावः। एतेन ननु वर्णग्रहणतद्वहृत्वेदमयुक्तमित्स दवेना दृसं
निपातनीतिमामोक्तव्याख्या नम पास्तं सिद्धांतरीत्यैवपानतेनोविसात्। ननु भूतमिप्रत भूतशदृ: स्थिर्या स्कीव तंतदाह। भूतेति। सूतना या: भावः पोनमंतहृत्ति

घमेः तथा वसामासेन सुस्कमिति स्त्रीवर्त्तदाह। निसीमा। तत्रा भूतंशद्वा विकारामानदयोरेकस्मिन्नाशये मा। हालस्परीत। मूले आदि नत्राल्याणाभिद्दीरेरित्ता
दिसंग्रहं ॥ इत्यस्याश्रि ॥ आपि शस्तित्रा प्रोक्तमधीते आपिशलात्रा ल्ल णीति तु ततन्मा वस्थेसोक्तारणः रित्यपाभवतीनात्। अभेत्रानुलुप्तः अणो: कोर द्गीत
आरव्याते नवर्णा आपे प्रत्ययलुक्सरणाभावः अभेत्रर्थेगतस्वी तमारामत्त्ररणानिमित्तकस्तु दीपत्र। स्त्रियामित्य स्य गृत्यमारण विशेषणत्वात्तदरणएतद्व्यो
तो। वर्णेन्यात। अत एवकाश क्रत्स्निनाशो तामीमांसां काशकृत्स्नी मधीते काशकृत्स्नाद्वात्रणी सत्रापि नडीघु प्रोत्त्कार्थगतस्त्रीत्वमादायनुपुनर्नेडीप्लु
प्लेल स्तरणास्पेति मापात्। एवं दरमपिभ नततत्त्वावर्स। नदैतद्दूरि विधायाह। बहिति। लिंगप्य शहीनिष्ठत्वमपीसाशयेनाह। मादसेति। अमव्यापृतिदेश
उक्तिः एवं च। तद्या वर्त्तस्यत दंतविधिविना नुपपत्तेश्च। मूलक्तानत्र दंतविधेः स्यन्नमुक्तत्वात्तस्य दृष्टांतमत्र माह। भर्तृति। वच्चंतानादिस्यर्थ वदनायदं
तादिस्यर्थ अन्यथा तत्रापि तदंतविधि नेस्यात्। एकस्या धान्यात दधिकारण्वारिवृपामितिदीप्रकृतिविशेषणमेवास्तां कंवलावेतस्यत्। अत एव धीरान्
मतिक्रांता निर्धीवर्णसादिसिद्ध। अनुपपन्नेनादि तिवसप्रमर्था दत्पमाणविशेषणमेव। नचैवकेवलान्नस्यात् अप दे शिवदूवोः आतिपदिकेमेति निषेधा
दितिवाच्यां तस्य सूत्रेपातो नाधादिशहं विषये कलस्यापि इंगिततत्त्वेनात्राश्रमेलस्यचीतवान्केनसिं गांदञ्चैतिभावः एतेन पंचाजीन्न्व नदंतविधे र्निपे धाप्पं क
पेरावि तस्यांशो क्रोकरैलापकाम्पान्तविधिरिति तदंतविधेरनिस्पतलापेत्नेनिषधयो रसापिरितिमं देरोक्तमपास्तं। तदंतविधेः कारयोः हापवैनतदीनुसस्य ता
भ्यांज्ञापयितुम प्रकृत्वात्। तथापिगृहीतग्याममं वहलस्य तदेवस्पृत्वाच्च। अत एव नसंज्ञाया देन रूदिग्रहणेदेवा स्तत्रव्यापूल ज्ञास वध्छिन्न मत्वात
रूढ़गेसोप सगीत्वस्य योग्यतो व्याघ्रादि। नमावक शह सिद्धिरिति भाव:। दर्शितं। तदर्थमनु त्रयीप लेतषा मपित्ताति शह त्वमवेति शकेषीति। ननु ए।

णयोगया लक्षणया गोणीति सिद्धांतात्कथमत्र तत्त्वमत आह। लक्षणिकेति। अभिमानपदस्य विनाभरूपं अनपत्यमिष्टं तमाह। स इत्येति। एवं वा गोणतेन ऊन्यथासम्भ
त्रिरिति भावः गोणत्वं अभ्युपेत्यापि तत्र प्रकृतिमाह। गोणेति। चो विषयपरोऽत्र संयोगः सप्तवेदमोहत्रेकेषांवे।। एवं चात्र तेषां मूलं लभ्यते: केषांचिन्मूलं चिंत्यमेव किंचतत्र
ते। तादृश्य पुंयोगे ङीषित्यत्र जीत्यादिस्मात् तत्र सिद्धांतेऽपि येन प्राप्त्यसामर्थ्यं निमित्तमिति लक्षणा शेष्ठ बाधेन गणपाठस्य वारिता येन पुंयोगे ङीषुत्पद्यत एवेति
वाच्यं वा ध्यमामापविनयागणपाठस्य सर्वथा वैकल्यसीकारात् अत्र वनातिग्रहणमेवामानं।। अत एव तन्मायम्या ज्ञमहे: श्रुतिः परकार्यविषयत्वेवान्यथामु
ख्यारोपितार्थयोहत्करीत्याक्षेपेणहा पूर्ङीयोः समानता नर्थक्यमवतद्वारि निधायाहात एवेति।। उक्तहेतुद्वयादेवेत्यर्थः इतिस्यर्थे। तत्रापि। एवेन ङीषो बाहु
ल्ये। आवश्यकमिति। विधाविस्यर्थे: तत्फलं तु पुंयोगे ङीषिति। नविशिष्टस्यापादनेतत्त्वं ... परकार्यविषयत्वे मानाभावात्फलाभावाच्चविसोढव्य इत्यलं इतिमंदोक्त
मपास्तं। उक्तेति। उपलक्षणीयकन्यायामानुत्पन्नानिधाभीत्वज्ञानाविसर्थः ब्राह्मणादुत्पन्नकन्यायामाभीरो नाम जातिसंबंधेन शूद्रत्वमपि तत्रास्तीत्यत आह तत ए
वेति। उभयत्राहिसावेव। शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वसजाः स्मृता इति स्मृतेः। अपध्वंसः शूद्राविवाह। न तु शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वसजाः
स्मृता इति स्मृतेः।। अपध्वंसः शूद्राविवाह: न तु शूद्रा इतीति। अत एव तत्कर्मणि न तेषामधिकारः तद्धनं तद्धनग्रयुक्तान्यैषि तं चेति स्मृतेद्दृष्टमाने
तदिति। अमहत्पूर्वग्रहणमित्यर्थः। समासान्तांगतरंगत्वात् यावत्संतेति तत्र स्मानिवारणसंभवाच्चेति भावः। वृत्तीति धर्मेत्यर्थः। समासान्तांगतरंगत्वाद्यावत्स
र्वैर्निष्पन्नस्यनिगारणसंभवाच्चेतिभावः। वृत्तीति धर्मेत्यर्थः शूद्रजातावच्छिन्नशूद्रस्य मानधर्मवत्त्वेनारोपमूलभूते न शूद्रत्वजातिमारोप्यतत्र शूद्रशब्दप्रयोग
इत्यर्थः। इभीत्येमहाशूद्रीशब्दे महाशूद्रशब्दः पंकजादिवद्योगरूढो न तु डित्थादिवदिति शूद्रशब्दो यमर्थं बोधनेवेतीति शेषः। एवेतीत्यस्यावश्यकमिति शेषः एम०

मत्वेवेवादिरितात्येतत्समाप्येकत्वापकत्वासंगतिं तत आह सर्वग्रहणमित्यत्रशेषः। अत एवात्र तुलोमसंकराणां मातृजातिवृत्तित्वादेव। स्मृतिपुतेयेवोक्ते: अत एव सधर्माण इति
प्रागुक्तस्मृतिविरोधोपि न। आरोपितशूद्रत्ववत्त्वत्र न तु वास्तवमितिबोधयितुं तयोक्तं न तु समं शूद्रास्सुक्तमिति तदाशयात्। समासान्ताश्रितत्वाद्युक्तहेतुद्वये न निषेधे ज्ञा
निग्रहणमर्थमितिद्वारद्योतितमपाकुर्वन्नाह। तत्रेति। निषेध इत्यर्थः। पूर्वं जातिमात्रेतिकुक्षयरीनामंशरिश्वतिववन प्रसारवानशतात्लो त्वरहितम्शूद्रत्वमात्रविवक्षये
त्यर्थः। तदानात्संतरीतवृत्तिपरत्वे तात्पर्यादिति भावः। शूद्रस्य हैत्येति। महच्छद्रस्येतिभावः। विवक्षायामिति। महतीशूद्रेत्यर्थ इति भावः इत्यंते तु महाशूद्रेति
रविवक्षनस्मात् नैर्मनिषेधात्किंतु अनुपसर्जनाधिकारेणाप्राधान्ये नत्तरं तद्विधिसत्त्वा ज्ञातिरिति ङीष्स्यात्। अतस्तत्र तत्संबंधस्यावश्यकः। तयामतितु
न निषेध इति ङीष्स्याज्जातिवाचकत्वात् टापु तु भवत्येव शूद्रशब्दजातिवाचकत्वस्य स्त्रीत्वेष्युद्देशार्थं समभवत्तत्त्वस्यापिसत्त्वात्। याहि महती शूद्रा महाशूद्र
मेव सा भवतीति भाष्यस्यापि पाहि महत्वगुणविशिष्टा शूद्रजातिस्त्वांवाधनीयांपा ज्ञातिमात्रविवक्षाविवक्षायामनुत्पन्नेः एवंसमासे ततः स्त्रीत्वविवक्षायां महा
शूद्रैव सा भवतीत्यर्थः एवं च प्रयोगचतुष्टयेपि वीथंसत्रादीनोपि सूत्रभाष्यस्वनारोपाभिप्रायमिति नतादृशो ध इति दिकृत दाहाय नेत्रेति। उद्योतशेखरादा
वित्यर्थः एतेन तथाप्रकाशकलाकारस्मायुक्तमपास्तं। यथाश्रुतमसंगतेराह। मासेति। नामवाहेरीमिति। क्वचिन्निवतीति अत्रैव भोपि दृश्यते इत्यनेन भाषाया
मितिभावः। न चोक्तमववाचाराचीत्वक्तवे नेत्यह गौरादि: तत्रैव। पुमाख्येतिसूत्रे एव। नन्वेवं शाख्या: समस्ते प्यरत्वाक्तिप्पयोत्वापत्तिरत आह। अन्य:केति भाष्य
प्रयोगारेकत्वरभावकत्सनापेक्ष्या: स्त्रीलिङ्गसमानशति मायेनत्वाववाराह। स्पासिनिति। अनुपारोगरिगतामक्तनस्थितविभाषाणामप्राप्तमत आ
ह। तत्रेति। शंस्याः समस्तच्छारत्वनयोरित्यर्थः। विजेवेति। वेनक्रीवेतितनत्वन्त्यस्यभाष्येक्विप्परेनमाहृश्यादिज्येवोध्यतइति भावः। नत्वाख्यानसिद्धांतानां दृ

ट्मितुमाहात एवेति। तत्पुरुषव्याख्यावसरे वैशद्यं इत्यत्र धातेर्धीरिति भाष्यस्वरसाद्वीरं विना मंगलितस्मात्स्वार्थत्वान्नेमेत्युक्तं। ननु वार्तिके कर्मप्रत्ययसमासासंभवोऽपि भाष्यमयु
क्तमेवेति कथं तन्निषिद्धं तेनेति चेत्तत्राह। सुमास्थिति। अत्र नाराविति श्रुतादेर्नैस र्वादिस्वर्थः उक्तभाष्येनैवाद्यगमकं। इदमत्राकूतं। टीकायुद्धीसतः किं नीतिव
द्धीसनुवर्तते। नतु पीतपनोपमस्य स्पृस्यानेस्यपद्युप्यते। संयोगांतस्येति सूत्रे 'सलयहगणपकर्ययथे इत्यवाक्यद्ये नोक्तार्थलाभ इति हेतोर्नितनकर्तव्यमिति। अ
पि वाविभ्यर्थे लयस्पस मुच्चयः। कार्यमिति। धीरित्यत्रेत्यमित्यर्थः। अत्रपीति तापकात् किंत्वस्य लाभवशाद्धातुक तस्य वसया साधारणधर्मे सात तत्र इत्येवेरितिभावः। ए
वेच्छाप्यो संप्रसारणमिति वार्तिकमपि तत्र कार्यं। मास्थित्र संकेयरसुचितएवेतिरिक्तं तदाह। रिगिति। शार्वरी तस्य वनोऽन्त इष्ट्रत्वतः प्रागुदाहृतत्वेन गप
देशिवद्रावस्येयतस्फलमिति भ्रमनिवृत्तये आह। वनोनेति। विशेषणस्याप्तस्यापीत्यर्थः। भाष्यादितो धिकरशीलत्वतस्येति भ्रमनिवृत्तये आह। वनोनेति। विशे
षणस्यात सापीत्यर्थः भाष्यादितो धिकरशीलत्वतस्येति भ्रमनिवृत्तये आह। वनोनेमूलतात्पर्यमिति। अत्र वारणायाहाभ्रइति। अंतमहणादुपदेशकालेर स्व
र्थलाभ रत्यस्यदूषितत्वा। सहोंवेति। अत्र तपरत्वं प्रागुक्तं। नालधर्मइति नीते पारितमिरस्मच्छनशंक्य। एतेन तथा प्रकारांतं प्रायुक्तं रेइ स्त्रेयपयो द्देशेषट्सं
ज्ञास्वामित्वात्सिध्यतीति सिद्धांति तत्वान्मतं चिंत्यमिति रत्नकरोक्तं चापास्तं। मूले वचनसामर्थ्यादिति। उपकारसत्वयपकारणासामर्थ्यादित्यर्थः। अत्र मया
मनोगपस्त्रनो बहुव्रीहेरित्येववरेदितिभावः मूलस्यसामाकांक्षत्वादाह। एवंचेति। ततलसमिद्धं चेत्यर्थः। मूले निवृत्तमिति। योगविभागस्येष्टसिध्यर्थत्वात्
इतिभावः योगविभागस्यादिति। अतएवरत्वसिद्धिः नव्वनो बहुव्रीहेरिति निषेधासिद्धं नेरीवृविकल्पेइत्लेभोः तत्राह। अन्येति। नतु विभक्तेर्वा बिक लस्मि
द्धेनियमेस्मतरस्यामग्रहणं सार्थकं तत्राह। अनरीतस्त्रेयपीति। अनर्वयर्थेतिसूत्रेपीत्यर्थः। विकल्पेति। विकल्पेति विकल्पस्यविभक्तत्वप्राप्तस्य नियमालाभ राम०

इत्यर्थः। अत्र यथा तत्रासमर्थस्यापित्वस्य समसेस। अनुपसर्जनादिति विकारस्थत्वात्र तरुपसीतयोगरूपार्थः एवेन नियमलव्याक्तिः तदधिकारस्थात्वाद्वहुव्रीहेरधमरस्त
स्तदनुवृत्तेरव्ययथाश्रुत मूलमसंगतमत आह। सउपधेत्यि अनेभ्य रतिरीयोः नोबहुव्रीहेरिति निषिद्धत्वादाह। योगेति। अभिप्रायेनेत्यनेनतत्र वितवस्तुतो उक्त
मेवतदितिप्राहु निरूपितीमिति। एतेनवस्तुतः परिसंख्याल्पनियमयस्य मुपेवेसारोपक्षेपा तत्सइपो निषेधस्य वविधेयोनरी गौरिति गौपिना सिद्धे रोपिपदुले अरत्न
युक्तमित्यवधेयमिति निरलाकरोक्तमपास्तं। इदमोधिन्नियेथार्थपिरंस्यव डीवित्वमपोमित्यर्थः केवलांत्यं तु वक्ष्यमाणारीत्या प्रमुयोतां बहुधीवरीत्यत्र
तद्विपपलांवायोगविभाग मात्रेणसिद्धेरहाननरतिन्त्रयंभावः योगविभक्तान्यतरं स्यामग्रहणेन पसूत्रेनेभ्यरतिडीबभ्यनुत्तानेनस्तानउपधेत्वस्य नियामक
त्वेनानुवादत्वापत्तानेनरीप्याप्यिवहुधीवरीत्यादौवनोरचेतिरत्वसिद्धमितिवहुव्रीहौवेतिस्वकृत्यमिति। यथाश्रुतासंगतेराहा स्येमि। अत्र नन्तरत्वामिति। अनउप
धेसस्यनिशेषः अनंतरअनेभ्यरतिविहितडीर्भनियोगेनेवनडिप्रात्रानादितिभावः। समनेतापवमाह्यमर्मलिति। ननुलन्यतेवैरूप्यापतिरतो गोरवमेव्वरमिसाशये
नाशंकते। नन्विति। अस्यवनोरवेतस्स। अनेभ्यरस्ततो विशेषविहितत्वादाहानरति। एतेन मूलेऽपिर्निविद्धपदो नंस्वो स्मः तथाचतस्योभयविधायकत्वेपि अनंतरत्वा
नेनतत्वतिडीपिनिषिद्धे मंनियोगशिष्टस्यायेनरत्वाभावपित्र्यपिनाकरीत्या। नउपधेति भेष्यपिअनंतरत्वात्स्यरोद्दुलेभइतिमूलार्थः सुविन अनुवहुव्रीहौवे
तिवार्तिकेनवहुधीवरीत्यादिसिद्धिस्तत्स्यापन उपधेतिवहिअर्थत्वारनआह। किंवेति। एवंचानुनर्यानेस्तिवतन्निषेधकृत्वंणीकारे। वा अन्यसमासेचिंतायः
सऽपमापिनराषाः तत्राह। किंवेति। अपिसनउपधसमसमुच्चायकं विधायकतेति। डीश्यादितिशेषः तद्दानिकस्यवनोरवेतिसत्रेस्थत्वात्। सतरीअति
धीवरीत्यादीर्वारतार्थस्यवनोरवेचस्यास्तो बहुव्रीहेरिसनेनतिलनिषेधप्राप्तेवैयर्थ्याद्विधायकेन वार्तिके वबहुधीवरीत्यादिसिद्धाः। आस्यभावेपि अति

मापि ईदृशेऽर्थे॥ सिद्धमिति। वनो रचेत्यत्र अन्त्यस्य इति। डीब्नियोगेन रमात्रविधायकत्वेऽलित्यर्थः। तेन बहुव्रीहौ वर्तिष्यमाणेऽकेन अत एव तस्मादनो बहुव्रीहेरिति निषेधबाध
कत्वेऽपि वचनसामर्थ्यात् लकारान्तरविहितयास्सिक डीपि रविधायकत्वेन अनुपधालोपिनि मुपर्वे तावत्राप्तिरिति विकल्पोऽयमिति उक्तं तथा च बहुधीवरीत्यादावप्राप्त
बहुव्रीहेरिति डीपो निषेधात् तस्माभावप्राप्तेः नउपधेति प्रकरणात् रत्स्थडीबनुवादे नात्र रविधानार्थं वार्तिकमिति अनुपधालोपि निमित्तं यथा डीबत्रास्त्रीति नानिष्यादिरिति
भावः वाय्यसामान्येति तेन बहुवोऽस्य समनन्तरे स्वरिति भावः। एतेनेत्यस्यार्थमाह। बहुव्रीहाविति। किं च आद्ये उक्तवार्तिकसमत्वेन अनो बहु। व्रीहेरित्यस्यैव पर्युदासे तरेपि च कल्ले
ष्प्रद्रष्टव्य बहुराजी सा ऽऽडीपि सिद्धाः नउपधे तस्यैव पर्युदाने न सम्मानस्यो भयविधिलाभावेन तस्य विभ्रमर्थे तेन तत्सिद्धिरिति तस्य नियामकत्वमेवात्र पसे एवमपि
तिरिक्तराह। दीर्घति। ननु सूत्रकृता नउपधेत्यस्य नरधिकोऽपादान्त तस्माद रफल्तेऽनत्र अपसे तरसंबंधात्त रति आयत्याश्रुतमूलासंगतिस्तत्राह॥ अन इति। अन
न इति। अत्रापसे॥ मतस्यान्त ग्रहणास्यफलत्वारस्मत्वाराह॥ वृष्माणिति। पद्मनिदि। अयंभावः अनंताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा॥ शस्मादिति तदर्थः अंतेत्यर इति डी
पामहविकल्पसाभार्थमिदं न याचानो बहुव्रीहेरित्येतेनानुपधालोपिनिमुपर्वेसा दीनिस्तरीपप्रतिषेधनपाभावः सिद्धं बहुप्रजी सुपधालोपि मिश्चिनित्कृतो सादुपत्रयमि
द्धं। एवं बहुधीवरीत्यादिष्वत्रेति पिरासमुद्धितस्ते स्मरति डीपनियोगेन रत्वे पूर्ववत्पत्रयमिति सिद्धं स्वमन्यसे डीपः प्रकरणांतरस्थत्वशंकेवनेति। तामनेगतिमेवाह
। पृथगुक्ते इति। मूलोक्तमासेइत्यर्थः संबंधस्यावश्यकत्वमाहान्तएवेति। तत्संबंधादेवेत्यर्थः। वद्भिति। बहुनि शमानि येषु ता नीत्यर्थः तथा च अनुपसर्जने
नं। पा॥ नृत्तंदश्यो पर्वे णी बहुव्रीहिस्तद्वत्ता त्यातिपदिकादिति सूत्रार्थः अत्र पक्षिवोध्यः अनेनैवाभिप्रायेणास्य उपधालोपिनोऽनुपसर्जनस्य बहुव्रीहेरेवेत्यर्थे रतिमा
त्यात। इदं च सर्वं सूत्रमते न वस्तुतः सूपधा अनतमाने॥ नउपधे समस्तरधिकोपादेपि तत्रतरसंबंध एव। तस्य सूत्रमाणविरुद्धस्य न या तस्य चान्ते तस्य बहु ष्प॰

व्रीहावनुपसर्जनस्याभावात्। अत एव वेनाटेस्तच्चभाष्ये बहुव्रीहेश्चेति वचनमुक्ता ऽनो बहुव्रीहेः प्रतिषेधे वोपधालोपिनो वा वचनमिति पक्षान्तरमुक्तं वार्ति
ककृता भगवता चानित्यविकल्पप्रयुक्ताः। नो बहुव्रीहेः गर्पितिषेधे वोपधालोपिनो वाव्वचनमिति पक्षान्तरमुक्तं वार्तिककृता भगवता चानित्यविकल्पप्रयुक्ताः वि
शेषमुद्राव्यग्रा गुंफरीत्या समाधायापितत्संबंधाबलम्बप्रयुक्तविशेषो नोद्भावितः तस्मात्तरे स्वतद्भिमतः। तत्र तद्विशेषणत्वेतु अर्थप्यमेव तस्मादये ए
वं च भाष्यवत्स्मूलं व्याख्यातमेव साधु। बहुदा। मानि पुराणपति क्रांता नगरी ता पथ्येकस्य योगेपुस स्त्रीभिधाने डीप्रसंगः उक्तभाष्यात्तस्याभिधानमेव
वा। अत एव बहुदामा मिपुराणपतिक्रांता नगरीति वाक्यमेव प्रदर्शितं गुरुत्वस्तेन समासः अतएवोयोतन शेखरवार्तिविरोधेनेति बोध्यं॥ आप्येवर थो॥
पंचयाम्। कृतसतरनुक्तेन नलाराह। वेनेति। अनुपसर्जनं विभागस्य सामर्थ्यापयाप्तिः कृता सन्नमंगकृतेपि तरभावेन रमावत्तत्रपरत्या नायभग
वेनैव तत्र का स्वस्य ष्ठसम्मि यानात अत आह। पूर्वे क्रेति। गुरुत्वेन तरस्य भाष्ये क्तोपी त्यादि भाष्यात्मस्य इति भाष्ये लिखित वरतो मनवह्रतमि धानात
अत आह। ह्वे क्वेति गुरुभूत रस्य भाष्ये तत्त्वयापि रुद्धतत्त्वाद सिद्धं तत्त्वेनात्र तत्सीयत्वेन नोक्तं किंतु स्पष्टतेति भावः एवं तु तस्य मूले भाष्ये इत्य
स्य प्रथमाणि न्यायेनायपत्राव यतरा इअतरपसे। क विसरक्तः सा च सज्ञा हसमर्था ई सत्सस्य मत्यामित्यायेनोभयत्रान्वयः उत्तरपक्षे
॥ दविसक्तकः सा च सूत्रास्य समर्था रस्ये मिद्धो सत्र भगोन्नो वितदति समाहितामि त्यस्य वार्तिककृतेति शेषः अत एव सूत्रभगोऽऽनोपमसे रु विम
न मिति विधायसूत्रेपठितत्वर्थी। सादिनामप्रकारा भाष्यक्तोक्तः एवं च मिद्धं तम्भाष्यमतमाशय। क्ता वार्तिकमध्ये मंत्रफलत्वात् अभिहितं मूले इति वो

र्थं। एतेन वार्त्तिकमतमेतत्‌ भाष्यमतमिति मूले चिंत्यमिति रत्नाकरोक्तमपास्तमिति दिक्‌। ननु उक्तरीत्या शास्त्रेऽनुपात्तस्यापि तदर्थे अननुबंधित्वविषयत्वमेव
बहुव्रीहौ विशेषवत्‌ तदन्यत्वस्यापि गुरुभूतत्वात्‌ फलेनक्लृप्तिर्विशेष इतितत्वं तदेव ध्वनयन्नाह। उपरक्तेति। यथा श्रुते विकल्पासिद्धेः होक्तेति। ननु कथं वाप्यकारस्य
सत्वेन तत्र कुतोनेत्यंतं तत्र हेतुमाह। तदकार इति। अत एव हि ःप्रयुक्तः। नप्रयोगेति। उच्चारणार्थत्वात्‌ अवीवसिनदितिभावः अतएव नयासयोरिति अफलं। तेनवर्णग्रह
णमित्येव ज्ञाप्यते इतिनिष्कर्षः। ननु निर्देशस्यापत्नसाध्यत्वेनात्र प्रयोगाणां सिद्धवपि एवकारस्यादिभाष्यप्रयोगासिद्धिरतस्ताहेतदिति। तापक सिद्धस्या सार्वत्रिकत्वा
न्नातिप्रसंगः। किं चतत्तेवर्णा इति कथं निर्देश इसनुहसेवीसिद्धः धातुपरस्मतु नानुवृत्तिर्योगविभागो गानर्थक्यादतएव क्वचिदित्युक्तमेवेतीतिभावः। वयन्नारस्तादावु
च्चारणार्थकठाधातोर्घञि षष्ठीसमासेनकाविरोधशंकेतितु मासा अर्थविशेषणत्वमागे मूलाघुक्तवीतासांगत्यस्य व स्पामाणत्वाद्धौतांत एमाह। सनीति ननु
इदव्यस्तवमित्येवात आह। विधुदेश्येति तत्वमनन्यातिप्रसक्तमतः सासादिरिति विशेषणं विधेयत्वलक्षणप्राधान्येन तद्विशेषणत्वं तु दूषयिष्यमाणमिति भावः
तत्र। तस्मात्‌ द्विशेषणत्वे लक्ष्येवा। ननु मूले अनंतपोशोपस्थितावपि सप्यर्थादि स्वस्य हल्लांसमाप्यर्थादि स्यथ कत्वेन तस्योभयव्यवधाने प्रवृत्तिरेतुल्यस्तत्वेपि
अकारस्मयोगेमायेनेव प्रवृत्त्या सामर्थ्ये न तत्र हेतुरतोव्याचष्टे। कास्येति। समुदाये प्रवृत्ताः शब्दा इति भाष्ये नाह। शास्त्रेति यथा श्रुतमूलरीत्या आह। अच्की
इशाद्भेति। ककारकारण्यामित्यत्र तेनेत्यर्थः सत्वे पीत्यपिनावस्तुतः श्रोतात्र व धानमा हृयतत्रापि प्रवृत्तिरिति नेषा विवक्ष्यपक्तेति सामेवे काकारव्यवधानेपि
प्रवृत्तिः इथइकर्यादौ नातिप्रसंगश्च। एतिकारस्यादावपि इत्यो रकारयोरेकादेशा पासहे कादेशस्यस्थानिवत्वादेकेने वाकारेणा व्यवधाना पुनः स्थानिवत्वं तु हम०
नलस्येत्यस्यासिति मायानुः १८ पासहेकादेशस्यत्वे विनापि एकादेशस्यत्वमशक्ता। तस्मात्‌ एकादेशनापहारणमिशनात। इत्यपि बोध्यं तदेवत ध्वनयन्निति भा

वइत्यस्येत्याहातएवेति। एतेनेति। सारोत्रिव्यवधाने मूलोक्तरीत्या प्रहित्सतारा हा ओतीति। प्रागुक्तरीत्या यस्य इर्मापमर्थे कस्या ताया याकारस्याप्राप्त्या मूलास्थगतौ इहेरं चेति अ
पिगापिकरइत्यत्रमनुचाम्यकः विशेषणत्वादिति। अव्यमाना कार्यविशेषणपर्यवसी विशेष्यणत्वादित्यर्थः। अव्यवस्थां ताशति। पूर्वस्मिं तदपाते मेवेति भावः यादिनोक्ता शास्त्रे
मूले। वस्थापितत्वादवशेषोइति शेषः एतेन परस्परोच्चारणादिपरीतगौरवा मूलेचिंत्यमितिरत्नाकरोक्तमपास्तं। नवेवप्राचः प्रसारस्वरादेयः स्वरीसा व्याचष्टे। ओते
ति। मंनतप्रकाशोक्तं दोषमाह। इत्यसादि। आदिना सर्वकेसांदावाघार्यपरिग्रहः। नन्वत्रपक्षे अनुवादे इतिपरिभाषास्वीकारे अतिप्रसंगस्थापने आपीसस्याकार विशे
षणत्वेपि तद्दोषतास्वरूपमतआह मूले। वयमान स्पति अयं भावः अनयमा न विशेषणत्वेपि तन्निपातकपरिभावोनापति इति तदर्थः। विध्यंगभूतपरिभाषा णामि
धेये नासिद्धतंपासंबंधासंभवेपि तद्विशेषणे व्यवस्थापकत्वेन चरितार्थाभावात्‌ तद्विशेषणस्य व्यवस्थापकत्वे मानाभाव इतितेनाः अवैयर्थ्यस्फुटमेवेति। नन्वेवं सिद्धांतेने
वोह्नत्रपसः। नेकाहएवनहि कस्या नयमानाकार विशेषणत्वमतआह इकायांस्थानादिरसादिरत्याचारघमानाकारविशेषणत्वं नपावर्त्तनेविशेषणेकादिस
त्वतत्रिगामकपरिभाषाया अनुपस्थितिरिति भावः नन्वेवं सासादिरिति कल्पः प्रकृतानुपयुक्तत्वादर्धिको तआह। तरसादिरिति। तथा कत्रसासादानइत्य
स्मा नृयमानाकारविशेषणानन्तर तद्विशेषणत्वमितितत्कसावश्यकत्वं अतएव तस्याः सस्वत्वं अतएव चताप कसंमंज्ञान्तरगतस्य संगतिरिति भावः आदि नाकादि
सादिपरिग्रहः वक्ष्यमाणाय नो स्यायथाश्रुतत्वनास्तेगते गाढास्पीति। इत्यसाद्यसिद्धि इत्यंत ग्रंथस्य स्यः। तेनरितस्मृतोत्सादिप्रकाशकृदिरितितदर्थः। उत्तरेति
इत्यासाघृतउपस्थितोरत्न तमत्रातं अत्र व सादिसिद्धिः। सर्वेनेतीतिरूपं मेतिस्त्रेः उक्तमीत्यर्थः पयपनयमानत्वविशेषणत्वेपि नोक्तमत्रानत्वापि अमयानुपपपातत
इतिमतं मेवेतिभावः ननुविनवं इनकानुवादिन प्रयोजनमतआह विनेति। नाहशाकानुवादेन सर्वं तत्र सत्कोईदृ्यं स्तितरते। एतस्य वा स्यानयप्रहणस्य वा अन्नवं

प्रकृतसूत्रं वा एवं । अनुपमानस्य विशेषणत्वाद्यत्वाभिप्रायकमनुवादरूपं वा इत्यर्थः । स्थानेग्रहणस्य ज्ञापकं तेन साक्षादनुपमानं विशेषणं यथा स्वेवलभ्यं तत्र यथा इति नात्र
प्रवृत्तिः यथालक्षणमित्येतज्ज्ञापकमिति भवति विरोध इति भावः । स्थानमस्यावर्तितेति शेषः । शेषपूरणेन यत्नफलमाह । पदविलिख्यादि । स्थानसंबंधेन स्थानाद्यैन
रूपितसंबंध इत्यर्थः । स्पष्ट इति यद्यपि लोके बहवः संबंधास्तथापि शब्दस्य शब्देन संबंधो भवितुमर्हतीत्यत आह । स्थानप्रयुक्ते तादृश्यो । अभिसंबंधात् स्थानेऽपि संबंधान
ङ्गत्वादुदाहरणमिति तत्र ऋकारस्य विवक्षितं शरीरतात्पर्यमप्यत्रैवोक्तं । यथैवेति । एतेन परिभाषा वा किमर्थमात्रेणेत्याहेति न प्रयुक्तो अनवस्थेति लोकोक्तानामपास्तिः तस्य
लेऽप्यफलाभावेन मूलस्थं विलासान्न नतु यथापि ज्ञापकार्थं तत्राह । तस्मिन्निति । तत्र दृष्टान्तं वक्ष्यत इत्यर्थः परिभाषा पाठे षष्ठी स्थाने योगेति तत्फलं तु निर्दिश्यमानस्येत्यस्य
सिद्धिः ज्ञापकान्तरमित्यर्थ । तत्र संभावादित्यर्थः स्थानेग्रहणास्यातिशेषः नन्वेवं पाणिनीयानामसिद्धिरित्यत आह । दृष्टान्त इति स्थशब्दे उत्तरपदे परतः कर्मणि सर्जितमनु
द्रष्टव्य इत्याद्युदाहरणमित्यर्थके नत्वेवेनामयामिदुद्रष्टार्थेमानस्य समालारीतो वृत्तस्यैव यथायात्निति भावः । एतेन आगपनोरो आकृत्य शप्यपंष्ठ बाधनार्थ
रिन्नामार्थं ज्ञापनसंभवात् स्थानेग्रहणं चैतत्त्रयोजनमिति वदतः कौस्तुभकृतादूकेरुक्तं इत्यारय्यः पराम्तः च निर्मूलमिति । निर्मूलं वेत्यर्थः । भाष्यानुक्तत्वादिति भावः
नन्वेवं भवा मनादिसिद्धत्तद्रूपाणामसंगतिरित्यत आह । यद्वेति । इको गुणवृद्धी अचश्चेत्यनयोरित्यर्थः इदं तत्रैव प्रतिपादितं । नत्वदृष्टसंज्ञार्थ तस्याः आयायाः तार
तार्थं अप्रवृत्तिरित्याशयेनास्य अत्र प्रवृत्तिरित्यनुवादे इति उक्तपरिभाषादृष्टं यकमेवेत्यर्थः । अपीनकाराद्वेशो पराय सम्बन्धायकं विभावातिरिति । एवं चक्राविरोध
त्वाविर्भावि वृद्धरूपादिभावयानरूपकर्यादिपुरुषः अतएव प्रमाद कृतास्य कयादिषुनायः कक्कारो नारदुत्पस्संगरसुकं । एवं चमका शार्ङ्गपयाश्रुतमूलंतर
तुपायिरत्नाकररयस्य युक्तं वा यात्तं । नन्वेवं तर्हि प्रमादान्ति किमस्य पूर्वसिता इत्यत आह । तेनेति । अतएव प्राकृतथ्येवोक्तं । आदिनोमा स्याद्विधुरे रूपत्वप्रयुक्तमाधा

मर्यादरत्नः एवेनोक्तदोषनिर्वृत्तिः मूलेहेतुनुक्त्वाह । विधेयस्येति । नद्विशेषणे । नद्विशेषणत्वेन स्थानमित्यपरस्य समासभवादित्यर्थः एवं च प्रकारसंगृह्यतदितद्
तं लक्ष्यकारस्य कृतान्तरुर्वेविमिति भावः । ननु स्थानयोगित्वाभासेन रथ्यसादिरेवा सामगतिरत आह । श्रुतेनेति । प्रकरणादिना श्रुतेर्बलवत्त्वेऽसत्प्रसिद्धक्रिया
श्रुतानुमितयोः श्रुतसंबंधो बलीयानिति परिभाषयेति भावः । नन्वेवमुपयुक्तसंख्यासंगतिरेवात आह । लक्ष्येति । एवं चानुपपत्तिकरापरं मूलमिति भावः
अपितस्यपरामर्शकः । यत्र तु रत्नाकरकृतस्थपद्यभावे । कोशविवक्षाया सामानान्यत्वोक्तस्य नव प्रत्यय्यादिविशेषणामा न मध्यस्थतरविक्षा । अन्यथा प्रसा
यामसम्भवात्मलेविस्तं । नच प्रसङ्गप्रत्यययोरिसेवसिहे किं तेनेतिवाच्यं । नत्वापितदं तावद्वौ कौन्तास्य यास्स्वच्या कवच्य महत्सा सर्वेऽकस्मा रागगाकार
स्वेरूपस्यात्कारे । केस्यारोतुतैवत्स्वव्यास्यातिमास्यापत्रेः नन्वेवमकचरसेववाच्यं । का कारोऽहिक्ष भाव्यर्थेन भोः । विगवेतानान्यपदसत्वात । वर्णग्रहणेन
इतिग्रहणमिसन्न नवर्णास्यादेशप्रयोजनवर्णविशेषणत्वमितिनियमात् । अतो वर्णग्रहणादस्य वा यात्नदिति सूत्रमिति । तत्र । तद्रसौ वर्णपरविवक्षा
यामानस्य कलात् । प्रत्यया प्रत्ययेऽपि प्रत्यस्माल्लष्पाक्षकाकलात्वात् । प्रत्ययस्मिन् पूर्णत्त्वादनर्थिकत्वाच्च । तं रतनत्नं प्रत्ययस्य तारिकं वपेवकुमाहृ । कौता
रदितं । सप्यकारीकैर्वेतनिषेधस्यातियावः । नद्वितत्रकान्तः प्रसज्य लभ्यन्नेतिभावः । सप्यकारीमानिवेक्ष्यस्येति पाठे चानिष्पक्वस्यासिप्रकाति सूत्रस्य
सर्वः । निष्फलं तहितुमाह । येनेति । बाधकाविषये इति बाधकत्वविषये इत्यर्थः तेन वर्तियनेति त्वायेन वसर्थः । एवं नामस्याहेति । एवं चतया निर्वाह
पि अङ्गाचस्तं नप्रवर्तिप्रकाशात्क्रियायुक्ते तिभावः । यत्तु रत्नाकरकृतयाभिनिर्याय्यस्यपस्थितसामर्थ्यकाकारिके सारवृषाणं प्रत्ययके रत्पादिरमेलं । विस्पष्ट प
प्यं कर्तनत्तमुवर्वामिति तत्र प्रत्ययस्थेकरसन्नततत्रपादात । तद्रव्ययन्त्रादापस्य यस्य केऽशतवस्तुतस्तुतथापादपप्रयुक्तमिति ध्वनयितुं तत्रापरपृ

८

तं स्मारमाह। प्रसंगे केनेति। अत्र प्रसंगमनुरोधप्रदर्शनं के वर्जनात त्वापकात रादिवधिनैसाह। अत्र पारेनिकृष्टमत्रार्थमाहात्म्य रस्मेति। उभयमुक्तरीत्या कार्यविशेष तापितिभावः तत्रत्नयामध्ये। सामर्थ्यात्। कीसुक्तिनाम र्थ्यात। अकारावयवांशेगति तत्सुद्धिधांकेवा। कथ रत्नं तु सर्वेत्रात्र व हितम संवेति भाव: मूलेस्कर्पूर्मि कृमितारिगके संत ग्रंथ: परमम्लम्बमत्पुराहरणाये स्थायात्मा त्यानम्पोवोध्यः ननुप स्मार्थविग्रहः सकरसत स्त्राह। रसिगोति। ननुत्वमबेसमस्पत वरेगास्तथेरो पाक्षम गीतरत स्त्रा हा। रिगवाव केति। अपिनातसर्वापमेयहः साहच यो नंगी को हिविनिगम नाविरहाभयोग्रहणामिति भाव: न नुवीनित्व साहचयेसागमेवायुक्तत्वात रमहणाप्रमं गे वाम्य थेतारिरंगेषाक्तिस्यक्ते सतत्स्त्राह्यवेनेति। फेल्बमत्रेतिनेत्यर्थः मलिपलिति। प्रक्रियाकृद्विति। अत एव सर्वविधीतेनेहवप्रसारकृतार्दसि गणमे नातारिरौसि गणित्वि केति विगृहीतं। तत्रैवतन्त्रे तीति। निर्हेतुकसंकोचस्यायुक्तत्वात। इति भाव: एतेन तत्र संहितिपदस्य तद्धितादसिरणयलनातारिरौसिगणित्वि केति विगृहीतं। तत्रैवतन्त्रे ती ति निर्हेतुकसंकोचस्यायुक्तस्पष्टतिपरचान्मलं चित्सप्रितिरत्ना करोक्तमपास्तं। तवहेतुत्वेनाभिमतस्यान्यथाने ग्यमाणलाच्च। अत एवात सुबो: काणभाव रसिरणात इत्यपि इमा शंका मर्वमाभस्यैवमिसुमाति भाप्यसंगच्छते। अकबरति। तत्सदृशः आगूला यमानत्वा इति भाव: वर्णायतीति वर्णावर्णाक्रियाविला स्वचर्वेधातिचो गरिक तथंतात स्वुला। वर्णायति महत्स्य रिकं गुणविशेषाविनिप्रकाशकृते मूलेस्त्राहु: प्रकाशकृत: प्रसंगेनेतसंगे अत्र वहीवं समासविस्तरभयात्। नोप्यतेरतिप्रवीशक्त तो उक्तेतेराहमनेत्रैवंक्रमयमिमारिना। तस्य स्पष्टं रितलाशाह। स्यानेरीतिपदेस्यर्थ: एवंच यकपूर्वकस्यानिकाकासपेतिनि त्यर्थ: ननु यद्युक्तेवेनत स्थापित त्वमस्से वातस्त्राहमूले ध वृत्तरति। तत्त्वा व्यवहितमेव दृश्यते निरिव। परिभाषा मकृते अनुगवकृशराशहोत्केहस्वेरत्वविक्लो। नतराह। तत्रैवनहीति। एत न एतदेशदृस्यव्यवहिता अवहितएवं मात्रवाविलासलेवेत्वमितिरलाकरोक्तंपरास्तं। विहितस्येति। ननुक्ति विसुचितमतस्त्राह। नदीति। तत्रेप्रियतस्वसस्वभाप्ये एम०

रसार्थ। आदेरिति। स्वैवक्तेद्रविरम पिक्षी रसं। एवंचादेत धातुमहीतत्कमादेतर्थातमोदेकंलोकः। सा सुभाप्यारप्रयांगविनार्थारतत: क्ति प्यार्थेदेव छंदर्सान्जुक्ति रसुक्ता स्यात इति भाव: केषट इति। अनेनार्थात्चि: सचितानं भाप्यविरोधरूपा ध्वनेन कवीकांस्त्यामाह। स्पष्टेति। आवस्यागानामुपेस्पले। इस यः स्मातः स्यानेरतलशस्यमबालकांतस्या सर्वताम तास्याद। अप्रिस्पत दाह। सार्द्वेति। एतेनार्थप्रयोगो सा धेरवाम तमयायां मर्वज्ञामतेनस्याठ प्रकृत्तोरितिरंशुक्तमपा स्तं। ननु सार्थकवरमंतसर्वार्थकस्यापकत्नप वा दर्शित तस्ये वमतनातः स्थानेरसंशाभावेनीवक त्वाग्रस्यानिसेलेपि स्यागपस्ताक्रपमयुक्तमेवातस्त्राह। नदी ति। समानार्थकवाभावेनत्वद्रुपेत स्यातीर इतिभावः तत्वेवप्रयोगोपपत्ति वक्ष्याव सारागे यस्याप्युपसामृसांगतिरत स्त्राह। कवर्मिति। तथावतथात्र पागनिर्विहीपितयांनातेतेः किंतु तथापयसामूलीवर्सपि तिस्नाकर्यामितमपास्त। स्थीनाभावे हेतुमाह। रोगात्मनाविति। ननुसंताप्रतेनास्पादाहरणोतस्याभामि तपुंसाच्च सनेनेर्वाम्टुरतस्त्राह। संज्ञायास्त्र्यपीतिबाधनादिति। व्याप्नीयतलपुरस्कारेणोवसंज्ञाकरणादिति भाव: पुनुतंतहसेनयाभेतरस्युक्तमेव। स्वृते

न नानिर्वधनापापितत्पुंस्कत्नमेववाध्यनेतिहूनुवारेलाघवात। किंचक्रिया प्रश्नोत्तिरागमंकेरवत्रहतारितत्तास्य लेभापितेनुस्कतंतमंभवेपिनात व्याभूतेसाशदे किंवात्मीयत्व पुरस्कारगाप्ततकरगोपिसर्व नामत्वस्यापि वारणएकवितरंशाभावेनीवकत्वाभा: तस्त्राहात्स्वंतस्वापिकर्कोतीति। ररमीपिप्रागुक्तमतरीसाव स्तुतम्तु उभयमयुक्तं हृहच्छेरवर। अ। असतत्सार्थिकानां प्रावृसंबे: प्रागवप्रकृते आकर्मनिपादितत्वनात: स्यानिकरसं शाभावे नीवकत्वाप्रा: एवंचतत्रवि सर्वमेवर्तत्य तएव संपूर्वापरम्पर्यावांतधातपूर्णावरर्वाक्तेभाप्यावि गध स्वतनत्र त्रापिप्रसंगतापोगनिर्वीहेपिमाचस्यागनूयसोक्तरीगोपेस्यात्वमेवका

शिकोक्तिमनुसंजाविषयिणिपक्षिक्रियायां गौरवस्यावश्यंस्वीकारात्पूर्वोक्तैवव्याप्तिर्बोध्या। उपलक्षणत्वाभावस्य हेतुमाह। भस्त्रेति। अत एव भस्त्राशब्दस्य सर्वे निपातनः
निर्णायकत्वेनाभ्यर्हितत्वात्। प्राहुर्वर्यस्यास्या वैचित्र्यकत्वादाह। व्याख्यानेनेति। व्याख्यानेनैव समूलयति। अत एवेति। नन्वतादृशस्य हृणांदेवेत्यर्थः अन्यथा। उ
पलक्षणत्वे। न गतइति। स्वार्थिकेन तस्य प्रत्ययान्तरीतिभावः ननु परविशेषणत्वेपि नाप्येकशेषः समुदायात् भाषितपुंस्कात्वेऽनेन तत्राप्यतिरत्नाह। समुदायेति। अ
न्तरेनेति। अन्तरेणेति। अभाषितपुंस्कात्वेनेत्यर्थः। तस्यानिस्फली त्वाभावादिति भावः तन्न अभाषितपुंस्करूपत्वस्य तत्स्वपक्षत्वात्। इत्यस्य स्पष्टीकरणमुपपादयति। वहिरिति अलो
किकप्रक्रियावाक्ये एवमम्मासांतप्रवृत्तेः आगुक्त्वाराह त्वस्याथाकथीति। शब्दादिस्वेनेति भावः तेन तलोद्दिंगतत्वेन प्राप्तिपरिकल्पनासु कल्पकृतराह। सुबलुकी
ति। इदं च मूलगीत्वा प्रागुक्तसिद्धान्तमतेन तु समासमात्रपरिकल्पितत्वपौगपद्यबोधः एतेनापरेतबहुव्रीहिस्तत्र सुबलुक्तत्व उपसर्जनह्रस्वत्वं बाधित्वा शेषापारितकौब
ति रत्नाकारमाथुक्तप्रक्रिया निरस्ता। भोतिपादितमिदमच स्माप्त। चार्वाणो। हूसेइस्यस्याप्रसिक्तेरक्तारेः बहुरववृद्धकेतीति। तथावत्स्पत्र यमिति भावः। गृस्यमा
लेति। अपानुमितपायः श्रुतत्वं धावलोयानिसुक्तोरिति भावः नात्रैशब्दविति। स्वर्नामिति तत्र समुत्तमशब्दे विशेषणत्वाद्रूपुंवत्यत्र तत्प्राप्तत्वान्नाति आमिरस्य
र्थ एवं चाभि आमिर्थ्यतिभावः एवमत्राधिकारस्वानिष्फलः स्वारस्याशयेनाहानुपेति। यावत्तवृत्तिविनाशनु पपत्तितत्त्ववृत्तेन प्राप्यमितिसिद्धान्तरिति भावः
स्त्रीप्रत्ययमहतीति। स्वाबस्त्रोपात्तान्तरत्वाक्सुक्त प्राक्॥ अत्रानायतनीतत् पष्ठतमितित्तत्र सत्रोपातसेवतदितिशेषणत्वादिति भावः त्वापनेनरोगा। इति पाठः तत्रा
तिवाप्तिरितित्तरर्थः। त्वापनेनारोषाद्गतिपागेनंवेदथस्यायुक्तरो भावा वारिस्यार्थो वाध्यः एवंचाभि आमिरवश्यमाश्रयणीयेतिभावः नत्राहुतीवार्थत्वापनकलमा गम॰

तरेवेति। तस्य मतत्वकृविशेषणगत्वस्य त्वापनादेवेत्यर्थः धीवरीति स्त्रियामितीति पाठः अन्यथा कस्यचस्यमतत्वात्र्दिशेषणत्वेतस्यात्तत्त्वात्तदसिद्धिः स्पष्टं वा। ननु तर्हि
कास्यभरत्वाभ्यां नात्मकर्यं तदर्थसिद्धिः तदेतत्वेव ध्येत्यमहत्त्वं वमहाणेनैववत्त्वापितः तस्य वांतादेः प्राप्तिपरिकल्पविशेषणात्वेनाणांतानदसारित्रूपइत्यर्थः अन्यथा
प्रत्यर्थविधेयान्नियधात्तदुर्लभस्यात। अस्य पदग्रहणपरिभाषाबलस्य स्तनुनायानिषेधः प्राप्तिपरिकारिस्तेनेनसह्यानन्वयापत्तेरत आह। प्राधान्येनेति। यद्वान्यायेनैव
सिद्धत्वापकानु पक्षोगरसाशयेनाहप्राधान्येनेति। मान्याद्दृष्टेष्वतेनो पार्जनि ष्टप्रकारतानिरूपितेविशेष्यतावत्त्वेन वा प्राधान्येनेत्यर्थ प्रधानाप्रधानमति
धावितिमायेनेति भावः नन्वेवमनुपसर्जनत्वादिस्यापि स्त्रियामित्येत् स्ततापतिरत आह। नुपेति गृत्यमाणास्मेवरिष्टः सापूर्व्यारितिशेषः। अन्यथातद्वैप
र्थ्यस्पष्टमेवेतिभावः। आयतायनफलमाहा तदेवेतित्तरतविधेर्तायनारेवेसर्थः सिद्धिरितितन्नात्रसिद्धिरित्यर्थः उक्तमेवार्थं व्यतिरेकेणाह। अन्यथेति तत
त्वायनतरंत्वविभाभावेरत्यर्थः अपि त्वर्थसिद्धिसमुच्चायकः स्वावात्र पंस्कन्त्वात् शेषपरनुपसर्जनस्त्रीमत्ययत्तरारिनियमाभावनसमुदाया इतिबोध्या। स्त्रीप्र
त्ययत्राप्तिपरिकारिरितिनमेवप्रोत अन्यथाहि सात्वयहणेस्तदर्थस्यावश्यकत्वेनत्रासूत्रस्य भाष्यविरोधइतिभावः ननु नेष्टसिद्धिरुपसर्जनत्वमेवप्रत्ययग्रह
णपरिभाषयापि वशिष्टस्यान गोतत्वानुवन्नमन्वंत्वपि अन्यर्थकत्वेनप्राप्तिपरिकल्पताकुंभेनैकार्थीभवनतयानिकृष्णपञ्चालेनान्वयस्य दुर्वचतयाच रीप्रसङ्गानुसक्तं
प्रवंवत्सिद्धेरुक्तरतेग्रहणांफलत्वताव्यकोभेसा यापयेतेसंतमस्युक्तमस्याह। कुंभेनसारिकारस्य। तस्यापीत्यर्थः अपि ग्मभासमुच्चायकः तत्रतस्यसमा
संतलमनुक्तेतरस्वयवस्य कृत्स्नत्वमपृक्तं। अत्र तद्। स्वा ध्यापामर्थवत्वस्यत्त्वात। तद्दृत्वा धीतत्रमार्थत्रिकीय उप्रवृंपरेणवमतेनोन्तगपरे इतिभावः तदर्थस्य
कारार्थ्यमनिष्क। गौनेन च ग्रामानाभावादिति भाव अपि ग्मसमासार्थस्मसमुच्चायकः ततः तस्मात्कौरवहारेव अपि इत्यस्य यत्तयोगासमुच्चायकं। विशिष्टस्याऽऽरे

विशिष्टस्य। तस्या असामर्थ्योगस्य। कार्यार्थस्याप्यसापेक्षस्य सामर्थ्ये। तेनापि योगे। कार्यार्थे नाप्यसामर्थ्यस्यायोगेऽस्त्यर्थः। एवं कौंभकारेऽपि तत्तत् भवेत्। तत्राह। कदाचिदि
ति। नियामकाभावादिति भावः। ननु कारीशब्दात् यद्यपि सर्वादौ नौति तस्य तत्र भाष्यप्रत्याख्यायते सयोगस्त्युक्तं। चतुर्थे तु प्रधाने ननु दृष्टं नवि आदिशब्दात् प्रवृत्ताग
कौंभकारेयमित्यत्र अयोग इत्युक्तमिति मिथो भाष्य हृद्यविस्तरेऽप्रतीयते तत्रापि तत्त्वमित्यर्थं परिजहुः॰ केचन कौंभकारादयः प्रत्याख्यायन्ते तत्त्वमिहाप्युक्तिः च
तुर्थस्यालेकं दृष्ट्वाह। तथापि नापि तस्य तुल्यबलात्। तथाहि। अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेन शब्देन नियमाभावेन कारीशब्दादपि ङीपि समुदायात्तस्य भविष्यति।
न च कदाचित् कारीशब्दादपि स्यात्। एकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायादेवोत्पत्तेः कुंभेनैकार्थीभूततया निष्कृष्यापसमान्वयाभावाच्च। सत्त्वारंभेपि अयोप्र
वीसादाविव केवलस्य कारशब्दस्यापि कदाचित् प्रसंगेन कौंभकारेयपाक्षिकं दोषमस्य स्यात् मध्ये वागराणीयत्वाच्च। ननु एवं कुंभकारीसत्त्रर्द्विवचनं स्यात्। कुंभे
नैकार्थीभूततया। एवं तस्य स्त्रीत्वेनायोगात्। न चैवं वृद्धकुमारीवत्स्यादावतिप्रसंग॰ पत्तियधापि सार्थकइतिवाच्यं। ठिद्वृत्वसामर्थ्याद्वृषात स्या
दादेर्वस्त्रीत्वेनविशेषणोन्नात्। एवं च प्रातः स्त्रीत्वेनविशेष्य ते अत्र अन्योपात्तमेवेत्यत्र व्याख्याने अयं शरणमिदं घट॰ नाभिप्राय तस्य कं अत्रप्याप
चाजीयत्रप्रसंगादिति। अत्र गुरुत्वसणः प्रत्याख्यायतेऽ इति वार्तिकमिष्टं तरीस्य। चतुर्थे तु भाष्येऽपि इष्टः। इत्याहितदा कर्त्तुं। अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये नेदा
दिनियमाभावेपि कदाचित् कारीशब्दाद्विस्यादिति पाक्षिकी दोष एव। युगपद्धेव स्यात्स्याप्रवृत्तिसमुदायकात्वाभावेऽपि समुदायेनैकार्थीभाव॰
वयवेनापि स्यैव सत्तासामर्थ्यात् विशिष्टसंबंधपक्षे विशेष्यत्वं वृत्त्यस्या आह तेऽत्र सिद्धांते दोषाभावमेव स्पमाराताच्च। अत्र भिमाने नत्र भाख्या
नेतुन्नवमत्कारि अत एव यत्र गार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थान्तरे कृते गार्ग्यपत्याभ्यासयेतितमयस्थग्रहणात्तरं तविप्रयोजनावसरेयन्नविधिशितस्त्रे गार्ग्या राम

॥

यणः पञ्चमपर्यायमणाइत्युदाहृतं भाष्ये इति तत्रेतद्दिनिधायाहानि कृष्येति। नस्येवाएकार्थीभावस्येव। एवं नतत्स्मावस्या इति॰ असमर्थाकारीमासमासेपि
तथात्वापत्तेतद्भिन्नाथीनेरत्युतरपदे समासविधानान्न चैतदापत्तितत्र तदनाश्रये सत्त्वं तदेवगण्यकमिति चेदिहापि भाष्य दृश्यगमकमित्तभावः॰ कृतग्रहणादस्य
स्यः॰ हृत्स्वानद्रव्यग्रहगोग्रहसानतया विशिष्टादेव वृद्धी वृत्तिसत्तासाणा। तस्मात्तस्य अर्थे तद्धितविधिरावश्यकः सचैतदधीनः॰ असमहृत्सु वयहणान तत्र तापनेतु
वहृकारत्वेरसारिग्याह सर्थमनुपदं वस्यमाणार्थोऽस्य अर्थे वेदमावश्यकमिति नात्सर्यं। तत्रपत्नेशंकते नवेति। समुदायात्। तस्मास्यात्तद्वामा। नद्दर्तवि
धिवार्त्तिकापि। अयंभावः॰ कुंभकर्मेकासत्कृतक्रियामयत्वविधित्वेनस्थितमामा सोस्य तत्कृतक्रियामयसंबंधित्वाविवक्षायां अप्यनपायेनतत्रापि प्रथ
मोच्चारितत्वाच्च स्यादेव ततस्तदुत्पत्तिः॰ एकार्थीभावकमत्कारीसा॰ स्वैवा नवतस्यामुक्तंत्व। वचनेन तत्रिमित्तकोगौणप्राप्तिर्विशिष्टकं तु स्याय प्राप्तमिति भाणारा
यात्। शक्तिपदे कारीति तु तत्र न तं व अत इत्युक्तमेवेति। सामर्थ्याद्देवेति। एतेनेतरथा वाचनेन तु तरंतग्रहणा निष्ठाप्राप्ति सहितेष्ठमात्रकौंभकारेयमिद्धि
रूपकलाभावृत्तेनेतरथा वा वचनेन तु तरंतग्रहणाद्विशाप्राप्तसहितेष्ठमात्रकौंभकारेयमिद्धरूपकलाभावे नेत दैवपर्य्यस्यस्वधे वेति भावः॰ एतेनात्रपरस्परिका
२ सद्दृस्यपृथग्दशिष्टावृत्ता गार्ग्यतत्त्वान्नोपिकरावित्तरीपि कुंभकारेया रूपो रत्सम्मतं। एतदधिकारात्तापकादिवास्तद्दायेएव पद्येदेशिवद्भावप्रवृत्तेः
अर्थवत्सूत्रे कार्यवत्त्वेनोक्तार्थवत्ताभावेनागात्स्यात्प्रिपूर्वक ताच्च एतत्प्रपदेशवद्भावभावं पर्यंगतात्स्यपर्य्या स्यादेवदोषपदं तिस्यपास्तंकिंचवत् परिशि
वद्भावनुपपन्नमाग्योनुमतं ततःस्वमपि वत्साय तथात्वारापत्त। नतु मूलस्यापि युक्तं वेतनत्। मृतः॰ मत्सयग्रहणरीतिनि पंगिगाधिकसेव आच्छतेन भने
स्य। अप्यपृथापत्तिसंधां शब्दारिनिमर्यादात सोयपत्तिजो आतिफलं। नापत्तः॰ एवं तन्निषेधनेतेन च्चावसंस्येवसंग्रहान्न तत धावत्स्यस्यत्नसे

ति। तादाथ्यपक्षेतु। नरं तद्विधिद्वापवद्दारात्मस्वर्त्तस्त्रीद्वः फलमिति वक्तुं भाष्यकृताप्याशयः इम थैः नन्वेवमपि विंशतिपदं केवलस्याकारस्यापि अतिपरिकत्वेन तत्तद्ग्रीवभावेनया
सिका निष्ठाभाव प्रसक्तो ऽस्मत्पक्षे। असंभवतरेणार्थवत्त्वाप्रामिभवरेकार्थी भावेनासादिसूत्रोक्तार्थवत्त्वाभावेन गृहत्वरणोक्तसत्त्वद्वयमाधारणार्थवत्त्वाभावेन वक्तु
तद्विनेतिमत्त्रापाप्तेरितिवेत्। अत्र केचित्। समासेव हृते। वयवाद्दुसन्तिः प्राप्नोतीत्यत्रयवा वृ स्तो मसंज्ञकोऽसावः कोऽभकारेणा नमि अतिअवयवस्पृष्टी इत्स्वरोऽस्या
नापि तिनल्पवेकरेशभाष्यानुरोधेनायं ग्रंथः अत एवावयवाद्दुत्पत्तिरितिनं घ्यास्याल्पमरंहत्तान्हितेसत्रकृत्स्य हृणेत्स्य स्पसंवास्मिन् समुदायप्रातिपदिकत्वे
नएत एकस्मात्तरीकिन्नीकैपटोक्तशकार्यावस्तुतः वयवस्याप्रतिपरिकत्वात्समुदायस्यावान्मत्वात्तरीयाप्रा प्तिरेवेति शाकृत्प्रभृतिमिस्थातोऽतिरथंनस्त्रात्मा
र्थे वृत्ताभावेनात्र तस्याप्रातिपदिकत्वाच्चेति लघुशब्दरोक्तिश्च संगच्छते एवं च कुंभकारीतिसिद्धिरेवमुख्यान्तरं तद्विवेः फलं। अत एवं तरं तद्विप्रयोजनं प्रधानेन तदन्तविं
धिर्यथा स्यात्कुंभकारी नागरकार्येति भाष्यं संगच्छते इत्याहुः। परे तु कोऽसत्स्वसांत त्वार्थवृत्त्यस्तेव हसार्थ्यबोधतनुक त्वस्य कल्पितस्य भोत सर्वि कस्यस
त्वात्वृत्तिरूपस्य भिन्नत्वेनानेकत्वे कार्याभावस्यापेक्षत्वात्कारमात्रस्यैकार्थीभावेनेलौकिकप्रसिद्धस्य स्यमत्वाच्च। नहि प्रसिद्धत्वेयस्मात्प्राप्ति वसितं। किं
च यं वृत्त वधनरसारि प्रवेत्रया णा वहुश्रीहितरेकार्थीभावेन व्यापकेनैव गरककार्ये सिद्धेष्य कृतरनंगीकारेणात्र एवं कृद्धत्तो प्रकृति प्रत्ययमात्र सं
कार्थीभावेन ममाप्यत समासमभि प्रनस्य प्रसभित्रस्यतस्माव श्यकत्वात्। अत एवनगमकारोऽस्के। प्रसमं अत्र हि तरादिनियमादवयवाद्दुत्पत्तिः स्यादकृ
दन्तारसस्य स्त्रकृत्क हृद्दणारसंबंधस्य। एवं तद्धीकागतेन ममाप्यभविष्यति यदेवं तम्येत कृतं स्यात्स्यान्तनत्स्य गतिकारकोपपदाद्विसमासस
वेतावदुवदिनत्र च कृते। वस्याद्दुत्पत्तिरिस्माराभाष्यं चतुर्थस्य येनविधिस्तदन्तस्य समासान्तभाष्यम् संगच्छते। अन्यथा यानयोरनेन तला न्नलितापत्तेः स्पष्टं चाकित्त रणे

गीकारे गतिकारकस्त्रोपपदस्य हृणात्यर्थमापेत्तेः स्त्रीसः अवृत्तभावेनप्रातिपरिकत्वासुपत्ववासन्नः अत एवापाने गंतुमिसृक्य कृपितिनोक्तं। तस्या अ
कापाउन्तरमिहंसेवा नैवेवमर्थगृहत्वरणात्कारेणस्यार्थवत्वं वायानीतिवाच्यं तिस्त्रत ध्यार्थवृत्ती गीकारे एतस्यस्त्रं स्य गति कारकेपसंदस्य गमकत्वेनेतः माकतदर्न
गी कारः किंतु शब्दोक्तस्य सदोषात्। एतस्मैतु तरंगीकारः अत एव तरं तस्य ग्रहणे परिभाषोक्तरीत्या संधामप्राशंकेतरगिकारेण वृत्त्यापकारसदोषेण वस्य
परिशवद्वावस्त्र्येः अर्थेन सूत्रोक्तार्थवत्वाभावेना संतस्यार्थे तेन परिकत्वाच्च। तदर्शितत्वमाभविताधिकस्य कार्यं वाच्छनेन तु स्पनस्य सरोषाच्च। अ
म यानत्रहणफलाभावेनतरेपपर्यस्य सूत्र मेवसुक्तंलघुशब्देन्दु शेखरेऽत्र तत्रधिकारे रेवतापकारसस्य हेतुत्रयं वयं अतस्य च मक्तान्यत्र सर्वथा तस्यय च संग
तिः एवं च भाष्यं योगिनेधिर्विरा धः केमृतकोलतुभा यसंयम इत्यनिआहुः तरेतरवृध्रनय त्राहु वृत्तरस्त्वातं पुद्याग्यपस्पर्शतीतं। रीपंचाधकृत्वापरत्वात्
। अतं तस्मात्प्रहणतया कृपर्शितास्तरोविशेषाभावे पीडेथ्रुडीनोऽर्वशेषस्मत्तादर्शितमाक्‌ रह्यपरित्रनिरावह्ना। रह्यन्तरइति। रह्यर्थेइति। र्तितास्यो थ्य
र सर्थः। अत्र स्मृतस्तोति। यस्तु लाकारकृत एतेना त्राजग्रहणाम्नातार्थ मितिम्फारोक्त मपासमिति मूले तस्याभिधानेनाशाङ्क्य रवापजरसत्र पुनश्च सहः
रणं ज्ञातिलक्षणरीर्ध्यंबाधितुंतत्रीहृज्ञातेऽध्यत्ते नपुंसकेविधेवति मप्रस्यथ मलाव। रतीतृत्रो उक्तमलिंगेपवंत्यपरत्रप्रातीकं शाङ्क रवापजारीनिति
सिद्धं पुनरजाप्रहणं ज्ञानलसीगंधीपर्वाध्वत्रु परतक्षारतीरतिवर्तिनातोहेस्पष्टार्थमिति तन्नगेनि ज्ञात्मनरजोऽम्रोह रांताति लक्षणरोषकवाधितुम
रितत्रूमातृविततनीतिहंमग्रहार्थमिति तन्नरीविज्ञातस्य नु हुत्रोवज्ञाताविसतीस्वरा वस्यासरीप्रसापरणार्थ तम्मासपवात्कश्च मजन्महणस्य स्यष्टार्थं
त्वमिति नित्यमित स्वप्नसामगुहणाम्ना काशा। भार्द तत्रनरनुगंधसमनस्य मंत्रात। तरेतदार्धर्नंत्यं तु नरन वारणुनाताभिरणवरदे। नेनैवति। अत्र

१२

सात्र ग्रहणेनैवेत्यर्थः। तत्राशङ्कते नन्विति। ज्ञानीति। गाऽत्रेव चक्षुषोर्ग्रहणं नानितरादिति भावः। मने। न केवलमार्गोति। यद्यपि तत्रैव स्थलान्तरे पदं संस्कारं कृत्वा
ज्ञानानां ज्ञानं तथाऽपि तत्र संस्कारकं वाक्यमेकमेव इह तु तद्विषयत्वात् अन्यदिदं रूपाकारास्यं तेन तत्रैव विधिकरणे तेनान्वयात् अतस्तत्र पदं वाक्यं वसोः रामा तेन रीवि
तिरस्कृतं भवेदेवमिति। पूर्वसूत्रनिर्देशे यत्। पिशाचमधीत इति गार्गिकान्सारिप्याप्यादिकमपि मागाइत्यर्थः। मूलेनोक्तमिति कोपपुयुक्तस्यार्थः। ग्रा स्वप्नेनेति। एतदपि वा
क्ति प्रयोजनं नास्ति यामिति बान्तैतेन तारायां विशेषपि व्यापारस्यारिनासन्नस्यारीकार इति कृत्वा तु नवेयविप्यन्तीस्यिन तत्रैव तत्र भाष्यकृतोक्तमिप्रागन्यादि तेनस
र्थः। इदं बाधेऽर्थं न हतु बिनर्व विशेषणानां यामन्वेति सोऽपि तस्यैव हमुच्चाय वान्यतस्तत्रामाधारणानस्फलेन नाह॥ तस्मादिति। उक्तप्रकारेणानहां गणानित्यर्थः
तच्चेति। तस्यतद्यामसर्वत्रचत्सर्थं न तु तत्र ज्ञापकत्वेऽपि अनुपरोक्तयाख्यानं गौकालेन स्याचारितार्थ्यात्स्वस्थमेवात्त्वाह। स्वयामिति। न कारणाइति।
तद्वत्वर्थमनुपसर्जनादिति सत्रकारणेरस्यार्थः। सूत्रमाहेति। तस्यतद्यावस्य तेनैवार्थः वनुतत्रज्ञापकत्वेऽपि अन्यत्र व्याख्यापगीकारं तस्याचरिता
र्थ्यात्तरत्व स्वयमेवात्स्वाह। स्वयामितीति। तत्कारणेरीति। तद्वत्वर्थमनुपसर्जनादिति सत्रकारणेरस्यार्थः। एतद्यार्गेन्रयीति। अपि शब्दाकाशङ्कस्येत
स्या वृत्तिरपीत्यर्थः। अनेन वा। प्रक्तीतेनानुपसर्जनाधिकारेऽभ्व। एवं नाक्रमकारव्याहीतः ननु तनया स्त्रीयापसर्जनत्वे सेवयहणायिस्य नकथं तद्यादृतेरि
स्तत्राहेति। तस्यापि दर्शितः। एतदधिकारसामर्थ्यात् न्यायाद्वाऽन्तरतिभावः आश्रयान्तरति स्थलस्येति शब्दः नहि इहस्वसूत्रे नैनैत तत्सन्वा यनेके
तुतरर्थं कृतेनेरसर्पसि प्रतीतिर्वा प्रतेरतिभावादित्यर्थः अत्राहुपकादिस्यर्थम भवारणायाइत्वीवितीति। इदमुपलक्षणप्रणा ग्रबड इति फिजपि।
अन्त एवापक्रमतान्य। गाकृतार्थगति वहुब्वचनप्रयोगः संगच्छते। एतेनकार्भरतिसर्वैनकार्ये तयानतात्पर्यकलाघवनडीबर्थेवच नैमवकार्यस्यातिमीता क्रि रामः

॥

मपास्ता ज्ञापकमिदं स्वास्थादेतिकत्वात् प्रात्त्रेसेव। एतेन ठञादि स्थालायवादरापेक्षकार्यः किस्मन्पाकस्य छोतिकेयेटाक्मपास्ते कचित्स्य णेनादिनीकारस्तु
पतञ्ज्ञाभाष्यानुरोधान्सिज्यात्तृत्यर्थेते नपथास्त्रुतमेवपुक्तेनोपलसंगाबहुवचनं तत्रयोऽभेदाभिप्रायं एवं मते पोरभावस्य कमन्यथाहि हुवचनीविसम
मा हुः। इत्युक्तेरिति। ज्ञापकस्य नाङ्दुवपत्तादिति भावः दारेस्वेवेति। अतएव शौलिकमपीति वार्तिके मातमहृसवेदा स्तंभाष्ये। वार्तिकप्रश्लेषयोपौग
वघेफलाभावादाह। नाशानिकेति तथाचतस्य तास्थानपरभाष्यमेव वार्तिकस्यत इधिकारस्य ग्रस्यपरत्वेमानमिति भावः अनुस्यलत्रंपएवप्रश्नप
ऽभिजिदित्यादिरसत्रविहितपत्रान्तर्डीवनापत्तिः तथा वाभिजितः पूर्वस्त्री स्वगतस्यार्थे भिजिदित्यादिस्त्रविहितपञ्चान्तर्डीवनापत्तिः तथा वाभिजितो
ऽपत्यं स्त्रीत्यत्रानापत्त्यर्थे भिजिदिति यञि आभिजितीतिरूपासिद्धिरतआहार्मेति। अस्ति यामिस्वनुवृत्तेति। आयुधजीविभ्यश्छः हेपर्वतात्सादिरभिर्वाछित्त
स्यापि ज्ञातव्यं कत्रादिस्वतस्यापि साधारणैकसरुणाहनेरित्यर्थः। अत एवाभिजिदिति सूत्रे गोत्राधिकारेनकृत्वं अनस्वेगात्रतत्प्रयुक्तकार्यप्रवर्तीति नार्थः किंत्वया
ज्ञानं आभिमतः आभिजित्यस्यापभितेतिगोत्रपरादिभतिवृत्तयस्यात्तत्त्वाकर्तृत्वसंभोक्तारपर्यत्रीस्विकेगोत्रमेवभक्तीति भाष्यवृत्तेनफलेन नो मेन
डीषु। अत्रगोत्रपदेनापसमाप्तं। एतेन भाष्यकृताङ्करणोऽवत्रश्वेसेवैवकृतः नस्वेव त्रोऽयितव्विर्वाहायगार्गीरिमरसाहे यथाकल्प्यते नयाद्यापि। मं
इकानुवृत्तौ बुनमार्केमति माभानुपापि नाकररे या पृक्तमपास्तं। तस्यवः उक्तरीत्येति। पौवन आभिजितो मुहूर्ते आभिजितः। स्थालीपाकरसा
दौ वा स्वगावनाबाइसावेश्यकनेरादः। गोत्रेति। पीडइति। एवं च स्त्रियां यत्रे वनेति न तन्त्रे डीपुपसंभाव नाकिंतु नातितराडीपा तद्रूपासिद्धिरिति न तन्त्र अस्य व
वहुत्वानुगोत्रयञः भावीपतद्रहस्याति लुक्स्यादिति भावः मम्प्रगार्गीत्यत्रेः पञ्जितब्रेरेमथांकेतिस्त्रे। स्वगह यानस्यात्। गार्ग्येद्यादिसहृयतरक्का

रस्यानुगामिकं तेलंत कता ह्युमतेनेकानुबंधकस्य हरोष्यनुबंधकस्याग्रहणान्नयावरेवाघञ जाविसस्येव ग्रहणोरेवायसानरेआ नां मंग्रहइसथे रेकक्रमिती
र्थनस्यारेवः संग्रहंशमित्यारतस्याह। संघांकेतीति। एतद्राष्ये॥। गागीयोगागी को करसायुदाहरणस्य मंघोकेति सत्र स्वभाष्ये सर्थः द्दापकमिद्दु तेनामार्व
त्रि कतस्यतत्रकृत ताहितिभावः। तथा वऋष्यपुत्यरूपं लौकिकमेवगोत्रतस्य त्वेतरतिनोक्तातिऋषयः। तराहगर्गाद्य जणेवेति एवमित्यस्यगोत्रे रीतनरोध
कार्यविहितयञमित्यर्थे ग्रमवासराणायाद्दाकारइति। होरताशिष्या ओयजि जो श्वस्यत्रापेवंवा ध्वान्तफलमिति। तन्मातिपूर्वं रकोधिकाणइतिभावः स्य वस्य
थे कस्यचि इतिरवंरयति। नेवाति। हीवारि वतप्रकस्यापि लिंगबोधकत्वाहिति भावः। नेचिद्धि हे इंस्थिद्धः। एतत्समानेति। तद्धितेतिकि मर्थं विन भाति
पोरकारी कारायें तेनरमिप्रयोजनं यिकरणस्यासमर्थ्यारेवान्नेकार्यर्माविष्यतीतिभाष्यस्यर्थः अत एवाह। अप्राप्तेति। एवंवत्रसतिपरिक्षत्वार्थमितिप्रमास्
क्रिरपु कोतिभावः। उच्चारणार्थ इतीति। छ्यार्थमिति निर्देशात तत्फलमाहतेनद्रुक इति। अमथारेफपरते नेदशतिद्रूपाभावात्तत्रस्यादिति भावः इरमु
फल सरांफिनारेपा। ननुवैपरीत्यकृता नस्य तस्याह। संज्ञेति। कतेस्यर्थ इति। सहकृतेयत्नितकरणसामर्थ्यं तस्मादित्यर्थइत्यर्थः। ननुपुस्यपि कुमारइ
ति प्रयोगादित्रकारस्यानुपायिर। वाक रोक्रहेतु युक्त नइस्तापितहभावेप्रयोगस्यनिर्बाधतारत आह। नसेति। प्रथमतस्यर्थः अपिनानूगमम्च्च म स्या
हश्यमूलकलसणापास्वंगोणीत्वाराह। पुंसेति। कौमारयौवनहड्डलभेदाच्छोणवयंसीत्येके यथाहुः पिता रक्षति कौमारेभर्ता रक्षति यौवने। पुत्र
स्तु स्थविरीभावेन स्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीति। वाल्यतरुणस्थविराणोत्यपरेयथाहुः आषोडशाद्भवेद्वाला यावत्क्षीरोरा न व तक्कं मध्यमः समतिर्यावत। परतो
वृद्ध उच्यतइति। आयुषस्य तुर्भागो ब्रह्मचारीत्यपरे यथाहुः आयवयसिना धीतद्वितीये नार्जितं धनं। तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यसीति। सर्वे ययापवास्तिकस्मा ११०

बधयंकापौवनस्या स्यमतात। बालकशब्दस्यानर्थास्तुपासायवेंवत्साहुः ननुनियधर्मंयथोमत आह। ह्युपर्यामिति। आदिनायंवानासुह्रूणानिमितंधनपतिसंपत्तिः
गा घचरविवृताः अर्थो तलुकित्वं वांप्रत्सारिसंप्रहः अत्रपारमाणशब्देनपरिमाणांतुमर्वेन इति पारिभाषिकमेवग्रहणतइतिमूलेइतरस्येत्यपटं। अत एवेदूव
पं भूताभ्यां मामाभ्यां क्रीतादुब वाद्विशतेमारोतिपरः मानेदृहस्ताभीतारलारोवानिपेधसिद्धिः यतुरलाकरप्कात। तथांगीकारेवस्त कंरसग्रहगंग
वयथ्यापोतः तयोरुध्वं मान तस्यकोमुपेतयमंवाक्रतातनसारूक्षमानंपरिमाणांचद्वयसंपित्रत्यनइतिमूलेविलसमिति। तत्स्तवयति। आयसेसामाति। ए
तयोर्वेसकं वलसंपा। ननुध्वंतरंनविधिरत आह। वांतेति। विशेषणत्वहरस्य तदधीनत्वादितिभाव। अपरे। नत्संबंधान राकांसत्वादितिभावः अथसंगतरा
हहेवति। तथा क्रिवीजंतुप्रकाश नुग घएव। तियंगति। प्रकृतेरसादिः आयामपरिच्छेदकत्वेन प्रमाणत्वाविवक्षितमिभावः। एतेनयदि स्तेत्रस्यकांडइ यमुक्ता
केतरायपालुगस्यामात्रवुएव तिद्वयसवालुगिति प्रक्रियायोजनंप्रकाशोक्तमपास्तं। ननसूहयाध्यांगुलारस्तत्रस्य मानत्वविरोधाय घ्यानतयातत्रैव स्फुटीभवि
प्यति। एतेनामित्यांविरोधात्संविंसंमिति रवंद्रद्रु क्रमपास्तं। वस्य माणांसाह। पर्याति। अत एवातरअंथविरोधानिभावः। हेतानुरूपभावारेसुत्रा
तसंनास्यपरकर्मसवारणायाह। इतीति। तस्यान्यासकामस्य। आयामइतिप्रमाणात्सफरमादिः पेना कर्मादिरनः। इरंवत्र ऊर्ध्वायामपार छेरकंत्व।
पवंवाप्यांहरुपतेमिभवः। प्रकुर्वप्यार्वरा भायाइतियंगति। एवंततस्यैसहृतिरनप्तंत्रहेतुमाह। तिर्यगिति यतरमादिः। रसुकोविति। इतिइष्यगुकोरसस्य
नतेश्रकनाति कृवमागात्रइस्सस्यान्न चार स्कंनानरखंडप्रवृत्तानेवापूतेनतहीतस्यु मेंवापूआह। हिंगारेति। अनुरूपमादीनां प्रस्थत्तुसलनकथनंतेननर्गमोइ
रतत्राह। गमारामानिति। रामम रा हूमवाचीपालि। शस्र रा याहमरस्य मरमालाक्रः पंचशारव। शय। पाणिप्यमरकोशोरामरतिपा वातगर्मित

क्षीरस्वामुक्तेश्च। आरिना मस्रंगुलादीनां ग्रहणं। वस्तु वो येति। अत एव द्विशमो द्विप्रमेमारिरूपइत्यसिद्धिरित्याह। वस्तुत आग्रेगुलमात्माद्विशम इत्य मोत्साये वेतिवोध्यं। तत्रैव नीतिर्यश्मानतेन अतएव वितस्तिर्द्वादशांगुल इति प्रयोगसिद्धिः पुरुषशब्दस्तु ऊर्ध्वशरीरं नाभिवोर्ध्वाधरीरग्रस्थितवस्तुमात्र परिच्छेदकत्वेन तद्गृह्यचितके। प्रसयोर्विधानुपयोगनत्र नत्याख्यान। इति भावः। आयंवधारिति। सतियोगशिष्टमाया यारितिभावः। विशिष्टयं पुरुषमिति वोध्येनेन माफलांदुधा नमामर्थ्ये मणंकापितिध्वनयत्राह। शमइतीति। अयरीति। आयामत्वसंयोगेत्स्व ग्रहणमाक्तवारसवोर्ध्वाधरीरावस्थितवस्तुमात्र परिच्छेदकत्वे नान्वानताहितिभावः साम र्थ्यात। तहिशेय णला संभवे नो या रानमा मर्थ्यारित्यर्थः। इत्यपीति। वस्तुतस्त्वित्याय पीत्यर्थः मात्र पदस्वाभिमतत्वनितामः एतेन पुरुषहस्ति प्रमाणिसत्र निराकरिष्यमाणत्वाच्छिन्यत्रसंतमसंविस्तमिति खेञ्तस्त्रूदत्तम पांतात। तत्रेवबीजंध्वनयन्नपि दूंतमाहूविस्तिति। आईति तिसूत्रे परिमाणांया रिभाषिकेत्वेति मतेनाह। टकरीति। ठ ताम मयीत्यमपास्तरीतिभाव्यसमरीत्याह॥ इमोदेति। एते मूलानुयायी रत्नाकरदंग्रा पुक्रमपमं। ननु परिमाणांग्रहणात्तस्य वा प्राप्तेरत्राह। तत्रेहीति। तस्येतिसूत्रेहीत्यर्थः। उनेरेति। संख्यायाः संताभेधिति। संख्रे तत्यथः अत एवसंख्यायाः तत्रानेनाविशेषणार्थमपि च। वितपरिमाणमपपाषिक इति सिद्धं। यत्नुस्त्रत्त एवं मत्या यामतत्रानेन विशेषणेपि इतौवितपरिमाणम्मपपाषिक इति सिद्धं। यत्तुखंड वक्तव्य प्रकाशेयपमन। ह्यास्तरिस्त्रारितसं तमूलोक्तमयुक्तं। एवं वानियाणरतिसत्रोक्त रीत्या इति स्थवचनानेरनोति तत्स्थान। वत्रेहितस्त्रे त्रिरुगमितत्वं लुगितिपद्ये। अप्राप्त एवात्र लुग्विधीयते इति मिश्रेरपि व्याख्यातमिति। तत्र। अस्य समर्थ्या स्यात् तथार्था सर्तीत। प्रनिन्त्रयानूक्तत्वना प्रमाणत्वाच्चातिरिक्त तरध्वनयत्राह। ततमिति। मलस्वतुपसंख्याषयति। अत एवेति। गारेशनीम

द्वलादेवेत्यर्थः अप्रत्ययः। नउ। लिंगाभिकोर इत्युक्तस्यारितिभावः मतांतरकरलाकारंग्रा पुक्तिरव्ययति। एतेमाधि। नादेशायसेउइतिशेषः। एवं प्रकारकलम्त्वादुकारफलमाहे कुंडो धूद्रीति। तथाच मूले चिरामितिभावः एतेन सहस्रार्थमाहात्रेत्येत। वहुव्रीहे ह्यसमस्तत्रेसो तत्वातिक तत्रोपरित्यर्थः अमध्याते नासिस्या तयानिश्चलापानिः सांवत्र पात्र पानगुणिताप्यमानिपारी वाद्गुनिक इच्छस्पष्टवृतियात अत्र ग्रहणो राति। अर्थ दसूरिस्या दृरितिभावः ननुतम यभावक लसनेन भाप्यचात्रि कोपयत्रोक्ति वयावकलत्वेन मात्मत आहत एवेतिन्याचामान्निवेतेरत्यर्थः स्कुर्यीवविण्णति वेर मुगवारि प्राप्तिं प्राप्तिं रिप्योपरिस्तत्रटीकायामा च्यस्पहेतुमाकांसंसनतराभावनम्रतरांतराविशेष। नीति। अधिकरणशक्ति प्रधानत्वया। गतत्वामार्गाधिकरणभावारिति भावः। अप्राप्तीति। पातिव तीसव्रवलापापेक्ष तोपवाच्या उक्तर्मनयोगतार्थविशेष प्रस्ताभाव्यश्वार्तमागपोवपा तनाक्संस्यर्थे वेरंभाणोरा एत तपोरादावांतः। शरद्र्यांधयप्रधानो प्पलीति ततान तप्यतीति निर्शकि यांक्तप्र स्पराह तथापूतमिति प्रमारोक्त मपास्त। आ धूपयश्यानत्कामना भावातस्य उरत्तवोप्यभाष्योरामपष्ठताच्चेतिरिक्त। इत्येव वधर्न यत्रते ते वेहेतुरूत एवं काचं। इत्येव राहिभार्गात न्याच्चामामविभाषेयपर्मातंपमस्तासाद्धीतिभावः अत्रापकमाह। तर्वेतितर संवधास्त्वेत्यर्थः। ततविभापातर त्राम नुतस्माद् पाशास्यापितत्वक्ताप्पसभवा। तस्मात्अशीति। रिक्तमामितेतुमित्ययामपति इति सिद्धातिभावः। अतएव कर्पतपत्तकाल पर्वतिपर्त एवं भणपतरय प्रपृष्ठंसंतः। तद्दृपयं उराप्यरेवयर्था। अर्थाज्ञयमना पसे ांतसहा। एतच्वेति। अनुपसर्गमपारित्यम त त मांत पारिकविशेषणा सम्मंत्रसवेपरसमपरम मले च सर्यं ग। त्यपवर्ताति। तत्रीहना तय्यसं तसभव इत्यौचित्यर्तानत इ। इसत्रि। तत्रवीजं ध्वनयन्नित इतमाह। द्विगुति प्रवेति। अप्रत्ययात दानर्थस मुक्तं तं तेति भावः भावः। भार्यातित। आरित्मलोपापा मसारा शब्दामाणाः द्वः प्रस्त्यामिव उपंसपंतुमनमवार्थामितिपस्वशब्दोरयामा० रेव स्त्तलत्र दृत्य संनम अतपपप मतनमतिहूस तं नराकुंभकपाललाद्वेः। सत्रानुपमनेत्तसनारेवा। तन प्राप्तातीसुक्तां। न कृष्पानपा समसीति यानाविभाषा तत्सुपर्यंत यास

मासः एतेनो क्तरीत्याप्रलापित्वं साधितमिति वेदनेन उक्तं मूलवद्दनाकरस्यापुक्तंत्वापात्तं॥ ननु चिदमुपपद्यते आयस्यभाष्यानाहूतत्वात्तस्मान्नगीत तातगात्वा एतेन तावश्यक
त्वाच्च। तथा अर्थस्य तेनाभ्यं भवाच्चात आह छांदसत्वादिति। अर्थवादित्यर्थः तथाहि मनुष्यत्वानुरोधात्। तथा च तद्रीमाव हृद्रीदावपि आर्षत्वात् उपनर्कादिरालुवत
एवं वाग्निर्मसेन तदन्नमारीति पुक्तेर्भवतीति भावः। अनंगीकारे इति अन्यथा एव द्वन्द्वस्य आपातात्ताल्लभावश्यक मितिभावः। चेन तत्समर्थसमुच्चयः शेष
इति। तथा च मं तात्मालापितसर्वेशयः छांदसत्वादित्यत्र मपाये सपाविकलत्वाधकोनतुगत्वमात्रस्या अत्रापिपक्षे प्रागुक्तं मूलंपरममत्वं च तरतमोये वेति
बोध्यं। मूलकृदर्नाभमतस्पर्शाव इत्युक्तमपमनस्यापि ह्यनंतं ध्वनपितृमाह। केचिदिति विघ्नुतस्त्रिसायुक्तयुक्तं रूढ्यति। छांदसोधिति। तेषां के मते हीनात्मत
एवंवस्तुतस्तु इत्यादि नात्रकमारभ्यानं भाष्यानभिमतं। तस्माद्वस्तुतस्त्रिसादिमूलं तथा प्रकाशरत्नाकरस्यापुक्तवायुक्तमिसुक्तमयोगो। साधरंमतए
वभा अतृष्णां रस मेतदिति स्थितमिति प्रकाशोक्तिः संगच्छते। उग्गादेवमंत्रक्रमसयो आकमधानन्नार्वविरुद्धलाक्ष्मलंविंत्यमिति उरूद्धक्ति खरनापाह। इ
इति। एतेन तथारं सुक्तमपास्तं। तत्र हि। रशापायाहि पारे मानमाहेरवेति। एतेनैव परीसंशकाधिरता। अरूपमित सम्यक्षी निरूपमिति तात्पर्यं मूले
कृदोरगाइंया इ शंमरत्नमाह। नांतमिति। कर्मदिमरइ सर्वानि मतवेवापानुमितिभावः तदुपपार्यतिगवीति। तदभावः नातरूपाभावः सोदनङ्गः इत्येवं
इर्यति। वेति। तेष्वर्नादिति। इष्ठा नितस्पाट्टत्वाते। त्र सिद्धरसादेपरत्वादिरिस्येकवक्ष्ये इति भावः। निपिद्धमिति। येननाप्राप्यनंतरस्यातिनापा प्राप्तिमिति भावः। ए
ववमक्तमिति भावाहिलो पार्श्वभग्राच्च त्रपवेलम्यात्मसूर्च्चिपमितित्रास्यर्थ। तन्मतमेव तरसिद्धिसिद्धिरतमाह। नु स्रति। धाव इति। स्रते। स्नेति शेषः। तत्र भाष्य इति। नाना
तुकथवनंतभैदोपायास्यर्थः। तथापि प्रकृति भावस्या ह्रोपान इत्येतदृश्यकत्वमप्युक्तं नेकाजित्वति इत्युक्तमिति इरा तत्त्वादि आयकेपापाम इति बोधितत्वात्। अत्र तत्त्वके सम्य राम
ठेस्यं पस्पापरत्वमित्यर्थः स्वचितः। नं मयाभेतृ इतिनिरस्ता इन्द्रः साधितभावः। तस्य। नानत्वपस्याः म इत्यं तरेतरांभेत्रसोक्तं। रत्नाकराक्तिरवेंउपाति। अनुनेति। मा

मव शास्त्रीयमकथं विंदिरसेत्र अनुनेति दीर्घापसोक्तरूपासिद्धिरिति वेधितमिति मानमानवत्र थानतिर्दि इस्वत्वादत आह। तेन अच्चेनिति दीर्घापसोक्तरूपासिद्धिरितिवा
धितमितिमानमात्रत्रयानतसिद्धेरुक्तत्वादत आह नैनेति। एषांशिवंतानक्षिवंतानां अग्रयातदंगीकारे। यसेतेति तथा च त्रेवतिद्यातस्वाभिधानेमानमितिभावः अभिधान
म अपृयत्वापिदृष्टांतवेव स्यात्वकाशोक्तिस्युक्तेत्याह। क्विवेति। आवसारगृह्योयः कत्तेसर्थः। तत्स्मृवशस्य। अनुपमत्ते नतात्। शाल्वीयनैसिकोपसर्जनताभावा
दित्यर्थः दृष्टांतप्रधानवोधकपदांतरस्यवदन्नाभावादिति भावः। यदकायेति। प्रतियादितमिदमधस्तात्। एतेन यस्यायाद्दक्षिकं नापिस्तूर यं थोपि मारभ्यात्या यः एवे
तीतिपाठः तत्रैमाव इतितुनेखकप्रमादात। किंचहठंतिप्याचार्यक्षिवभावस्यहस्वत्वंयापरति सूत्रेभाष्येष्य इत्यादिस्त्यपि बोध्यात तुतांतंतिपाठः अतिरिक्तेति। सा
तिपादिकमात्रस्यतत्संत्ताम्कात्रे पैताः सज्ञातद्धः धर्मत्वमोत्ताहति भावः तदर्थपासि मासिपतलप्रत्याहावा येति। एकोराज्ञयो इत्यपित्यादितु ब्राह्मणादित्वात्ष्य
त्रितिभावः ननुतद्गुणवचनसंज्ञाभावेपि वा तोगुणोति सूत्रोक्तं गुणात्स्यणात्ततत्वात्स्यततमस्येवात आह। स्प्रेरिति। तेरेकेति। आकराद्वद्रस्यगुणवचनस्यरेकोप
र्थः माचेस्यमसोत्मिवशतः पैतोसा यपादेनमतात्मसोनिपमः नहितयोःश दृष्टो दृमेसत्पिवकरावि इकादिशद्दद्वाव कतेनप्रवृत्ते कदाचिन्नेतिभवति। जातिम
टथकाभिन्नाभिन्नः शद्वो दृश्यते इत्यर्थकेन द्वितीयपाद नसर्वेनाम्नेनिपमः घयाप्युक्तादिशद्वानुलोप्येदुपोगविम्नुल्करीत अप्येकर्शत नैवंतस्पशद्वर्मान
पातविषयत्वं। संख्यावा रंगायादिपश्चेति। यतो ध्रेयरस्यर्थे नहि मत्वाक्तादिगुणेऽस्त्र स्यमसंस्थयत्वांधयात्। अक्रियात्मकेसनेनद्दंदतमिगस्यक्रियावा धके धा
त्वन्तमरितितेर्थः माः मत्वप्रकृति गुण इत्यनेनमत्ववाचकप्रकृतिमन्नइत्यर्थकेनयमस्तत्रद्भितांतयोमिराखरति। तत्रसंक्षेपटीकास्तु विंसावस्तुतो भाष्यमप्येक
दृश्यक्तिद्वतिविमरतपोतेवाध्यमसारसंत्रति। एतेनसंज्ञासतिक्रियास्पगुणववनाः भाष्येतुमत्वेरीति साहित्रंसमितेरैसुक्तमपास्तं। उक्तेरीसाप्राप्यंमाराहावराव्य

मिति। एतेनतत्प्रकाशरत्नाकरेमायुक्तमपास्तं। मूलेविशिष्यानुक्तासर्कृत्यं रेखानि दूषेरात्मेपेति। प्रमादानुपपि रत्नाकरोतिं प्रकाशो न्यासं दयति। मवेतितत्र। दीर्यो व्याकरणे
अप्रोमेरिति। नवतदधिकारोप्यतएववाध्यतामम्पथावृह्याणीयत्राप्यादेशानुपपतिरितिरत्नाकरोक्तं युक्तमितिवाच्यं। तत्सामर्थ्यादंशेनहाधेप्यत्रनहाधेमाबाभा
वात। तनुपदविभोगेपिवेपरीत्यापत्ता। निष्ठमेवात्आह। तत्रेति। अनुक्तो त्यर्थः यथाश्रुते सूत्रेणसर्वत्रनद्विधा नारंति भावः। ननिदोषफलाभावान्द दृष्टत्यातदुः व्याकरण
मफलमन्नश्चआहाशुतेति विनिच्छागोरित्यत्रेवेति भावः। स्पष्टार्थमिति। तेनमहद्वर्णमायरहेपि अत्रपदंव स्यमाणोक्तरीत्या। नुगकारेणमहद्वरूपं बाधितारीधे हपमि
ह्रेः एतेनव्रह्मन्शब्देनकारनिहृत्याप्रकारोरेत्यमा फलासस्वरूपेव्रह्माएपमिहे: सम्यावश्यकइतिपास्तं। उक्तइति। प्रकाशकृतेतिशेषः ब्रह्माणीत्यस्याकारादे
शेनसिद्धेराहदाहरीति। उक्तरीतेरेवाहानुक्तेति। नुमनोरा कृणिकत्वेनाह्योपा प्रासेमूलं विंस मितिरत्नाकृत्तयापिरत्नाकरेणोक्तं दयतिअह्योपोमरति। मिमततये
ति। प्रतिपादितमिदंतत्रैव॥ अकाराभावे॥ अनुकइतिभावः। अवश्येति। पररूपस्यतुमतथा। तपितितहाधासंभवइतिभावः एतेनविनिगमनादिरहादहयोवधिरति
खंडनकृदुक्तमपास्तं। अत्रमायोक्तं कुचिन्नेथेवपाठः। नह्यारव्याने तुक्लिष्टमुक्तं भाष्यविरुद्धं चेसपेक्षितं। पररूपस्य। स्वाभावेः प्राप्तस्यापीत्यादिः। तेनविनिगमना
विरहात्तद्वयोर्वाधइतिखंडनकृदुक्तमपास्तं। अत्रमायोक्तं क्वचिन्नेथेवपाठः तथाआरव्यानेतुनिअकारोच्चारणंतु। तथावप्रकाशोक्तंयुक्तमेवेतिभावः। एतेन प्रागम
खे। नाह्योपत्येवमास्यप्यतत्परसरूपापारनासंभ्रेः पररूपेरत्या याशंकासमाधानयोरितिफलग्रुणान्चमूलंचित्यमितिरत्नाकरोक्तमपास्तं। अह्योपवाधेनेतिस्वाभावः
वश्यमाणस्यवाणीरांगस्त्विपनेनेकारशास्त्रवेप्रापस्याह्योपस्यवाधनेनेत्यर्थः एतेनभिन्नाश्रयत्वेनोक्तपरिभाषायाअप्रवृत्याह्योपोदवरंगपरहपवाधक एम
त्वमेवेतिमूलंचित्यमितिखंडनकृदुक्तमपास्तं। अभिमतसमानाश्रयत्वस्यसत्वात्। वरिमार्थस्यानुक्तेः कारस्य। आकारेतिदीर्घइत्यर्थः। तदुक्तेति। प्रकाशकृदुक्त

पूर्वोक्तकल्पेनेत्यर्थः एतेनहरदत्तोक्ति रपास्तेत्युक्तिरेवापास्तेतिरत्नाकरोक्तिरपास्तेतिरिक्तः। मनुत्रह्माणीतिवरिं दूरदीत्यारिमिहोस्तेत्यर्थ। एतेनगतार्थेसूत्रमिसप
म पूर्वपरारिति सिद्धेरतस्राहेंदुति। ननुडीप्यतोदात्तत्वेदीपितंताद्रदात्तत्वमितिस्वरभेदात्तदर्थं मावश्यकत्वेकथंतन्याहृत्यर्थत्वमतआहहोदात्तेति। अनुदात्तस
चेतिसूत्रेणेति भावः। घस्त्वर्थे। ननुपुनः प्रसक्तेः प्राकृत्वेनेनसमासेप्यनिष्टसिद्धिरतआह। वितिबचनात्तराकरणालाघवायाह। तत्र ऐवेति। अद्दुतत्पदहरणेदे
त्यर्थः तथाचसुबन्तेनसमासस्यतत्रकलितत्वयात्ततः प्राग्नरंगताद्यपित्व रंतत्वान्नदीर्घ इतिभावः। तत्रणाभावाभावादाह। सुरवेति। आदिनाआमस्थ्रलीं
ककहलाकृपाणादयः भापित्यं नपुवद्वितीयत्वसंगासितिभ्रमबुदासायाहसहदिति। तथाचवीनिर्म्नोत्स्यपयोक्तउपदेशइति। स्वआख्याणात्
स्वरणात्रात्प्रपोआनेताख्याहत्याद्युपरिरूपः भाविकइतिभावः। परसमूहे वृषलीपर्यन्तधावनेनत्राह्मणत्वंननातिरितिभ्रमनिराकरणायाह त्राहमेति। शेषं। वृषलत्वंवति
। आदिनासुत्रादिसंग्रहः इतोप्रस्तमणामाफसायपूर्वणगता र्थतामादेयं वेति। ब्राह्मणत्वादिरूपाजातिरित्यर्थः आस्त्रीविशेषपरिग्रहः समतादिरिति
शिरोपितापवैतादेः पितृसत्वादिरितिभावः वक्ष्यमाणेरोपो भावायाह। गोत्राणीति। गोत्रार्थे। शिखतीत्यर्थः। नवेदेवेनंतरायत्ता शक्तिसकाशोक्तिपुत्रा तेह्यो
ह्योपगवीत्यस्यति। अत्र सोपेक्षत्वेहेतुत्वाविशिष्येति। दिहशाणामितिदीर्घसेवंसस्येत्यर्थः। तस्याभाषारणापाद्भप्रवाच्यंवानकिंचिद्याभिमितितत्स्पष्टत्वेपितथोक्ति
र्युक्तेतिभावः। तदुक्तं प्रकाशकृता। भाष्यविरोधान्मूलंचिंत्यमितिरत्नकृतदूषणाकरदपायुक्तिरित्वरपतिएतेनेति। प्रकाशकृत्रिधेनमूले तथोक्तमात्मप्रम
थायास्यानेत्यर्थः। जातीति। गोत्रंचचरणैः सहेत्यत्रे। तिभावः भाष्येति। तत्रहिगोत्रस्यभिप्रस्य यो पर्वतीपस्तात्तस्यपालयतिस्मामेत्रो पगवीमारंविकेलतत्राणयो। नपुन
रनंपसनपमतेनलस्रणरेकारनभाष्यतमाधेरवमणता इत्युपसर्जनादिस्येवभवित्यतीतिप्रोच्यहवेपरिसराक्केतरवपुपर्यसंवेदनादिनो पणवीभार्यः
माभित्तसमाः पुवतभीतवधानपाप्रोतिपमूर्दवंडीहनिमित्तस्पेसेवभविष्यतिएवंनादेस्तुवृकापदीभार्येत्यादौ सिद्धप्रगतस्यतृणीतत्वमुक्तं। अस्यायानात्

DR. BHAU DAJI

क्षगार्गीव एव परत्वाद्धकृपुंस्कृतं पुंवत्प्रीत्येय धामिद्धि रवेत्यवरस्य पुंवच्चेतिमप्यष्टेमाव। एवमनुलायुक्तस्य वृत्तिः नन्वेवमपर्वेन्नः मासास्येयसेष्टेद्वेक्लोमसेनीरं नत्वान्नम्प्रि-
तस्येत्यत्र यामृवन्नीतिलिङ्करतामनुष्यति ज्ञाति तस्यतिरोष्यवंनीतमनुयमत्वेनाशितिसत्रभाष्यविरोधात् मन्त्राह वितानीसारिरिति। अग्न्यस्य मित्रस्य गणय निवृत्त। एनिति
नशास्त्रीयगात्रतारापः तत्रपुंवेवनगोत्रामिनिनिपमनहनेन सानियेधात्र इतिभावः। प्राचीनोक्तं प्रकाशकृदुक्तान्तभाष्यमामामायपात्र दंगी कार्यमत्र तत्र मानाभावं
इतितरात्कृतं। किं वात्रैतः साधारणेन व्याख्यातं तत्र चतपोक्तमितिसर्वाप रविरोधामितयामनुसंधेयः कोरभेतित्वत्रस्य सर्वं चविरोधस्तु संदन कृ हृक्तो नयुक्तः
तत्रैवापरीयोरितपादादिनारिक्त। कथं दनक्रूहुक्तिं तत्र उपतिर्मत्वेति। युक्तमेगायथासंख्यमत्रवोधांतरयामार शपत्र यांकलस्यप्रातिपादिकत्वस्य च तत्र क्तो समानाद्धि
शिष्टस्यप्रातिपदिकत्वाद् गणेनुत्रहणांवा धातेन सामुभयोराश्रयणात्। तच्चात्रानादिव स्वत्राधीनमितितरचक्रस्यामापि नप्रवर्तते कर्त्री दर्शनीत्वादेतत्तन्त्रवृत्तिं विना
पितयोः सत्वात्सार्वत्रिकत्वेति नैव यदेपतस्यास्तरंध्वनयत्राह। नात्रेतितत्वेतशत्रृस्थ रमा वयववृत्ती अनुमनीपवाची नाघटत्वाद्। इंद्रा गर्मीत्यक्त प्रौदेरप्यु
पलसगतमा हुभयत्राप्य हत्वा मानिष्फलत्वादितिभावः अतएवाह। तस्मादिति। तरपहेत्सामुपो ऽपि धातीत्रफलत्वादेवेत्यर्थः। उपयोग इति। तुल्या वृत्ति
निमित्तकारो॥ इतिशेषः नोत्परत्वाद्। नापीति॥ इदं चतयार्थमप्युपेसवस्तुनः सरवनेसाह। नेयेति। प्रतिपादितमदमध्यमात। एतेनाद्वित्वेनाडं खहि
तयासारपः तारस्याप रूपांतमवहित त्रलिंगविशिष्टमितिवृत्तोरोस्थितं। सवस्पैवपरंतरनाष्यपरोतरपसामा। संगतहरस्यापितङ्क्तं मपास्तनराद्दरिमिति।
क्रियामुक्तागीसामर्थ्यस्तत्राशयवर्णकमकाशसपरविरोधदोषो नेत्याह। नविति। तत्राहामूलादिरित्याह। समस्येति। सिद्धान्तगीसामुहस्रोक्तं मेणानि
गवेस्। उत्संगेत्यादि। गमके सत्येवतत्कृतेहरुकत्वादितिभावः। इत्वेति। नत्रमातिपदिकत्वहणादितिभावः। भाष्यः। भावाराह इत्यादीति सापस्त्रस्य भाष्य
खं। समस्त्यमतः। तोऽमुत्पत्तं प्रातिपदिकमिति। ननुवस्तुतउपमानस्य सत्वतद्भावादित्स पूर्णार्थकं च सूत्रे उपमानं इतिभावः तदाह सादृश्यमिति। ननुकाभोहृदि राम०

नोक्तं किं लोपस्येदृशित्यत्र तत्राह उपमाउपमानमिति। उपमीतिविग्रहप्रदर्शनं भावे स्युरितिभावः। न त्वाह सादृश्यपिति। ननुकरभोरुहीसादावुप। गांरवी
चकस्याभावात्तदभावपर्वोत्तसत्रेवैयर्थ्यमेवात आह। तस्येति। सादृश्यस्येत्यर्थः। तत्रतुतदंतभावेण समोल्लतस्यतद्यामत्वमिति भावः। यथाश्रुतमेव कर
णत्सुइतेयुक्तमिस्ताशयेनाह। पदेति। अभावादिति। पूर्वपदार्थस्येति भावः। एतेनापिपतेनयेत्युपमापमानंतत्रुनेश्रायमंसादृश्यं उपस्थापितं। तद्वै
धकोरुत्तरपदादित्यर्थः। समासस्यतत्रतदंतभोवेणश्वत्वप्युपपन्नकामतस्यत्वंरुपणारं। उत्तरपदात्मित्वंदेवपरंपरासमासप्राप्तवाच्या। वा। अतएवोत्तरपदरत्नहरणं
सफलं अन्यथो वैतादिमेववदेत अतएवधात्रीकारणमाकरणीयमोहारित्यत्रनतिर्विशत्यत्वंतत्संस्थवितं। यत्तुशफोरवुगानाविवेनियरमपूर्वविसं
उपचारेपिपूर्वपदस्योपमानवा विलपमाहतमेवेत्पूर्वसूत्रे गोवाधिधोरुशफग्रहणादेव पर्यायपत्ते अत भतिरिनपर्याय शफशब्द तिहारतोक्तिरे
वपुक्तेति खंडनकृत्त रवंउपति। शफोरूपीति। आरोपः उरुपदार्थेनत्तुत्यता तीति। समासात्सादृश्यप्रतीतिर्नेवापूर्वपदादुपमाने त्वन्यतीति
रित्यर्थः। पवंसमतस्मात्सिरितितयुक्तमिति भाव। एवंचेति। एकमारोपणनदगात्तोचेत्यर्थः। कारणात्नमिति। नित्वकरेवकरणकांरुमिरितिपामाप
स्थापिरं। नस्यासंज्ञा पूर्वकरनिवेनस्या। ननियामकात। एतेनतथात्वाकरदंतादिभिःसिद्वांतयोक्तमपासं। तथा सामान्येगमकमाहातएवेति
। तत्रातिव्याप्तिवारकतया माम्यानारेवस्यर्थः। इतोऽस्पर्शविदितेतिशेषः। पुष्पामुक्ताभ्यांसचरीतहक्रियमर्थादीतिस्वार्थे। जिवन्नुकिंवर्णमाधाम्पेनस
पलसगभावनरो॥ नाऽऽर्यार्थितत्तरर्थंतत्त्त्कतं। यदिसुतथाथ्यास्यानगदष्टतादिवन्तुलपिप्रसपलसगान्तरीस्यादेवेति तदेतर्थसम्यक्सेव। स्तुतंग
नत्वाद्वरूपमिहुन्नरात्तर्थकापेवात आह। तत्करेवेति। डांप्प्रदासानिहनिर्विरागतोगतत्वंप्सारिष्यतेतत्तानुदात्ततपिति भावः। चुपाप्रसंगतेरापाहा
नपिनारोनिष्पिसिद्धिसत्याप्यमतः। प्याविषरुपामावाय ड्यांरूप्यावृततयपपिप्रकाशवताकरदंग्रादयस्तथापिलायगदाहा। नृशहृनीति। वसवी। पु

मोमेहीति। नातिप्रग्रहणानुहमान्यत्रास्याप्रवृत्तेः। अतएव किंनरीगणपितिप्रयोगः संगच्छते। एतेनोभयोरन्योपारान्सामर्थ्यादिकृपरिभाषानुपस्थिता व विशेषणत्वहुव्रुक्तयोगेः
साधुर्वेतिरत्नाकरोक्तमपास्तं। न योगेनस्य दुर्वलत्वात्। तथा च नस्त्रहणोक्तयेति भावः। मात्रपदेन तु योगमात्रवृत्तिः। अर्थसंगतिमात्रमन्विति। एतेन लोपवाधवाहुत्तिः। अत
रंगते नेतीति। यद्यपि सनियोगशिष्टत्वेन तन्निमित्तेकादारविशेषस्य स्थापि तत्ते मानुन्नवारस्यास्यतरंगत्याविति भावः। एतेन वार्त्तापरिभाषया लोपइतिक्रवमिति तत्राशय
वर्णाकरत्नाकरेस्मा पुनः मपास्तं। हृद्रवर्णालस्य दृश्यपारत्वात्। ननु तन्यायेनतन्द्रुघोयुक्तइत्युक्तपेवेतिकथं मनरंगतानयानन्द्रुघोः। तत्राह। सामर्थ्यादिति
।तथा च सामर्थ्यान्द्रुत्तन्त्राय संवादस्तु न्यायमात्र वाधे मिद्गाणाणपेन रमिघापेतःभ्यकेर्वचिसूत्राणामानर्थक्यापत्तेश्च तिभावः। हिरवधारणे। अनंगीति। तथा च तेरसा तन्तरं
गोकारस्य लक्षणहीतिभावः। ननु सत्र स्पंतपापरयाऽसंतमव स्यादिति तत्रहितिरत आह। स्यान्नेतेरीति। ननु पूर्वोक्तरीत्या वीरभाजेभ्यो लस्यैव लगीकाराजैयरायोः। तत्राह। तत्मान्ना
त्रिति। प्रकाशस्मारस्यानुगंथस्यर्थः पद्मा। तस्माच्छ्रियायोआरमानुशायायितथा अप्रमारभरीयारयइत्यर्थः। पायरतिसामर्थ्यादिति भावः। रतिया लापोमितिनु पूर्वोक्तरीत्या तिभावः। य
युधिप्रोक्ता शोकेसत्यापिच्या रवारंसंभवतितयापि निर्मूलतरितपाति भावः। यपयपिस्याघपसेवावेरगतिप्रसंगोनां सपसे रसेवमूलं मुयातं तथापि तथांतरेन हूता कराघुतिं
रवरयि तुमा यपसेवितमुदर्शत। ननसोरितिति। एकत्र नातिसहगानस्पैत्र केदेशगहराणमिति भावः। अत एव क्रपस्यार्थमाह। यत्रतिय स्मारितसर्थः प्रसामस्येति भावः। न
नु वानराणां कृ रीभवकृतोनात आह। कानरेरति। अर्थवलादि भाष्येति भावः। वानरीयनरश्रृगात। एतेनाघय सताते स्वहणे कथंततो दोषः। नातिलिप्यामितस्य चाधिकारा
तत्सामर्थ्यात्तदितिशिष्ठग्रहणेतत्रातिप्रसंगः नचर्थमपरापयोनवाभिवरतीतिस्यालेयेनतिस्मारः। अविर्भावाणमनरोरीनिग्रहतितेनान्वयायप्रथमानर्थ धानर्थात्कृष्टलातप्रका
शोकरेयानिर्वाहाद्यनरवेउनद्भहकमपास्तं। वस्तुतस्तु रंगाणस्तत्र नार्थेनातस्पष्टमस्यत्र। ननु कोशवलात्तु नशवृरपिस्लीवोधापत्तिरत आह। तत्रेति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः।
पुत्रशब्दे इत्यर्थो वानमत्रेदेहरीति। स्पष्टोहृतंचेतत्पुरुषरसो कामश्रीपोषोते नतुम्र्तोविशेषणत्वेनोकवलंतथारत्नाकारेस्मापुक्तवविर्त्यर्थतितदृतात्पर्यं। स्वेत्नकारा राम०

कोविंतार्वेत्तमाह। विंतोनवरी। नेतोपुत्रोशवृक्ष्तिरिशयः। तत्सुहृदा हृतमत पुत्रो माहृतित शेषः पुत्रीशब्दस्य सामर्थ्यमाह। लिंगेति। पुंशब्दनिति। तथा सानानुरान्नर्वोमतिभावः।
।अर्हत्यानुरतानरीपिसंतपुत्रीसारावितिशेषः। अततत्र। उक्तहेतोस्वर्वहितोक्ते। तथा च सखेदसावेरावश्यकर्मितिभावः। एवंशब्दत्वहति विशेषयत्यथिति। नारिस्य
ति। सत्पुत्र्यारको सारार्थितभावः। अप्रवृत्तिरिति। मानुवंधकत्वात्। इति भावः। अभिव्यक्तितपापारितदृक्तस्यमुक्ता। द्वयोरपि तु स्वार्थ्येलेगत इष्टद्वनेः। एत स्य
व धीति। सत्पुत्री मनवंधोसार्थः याविता अवधानारिवक्लियायाम् अभयत्रापिनेति भावः। एकवरणीवधानतावश्यकमिति सारजमेवति तात्सर्यं। ननु तत्त्व वृथानेदीय
एवास्मतारिसाशय्यमाशंक्ते पुत्रत्वः स्योनीति। तस्य। उक्तनिपेधस्यामात्रपदेनरिसृलस्य विरामः मध्येपवारामत रस्येतिस्यापाप्यामिति भावः। रत्नाकरानिकंवर्णयतु
मारेरंचेति। पुत्रत्वविधायायकामसर्थः। ननु तरेवतत्सुरूपकृतो अत्राह। तन्नेति। उक्तसूत्रेवतसर्थेन अयेति। कारस्यस्त सायरार्थात्मुरूपात्समसामासस
वास्यर्थ यथाकथंचित्स्तंभरप्याह। स्वोतेरति वाक्यस्य स्वनोते लेसादीसर्थः। तोरलीकंपक्षिवेउयति। एतनेति। तत्सुरुष एवप्रवर्तेनेत्यर्थः। वहुव्रीहौ
इति गतोदुहितायस्याः उत्तमादुहितायस्याः गतपुत्री उत्तपुत्रीसारावितसर्थः। अत्रापार्समिति। तथा च रात्तदहितसारस्य एवप्रयोग्यन्ततया इति भावः। एते
नएतनामर्थ्यात्तुपमर्तनोपजीवतितदृत्तिरयपास्ताः। टिलसार्थकास्यप्रागुक्तत्वाच्च। तदवध्यैनआह। ठितरति। तत्र वहुव्रीहौ। यतु गर्भिर्णैकस्याघुरानःसं
नियस्तरतितत्र। तथामतिसरगकरगोणवर्गतेकस्यकर्तुपुंक्तलेनउलस्तृहितयरस्यवेवेमर्थ्यात्। एवंवप्रकाशर्णात्करापितर भिपायांति पुंक्तेवतिमूलं
तथा रत्नाकरेस्मापुंक्तं वा पुंक्तमितिनवांतद्दाहशिलति। नचफलसाद्विः सत्प्रमवमास्तनत्राह यउरेति। अनयसामाम्यत्वद्गानदोषपातार्थसर्थः मि
हूतेरीसात्राह। पातकीति। ह्रोत्राद्यायाक्लिसांदातलमुच्चयस्य वृथलात्। तगायस्यक्तवितत्र व्यभिचरितत्वात्। एतेनपातुकर्तापत्नसोपत्रहसाविर्पीमर
मिसपालन्यगायां माग्नामविकारिन्द्येयस्यरेतादृष्टः। नइष्यतारति। एवंचाप्रमार्गमातिभावः। नचुरापात्राकृतलक्षणालशक्तेतः स्वतेत्तानस्योरतआह। री

वार्दीघृति। तत्रापि लाघवादाहातोवा स्यइति। आदिना दीपूढीनां संग्रहः एवं नदनिरासः। ननेनर्थापर्याप्तिः स्यात्तत्राह। तदिङ्तांतेति सर्वं नाम धातुजमिति मतेन्यास्य कारप्रकार
नवाक्रूपेति। पवारपकारादि रूपाये भिन्नानुबंधासत्करणं वृथ्यैतदर्थः। अत एवानुबंधवैयर्थ्यादिवसिद्धंति अधिकारस्य यथास्थितत्वे। अत्र स्त्रीप्रसंगाति च सद्धिता
दि समुच्चयकः अपरं पूलाक्तानिरुक्तं। सनतानिराधवे। ओरुते। तस्य पाडितत्वात्। तथाचाः स्मप्यपरे लाघवमिति भावः। लाकर्मिद्धं तानुवादकरस्युक्तिः। एवं इय
ति। नचैतत्र हृद्यामिति यस्मात्ततेसत्रेति भावः आदिना शेषपुरीनां संग्रहः। यदिस्यान्नात्सात्त्रि शेषतन्नंतापन्नतो हेकु हरिसाय सिद्धि सत्रगुणाय तिताद्व स्यात् अतः सामा
न्याये सूलभावश्यकं तदाह। स्वाभसीतितदभागेति तद्धितकार्याभावेऽस्यर्थः। प्याप्यौति। अधिकृतादि नपदसंबंधस्य तत्प्रकस्य मत्वादिति भावः। ननु डीपू दारा गु
णाभावता अन्तरतिरत्नाकगताना पंशेषो। तत्राहातएवेति। सामान्ये स्वाप वाहैवसर्थः अन्यथा दीपिनत्तेति विलोपापत्तिः सप्टवा किंवतथा सति वारिता
ध्यौ संभवा इत्स्यपिगौघा। पृषितु सामान्याप स्त्तापनेपिषष्ठ्योतिन्याने नानुपायरणो सारिरसिद्धिरिष्यनेता हि सिन संभवं किंतु अपा शानीयत्वापत्तिः सष्टेकतदाह
रीषिति। सिद्धातेनुष्कारिति सामानयथा न सर्वे षष्ठीसिद्धिस्तथा स्पष्टमस्त्वाकमी कासाया मोचित्साद्याहात्सानमिति मात्रशब्दः कालस्यं। आदिनालापादिप
रिग्रहः तस्य सारेन तदभावोक्तिरयुक्तैवेति यावन्नानिति सिद्धं तत्तस्य। ननु तथापि तदस्य स्य यो वत्तमि त्ययुक्तं सलग्पगस्य वाभावादत आहातएवेति। शत्रं
तप्रकृतिकृदीवतस्य प्रकाशार्थ स्यकार्यं तत्प्रकृतिकस्यच्छादिकारतिरोपंत स्यवा अंगीकारादेवस्यर्थः संतानुरतामनुष्याति। नडीपू अजातितात। अत्रेति। उत्त
रायलेनत्रेवक्तृपरिति भावः। अतिसलेति नचघ्रीयग्रहणे नैवत्त सिद्धं विति गमनान्निरहात। वार्तिककृता ताभिते पिरःकृतोपतत्तलाय नस्मा वश्यकत्वाच्च।
तदाहेतीतिदर्शयति॥ इतिलघीयस्याः श्री प्राशम्भेस्यतुभवतीयासो वीतिमामास्तोपयंतं। किं प्रमर्गातृकर्गतितां वध्वेन त्यित मन्त्रावश्यक युक्तिमा राम०
न्नप्रत्स्येति। तत्राहि अनुपदति कर्थमित्रेवित्तापते। मुद्यतोगस्येतिस्त्रहतिविनचत्सुषःप्रस्यावितिसशव्यन्नारेवहुचामिकेस्त्र शपाद्द्वितीयामुक्तस्तुतस्तसायमा

अथ संज्ञाकम सुपर्यतिबहुव्रीहिनं सुपर्यासन्नेगतदर्शयति। अथ न स्तत्पुरुषः न सुपो अपूर्ति। कस्य पूर्वहरणात्सा न दर्शाधिरूभ्यत्रापि। तत्रोत्तस्य सोय त्रः सप्रसम
सीति।पथः पर्यंतसमेदहूर्पाणा जंकसारोस मृदा याद समुवेतो सरलेसंनिष्ठापसा: सुपरस्य सर्वस्पे ५ वहुव्रीहि तत्प्रदर्शनाय लाघवा नाधिक्येणाम नुवृते नवसंक्ता: सु
घतरस्तुर्का मेति कंपदः एवंचात्त्वयोगस्य मात्रत सदार्थे कृथन नास्त्यकतेन कत्वनक यर्मापिनान्यो पपत्तिः सुपोगस्य सर्वासिद्धतः सताय कें ननु नक र्मधा
पान्तलर्थापा बहुव्रीहिश्चर्थति पतक दर्शभपुत्रोक्तः समानाधिकरणसमासो बहुव्रीहिः कदिवित्कर्मधारयः सर्वधानाम यदितिवरणौवगौ नेति सत्रस्थ
वार्तिककारंषष्ठ तेत्रसभाष्यकयदार पर्यालोचनया चसर्द धमा यन्नत्र कर्मधारयस्य त्वथी ममामा धुतलाभेप्य सुवतस्य स्यमयातेनो यपत्तिरिवि घानत्त
सुत्स्व स्यपस्यकर्मधारयत्वानुर्वेवमग्नत तः सामानाधिकरणा पतीते: अतएवतत्पुरुषा: न नकर्मधारयपदस्वेत्र न अपदे स्यार्थे वं तापकत्वमिति चेत्। तत्सुभ
तेकहसानिवीहि गुरुभसर्वक्त दुस्यसमान पदे: सायो नेरांका इत्तोहितासे येगाकर्मधारयाहि पदेनत्व मा मादर्शपिच्छहरणात्। अनितेवेरां कृतदसत्त्वभाष्य
तत्र हि पाणिपागताभावपसहलादीरस्य संगोरशाव णोतेगी इत्तो। प्रथीयानित्यत्र तत्र स्यादि सांशसत्र दितांतत्त्व समासनसे साध्यस सामानार्ड्ड तपसक्याथमि
सांशक्त समासः। किंच बहुव्रीहिस्तं नत्पुरुषयोर्वाति विकल्पपक्ष दूर्प पसमामस्साकरागरनत्रा जगुणा व चनं सेतत्कृत्ताभावात्समाधायण एव चन त्वेपिदस्मतो
रीति तापकारनरत्वादज्ञादित्सं भवेत तत्र कथमिसांशकस प्यत्वैव कल्प बहुव्रीहिपक्षे ते नाक्तलावत्सुरूपपसूततात्क्लघवाट दुषी हे मीप्य ताम्मतुणघभा
वेनसमाधायार्थे भरेसतुस्यादे वसारिकाना सधया तत्कृति भूत बहुव्रीहिरवक्त चित्रोत समाधापत दितातेन समासे काल यौपत्तिनिति सिद्धि। सुपसं
हृसत दीका: व्याप्त: एवंविशिष्टावशपकारहस्त्वा यवीयोधिकाः अत एव बहुव्रीहि नम्पसारस्तुनातिप्रसंग: (व्यनितिषेधपरत्वं नत द्वाभिर्कर्मधारय
स्यांतरंगत्वात: यद्यपीह पसेपो रंभाष्येस्तदत रक्तरीत्या यवनामार्थ समासमिदलात मर्वेषनां सर्वगीतो स यैके शीसा ट। नाटनवाजनाया वत्सकोनस

वींदे रीतिसनेनेति सिद्धेः। व्रीह्यादिपाठवद्धोगोरभगवच्चारणंकृत्स्नसवाचेत्वलौकिकेऽस्ति तत्रालिङ्गान्यनुसारी नानुनाति विषयवोऽतो समस्यानुपपत्त्यासिद्धिरत एवैक
देशिनेत्यादिप्रयोगसंगतिः तदप्रतीतेस्तुबहुव्रीहिरेव सुः अरंशीत्र कामी सा रोमलघौपानिनतत्समासःव बहुव्रीहि रार्द्रप्रयोग सम्पन्नबहुभाषितनिषे प्रयोगप्रतीते
तेन याप्यकदेश्युक्तिः तातूस्नवतत्स्वसादि घतिप्रसंगायते अनु यत इति भाष्यप्रयोगासंगतेस्त्वमतु सर्वधातुमार्थेऽस्ताद्दिशद्दस्य प्रकाशार्थलात्रदोषः तदेतल
देहादि निधाय षष्ठ्यर्थस्य भाष्यानिमतत्वं तापकेनेश्वसकलार्थ निर्वाहे रुपपनु प्रयोगंव प्रतिपादयति प्रयोगतोति अयंच स्वनहातातापते हेतुः एवं मते कदेशनेस्या
दिसोत्रप्रयोगस्य भामामापे स्वातार्थतापकत्वेनेष्यार्थस्यापरिनिसंमत्तमपि वाधः तं सकृत सर्पकदेशत्वे त्याद्दिसोत्रप्रयोगस्य भामामापेक्षोक्तार्थतापकत्वे
नेष्यार्थस्यपरिनिर्लमत एवतत्रांशे भाष्यमतंतत वोध नंभाष्यीयेष्टिखंडनरीसातहूपपत्तिस्थितिवोध्यं अत एवेष्टिप्रतिपापार्थमाह। यद्यपि शितिरदंचक दार्थिकस्य
सार्थकथंनम वृधनीसारविन्यर्थः अपि ना वीस्युस्तवकोप्यीमरस्मारोलापवमूलकत्वाददर्शी ग्रहः अंशुत्तोकिं एतेन रचाजितकामितिनेप्यापिकासुकृतपासतंतथात
दनुपालंभात। स्व नारिति। एवंच मूर्खे तात्पर्यमिरसेवाव स्फुटान्यस्य तुलत्वंफलति। अत एवास्य तापकत्वसंगति अयथावारितार्थ भाषान रसंगतिः सप्टे वाउ
भयतापकत्वे तुगोरवमनोलाय वा रदमेवोचितं।। अत एव मध्ये सत्नादिसंतेहेतत्कारितिभावः अपिर्मतु वेतेनन स्मात स्पतनोमत्वयुत्पत्त्याप्रकः कश्चिदिस्तु
न्नार्थं कं द्विर स्त्रोत्रेव स्पष्टार्थेनेत प्रयोगाति। नीलरूपवदिति प्रयोगेतूर्यः एतेनतुल्यार्थेतेना हृश्यमनुवंता बहुव्रीहिरमाप्यइतिवरागानरोनर नृतरस्तुभाष्य
सिद्धांततत्त्वेनमत पारस्लेप्यचिसोति दर्शितमंदनकृत रत्नाकरार्कआर्षप्रयोगासंगतेनसाधुत्वमस्ता दरिद्रुतत्र प्रयोगस्यापिते न साधुत्वेता पत्तेरतिन्यायविरोधापतिरत्र
मतः तस्मधार मारितात्वेवे परमाविषयतापत्तिः नत्वमासम्पाकर्मधारयविन भाष्यप्रयोगसमाधनेन तापकत्वासंभवत्येतिमंदो कर्म चापासतान तुनामार्थे मेरिस एषु०
त्रीकं द्वद्व उतषष्ठीतत्पुरुषः असंकर्षवव नातेततउत द्विवननेनेन नाघ वाच्य कर्मो रमेरस्यमवेत्त्र विरुद्धसात।। तेथानल पितपार्थस्य सुससमासाच्च पद्धे

तेषामिदं हूयम्। अत एवाद्वितीयः अत्र संपृक्तं तास्थ्यएकनामवाच्ययोरभेदसंपर्कस्य। नीलः तत्र विग्रहेऽपिवृत्तौ संख्यामामामामावस्य भाष्यममतलेनेन ष्टार्थेला
भादतस्था स्वनामार्थेवृत्तिनाम सुवंतुरर्थत्वे वततत्त्व प्रत्ययति विशेष्यत्वं। नसंसर्गेइति। संवोधभेदे नियतत्वात्तस्येतिभावः तत्रैव किं मानमत आह नाहोरति अत्रा
प्राधिकं भेदेन अपदेशिव द्वारेण। भाष्य। अपातत्र समवस्था। ययपितस्य संवधलेपितद्वारा अनुलषष्ठी निमित्तत्वात्ति नाचेषादति सुवंचत याप्ततिरिक्ततस्व
वंधागीकृतेराखंफलाभावस्था। अमथाभेदसंसर्गस्याप्यन्तरिक्तलापत्तिः निरूक्तवैषम्यानैवात्ततात। नत्वचावा व्याप्यानुदं गोकाशनंगोकाणाविति तु
सर्वीसनामाव्रकल्पितता दूर्वेव। एवं वांभेदेनसमगरसस्यनानंनिरूक्त सर्वविशेषा इस्वंश्वांवाक्प किंवतस्त्रेतेतनो तौपस्यारोपस्यापनः भेदमूलकसंबं
धेएव षष्ठी स्तस्तत्रनी वाचवृत्ता ः लाभातत्र सभ्य मार्थ मरसं शपः तत्थानु शवः तथानु शाम नाभावात। धाभेध नवाननी लघटं पस्यस्तारावी घतदुनामा
थमसगाय। अपिवनासंयोदयप्पलिसारोभावस्य यात्नकतामागुर्णात्वे शेषसंबंधस्य वोधकत्वापपदस्यारस्यात। नापि भावस्य पाश्वतातस। कतद्विलमा
मेभाउस्यमिष्टत्वा स्तार्थबंधविशेषामिधायकत्वर्भतयारअतिपादनात। अमथामावस्यपानांकृतह्वित समासम्प्र परेषांतुल्यार्थतापत्तिः नीलोत्स
लतरानपुरुषत्वादिनाविशेष्यभूताना तुमतापत्तेश्चेत्याविसरः एतेनोक्तभाष्यारभेरस्वंधाप्ति रनभेदेरवषष्ठीः किंचतेनात्र परगोमह संबंध
नधः सब नीलोत्पत्थवदस्याशक्लिसंबंधत्वं तत्स्वनान्तिरति द्वागोह मात्रेत्वापत्तौ रवाधावादिति मंदोक्तमपास्तं। संबंधेति। इतरविशेषसंगधस्यर्थः क्वचित्र
थन पादःगृहणपर्णति। रनरतिरिकस्य सकलाकाशालमसताभावात। अपपत्पिधर्मभेदसत्काशोपिभिवेदनास्तवभेदश्च अत एव घटोघटइत्यादौ नम न त
नशव्रं। संभदसंमनगवेदनास्तस्याभिभावादेभेदसंवधपदत्वा। तथाच नीलाभिन्नमतिवोधपित ह्विशिष्टं सुसंवोधो वा घरानुभावः। न हेष्ठदतिा सर्वेत्रं
थरूपवहातत्रपपतिरूपरोचोत्रतसर्थः। अभेदान्वयदर्शना प्यामेदप्यन पाविशिपणामावरले वायोमत भेदमभगेदनीतिवार्ण तथात संगकान

पबोधस्यात तथा व्युत्पत्त्यंगीकारादसंगतिमभव: पत्युरा भेगाछ्लिभूमोपीततरसादिवत्कर्मणो। धिकरणात्वविवक्षायामाम मृदकं यस्मिन्निति विग्रहस्यापि संभवादय
छ घंबहुव्रीहाविसुक्तमिति मान्या सत्त्वाचा मनुगो धेनकर्मणः संबंध त्वेनविवक्षायामाम मुदकं यस्मिन्निति विग्रहस्यापि संभवेनष छ्ठ्यर्थेपि व्यभिचारं होपवेन पर्युदा
मानर्थक्यापत्तेरतस्त्राह। त्रेति। ननेवमप्यनुपपत्तिस्तदवस्थैव यतो रस्कारावुक्तौ स्यात रथोपयाभिचारसंभवादिति चेन्न प्रथमाद्रुपष्ठो समस्यर्थे बहुव्रीहेश्चित्रगुर्वी
रपुरुपकरसादितो। मबहुव्रीहाविति तत्रार्थान्तं क्रियाशङ्का पदितत्वबहुव्रीहाविति यावन्तम राहा एवं देति। तस्मो पलक्षणात्वावश्यकत्वेवेलसर्थः न यावे रमे
वोपलक्ष्यं नन्ततेराधानिस्तारात्। अपेवकस्मिन्नप्यर्थे ऽस्तीति भावः रतेनवष्ठीपरम्मरूपत्वस्स कालेपि रोषस्थेस पास्तं। ननु अेप स्याप स्वर्ग्गभिवारसंतनथ्या
शंकास्वकार्थाभावेवति ममा धृक्ति स्वयुक्तात रेवनतत्रेतरमास्यैवात्रभवे यो तत्स्वतेन नन्तरभावान्नथावा पूर्वम्रूलमि सागराय नाशंकित। नेति। अपिक्रांथों भावम
मुच्चाध्यक विषयेऽस्य स्यमिद्धत्वेय सत्त्रान्वयः तत्रहेतुमाह। एवमिति। सागंभिस्येतेन। क्रमतिङ्क्रियपष्ठ्यानमा स्यान्नमिति याक्रुमाप्योक्तेरेवेत दृष्टांतेनतत्रापिस्यागरितिभा
वः ग्रामकर्मकगमिकर्तृभिन्नमृदकामितिवाक्येबोधेनतत्रतत्कारात्हावृत्ताविति। प्रकारीभूतेति। प्रकृत्यर्थप्रतीत्यादि ग्रस्यथेति सूत्रे गाकर्त्रेयाऽन्नेतिः क्रविधाना
दाह। कर्त्रेति। कार्यकर्त्रेस्यर्थः नामकत्वसर्थप्रतीत्यादि ग्रस्यथेति सूत्रे गाकर्त्रे यीप्रीतः क्रविधानादाह। कर्त्रेति। नोर्थकर्त्रेस्यर्थः नामार्थत्वेनचात्रमेतत्तन्त्यग
तीतिविषयत्वात्रं ननु सर्वेषांकृतद्धारांमेदेनैवेति। पूर्वोक्तरीत्यामम स्याममा वंशा नापेति। उभयपक्षेपिणा मानमाह। पदार्थइति। पदार्थइति। पदार्थः पदार्थेन
तत्रएतद्वनामार्थयो रभेदेनैवान्वयदर्शनात्तद्वृपतद्भर्ग्मट्टीनियमदर्शनस्यर्थः नियमइति जातीवकवचनेविपयाविस्यर्थः पुरार्थस्तत्रत्तेनाभयग्रटणात्तर्कितवाक्य
घात मलंयोर्जयेतेतयोरकवाकातयाभिद्धं समाहिति। तथात्रभेदेनैव तथा चनु योरभेदेनैवान्वयइतिनियमस्यसर्थः अत्रकस्याप्य वृमसत्वेवा कामिमितिरीत्या
मेवं आवर्तिकंतः न यावप्रको रीमतस्यनत्रायदृष्टगा द्विशयेगाव नरस्य भवाद्यभिवारेति भावः। समानाधिकरणपादिस्यादित्तसवाक्यः एतेन राहुः पुरुषरत्ना रा

विशेष्ययोर्भेदेनान्वयेनव्यभिचारात्स्वित्संप्रमिदमितिसुक्तं नयोर्भेदामेद एववा। ना घटे बे भदेतीस्मोकं पचतीत्यादौ व्यभिचारात्। नांस: घटपदाविशारो व्यभिचारा
त। नंव्य: घटपदाविसादौव्यभिचारात्तथावंसपवति स्तामेसेत न्मूलकत्वमप्येतिद्रूगाउसादौ प्रातिपदिकार्थेप्रथमायामपदेयेरणप्रलंबिसमितिमरोक्तं वापास्तं। भा
ष्यादृष्टत्वसंलोकसिद्धत्वं चोभयोरपिसमभिमितिभावः दस्याशयादित्य सनेनात्राहविः सविवनातद्दोर्जस्तत्रयस्पेवटार्थः परार्थेनेतेनतत्त्वद्विनियमव्यभिचारापि मुशोक्तनियमा
व्यभिचारइति मानेवद्दितकारिणांमित्यादौ प्रतियोगिविशिष्टस्य इश्यवत्तरवाच्यत्वेनतद्देकेरयप्रतियोगि निमात रभेदान्वयात्त्वषष्ठ्यास्या प्रातिपदिकार्थेप्रथमया
साधुत्वेनतत्र उक्तनियमस्यतमनापारनेरवं चमितत्पथि। दृष्टीनमिति कश्चित्तस्य नाचकोलेसा दृष्य मसौसादिवौरवौरेसोर वासौसादिलानिमिथम्ना नमा धुरतिवेधन्म
त एवमतांतरमाह। पचतीति। प्रतिधातुप्रतिप्रयोगमनंतलाघारशास्त्रां शक्तिकल्पनापेक्षया एकस्य धातोरेव वर्त्तमानकालादावि वत्त्वापि शक्तिकल्पनेलाघवात
। अत एव धोमलोरिति सादौ धातुमात्रात्सर्वबोधः संगच्छतेनु मम्मरणात्तबोधइतित्वयुक्तंलोपमानानांवोधात्पत्तेः प्रत्यार्थः प्रधानमितितुप्रत्ययस्य परवाचकतानहि
पयकं घासार्थ स्यत्रकारत्वस्येवाख्यियामिति सूत्रभाष्यादौ स्पष्टत्वात्। तदाह। सागेबेति। अत्रोक्तामप्रशंसा। प्रतीत्सनुरोधेनभाष्यादि ग्रामाण्यात्रतदेवेषभ्मणा नवाच्चतात्
त्वावारं तत्रहितन्त्रियतां अतएवाख्यियामिस्त्रभाष्ये स्त्रीत्वस्यप्रत्ययार्थत्वप्रसंग्रधामादिवचनायनुपपत्तिमाशंक्यप्रधानस्यार्थप दुआं भेदेनपतीस्या समाहितं तत्तुतत्परत्रकृत्य
र्थं प्रतिविशेषणतावप्रयगा। अतएवमत्रकृतपिप्रधानप्रत्ययार्थेवनमीत्राणामर्थप्रभामणानादिस्येवोक्तं वनुव्यभिचारतत्वादिसप्पृक्तमिस्यत्त्रविस्तरः एवव्यभिचाराकिम
पु मैकनवप्रातिकर्त्तृभिन्नमृदकमिति वो धोत्तरंत्रामयेरस्मतासंयेग्राहकत्वाद्दरकपदस्यएककर्तृकर्मान्तकमेत्यवदेनसहसप्रबंधिग्रामस्त स्यतयानामंमभिवादरीनवाक्यं। उदक
कर्त्तृकप्राप्तिकर्मग्रामइतिनिर्विसनावांनिर्वाहातदतिभावः। अमेदसंबंधनाहृविः सविताततद्दीजेनु। वस्तुतस्तत्रव्यभिचारं यतोऽतिवाक्याः समानार्थलाप्यधात्वर्गमिकर्त्र

DR BHAU DAJI MEMORIAL

२२

भिन्नोद्देशेस्यैवबोधउभयत्रः अतएवबहुव्रीह्युपजीव्यस्यैकधर्मावच्छेदकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्यनभंगःयुक्तंचैतत्अन्यथा। लौकिकविग्रहेएकार्थीभावकत्वनया
न्नमलकेविशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेपदयोःसामानाधिकरण्येनसमासशास्त्रप्राप्तिः उद्देश्यतावच्छेदकतयाधायकत्वाभिप्रायेणोक्तमर्थवत्समानेसर्गाध्यस्तइतिवत्
स्पष्टंचेदमुपाताहराधवतिनैयायिकायुक्तरीत्याव्यभिचारइतिकश्चिततत्त्वंद्रष्टव्यमितिप्राचांविभाति। कस्यकर्त्रर्थकस्याहरुपधारत्वादिति। उदक्तरूपकर्तुरनुक्तत्वेनततस्तृतीयाया
प्रथमांतत्वस्यसामानाधिकरण्यस्यचहानेरप्रसक्तेरिति। एवंचबहुव्रीहिर्नस्यादितिभावः। ननुएकार्थीभावांगीकारेपुक्तरीत्याव्यभिचारस्तदवस्थएवातआहेवचेति। न
दंगीकारेचेत्यर्थः एकेवेति। समुदायात्समुदितार्थस्येतिशेषः एकोपस्थितिनियामकसमुदायशक्तेरेवैकार्थीभावत्वमितिभावः। समस्तयः। नामार्थयोरिसारयः चत्व
र्थेएवंवात्रानयाएवनेतिव्यभिचारोद्धारोस्मादितस्तरात्। नशेषइति। यत्किंचिद्रूपशेषाभावइत्यर्थः ननुतत्सुरूपएववाभिचारसंभवेनबहुव्रीहिपर्यंतधावनमनर्थम्
तदृतरतिकस्यचिदुक्तिंखंडयति। एतेनेति। एकार्थीभावांगीकारेणेत्यर्थः तत्रार्थानुसंनिवारणकत्वेनतत्पोक्तावविशेषात्तत्त्वावबोधकसजातीयमानत्वेनतदुभयत्रान
पयसाधारमेतेलसत्त्वगानीकारेणतेषेवासन्नपाधाभिचारणभावाच्चतावत्पर्यंतधावनमितिभावः। समुच्चयस्यावाच्यत्वस्य। घटेनेतिसहितिशेषः भेदइति। अन्वयबोध
विभावेनेत्यर्थः। समुच्चयेघटत्वेनसंबंधेनान्वेतीतिपरमार्थः। द्योतकत्वेव्यभिचाराभावमुपपादयति। घटेति। एवंनविराम। विशिष्टस्येतिसमुच्चयविशि
+ ष्टस्यघटस्येत्यर्थः। तथाचसमुच्चितोघटइतिबोधः योसार्थस्यप्रकारत्वात्। द्रष्टव्यमेत +

ए०

नुघटसमुच्चयइतीतिबोधं। तत्रघटश्चेत्सत्रा। अन्वयस्येति। सबएथगवहूयदार्थयोःसंसर्गरूपः अन्वयपदस्यतत्रैवप्रसक्तेः। उक्तवस्तुदूषयति अन
एवेति। तेषाद्योतकत्वादेवेत्यर्थः अनुभवतइत्यस्यसुखमितिशेषः सकर्मकत्वमित्यस्यधातोरितिशेषः आधाराधिकरणफलवाचकत्वमितिना
त्यर्थः एवंचकर्मणिलसिद्धिरितिभावः आदिनाउपास्यतेगुरुरित्यादिसंग्रहः ननुत्वदुक्तनियातामतत्तस्यफलव्याधिकरणव्यापारवाचि
त्वसकर्मकत्वंइदशाफलाश्रयेत्वमेवकर्मत्वमितिकर्मणिलासिध्याकंद्योतकत्वेनेतिचेत्र अधासिताभूमयइत्यादौकार्यासिद्धिप्रसंगात्। भू
मोधातुनिपातामतगेयस्याप्यफलाश्रयत्वाभावेनलक्षणद्वयस्याप्यत्रासंभवात् अत्राधिशीङ्स्थासांकर्मेत्याधारस्यकर्मसंज्ञाविधानात्एतच्छा
स्त्रीयकर्मसंज्ञकार्थोऽभ्यसमर्थकत्वंसकर्मकत्वंतदनन्वयार्थकत्वमकर्मकत्वंकर्मत्वमप्येतच्छास्त्रबोध्यकर्मसंज्ञकत्वमेवेतिनुनत्वं आधिकमम
त्रबोध्य ननैवमपितेषांवाचकत्वेदोषएवात आह। निपातेति। विशेषणात्। विशेष्यीकरणात्नामार्थस्येतिभावः अन्येत्स्वनेनाहविःस
ञ्चितानैयायिकाद्यभिमतार्धजरतीयवत्नसर्वेषांद्योतकत्वमेववाचकत्वमेववेतिमूलाघुक्तेश्चव्ययविभक्तीनामितिगताविसादिसत्वस्थभाष्य
विरोधापत्तेः। किंतुगमकत्वेद्योतकत्वमन्यथावाचकत्वमेवतन्निरूपकल्पनाभावजलाघवात् तस्माद्वाच्यानुरोधात्कचित्द्योतकत्वंकचि
द्वाचकत्वंइतिफलितं। अत्रयसेत्रकाविकेवाचकत्वेपिनव्यभिचारः अव्ययेपुनामत्वाभावस्यसंजपायांप्रतिपादितत्वात्। एवंचतादृशेष्वणा
तिष्कलमिदिति। तमेपयसिदध्यानयतिसावैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्यावाजिनमितिपत्रदेवताविशिष्टस्यपसयार्थःप्रकृत्यर्थःप्रत्ययार्थैकदेशे
भेदेनविशेषणं। पद्धदेवतापदेपयोर्भिन्नैवप्रसयस्यशक्तिः विश्वदेवाभिन्नदेवतामेवघिहितिबोधःपदेपहिसंबंधित्वेनैवत्वसयार्थःपदे

१३

यचइतिमंत्रस्याप्युक्तलक्षणांआमिक्षादिपदेष्वसंबंधित्वेनचतुर्थ्यंतपदेयस्यविशेषसमर्पणंक्रियते।विश्वेदेवादिपदेदेवतायालाभेपिदेवताले
नालाभात्तेनरूपेणालाभायदेवतायोशक्तिरितिमीमांसकानांमतेनतद्ग्रहणायेनमलामिसाहामिक्षामिति आमिक्षायदस्यान्तिघ्यात्तस्यैवावि
षयायेणामिक्षस्यात्तरर्थः।इतिमीमांसकेतिदेवतात्वप्रदेयंचतदर्थः तत्रप्रकृत्यर्थस्यदेवतात्वेआवेयतासंबंधेनान्वयःप्रदेयेदेवतात्वस्यनि
रूपकतासंबंधेनान्वयःविश्वेदेवहतिदेवतात्वनिरूपकसंबंधीभिन्नाभिक्षेतिबोधः यहूप्रदेयमेवप्रसयार्थःस्वहत्निदेवतात्वनिरूपकत्वसंब
धेनप्रकृत्यर्थस्यप्रसमार्थेऽन्वयः उक्तसंबंधेविश्वेदेवविशिष्टसंबंधिआमिक्षामितिबोधइतिरीत्यातुतन्मतेपितथात्वेनेतिभावःशेषपूरणेन
योजनेवीजमाहैकार्थीभावेतिअस्माकंवैयाकरणानांतुवैलक्षण्यसूचकः।तत्रापि।देवतार्थकत्वार्थकतद्धिताद्वापि।अन्वयःउक्तरूप
एवंवपथाश्रुतेमूलेपूर्वायरग्रथविरोधःस्पष्टएवेतिभावः ननुद्रोणादिशब्देभ्यःपरिमाणेप्रथमायांतस्यपरिच्छेद्यत्वेनव्रीह्यावचयत्तस्यप्रभ्रा
नान्वयनक्रमत्वाविवक्षाप्राप्तजयरूपमानयेतिवत्तद्द्वितीयायांद्रोणेनव्रीहिमानयेत्यादौशेषपिसाधुतायतितेवपरिमाणंप्रातिपदिकार्थइतित
त्तएवत्तल्लाभात्तत्रतद्विधानवैयर्थ्यद्रोणत्वादिनातस्यैतदर्थत्वेपिपरिमाणत्वेनातदर्थत्वात्तथाचशाब्दबोधवैधलक्षण्यापत्तेर्ग्रहणमात्रेआ
हाद्रोणइति।नन्वेवभापसर्पिःकुडवइत्यादावन्तर्भाव्याप्त्यन्वयात्समानाधिकरणत्वसमर्थवदिद्वचनाप्रसक्त्याचसामर्थ्यस्यपरत्वेनेतुसौसामर्थ्यं
इतिपक्षविकल्पायत्तिरतआहासर्पिरिति।कुडवमात्रमित्यत्रमात्रशब्दोवधारणेनतुप्रमयःतस्यसंबंधिनिविधानेनसपर्यायाणांसामानाधिकरण्य एम·
यदप्रसक्तेनवाचकविनिकासामर्थ्येनैवपत्वापत्तिः अतएवंकविकुडवइत्येवपाठोदृश्यते।कुडवमितिपाठेत्वभयलिंगतावोध्या।अनएव

द्रोणःखारीआढकमितिभाष्यसंगतिः।दिशितितात्पर्यंतत्वनभिधानेव्यवस्थितविभाषायांवचनमानेनचवृत्तिःसमानाधिकरणेप्रथमेति
वार्त्तिकमेवाघमानेनहितदाद्रोणोव्रीहिमिसेस्यप्रसंगोऽस्तिएवंचप्रातिपदिकार्थेतिसाहचर्येणनाम्नःसंबंधेसमानविभक्तिकनामार्थेऽ
न्वयएवपरिमाणेप्रथमायाःसाधुत्वमूत्रमनेकल्प्यतेनचशाब्दबोधभेदायसावार्त्तिकमप्युक्तमेवेतिकथंतदेकवाक्यतयातथाकल्पनमिति
वाच्यं।शाब्दबोधकृतवैलक्षण्यानादरेणापितत्रतत्रवार्त्तिकप्रवृत्तेदर्शनात्।तएवंसामानाधिकरण्येनावाचनिकासमर्थतयापत्वप्रसं
गोपितद्धानाहंसीतिवाच्यंतदेकत्यकोलेद्रोणोनोव्रीहिरित्यादौभेदान्वयेतद्धानिएवस्यैवत्वभिनाभेदान्वयेएवसाधुत्वमित्यस्यवक्तुमौचि
त्यात्।किंचद्रोणंव्रीहिमानयेत्यादावमिदवोधानापत्तेःयदितत्रलक्षणातर्हित्रापितथैवास्तुकिमनेनप्रयासेनव्यवस्थितविभाषापरि
ग्रहणेनपरभाष्यविरोधापत्तेश्च।एवंचमूलोक्तपक्षेभक्तहोपत्रपंठमितितदेतत्ध्वनयितुंखारिनहरुद्रुत्वाकरणंकिंचखारिपितुमूलकृदमि
मतसिद्धांतमाहवस्तुतस्त्विति।अस्येःपलक्षणमित्यस्यशेषभूतेइतिवोध्यमित्यत्रान्वयःलक्षणेकोतिवार्त्तिकस्तत्सहितोकेऽर्थःतहितदाय
।रिमाणस्याविभक्त्यर्थत्वंतल्पभ्यत्ताएवेनमूलाद्युक्तत्वमवच्छेदनस्यैवसतिशाब्दबोधप्रयक्तंवैलक्षण्यंअतएवैकवाक्यतासर्वाणिभाष्यसंप्रत्र
गमकंवस्यतेननुद्रोणादिशब्दानांपरिमाणोवृत्तोतिभ्यत्तस्यनियतोपस्थितिकत्वेनप्रातिपदिकार्थत्वादेवप्रथमासिद्धिरित्यत्रमात्तेप
रिमाणग्रहणंव्यर्थमित्याशयेनाह।नन्वेति।प्रवृत्तौति।तत्रच्छेद्यसादिः तदाग्रयदुपयोरखेसेवकारेणमूलाछक्तव्याहतिःअत्रसत्रानतस
वाअतएवालिंगग्रहणमापिसर्थकं अमयाखमीनैयसकादिस्सादिशाख्प्रामारोपनलिंगस्यापिप्रातिपदिकार्थतयातद्वैयर्थ्यस्यष

मेवाश्चतत्त्वविद्यामितिसंज्ञेभाष्येस्थितेयोसे इत्यर्थइतिसिद्धान्तितंतत्राश्रयप्रमुख्य इवोशपितत्राश्रगोपिश्चतत्त्वगोपीसादेस्वादि
प्रवृत्तेलोकस्थिकत्वेपिनदोषः प्रकारान्तरमप्यत्रवक्ष्यतेतनस्वेवसतिशाब्दबोधप्रयुक्तवैलक्षण्यंश्चतएवैकपाकज्ञानवशेशोभाष्यमप्यत्रे
गमकंवक्ष्यतोइदमेवाभिप्रेत्यहत्तौप्रकृपायांचप्रातिपदिकार्थःसत्तेसुक्तेसत्तेतिप्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणंआश्रयस्तुतदाश्रित
त्वान्नपृथगुक्तः। नत्वत्रमिहितेप्रथमेतिवार्त्तिककारस्येनाभिहितकारकस्यप्रथमार्थत्वंलभ्यतेतन्तत्रनसिध्येता तदुक्तप्रातिप
दिकार्थत्वाभावादितिवाच्यं तत्तत्प्रातिपदिकार्थः गतकारकशक्त्यावशेनाभिहितायांस्वार्थेप्रातिपदिकात्प्रथमेत्यर्थेनतद्दूषणेवाभाः
वात्। यत्तुभाष्योक्तंतत्प्रमाख्यानमदस्तंप्रासादेआस्तेइत्यादौप्रधानक्रियानिरूपितानभिहिताधिकरणत्वसत्वात्प्रमस्तुपर्य
न्तरितिमहत्तन्नयरत्वाप्यथमाप्राप्तेः क्रिययोर्मिथोत्वागुणगुणिभावेनप्रधानत्वाद्धक्तिगुणेश्चयेतिप्राप्ताविषयत्वादितिबोध्यं
ननुद्रोणाद्विव्रीहानामपियत्ताविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नंधामादिपरिच्छेदकेशक्तत्वात्परिमाणमेवतत्रप्रवृत्तिनिमित्तमि
तितथापितत्वात्सिद्धं वातत्र्याहद्रोणादीतियोस्यर्थः एवंमावत्सेमाहरिमानपरिमाणस्याग्रन्योद्रोणादिशब्दवाच्यत्वाणिकारणंततोभासमानमपि
तद्विंगवन्नप्रवृत्तिनिमित्तंकिन्तुविशेष्यविशेषणामिथःतत्पदधर्मप्रवर्तितिकिंसहत्तिग्रहस्तस्यैवप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्एववत्स्यात्रलिङ्गवत्प्रातिपदिका
र्थपदेनाग्रहणात्तेनस्वाधुपत्तस्यापरिच्छेदकत्वस्याधिकस्यभानात्प्रथमानप्राप्तितत्परिमाणग्रहणमितिभावः। नन्वेवंद्रोणःपरिमाणम णम.
स्यादिप्रयोगःपरिमाणत्वात्तिनोक्तेमानाभावात्तथावतत्वेनसिध्यात्तदर्थमेवात्राह। द्रोणत्वादीतिपलादिपरिच्छिन्नघास्याहतिपल

वकुरवः नस्यास्वादकोद्रोणगव्वचधान्यमानंप्रषुवांद्रहंकृप्रशेषामांचतुर्गुणाइति। अष्टमुष्टिभवेत्किंचिकिंचिचतेष्टौतुपुष्कलं। पुष्कलानितुचत्वारिआढकःपरिकीर्तितः। चतुराढकोभवे
द्रोणइत्येतस्मान्नस्याणमितिचाभिप्रेतोऽर्थः अयंतुपर्यायद्रोणमात्रेतद्वृत्तत्वेतरीतिभेतोतारोपाद्वा। अष्टमुष्टिभवेत्कुचिरितिलपपादः अतएवकिंचि। तस्यास्यवर्धेदयं
प्रासायाप्रमतनस्थिकेइतिप्रकीर्णकप्रकरणाक्षमातवत्स्वयमारभ्यावमेरुककनामर्दिकादिप्राणिनांप्रत्येकंवधोकिंचित्लंघामहिषापारिंदयं। तत्रकिंचिरिति
पादोहरापदंप्येतत्प्रायणांमात्रेयदातुधाम्नंतदाष्टमुष्टिरेवं अष्टमुष्टिभवेत्किंचिदितिमारणादितिविज्ञानेपक्षीकृतः संगच्छते। धर्मश्शते प्रचयं रोपाधिर्ज्ञाति
विशेषावाप्रत्रप्रायणायामापेनतथवा नभवेनुलाघंवृत्ताद्दृशस्यतैवंवप्रवृत्तिनिमित्तत्वसो कारादिनाभावः अनुमेयपरिमाणायदृष्टान्तयाथर्थस्यतरपि
प्रतत्वापिकयथाप्याभिप्रेतनप्रतस्याह। द्रोणादीति। अस्यतिसारिः एवेनपरामेयद्रोणादीनांवृत्तिमत्तात्मप्योनकृत्तनयमिमाणमात्रे१। एतेनरवोथेनव
व्योमवाग्नेयस्यानिप्रेतापस्थितिकत्वाभावनाप्रातिपदिकार्थत्वादसिद्धोकर्मव्युत्पत्तिप्रमयार्थकंपोषाणग्रहणामितिकेपदव्युत्पत्त्यापि निरासः। सिद्धोपा
णवकरत्या यामिधापत्नः तद्वदस्यापिप्रत्ययः। नियमांशनिवेशप्रमानाभावाच्च। यत्तुप्रवृत्तिनिमित्तंमुख्यन्द्राश्रयश्चतिद्वावेवात्रैतत्सदेनविवक्षितावसंत
इत्यत। अतः प्रमेयाथकपरिमाणग्रहणाप्रसंगकार्थापत्तसगौरवमवचलास्यापिकांनांप्राप्तुवमानमितिकेचिदाणपदितिकेचित्तन्न। द्रोणः खारी
स्यादिप्रयोगोद्रुतंगपद्मीत्यादिपदानुपादानात्रपूगणाभावात। यदेवलक्षणेरोसाकतन्त्रयमिद्धोतेक्रियत्रीतिविरोधाच्चतस्मात्प्रजनत्वपदप्रयुक्तत्वः
प्रत्ययतत्रुद्रादौणांप्रपरिमाण। रणारीतननुपदेश्वलसाणतिवादिनामत्रेदोपण्णकालेणाभावयन्मातिवरिकल्पसगाणप्रसत्तदृशत्वस्याधिकस्यभाना
दृष्टप्रातिपदिकार्थत्वात्कथंप्रथमासिद्धिः यद्यपितदवप्रवृत्तिनिमित्तमत्रतस्य एवप्रसयेनाभिधीयमानत्वस्यवप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्यविवक्षितत्वादितिम
मोधेरथमवक्तव्यपिप्रद्धांतरोमावमाश्वानंस्य नयद्वत्स्यणामकपमिद्धांतमाह। लक्षणावेति। एवनणकर्मवधादीनांनिरासः एवंप्रमाथानंत

वृपत्न स्वरूपासिद्धमाह। लक्षणार्थेति। एतेन पावकमेवं धादीनामितरासः एवं च मा णवकत्वविशिष्टः सिद्धत्वानिह्निवद्वीहि त्वविशिष्टो द्रोणात्म तानिवार्य। इति न तस्य
पितृत्वादुःसुवचे। स एवं चेदमन्यत्रापि फलितमाह वृचेति। योरवांतरमहतो वेस्व त्वः। अलिंगाः उच्चैरादयः। लिंगानि पुमानित्यादयः। जातिपरिकीर्तिपरिमा पाणौ। शब्देष्वप्ये
वोदाहरणं। अत एव स्त्री पुमान्नपुंसकमिति जातिपरिकार्थता देवमिद्धमिति पाणिसंगच्छते। अन्ये सर्वे नियतलिंगाः कुमः। श्रोतांतर्भवसारस्य। नियतलिंगा मरकुमारादयो
सर्थः अादिनाद्रोणादयः परिमाणाधिकरणस्येत्याशिप्राग्रहः। नन्वेवमपि मत्यमेतेह सोवितलिंगमित्यकार्यत्वमानि दोनामपारतस्माह। रूपरीतिस्त्रीह्रीरितिसूत्रे संरम्भायाः सर्वता
वाद्यत्वेनैरताते पायरस्यांगग्रहणमपूर्वेनात। तेनयोतवं द्रव्यं पाप्मनिति माना घेकं त्रयमिति व्रीहेपरमसूत्रे विधर्यस्येद्धरं केषु। नघमासन्नमतेभवत्रीतिमार एतेन द्रोणं
व्रीहिपानंयस्यार्थवित्त्वलक्षणाया। व्रीहेपरमसूलं विलुप्तं। माणाग्रहणात्वेकयगपनुयायि सकाशापुंस्त्रीसामकलेगोवीन्चाविधीयंनेरसुक्तमूलतः क्रमेणाना शयंत
स्पष्टमप्युक्षयिंतु माचष्टे। तदुन्चे साधि। नियतापरिस्थितिकृतवि शिष्टवेत्यर्थः तनद्रव्यादि। नपरिमाणांवेति केनलिंगसमुच्चयः न त्यावयातिपरिकार्ये शक्वाविद्वलिंगः
लिंगाल्लिंगग्र वृत्तिनिमित्तकउभयस्यालेन दुन्चमग्रहणेनेति मितत राश्रयद्रुपय तलिंगस्थले तद्वन्वत दुभयंलिंगवद्रोणारिस्थले नद्वतनेत्रितयं परिमाणं चेतसन्वयार्थो
र्थातनत्सर्वोस्तस्त्रास्मान्वयः। द्वितीयमाहाल्लिंगेति। आदिनाद्युपोगालिप्यारिपरिग्रहः वेनत्तत्द्रव्यस्य परिमाणस्य च समुच्चयः। तथाचतन्त्र क्वविद्रुमाणारीसारोत दु
भयंलिंगंवतनोपस्थितिकं मरानीहिमानीत्यारोतदुभयंलिंगं पुंयोगमहत्यादिं कवतथासारीत्यादौतदुभयं लिंगं परिमाणं वेत पोत तमरंपिस्पायन्यार्थमतआह लिं
गांदीति। सन्नद्धलिंगग्रहणादेरर्थे नटीसस्यादितीयरीत्यामिद्धत्वादाह। नटस्यादिमिति। नन्वत्र मीरण्याय धीसामिद्धरतआहाकार्येति। कस्यापिरतेलिंगस्येत्य
र्थः अनियतलिंगत्वादिति भावः। नस्यालिंगाणा तदर्थता भावात् जातिपरिकार्यत्वाभावात्। इदमाचा मतुराधनेनितिसृतीयाविषयनुसंपदे क्रमतेस्त्रचपामान्नुत्र आख्या
नस्यास्तहीकृतरतिवन्ति वाहितत्रस्याख्याते मेवपरिमाणग्रहणमयुक्तरीत्याहरत्त। हिमि नचैवाधवेलसम्पर्यते हा वरपकंतथाचाधानुप्रवृत्त्यपमाणिकेरयुक्तः वाधित्य
रिछेदकमंदहानतृत्तत्थावाधारण्युपनेय्यमन्यथात्वयापि वस्पमाणात्रस्यो स्मानंनतगच्छेत। एतेनन्वेता या सुयमाद्यतमतमपार्तंस्त्रभदेवा धस्येवतत्रष्टत्वात्स्वय पाप°

दिकार्थेरतन्त्र तत्परिमाणपरिस्थसात्वथनना घयेंस्यत्रापितत्वापत्न स्त्रीसत्रिवद्धमानीसारभ्वपितद्रुपास्यता र्थन्वमात्रेणातलाभे किंवशसतावद्धेद्कापेपएवलस्या
लिमितेश्वरमितिमितसमप्यारेवस्त्रीसंत्रेवृहिमानीसाद्ध्यानेनलिंगमप्यं मर्ष्यमिकाराद्येति तंरनक्तं। योधेवलक्षणपत्न फलम्हेत्रसरल्यानाया गत्परिमाणग्रहणंक
मेमितिमूलोक्तं लिंसमिति रत्नाकरोक्तं द्रोणोव्रीहिरित्यत्रजातिपरिकार्थोद्रव्यं परिमाणं गुणः अत्रयमर्थः व्यक्त्याश्रययाश्रयिभावेनान्वयः द्रोणाश्रितस्य परिमाणस्य
सरिच्छिन्नोत्रीहिरित्यवः यतस्मन्तोक्तं तमुक्तं गुणा गुणिनो न्सरास्या योगात द्रव्यादि निर्देशकं वा पान्तं उक्तरीत्या अवयवाद्येतोयाभावात। अत्र शास्त्रपूर्व
माणारिशाद्रोणायारिच्छेदकद्रव्यपरत्वस्पष्टत्वेनात्तदेयाभावाद्वरतिरिक्ता तद्व्वनयव। वस्तुतद्रव्यादिनाकार्येस्ये समद्धरस्मिन्नतेनतुपरमेमूलोक्तार्यस्य
सिध्व। नयान्नित्सर्थः। एतावद्वैवसुवचमितीति। एतावद्वेवसुवचमिमादिनसाद्दिसाल्पिसर्थः। अनएवतत्रवक्ष्यति। परिमाणग्रहणस्येति। स्यादयञ्जातिपु
रिकाद्विगफलसर्यावशिष्टद्रव्यारस्मानावहतेनानादेयता खन पितृमाह। मवेति। परत्वोति। प्रवृत्तिनिमित्ततराश्रयपरे वसर्थः द्रव्याश्रयादिति सूचितमर्थं विवीत
तु ननत्वाहत्वदमिद्धः जातिपरिकार्थशरेनतयोरन्यद्रणादिलिंगवसमेत्रो नास्पोरमाणवर्तमानादित्यम्भेसोगवृत्सातिपरिकार्येरसत्रतस्मरिभाषाप
स्थितसालवधनेनाघर्येरत्वत्रापिनसायेनस्त्रीसंत्रवहिमानीसारावपितदुपस्थितार्थेनमात्रेणतत्सारेः किंवशसतावद्धेद्कायेपएवत सर्गात मनेपूर्वलिंग
मितदाश्रयसर्व स्त्रीसंत्रवहिमानीसाहिमानेनलिंगभानस्याग्रसर्वपमाणु क्तरीसागोगीसार्थवि वन्नचेनतयारक्तव्रहणोपितत्रपरिभाषाग्रहणमानीतारिग्रहणान
नदर्थेतस्यात्मितनत्सिद्धिरितिनांलिंगग्रहणान्नसादिस्यैवायुपयोग नहितेनतत्रपास्पतसास्त्रिं नुपरिभाषयेति वाच्यं अनेनघर्येस्यापितदभयद्रुपस्य
ग्रहणानस्त्रीति पाण्डीयोरद्रणामांगर्स्यपत्रहनत्राधिक्य ननरमाम नघमातिपरिकार्येरवमताप्रशेयलिंगग्रहणमसिद्धरिति वाच्यं उक्तरीत्यातस्या
पिद्वैवत्वातहाहलिंगग्रहणनेति एतदपलिंगसानेरसाधेनावसरार्थस्तत्रापितद्रुभयावनालिंगापप्रतीतिमत्त भवनपत्राहाधिकरणस्येरतिग्रहणेनेभिन्नत्वव

स्वरीतिपरिमाणदाहरणं भाष्योक्तं गच्छति। सूत्रे तु तिष्ठद्गुप्रभृतिषु स्वर्थः। अधिसमस्ते नेति गुरुकुलवस्माः। तत्र्सिद्धिः। हिमानीसादेश्यमायात्मार्थद्वारसाशपारिति
। तथा च वस्तुतरसायुक्तएवार्थोमूलकृत्प्रतिति मन तु परम मूलोक्तार्थतत्त्या गतितया तन्निर्देशमानत्वादिरसयुक्तमे व स्यादितिमावर्लिंगग्रहणोनर्थ हूरीति। एवं मत्वापि मूलस्यान
या शयक्लृतेनृविमादरतिस्पष्टार्थयतु द्रोणादिभ्यस्तत्सिद्धि मुक्तो स्वरथर्ति द्रोणादीति। परिमाणात्पारि छेरकत्वम्य। अत्र पूर्वपरिपरिग्रहरूपं तर्दिष। पूर्णिछदक
त्वमपि तदर्थ एव। द्रोणादिप्रतिपरिकार्य एवा एवं च परिमाणग्रहणं अर्थोमतिभावः। मतोक्तितिकेमृत्युक्तस्वर्थः। तथा वाध्यार्थं। द्रोणादिभ्यत्र पवमाणपरिछित्रवृद्धि
रितिवा भार्थात्तस्यपरिमाणग्रहणम्य। स्पष्टं वांते। तथा च परमम्लेक्तयत्राम रो त्वत्सापिसूत्राशया पर्या मृतो व र्णापिशुशकत्वम्लभ ग्रायपरंमितत दीसा आस्या
यान्नमृसनुरोधनमूलत्र पंतापिवमतिरसायुक्तएवार्थ इति ध्वनीपितु मसाख्या नमिहेस्या रि नामलकतामतिपादितमिति न मूलटीकयोर्नवाटीकापां पूर्वापरग्रंथया
र्मिर्धार्थविरोध इतिवाच्यम्। न च यत्सिद्धिं तत्संशयात्मानि पतेर्पा स्थितिक्रमार्थस्य नयग्रहणात् तत्सत्व मिसा रावत्रा म्प्रालिंग इति यथाह्रुतं। तस्याद्रोणादिरहिरं
हूमणावकरत्पारिषलो सर्णकवचाभिवारणापरार्कविवतह्रुतं। ततो लघुभेतयर्दिलितिपशेनत्रिकपक्षात्मपरगात्र्यमाशसाणावृनतयाशस्त्राओपप्रतितसंगे
रस्यनावश्यकमित्युक्ते यथा क्रुषुलासंगाकचमपर्वारणापाथेशप्राद्रसाधमतुरसंतअस्मान्तर्मति कर्षाविदः भर्मानगाकुवेत्रादेदरस्मरूपाता। वृत्रिभेरस्तवद्गर
स्वरूपसर्य। कथं तारदंत घआस्सद्वारो। तस्याहा परम्पाला वार्थ एव। शकोपि एवा माधृतेनेति शब्दः। सर्वभिआरभरः। तदाम्नवपाद्यनुपपत्ताव द कृत्यात सांतस
गाअर्थ्यगत। अमयार्थगपापा प रस्यालमृव्यपनः। माकूप्रातिपदिकेष्वेवलसगाधात्तु पुंसकड्सत्तापाभिनेसेवृत्तापि गापीशरावारिसकं तन्न अश्वगामले नत्व
प्रयंमार्थेन। स्वपाणेवत्ति वृत्यर्थार्थापिनशकानाभावछरकरूपणाश्रेष्ठवतसदवान्तनमधिशसर्थाकि वोधकर्मिकविशवबावधवारेस्यानेव्यवहा मानमपास्तरनेति गम०
विकल्पार्थीत भावः। एवंच यत्ता घास्विलांतमर्थः पशहूपमा भासाः मरूपयोवक्तानप्रहतोयपाणी विकचेसापोपदर्वप्ताधारणमिति व भते। तथमाशला गमा।

शस्यागमो शस्यागमात्र पूर्वं तो विशेषः। एतेन स्वरे पंसस्त्वपर्यशक्तिनिपतापास्यतिक लपरादुर्वेच। उवाचः मपः लवरणशामित्याशोरपापेन सुसगारिनामरेशवानां
मर्वेत्रप्रदृतेः। सभवाच्च। अर्थभेरा छाउमेरेनदीया भावंगोकाः तुनरस्लत्रस्यान पुंसकयात्मटो स्यत्र पुंनसक यो स्तरमिसत्रस्त्री पुंसयास्लठरत्वाविपतन्ते
पा भा ना भांवपिमटारिशदोनंभेरांगी कारात न छु हस्तपांनिपंतापस्थितिकत्वमसंबेति लिंगपदेव पर्यं रस्पारिहसर्वेवद्वात्रिनवपएवार्थं शब्द फलितदेति
गामेनकंयावामनुरोधेवेति र्धान्ते। त्वव्या रमतादिदितम्पवात। स्पार्थ्येवसाधूसत्त्टोसत्केस्यास या तिस्त्र द्विती स्याम एवं च धमत कोतन्नेनमंबंधांतीर
नाल्सरगोनर्सीयतः यथा चैततत्यास्फुटमस्य त्रलसगापाण्वेति। नत्व स्पा इति भावः। ननु कार्यकांस्व नेपापिकारिविहद्रमतसा हामी मांसकांति।
ननुत्रिकमावनपंचमेकुपातितत्र पाणांग्रहणमिति भ्रमस्तुरस्मनाहस्वार्थान्तरष्टामिदूरभिसुक्ताभंमतत्ता स्वनतर्था कितुवृत्तिकाणयुक्तसारितम्लृपा
णांतितरा गृहणमति भावः। यथाकर्थविच्छिकि ग्रहविषयापितरर्थः नितरां तरा पः। इदं च न तु कर्यवक्रसेयारपुपलसगाएवं च पुलित्रकमित्यकोइक्त्व
स्मिनाक्तणापरंवा ध्यः नचित्यात्रीयेत रसंन न एवंपसेन पाबाम्नीयतइतिग्रतीयंबल पुमांत्रापिलिंगम्य नरवेत्वपुरंकृत्समकेलस्पामिडकृत
त्वात अतआह सागीपृत इति। एवं च हमापिपूर्वमाधारणमवाक्यं नततोविशेष इति भावः। अन्यथा प्रयम्पाणिमिति। किंतु हितोपातिपदिकार्थं इतिलस्यैवा
प्रयसांतम्पापि प्रथमा वा धायकेऽन्नं हितांतमवं तराध्यपरूपांद कसांतिपदिकार्थ शब्दे वक्ष्यतेऽस्यार्थः तावत्प्रातिपदिकार्थ इति पदस्य तु न स्त्रभाष्या
रिमंमन्नमरारहवेति। पस्त्रपेतराश्रयसामेसर्थः। त्यादिगानेपुंसकस्येसांर्गस्तत्रस्वस्त्रिपामितिमत्रभ्यमाण्यमिहो नस्वपरिस्ततः तच्चापिअति
गाप। कार्यस्यातिपदिकपालिर्लिंगमस्यपमन्दितभाव छ मक्राव द्वास्पशिवककार्यविहोगं कार्यत्वत्रार्थकमवेति मा स्पाकल स्पर्योअस्यमावामपु

BHAU DA

ऽर्थस्तमक्रमप्रकृते नियमं प्रतिपादयति इत्यर्थ तथापि स्थानस्याह। कीर्तिरीति। कथम्। श्रीमद्विद्वेषाः राजानः तेषां अराजानीयं निपातलिङ्गस्थले इत्यर्थः। इत्थं विशिंति। तत्सत्वर्थमेव तदा
वीनयतलिङ्गस्थले इत्यर्थः तदा दिश ज्ञानमपि लिङ्गं वा समवयवात् कार्यस्तु विसर्गादयः इवं तल्लिङ्गबुद्धिस्थो कोऽयं वनमलस्य विसर्गादिः। सा भुक्ता नाम्याना दीति भावः। तत्रार्हत्वं यमान
यमभाव कृतम् वैकर्मना मध्यमात्र समर्थः न तु विभक्तिविशिष्टनियमाङ्गोऽकारस्य वस्यमाणालाक्षणत्याणे। तत्राह। नियता पतित्वात एवांशपद समर्थं तयं एव वृत्तमप्यस्थि
ति। वचयतल्समर्थत्वमन्त्रावर्णा सिद्धमिति निषेधः। मलक्रुताप्रातिपदिकमर्हण्यासोऽनाकारी स्मालिङ्गादिस्मद्रलांशस्यां स्मापनं। सचसोगामाप्याकृत इत्याह। मातियां रिकेति
स त्रोपक्रमात् नत्वाख्यान प्रारम्भता अतया। गयम्पेविभ माप्रस्यानस्य विधानार्थलमिसाधनयः एकवासनापस्तनदेयं एकत्वार्थविरोधवत्तमानात्। एकवचना
दौ संघेनाम स्थलादस्मयेभ्यो। प्राप्तिरितिभावः। अतिदिशा वयादावितादिस्तत्रपरिग्रहः प्रकारान्तेऽपराति। तापकत्वे कर्तव्ये एकवचनमेव तस्य घटयति यमनेके कुत
एकत्वे एकवचनं नेष्ट्वादावित्यादिस्मोऽक्त नायायेसम्भूलयति यमनेवसर्थ वदतासाधयता च भाष्यकृता तत्र प्रसाद्या तमिस्सचयः। तापकादिना भिधानं भिन्ने
कर्तृस्थ क्रोऽद्व गादिफलान्य थामाधिके नफलांतरं नकर्त्रमिस्सतत्ता सयंके गमावतात तत्सात्मा प्रत्यायमस्यर्थः। भाष्यशाये सर्वेयत मूलान्तभवत स्वाभोयायमाह। घा
दौ नामिति प्रातिपदिकार्थस्येयेता। एपर्थ। सर्वातगमस्यर्थाव शिष्टपरा मर्शक विशानन्तमनाख्येयार्थमसुका विगमनकस्मार्थ इतिपादितत्वकगणार्थानशशर्थता
भः। तथा चमलाक्रतलमण्यात भाष्यादिमतर्मिति मिद्ध भिति भावः। यथाप्यपचम्रा तु स्वर्गान्तर्ने नयापकादिसंभवनया तया सिद्धिमयापि सिद्धान्तरीसात्माह। दृगाम्न
ति तत्रीसाच मलकमहत्वे विसर्यः अत्रसयाधर्धं तानत्र यापनीः इदमपलक्षयायंय एवितयांस्त्रकास्पापि यद्यपि गोवाही कशतितत्र यागावेदिदित्यपि सिद्धम्
सवमपमा नापम यथावृत्तम लघुयोजन तथापि पदमकागान् नाल्लसिद्धि सत्यार्गवापमानोपमपमावा वक्ता। मुनिम अत्रत्वव दृष्टान्त चैपरात्पर्यकोऽन्तरायोदा
हृत्रपयावाही कर्ताख्याति इत्यातमापमलकाणावपञ्चतिमत्या गोविन्दालोशीति गागालागपमलकं तत्तत्वच्छूप इत्यौरिसद्दतात नोक्तिशक्यकाकानातस्य पात्रो हि गम॰

तविशिष्टाप्तागावायमलकतत्तद्य इतीत्र सिद्धस्येनाकृपद्कृशव्यपकत्वो ध्वनितोऽत्र यथाप्रतिमागहणा क्ष्मपितासिद्धिः स्येष्टः एवं दृष्ट्वाप्रकृतं चेत्तमि इत्युक्तो गरन
परिमाणप्रहणं प्रसाद्याशातम्यापको ह्यागत्यकाव्यार्थमतमाह। वचनेति। इदं समर्थत्वितिमात्रशीतिस्थितिमिति तत्रत्येको हृतिवादौ उक्तलाद्विभक्तिनेत्यादिसा
शं क्वासमस्पादु विष्यत्वार्थे तो मावलम्येत्यक्तं। अर्थत इत्यादेस्वनुवादक विभक्तेः सप्यलमिसार्थं इतित्रैवेकेपदः। एवं चैदमपितदाहरमे चेति भावः। मसेनकेवले
ति अत्रवर्णं तेष्पपरयोंतिनियामकत्वत्रामिसंये तत्स्फुरं अपं च न्यायः प्राप्तावीधितासनतस्मयोगदयं। अतएव लिङ्गयति सारे नराय। इदं चेति। अत्र
नविते ता घृतं चलयं। अत्रयथा। एतरं नं गोकार। तापकेनेतीति। नवसमाप्ति मितपनरथंमवाधनेवसत्यावरयकत्वनकपतापकत्वमितिवाच्यं। मंबा
धनेऽत्रा मेविनीमं सकपाणे कार्ये इत्यगस्यो गकणस्य तापकत्वानतरेनतद्दृत्रिभाष्यकृत्या प्यांश कातनमि चिति। एवं तस्य पद्योमीतशेष। अर्थानामं तंधीन
तंक रूपास्यायागमवधिरुक्तात्रपयानि यथा अयगादि इत्यर्थः। एवंमोपिन दोषिका। कर्मोधाधिकेति। कितापकत्वेति। मात्रेत्र इष्णीनु सुत रा गच्छे मिति
भावः। अयानंत्रस्यवसय मभक्तौ याचतार्थसैवा अयमस्य। इतीतोपालापेस्य। अत्रमा इति लक्षमादानएवति। तादृशस्यावतंनादेवत्वर्थः। नीम
पीति। अतस्वाक। हमादीति सत्रे। पाद समभगागाकोगावधेनगादित्यध्यियः। अत्रयरतालान्नेति तकर्मत्वमिति भाव समर्गच्छते। इदं वंतगस्यितइव तुत्व
विभणानुकूलमायमानुकल्प्यापगार्थः ग्रामारयातियर्माचतेसाम। रानयार वकागरतत्तद्रावः इदं नन्तेत्रमक्ती भविष्यति। भवतीति। एवं नत्कर्मणि
म संगृहीतं पानतत् इस्तोर्तात्मयमाकारति भाव इषातमत्कामकृतमाह। तर्थावि प्यातिपदिकार्थतामावितामत्वः एवसंध्यापमा इति स्यादौ राकोन
पमेनेतिभावः। नतमेवेति। प्रातिपदिकार्थत्वमतरांतनियमाकारतिभाव। रतिभानारतिणारि तापकदातम् लकृता। प्रप्राय शिततत्वर्थः एवकर्णनयेमवाकाणा
तापकावध। कतिमानपदान्वयं समगतिभाव। तत्समंतानि। प्रातिपदिकार्थं तत्स्यात्। विधिनगलर्थः। अपंदलोत्तधार्हानरमनत्तराभिको। मापा सा। विधा

र्थे। न ज्ञापकार्थमात्रपदं तु तदर्थमेवेति भावः। तथा चान्येनैवेति निरर्थकत्वाशङ्कानवसरस्येत्यर्थः। तथा चानर्थकनिपातनम्ः प्रथमान्तसंज्ञानसमभिव्याहारे सर्वत्रापत्तिरिति शास्त्रप्रवृत्ति
र्न स्यात् निपातस्यानर्थकत्वेऽपि तत्र तेनैव स्वरादिप्रवृत्तेर्नेन सफलं। तथा चात्र आवश्यकमिति तद्बाधके पदस्यात्तस्य ज्ञापकत्वं स्यादिति तदर्थकमेवेति भावः। नचैवमपि
निरर्थकत्वापत्तिस्तदवस्थैवात आह। तस्येति ज्ञापकमेवेत्यर्थः। कर्मादिरिष्यत इति कर्मशब्दः शक्तिपरः कर्मत्वादिरूपस्यार्थः। ज्ञापकत्वार्थस्य नियमत्वा
वसीयते तस्य प्रयोजनमाह। न च तस्य हि स्यादिति वाच्यम् अनन्यथासिद्धत्वेन। न हि तत्र कर्मत्वादिरूपार्थप्रातिपदिकार्थत्वेनैवेत्यर्थः। इत्यर्थादिति। इ
त्यर्थकस्यात्र नियमार्थत्वमित्यर्थः। तथा चानेन नियमेन कर्मत्वादिसमानाधिकरणप्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तित्वे निरर्थकस्य सम्पन्नत्वं न योग्यार्थकत्वान्निपरिकल्प्य
भावात्तथा च न प्रथमा स्यादिति चाऽस्यापि निरर्थकेऽतिवृत्तिः। निरर्थकत्वे प्रातिपदिकसंज्ञायां च नपुंसकत्वाद्यापत्तिरिति एकत्वादिरिति द्वितीय
स्यास्तथा कार्यनियमत्वमाह। मात्रग्रहणं चात्र कारकप्रसङ्गे। पञ्चम्या बहुवचनमिति गम्यत इति वाच्यं। मन्त्रे ते रामाविति तस्य व्याधिकरणत्वात् स्यादत आह।
मर्यादेति। तत्र च कर्मत्वादिरूपार्थान्तरे एकत्वादिविशिष्टस्यार्थत्वे संख्यावाचकत्वान्नियमाभावात् तत्राधिकाभावस्यैवेति भावः। अप्रातिपदिकार्थम
पनन्वयं संबोधनेऽपि प्राप्नोति इत्यत आह। नापकतार्थमात्रस्यैकत्वादि अत आह। वार्तिकेति। अर्थनियमे सति कर्मणोऽपि तृतीयाप्रातिपदिकार्थे प्रथमैवेत्यादि
रूपेत्यत्र न संबोधनवृत्ते नियमस्यावस्थितेरित्यर्थः। अनेन नियमेन कर्मादौ द्वितीयादिः सम्बोधने लिङ्गाद्युपादाने च प्रथमा यास्यत आह। संख्यामध्यात्तरकरणं लाघवात्
इति भावस्तदाह। मात्रेत्यादि। एतेन मात्रग्रहणं संबोधनाधिक्यम्। मात्रेति तस्याख्यानमपि सिद्धमधिकप्रथमायाः प्रवृत्तिज्ञापनार्थं वै रामेति तत्रैक न
कृतेः ग्रहणात्कृतस्याख्यानमपि सिद्धमधिके प्रथमायाः प्रवृत्तिज्ञापनार्थं वै रामेति लोके रावणेति ग्रहणात् तत्र तस्याख्यानमपि प्रातिपदिकार्थे नियमो। गाम०
वृत्तिनियमाद्वाधितशब्दस्य प्रथमाविभक्त्यन्त इति रमणी चापरलिङ्गेति। तस्यैव भाष्यकृतापीष्टत्वेऽपि चैवं सर्वमनावलम्बेन सर्वमेव सिद्धमेव भाष्यवा

नैकम्ः सा व्याख्या वक्तव्यतया संबोधने चार्थे प्रथमासमर्थत्वादवनवे वेतनस्तावनयस्यापर्यवसानं स्त्रीलिङ्गस्य न कर्मणि प्रथमान्तस्यापि। एवं च सति इमामपि धातुर्वी।
रूपं प्रथमान्तपदस्य प्रकृत्यर्थेऽनेन। संसर्गस्याऽनाधेयत्वेन बहिरङ्गत्वात् यथामात्रमेतत् प्रथमप्रकृतसंस्कारं वा धातुपर्यन्तमित्यादिकम्। संख्यासिति। इदं रवेः। यथा
स्ता भिक्षां चाऽपि नाभिप्रायं तदाशयस्य पाककरणात्। आचार्याद्वितीयार्थेषु कुतश्चित् एव आज्ञाप्त्याभिनिवेशादिति शब्दः। मूलेऽपि एव केवलं यदत्र कृत्पादेन तासां
दीनि। तत्स्थानत्वस्य नार्थः सत्ता प्रयोगस्य भासत इत्यर्थकत्वेनार्थः सतिसंवर्तिस्य प्रयोगे च विनिर्दिष्टः स्वविशेषस्यैव स्थापनः सिद्धान्तेऽपि च आह।
ज्ञानार्थिवीति। रूपेति। विशेषणं क्रियते। आत्मनोऽपि द्वितीयादिः। एवं च मनसि सर्वकर्मसु सर्वत्र अपदार्थकर्मदर्शितं तद्ब्यापि भावः। तत्त्वमपि सिद्धा
मिति रामः दृष्टत्वाभावेन शंकितेन विति अपि च न तथा समसूत्रायाश्च अथवा तथा शक्त्या अविशेषात्...न शक्तिः कारकत्वाय इत्यर्थः। इदं तत्सावधिरिति
तेनानन्तासाहित्य इति तत्र घटस्य कृत्वा अनक्तत्वेन आव्ययमर्थः। तथा च न प्रतिपदाख्या लक्षणं व्यावर्तितं नामादिकार्यापदेशः। किंनु स्यात्, तदर्थं च स्मृति
गादिपरिदृष्टत्वमप्यन्यन्त्रणामनीतिशब्दो न यादिवीर्यत्वादिप्रवर्तितं अथवा अन्यः। सरकार्यस्थले नामानि नित्यं प्राकरणस्यायमयोगवदिति त्वेवमवस्थित र
क्रियाकृः न देवप्रतिपादयति मन्त्रमयायां द्वितीयानन्तरं रूपकाव्यत्वेनैव तत्र मेविशिष्टस्तु नाथः। न रूपेऽपि तत्राह। स्वकं। आदिरूपसंस्कारपरिग्रहः प्रलिङ्गादि
र्लिङ्गस्य च निष्ठा च अथवा शक्तिसंशयेन तत्र कार्यान्तरमयोगः। कुसरं दृष्टाः प्रयोगणां लिङ्गे नियमः। अनुपारश्च सन्तु केवलं परं तत्समनतः शास्त्रार्थतः ...
मिति तन्नमस्करसंयोगे विवक्षित उक्त तत्स्थं मनस्या च कर्माणामनरमः। ननु तथा तस्य रसाह इति उच्चत्वे ... तेन चिरसानाकारवत्प्रतीतिः। सर्वानुभवसिद्ध
ति भावः। अतएवाह नैः परं च रूपाः कृत् नार्थतद् न समानप्रतिपत्तिः। तत्र तदः शब्दार्थमनः। अपि कामस्य नाधिकरणपरमिति। तिमाञ्चे राम इत्यादि कारणा
शक्तिरूपधानतानतः भावस्य कृत्स्नं च सनामतायं कृता तत्त्वं प्रतिपादं विदधाति सम्यगाहेति। नार्थे वा तथापि पुनः सुखादनात्तत्र धानतः सतत्र ... दक

तमिति स्वीयत्वं यथोक्तः न लोलमेरेपेतद्दिग्धिवीजमाह। सविति सेनेनेति इन्तस्याप्युपलक्षणमिदं। दूर्वारतादिनाऽकर्तेय्य भेदेनान्वयात्तथा च नसेोलस्य दुर्वचमिति भावः न
नु उच्चैरित्याद्यर्थस्य तेदृशे प्रयोगे कलत्रेऽधिकरणमित्याद्यर्थस्य न लोलस्य मित्याशयेन मूले शंकते। पदूं नोपैति। ननु तस्य तेद्दृशामानाधिकरण्ये कथं नाम शेषविरोधो
नेत्याह। तत्राह। तत्र इतिपदं नरोपस्यापि तस्यात्ति सामानाधिकरण्ये सति लक्ष्यलिंगादेरिति पथ्यर्थः एवं वृद्धिर्नो याथैस्य उच्चैस्तारो घोवाच्यः सोपि उच्चैरित्यादिरिष्टाक्रां
तः सर्वपक्षद्वयस्यापकत्वेन प्युपस्याद्य प्रकाशोक्तं शंबमाह मूले कृष्णरितातमुपपादयति। ननरेति। कृष्णादिशब्दादिरित्यर्थः। लिंगसंख्यायन्विन्नस्येवार्थस्य ततत्वतीति विषयत्वस्यो
कारस्य तत्त्वमन्नसाहितिभावः यद्यपि तथा प्रतीतिः सर्वकन्न याेपिलिंगादियोगित्वान्नाप्य तत्तल्लक्ष्यामित्याशयेनाह। मूलेन चेति। ननु नेवं न ख्यातिर्व्यारकार्यलिंगाधिकं किंचिदितिरूपाम
गतपत्राहकृष्णतादीति। आदित्यादीत्वादिर्पायग्रहः कृष्णादिरुक्तिस्तुसेवन प्रतीतिविषयः प्रातिपदिकार्थो ननु तत्तेनेति लक्ष्यते। निर्वाह इति भावः एवं हतिव्याख्याततहर
रकृता। कथंचित्सदानोभामानेवेयर्थ्यपरिहारायाहालिंगेति। मलेयरपीति प्रावाप्रसारकृता। कथंचित्सदानोभासमानैवयर्थ्यपरिहारायाहालिंगेति। केवलमिति
सस्यआख्यानम नाप्रमितिः। आश्रयाद्भिन्नमितिनरर्थः निपेद्यामिसप्ता सा ख्यानांलिंगादीति। वैपरीत्यं तु न। स्वार्थ्यादीनां क्रमेण पस्थित स्वार्थोपस्थित्यविशंष्यत्वं तन्नु
मारव्यानं। तासारीति। आदिनाप्रयागादिपरिग्रहः रसमन्वयरीत। तथा च तासारितिरथेप्याविनिरूपयक्रपरः आद्यसामान्ये नपुंसकं। एतेन कर्मधारयः। निरप
सार्थत्वं च विशेष्यगायद्वा स्त्रीपा समास धनिधानेगोपालत्वरतीतिनेहितराम्यस्य वहारोगोणाभावारितिपरकार्ये यपमापो न्यातिपरिकार्येषु सुकरा त्वाशेपारीति
लत्वाथानापेक्ष्यतरतिके यदः एवंचेतं तु लंसांवाक्रमपि सपयारमितिनोनारू विसन्न कोतन्वरोपराधंरूचक णेपयरुपायुक्तमितिभावः तेरेतत्पेरेरेवलस्य राम०
तोर्तिसिद्धांतस्याक्तत्वेनासरोपापुक्तत्वंचक्षनोपिनुभियां माहेरसेवलि। एवंचेतं तुलंप्रक्षानतमाहेति। पुक्तत्वेनेहेतुमाहविशिष्टेति। उपात्तविशिष्टणार्थोपस्थापे

अक्रिमात्रवोधेपिसर्वतंत्रविरुद्धदर्शितप्रसंगसर्कमात्वामनुरांधंनोति भानतंत्रायेमपरवेनपानार्पतः अंत्यस्यार्थपदान न्यायतः तथाह्याश्रामूलकृतो रवमिमततात्त्वतिभावः
निशष्यति। तन्निष्ठविशेष्यता निरूपितत्वादित्यर्थः तथाचयदिधर्ममात्रविशेष्यतया भासते तर्हि कथंतत्प्रशक्तिभिन्नत्वं अयत्नदृष्टांतकथं तन्मात्राभिधायित्वं
शेष्यतया भासते तर्हि कथं तस्य प्रशक्तिर्निमित्तत्वंत्र यतद्दृत्वं तत्कथं तन्मात्राभिधायित्वंश शक्तिप्रकारकतानानुदयादितिभावः ननुवेवमेकारकस्यांतत्वेम
नद्भिमाभावेनादिपरं प्रथमतत्राहाकारकादीति। प्राकृतस्योपक्रांतत्वादिति भावः पुनरपितद्रूपत्वेनप्रकाशोक्तमाह। मूलेयरपीति। प्रसारकृताक्तमितिशेषः
। सिद्धांतादित्येति। अत्रमामाः प्रावाप्रसारपुःसमन्ततुविशिष्टदर्पायादानेएवं गगाम् स्वस्यापरतेश्रास्त्रैकोपमेस्यहसापामंहत्त्वहभयथातुशताधिरूर्वाप्यविरो
धप्रदर्शनार्थंतत्स्मानुवादशतितत्त्वावामनुसंधनातिष्वनयत्रांहांतरत्वाहसादितत्रहिंत्रातथ्यप्रतिपक्षः अनरः अरद्व अमवतत्त्रशः भवत। नक्कमः लस्तात्प्रतिप
रोक्तेतिसिद्धं एवमर्थं गोगो. ममय घतपा अनत। अत्रराघः सर्वतोहिघोणामुत्पत्ता येनमिद्धं। यद्यागोरत्नवंभरतिनवाहीकोभवधते। कथं तर्हि वाहीके तूष्णा
वेगोस्तिष्ठति गामानयेति। अथायंयत्नेरवं भवतिशक्याश्रयेच्छ आतत्रांतमाप्यतत्रशक्याश्रयेवेतिप्रतीकमादायसाथंपरंसंसाध्यपरांतरत्वान्यांनेगो
गतवतोभिनेहितरामुख्यवहारगोणाभावारितिपरकार्येयपंस्यापातप्रतिपरिककार्येष्वतुकेशरात्रायंर्वतिनतत्रार्थोनापक्ष्यतइतिकेयदः एवंचेत
तुलंसांवाक्रमपिसपयारमितिनन्यारूचिसन्नकोनरदाबराणंरवकर्णयथरणंयुक्तमितिभावः तरेवापरेणवलक्षणेतिसिद्धांतस्याक्तत्वेनास्यरोपायुक्तत्वंच ध्वन
येनेमस्यातमाहरसेवेति। एवंनतत्याहेतिः। युक्तत्वेहेतुमाहविशिष्टेति। उपात्तविशिष्टणार्थोपस्थापकवर्गामसमूहात्महाकांवेतस्मिन्नमुत्र पुरुषपरंशगहिता
नाश्रयकारकार्येवायंन्यायः परिनिष्ठितस्यपरांतरसंबंधेहिगोवाहीकरसाहगुणलक्षतोतिवर्तप्राचीनमूलारेणत्रवृत्तात्पर्यं अतएवानेनतस्यप्रयुक्तत्वम
तिपादनं। उक्तभाष्यस्यलौकिकार्यवत्पाण्परास्त्रयेण्यन्यायः तद्विहतशक्याश्रयवतेरसर्थः गांवरतिपयाश्रुतस्त्रविशिघहपोपासत्वेनाक्तगंध्येवततस

आख्येयगता। अधिकारगतोवर्णनतयं। अत्रामन्त्रितं रोति प्रथमाविधायके परिभाषायामत्र वृत्तौ रलर्थे। इदंच मायविषयत्वमंगो कृत्योक्तं वस्तुतो मायविषयत्वं एवंनेया
हा। दृष्टाणारीति। आदिनापञ्चादिरूपपरिग्रहः। गोपालाभाषाच्चेति। अप्रसिद्धं वे गोपालासकलंचेतत्रगोपालं त्रिविधमनु मुद्रुत्ता सर्वाणाकं समुपमतं नंतवचनभावः
चोमलौकमिद्धमारितिलक्षणमनुच्चायकः अपितापदं एवलक्षणामलाच्चलपमनुच्चयः। मलेपरण्याहर्गता। केयदानुयायिप्रकाशकृत्वरसार्थः। गोपालास्य
र्णं कथिंतिगोपाला पुनः सर्वाणिकपवसार्थः पदाभिप्रायेण मूले संमतिदंता नाभिप्रायमाहतत्रात्मत्वमुखेनोक्तम्रति। अभिहितपयंरसार्थः न सर्वाणि तात्पर्यमर्थ
मन्त्रभाष्योक्तमितिशेषः इदंचलौकिकं। लोकं सावयवंभेद पमनाकांक्षण इकांत्रि याप्रधानंगुणावदेकार्थवाक्यमिति शेषः इदंचलौकिकं। लोकं सावयवभ
देपमानाकांक्षणश्चकांक्रियाप्रधानगुणवदेकार्थंगवाक्यमिष्यते अर्थैकात्वादेकं वाक्यं संवादभा॰ गम्यातरण्यादिकलसंगम समानार्थतात। अत एव यवक्रिम
वतीयत्वात्माधारणमिदं। आख्यातमित्यत्र कर्मविशेषणायाभिमविशेषणात्मातस्यात्राप्येकत्वात्। अत एव भवरोयकवा मन्त्रान्तत्र्। कृनानि इवदेवसत्रा। कृना
निदेवदेवसत्रा। अस्य मंवा भवत्। नियाता नमस्यारिति। पदात्सरस्यापादादोस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वानुदात्तस्य र्थकेनामन्त्रितस्यैव साठ्यामिक मन्त्राणामप्यत्र
तन्त्रमा साद्दिगणगतयाचेदवस्तम संबंधी संबोधनविनयोमकतं केगमननिमित्तवाक्यरीतभावः नुमुममर्थं सत्रभाष्यविरोधाविदमयुक्तमत आह। वस्तुतस्त्विसर्वारा
स्यादीतिवाक्यमिसत्यान्वयः। एवंमोत। मध्यस्थक्रियान्वयित एव वाक्यान्तरेणोक्तौ मतीसार्थः आदिनाशगन्तोनांत आदिनंश्स्वामी स्पादिपरिग्रहः। निपातस्यसपलस्य तां
तरसायादेशस्यापिन उक्तवाक्स्यार्थतरः तादिमस्मातेः उक्तदोषात। एतेन उक्तभाष्यविरोधे आदिवर्जितस्याया देशापरिग्रहः तथाचास्यमात्रात क्रियाविशेषणत्वाभा
वेपिनिघातोसिद्धि स्तह तत्रेतितनततत्र यात इन्नस्य साधर्म्यात्तिमत्वेतयोक्रियमकाशभुवणादत्ताकरदमायुक्तं चावत्सभिनिवाक्यं। ततोहदं चैतदमुत्रदेवा द्यं मं एग॰
वाधनं वेत्स स्यम वोधनाधिकेसातिर्पारकार्यं तेनमानात्वातिप रिकात्मयमत्यर्थः संवोधनमभिमुखभावः तत्फलं प्रवर्तनमित्युक्तेति तनोजाभवमुअमसदृशत्रुर्वधसं

सादोनमंबाधनविषयकि: गत्ततोसमदर्वेना नतुवाचत्वात। अत एव गतनव यु अत्वंसम्यक् माशवस्यायंमाजाभवयु अत्वेत्वस्याजावस्था यांनप्रयोगः अत एवंविधिदृ
वाक्योविवक्षितानबाह्या। इदं श्लोकविनर्धं सर्वातिमागवत तुविस्पमेव। एवंप्रवर्तुगाघस्य विधेयप्रवृत्त्यपनविधेयत्वाभाक्रियानिघतेनतत्यामेवेनदर्थान्वय उदृश्य
तथा। न देवादृक्तं दोहारं सर्वस्य दृष्ट्याभिमुखीभावमात्रं संबोधनं विरु न आर्थाभिमुख्यात्ययोगोक्रियायाः सर्वा विनियुज्यते संबोधनंवामार्थ इति इदृष्ट्यस्याभिमरीति। अ
स्यार्थः। सिद्धस्य संवोध्यतावच्छेदक रूपवर्तांसिद्धस्य अनेनानुवाद्यविषयत्वमस्य बोधितं। अभिमुखीभावमात्रं अनर्थमुक्तं आभिमुख्यं संपद्यते तथा भावञ्च
भिमुखीभावः स मुखीभावत्वमात्रप्रयोजकवचनोर्थप्रदर्शनमादरेण बुध्यते तर्कं च मुखपरादृश्यादिन्यात्रापरंनमस्यं गतापनेसंबोधनमिसारिमत्वात
स्याद्वृत्तिः तत्संबोधनविवरः तत्फलमाह। मामेति। हिपन्त्रा स्या अभिमुखत्वंमुखतायेन मुखतं पगदृश्यादिनाना हृशः अर्थान्तरेणात्मर्थप्रयोगांत्रात्मादिनाणा
कपार्थिवादिः प्रयोक्तृवचनो र्थज्ञानवानोपदृष्टशद्वरूपत्वव्याघनपेक्षयोमेति। कर्मधारयः गमादिरितितदर्थः पदृष्टस्यर्यते बोधते इत्यर्थः स्तनपानासं
वोध्यमानस्वरूपः क्रियासप्रयोक्तृज्ञाप्यक्रियासु। विनियुज्यते प्रेर्यते। अनेनप्रवर्तनाविषयक्रियासंबंधो स्येतिवोधितं। तथाच। क्रियासु विनियोग
फलको ऽभिमुखीभावः संवोधनमिति फलितं। एवंचाभिमुखीभवद्रामो इष्टकप्रवर्तनाविषयो मत्कर्मकं रक्षणमितिवोधो हे राममामपा
हीत्यत्र एव संवोधनं प्रकृत्यर्थप्रतिविशेषणांतहिभत्त्यर्थस्य क्रियाप्रतिविशेषणमितिसिद्धं एतेन संवोधनं प्रकृत्यर्थप्रति विशेष्यंतथाचरामं
मां पाहीतिवाक्यस्य रामसंवंधि संवोधनविषयो मत्कर्मकं रक्षणमर्थ इतिमूलं तथा प्रकाशमपणाल्लाकादेरायुक्तं चापास्तः हेशद्वादि संवो
धनतात्पर्यग्राहकं। असंनिहतपेऽचेतने च तत्वारोपेण गौणः प्रयोगः एतेनासंनिहतपे हादे विधीरामवेत्यादौ तत्संभवाच्चिन्त्यमिदमिति मे
दोक्तमपास्तं एवमेव संवोधनपदमिति हपिपघार्थः× वरमाधार्थेस्तुवण्यते इति× तत्रापि क्रियाशब्देन प्रयोक्तृज्ञाप्यक्रियाया एव ग्रहणात्

प्रपंचतदेकवाक्यतासिद्ध्युपजनस्याप्यत्रैवतात्पर्यमिति। एवंसतिप्रजानीत्यादौप्रजननक्रियायांसंबोधनस्यविनियोगाभावेनतत्त्वानुपपत्तेस्तद्भिन्नस्यानुपप
त्तिरतस्तदेतत्सर्वंहृदिनिधायैतदुपपत्तिमाह। वस्तुतोप्रजानीतीति। इतिशब्दार्थकः। तत्रजाने। अत्रचयादिति। अतएवोभयोः समानवाक्यस्थत्वंलौकिकोक्ततल
क्षणसत्त्वात्। एकतिङ्वाक्यमित्यस्यचबहुव्रीहिणा अप्रमाणसमानानुपूर्वीकतिङन्तघटितमित्यर्थइतितद्रूपलक्षण मस्त्येवेतिभावः। नदोषइति। नैतद
नुपपत्तिरूपदोषइत्यर्थः। युक्तंभाष्यात्रस्यतयार्थयोगीकारेपिप्रजानीत्यादौमूलोक्तरीत्याप्रजननक्रियायांचयेनैवैकवाक्यत्वेनतस्यात्तस्याविनियोगेनक्रियास
विनियुज्यतइतिहि। विरोधापत्तिरूपदोषइतिभावः। नन्वयेनैवैकवाक्यत्वेनतस्यांतस्याविनियोगेनक्रियासुविनियुज्यतइतिहिविरोधापत्तिरूपदो
षइतिभावः। नन्वेवंप्रजानीत्यत्रकथंलोट् ज्ञानस्यैवविधेयत्वेनात्रविध्याद्यसंभवादिष्टापत्तौमेति। प्रेषातिसर्गेतिसूत्रेणेतिभावः। अत्र। प्रजानीत्यत्रेदन्त्वं
उद्देश्यविधेयभावोवाक्यार्थः। अभिमुखीभवनानुकूलस्यसंबोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोगरूपस्यव्यापारस्येतरनैरपेक्ष्येणप्रतीतेस्तन्नवाक्यार्थः। अयमेव।
हृदिधारमाधार्थः। नतत्रसंबोधनपदस्यनाभिमुखीभावपरत्वंकिंतुक्रियापरत्वं। अतएवगच्छेत्याद्यध्याहारे धिङ्मूर्खत्वाद्दोषप्रथमा अनध्याहारेतुद्वि
तीयैवातथाचाभिमुखीभवद्देवदत्तोद्देश्यकोमत्कर्तृकप्राप्यकालगमनकर्मकः प्रवर्तनाविषयोऽवबोधइतिबोधः। वस्तुतोवाक्यैकदेशन्यायेनप्रजा
नीदेवदत्तेत्यनेनैषजानीहीमेतद्घटितवाक्यार्थबोधइतितत्रअप्रमाणत्वविशेषणोपयोगइतितन्मात्रेरहितोक्तार्थकंयथाश्रुतएकतिङ्वाक्य
मितिवाक्यलक्षणमपितत्रास्त्येवेतिनिर्बाधसिद्धिरितिबोध्यं एतन्मूलकएवसंबोधनस्यकर्तृकारकत्वव्यवहारोवृद्धानांतस्यैवत्वंपदार्थत्वेन
विनियोज्यक्रियाकर्तृत्वात्। अतएवतिङ्समानाधिकरणेप्रथमाइतिवार्तिकमतेप्रथमासिद्धिः संबोधनेतन्मात्रसहप्रातिपदिकार्थेतिसूत्रवदस्या
प्यकरणमेवइतिवार्तिकमतेप्रथमासिद्धिः संबोधने। अतएवप्रथमापिकारकविभक्तिः कर्मणिद्वितीयेत्यादिसाहचर्येणक्रियायोगेएवतत्स एम

३१

इत्तेश्चात्तथैवाकांक्षितत्वाच्च अस्तिक्रियायाः सर्वत्रसत्त्वाच्चान्तरर्थस्यक्रियाजनकत्वाच्च आख्यातार्थक्रियान्वयिकर्त्रादावभेदान्वयेनत
द्रूपकः क्रियायोगोबोध्यः यत्रक्रियानअयतेतत्राध्याहारोऽस्ततोः स्तीत्यादेः अस्तिभवंतीपरः अप्रयुज्यमानोप्यस्तीतिभाष्यात्। तत्रभवन्ती
परइत्युपलक्षणमन्यलक्षणमन्यलकारस्यापि अतएवोपपदविभक्तेरितिन्यायेनप्रथमासिद्धिर्भाष्यादौस्फुटा। एतेनसानकारक
विभक्तिः नदधिकारस्थकर्त्रादिसंज्ञामुपजीव्यविधीयमानविभक्तित्वस्यतत्त्वात्। क्रियान्वितविभक्तित्वंतुनतत्त्वंशुद्धधियांविभा
दोयणाद्यापत्तेः सहयुक्तइत्यत्रभाष्येप्रधानग्रहणाभावेतन्न्यायेतुप्रधानात्प्रथमासाधकेकारकशब्दस्यान्तरंगपरत्वमन्यथापुत्रेण
सहपितुर्गोस्तेनसहस्थूलइत्यादौन्यायप्राप्तान्ततृतीयायनेनतस्मात्सर्वमंथविरोधाच्चित्यमिदमितिमंदोक्तमपास्तं। सद्गुशब्दस्य
सत्वमतार्थकधीशक्त्यर्थविशेषणत्वेनाकारकत्वाच्चाहरणाधिकरणन्यायेनविशेषणविभक्तिसाधनेपिउन्नरयदर्थनिरूपितका
रकत्वाभावाच्च। कारकाणांभावनान्वयइत्यस्यक्रियान्वयिनोक्रियान्वयइत्यर्थोयत्याः संगत्यायत्याक्रियान्वयित्वंकारकत्वमित्य
स्यापुंक्तत्वस्यवक्ष्यमाणत्वाच्च। अंतरंगत्वस्यतत्रसहयुक्तइत्यत्रखंडनीयत्वाच्च। किंचयुक्तग्रहणात्तत्रतृतीयापत्तेः सन्निवारत्वात्। अ
न्तरंगतरेणयुक्तेइतियुक्तग्रहणाद्यथाकमंडलोर्द्वितीयानाह्रत। किंचपुत्रस्वामिकत्वसमानकालिकपितृस्वामिकत्ववान्गौ
रित्याद्यर्थेनपुत्रेणवापितुः सर्वथः पश्चात्सहार्थेन अन्यथाकस्यसहत्वप्रतिपादितंतोंतरंगत्वेनतत्रषष्ठीत्याशयात्उपपदविभक्ते
रिति। वचनंतुक्रियायोगप्रधानात्प्रथमादिसिधात्रांतरंगत्वाभावाद्धिकसहयुक्तेइत्यत्रस्फुटीभविष्यतीतिदिक्। इतितदाहेतिदि

गिति॥ इति प्रथमा॥ ननु कर्त्तुरिति कर्त्तरि षष्ठीत्युक्तं अभीष्टमीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियमिति कोशादीप्सितशब्दस्य तत्त्वेनाक्रियावाचि
त्वेन तत्तदर्थोऽन्वयेनान्वयात् अत आह मतेरप्रीतेरित्यादि तदेव ध्वनयन्व्याचष्टे अनेनेति। व्युत्पत्तिप्रदर्शनेनेत्यर्थः अस्य सूचनेऽन्वयः कर
णमिदं कर्त्रानुमूलहृत्बोध्यः व्याख्यानादिति। अयं भावः। कर्त्तृषष्ठ्येव युक्ता समानशेषषष्ठीः घटेनैव्यल्पंकरोतीत्यत्र घटे परत्वात्कर्मत्वापत्तेः
ज्ञासिविप्रहरणेतिशेषं कर्मणि षष्ठीविधानाल्लिंगाद्धः एवं चास्याः क्रियाशब्दत्वे कर्त्तुरिति कर्त्रे कारकानन्वयापत्तिः तत्साधनीभूतक्रिया
या अभावे केवलपदार्थस्याभीष्टत्वासंभवेनानन्वयापत्तिश्चानन्वयापत्तिः तत्साधनीभूतक्रियाया अभावे केवलपदार्थस्याभीप्सु।
त्वासंभवेनानन्वयापत्तिश्चानचपानभोजनासनभोगाद्यर्थमेवव मनोः मीप्सत्वेनाप्तिमत्क्रियायामेव साकारकषष्ठीति वाच्यं श्रोत
क्रियामादायपन्थैव युक्तत्वात घटेइत्यादि प्रागुक्तदोषद्वयापत्तेश्च एतेन हठियोगमिति न्यायेन तथोचितमित्यपास्तमिति। एवेनयंक
जादिवयोगरूढिरपि निरस्तात्त्वद्योगीकारे फलाभावात् उक्तदोषद्वयापत्तेश्च सत्रे इदमुपलक्षणं तथा पुक्तं स्पृहेरीप्सितः वारणा
र्थानामित्यादिसूत्राणामपि स्पष्टं चेदं वारणार्थानामिति सूत्रे भाष्ये कैयटादौ। रूढ इति। एतेनोक्तकोशे विशिष्टपाठादध्युपसर्गरहित
स्पतदर्थत्वे मानाभावाच्चेति मान्योक्तहेतुः प्रावापमनुरोधेनेति ध्वनितं। उपेयिवाननित्यत्रेव कोशेतस्यावविवक्षितत्वात्। अर्थेप्सितंभर्त्तुरि
त्यादि प्रयोगदर्शनाच्च। आप्लृ व्याप्ता विति स्मरणाद्याप्तुमित्यर्थे निरासापादृ। संबंधुमिति। सानुस्वारः पाठः बंधुनसंभावितएवपाशइति
रघुप्रयोपितथैव बोध्यं। एवं च संबंधमात्रमत्राप्तिर्न तु व्याप्तिरेवसा चावच्छेदकावच्छेदेन संबंधः। सेनयानामोप्यास्पइत्यादेन तथैव प्रतीते
रिति भावः। कर्त्तुरूपात्तत्वादाह। करणेति। सन्त्रकृत्स्यानोतेः करणकांक्षेमर्थः। यथा सोमनयजेतेत्यादौ भावनायाः करणकांक्षायां एम ३

समानपदोपात्तत्वाद्यागस्यैव करणत्वेनान्वयोनपदांतरार्थसोमादेस्तथात्र भिन्नपदोपात्तत्वेप्येकसूत्रोपात्तक्रियाया एवेति भावः। यत्तु कर्मत्वादीनां श
ब्दविशेषोपाधिकत्वात्कारकाधिकाराच्चकेनाप्युमिष्टमित्याकांक्षायां प्रकृतधात्वर्थव्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते तथा चीनुग्वलंगामीति सूत्रस्य मूलोक्तरीत्या। भ
कोचे मानाभावाच्च विक्लित्यनुकूलव्यापारेणासंपृक्तधात्वर्थेन यदीप्सितं तंडुलेविशेषणीभूतेनेति प्रकरणाच्छ्रुतेर्वलीयस्त्वेन फलान्यहितदेवकर्मसंज्ञं भवतीति
सूत्रार्थ इति फलस्यैव कर्मत्वमिति कश्चिन्न तन्नेति ध्वनयन्नाह मतेविशेषणीभूतेनेति। प्रकरणाच्छ्रुतेर्वलीयस्त्वेन फलान्यव्यापारस्यैव कर्तृशरीरविशेषणान्त
या प्रविष्टत्वेन तस्यैव करणत्वेनान्वय उचित इति मान्याः तदेतत् ध्वनयन्व्याचष्टे कर्तृपदार्थेति प्रकृतसूत्रोक्तकर्तृपदार्थविशेषणीभूतक्रियायाः फलानवच्छि
न्नत्वेनैवोपस्थितत्वात्तस्या एव करणत्वमिति भावः तत्र हेतुमाह। उपस्थितमिति। प्रकरणाच्छ्रुतेरित्यनेन समानार्थीयं न्यायः तथा चाधिकारप्राप्तकारकपदल
भ्योक्तार्थस्य वहिरंगत्वादेकसूत्रोपात्तकर्तृपदलभ्यस्य तस्यांतरंगत्वेन प्राबल्यात्तत्कल्पनं न्याय्यमिति भावः एतेन कर्त्रग्रहणं व्यर्थमिति ईप्सितेत्यनेन तदाक्षेपा
त् वारणार्थानामित्यादिविव प्रत्यासत्त्या प्रकृतधात्वर्थद्वारक संबंधेनैव यत्क्रियया ईप्सितं तस्यैव कर्मत्वेन न माषादावतिप्रसंग इति तदर्थमपि तन्मास्तु इ
त्यपास्तं एवं च कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारे संबंधुमिष्यमाणमित्यर्थः संबंधश्चात्र जन्यतारूपो जन्याश्रयतारूपश्च इष्यमाणत्वं च तद्व्यापारोद्देश्यत्वमेव सं
नागमितिमिदंन्वसाम्याः फलरूपधात्वार्थः क्रियायाः फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयत्वात् तदाश्रयत्वात् तंडुलादीनाम प्रयितत्वं एवं च कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारजन्य
फलेन संबंधुमिष्यमाणमित्यर्थः फलितः जन्यत्वं च जन्यतज्जन्यसाधारणं अत एव चैत्रं गामस्य कर्मत्वं फलसंबंधश्चाश्रयतातत्त्वतः फलितमाह
वं चेति। आत्यर्थसंबंधस्य कर्तृपदार्थविशेषणीभूतव्यापारद्वारकत्वांगीकारे चेत्यर्थः ईप्सितेमस्य कर्तुरित्येतत्सहितेनेत्यादिः तमफलस्य वस्तु माणा
ला दत्रानुच्छ्रावः एतल्लक्ष्यमाह। यथेति। देवदत्तनिष्ठव्यापारजन्यविक्लित्याश्रयत्वादिति भावः नन्वेवं फलस्यापि क्रियाजनकत्वेन कारकत्वं तस्या

नपूर्वकं क्रियोत्पादनानद्गुतिभावः। ननुतस्याप्रातिपदिकत्वेनद्वितीयाप्राप्त्यानिष्फलत्वेफलस्यकर्मत्वेनचतत्त्वंमेणीनादिसिध्यर्थंततः कर्तृस्था
हृचर्येणाधात्वर्थफलाश्रयरूपकर्मणएवतत्त्वग्रहणात्। अतएवतत्सिंपचतीत्यादिनिःप्रत्याशस्यापास्तधात्वर्थमात्रद्वारकसंबंधस्यैवग्रहणा
द्यातआहातएवेतितस्यकर्मकारकत्वाद्देवेत्यर्थः। नचस्तोकादीनतुल्यादिवत्कर्मत्वंफलानाश्रयत्वात्नचसामानाधिकरण्यसंबंधेनतदाश्रयत्वं
कालिकादिसंबंधनतदाश्रयेऽतिव्याप्तिवारणायफलतावच्छेदकसंबंधविशेषनिवेशस्यावश्यकत्वेनतस्यतदनवच्छेदकत्वात्। अतएवाह। तत्स
मानेतिज्योतिष्टोमेनयजेतेत्यादौयागस्यभावनाकरणत्वेतस्याप्रातिपदिकत्वात्तत्तस्तृतीयाभावेपितत्समानाधिकरणज्योतिष्टोमादिपदाद्यथातृती
योत्पत्तिस्तद्वदित्यर्थः। एतेनक्रियाविशेषणानांकर्मत्वंतेभ्योद्वितीयावाचक्तव्येतिवचनात्द्वितीयेतिनैयायिकाद्युक्तमपास्तं। ज्योतिष्टोमेनेत्याद्यसि
ध्यापत्तेः। तादृशवचनस्यमुनित्रयोक्तस्यानुपलंभाच्चेतिभावः। ननुएकोद्देशेनोभयविधानेतत्रातएकवाक्यभेदत्रतथाणीकारोसमावेशसिद्धिर्नेत्या
दतआह। योगेति। अतएवाद्येसंज्ञिलाभः। अन्यथाकारकइत्यत्रसंज्ञानात्रनिर्देशाद्वाक्यार्थाभावेनोतत्रानुवृत्तावप्युभयोर्विशिष्टस्यवासहविधावु
द्देश्यविधेयभावेनान्वयाभावेनेष्टासिद्धिरेवेतिभावः। सम्मूलत्वायसंमतिमाह। तदुक्तमिति। वाक्यभेदमिति। योगविभागेनेतिभावः। एवमपि।
योगविभागेनसूत्रद्वयेनसंज्ञाद्वयविधानेपि। पर्यायेति। समावेशाभावेनेत्यादिः। वचनद्वयसामर्थ्यादितिभावः। आक्षेपेणेति। कारकेइतिसू
त्रेमहासंज्ञाकरणबलादितिशेषः। अयंभावः। उक्तहेतोरन्वर्थयंसंज्ञाकरणेतिनिर्वर्तयतीतिकारकंकिमितिसाध्याकांक्षायांक्रियायाएवशब्दतः
साध्यत्वेनप्रतीतिः। क्रियैवतत्त्वेनसंबध्यतेनतुद्रव्यादि। करोत्यादियदांतासमभिव्याहारेएवतस्यतथाप्रतीत्याशब्दतस्तथाऽप्रतीतेः। तथाचक्रिया
निर्वर्तकमुद्देश्यकारकइत्यनेनैवसंज्ञाक्रियतेनतुविभक्तेकवाक्यतयामहासंज्ञाकरणसामर्थ्यादितिध्रुवमपायेइतियोगविभागंकारकप एम ३३

दानुवृत्तिंचविनासूत्रद्वयसामर्थ्यात्वयोपेसिद्धेर्ध्रुवमपायेइतियोगविभागेनतत्रकारकइत्यनुवृत्त्याचप्रतिवाक्यंकारकसंज्ञाविधानेसा
मर्थ्यात्समावेशार्थंअवश्यमन्वर्थत्वस्यापिस्वीकर्तव्यत्वात्। अन्यथागामस्यसमीपादायातीत्यादावतिप्रसंगः। कारकादिसंज्ञानामिति।
एतेनसंज्ञिनामनुपादानात्कथंतेनसंज्ञाविधानमित्यपास्तं। योगविभागेनेतिप्रतिवाक्यत्वेहेतुः। अनुवृत्त्येतिसंज्ञाविधानेहेतुरितिबोध्यं।
मात्रशब्दःकात्स्न्ये। विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तस्यापितस्येत्यर्थः। संज्ञापत्तौ। कारकसंज्ञापत्तौ। नटश्रुतमितिश्रुधातोःक्तिचक्तौचसंज्ञायामित्य
नेनाशिषिसंज्ञायोभावेकर्मणिवाक्तः। चैत्रेणश्रूयात्चैत्रोपत्अश्रूपातेवाश्रुतेअयंचनिपातस्यद्विचः। संज्ञायामादिरूदात्तोन्त्वाकारइत्यर्थे
केननिष्ठाचद्व्यजनादित्यनेनादिरूदात्तः। ततोगीतध्वाणनटस्यश्रुतिजनकत्वेनकारकत्वेपिविशेषसंज्ञायाअभावात्कारकषष्ठ्यभावेसंबं
धित्वेनविवक्षायांनटस्यश्रुतंनटश्रुतमितिशेषषष्ठीसमासः। तत्रकारकसंज्ञायांसत्यांसमासस्येतिप्राप्तमंतोदात्तत्वंबाधित्वासम्पःपांकृ
दंतप्रकृतिकमुत्तरपदंप्रकृतिस्वरंस्यादित्यर्थकेनगतिकारकोपपदात्कृदित्यनेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वंप्राप्तंबाधित्वाथाथघञ्जिति
प्राप्तमुत्तरपदांतोदात्तत्वंबाधित्वाप्राप्तनाचितोदीनामित्यस्यनियामकेनकारकात्दत्तश्रुतयोरेवआशिषिसंज्ञायामंतउदात्तः
स्यादित्यर्थकेनगतिकारकोपपदात्श्रुतयोर्वाशिषीत्यनेनप्राप्त्यांतोदात्तत्ववारणायेत्यर्थः। नन्वत्रासत्यांकारकसमासस्येत्यंतोदात्तत्वेनभा
व्यंतत्यामपितस्याप्रागुक्तरीत्याअंतोदात्तत्वेनैवत्पविशेषान्नात्रदोषोऽतआहादाविति। अनेननटश्रवणंनटश्रुतिरित्यादिपरिग्रहः। अत्रहि
थाथेत्यादीनामप्राप्त्यालित्वनित्वाभ्यामाद्युदात्तोत्तरपदयोगतिकारकोपेतिप्रकृतिस्वरप्राप्त्यास्वरविशेषस्यदुष्पिबोध्यंइतिभावः। अत्रप
क्षेस्वरवारणायंतस्यांतरपदप्रकृतिस्वरवारणायेत्यर्थः। ननुएवंसतेकारकादत्तेत्यत्रनदोषोऽतआहादाविति। अनेनगतिकारको

पपदास्ह इत्यादिप्रयोगिनिहस्तहः आदिपरघटितमत्त्वकैपरयोरप्यपमेवाशयः। पाठादी आदिना आदृत्यादिप्रयोगिनिहस्तः। अधिकगौरवादिति।
ननु गौरवादिमेव वाच्ये ऽधिकेत्यधिकमिति चेत्। अयं भावः। आक्षेपापेक्षया योगविभागानुवृत्त्योर्लघुभूतत्वादेकं गौरवं तत्संज्ञिकारणवसमस्तेत
थान्वयेपि घरइत्याद्येकासमस्तपदोपस्थाप्यपौरर्थयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्याभ्युपपन्नत्वात्तसंज्ञीकायोत्रद्वितीयं गौरवं तथा सति नरश्रवणामित्या
दावपादानत्वाद्यविषयेकारकसंज्ञायाः सावकाशत्वेन विशेषसंज्ञाविषयेताभिर्बाधेप्राप्ते तद्वारणाय योगविभागानुवृत्तिरप्यावश्यकी तिवाक्यं संज्ञाविधानंच
योपार्थमेवस्यात्समावेशार्थमिति तथापि मद्रीत्या श्रपणामिति यत्तृतीयं गौरवं तत्कारी स्याखरिताद्या श्रपणां चतुर्थं गौरवं चेति। एतेन ननु ध्रुवमपायेपा
दानमिति सूत्रे कारकपदानुवृत्तिसामर्थ्यादेव सिद्धेः कृतं योगविभागेनेति चेन्न। कारकपदानुवृत्तौ मानाभावात्। अपादानमित्ति सूत्रे हि विनिगमनावि
रहात्सर्वपदानुवृत्त्यावौतरकालिकी सामर्थ्यकल्पनोचितैव। किंच ध्रुवमपायेऽपादानमित्यत्र तदनुवृत्तिः पर्यापार्था स्यात्। न च कारकइति सूत्रे गामहा
संज्ञाकरणबलात् क्रियान्वयिनामाक्षेपेणापादानादीनां कारकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्पर्यायसिद्धावनुवृत्तिः समावेशार्थैव भविष्यतीति वाच्यं नरश्रवश्र
णोतीत्यादौ सावकाशत्वात्। अत एव दृत्यादिपरिगणनं चरितार्थमकथितं चेत्यस्य निर्विषयता च न। तथा च योगविभागं विनैवानुवृत्त्यापर्यायेपि सिद्धे योग
विभागकरणमाकरणमपादानमिति सूत्रे कारकमित्यस्यानुवाद्यत्वलाभार्थं। असति हि योगविभागे सहविधानेनोद्देश्यविधेयभावेनान्वयेन स्यात्
देतदाह पुनरितीति माप्योक्तं प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितं। स्वरितत्वप्रतिज्ञायाः स्वतन्त्रमानत्वात् अन्यथा अधिकारत्वानुपपत्तेः क्रियान्वयित्वकारक
त्वमित्यस्य स्वं दुर्नीयत्वाच्च। तत्र सावकाशत्वे प्रागुक्तदोषापत्तेश्च। योगं विना पर्यायासिद्धेश्च तदुक्तदोषदूषापत्तेश्चेति दिक्। एतेनोक्तरीत्या केपदाघु
पयादितसंज्ञापक्षे विशेषसंज्ञानिर्मुक्तं कारकं नास्तीति फलितं तत्रित्यं आख्यातोपयोग इत्यत्र नरस्पृशणोतीत्यत्र विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्व राम
३५

पिनो नटस्य कारकत्वमप्युपगच्छता भाष्यकृता सह विरोधात्। ततश्च नरश्रवणामित्यत्र भाष्यसंमतकर्तृत्वस्य प्रकृतिस्वरूपानापत्तिर्यत्विहैव सूत्रे
नटस्य नकारकत्वमित्युक्तं कोत्तु भेत हेतेन निरस्तं आख्यातोपयोगइत्यपि योगे किं नटस्य शृणोति अकथितं चेत्यत्र नटस्य शृणोतीत्यत्रातिप्रसंगानिवृ
त्तये परिगणनमित्येवं यतोतरकौस्तुभेन सह विरुद्धत्वाच्च। एतेनाधीगर्थेति सूत्रे हीस्मरणमित्यत्र शेषकारकषष्ठीसमासयोः स्वरविशेषद
र्शितो विरुर्थस्यकरणाइत्याद्यष्ठसूत्री स्वरार्थेति निष्कर्षइति तन्याद्युक्तिर्निरस्तात तस्मात्कारकइति लक्षणं चाधिकारश्च एवं चोतरसूत्रेषुस
र्विविशेषसमयेणद्वारैकवाक्यतयेव कारकं कारकपदं संबध्यते ननु भिन्नवाक्यतयाफलाभावात्समासाभावाच्चातश्च वाक्यभेदाभावकृतं लाघवं नरे
स्पष्टादीनां कारकत्वं चास्मिन्पक्षे सिध्यति अत एवासंज्ञात्वपक्षे साहफलैक्यमप्यस्मिन्पक्षे संगच्छतेइतिरत्नाकरोक्तमपास्तं उक्तदोषगणा
पत्तेः उपयोगग्रहणे वे आख्याते त्यनेनतत्पक्षेतदृहितेपि संज्ञायानिष्प्रत्फहृत्वेन तद्भाष्यविरोधाभावाच्च। नरश्रवणामित्यादौ स्वरानिवृत्त्वाच्च। एते
नेहम्य आख्यातोपयोग इत्यस्य वै त्यत्रत्य स्वकौस्तुभः समर्थितइति तत्रखंडनस्याप्युक्तत्वाच्च। एवमकथितमिति योगविभागेन परिगणनाभाव
पक्षे विधीयमानकारकसंज्ञायाश्चेति विहितकर्मसंज्ञारहितेपि निष्प्रत्यूहत्वेनाकथितं चेत्यत्र त्वकौस्तुभस्यापि युक्तत्वेन तत्खंडनस्यापितथात्वा
च्चा। अत एव तन्निष्कर्षस्यापि युक्तत्वेन तत्खंडनस्यापि तथात्वाच्च। अस्यएथमलक्षणत्वे कारकसंज्ञाया अतिप्रसंगापत्तेश्च अस्यमस्ते कपदोप
स्थाप्यार्थयोरुद्देश्यविधेयभावासंभवेन वाक्यार्थबोधासंभवेन वाक्यार्थबोधासंभवेन लक्षणत्वासंभवाच्च। किंच अस्य लक्षणत्वे विशेषसंज्ञा
निर्मुक्ते सावकाशापाः कारकसंज्ञाभिः स्वविषये बाधप्राप्तेः कसूत्रेनुवृत्तेः पर्यायार्थत्वस्यैव सत्वेन समावेशार्थयोगविभागस्यावश्यकत्वेन फलाभा
वात्समासाभावेपुक्तेर्बोधितत्वाच्च। कारकइति संज्ञानिर्देशश्चेत्तिनोपि निर्देशइतरथात्यनिष्टप्रसंगो नामस्य समीपादापातीति भाष्यणायो

गविभागेन समावेशस्यैव ध्वनितत्वाच्च। अन्यथा त्वन्मते ऽस्य निर्देशे प्रयोगवाक्यार्थाभावेन अग्नेः ऽनुपपन्नावपि तद्विधानेंगीकारेणोद्देश्यत्वस्य
नराम संभवेन च सूत्रस्य कर्त्तापत्तेरेवं च क्लृप्तमुचितत्वेनातिप्रसंगापादनस्य निर्दलत्वापत्तेः नरस्य क्रियाजनकत्वस्य प्रकारकत्वस्य स्वेष्टत्वपितत्वे ज्ञापा
अनिष्टत्वाच्च। अत एवात्र पूर्वं स्फुटत्रिमात्रस्फुटत्रिमन्यायेन स्वाराप्रात्या फलाभावाच्च। पर्युपतरोपितत्वकर्त्रादि विषद्वन्द्वसहशेषमाणस्य दृष्टत्वात्। इत्यर्थ इति
निष्कर्षेण च वक्ष्यमाणत्वाच्च। एवं च न भाष्यादिविरोधो न वा स्वरमेय विरोधः नन्वेवमपि योगविभागकाष्ठगोतीत्यत्र योगविभागे कोऽपादानं कारकं च नरस्य न
गोतीत्यादौ नरस्तु नोभयमिति कोऽस्तु भ विरोध इति चेन्न। उपयोगमहणास्वेनोभयं न द्विसंज्ञाकमिति तदर्थात् तदभावेनाकस्मात्त्वेपि दूयेता
त्नीतिवत् द्विविधकारकत्वस्मत्वेपिनभयाभाववहित्यर्थो दित्यलं। ननु कारकशब्दानुवृत्तिर्निमित्तमपि मीपादित्यादौ नामादिव्यावृत्त्या चरितार्थो।
किं च पुनः कारके त्यादिमूलस्यापायेध्रुवमित्यत्रैव द्वितीयवार्तिकत्वे तदनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थः प्रतीयते स चायुक्तः तत्र पुनस्तदनुवृत्तेर्निष्फलत्वात्
मम तदनुवृत्त्या निराकांक्षत्वेन तस्योद्देश्यतया विधेयतया वान्वयासंभवाच्चात आह। विभक्ते रिति। एतेन पुनः शब्दस्य पञ्चाम्यन्ते विभक्तस्त्वे इत्य
र्थः सूचितः तदनुवृत्त्या कारके इत्यनुवृत्तान्तदनुवादेन। कारकं सदपादानमिति तिलेति भावः यत्तु कैयटप्रदीपोद्योतः समविशफलं स्त्वबेरस
इति। अत्राधिकरणत्वात्सप्तमी कारकत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिध्यति। अन्यथा तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् स्तव
करणेयोरिति निर्देशात्प्रातिपदिकस्योपपदत्वेपि सप्तम्यंतस्यात यात्वान्नोपपदस्वरेणान्यथा सिद्धिः नापि थाथादिस्वरेणांतोदात्तत्वं
शंक्यं अपादाहचयेगोचयोरचस्वतत्रोपादानात इतिति तन्न। उपपदत्वादेव सिद्धेः उपपदमिति महासंज्ञापास्तत्वे तस्येवोपपदतया। राम ३४

उपपदसंज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तत्वात्। त्वन्मतेपि पूर्वोत्तरत्वेन तत्रोपपदत्वस्य सत्त्वाच्च। अत एव कृतद्वितेति सूत्रस्थसमासपदस्य तत्कृ
निपमार्थत्वमपि संगच्छते तत्र दे ततश्च न पन्ना हा। ग्नामेवास इति। शयवासवासिष्वकालादिति सप्तम्यलुक्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्चेति।
समासस्येत्यस्य बाधकेन तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तद्बाधकेन गतिकारकोपपदात्कृदित्यनेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वमित्य
र्थ इति कश्चित् तन्न। शाथघञितित्व दपवादं तो दात्तत्वस्यैव प्राप्तेः तस्मादित्यबाधेपं कृदुत्तरपदं घञंतप्रकृतिकोत्तरपदं प्रकृतिः
कारणं निमित्तं यस्य था थेति स्वरस्य सः घञंतोत्तरपदान्तोदात्तत्व इति यावदिति कृचिन् कारकत्वाद्घञुत्तरपदस्वरश्चेति पाठो दृश्य
ते स तु युक्त एवेति बोध्यं। भीत्रार्थानामित्यादौ तत्त्वार्थाधिकारे अपपाणादांत्पोक्तरीत्यैव वा समावेशो बोध्यः। अप्रप्रकरणे यथा श्रुतमू
लासंगतेर्वक्ष्यमाणत्वादाह क्रियामिति। धात्वर्थप्रधानमतां साध्यत्वेन प्रतीयमानामित्यर्थः एवमग्रेपि बोध्यं। ननु क्रिजनकस्य कारक
त्वेत स्यान्यथा श्रुतमूलासंगतेराप्यन्वयापत्तिस्तावता पितत्वाक्षतेरत आह। तज्जनकं चेति। तत्रैव। क्रियायामेव। स्फुटीभविष्यत्य
नुपदमेतत्। हतदन्वयेति। तत्प्रयोजकपतज्जनकत्वेत दभाववत इत्यर्थः ननु मूलेन भवतीत्यनेन कस्य व्यावृत्तिर्येन प्रयुक्तमनिष्टमाप
द्येत सामान्यसंज्ञाप्रयुक्तं तु नानिष्टमिति प्रागेवोक्तमिति चेदत्र मा न्याः सुंदरत्वादिविशिष्टपुत्रस्य क्रियाव्याप्यत्वेन संदर्शपुत्रमित्या
दौ संदरणदीनां क्रियान्वयवतत्स्तदभावात्। पद्मपुत्रशब्देन जन्यतायाअपि बोधनाद्वाराणस्यविश्लेषाअपत्येन ध्रुवमपायेइत्य

पादानत्वापत्तिरस्तद्विवक्षापां तु अकथितं स्यनेन पथिरूपकर्मयोगेन पुत्रस्येव पुत्ररूपकर्मयोगेन पुत्रस्येव पुत्ररूपकर्मयोगेन ब्राह्मणस्या
पि कर्मत्वापत्तिरिति। तन्न्याचामन् ऐधेन। क्रियाव्याप्यत्वं क्रियाजन्यफलाश्रयत्वं न तत् ब्राह्मणस्येत्यास्यपक्षासंगतेः तन्न्यत्रैदस्याद्दिप
रिग्रहणात् द्वस्याघ पथे निरूपिताया दानत्वाघ विवक्षायामेवन अप्रन्तेर कथितेवेत्याद्येप्ययुक्तत्वात्। नहि व्यद्रीत्याद्व घये निरूपित
मपादानत्वं किं तु जननादिक्रिया निरूपितं अपात एव तदापत्तेरप्ययुक्तत्वाच्चतदेतद्ध्वनयन्नाहेत्याह नेति। ब्राह्मणस्येति वाक्येइत्यर्थः
एत्त्रनिमित्तस्यातस्य निमित्तस्य हेतुभूतस्य ब्राह्मणस्येत्यर्थः द्वच्छेः पथिरूपकर्मयुक्तत्वेन पुत्रस्येव पुत्ररूपकर्मयुक्तत्वेन ब्राह्मणस्यापि
प्राप्तिरित्यर्थः एवं चान्यपुत्रं प्रति न प्रसङ्ग इति भावः नन्वेवं प्रसङ्ग क्रियाजनकत्वमपि तस्येतिदोषस्तदवस्थ एवात आह। क्रियेप्रकृतप्रश्न
क्रियेत्यर्थः तस्य ब्राह्मणस्य अन्यथासिद्धेरिति। अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धमित्यन्यथासिद्धेरि
त्यर्थः ननु प्राप्त्यपूर्विकाविवक्षापां तस्य प्रवृत्तिः प्रकृते तु सर्वथा तदप्राप्तेः कथं तेन कर्मत्वापत्तिरत आह कथितं चेत्येतदिति। तदप्राप्तौ
वा अपादानत्वाघप्राप्तौ च। अकथितशब्दस्य संकीर्तितपरत्वस्यव क्ष्यमाणत्वात् एवं नटस्य शृणोतीत्यादौ सर्वथा तदविषये कर्मत्वं माश
कापरिगणनेन समाहितमाख्यातोपयोग इति सूत्रे भाष्ये इति भावः। अत एव। पुत्रेणान्यथासिध्या क्रियाजनकत्वाभावादेव। अस्याहेत्यत्रान्वयः। अस्यब्रा
ह्मणस्येत्यन्न। न चैवं पुत्रस्यापि कारकत्वं न स्यात्। जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्यभिलापादिरूपो व्यापारः प्रच्छेरर्थः तत्र ज्ञानविषयत्वे
न पथः कर्मत्वं प्रष्टुर्ज्ञानकृद्व्यापाराश्रयत्वात् कर्तृत्वमिति तत्र पोस्तज्जनकत्वेपि यं प्रति प्रश्नस्तस्य तज्जनकत्वादितिवाच्यं ज्ञानजनकत्वेन तद्द्वारा तज्जनकत्वस्य

एम
३५

कृत्याह किं त्विति। तत्फलमाहेवं चेति। लोके इति। शेषः अत एव वक्ष्यतिवेदेत्विति। अत एव तस्येति गिन्ह्रणो सफलो। तद्धि दीर्घादिस्वरि
तसंग्रहार्थं। तथा चैतत्समस्तनस्यानपेक्षगीकल्पनार्थसंबंधिशइत्वाहेति देवसिद्धेः नवत्रिपादीस्थस्वरितसंज्ञानधायपतत। अन्यथासिद्धे
तात्तनस्यात भाष्यरीत्यातदभावात तन्नादित दध्वनयन्नाहेतइति। अतएवैकश्रुतिं प्रति स्वरितस्यासिद्धत्वादिमं मेइत्यादौ स्वरितमेशब्द
त्वरेषां गमित्यादीनामेकश्रुतिस्तदाह सर्वे वेदमित्तितदंतं भाष्ये ध्वे हृस्वरहे। ध्वमाज्ञायां रूठस्तत्र प्रमाणे मात्रे घोलुकु इति ए
तेनतथादेतरि रत्नाकरशुक्लसमंस्यादितिसिद्धेः ध्वेमहणामपि अर्थमितिपरमोक्तवापास्तं तेतिरीये लोकवत्सन्वादाहास्या च्चेति। एवं
वेत्र म्वेदान्यपरमिति सिद्धं। असेत्यनुक्ताप्रक्रांतस्वरितान्यमेपि उदात्तान्यमाप हान्नुदात्तेति। बहुव्रीहौ परशब्दस्य हेतुधा पूर्वनिपाता
पत्तेर्नाहोदात्तेति। नन्वेवमप्यपेक्ष पापरत्वेः न्यानुदात्तं स्यापितत्वा परिरत्न आहत पोरिति। गत्या सत्येति भावः अत एवाहो दात्तेति
। प्रातिः शास्त्रसमाख्यावत्तलव्यमर्थेमाह लोके लितितं स्वरितेद्रूपो रपिफि टस्वरेणांतो दात्तत्वा साहये। एद्रकी ति। इत्तत्रेत्यर्थः।
स्वरितइतिपाणिक इति भावः असिद्धत्वेन कृत्स्यानातएवाहनोदात्तेति परमिति स्वरितमिति शेषः। पतुरक्री अहव्या मा वित्त
तः कर्मणि गणपत्तिस्त्वात्स्वरितं संताएवंवविधिरनित्यत्वाद्रूध्याभाव इति तन्न तस्या अभावात्तात दध्वनयन्नाहाहेरिति याच वेदभा
ष्ये अपेहीतिपदुच स पोर शब्दकृत्स्यानादेशापरि भाषयाइदौदैवतातत्र पंसुपर्णः परावतः श्येन सपुत्र आभरतशात च त्रै

BHAU DAJI

योऽस्त्योवर्त्तिरिति चतुर्थी श्येनस्य ताक्ष्यस्य भुजस्तनपः सुपर्णोऽयं सोमं परावतः परागतान् हरात् द्युलोकादाभरत् कीदृशं तं शत
चक्रं शतमितिवहं नामतस्य कर्त्तारं मूलविभुजादित्वात्कः पद्मशतकरणसाधनेवहुयागनिष्पादनमित्यर्थः। युजर्थे कविधानमिति
कं स्वभादीनां कर इतिहि तत्पः सोमः अस्रः आहृतैत्रस्ववर्त्तिभिः वर्त्तैः पितामेरपितेत्युक्तं। पद्मपह्हि निरिव भोगैरर्हिंत्र मिता दा
वाद्युदात्तत्वं पद्ममानं म्नामादित्वाहूषादित्वाद्वृभवतिरेगतानामितितु नतत्र जनपूर्दशहानामित्यनुहत्तेः एवं वो दात्ताद्नुदा
त्तेनिस्वरितेतत्स्यानिकत्वाघ्राणाउदात्तस्वरितयोरिति अकारस्य स्वरितत्वेपि स्वरविधौ व्यंजनस्याविद्यमानवत्त्वेनोदात्तादितिस्व
रितत्वेपि वातस्यासिद्धत्वेनशेषनिघातामहत्यास्वरितो वेत्यस्याप्रहत्या पूर्वस्वरितासिद्धिरत्र पक्षेतथापि इंछादित्वेनघृतादित्वेन
वांतोदात्तत्वमत्राहिशहूसपद्ममकरवरूठेत्यत्ति मेराछंदसिवेत्यनेन दन्यार्थकेनत्वस्यानुसारादहिं तीपेवोदात्तमित्यर्थ
वेनात्रतत्वंतत्वं तथाचपराणउदात्तस्यानिकत्वात्रस्यस्वरितत्वे स्वरितो वेति प्रवृत्ते प्रसिद्धिरिति तेषामाकृतेंतदेतदभिप्रेत सामान्यत
आहोदात्तस्वरितयोरितिछंदसत्वादितितत्र सर्वकापोणोत्र स्थितत्वादित्यर्थः पदितुदंशुक्तपक्षेपिछंदसत्वाहूपभावस्तहि
सोपि पक्षोयुक्तः अतएवतत्रैवाहगतौ अस्रः गतवः वर्त्तनि मार्गभूत पूतिपक्षांतरत्वेनोक्तत्रापितथाहृष्टाभावसाधं नंतु विस रम
मेवेतिदिक्। वास्वरित इति। स्वरितो वेत्यनेनेति भावः। अनंतरत्वाद्दात्तादिसंज्ञकस्यैव परामर्श इति भ्रमवारणाय हो दात्तेति पघ

पिमाध्येकारोऽस्तु टिशब्दं स्तुदितिवत्पदसंस्कारपक्षेसिद्धेनवचनपदेन वहुव्रीहिरित्युक्तं तथापि वहुव्रीहितत्त्वस्तु रूपस्यलघुत्वा
डुपवासंस्कारपक्षेः निर्णीह्लाद्व तन्नपुनःमितिध्वनयन्नाहो अतइति। एतेनमूलं फलितार्थकथनपरमिति इंदिरत्नाकरोक्तिः।
भाष्यरीत्यादत्युक्तं चापास्तं। समाहारद्वंद्वेसुरवनासिकमितिस्यादत आह सुखसहितेनेति। तपेति। अधिकरणस्यापि स्थाल्याप च्
त इतिवत्करणत्वंपद्मपुरस्त्वेकरणत्वमेवेत्यन्तत्रस्पष्टं। पद्यपत्र सूत्रेणसम्बोमास सिद्धिस्तथापि अन्यार्थवार्त्तिकस्यावश्यकत्वमि
तिसूचनायाहसाधनेमिति। पमानोविशिष्यपातिशास्त्रविधीनाद हेतन्नानुस्वारइतिइत्यनेनठसलस्येइत्यर्थः। अनुनासि
कस्यश्रीत्यादावनुवादेतप्रतिपत्तिरेवस्यादितिभावः। शक्नइत्यादावितिपाठः शक्नेत्यादावितिपाठेक्नांतसंवोधनपरतयायो
ज्यं। नेत्यादिति नापिआपृक्जातिपक्षेतस्यएकत्वादित्यपिवोध्यं। अतएवआप्यनातिपक्षेणसमाधनेतथापृष्टेतितत्त्वपू
पक्षाप्यतत्वादाहाकारोप्यन्याहविहनेति। अत्रमानमाहातएवेति। आदिनेवइतित्यादिपष्ठिजातीयादेरिति। आदि
नेकारजातीयादिपरिग्रहः इदमपिनवास्तवमित्याहहूत्वितेति तु स्पष्टार्थ स्यभाष्याविरोधायाहेविहतेति। अत्रमान
माहातएवेति। आदिनेचइतित्यादिपरिग्रहः उभेपक्षाधारणमाहगानेति। अत्रयाःदिना ३ रामशास्त्रीपमातकान्यासरा

णायनीयशाखायां तु जातेऽप्येतादृक्परिग्रहः द्वितीयादिनादीर्घे विवृतत्ववर्णसमाम्नायिकेनादिपरिग्रहः एतेन पूर्वत्र तथा तु
क्तत्वान्न्यूनता दोषश्चेत्यपास्तेऽनेकाऽरिति। चतुर्मात्रादय इत्यर्थः। प्रक्रिया दशायां तत्तत्प्रमाणाभावाच्चेत्यपि बोध्यं। अत एवेति उ
क्तहेतुगणादेवेत्यर्थः। पक्षे एकश्रुतावपीदं संभवति तथापि तत्र किं विवृतल स्मरणपादाहेकेति। वैस्वर्याभावप्रपत्तेः दोषाद्याह स्वे
रांतरे इति। इदमिति प्रागुक्तं सर्वं तस्मान्नत्रपल स्मरणमित्यर्थः। अपिनाचेदपरिग्रहः। अधिकरणान्तिपदबहुत्वो हि निर्णायप्रयत्नश
हूस्वपुंस्त्वमेवेति ध्वननाय चाह तुल्याविति। अत एव मतेकसामप्रमादापनसावर्ण्ये अतएव चाकः सवर्णे इत्यादौ सवर्णग्रहणा
भिकौ सवर्णे इत्यादावसवर्णग्रहणं चरितार्थं। नन्वीस शब्देन कथं कंठादिस्थानग्रहणमत आह। स्येमवमिति। शीरवयवा
घटितिपता। ननु मुख्यमेवोष्ठाधिकाकलकपर्यंतं तत्तु तोनेति चेन्नास्य परोपादानवैयर्थ्यापत्तेरितएव अधिकरणाबहुव्री
हिर्वेतदाहव्याख्येति। ननु स्थानमपीतिवाच्ये स्थानमेवेत्ययुक्तं तत्र प्रयत्नेऽपि सत्त्वादत आह। प्रयत्ने ततिप्रफलमाह प्रकृप्य
इति प्रयोगः प्राकृत। ननकत्वमिति जन्यताविशिष्टमिति भावः। वर्णानां नन्यतामते इदं नित्यत्वपक्षे त्वभिव्यंजकत्वं तथैवेति बोध्यं
ननु प्रयत्नस्य त्वतीभेदेन ततोऽपि देतारिरि त्वादौ कार्यप्रवृत्तिभेदेऽपि स्थानस्यैकत्वात्तुल्यत्वस्य भेदघटितत्वपक्षे सावर्ण्यप्र

रम

सवर्णाकार्ये दीर्घो। तत्राह तन्नेति। अस्योपपत्तिरन्यतो बोध्या परइदमपि परीत्यैवेति ध्वनयन्नाभिहितमाह वस्तुत इति यथा चैतन्न
यामे न्तु घोयास्य पृष्ठ एतेनात्र हेतुत्वं शब्दे तेनैव निर्दिष्टो तत्रैकः सदृश वा चापरोल्य सवर्णापेक्षत्वे सत्यावाचीतत्र चास्य
सादृश्ययोगात्प्रयत्नेऽप्येकत्वापाणात्संभवानुरोधेनैकस्थानेसदृशप्रयत्नेषु च सवर्णमित्यर्थ इत्यपास्तं। उक्तरीत्या निर्वाहात् तन्त्रत्व
स्मरणयोरेवाश्रयणमानाभावाच्चेतदेतत्ध्वनयन्नाह स्पष्टमिति प्रागुक्तं सर्वमित्यर्थः तदाहेति। प्रागुक्तं सर्वमाहेत्यर्थः। कार्येण
तभेदस्पोपविनापितिवाहरति ध्वनयन्नाह शिक्षायामिति। कंठादीनामिति। एतेनास्य शब्दस्य तद्धितान्तत्वस्फुटीकरणापत्त्या
दीत्युक्तं मूलेन्नाह शिक्षायामिति। कंठादीनाय वोपस्येति श्रुतत्वात्मायमकत्रिकास्यप्रतीतिः एषिस्यादेतेन वर्णसमाम्नाये माह
कारस्यसरेवाकारस्य प्रायमपैन स्थानप्रयत्नविवेके कंठस्थानस्येवमप्ययमत उक्तत्वेन च कंठादौ स्येववक्तुमुचितमित्यपास्तमित्य
पास्तरवेनचोत्तरधर्मस्याहेतिः एतेन वर्णानां स्वरूपतो भेदपर्क आदित्यप्येवान्तरस्थानभेदस्यावश्यकत्वेन भेदघटितं तुल्यत
स्य न स्यातिरित्यपास्तं। भवेति। तन्द्वाच्यकास्य शब्देनेत्यर्थः। आदायेति तथा चोपस्थितत्वेन ततो तरंगत्वाहेत भेदारो
पेरौ व निर्वाहेन कार्ये तत्भेदारोप इति भावः ननु तुल्य शब्दस्य सर्वथैक कताघस्पेनेति लाभे विपस्येतदद्रूपं पेन वर्णेन
न तुल्यमिति मूलमयुक्तमेवात आह यस्येत दिति। ननु विपावत्स्थानसाम्यमपि पृष्ट प्रयत्नकिंचित्स्थानसाम्यमत आह

यजुष्येकेषामिति। अन्यथापणामन्यत्रसावकाशं वाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यात्। नैतावितितात्वादिस्थानस्याधिकात्तातथा च पाव
तस्थानेकापरं तम्भ्राप्यमितितांतस्यैं। अत एव। अत एव च एवमनेपिद्दृष्टापत्तिनिराचष्टेनेनेति। तयोरसावर्ण्येनेत्यर्थः। उक्तार्थेग
मकांतरमपिध्वनयन्नाह न ह्यूनासामिति। आदिना तद्दुस्त्विता दिपरिग्रहः। नेति। इतिपरमसवर्णानेत्यर्थः। मात्रेकात्म्यानै
देसति। सवर्णेति अन्यथा ताद्दृशसावर्णस्य तस्मिन्नेव सत्वेन यथासंख्येन निर्वाहेप्यावर्त्याधिकसंग्रह यो भावे ननु दसंगतिः
स्पष्टैव। साधितइति। पदिस्थानोशेषुंस्यान्न हिंषपल्लोशेपि तैथैवप्रान मेवेति तापकेनन त्वाधनप्रपा सर्वैफल्यमेवेतिभाव स्तदाह ते
नेति। साम्येइति। सवर्णसंतेति शेषः पावदिति। एतेनान्यतरसाम्येपितदापने खितंतमिदं मिदमितिकैपरा घुक्तमपास्तं। अर्थमिति
। तद्धितांतास्यप्रदोपादानादेवसर्वैत्नाभादिति भावः। नन्वेवमपितद्वैपर्थ्यमपरित्नतमेवात आह तस्मादिति। एवेनयथा एसंयोग
व च्छेदः। एतेनप्रत्येकं यापारनिरासार्थं सुभयो रूपादानेतेनोभयसाम्येसम्येवत्तेतानान्यतरसाम्येपीतिकैपटकौलुभाकेंतत्त्वं
तस्नापतापकेनापिप्रत्येकव्यापारनिरासइतीदमयुक्तमित्यन्योक्तंविनिगमकाभावादुभयसाम्ये एवैतत्य्वृत्तौ प्रयत्नग्रहणं विं
तेऽन्यथासत्यपितस्मिन्नन्यतरसाम्येप्रहृत्तापत्तिः। ह्रद्वोपात्तसाहित्यविषसापांतु एकपदोपात्तत्वेनासम्भतेसततांत द्विव स्ता राम
पाः सुवयस्कादितिरत्नाकरोक्तंच अपास्तं। लोपइति। इदमनिपि वोच्छेतनैव। वाक ष्वीततीत्यत्रैवादोषइतिपाठः। तस्य चमाधूदि

तिशेषदोषादितिपाठेपेतिति किमित्यन्नेहेइतितुनेतिशेपोवोध्यः। आवश्यकइति। तथा च सर्वेपांतत्वेवाक्येविशिष्येवमुक्तिरयुक्तेतिभा
वः। स्पष्टतायाह चकारेति। एतेनेकारमागेवीजविसंमितपास्तं अपिनाकंठपृष्ठ ए तथा आवश्यकः। नेतीति। तथा चाकारादीनांतदेव
स्थानमन्येषांतु स्थानद्वयमिति भावः। एवं सतिमामातिप्रसंगेवारयतिकं च योरिति ननु तिन्हाम्लेनुवुः प्रोक्तइति शिसोक्ते रत्रकुग्रह
णमयुक्तं न च इत्वादिमामारूपेन शिस्वास्यजिह्वामूलपदस्यलक्षणापास्तसमीपदेशकंठबोधकत्वमतएवातिप्रसंगवारणायतस्य
रूढिकुलनानेति लाघवमिति वाच्यं मा नामभावाद्भानवाचकंठपदलक्षणापातत्स्य रमेवेति वाच्यं अह योः कंठात्वस्यतवोक्तत्वेनाकद्विरो
धायमेरत आह त्रेति। लक्षणेतिभावः समीपेतनेन तत्रमूलंप्रदर्शितं। शिस्येतिसम्हृत्परंतत्र संत्यतिप्रसंगंनिराचष्टेजिह्वेति। व
त्वर्थे हृद्वियोगामितिभ्यापोत्रानुसंधेयः। रदे द्वृढपतिप्रसंगनिराचष्टे जिह्वे अत एवेतितस्यतत्रहृदेरेवेत्यर्थः। अन्यथा कोरस्पितत्वा
त्सवर्णसमास्यायेमतानां दर्शश हूंतरेसागणनेकांपेक्षामा न नत्वेन शङ्खेनतत्रगणनासंगतिः स्पष्टैव ननु नेन अपूर्वकादी
नांकंठस्थानत्वेवोधितेतु त्मस्थानतात्सवर्णपदशक्तिग्रहे कुशहूस्यत हृाहकत्वमणुदित्सूत्रेणवोधनीयमिति कथमत्रवाको
कुशहेन यं वानामुपस्थितिरत आहतुन्नदिति। निर्णयेइति। तथा च तस्यापकमात्रत्वेनास्ततीतिभावः। नन्वेवमेतद्वक्तिप्यर्थोज
आह तुनेपकुहेत्यादीति। साधारणेति। अकारसहितानां कंठस्थानदीतिभावः। न तितितुक्तदोषात्। ननुविसर्गेनीयमात्रस्यकं

ऽन्त्ये शिक्षाविरोधोऽत आह विसर्गेति। साहचर्यात्। उपक्रान्ताकारसमभिव्याहारात्। यथाश्रुते तु नपुंसकमित्यत्रस्य बुद्धं। एवं चेक
राघुत्तरस्य तस्य तन्नत्स्थानं बोध्यं यथाश्रुते ऽनुपपत्तात्व स्वरापाहदंतेति। तत्सं वह्नुःप्रदेशात् इत्यर्थः। तदभावमाह तइति ध्या येतो।
उद्यापैते। नन्वेवं मुपयोरप्येवेन शब्देन व्यवहारः स्यादत आह रूढेति। ननु शिक्षायामनन्तत्वान्नासिकायाः स्थानत्वे निर्मूलमत आ
हात एवैषामिति भादीनामित्यर्थः। भवेत्यर्थे केति पाठः। भवइत्यर्थे केति पाठान्तरं। अनुकारणत्वमुभयथापि तथा च व्यवहारान्यथा
नुपपत्त्यात नत्वसंमूलमिति भावः। खंडनकृदन्तु निंखं उपतिपतिति। स्थानत्वे इति नासिकाप्रत्यादिः। तथा च त्वरुः बरो षीत्या त्सेप
रस्य वर्णोऽन्तापत्तिरिति भावः। तत्वे तु स्वावरं पूर्णीकारे नुपपत्तिरिति तथा च त्वन्वेपसीत्योदां अधापत्तिरिति भावः। भाष्यात्। क
रणाश्रुते तिप्रदर्शका तन्नन्वेवं केषांचित्स्थानत्वेन केषांचित्करणत्वेन व्यवहारे बीजाभावोऽत आह स्थानत्वेति। कंठादीना
मित्यादिः। वर्णानो नित्यत्वादाह वर्णाभी नितात्वादौ। कंठदेरो। आरोपवीजमाह वर्णाजनकेति। वर्णाभिव्यंजनकेत्यर्थः।
आदिना मध्यादिपरिग्रहः। वर्णोहस्येति तथा च व्यापारवदसाधारणकारणत्वेन मुख्यं तत्र त्वमिति भावः। स्यमत्रगौणत्व
त्वमित्याह तत्संबंधेति नन्वेवं वाल्यस्यन संग्रहोऽत आह वर्णाभीति। वाच्यत्वेनि रूपयति केंठेति। आदिन्मस्कोष्ठादिपरिग्र राम
हः। सीमानाधिकरणेनान्वयः। यत्वेवं विभागेनासिकायाः स्थानत्वाभेपि गुणत्वस्या त्वा धाहृद्दिमत्रभाष्यविरोधापत्तिः त

स्यात्तान्स्थानेऽमपि तत्र तस्य गुणापदेन विवक्षितमप्रसिद्धं तात्तनैतौ तुल्यास्थानावित्यादिभाष्यविरोधादनिष्टप्रसंगादनुनासिकसंज्ञा
विधेर्नैष्फल्याच्चेनपत्तिः। वित्स्थानसाम्ये सति यावत्प्रयत्नसाम्ये सावर्ण्येहेतुरितीहैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति। कौस्तुभोक्तेर्निरस्तमिति। रत्नाकरस्ते
खंडयति अकारादीति। भिदकत्वादिति भाष्यसंदर्भः। तन्वेषु। अकारादिष्विति रूपेति। आनुनासिक्यरूपेत्यर्थः। अतएव नासिकामनुपश्चाद्व
तइति योगसंगतिः। एवं च पृदुत्वादिवत्त धर्मो गुणारूप एवेति तत्त्वं नतत्कारीत्येति न भाष्यविरोध इति भावः। ननु खंडनकृदादिवीपारमाद्ये
णात् स्याःस्थानत्वेऽनुनासिकाकारादीनामपि तत्वसंग्रह इति तद्वक्ताम्मूलता दोषो मूलैइतित तत्वं उपपति एवं वेति। उक्तरीत्योक्त व्यव
हारोपपत्तावित्यर्थः। गुणेति। तथा च गुणजनकत्वाभाव इति भावः। अत आहानुनासिकेति। तद्व्यवहारस्य तथाभ्रांतिप्रयुक्तत्वा
दिति भावः। नन्वेवं भाष्योपपादनेनियामकाभावेन उक्तरीतिरेव कुतो नात आहैकोपमिति। हर्षतेति। भेदकत्वेत्यादिः। अत्र ना
त्यात्मनानेकत्वमभिमतं तथा सति तस्यायुक्तिभेदादेवभेदोपपत्तेर्गुणाकृतभेदं प्रतधावनासंगतापत्तेः किंतु व्यक्तिकृतेतरा हा
त्याद्वेति। नन्वेवमपुदात्तत्वादीनां गुणत्वव्यवहारोभाष्यादिकृतोऽसंगतस्तेषां वर्णोत्पतिसमाभाविंत्वादत आंतर्गतत्वाद्यात आह
देति। रूपेति एतद्रूपसाहश्यमाद्वेणोऽयर्थः। धर्मरूपं साहश्यमितिमतेनेदं अतिरिक्तं साहश्यमिति मते तु तद्रूपस्तीपेनतत्कृते
तेनेति बोध्यं। एतदर्थमेव पूर्वमध्यमविशेषणाहूपमन्यथा चरूपभेदापाधस्यवोऽघत्वापात्स्यावश्यकत्वे पितदाधिकास्य

ष्ठमेवेतिभावः।नन्वृकारादितुल्यतालृकारादीनांकुतोनातआह अदीनामिति।ननुवेशशिक्षाविरोधेऽतआह न्युत्वमेति।प्रक्तत्वमेवप्रति
पादयतिअतएवेति।ऋदीनांतत्स्थानत्वादेवेत्यर्थः।आदिवांतत्वमृद्कारस्यादिपरिग्रहः।अनयेतिस्थानानीतंसंगतिःस्पष्टैव
।ननुतत्रतत्रदेनान्यएवाभिमतोऽतआहनासिकाइति।ननुवृथावत्स्थानैकाभावेनकडःपोःसावर्ण्यंनस्यादतआहकडःपोरिति।
आसेद्गृतिस्त्वेतस्मात्द्वितीयतत्वेनअधिकरणात्रिपदवहुव्रीहौमानातिप्रसंगवारणायकृतेरत्यादिः।औप्रम्येइतिदेशविशेषणे
फलाभावादितिभावः।अपत्येति।सोत्रत्वात्द्वंद्वसाधुत्वमितिभावः।तस्यानुनासिकस्यप्रक्रमाद्हुणाशङ्कोक्तेऽस्येतिभावः।तद्रूपेति।
नासिकास्येत्यर्थः।नाम्नास्येतिप्रत्ततःपाठःसमत्तेपाठेउभयोरप्येकदेशान्वयोगुरुकुलादिवत्शेषषष्ठ्यासमासस्ववोधनेभाष्य
स्यकर्तत्वेनोक्तेःकरणत्वेना[illegible]न्वयः।अन्यथातत्रस्थानेतल्कथनवैयर्थ्यापतिराम्यनहणाव्यावर्तानामावर्णानुपपत्तानांप्रद
र्शनमेवहितत्रप्रक्रांतंअतएवचगुणाइत्युक्तंअधिकमुद्योतादौस्पष्टंनासिकाऽऽस्यानीतेतिकेयरादिसंमतपक्षेणोक्तंअतएवा
हनासिकेतिभाष्यादिसंमतत्वादयमेवपक्षोप्रक्रान्तस्त्वोतरौस्वष्ठमतएववहुवचनोक्तिः।तस्यवास्यप्रयत्नतंद्रूढयतिअतएवेति
तस्मतत्वादेवेत्यर्थः।अन्यथातदुपक्रमेणातत्समभिव्याहारेणचामोनुनासिकाइत्युक्तासंगतिःस्पष्टैव।वह्वावि।भिन्नेपदेहिति राम
पादपूरणाततत्रन्यूनतांनिराचष्टेनादेतीत्यादि।घोषयोः।तयोरपि।एवमग्रेपि।आनितितस्ये।त्यादिः।अणोप्रःअत्रानुनेत्यादि

यत्नविष्णभावात्तएवंचप्राग्रभयत्रह्रादशत्वोक्तिःसंभावनाभिप्रायानतुसत्ताभिप्रायेतिवोध्यंअनुस्वारोत्तमाअनुनासिकाइतितै
त्तिरीयप्रातिशाख्येयमानुस्वारनासिकानांनासिकेअनुनासिकास्थोभमाइति।कीतीयप्रातिशाख्येवर्गोत्तमाऽऽऊज्वणानमाअनुना
सिकाभवेतिचशब्दात्स्वस्वस्थानापरित्यागद्वारेणानासिकास्थानद्वितीयमेषामित्यर्थइतितन्त्राच्चेवीत्रानुकूलं।नासिकेड
त्यस्यद्वैरध्रेस्थानमित्यर्थः।एतेनाचार्याणामिवङःमामपिनासिकाव्यापारसहकृतंकंठादिकमेवस्थानंतत्तुस्थानद्वयंषाणि
सायामनुक्तत्वात्त्वमोनुनासिकाइतिवाक्यमृप्रयत्नप्रकरणेपाठाच्च।पृथास्तीपाइत्यादिभाष्योक्तकातीयादिवचनद्वैयस्यतच्छ
त्वामात्रविषयत्वाच्चेतिरत्नाकरोक्तमपास्तं।एवंतैत्तिरीयप्रातिशाख्येनानुनासिकानांनासिकास्थानत्वमुखनासिकावेत्युक्तत्वात्त्रमनमतद्
पेवोध्यंनासिकात्मकप्रमोनुस्वारास्तत्रभवाःउद्देश्यसमर्पकमिदंसूत्रंनासिकाइत्यस्यपर्यायोपबोधिततपास्पष्ठंप्रधायानुस्वारस्यस्था
नत्वादत्रानुक्तिःतदाहाल्पमिति।लोकेतिस्तुतानामपितत्रतत्स्थानत्वानुभवात्।अत्रमानांतरमप्याहतथाचेति।तमाइतिषा
ठः।ननूरसःस्थानत्वेऽत्रोपितद्विपयोनोक्तोऽतआहहकारमिति।पूर्वोक्तैरसंयुक्तंतकंयमाहुरितिद्वितीयवाक्यार्थःएतेनाकु
हेत्यत्रापिहकारस्तरसंयुतएवविवक्षितःअन्यथैनद्वितीयापत्तेरितिसूचितं।ननुमूलेएकादशस्थानान्युक्तानितस्यवाश
पःसमुदितमतिरिक्तंस्थानमितिएवंचाशिक्षायांकथमष्टाविसक्तिरतआपहपत्विति।विहितेतिशरीरावेत्यनेनइदा

६

नीतं त्राभवत्वादिति भावः। आचीचीनप्रयोगमुक्त्वार्थसाधकत्वेन प्राचोक्तं खंडयति दंतोष्ठमिति। तत्प्रयोगसाधनाय कौस्तुभ
युक्तं खंडयति एतेनेति दंतोष्ठमित्यादि तत्प्रयोगासाधने नेत्यर्थः। एवं च श्री सायाउपपत्तावपि मूलमयुक्तमेव ततो न्यूनाधि
कैसत्वान् इति वोत धोत दाह दिमीति। ननु प्रयत्नशब्दस्याभ्यंतरपरत्व प्रागुक्तत्वेन तस्य च स्पमाणभेदासंभवेन मूलमयुक्त
मत आह सूत्रे इति प्रयत्नपोक्त छद्रपोः प्रतीत्यावेति सुवः पाठः सूत्रेणेति। अन्यथा तदनर्थक्यस्पष्टमेव। एवं च सूत्रमते नेदा। नचे
वं संवृतो क्रिरधिका। अ अ इति शास्त्रविधेयत्वेन तडक्तेः तदेतत आशयपदस्य वितामहविंव ख्यनपन्नह भाष्येति। एवं च समप्रप
त्नांगीकारे। षणवं वतदर्थताप्रकानुरसरणोत्पत्ये मिति भावः। अनंत्रपसेनास्पत्लावितिसूत्रमन्याख्यातमिति अन्यं निराचष्टे नाइस
लावितीति। तस्यैवाप्रयत्नभेदस्यैवा। पर्यंतरत्वेति पर्यंत देशरूपेत्यर्थः। आदिनोपाम्नादि परिग्रहः। विक्रीति संकोच रू रू कार्यक
रविवासंवारमेदायाहह्रेत्यादि। तत्र स्पष्टादीनां मध्ये इति। इत्यादि शिष्येति। अनुपदमेव स्फुटीभविष्यतीयो अत्र सर्वत्र मानसा
हतथावेति। पाणिनीयेति शेषः स्पर्शाभावेति। तथा वृहणवस्थानत्वाभिः इत्यनेन तु शब्देषु हूमात्र घटितेन पूर्वोत्तरसाहचर्यादिति
भावः। शलोइषत्स्पृष्टत्वस्यार्धस्पृष्टत्वस्य चाभावादसंगतिं परिहरतीति वेमे तिईषदिति। अजपेत्यपेक्षितभावः अतएवाहपरापे ९८
सेति अत्रेति। तेषां भेदेन कथनेसतीत्यर्थः एवं चासावर्ण्ये सहेतुकं फलति। ननु तस्य संहनत्वस्य प्रयोगाच्छिस्यांतरादअइ

तिसूत्रात्त्वलाभेपि विवृततरस्यैवास्ति ध्याकथमवधारणलाभो क्रिरत आह माक्रियेति सर्वत्रेति भावः स्पष्टं वेदमइउणइतिसू
त्रभाष्ये अन्यथा। संवृततमतितायाअभावे। दीर्घाणाआकारेणा। ननु विवृतकरणाः स्वरास्तेभ्यएओ ता भ्यामप्यैऔ ता
भ्यामप्या। इकारः संवृतो कार इत्यस्याशिष्योक्तेकारस्य विवृततरत्वलाभेन तस्य विवृततरत्वप्रतितायामपि सावर्ण्यासिद्धिस्त
दवस्थैवेत्याकारस्य विवृततरत्वप्रतितेपमत आह दीर्घेति। अतएवाइउणसूत्रस्य भाष्यवार्तिकादिसंगतिः अन्यथातिप्रसंगो
पत्तेस्तदाह दिशीति। तस्य ह्रस्वाकारस्य सूत्रेषु पामितिसुपोलुरूपयत्नेति आधस्य विवृतत्वात् द्वितीयस्य संवृतत्वात्। सूत्र
मतेनाह सवर्णेति भाष्यमतेनाहनात इति याप कनातीत्यर्थः तथाचाकारादीनामप्यप्रमादेशः स्यादिति भावः। यास्यानादिति
पयोद्देशपक्षे स्यासिद्धत्वेन तदप्रवृत्तेः कार्यकालेन तु तपरनिर्देशादेकशेषनिर्देशाद्वासिद्धेरित्यर्थः अतिदेशविधित्वेफ
लस्यमनोरथादि सिद्धेः स्पष्टत्वाहादाहाधाति। अन्यथातत्वांनंगीकारेतत्वमात्रांगीकारे। पत्ये वं सति प्रशाननद्वानिस्यादौ
मानोधातोरित्यस्य संयोगांतस्य लोप इत्यस्य चसिद्धत्वेननन्नोपापत्तिः तथ तु मृ वि ध्यो संवृद्धौ वारिताप्यादिति दंडीतन्न
नच्ये कमुदाहरणमिति न्यायेन सामान्यशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः तत्रैव सिद्धेरत आह णोधुडाति स्यत्रेति। इत्यादाविन्य

७

र्थः आदिनागुडत्विरमानित्यादिसंग्रहः सिद्धांते जश्त्वासिद्धत्वात तथत्वे जश्त्वानुनासिकयोरसिद्धत्वात्तदभावेऽनुनासिक
स्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेऽनुनासिक इति प्रक्रियाहस्तस्तपर्यंतमूलत्वात्तयोरेवासिद्धत्वाद्धत्वस्याप्राप्तिरेव तद्धीत्येवाह घत्वेत्यादि
अयमावःतादृशविधिप्रत्येविधायाम यङ्गौगो ड इम दित्यादौ आदेशत्वजश्त्वयोरेवप्राप्तावपि घत्वस्य परत्वेन सर्वथा निरे
वकाशत्वेन जश्त्वबाधकत्वेनादोषः ततः परत्वेन भष्भावादंतरंगत्वेनानुनासिकाद्यादौ जश्त्वं सर्वथाऽनवकाशत्वादेव स्व
स्य पूर्वं प्रवृत्तिरिति तादर्थ्यस्यत्वे बाधकै सति सति हे नानुस्वारं प्रवृत्तेरंगीकारात ततःऽहिषु ऽनुनासिके कृते सपर्यंततत्वेन भष्भावोन
स्यादिति न तु त्सर्गप्रवृत्तेरंगीकारात ततःऽहिषुऽनुनासिके कृते सपर्यंततत्वेन भष्भावोन स्यादिति न तु सिद्धांते प्रोक्त प्रक्रियायाम
पिनात्र पक्षे सावकाशकावेषम्यात तथाहि मायुक्त रीत्या जश्त्वात्मा कूघत्वे पित दुत्तर मनुनासिकत्वेऽतेरंग जश्त्वतो पेन ना
प्राप्तिस्यापेन सर्वथा निरवकाशत्वेन च बाधकत्वेन च बाधकत्वेन घत्वभष्भावयोरेव प्राप्तिः न चांतस्पततत्वे पि वत्वस्य तसाविति
भविषयेत डित्वानित्यादौ तद्विषये चारितार्थ्येन कथं नत्वमिति वाच्यं तावन्मात्रफलकत्वेन तस्येव सिद्धसामान्यसूत्रस्य नरो
कमिति न्यायेनाचारितार्थ्यात तसाविलत्वदम्लेषे तु अचापित यावो ऽर्थं एवं च तपोम र्थ्ये। विरोधेन परत्वस्य तुल्यत्वेन नित्यत्व एग

स्य मित्योः विषये मिथश्चारितार्थ्येनापवादत्वस्य चाभावे प्लो षे सत्वे नांतरंगत्वाद्यंतादनुनासिकाद्यपूर्वत्वात्प्रतिः एवं वोक्तरीत्या ततो
भष्भाव न जश्त्वानुनासिकानोक्तमेरागप्रवृत्तागोधुङ्गित्यादिस्यादिति सएव दोषोऽदेषः किं च सर्वथा निरवकाशत्वेन बाधोन्नरमुत्सर्गप्रवृ
त्तावप्यनत्रबाधा प्रवृत्तिरिति सिद्धांतादत्रत्वेन जश्त्वस्य पेन नाप्राप्तस्य भष्भावानुनासिकयोरंतरंगत्वेन बाधात भूष्भावादीनामप्राप्त्याव
त्वमेव स्यादिति न येव वाच्यमिति घत्वेत्यादि वित्यमिति चेदत एवेति भावः इत्यनेनाहृ विसृत्व केन तत्त्व कूङ्घृत्यासिद्धांतमनुनारूपमाह अनु
तद् इति घत्वेऽत्स्तु पत्लस्याऽरांतस्यापि। उक्ताशयानमितः प्रकृतेन वेति। ततः वत्वातः पक्षानुरूप इति न्यायेन प्रासिकसिद्धांतप्रसंगात्स
तिपादयन समाधत्ते विप्रेति नन्वेवमपि कार्यकाले दोषएव तत आह पूर्वं त्रेति। तस्याः विप्रतिपरिभाषायाः एवं प्रायोगेऽपि। एवेन कार्य
कालत्वपक्षे दद्द्वं च सकृद्गतौ तिन्यायप्रसावलत्वेनोक्तेः। पुनः प्रसंगेति प्रत्येनुप्रागुक्तमेव शरणं। ननु कथं तेन तत्त्वबोधन मत आह्यं
न्यथेति तेन तद्बोधने इत्यर्थः। सिद्धत्वेपीतिसिद्धांतेपि पूर्वं दृष्ट्येति भावः परीतिपरिभाषांतराणामित्यर्थः क्वचित्रथैव पाठः इत्य वास्मा ऋ
पीति पाठः तत्रैवेति परेणोत्यर्थः तथा च तदसंगतिः स्पष्टैव तत्त्वाच सिद्धांते मनोरथे लोपराव स्यानोत्वमिति भाष्ये इदानी माष्यासंगतिर
पीति ध्वनयन्नुक्त हेतात्त्वक्ताशयकमुक्तदोषे दूषयति अत एवेति अधिकारत्वे वार्तिकसंमतमिमपि ध्वनयन्न फलांतरमाह धीति। एवं स
तिस्वरहेवा कार्यस्यतफलमित्याहेवं चेति। अधिकारविधित्वे चेत्यर्थः तस्य तदा पूर्वं त्वस्य दुर्वचत्वाद्यहतस्यासिद्ध। त्वमितिाए

वसतिप्रथमवाक्यार्थासंगतिं परिहरति क्वचित्त्वादेरिति प्रथमसूत्रे अनुवृत्ताविदं संज्ञा हकृतवाक्यैकस्य विहितहरणामानाभावेनोपस्थित
त्वाविशेषात्सर्वस्यैव ग्रहणादिति भावः द्वितीयादौ आह क्वचित्तु अंतरेति तत्र द्वितीयपक्षे योजयति तत्राप्यमिति। वस्तोपस्थिताविति। वि
शिष्टसूत्रस्याधिकारत्वेनेति भावः अत एवाह वाक्यभेदेनेति इतिरन्वयसमाप्तौ। उक्तार्थे तापकसूचयन्नाह तत एवेति वाक्यभेदेन तथा
न्वयांगीकारादेवेत्यर्थः आदिनानुदात्तदेश इत्यादिवार्त्तिकं संग्रहः तन्निषेध इति शास्त्रासिद्धत्वनिषेध इत्यर्थः अन्यथानुत्वविधा
नेतरस्मै वननेऽपि इत्येव ग्रहणात तेन तत्रैतदुपस्थितौ पदैकवाक्यतापक्षे न पूर्वकार्यं प्रत्यसिद्धत्वविशेषो नाभवतीति वाक्यार्थः विशि
ष्टविधौ विशेषणाविधेयांशकत्वान्नुमने इत्यादितेभिः असिद्धत्वनिषेधोपपत्तिः तैर्हि स्वविषये तत्र छान्दसानां विशेषविधित्वमात्रं बो
ध्यते इत्यपास्तं। उक्तहेतोः शास्त्रनिषेधेन शास्त्रस्यैव निषेधसंभवात्कार्यासिद्धत्वे तथा सुवचत्वेऽपि सिद्धांते तथादर्शनाच्च
न्वेवमपि नेत्यसिद्धत्वासिद्धिः सर्वस्य पादस्याध्यायस्य क्वापि भेदे वा पक्षे पादस्य सर्वत्रासिद्धत्वे उत्तरांशं प्रत्यप्यसिद्धत्वापत्तिस्तदभावेऽन्य
त्राप्यसिद्धत्वानापत्तिरत आह पूर्वत्रेत्यादि। तस्येति पञ्चम्यनुवृत्तिस्तस्येत्यर्थः पत्नु खड्गकदादिः असिद्धं प्रागेव ननातमित्यर्थः ए रम
वं कार्यासिद्धत्वेऽपि नोपरस्यादावुक्ते कार्ये रलोपस्य प्रागेवाप्रवृत्तौ रोरुत्वस्याप्रतीघातान्नासिद्धिरप्रवृत्तेहाः। किंच सत्यपि शास्त्रे
नातेऽपि च कार्ये शास्त्रप्रामाण्यापात्ताप मात्रेऽभावारोपेण रोरुत्वे न तत्येतिति इसत्सूत्रपाठे कार्योपपाठात पूर्वशास्त्रविहितत्वा

दिरूपपूर्वत्वाद्याश्रयरोरुस्याणत्वेऽपि दोषांतरकथनद्वारा तदेतद्ध्वनयन्नाह सिद्धमित्यादिना। पाचदर्थमाह प्रवृत्तमिति। एवम
नेपि सिद्धे शब्दार्थेन त्रासिद्धशब्दस्यानन्यार्थत्वादाह असिद्धश्चेति नञ्समासघटकत्वेन भेदार्थकत्वादाह तस्मिन्नमिति तानस्येवेति
निश्चयस्येवेत्यर्थः। तथानुभवेन तत्थैव कार्यकारणभावो नान्यथा नाततदाह इष्टमिति पीहग्याकररो। शास्त्रेति पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रे
त्यर्थः। आहार्येति बाधकालिके इच्छाजन्यनिश्चयोऽपीत्यर्थः। तथा सति कस्य विप्रवृत्तिः कस्यविदप्रवृत्तिरित्याशयेनाह शास्त्रस्येति। अ
त्र प्रकृतसूत्रे मनोरथासिद्धिरत्न तत्र दर्शनाभावरूपे लोपेऽभावारोपस्य दर्शनारोपरूपत्वात द्वितीयाभावस्य प्रथमाभावप्रतियो
गिरूपत्वस्याभावांमतेत्सत्वात्सूत्रस्याप्रयोदस्येत्याचार्यांगीकारात। देवदत्तेतित्यपो भावप्रतियोगिकाभावस्यैव देवदत्तादिपदत्वार
स्येन विषयत्वात तदेतत् [illegible] यन्नाह आसूरस्यातप्रसिद्धिरिति। आदिनाः मीइत्यादिपरिग्रहः तामेवाहादेतिपरत्वादिति उक्तरीत्ये
ति भावः पत्नुनायाने गीकारेऽपंदेऽपि इतिमान्यास्तद सदिति भावप्रकाशे स्पष्टं तत्र ध्वनयन्नाह देवेति। पररूपापेति आदिनाइ
ध्यादिसंग्रहः अतीतिसिद्धेऽसिद्धत्वातिदेशादित्यादिः रोपासंभवेनेति। पूर्वत्रेति सूत्रोदाहरणासंगत्यायुक्तरीत्यालस्येरति
शेषः एतेन वस्तुतः कार्यासिद्धत्वेऽपि न दोषः शास्त्रियोः सत्योः विरोधेन तत्र कार्यद्वारकत्वात। अन्यथातिप्रसंगः मनोरथ इत्यादौ
विरोधप्रयोजकाभावतकार्यासिद्धौ शास्त्रस्यासिद्धत्वेऽपि न संसकतुल्यत्वात एतेनामूइत्याद्यसिद्धिः प्रयुक्ता। अमी इत्यत्रैतदीदि

तिसामर्थ्यादेत्वोत्तरं मुख्यस्य सुवचत्वात् वार्त्तिकविरोधस्तु न उत्तरस्य कार्यस्याभावादिति व्याख्यानात् न च न्यायविरोधः एकत्र विष
ये स्वस्वकार्ये द्वयोः प्रसक्तौ विरोधस्तु न उत्तरस्य कार्यस्याभावादिति व्याख्यानात् न च न्यायविरोधः एकत्र विषये स्वस्वकार्ये द्वयोः प्रसक्तौ
विरोधश्च योः शास्त्रयोः परशास्त्रीयकार्यस्यासिद्धत्वेन स्थानिनो निवृत्तेर्न काभावात् तन्माष्ये तु न्यायमवष्टभ्य शास्त्रासिद्धत्वमाह तेन तदप्रा
प्तिमभिप्रेत्य प्राचा निष्कर्ष आह तत्र इति रत्नाकरोक्तिरपास्ता। उक्तहेतोः उक्तरीत्या तदभावोपपादकहेत्वसिद्धेश्च उक्तरीत्या लाघवेने
तदैद्दिष्ट्स्य शास्त्रासिद्धत्वेनाप्रकृतत्वेऽपि वैयर्थ्याच्च। न्यायस्यानित्यत्वे तु मूलाभावादयुक्तमिति न च स्पष्टमिति दिक्। ननु सिद्धे तेऽपि कि
ञ्चित्कार्यासिद्धत्वमेवावश्यकमन्यथेष्टासिद्धेरेव च सर्वेषां वरूपापत्तेर्वा त्वत आह शास्त्रेति तु लक्षणे वेलक्षण्यापन्नदोषदृष्टान्त
यः। अन्तरंगत्वादिति स्वनिमित्तस्यैवादौ सत्त्वादित्यर्थः। नन्वन्तरंगपरिभाषाविषयत्वे अपि दिक्। तदेतत्सर्वं यावत्तदप्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वा
त्। पदत्वेऽन्तरंगत्वादिव्यवहारस्य परिभाषामूलकत्वस्यैवावः परेति भाष्ये ध्वनितत्वमित्युच्यते तस्यैवोक्तमेतां व्याख्याने प्रदर्शितत्वाद
विवलोकन्यायसिद्धान्तरंगत्वस्यात्रापि विषयः न च तत्र माष्यविरोधः नाजानन्तर्य इति जातबहिरंगस्यासिद्धतापत्ता द्विपदकत्व राम
स्य तत्राप्युपगमात्। तत्संदर्भपर्यालोचनया तथैव प्रतीतेः। असिद्धे पूर्वेत्रासिद्धमित्यनयोर्युगपत्प्राप्तौ परत्वस्यैवागात् तु मात्रिकवा
धसंभवाच्च प्रकृते तु न तथेति दिक्। एतेन तन्माष्य रचनं यो विरुद्धमिदमित्यपास्तं दोषितादिमतेनापेतं यदिति केचित्। प्रकृतमि

ति। पूर्वमेवेति शेषः। एवेन कार्यस्य वच्छेदः तन्निवृत्तीति स्थानिनिवृत्तिविरहेऽभावस्तत्र्यर्थः विनिगमना विरहात्संभावितमाह हादेशेति। न
न्वेवं कार्यमेव न स्यादत आह नापेति बुद्धेरन्यथात्वेऽपि तस्यैव सत्त्वात्। अत्र हेतुं लौकिकमाह नहीति। अपि स्वविते माह पत्नाति। शास्त्र
पोरिति शेषः अप्रवृत्तिरेवेति। परस्मादाविति शेषः मात्रादित्वादिवाद्यहन चेति। एवमिति शेषः शास्त्रासिद्धत्वस्येति। परस्य प्रसक्तेर
ति तदर्थः। नेत्येवेति। एवं च ज्ञातस्य तत्कालप्रामाण्यस्य च निषेधे इत्यर्थे नोभयत्रापीष्टसिद्धेरिति भावः। ननु पूर्वे नेत्यस्य पूर्वस्येत्यस्य पू
र्वशास्त्रप्रापितस्य पूर्वे शास्त्रे विषयत्वसंभावनापामित्यर्थे तत्राघदोषमाह पूर्वेति निषेधश्च इति तदन्तरस्येति शेषः। अल्लोपे
त्वं पूर्वशास्त्रप्रापितत्वे पि जातस्य निषेधोऽदृष्टेह इति पुनर्निषेधो नेत्याह। भुक्ते ति। नैतदिति। निषेधेत्यर्थः ननु एवं तदकरणलाघव
मेवेति तत्रेष्टापत्तिरेवात आह आहराजभ्यामिति उक्तरीत्येवेति भावः। हितीपदे दोषमाह पूर्वेति। बहुव्रीहिः पूर्वशास्त्रविषयकेत्य
र्थः एवमग्रेऽपि। अत्र पक्षेन सूत्रसंगतिः राजाध्वरत्यादौ नलोपे दीर्घप्रवृत्तिप्रयस्यसंभावितत्वेन तत्र निषेधाभावापत्त्यादत आ
ह राजभ्यामिति। पूर्वत्र कार्येण वनिषेधो न कृते रत्यर्थेऽपि प्रागुक्तरीत्या राजभ्यामित्यादौ संगतिः सूत्रासंगतिश्च। एतेन कार्यासिद्धत्वे
पि आपत्तिदेशः किन्तु कार्यस्यासिद्धत्वमनिष्पन्नत्वं प्रतिपाद्यते तेन च निष्पन्नस्यानिष्पन्नतया प्रत्र स्त्याणापिद्ध्कारतयाप्राप्त
निरेव प्रतिपाद्यते इति न दोष इत्यपास्तं उक्तयुक्तेः तदाहेति दिगिति। ननु कथं विवादी नोवाच्यत्वे विचारत्वादिकं चात आह

२०

काकलकेति।अधस्तादित्यनेनतस्याःस्वबहिर्भावःसूचितः।विकाससंकोचेतिपाठः।तद्विशेषेतिनादविशेषेत्यर्थः।अघोषेत्यत्रनगो-
तार्थत्वादाहअल्पघोषेति।तद्रूपेत्यर्थः।कार्येति।तथाचोक्तरूपास्यबहिर्भूतकार्यकरत्वाद्गुणाभिव्यक्त्यनन्तरभावित्वाच्चबाह्यत्वेनत-
त्कार्यकरत्वाच्चविवारत्वादिकंइतिभावः।आस्यबाह्यदेशस्थत्वेनतुनबाह्यत्वमेषांनाभिप्रदेशात्प्रेरितोवायुरूर्ध्वमाक्रामन्मूर्ध्नि
प्रतिहतोनिवृत्तःसन्तत्तत्स्थानान्याहत्यध्वनीनभिव्यनक्तितत्कालेएवस्पृष्टतादीनुत्पाद्यवर्णानभिव्यनक्तियत्नविशेषसमापेनगल
विवरविकासादीन्करोतीतिसिद्धान्तः।अतएवनशिक्षाविरोधस्थानपन्नाहतथाहीति।कर्तृत्वप्रवृत्त्यादेरनात्मधर्मत्वादाहआ-
त्मानःकरणमिति।सांख्यरीत्येदंत्रयाणामुक्त्वात्अनुभवस्यनष्टत्वादाहसंस्कारेति।ततएवतदर्थमाहस्वहस्तेतिसमेत्येतीणो
रूपमितिनेकीकरणमर्थइत्याहैकेति।अर्थानोवक्तुमिच्छायाअसंभवादाहतत्त्वोधेति।पंक्तेइत्येतद्भावितरपर्थमित्याहपउक्तेकरो
तीतिपनइत्यस्यमध्यमपरिणामेनान्वयइत्याहनदितिसोदीर्णइतिप्रतीकंतत्सपदार्थसप्रतीकंपत्तेकंआवृष्टेसमेतिफलितमाह
वचेति।तथातदर्थेवेत्यर्थः।एतेनयेवर्णाभिव्यक्त्यनन्तरंमूर्ध्निप्रतिहतोनिवृत्तइतिवदंतितेषांशिक्षाविरोधःसएएवेतिसूचितंतद्
भिव्यक्त्यनन्तरंविशेषेणतत्सहायेनतत्रतयोर्मध्ये।ततकार्येति।स्पर्शादिरूपेत्यर्थः।देशेकार्येतिकाकलकाधस्तात्गलविवरेवि राम
कासादिरूपेत्यर्थः।इतिःफलितार्थसमासौ।नन्वेवंह्रस्वत्वादीनांकुत्रान्तर्भावोऽतआहमात्रेति।श्रुतमिति।तथाचोक्तकारणा

भावान्नक्वाप्यन्तर्भावः।अतएवतुःप्रयुक्तःएवमाशंकासमाधेनेइतीतिपर्यवसितयापीतिशेषःहेतौतस्यफलस्यातदृष्टि।ह्रस्वत्वा
दिकमपि।अपिनोक्तंअन्नमानमाह्यतएवेति।तत्सत्तत्वादेवेत्यर्थः।आस्यविशेषेति।आस्येतुल्यदेशप्रयत्नमितिपक्षेआस्येर
तितद्विशेषणेनेत्यर्थः।सवर्णसूत्रेतत्संज्ञाविधायकसूत्रेभाष्यविरोधंपरिहरतिपक्षेकएवेति।नन्वेवमनुदात्तादीनामत्रोक्ति
रयुक्तास्यागुक्तरीत्यातेषामाभ्यन्तरत्वस्यैवलाभादतःप्रागुक्तमेवाहोदात्तेति।उभयत्रहेतुमाहोदात्तादीति।आदिनागमकांतरस्या
पिसंग्रहः।तेषामुदात्तादीनां।इत्यत्रत्योदात्तग्रहणेन।मूलीयमूलेनेतोनिराचष्टेइदमिति।अयोगवाहनिरासायाहशर्षसाइति।अतए
वयमविसर्गादेःपृथग्ग्रहणं।अतएवानुस्वारस्याप्यासाद्यपीनेत्याहुःअनुस्वारानशष्टत्वारस्यानन्तस्थत्वेनार्थइत्याहान्विति।
तथाचतत्प्रयत्नकाइतितदर्थोवोध्यः।नन्वेषांकरणत्वेनकथंकर्तृत्वमतआहतरभीतिपर्णाभी।तेषां।पत्नानां।कंठमित्यस्य
पूर्वोन्वयइतिभावः।मूलादिन्यूनतांनिराचष्टेवर्गेति।अत्रप्रकरणेसर्वत्रैवमेवबोध्यं।एतेनतथांद्रप्राधुक्तमपास्तं।प्राव
दाहतस्येति।आधिक्यंनिराचष्टेउपध्वेति।खयादिष्वधोषाघन्ततमेतिपाठः।।एवंहशादिष्वपिबोध्यं।दिकुषुघोन्नतरेतिपा
ठेखयादिष्वित्यत्रादिनाहकारादेरपिपरिग्रहः।शानुरोधेनतथाडूहुमप्योगेपिपयासंभवंयोगेनपयासंख्येनादिपुघोषाघोषा
ल्पतरेतिपाठेःयेवंपठन्तदाहसूत्रपादिष्वितिपाठःमूलेवर्गेपमणाइतिवाणपमणाश्चेत्यर्थःवस्तुतस्तुतस्याभावादाहेवेति।

वर्णेष्वेव्यमानोस्थितिरित्यर्थः। असवर्णग्रहणाय वर्ष्येति। तेसमुदायपन्नपेचाह विधेति। विहववनात्सर्ववर्गस्यात्तेनाघाः अतएवत
थावस्यातितत्र वर्णानामित्यादिनाम्रूत्ले एवं ननु रावमपि अपोगेपुगपज्ञुतांस्थितस्भावेनलस्य विरोधएवातआह निषेति। अन्यत
मादितीति। एतेनपनपरशद्पोगेवतत्वमिति पेचछावितेत्पात्तेनात्र यथासख्यमि शुमिति। ध्वनपन्नाह। मूले पंचमे परेइति। अ
मथापंचमेषु परेषु तुक्ते स्यात आह रारस्रारा विवपूर्वपरयोः स्थानेइत्यर्थः अमवारणायाह मध्येइति। पत्नकृतमिति मर्फकृत्स्ना
इत्थानेगीकारेणानकृतसाहश्यांगीकारेत्यरसाहश्यानंगीकारेणपूर्वसाहश्यागीकारेत्वेत्यर्थः। उभयत्रसंगच्छते इत्यस्येवा
स्याण्वपः असयापवितेरेवतेषांग्रहणेतत्र सहृणसंगतिः परसहृशत्वेपितेषांपंचत्वेनतड्कचतुष्टसंख्याविरोधापत्तिश्चेति
भाक्चतुष्ट्वोपपत्तिस्तुप्रथमपमत्वादिना बोध्या। ननु सिद्धांतेषितेषांविंशतित्वेन चतुष्ट्वमनुपपन्नमेवेति चेन्न यथसमत्वादिना
तथोक्तेः पंचत्वेसख्याप्यवच्छेदेतात्पर्यात। शाखेइतीति। एतेनतदननमनमित्यादौपमेनअवधानाग्रोनुनेत्यस्यापहृत्यापत्तिरि
त्यपास्तं उक्तयुक्तेः ननाष्येवंड्पदेएवतदुत्पत्तेश्चेतिवोध्यम्। आरएहावामितिएवमनेसर्वत्रबोध्यं। अपात्तत्वेमानमाहसुपामि
ति। भाष्ये। नपःदकारइति। आदेवमनित्यादौलुग्रहणप्रत्याख्यानापपूर्वसवर्णोनसाधनावसरेइतिभावः। उक्तं दृढपतिश्च राम
नथेति। अत्यपाणात्मानांगीकारेणतत्रितयानंगीकारेइत्यर्थः। अनंगीकारे। त्रितयमांगीकारे। स्य छुमिति। तत्र हि न्हा

दाविरामः संहितेत्यासेकुक्कुटः पिप्पलीत्यपिसमितत्र स्पर्शानामघोषाणां चसंयोगेऽसंनिधानात्संहितासेत्तानस्यादित्युक्ताकिमुच्य
तेसंयोग इति अथ पत्रैकःपवतीतिएकः पूर्वपरयोरित्यादेन संक्षिप्यते इत्युक्तेहपोरकारपोर्घोषवतोर्मध्येचकारोघोषवानिवलस्य
तइत्यर्थइतिवैयटः। नतु तित्वूमूलीपादैःस्थानादिकथनेत्यर्थमफलत्वादतआहजिह्वेति। क्रमस्यबोध्यत्वादस्यपूर्वनिपातः। अ
तएवपयान्नमयाहस्थानेतिसवर्णतेतिचा। आदिनासवर्णेनिवृत्तिपरिग्रहः। ननुकृदहणोषिलोकवत्तेनोभयोग्रहणमस्तु
पन्नुतथासतिकादीनामिथःसावर्ण्यानापत्तिरितिदेशैतन्नक्वापिसवर्णपत्लसाम्यस्यासंभवात। पूर्वतापकेनकिंचित्प्रयत्नभे
देपिकिंचित्प्रयत्नभेदेपिकिंचित्प्रयत्नसाम्यमादायसवर्णसंज्ञेतिभाष्यसाधितार्थस्योक्तत्वात्। आहोपेतिहिप्रतः तथाचसरोम
रीतिलोपापत्तिरितिभावः। गुणशहलस्याकिप्राशहलस्य चावच्छेदपाहतत्सदेति। कप्रत्ययांतत्वेनिराकरोति। ओदतइति। विज्ञेन
इतिभावः। सचनमुहूर्तदइत्याहस्पर्शोप्यरागोरिति। ऊष्मपदव्यवहारपोइत्यर्थे भाष्यमातिशास्त्रविशेषप्रत्येणहोषाप्रतिरिति
अतएवतदेकवाक्यतामाहेवमिति। उक्तंचदित्यर्थः अतएवाहपद्यपीति। भाष्यादिति। तमसन्तहणादेसोष्मणोनादवंतश्चते
मवंतिचतुर्थःवास्त्रसतिअल्पप्राणो महाप्राणःसोष्माणइति द्वितीयानादवतोनादवंतइतिचतुर्थाः घोषवंतेरतितिभाष्यादित्यर्थः
अल्पप्राणयोरपिनहणोकंप्यादीनामितिमिथइतिशेषः आभ्यंतरप्रयत्नपत्नसाम्याभावादित्याति गवः आशिकंचदंत

राहृनात्मलाविति स्वरादत्यभावदर्थस्त्वदिति धापतत्रहेतुमाहोदेति।स्पृष्टोद्ग्रानतिर्द इति भावः।स्पष्टंचेदमुद्वेहत्यत्रद्रमा
ष्यो।नन्वेवमुदात्तादीनां कथंतत्त्वमत आहतन्नुमेति॥कुत्वरोणोपोरितीति।अत्राच आचेत्यादिमनोरमाग्रन्थएसार्णीकारेरु
पमिद्धिः।त्विष्टे तत्रयथा।आह।चत्वेति चौतिकेदीर्घंवारणतिकुत्सकरतीति।नन्वेवंसावर्ण्याद्रकारेण।त्वरात्त्वहृणमिहेष्यकु
रादिवत्तद्पदेशोस्त्वयौ।त आह।स्वतादितित्वा।तत्तुधात्वेमेवेत्यर्थः।तस्यत्वकारस्य।अशकात्वमिति।अस्तदिति।अत्रशास्त्रे
प्रक्रियादशामित्यर्थः।पदार्थोपस्थितौभाविनबोधाजनकत्वत्वानामैवडुत्वेनाद्ररणीपत्वमित्यर्थः।नन्वेतादृशनेकापिदृष्टम
त आह ध्रुवतितमिति।तत्रहेतत्त्वसोक्कमित्यत्राप्यन्वयः।आद्यावित्यस्यतप्राप्नोतीत्यत्रान्वयः।सूत्रेरत्समन्हरणादित्यत्रान्वयः।अ
स्थितपसाणिमापेणोपशेषेति।सूत्रचयितुमाहमत्ताहारेति।गौरबोध्यघटकानुग्राहितद्वितीयादिवर्णोत्वपीत्यर्थः।आदिना
वहूयादिविधिः।संयोगेमत्तादि।अस्तदिति।अत्रशास्त्रेप्रक्रियादशायामित्यर्थः।तद्वहणमाविकयाघात्मकयत्ननासहृगो
।यस्तुतद्यमेवमानुपूर्वीकाश्रुतिरेवान्यार्थमप्युपदिष्टेतिनानर्थकाशंकेति वाच्यं॥एवंसतिवार्त्तिकस्तदोषमुद्धरति
नविति।लकारोपदेशस्योक्तंत्वासापत्त्येनतस्यतापृकत्वंतेनितयाकोरत्त्वमापुसांगत्यधुननापाह।कृत्वर्णयोरिति
।कवित।अति एवस्यते।प्रकारांतरेणातत्रतवारणांतुर्गोरवानत्वमितिसएवभाव्यो।नास्मेत्वाविति।सूपाठसार्थकायः। राम

हेकारस्येति।गुद्धमितिशेषः।एवमग्रेपि।मतेइति।तारनयोवेकारचयोर्णोविकारेकारोपकारः।शकारःशेषःश्रोत्रोपयाथइति
वृक्षवमातिशास्त्रमतेइत्यर्थः।आदिवहृपवचना।मामेकारशकारश्रोकारोपध्मानीयाय।ओकारोपध्मानीयपरिनद्धः।फलंतुपर्य
वेशेतेवारवावहेशपत्नेगोः।पानेगोः।पदेतीस्मादावयाद्याप्तिः।कौस्तुभामुक्तिस्तेउपतिएतेनेति॥उक्तदोषंशोस्यर्थः।विषयत्विं।वि
त्यः।तसाम्यमितिमतेहेतारेमिषः।सावरणोपपत्तारौ।णौगोदृहाविति।सेन्नलोपापतेः।एतेननारूपशत्ताविसेवमुपवृमितिरत्नाकरो
क्तमपास्तहकारस्येवहाग्रप्रकारांतरेणवारणंतुगौरवपराहतमितिदिक्।नाचशलाविस्तेषस्त्वपितुमुचितइत्युपयानतया
कौस्तुभआत्मानेस्फुरीकृतं॥नेनुसावर्ण्येपेसः।तोरोरित्यत्रात्सुनेइतिसूत्रेहशिचेतिसिद्धेरतस्तत्रदभावतापकमितिमास्तु।ना
स्तुलाविनिसुत्रमतआहहशीति।तोरोरिति।अन्यासुतेतीत्यशरत्यर्थः।अस्मांशात्वनुदस्यर्थ।आवश्यकत्वचहकारे।तोरोरि
ति।अत्रारित्येवसिद्धिरात्तांतत्रपसेएवंचयाशिचेत्येवपठितुंयुक्तमितिहशिचेत्येवपठितुंयुक्तमितिहाशिचेत्येवेत्युक्तमि
तिवाच्यंतपरकरणादाकारेइवहकारेपिपर्वरुत्रामदनेः।अगतिकगतिकिएसमासोगीकारेवोनमाहसत्रेइति।अत्तए
वाम्याकारमध्यपादेवुअनेनतत्रेमानमुपदर्शितं।आकारस्योचासमाहारेणैकवदुत्रावात्।अनेनयाडुहेतद्दिवचनोपपत्ति
रित्याशयेनाहसमाहारेति।एतदंतेरसुरुपतिअभस्मत्विति।हुंदेत।रतेरेत्तरेत्यादिः।अपिहेत्वसमुच्चयहाणदृश्यंतबोध

कः। अनभ्यासस्येतेन सह विवक्षणायासंभवात् हुह्नोनस्यौत अत्वस्य तस्याषि प्रश्लेषे भाष्यं प्रमाणमिति सूचयन्नतद्वेत्थापनिनिरा
चष्टे अत एवेति। यथा च द्रूपोः प्रश्लेषे णत्वपो स्त्रैनैव न दविष्टत्वमिति भावः एकपदे एवदोषसंभवेन पदद्वयपर्यन्तधावने अप
मितिसूचयितुमाहेदमिति न च अवशहस्य संताशहत्वेन तदुत्तरभावप्रत्ययान्तेन शहस्यैव बोधनादनन्वयापत्तिरत आहां अ
देति इरहकारादेतेन तत्पादनं। द्वरके एवपिते हो अघटक अत्र द्वारि रत आहां अदेति। द्वितीयादि वर्णो व्यपि मतेरिति। अस्य
लोः प्रतिषेधे शेत्यादिवदतो वार्तिककृतो मतेरस्य र्थः। अनभ्यासस्य तत्वेषि रकारादेरनुच्चारितत्वेन शादेरुत्वाप्राप्त्या हकारा
दीनामपि साधुत्वसंगतिः स्पष्टैवा मतेरसे नेनाह विःसा विनानापंसिद्धान्तः उच्चारितस्यैव तत्वमित्यणुदित्सूत्रभाष्यविरोधादि
तिरूपाव्यक्तेति। जातिपक्षे शेषएव न जातिभेदातत्त्वेन तदभावाद्ध्रुव एवं च तदात्त्ययोतसंगतिरेवेति भावः न च भ्रत्तोक्तः संज्ञासंज्ञ्यति
भावेन पुक्तः विभिन्नविभक्तित्वात्। किंच सिद्धे धर्मिणामित्यादिभाष्यविरोधादत आह णामिति सेव बहुविधेयानुपादानादिदमपिक
ष्पमत आह सवर्णेति॥ अर्थविशेषकशक्तिमत्त्व हृवत्सदविशेषकस्यापि तस्य लीकारादेषमन्यत्रापि वीध्यं। एतनु रत्नाकारकृतत्वक
क्तिमाह। त्रिमेति न्यायेनतत्त्वेतकसैवग्रहणे नादेशादीनामनिषेधेहृतोवेत्यादिमर्थमतोपोणीकादरइति तन्नहूपोः घस्ति राम
हृत्वे एव तन्न्यायसंचारात्॥ तदयनपत्त्याहादेशादाविति। आदिनागमपरिग्रहः मूलादेत्तदत्रपापिरत्नाकरादेद्रुविंसेत्वेध्ये

नयितुं सिद्धान्तमाह परि लितेति॥ एकदेशेति परिभाषायां भाष्यमानेत्वेनाभिमतप्रत्ययादेशागमसमूहैकदेशप्रत्ययस्याच्चोच्चारणेन
तदंशे निषेधसंभवेनत्यर्थः। तापपत्तीतीति न च तस्मिन् धारितापोभावः भाष्यमानत्वमपभिन्नएवेति न समनिवर्तकत्वात्॥ उदिदं
शे परिभाषाया अप्रवृत्तिरित्यसांजस्येन बोधनार्थत्वाच्च। उदित्वाह चूर्णा विधेयांशे गौ शस्यप्रहृत्ते रेव हितस्य वेपर्थ्यंतापकत्वम
त्व अन्नया प्रत्ययमाञ्चा शे निषेधाय सामर्थ्येतापक्त्वा संगतिरेव। वा वा वा केकदेश इति न्यायेन शितपाश्यपैति तापकेकाजन्हणव
तगतिकारवे। तिताप कातिरः न हणवद्वत्तापपत्तीस्यस्य बोधपत्तीत्यर्थः फलताच्चेति भावः। ननु तेत्के शाल्ले दंपुक्तमिति निम्नलोक्तमेव
पुक्तं मतआह प्रत्ययेति। ननु तस्य तत्वे पुक्तमित्यत्वयः अतस्यचोभयसाधारणहेतुक्तिरन्वेतं दर्शेति। विधीयमानार्थकत्वमित्यर्थः
। उपेति निषेधे स्यादिः ननु अतात्वावार्तिककृताततयोत्कमत आह भाष्येति उक्तरित्येवोपाध्वः। अनभ्यासदसंगतिः स्यादेवन त्विप
मध्येव देश्युक्तरस्तु किंवा प्रत्ययग्रहणास्यास्य शेकात्र न त्वारमिकेतापकत्वं किं वा पायस्यो पापान्तरा दूषकत्व मत आह स्यादा
ति॥ बोधनित्वमित्य स्यनेपास्यः। इदं दा प्रत्ययपरस्य तदर्थत्वापुत्तत्वात्। कोहपेति। अवादेशः तौ गुणे इतिपरत्वपापतिः न च विधिवे
प्रथ्येये पा नित्यस्य वारस्या णायत्वात् इति भावः। अणुदित्सूत्रेणसवर्णानहणोपिस्थानेन रो ति दीर्घएव न हुव इति परत्वप
प्राप्त्या सवर्णदीर्घेण हपसिद्धिरित्याशयेन समाधत्ते आंतर्थत इति। अनंतरवानत परः कृतः॥ देमेव। आरम्भहणमेव। अ

नैवकारोऽन्त्येनेत्वस्मिन्वारितार्थेनत्वाशसिकतापकतास्येयनत्वमस्येति अणुदित्सूत्रे वत्सप प्रतीत्यस्माद्धर्हणांसामा
न्यापेक्षं तापकमिति बोधनाय तत्सिद्धान्ते बोधयतीत्यर्थः इति वृत्सवित्संनादीत्यस्य तु क्रमिति शेषः पत्वइक्केति। प्रत्यय
दस्य म्लोक्ते तस्यैः स्थाने ऋतीयांतपाठः फवितहित्वयैः पूर्वेषु से स्मातान्त ऋत्वादाहमिंद्धुंतेति। लइक्रमेवसिद्धान्तेन
क्वयृत्वात्। एवं च यद्यूर्थेन वंधनिच्वपरस्य क्रमष्ठत्तु भवृत्ति हुत्वेन तदनुमान स्मतद्यत्वम प्रामाणिकं अत एवोपापृक्तो पा
यांतरेत्यविघपत्वतन्त्रे कदेशनुक्तित्वे च न चाज्ञाप्येकदेश स्तुतिः त्वंतत्वात्मक भाष्यांतरानुपत्वं भादिति भावः। नत्स्त्वे पिप
रिभाषा वश्यकता माहज्ञानीति। अपि इक्कपसमुच्चापकः अनपेक्षानत्क्कार्थकाचतपरत्वेनेन असंभवात्॥ उदिदंशेरवतस्वा
रितार्थोपते स्वाएकयोगानिर्दिष्टत्वात्। ननु दिद्यो सिद्धांतवदसंवंधेनीगत्वा पोगविभागेन ज्ञातिपरत्वेनैमानापि वारणासंभव
स्तपरसूत्रवदत आहयक्कीति।। अन्यथा शास्त्रेणा रूपसृष्टा शास्त्रमानिरेवावारणीया स्यान्ना शास्त्रगुणाभेदकत्वप्रामिरिति
दोषत्तदवस्थइतिभावः। वकारइतिमाइएधापाइत्यनेनेतिभावः।। क्रमसकौस्तुभाद्युक्तिं खंडयतिएनेनेति एवं तेनेति उक्तरीत्यो
क्तसमस्तपरिभाषायाः आवश्यकत्वेन अतिपक्षेपि गुणाभेदकत्वानित्योह इतिभावः।। चोरित्यादावुदित्करणाद् असपत्सोऽदिदं शेऽसंवेधु राम
इतिश्लनापि नुमाहनान्वेति। कुणादेत्तुनत्कृहः उकारमात्रे दिति व्याख्यानात एतेन तस्योच्चारणार्थत्वान्नेति रत्नाकरयुक्तमपास्तमि

तिभावः। कथमिति। आयो ह्युच्चारणाहपोपदेशाभावादिति भावः। एवं तावत्तत्त्वमतेन समाधत्ते याकेति। एषां ह्वादीनां सिद्धांतमतेनाह्वो
पेति। अस्यापि। अनुवादस्यापि विधेयसमुच्चापकः। शास्त्रत्वेनेत्येति। तस्याप्यप्रातिपदिककत्वेनेत्यर्थः चो भिन्नेति। नवत्वरूपसमुच्चाप
कः। सवर्णात्ते नैवतद्ग्रहणादस्तेन वात्वरूपस्येति रत्नाकरयुक्तमपास्तमिति भावः। पन्नु उदिदित्सनत्कृणस्य विज्ञानोवहुव्रीहिः तेन वो
रित्यादौ चादीनामेवृसंतत्वं अन्यथोक्तरीत्योकारस्य परपर्णीलोवनदशायामेवेति इत्येतेन सूत्र स्यासंभवउक्तिकत्वापत्तेरिति तन्न। किमि
त्यत्वेनतहणत्वस्येवसत्वात्। अनेनतणदम्यसमासाद्युतहृश्वनपूर्वाहृपद्धपीति। समुदायेति। इत्यतेतकोकारविशिष्टेत्यर्थः। स्थानप्रय
त्नभेदादितिभावः। सवर्णोनइति। अत्रसवर्णाशशेधमेयहृतदृष्टेनोभयत्रोक्तरूपमनुदायमर्थः ननु ह्रस्वोघोरकाराघोः कथमियः
सवर्णात्वभेदघटितादितुल्यत्वाभावेनातुल्यास्यानतान्तयाचवत्तथेवब्याख्योपोः तत्आह हृदिति। कार्यस्येकेन कार्यभेदभावादिति
प्रागुक्तयुक्तेरसंभवादाहकालेति। अन्य भानिष्ठत्वस्य छस्यपयाश्रुतादत्ताभात्संवंवाचामिति भाष्येनाहृनाह केति। अत्र तापकमु
क्तं दित्सूत्रकारः सहितुरादित्पतात्कृतधातोर्लुङि च अवीकृतदित्सूत्रदीर्घकृकारस्थाने ह्रस्वएव पथ्यास्यादित्यर्थः पूर्वेणात्राणान्न
हणेतहेश्यविधेयेचानणत्वाभिन्नकालाप्रहणेनतत्प्रस्थानित्वादेशत्वयोरप्रसक्त्याय्येनस्मातान्वतपरसूत्रेणत्वग्रहणार्थेन
त्स्थानेन्तरे तिवारणेननकृहणेफलाभावात्तनचैवमपि विपत्वात्तवाभिन्नचारितार्थ्यं। आपकमणि वेति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्याद्ये न

प्रतिप्रसवविधेर्युक्ततया तत्परत्वाभावे आदेशांतरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थतयाः पूर्वबोधकत्वाभावेनाविधेयत्वात् । कृतेनु तस्मि
न्भाष्यमानतापीत्यस्य देतदिति तदेतदभिप्रेत्याह व्याख्यानादिति । ज्ञापकादित्यर्थः प्रकृतउपदेशपरंपरात इत्यर्थः ॥ एतदभप्रसंगं हार्यमेवाव्या
ख्यानादि त्युक्तां रत्नाकरादेर्मा घुक्तिं खंडयन्निउपेति । आदिनाकृतउदित्यादिपरिग्रहः । एतेन त्ववर्णस्य कृपदित्यतिदेशप्रसक्तस्यतत्वं
सम्भवतीति मंदोक्तमपास्तं तस्यानिवृत्यानुक्तत्वात् अतएव सावर्ण्यवचनेन समानजात्यतिदेशसेवत्स्यतितस्य प्रत्याख्यानमकारत्वाद्व
।प्रसंगाद्राहेवमिति । गुर्विति मा ज्ञापदकृते त्वादिः तापकमुक्तउपदेशपरंपरामाह व्याख्यानाद्वितीति । एवमिति । अण् दित्सवर्णांगीकारे
इत्यर्थः ॥ आदिनाकः सवर्णे इत्यादेरपि परिग्रहः रूपप्रामर्थ्यादर्विषयतीतिशंको निराचष्टे णकारादीति । प्रत्याहारेतद्ग्रहकोविदितिआ
स्तरसमाम्नायपि केत्यर्थः तत्रत्यति । प्रत्याहारस्थेत्यर्थः आस्तरसमाम्नायपिकोच्चितिशेषः । नन्वेवमप्यनुच्चारितत्वात्कथं ग्रहणमत आहो
च्चारितीति । भेदेनेति । अनणत्वादिति शेषः अप्रवृत्तावन्वयः । प्रकृते । अस्य चावित्वादेः । आदिना ख्यतदंपीतिप्रकारयन् आद्येत्युक्तिमा
यत्येमाह प्रसेतित हो धकरकेत्यर्थः । अत्रउक्तहेतुं संभवान्यंहेतुमाह वोच्चारितीति । तदेभेदेन गृहीतस्यैवेत्यर्थः तत्स्वराणापस्याप्रयणा
देवत्यर्थः । एवं नलत्वरणाव्यवच्छेदः सिद्धिरिति । अतएवावानामित्यादेर्लोपः सत्वसत्वं अभित्यात्रत्यादिरवकाश इति भावः । नन्वेवमा
यवर्णोप्यत एवमिद्धिरितिसूत्रेत्यर्थमत आह सत्वेरति । पत्वत्रपश्येणान्ग्रहणात्यानेकअन्ग्रहणोकार्यमिति को त्तुभरत्नाकरादयस्तत्वं राम

उपितुमाह कृत्ववर्णोपोगिति एतेन कृत्वस्य साधारण्यात्तत्प्रभावात्कथं नातिप्रसेसिद्धिरित्यपास्तं इदं च कृष्णग्रहानुरोधेनगौरवमनुसत्तोक्तं ला
घवेनतत्वं नानुरोधेतु सावर्ण्यवचनस्थानेतस्य कृपदित्यतिदेशेन सिद्धिरितएवनाशंकृरत्नविरोध इति बोध्यं । समानेति । अनन्तन्यशादे
तिसापेनेति भावः । तदेवाहे तदिति । अकारस्य प्रथ वीत्यर्थः अवत्वेन स्योदश्यात एतेनैतद्विल्लकारवादोसावर्ण्यत्यस्यापितदभावात्किंत्वमि
द्धमित्यपास्तं । नन्वेवमिष्यः - सा कर्पोपतिरत आह एव मीति । चत्वं योनन्वेवमपिविधेयेदापप्रवानः सत्रेणानहरणामित्युक्तिस्वारस्यं
प्रकटयन् कौस्तुभरत्नाकराद्युक्तासंभावं ध्वनयन्नुद्याह्याचपस्येइति । नातिपसेइत्यर्थः । अन्निपसेइवात्रपृसेपीति पाठांतरं । भाष्यरीत्या
भाष्यबलात्तत्रत योक्तत्वेन तस्य दृष्टांतत्वमित्याहतपरेति । अप्रेतिनु त्वन्यापादितिभावः । ननु एकपोगेउदिदं शो एवसंवेधापति
रतआह पोगेति । भाष्यमानेनेति परिभाषाबोधनद्वारेति शेषः । तदिति । नातिनहणेत्यर्थः । अस्याव रूपकतोध्वनयंनुच्यक्तिपसे
रवजातिपसेपिफलांतरमाहेवमिति । तुल्ययुक्त्यापोगवि भोगेनेत्यर्थः । विनिगमनाविरहादिति भावः अस्य फलं स्याग्रुक्तमपि राघो
पस्मरति अतएवेति उभयप्रापिनिषेधवत्वादेवेत्यर्थः अन्यथानातिग्रहणाप्राग्वाररोप्येवरीत्यासद्वारएवेति भावः । एवं चैवमि
त्यादिनं थाव श्यकत्वं विषयभेदात एवं च क्षविदेवमित्यादिनं थादर्शनेष्पादिकमिति बोध्यमपयथ्यन्यतरस्वत्रसामर्थ्यादिति उत्तं
कृतयापिप्रयमांपस्थितत्वेनांतरंगादित्यात्तदेवाप्ति त्याशपेनाह मत्वेदेऔतितिपथास्थितसूत्राशपेनाह तेनेवे इतिनन्वेव

मेङः पूर्वेति पाठे यथासंख्यमिष्टं न स्यात्तस्मान्नेन्तरेति तु एकारैकारयोरयायोर्मिथो व्यवस्थानापत्तेरत आह एचो यवेति तेनैव विहि
तावर्णस्य विहितावेणऽइत्यादेर्वक्ष्यमाणत्वादिति भावः नन्वेवमपि नरवाभ्यामित्यादावेङि तिपाठेऽपि धेपत्वान्न पोरग्रहणे निर्दिष्ट
मेवात आह न यथाभ्यामिति न न्वेवमपि वृद्धिरादैजित्यादेः कार्यातिरत आह वृद्धिरिति। अपिः पूर्वसमुच्चयो तत्रा वृद्धिसंज्ञास्त्रे॥ गुणस
ज्ञे॥ गुणसंज्ञा स्त्रे। एतु स्तपिसावर्णे गुणवृद्धिसंज्ञयोः प्रतिनिपतनिर्देशसामर्थ्याद्देवसवर्णग्राहकत्वाभावः सु पवइति रत्नाकरस्त
न्नसामर्थ्यात्संक्रमोऽपि भावेऽपि वैपरीत्येन साफल्यस्यापि सुवचत्वात्तन्नदक्षनपन्नाह चतुर्णामिति। ननु तदर्थे तदर्थमेव सूत्रमस्तु किं
चवहृद्गुणरूपेण पाठे गौरवं किंचैवं पूर्वेषु सिद्धान्तयोर्मूलोक्तयोर्निर्दलनापत्तिः तद्धि पूर्वेषु सिद्धान्तदूषणातिरिक्तदूषणाकृतं
अत्ति वा न वक्ष्यमाणान्तत्। अत एव सिद्धान्ते निर्दलनमत आह अत्रैतदिति। मूले पेऽणो नितिसूत्रे वै प्रयोजनप्रासेनेत्यर्थः। तन्मूले
तिरोऽणो नितिसूत्रे वै प्रयोजनमासेनेत्यर्थः तन्मूलेतिरेऽणो नितिप्रत्याहारद्वये। सूत्रे वै प्रयोजनमूलकस्येत्यर्थः नन क्रीत्वा अस्यापि सं
फल्यमत आह लुत्वाद्वैचरति। तदिति प्रत्याहारद्वयेत्यर्थः एवं मूले कुर्य्येद्वित्वयोः सिद्धान्तमतेनाहमपलेति। एतेनैवमानुपूर्वीका
श्रुतिरेव चतुर्दशसूत्रीति अत्राप्येभाव्यकत्वेनैदंवित्यमित्यपास्तं। नातिप्रसङ्गः प्रत्याहरणस्यैवाभावादाह दमिति। ननु हे नुमा राम
हवर्णानामिति। उपदेशः आद्यमुच्चारणं तावत आदौ तच्चप्रत्यासत्तेः तच्च अस्त्रप्रवर्तकानामिति बोध्यं। कालेत्यंतेति ताकस्य सं

तां विधानात्तदपितद्व्यवधानेनैव परार्थोपस्थितिरपि परत्वादिति भावः। तऊत्रकालमिति सामान्येन पुंसकं। प्रत्याहारः। आदिरिति
सूत्रे कवाकतयाः णादिसंज्ञारूपः। सवर्णसंज्ञेति। इष्टविषयेत्वसंज्ञेति लग्नहः। तऊत्ररेति। सवर्णपरवोध्यानिष्ठपोन्नरकालेत तस्ट
त्र्यमकारादिभिः स्वसवर्णत्वेन तातानीन ग्रहणे बोधप्रतीत्यर्थः। एतेनेति॥ सर्वसमूहपकाले तेनाणुदित्सूत्रेणोत्स्यर्थः समूहस्याणु
क्तरीत्या परेपरपोपपोणादिति भावः। अन्यत्र। समुदितवुद्धकानाकं सर्वेणोइत्यादौ अविधेये इति शेषः। न चात्रान हिनाइ सत्तावि
सचाख्दंवातिकरीत्येति नो घ्राति तरत्सगदित्सूत्रमाप्य विरोधः। वाक्यापरीति। स्वस्वाणन्यन्तरबोधकाले समुदिश्चारीक्यार्थोपरीत्यर्थः
सर्वेणोपदार्थानिर्णयं विना तद्ग्रहणबोधकस्य सामर्थ्यमिति भावः॥ न पूर्ववासाकां सतपापवद्वाक्यस्याप्यपरिसमाप्तेरिति भावः। नन्वे
तावताऽमत्रके वृत्तेन ग्रहणेनैतस्वेलभ्यते। किं यत्तसूत्रपमनिषेधस्याप्रवेश इति कर्यत श्वतिनतूद्ग्रहणमत आह प्रथमेति। नेक्षपेति
अनेन प्रतिपत्तिगौरवं ततः प्राकृतस्य सामान्यतो बोधेऽस्येवेति सविवेक्षत्वमन्यथा। सामान्यवाधो न त्वरं निषेधाद्यपर्यालोचने। नानपति
रिति। तत्संदेहस्यप्रतिबन्धकत्वादिति भावः। नचैतदिति। न हि नास्य त्वावि सेतदित्यर्थः। तान्निषिद्धपर इति। सवर्णपरबोधानिषपइत्य
र्थः। तयाच सामान्यतोऽविधिबोधस्य प्राकूसतोऽपि तन्निषेधाभावात्तत्तदग्रहणेति रिति भावः। ननु ठत्वादीनामसिद्धत्वात्सर्वत्र संयोगां
तलोप एव वक्तुमुचितोऽत आह हकारेणोति। एतेनानादरेणासंयोगांतोपमलोलोपर इति प्रसंगावात थोऽक्रममिति उक्तरीत्या

वागाशीरित्यादेर्मयोऽहृद्दृतिघर इति कौस्तुभमनोरमायुक्तं चिंत्यमिति वृत्तिकारोक्तमपास्तं फलसाम्यात् लाघवाच्च। अत एवाह सर्वेषा
म्प्लुतेति। अनुनासिकेति। तं च सौर्वे रैतो रित्यादिग्रन्थे (परात्) न विच्छेदादय्य च हि तं संगतभावाद्भवाहितसंगतिमाह तन्निति। नन्वइउण्
सूत्रभाष्यादौ पणाः सानुनासिकाः स्युरके रत्र उथैव कुतो नोक्तमत आह। अमइति। न ह्यावितिम्मिने पृदे आत एव हपवरट्सूत्रस्य भाष्यसं
गतिः तथा च ताम्र ष्यादित्यन्नपरमिति भावः। तत्फलमाह तेनेति। पदितस्य स्थानासुभय नाह कत्वेनते यांयत्वेनेत्यर्थः। पिरेति। वापदो
ततीत्यादि। लोपे न हि लस्य न फलमिति लंइप ति हलइति। अत्र चेदमेवाणामन्हणख्याख्याने वामानं नास्तिप्रक्षेः। णमन्हणाप
त्याख्यानादाह अक्तिरीति। अत्र यदे विहायाणोरणस्तु क्तिसाफल्याया हगुणा इति। अभ्यासाति इत्तंतां च नापि तु माहामीति। वह्नीहेमा
नमाहीयास्येति। अन्तेत्रादिने ति भावः। एतेन तत्पारलाकराद्युक्तमपास्तं। न तु वर्णानहरणोक्तेपि अस्यतात्पर्यात्म ह स्तिदें वा
रेति भावः। एते। रव स्मिन्नचाति तावर्थमेवेति कथमादैतद्युक्तिसंभवो। त। आह वर्णेति। तेनेति शेषः। पावता विनिर्देशाद्वेति भावः। उभयोरा
हरणत्व देङ् गुणा इति चो भ्यां द्वितीये शंकते पक्षयोत्रसंतेति। तथा युसंहिति नामत्वात्। यतात्रिमात्रस्याहेतिरिति भावः। न चा न हि तस्यस
हुद्वि मात्रत्वात् सिद्धांभ्रमते सवर्णोपदानु दृष्टेन हतत्सवर्णाइति। वाइवार्थे वार्थे वा। गुणानामभेदकत्वेनांसंदेहे देहार्थं तू पाव पूर्वार्थ
त्वसंभवाद्देदे इति। स त्रेतद्युक्तेर्दैवं च तपचाह भाष्ये निरदं तहिं प्रयोजनमोतपे तइत्यादि हृद्धि सूत्रस्य भाष्ये न्यायेः। एतेन तपरणा ए८

सामर्थ्यादण्ह संतेति निये घाद्दान स्वर्णा नहणामिति कौस्तुभायुक्तमपास्तं उक्तयुक्तेस्तस्य प्रत्याख्यानाद्भवात्तिकमत माहेदं चेति। तप
रसूत्रं चेत्यर्थः। व्याक्षिपत्वे इति भावः। पक्षपणान्नहतौ निपामकत्वसंभवः। न चापि लाघवान्निपमनो विधेयोपत्वमित्याह गणेति। व्याक्षिप
स्तेपि गुणाभेदकत्वपक्षे विधानुपपत्तिगणग्रहणमाहगुणानामिति। अपमुभयत्र हेतुः। नन्वेवमतोमिमइत्यादावष्टादशानां ग्रहणापत्तिरत आह। तनीति वि
धित्वेपीति। अणुदित्सूत्रस्य तु अकरतादौ सावकाशतास्येवा। ननु मिथो अविषये सावकाशत्वे पविरोधात्कथं विप्रतिषेधसूत्रसंचार इत
आह संख्येति। गोराणमुख्याययावा। उत्तरसंख्यापाः पूर्वसंख्याबाधत्वादिति भावः। स्पष्टं पेचेदमरउणसूत्रे भाष्ये न तु तत्र सेपि गुणाभेदकत्वे
नेदं सुवचमत आह गुणेति। तत्र तदनुवृत्तावनणपनुपपत्तेरपि अणाशेने न समकालस्याणिनहणस्यास्याचापिनिरवकाशत्वेनानेनाणुदिदि
तिबाधे ना स्पष्टति प्रसव विधित्वेमेवेति भावः। न नु तहर्णसविता न बहुव्रीहिणा अदित्यादिविशिष्टस्य संतानं अत एव नत्तो विभक्तिरत्र
एवं च तत्समकालोपस्थि ध्यासूत्रं कस्मादत आहात्रेति। तपरसूत्रेऽर्थः। तथा च षष्ठ्यर्थबहुव्रीहीत संभावनापामपि अत्र सर्वत्रनकि
तुं पचमर्थे बहुव्रीहिरिति। तपाइवे च मिति निरोप इति भावः। वर्णो से चा। अतइत्साधेके देशस्यैव। विशिष्टात। आदित्यादितः। अतीभि
तरस्यादादि निभावः। विधरणांस्विधौ बोधपाणपो विशेषरूं घटत्वइपतितत्कालेति। तत्स द स्यतद्घारणाकालसंदृश्येऽनस्यणाका
लपदेन बहुव्रीहिरिति भावः। नतु विधित्वेन वासंगतिरत आहेचेति। स्यापेति। परत्वादिति सर्पः। भाष्यमत माह गमतीति। वृहत्कैवल

लक्षणेऽपि नन्वेतदा गुणानुग्रहणाभावेन कथं तत्त्वमत आह सवर्णे तीति तपरः सवर्णस्य चेत्सवर्णस्य ज्ञातास्याप्यतपाग्राहकस्तर्हि तत्सम
कालस्यैवेत्यर्थः। एवं च ह्रस्वाकृतिमुपादाय जातिनिर्दिष्टे शास्त्रे भिन्नकालस्यापि युक्तं ग्रहणमिति फलितं। एवमिति। अत्र च पक्षे ज्ञातास्याप्यत
पैतस्य स्थानेगुणाभेदकत्वेनेति बोध्यं॥ एवं सिद्धान्तमुक्त्वा पक्षद्वयानि प्रसंगान्निराचष्टे॥ इदमिति। नन्वेवमपि कृद्दोरित्यादौ तात्पर
त्वादतिप्रसंग एवात आह कृद्दोरिति। नन्वेवं किं फलं तस्मात्तत आह सचेति। इकारश्चेत्यर्थः भावे इति। एकदेशस्तु ज्ञातानस्येऽइत
र्थः। किं नियमनाविरहादाह मुखेति। नन्वेषमपि मा वा मते। तिप्रसंग एवात आह तपरेति पृथक्सेवि स्थानेन ततस्मात्सिद्धं। तत्त्वरूपवितः पं
थावे तत्तथापि माद्रोस्यष्ठु आदिनाथं संगृहः कृद्दोरित्यत्रेति भावः। कृतमनपोरित्यादिभाष्यस्यान्योपपत्तेः पक्षशास्त्यभाष्या
नुरोधेनाह द्विष्ठिरिति लाघवमपत्रेत्याह नसमिति। समाहारद्वंद्वे पक्षाश्रयिकेति भावः। आदिनेतरेतरद्वंद्वे हि वचनपरिग्रहः। एते
नतथाकौस्तुभरत्नाकरदर्शदुक्तमपास्तं। ननु पूर्वत्रानुपयोगेऽपि च तत्र संदेहनिवृत्तिर्व्याख्यानतः संधिशास्त्रे सदानीमुसि
द्धत्वात्संधिरेवचानभविष्यतीत्यत आह तपरेति॥ नन्वसंदेहार्थं तपेति कुतः गुणानां भेदकत्वे समकालस्य सर्वस्याह कत्वस्यैवसं एम
भवादत आह प्रकृतेति। हस्विदैमितीत्यर्थः। अत्राप्याकरोतापकारेन। अनेन तुः ह्रस्वग्रहणात्। सवर्णेति। समकालेति शेषः
। एते ननु इतिजस्यार्थं चतुर्थं चभिन्नं पदमिति प्रसक्तं पूर्वार्थत्वे नतस्यासिद्धत्वात् उक्तं भाष्यविरोधाद्वा उक्तत्वादिति किंचकेवलप

रार्थत्वे जश्त्वेन स्यात्तान केवलं तदर्थं पेनपाणिनेरतत्तापत्तिरित्याह ह्रस्वादिति त्रिमात्रे विततदादीत्यर्थः। क्वचित्तथैव पाठः। परार्थमपी
ति कार्यकालेपक्षोद्देशेवेति भावः। स्फुटीभविष्यति चैतदनुपदेमेव। एतेन पक्षोद्देश एवेदमिति कौस्तुभाशुक्तमपास्तं। त्वासंभवा
दिति। इतोऽन्यस्य शक्तिमाह कस्याभ्यावारितिभावः। नन्वेवमनन्यापापत्तिः समानमक्तित्वाद्दाध्याद्वमेदाभेदयोरसंभवादत आ
ह देवेति। अंगीकारे हेतुमाह गमेति। आदिना हिरण्यपूर्वकल्पमित्यादिपरिग्रहः॥ अतएवापुंशक इति वदपेदित्यह
लोदिष्वव हारो। तएव वसेतास्त्रेहोत्तरमाव प्रत्ययो पथेत्वं परस्य चेदमा त्वं चेदमाप्लो द्रोः। अज्ञादेन ह्रदेशेन हूद्वि परामेदो
विधेयः वैपरीत्यं तु नपरेणार्थस्मरणापसंबंधतानविषयाशक्तिः गनहोपपोग रति अर्थविशेषकशक्तिमन्ह स्येवास्योविता
न्तउद्दिदांपजेतविस्मृनारापराशदयादौ चैवमेवबोधः संतासंतिभावतु फलितार्थोनग्राह्यः। अभेदस्मृणावस्य गुणवत्त्वेकत्वेह पूर्वी
विशेषगाविशेष्यभावस्य च तयोरभावानवयपर्यवसानात्तदाहेस स्वत्रेति। संनूपारावित्यर्थः। अन्याद्दैवामेवसंतात्वेनोक्तविप
रीतं पर्यायुतमेवाहतोनोप्रतआह एहीडीति। तस्यैवेत्यर्थः। व्याख्यानादिति। एकस्यामेव संतावारणो। उपपोतनाभावादि ह
पादित्यर्थः। नन्वेवं तस्य परपाठोपपत्तः इति नानुपूर्वी अन्यपकल्पनेति लाघवमत आह विधेयेति। वर्णसमाम्नाय सूत्रपाणिनि
कृतमिति माणोवोक्तं। अरुक्तसंतापामित्यादिभाष्यवार्तिकविरोधादक्तएकालिति परिभाष्येतिकैयटोभिपतः इति धुनापि

तु माहाप्रकृतेति। आदिनास्वंरूपं तत्परत्वेन विधित्वादिपरिग्रहः। तथा करणं पूर्वं पठनं। विधेयस्येति पूर्वोत्तरान्वयि सर्वैस्वार्थे वा
चकार इति प्रसेनियामकत्वमेतेषां। अत एवं व्यवहारोपमर्दस्यादिसंगतिः। स्वेछया संस्तां क्रियेत इति प्रसक्तु विधित्वं इति को ऽस्तु भार
यः तदस्त्विति ध्वनयन्नाह सर्वे चेति। इदं वक्तृदर्शयेत्याक्तं वस्तुत्वं तदेवने माह किंचेति। अर्थानामिति। सर्वेषामित्यर्थः। विशिष्येत्युक्तिः
फलमाह सामान्यतश्चेति। एतत्त्वेनार्थत्वेन सर्वार्थवाचकत्वादिप्रकारकं ज्ञानं त्वित्यर्थः। नन्वस्तु सर्पो गौरित्यादौ तथापि तन्मूलमेव शास्त्र
सफलमेवात आह शास्त्रेति। तेषां साधुसाधुविवेकस्यतत एव तात्पर्येनाफलत्वादितिभावः। तत्र विरोधाभावात् सर्वेषां कत्ता
माह तत्रैवेत्यादिना तत्रैवा। आदेशाद्यर्थ एवं वक्तव्य अत्र इच्छैव नियामिकेतिभावः। तेषां। संकेता शब्दानां इति चेतिः व्यवहार इत्यस्यानु
षंगः। संकेतात् तदुदाहरतः तत्र हस्तादिपदे। नामो। मातानो अत एवातासाम नित्यत्वं व्यवहारे वा प्रकरणादितिन स्यामित्यानिपामक
त्वस्य हर्पादिसंबंधेस्य इत्यादितिभावः। अनेन नियमे शास्त्रत्वं वारितं अत एवोम्नेरवोक्तिः। न्यायेति। न्यायस्य मूलत्वेनेत्यर्थः अन्यथा राम
ऽकृति विमतात तदसंगतिः स्पष्टैवानन्वेवं व्यवहाराय नियमः इत्यादिह रिमेघा संगतिरेवात आह धीकमिति। तत्र संकेत माह येकृते
ततत्संकेतताज्ञानरूपप्रकरणावशात्संस्कारोपस्थितिनान्यस्येति फलितमित्यर्थः कृत इति। हरिणोति शेषः। इदं च विशेषणावि
शेषवदित्यनेन सूचितमित्यन्यत्र स्पष्टानन्वेवंसंबंधानित्यतपासिद्धेराद्यार्थसंबंधेरिति वानि फविरोध एवात आह वाचकेति। त

दिति। वाचकत्वेत्यर्थः। नन्वेवमपि ऋषिमादीनां कथं साधुत्वमनादित्वाभावात्व्याकरणासंगृहीतत्वाभावाच्चानपभ्रंशत्वात्तु तन्न तु
दुपपद्यत आह संवेति। ऋषिमावादिस्तन्मित्यर्थः। एतेन संताशास्त्राणां मध्यात्वेऽनेन शक्तैनैत एवेति नियमार्थत्वं कृत्रिमस्यापी
त्यमितिकौ ऽस्तु भाष्ये क्रमप्राप्तं तत्कृतीत्या विधित्वे संभवति विधानलापोगात्ततदभ्यनपन्नाहेसत्वे चेति। मन्त्रेषु पाणवित्यर्थः। ननु त्रिमात्रादि
व्याकृतापतत्परत्वमुक्तं। तद्यपीह शेषं भवति तदा स्वरहे वा आपर्य वो धेना विभुपात्त्वेन सवणान्तरापेक्षात्वेन दात्वि ध्येक वास्यात्प्र
विधेयाएत्वेन नतदसंभवाद तः सिंहावलोकनन्यायेनाह कोपेति। अपि पं पोद्दे शाप सूसमु घ्याप कः। प्रदेशेन सह वाक्यैकवाक्यत्वे
पि वस्तुतो भिन्नवाक्यतो भयत्र समानेतिभावः। तत्र तत्रतामाह यज्ञेरिति। इत्तेरितिपदार्थोपस्थितेस्सत्वाति शेषः एवं च वाक्यैकवाक्य
त्वेपिपदैकवाक्यताभावेन तत्र तस्याविधेयत्वमुक्तमेवेतिभावः। नन्वत्रैवोक्तिमानपदैकवाक्यतापा एकदेशोपस्थित्यासंभवाहन
आहात एवेति। वाक्यभेदादेवेत्यर्थः। अस्मत्रिषु अन्वयः। भस्येत्युपेति प्रकरणप्राप्तेनैत्यर्थः भपदार्थ जितास्यापामिति शेषः। एव मू
त्रेपि। अस्मभाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वादेवाहेहूदेरितीतीति इतीति॥ उक्तमित्यस्यानुषंगः। भवदवलंब भूतेनापि तथोक्तमित्याह नि ष्टैतौ
तिनन्वेवं कोविशेषः पक्षयोरत आह। वपसे इति। कार्यकालपक्षेरत्यर्थः। इत्योनदर्थ स्येति शेषः एकदेशान्वैवेत्यपि वोधं
दंडिकस्पकौ ऽस्तु भय्ल्लाकराघुक्तिवं उपनितपतनेति। पक्षद्वयेपितदर्थे उक्तरीत्यानपरत्वस्याव शपकत्वेनेत्यर्थः इहैतिव हृ।

व्रीहिः। ननु पदैकवाक्यतापन्नपि तत्र सूत्रोपस्थितौ वृद्धिपदस्य संज्ञासूत्रस्थस्यानन्वयप्रसंगः संज्ञासूत्रानर्थक्यं चात आह पत्रेति। उ
पस्थाप्यस्योपस्थापकेन इक्कादिपदेन सजेदेर्वृद्धिवृद्धिपर्यन्तत्वादौ इत्याबोधनात्संज्ञासूत्रत्वव्यवहारः। न चैवं वृद्धिपर्यन्तादावादैचा
नुपस्थितौ सर्वेषां ग्रहणं दुर्वारमिति परत्वमात्रश्यकमिति वाच्यं तादृशपूर्णलक्ष्याभावेनेष्टापत्तेरिति भावः। क्रमेणा। रीत्या। किं चा यस
ते त्यादिप्रकृतसूत्रस्थवाक्यैकान्यथा तत्सूत्रस्थानपरमाष्टद्रुपविरोधः। किं चैवमजेरित्यादिसूत्रस्थवृद्ध्यादिपदानां तदुपस्थिति संभ
वाचारिताष्येनस्योपस्थाप्यस्याषितषदार्थः। न्यपेमानाभावेनतत्रैरूपरिभाषानुपस्थित्यापत्तिः। किं चोपस्थाप्यार्थस्य इत्यावोधनात्संज्ञा
सूत्रत्वमिकोगुणोत्यादिवदुपस्थापकत्वात्परिभाषात्वं वेत्यत्र विनिगमकाभावः। किं च वृद्ध्यादिपदैर्वृत्याबोधनं दुरुपपारमिति दिक्।
तदाहे सम्मत्रे तिड्घोतादावित्यर्थः। अत्रेति। वृद्धिरादैजित्यत्र इहेशब्दे नाविहितानामपीत्यर्थः। तम्द्रावितानामेव ग्रहणे मानाभावा
तशांलोपाधमिकेष्विति भावः। अपिनातन्द्रावितानां संग्रहः। तदाहतेनेति तुभयग्रहणेनेत्यर्थः। आदिना तावन्द्रार्थादिसंग्रहः। हूंहूं
कशेषधृदितवहूव्रीहिमभिप्रेत्याह किंपेतिनेति शेषः। एवमग्नेसर्वेत्राप्तोत्रापरस्तकोपः। पश्यंतीत्यादावदोषात मनोरमारत्नाक
रदंत्रादिनं यानामसांगत्यं ध्वनयितुमाह। किकलेतिपतुधातुत्वेवातोत्यादिप्रयोगापत्तिरितिरत्नाकरतन्नत्तदर्थस्य कालासंवे रम
धेनलक्षणधर्मारत अहत्वे। मातीति। नन्वेममपिदोषः विकल्पस्य विकल्पपत्रीत्यादौ क्रियात्वदर्शनादत आह तदुक्तौत्विति।

क्रियावाचिनइत्युक्तौ त्वित्यर्थः। वार्थस्येति अनेनेविवल्पयतीत्यादौतत्वं सूचितं। भूतेति। वर्तमानस्योपलक्षणं। नन्वेवमधात्वादीनां
धातुत्वानापत्तिः। तदर्थस्याक्रियात्वात्तन्निष्पाद्यत्वरूपसाध्यत्वेन प्रतीयमानत्वस्यैव तत्त्वादत आह साध्येति। ततेक्रियात्वं। पूर्ववदाहस्यादय
इति। आवपयतीत्यर्थे आर्षप्राकृतं। वर्तयतीत्यर्थे हितीयं। आदिना वर्धयतीत्याद्यर्थे वद्धयतीत्यादेःपरिग्रहः। अपशब्दानामपिसां त
ञ्जीवबोधकत्वांगीकारात्क्रियावाचित्वान्न हिसाधुत्वासाधुत्वे निपतेत्किं त्वन्वादृशेशेरेतिसेष्टमेतपापा। अत्र प्रकृतिभागस्य धातुत्वापत्ति
र्बोध्या अतएवतिङः त्यतिमोपादितान्तस्यासः सत्त्वात अतएवाहशास्त्रेति। अप्राप्तमारोप्यशंकानिरासायाह सूत्रेति। प्रकृतेत्यादिः। नन्वेवं
तं भ्वादीनां धातुत्वानापत्तिस्तेषांभ्वाद्येवपाठादत आह तेभ्वादीति। आदिनानुपसन्तिचुलुम्पादिपरिग्रहः। ।उदित्वेनेति। नन्वधा
तुत्वेपिपदिकत्वान्नुमुदित्करणं नुमाद्युपस्पादेनेत तथापारत्नावारदंसायुक्तमपास्तमत आहधात्वधीति। न्द्रत्तंभुत्तंभुजुचं क्रमभत
पसावेक्रतेरेयडः अनेकाजग्रहणां द्युत्तंपाथं थेंकिंस्वादिभ्यः इत्यादिविहितप्रपादिरूपाणिकार्याणि बोध्यानि। आदिनातत्त्वेतिक
ष्पानुवादेमाडः विधानस्य सार्वधातुकेपरेविकरणविधानस्य च संग्रहः। नन्वेवेरनेकूपवन्मकल्पनेगौरेवमत आह स्थितेति। गीष्वरात्मा
गीत्यर्थः धेः कुर्मप्रवचनीयसूत्रकस्यनिपातसंज्ञान स्यादनेन समावेशश्चनस्यादेतोः न्यथाप्याच पे। धिरीश्वरइति। तच्च लोपेपंचमी
आगमग्रहणं कसंताधिकाररिणात्यादिसंज्ञासमावेशार्थमित्याहतेनेति। ल्यब्लोपेपंच म्याप्राप्तिस्त्वस्याधिकारोतरंगोतत्समचा

अप्रयोगेनेत्यर्थः। ताभिः। गत्यादिसंज्ञाभिः। निपातसंज्ञाया इति शेषः। प्रकारान्तरेण समावेशसाधनेन तु गुरुभूतमतिप्रसक्तं चं तद्धिताना
रीतथा च विशिष्टं विशिष्टं नीनादोषत्वसुपोलुक्च सिद्धः ननु रीश्वरशब्दात्प्राग्रीश्वरात्प्रवर्तितो धेः पूर्वत्वान्न दोष इति चेन्न तदवधेरि
सूत्रात्प्राग्रीश्वरे सूत्रे कारशब्दोली सिद्धत्वादेवमपि विभाषेत्यन्न दोषापन्नेश्वीनेनाह स्याप्राक्रूपस्य तत्रप्रसेपितये ति अधिकार
स्य लाघवार्थं तपा संज्ञाविशेषानुक्तौ वे व प्रशंनेयं क्तत्वात प्रति सूत्रसंबंधस्यैवाभावेन सूत्रस्य पदवपदनुत्यानरभावेपि रीश्व
रशब्दस्यानर्थकत्वेनार्थस्यानवधित्वेन तस्यानवधिमत्वेन सूत्राणामेव तत्त्वस्यावश्यकत्वेन गत्यादिसंज्ञानामेतदबाधकत्वात्समा
वेशः प्राग्रीश्वरात् इत्यादौ नु वैपरीत्यमिति ज्ञानबाधरिति वरत्नाकरोक्तमपास्तं तदेतद्ध्वनयन्प्राग्विभाषात्वेन विभाषा क्रतीत्स्वाधि
रीश्वरे इत्यस्यानुवृत्तेराह विभाषेति। त्वत्राइत्यम पत्राप भुमहासंतपा निपमेन पातपेति स्वार्थमन्यास्मिनि स्वर्य लाभेनैषां द्योतकत्वेने
वेनितन्त्वतस्माः मा ब्राम्मनु रोधिदत एवपादपूरणार्थानामपि संज्ञा वहुवचनेन निपतनं निपातोऽनेके स्वर्थेषु पेषामित्स्य शब्दा घ
चस्त्रूवनद्वारा निपातानामनेकार्थत्वबोधकं तत्र ख्यनयन्नाहैषामिति। कार्यस्यापि प्रयोगा अयत्वादाहयथाप्रतिपत्तेनोपसर्गा संप्रयोजकत्वेन॥ ईत्वनिपातानांवा
चकत्वमिति नैयायिकोक्तं अयं जरतीयानैचिस्येन सर्वेषां द्योतकत्वं वा वाचकत्वं वेति दीक्षितादयुक्तं चपरास्तंतरोहत्वमन्त्रेति। मंज। राद्यविस्पर्थे ययपिभाष्यानवकत्वेवा
चकत्वं वेति दीक्षितायुक्तं चपरास्तंतरोहत्वमन्त्रेति मंजु चकत्वे वेति दीक्षितायुक्तं चपरास्तंतरोहकप्रसज्यप्रतिषेध उक्तस्त्याथापि समनयुक्तः वा समेरासमर्थे

समाम्नाति प्रसंगे। तत्र प्रशब्दस्य क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचकत्वात्समुदायस्य चतु। प्रमिन्त्वा न्नेदन्यत्रवर्तमानत्वात इष्टाप्तिरित्तुन अ
ययसंज्ञायां तदंतविधिसत्वेन तदंतस्याव्ययत्वे सुपो लुग्वारणाय न्नेरत आह विशेषेति। अत्र सत्वशब्देन सतो भावः सत्वमिति सा
ध्यावस्थापन्नक्रियारूपा सत्ता नोच्यते चादीनां तद्वाचित्वाभावात किंतु सीदंति क्रियागुणाद्यपाश्रयिस्मिन्निति व्युत्पत्त्या द्रव्यं तदाह द्रव्येति
। वृत्तित्वइति। स्यतिनत्वादिति शेषः। एतेन प्रातरादीनां केषांचिदेवतत्वापत्तिनेसर्वेषामिति सचितं। मा भूदिति। ति। इत्याद्यजित्सुना। अन्तरेणेति पानारत्व
मित्यादिवैदिकं वृषयोगविशेषणपत्ने : अ इत्याधो ऽकिं यञः एयोघुनहु। गता। क्रियायामित्सेवीकार्यत्वाभायहयोगेति। आदिनागसादियोना येति। प्रत्या
सत्तिन्याय संचारबोधनच्छोरेति भावः। स्त्रेत्रोपस्य प्रतिगत्वाद्दितिविगवानाइति कवित्सावः। क्रियायोगेकिं। अभिषेचकं विभजार्थेस्य पीभाव। अ
त्रोपसर्गादितिपत्व। निपातसंज्ञायास्तस्यासिद्धत्वादाहउपसर्गेति। अन्यैके संज्ञाधिकारात्पर्याप: स्यात इष्टापत्तुना अभिषावक
इत्यादौपत्वविव। स्यापनेः तदेतद्ध्वनयन्नाह तेनेति। गतिरनतरइत्यस्यविषयत्वायाह मतीति अत्र पस्यतत्समावेशः गत्वचेतिउ
पसर्गादसमासेपीतिभावः। तत्वायेति। तेषामित्यादिः। तेन प्रणम आवार्यः प्रावार्य इत्यादौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः नत्वेव
भुपसर्गेतिषार्थतानास्त्रे त्रेयर्थमत आहेतदितिवोद्भुपादपरतिपोगविभागसिद्धमेनाभिमतमेवेत्यर्थः सूत्रपातापेस्यपागता
पाठस्यपूर्वंस फर्वपरात्मेतित्सूत्रेभाष्येस्पष्टत्वादतएवगणपाठमाश्रित्य तद्धितश्वैत्यादिप्रत्यस्यातंतद्धितश्चेतिसूत्रेभाष्येपो

गविभागस्यैवेपर्थ्यंतुनपाणिनेरततापतेःलाघवातभाष्यकृता असमासत्वानाञ्चभाष्याहठत्वा दनार्थत्तस्वशंकापित्तञ्चनएतेनउपस
र्गेतिचाघृतगेसमासस्त्रेशोघृतञ्जनिपातत्वमिद्देर्योगविभागोव्यर्थइतिकैयत्तुभाष्युक्तमपास्तंवदा।ह्रदिगीति।प्रकृतिवदिस्यतिदेशेनसुव
लुगपेक्षपालाघवातक्वचिदनिष्ठाधापत्तेस्वाहृषीतिपथासंभवेलौकिकालौकिकान्यतरग्रपोगत्रकरणानितिभावः।निस्तृइसिती
ति।एतेनमूलेएवमेवपाठःसूचितःएकस्याश्याह्वतेरितिमापातएतेनान्यथापठनदंडीप्रत्युक्तः।श्लाकराघृसंगानिध्वनपनासिद्धंतमा
ह्रात्रेद्मितिसांतेतिनिस्तपताविसारावितर्थः।रवरूपभेदादितिभावत्रांतमनहणोःर्धनरतीपत्वेनपूर्वतोवैषम्यमाहपत्रात्वितिपक्षि
नशास्त्रेप्रवर्तेपितयेत्वित्यर्थःएवमन्येपिनिरःकुपइत्यादावितिभावःअपिहक्तमनुद्वापकःअसंभवनिरासापवस्मापार्थसंगत
पेघृमध्येविषृमाहपथेति।नदितिःपत्रेति१एमधुष्टत्यादिशाब्देत्यर्थःरुतरेफेतिमविशेषणं।अपिनापातमनुञ्चपःननुघत्वरा
त्वयोरितिवार्तिकेकापनिर्देशान्नपोःकर्तेअपोत्तमतिषेधइतिवार्तिकार्थोहुर्तिकस्मोपमगेसंतासूत्रस्यत्वलाभेनतहप्यरूतस्मा
सिद्धत्वार्थंसिद्धत्वमतआहपत्वेति।एवंचवार्तिकस्यवत्सूत्रस्यत्वलाभनतहृष्याहृत्वस्यपूर्वत्वेनसिद्धत्वमितिभावः।नमागृतो१
र्थःकित्वंपमेधेतिकृतरेफसांतमनहणमपिनवाचमपकमित्पत्रमानमाहातराचेतिकृतरेफसांतास्यापिनहणादेवेत्यर्थः।कु राम
तित्यनुहतिनमंसाधुरितिःअपसर्वलिंगःअन्यथाउक्तरीत्यातत्रांतमात्रनहणोसांतस्यैवमनहणातत्रतथास्वरूपनिर्द्देशा

दित्याहदुसिति।अस्पतत्रतदप्रतिषेधादितिभावःर्थोभावादितिकिंपापोणामावेनेतिभावःअभ्यर्हितत्वात्पतिषशब्दस्यपूर्वनिपातः
तत्रसमाधत्तेःर्थवेतिसाधुत्वापरर्थेतरादिपस्तुतेएवश्यकत्वातप्रकृतेपीतितहिंसमसमित्याघृतेनननुनिरःकुचःमुडगरधिकारोन्नि
स्त्तपताविस्यादिनिर्देशान्नितपस्पसफलस्यमूलेपिदुसःपाठो।फलोतआहदुसइति।नचैवमपिनिर्मूलःसइतिवाच्यं।उपस
र्गस्यापृताविसञ्जतथावामवोक्तेः।हपवरदसूत्रेस्योगवाहप्रकरणस्यभाष्योक्तेश्च।शाखामपपोगमूलकताञ्च।एतेनदुसनास्ते
वृतेषामिवतमसूत्रादावअवहृततातवामेनादीनांतघोमादएवेतिकेनविदुक्तंरांतमनहणोसांतानहणनथावेणनिष्ठापामिति
निरुपरस्मकुषोनिष्कुपितरतिसिद्धेपिनिसोनिष्कुएइत्यपिस्यातअथनिरःकुषइतिपूर्वैणेवोक्तरूपहूपसिद्धांविणनिष्ठापामिस
एवैगर्थ्यप्रसंपाद्रत्वनास्तिहमितिनोक्तदोषःनषपस्पविभाषेतितिषेधवाधनार्थतान्नस्येतिवाच्यंनिष्ठापामित्येतावतैवसिद्धेः
पुनरिट्ग्रहणोनेणनिष्ठापामित्यस्यवित्यतापाअपितापनापिवेतिचेन्नहिंनिसस्तपताविसासांतेग्रहणामितितिनिष्ठपतिनिस्त
पतीत्यादिरूपद्वयापत्तिःतथाउशेग्नहणांडसोग्नेहणांनेतिरांतेएवनमुडभ्यामितितिनिषेधेपिसांतेउपसर्गोरचछितिपूर्वेणानु
मःप्राप्त्याडुदुलभइतिरूपद्वयापत्तिःपत्वविधौस्तुविनिरित्यत्रतुहत्वसिध्यासांतस्यापिग्रहणेऽःसुषुपनुरितिएकमेवरूपंस
त्वसणाधांतीपदोक्तेतस्मान्नित्यत्वेनतत्रापदृतेःतस्माषपामाननुवितमेवअनसिधानेतुनमानंप्रादेरांतसांतपोर्भि

न्यपाठवैयर्थ्यं वृत्तेन द्रुतः पत्तेमत्र द्रुरएव मन्हशान ड सः इति तत्रापि पत्तत्वात्सन्दभाववृदितरूपद्वयमिति तिरस्त्वाकरोक्तं निसा
दिवतुरणां लौकिकप्रयोगस्थानामनुकरणमित्यप्योक्तं वा पाणिनेतदाह इति दिगिति इति माफत्म माहेतिरिति नान्याह शमिति
भावः लोके प्रायुक्तं न सार्वलौकिकमित्याह क्वचिदिति नेनपदार्थेति कल्पक्लृदितिउपस्थितत्वादिति भावः। एवमग्रेनापि। इह तु। आकर
रोतु। परिभाषणेशहपंदार्थकत्व हेतुः इतीतेरिति। इदमेवेतेरित्यर्थः। अस्योदाहरणं माह यथेति। मगोधावती तिषशेत्या
द्यविति भावः। भवरति सूपवस्वे इति निषेधो यो नवा शब्दोपस्वेनतहिं संताकरणानर्थकं विभाषाप्रदेशेषुनेत्यस्मै वी विस्यात
तदाह नवेति वामात्र संवधेषु क्तदोष एषेत्याह यास्यानादिति॥ अर्थी। निषेधविकल्पाख्योस्तू ममतेनेदमुक्तमिति ध्वन
यितुमाह खे रूपमितितत्पत्तास्थानसाधकयुक्तिरयत्रनास्तीत्याह यथेरिति। ननु तत्र सत्वेपीतिमांगुशहकापेत्या
याधादतस्त्राहतपोरेवेति। नवाशव्दयोरेवेत्यर्थः। नवाशब्दापि विति। पर्यायेणापुक्तपदेति शेषः। निराकांक्षत्वात्संप्र
सारणानहंणेन तु इते। एतेन नवा शब्द स्यादेशः स्यादिति दत्युक्तमपास्तं। क्वचिदेवास्याउपयोगो न सर्वत्रेत्याह यथा राम
मेत्यादिना। विभाषोपपदेनेत्यादिप्रागविभाषायाश्चेत्यर्थः। निरतिमात्रेति भावांशास्यासिद्धत्वादिति भावः। अप्राप्ते
ति। विभाषेणोरित्यादिष्वित्यर्थः विधिमात्रेति। अभावांशस्यासिद्धत्वात्संभवादोपान्तरमाह प्राप्तेति। तत्वेल

स्येउपपादयति विभाषाप्वति। अभावविकिति संप्रसारणांप्राप्त मकि मिनत्वाह पदीति। नित्यमेवेति पन्नादित्वादिति भावः। प्र
घृत्तोत्वितिपाठः। उभयप्येतिषितु विधिमुखेन किन्तु निषेधमुखेनेत्यर्थः। वेरूप्यापत्तौकेति वैरूप्यं ल्लसणवाक्यभेदापन्नेरित्यर्थे
। लिटत्वेनोपस्थापकलिटपदात गृत्वकित्वरूपविरुद्धधर्मद्वयेन लिडुपस्थिति कृत्वातवाक्यभेदापत्तेरिति भावः। येन भावता
त्पर्यकेत्वाल्लोमेन विधिमुखेनैव प्रवृत्तेरिति दोषसमुच्चयः। पक्षे एकवचनयथास्याहेवेरूप्यादिति। अदन्तावाहवाकोति। व्याप्यैकाह
कित्वितिनतुलिटपदादनेन रूपेणोपस्थितिः एतेन सिद्धान्तेपिवेरूप्य लक्षणवाक्यभेदापत्तेस्तुल्यत्वादित्यमुक्तमित्यपास्ते कि रूप्य
मितिवेरूप्यैकरूप्येः च विषय हेतिनास्येइति भावः। एकरूपेणालिडत्वेनोपस्थित्वेहि। तदर्थेस्वाभीकारेहि। अवेति अभव पूर्वं स्यत्
त्तोदनार्थ्यत्वाद्धिकारायेस्यक्तो। कर्मकस्याइतीत्यादिनात्रकेमत्वेपामे। पानेरेवाप्रास्तेदारम्भेणोभयत्रविभाषात्वस्यतत्त्वे
एत्यादितिभावः। विभाषेति। सत्यस्येवपदस्य संतत्वादिति भावः। नचैव स्पोद्धारफलकं दग्नावुक्तिरुंउपरतिरतीतिमध्यमापि
स्पापेनेति भावः। पदार्थेरति एवं च लक्कोरिसादोतमसत्वान्नानुपपत्तिरिति भावः। अर्थेरति। कापीतिभावः। कौस्तुभायुक्ति
रुंउपति अर्थेति। मात्रेकान्तेनतु विभाषापरमेवतृणायनानुपपत्तिस्तत्रेति भावः। तथादेः कृतानेपनेकमतास्थीकाराद्दाहस
मानेति अनाकृतिरिति अभिन्नेत्यर्थः॥ इति दूरादृम्यवसंतानानादेकृशब्दयोरित्यर्थसाधकमिदं भाष्यं। नस्मातच्चात च्चानुप

पन्नेऽन्यथाऽनुष्ठानात तत्र तत्त्वं को रित्यादौ उभयेति। उक्तदोषमंगीकृत्येति शेषः। द्विरित्येव पीति पाठः। त्वपीति पाठे ज्ञातौ वेकवचनं तथैव।
लक्ष्यानुसारेणतमगीकृत्योभयमुक्तेस्पष्टत्वेनाव्यापकत्वेनलक्षणस्यैकत्वे) नप्रवृत्तिरेवस्यादेणोतीति। प्रकृतेस्मादिः एवमस्मेपि पतुरल्ला
करः ज्ञातिपक्षे कृवित्याफल्यस्पष्टत्वेनाव्यापकत्वेनलक्षणस्यैकत्वेनैतद्भावे प्रागुक्तरीत्या दोष इत्येतदावश्यकत्वमाक्षिपस्तेनुप्रति।
लक्ष्यं लक्षणभेदेनोभयरूपेणापि मद्रस्तुपपन्नेर्थं षमिदमितिन त्वेवं प्रतिज्ञातीति। व्यापकत्वमव्यापकत्वं सफलत्वमसफलत्वं चो
भयपक्षतुल्यमितिभावः। स्पष्टं चेदमन्यत्र। स्वरूपमिति। व्यापकत्वमव्यापकत्वं सफलत्वमसफलत्वं चोभयपक्षतुल्यमितिभावः। स्पष्टं चेदम
न्यत्र। एवं रूपमिति। इदं नसंज्ञापरं पूर्वं निर्देशात रूपग्रहणेनार्थस्यापि विचक्षेति भाष्यविरोधापत्तेश्च अत एव शब्दस्य स्वरूपं वा स्वरू
पंवास्वरूपान्तरस्य संज्ञेत्यपि नार्थः अर्थवचापि संज्ञासमाहृत्वा द्वशब्दार्थान्तरस्य संज्ञास्संज्ञित्वलाभेन इष्टार्थलाभान्नेति
विभक्तित्वात् अस्य सामानाधिकरण्यापत्त्या वाक्यार्थासंभवात् स्वरूपं शब्दस्य संज्ञेति भाष्ये तु संज्ञाशब्दः संज्ञापर इति सुत्यत्वात्संज्ञिपरत्वे
नबोध्यः। अत एव संज्ञासूत्रमेवेदमिति। नातमप्रकरणस्य विच्छिन्नत्वाच्चैतदेतद्धि निधापाह व्याख्यानादिति। नराहरतत्फलमा
ह। अस्योदाहरणमाह एतदिति। शब्दरूपसंभवादाह पातीति। नन्वपेति। अभेदेत्यादिः। संभवाच्चेति। सामर्थ्येन विनिगमकाभावेन व राम
क्षलस्य संस्कारानुरोधेन चेति शेषः। तदर्थकेति। राजार्थकेत्यर्थः। मात्र शब्दः कार्त्स्न्ये। स्वं च महतेत्यादिः। तत्र स्वरूपेण नु रूपग्रहणा

चैयर्थ्यापत्त्या शब्दस्वरूपरूपात्मवाचीनस्वशब्दोऽत आह स्वेति। स्वरूपमिति गृह्यत इति शेषः। न चोभयोर्योगांगत्वसमप्रधानयोः
संज्ञित्वेऽशेऽन्यानर्थक्यमुक्तदोषापत्तिस्ततो विनिगमकत्वं वा। अत्र विनिगमकाभावमाह तत्राधिरितितत्राह। तयोर्मध्ये। विशे
ष्यशब्दो विशेष्यलिंगाऽक्तः पुंस्त्वेऽपीति। असंभवादिरूपदुष्टेरित्यर्थः। शब्देति षष्ठीतत्पुरुषः। विशेषणशब्दो नहलिनः एवं च स्पष्टं हि
शेषणात्वेच। न चैवं सा वा मुद्रीवांपशुरपत्यमित्यादौ दोषएवेति वाच्यं लौकिकप्रयुक्तसोपस्थितार्थकार्यबाधेतरार्थकानेकशब्दग्रह
णोऽस्मन्ते एकार्थविशिष्टोपस्थित शब्द एव संज्ञीत्येतदर्थमसांगीकारात। न चैवमप्येतराभ्यां ज्ञानं शब्दस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति प्र
कारत्वेनोपस्थित शब्दस्यागेमानाभावादिति वाच्यं उक्तन्यायसिद्धार्थानुवादकेनैव सूत्रेण शब्दार्थविषयेकार्यविरहाभ्यपाप्रह
नेरूपितापनात् इतोऽपिनन प्रसिद्धेस्तु पूर्वस्यापत्यमित्यादौन दोषः। ननु सूत्रे लौकिकार्थस्य ग्रहणेन परिभाषापा च शास्त्रीयस्य
ग्रहणं न कथं स्यात् नेनतात्सिद्धिरत आह प्रचेति। प्रकृतसूत्रे चेत्यर्थः। तदर्थवत्तैपो रपिवल्गुतो ऽसत्यादाह कात्स्न्येनेति। अपिलो किं
कमप्राप्यकः अत एवैतत्त्व सफलत्वं। साफल्यं। सचा अर्थग्रहणादेवेत्यर्थः। अस्यानेपत्यपः। इषा अर्थवदितिपरिभा
ष्याविशिष्टेति। उपात्तं विशिष्यार्थोपस्थापकं विशिष्टरूपं पत्रकार्येऽप्येवेत्यर्थः। स्पष्टं चेदं परिभाषेन्दुशेखरे सूत्रे चेति चेन
गोत्रोतिन्यापादि समुच्चयः। अत एव प्रातिपदिककार्यतरप्रवृत्तिः विशिष्टरूपोपादानेनैवेत्यस्याऽपंगः प्रवर्ततइतिक

षः। उभयत्रानहेतुत्वरूपमाह तत्रैवेत्यादि। एवमवच्छेदमाहनन्विति। आक्रूरेकेपदादौ अशहसंतेतिअर्थे उपसर्गे घोरित्यादाव
र्थेकार्यस्याबाधादत आह दाधेति। विपरीतं तु न आत ईत्वादिविधानेनत्वधातोनदसंभवात्। बाधस्याबाहुल्यवत्वस्यमाणत्वाद्दाहश
केति। तथा च घुशब्दे इत्यस्मात्स्यादिति भावः। पूर्वेरिति। अर्थेकार्यस्य बाधसत्वात्। शास्त्रमितिपर्याप्तेबाधाच्चस्वरोतिभावः। ल
मषष्प्तं तेवेतत। इदं च सूत्राशयवर्णनमात्रमित्याशयेनाह भाष्येत्वेति। उक्तमित्यत्रान्वयः। पमपपपघपी इत्युक्तत्वात्पस्य क
चिदसत्वात्तापकमिति प्रागुक्तं तथापि तत्रार्थेकार्यस्याबाधेन तापने फलाभावादुत्वाशयेनान्यान्नहत्वापहेतुगर्भं विशेषणमा
ह्योपेत्यादि। एवेनान्यव्यवच्छेदः। नन्वेवं परिभाषासिद्धस्य भावापत्तिरत आपेते। निषेधार्थमपि नेत्याह लसेति। तदनुसारि शांप्र
त्याहतन्नादिति। अप्रकरणे तंप्रत्याह षांतेति। तापनादिति। अन्यथाऽनंतानांषडितिकरणेऽपि उक्तरीत्या तस्यैव ग्रहणमिति त
द्धेपर्युदासइष्टमेवेतिभावः। अपिनाविधिः। अनेनैवान्यभावादेवा। अर्थेकार्याबाधात। अत्रेदंबोध्यम् पदहुंढोत्रय शेदुंढं
नन्वपंदोषः सूत्रमतेष्वनेनैवनेति प्रागुक्तमेवात आहातएवेति। उक्तोर्थः सिध्यति इत्युपेस्यान्वयः सर्वमहत्वानोसिध्यती एम
त्यत्रान्वयः। कृस्रादिषुविभाषाहस्वमगेति सूत्रपदितेषु। विशेषणातेषामेवापासिणोरितिसमासीषष्ठीवान्नहणेसिध्यतीति
पाठः प्रत्येकमन्वयात्लचः षचित्वावः पाठः अन्यथा सूत्रसत्वे। अर्थेकार्यस्य बाधसत्वेनोपस्थितस्वरूपस्यैवग्रहणापत्तेरि

तिभावः। तदर्थं प्रागुक्ताभीष्टसिध्यर्थं यत्नः। सिद्धसिद्धित्यादिरूपो भाष्येऽवस्य पुंस्त्वं च गौरवं स्पष्टमेव। न केवलं तावदेव किंत्वन्य
दपि गौरवमिति। पृथक् शब्दस्यैव प्रसक्तस्य स्थले आह परेष्वेति। अन्यथा ऽनोपाय्यांतरकरणे गौरवमिति भावः। न तु सूत्रभावेऽपि
कथमुक्तेष्टार्थसिद्धिः। अर्थेकार्ये बाधेऽपि तद्वावकत्वे शहस्योपस्थितत्वेन शहस्यैव ग्रहणापत्तेः। किं च परेष्विति सा दौ प्रकरणात्ताप
कांशे सांतेति ग्रहणापत्तेः। यद्यपि सामर्थ्यात् नदीशब्दांतरेण मृत्योः कल्पनेऽपि नदीपदेन शार्ङ्गीप्रसंगेऽपि ग्रहणोपोर्णमास्यादिग्रह
णावैयर्थ्यापत्तिः। नियमार्थं तु न नदीपदवैयर्थ्यापत्तेस्तथापि लौकिकनदीविशेषवाचकानां गंगादीनां ग्रहणापत्तिरत आह ल
स्येति। वा त्वर्थेन नन्वेवमपि ज्ञापकपक्षे कथं तत्र निर्वाहः। तत्राह ज्ञापकेति। अपि प्रागुक्तसूत्रस्य प्रत्यासत्तया बाधापकः। उक्तपरिभाषा
समूलयति अत एवेति। ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् ईकारादेकेत्यर्थः। उक्तपरिभाषांशेऽसामान्यस्य प्रत्यासत्ते र्न्यायः। सिद्धं विंब
मानेव वनं अशहसंतेति अन्यथा प्रत्यास्याने पक्षेऽपि नदंदपस्य तुल्यत्वात् तदसंगतिः। स्पष्टं चैतत्सर्वं परिभाषोपात्ता ज्ञापकपदेन्या
यस्याप्युपलक्षणम्। अपतापकसिद्धानामपि केषांचित् लक्ष्यानुरोधेनानित्यत्वात् अनापपन्नाद्यास्त्वानापन्ने इति न्याय सिद्धस्या
नित्यत्वं चाद्दरेज्सिधेरिति ज्ञापकसिद्धं चेत्तत्राल्विधावितिरेवं च प्रकरणाप्रत्यक्षेऽपि न दोषः। किं च परेष्वादौ सामर्थ्येन दनिसत्वा त्व
देघ इत्यादि शास्त्रस्य तत्रत्यस्यैतद्ग्रहणानदीत्यादौ प्रकरणाल्लौकिकस्यैवग्रहणमितिपौर्णमास्यादिग्रहणं तत्स्वरूपग्रहणं

चेन्मृगणपाश्रिणो रिति प्रागुणान्के केयप्य दिशेत्तां नतु सिद्धं तत्त्वत्रमृगांशेषाणामेव न हणं पश्चांशेमत्स्यवत्सोप इतिनतु हेतौ कारकपिभ
त्तेर्नाप्यत्वात्तन्नापि कर्त्तरि क्तघोगषष्ठ्या बाधात् । उभयोरप्येयोगादुभयप्राप्तावित्यस्याप्राप्तेः विधिरिति कर्मणि कि रन्यथा तदनुपाद
नात्साकांक्षातापत्ते रेतत एवनोभयप्राप्ति रिति दंड युक्ति रवे इपति विधिरिति नि । तदुक्तं तु निराकृष्टं कर्मेति । अत्र शास्त्रे विधेयकर्मो
चार्यः कर्त्ता चेत्तु भयं प्रसिद्धत्वात् अभ्यत एवेत्यर्थः एवं चैविधानस्य कर्तृकर्मणोः साकांक्षत्वेपि प्रसिद्धत्वान्न विशेषलाभेन साकां
क्षतानिवृत्तिः एवमपि यदि तथोच्यते तर्हि कंठेनैव मानुपपत्तिलत्व इव स्वेव अर्धजरतीयं लक्ष्यतिमेवत थाचविधेयकर्मकर्माचार्य
कर्तृकं पदकरणकं विधानतं न दंतस्य संयोगस्य परेति भावः कोमलमदंड पाद्युक्तिरवइपति पत्वितिपरं तंत्र मिति: कर्म्म विधिवित स्येवतत्ला
त्त: पारतंत्र्यमितिः तद्वदेव शासिकं नतु वाप्यादीनामिव रूपतरइति भावः अस्माकं न केवलं तत्तु विभक्तावेवेदं किंत्वन्यत्रापीत्याह किंचे
देति । अर्थेइति स्मिन्निति तादि: । आपि: । शक्तिसमुद्रापक: कथं तर्हि सिद्धांते विशेषणलाभो, त आह । करणभिन्नानां स्यामा
स्येति । अन्यथा अत्रत्यशब्दरूपविशेषणरूपकरणभिन्नानां स्थामादीनां च व्याप्येति । व्यापारभावात्तेत्यर्थः । एवं नेति । स्वव च्छे
दः । वाचापकृतस्तूत्रे । उक्ता हेतोरेवाह । तत्तोपात्ते नोच्येति गौणे लक्षणापेति भावः । व्यापारत्वमेवोभयसाधारणः स्वाहरूपप्र राम
योजको धर्मस्तदाह नस्य चैतरेति । विशेषणस्यत्वित्यर्थः ॥ नन्वयं विशेष्यपणीत्यत आह तदुक्तमिति तथा च भाष्यप्रमाणपा

तैर्थ्येवेतिभाव । येनेतीति येनेत्येषा करणोइत्यर्थः अन्यस्य संबंधि विधिर्विधेयाविधेतेदेवदत्तः । विधत्ते पाणिनिः यद्यपि अवोपदि
त्यस्त्रेन तस्य कार्येणापि तस्मिन्परत इति पस्यात्परत इतितृतीयकोदिरपि वक्तुं वितान तथापि परत्वे तृत्वेन प्रकृत्य च एवत्वस्यते उ
वो वृत्ताद्दन्यस्येति शेषषष्ठ्येव संनहत्तदाह अन्येनचेति । तद्वा । तावन्मात्रेण हि तीयालाभादाह अन्यस्येत्येति । तत्रते पांमध्ये । ताह । शं
। पाहोपस्थितेइदं प्रथिकमित्याह यदिति सर्वोद्दे नीत्याद्दावित्यर्थः तत्र हि यातिकमेव गमकांके: ताह शे । शाद्वानुपास्थितं । शा
द्वानुशासन प्रस्तावादाह शब्देति । तेषां । विशेषणानां च । अंतरंगत्वात् शीघ्रोपस्थितत्वात् । एवं न व्यभिकारणाअवच्छेदः नन्वेवमिन्नह
त्वैतासाङ्गविनेशेवदं न विधिर्नेस्यात्तवाधादिनेगमितसन ख्येन तस्यतत्सतमानाधिकरण विशेषणत्वाभावादत आह ॥ तेचेतिसमानाधि
करणानां मध्ये इत्यर्थः । तत्येति । तत्समानाधिकरणेत्यर्थः भवतीति बाधात् । अत एवत्वस्य चैतस्य शेषह शौ विपर्यये मा । वृत्तिः । तदंत
स्येति न ततु रूपद्वेत्याह तदंतेति । स्वं रूपमिति सतीनुवृत्त्या शब्दानुशासनप्रस्तावादाह शब्दस्येति लब्धं । अत एवपछ्ठे हेनतस्य नहणं अ
पइति इणो हूपे । वेति पाक्षमिति । अन्यथा लोकस्याप्रसिद्धस्य परेशीवन्यावृत्यस्य चूतेन बाधः स्यादिति भावः वचनग्रीकारे गौ
रवादेताह विशेषणेति । समर्थैरिति । कृत विभक्तिः एवचन विपरिणामेत्यादिः । नन्वेवं मुपेसस्य कप्यमन्वयः न हि तेषामुपेत
त्वसंभवः यद्यपि संबुद्धौ स्विपां च तत्त्वसंभवस्तथापि शास्त्रस्याल्पविषयप्राप्तिरत आह तस्येति । विशेष्यस्येत्यर्थः । एतेन संबु

ष्यंतं यथा वंतं चोरा हन्तेत्यामिति किंपदं कौत्सु भ्रा धुन्नामपात्तं यस्यास फलमाह तेनेति न फल्गीति। किंतत्तइ त्रितिइन अनुशास्ति कादित्वा
द्भ प प द इ हि: स्तेवर्त्रमित्सत्र द्वितीयाणं चेतिराभुल्लं उगितावर्गेन च पंच किंचि द्वि शेष्यते तन्नूत प्रालये न ते नतदंत विधि भव
त्येवेत्यर्थः तस्य फलमाह तेनेति सूत्रे तु सर्वादेप विनभव तु शब्दे अस्याप्यस्मिति तिरित्सत्र च स फलेनित्यं तु वाक्ये सूत्रार्थ एवं चोक्ते
तिः यात्सामवोधु मिकत्वे च समासमेतीत्यर्थः समासांदि शेगमक्राभावादाह प्रत्येति। विषयेत नेव प्रत्ययेति। स पर्वा चेति धर्मि स्नाह क
मानादिति भावः अस्मात्मिः त्वपः। अनेन न्यायेन एकवाक्यत्वेति। संभवतीति न्यायादिति भावः। नन्वेवमुभौ हुणांति अर्थमेव न त्वप्रा
तिपदिकं ग्रहणाभावादत आहोणादिति। एकदेशेति। अगृह्यमाणप्रातिपदिकस्य त्वसमूहैकदेशेत्यर्थः अतएवेति। तदेकवाक्यतया प्रत
त्ययविधावितस्यगृह्यमाणप्रातिपदिकविषयत्वादेवेत्यर्थः। न्यायं प्रत्ययविधाविति। अत एव च प्रत्ययविधिभिन्ने नसूत्र त्रिसादौ तेनापितदं
तविधु तिः परमत्वसेत्यादिलक्ष्यं च प्रक्रान्त रूत्र भाष्ये संगच्छते अत एवोक्तनिषेधवत्रन्तस्यनिषेधस्य मकथनं वार्तिके कृतानाएवं च वार्तिक
तः परिभाषाभिन्नेति प्रावोक्तमप्युक्तं गृह्यमाणेत्यस्य च विशिष्यत न द्रूपेणोच्चार्यमाणेत्यर्थत्व दाहेति दिग्गिति। कारणाद्यन्त पश्चे वाकु ल राम
कमाच्य प्रगणिपं। प्रदेशेविषयभेदात्स मीभेदापत्तिश्चात आह भावेऽइति नित्यत्वविधुत्वप्रसेत द भावस्य वाधोन्नत्स्यत्वप्र स्पेपिकार
णाणः पूर्वतत्सत्वा इति प्रसंगापत्तिरत आहोच्चारणेति। उत्पन्नेरभिव्यंजनस्य वोच्चारणाभावरत्यर्थः। सच तद्वारणाभावस्तु अवसान

इत्यन्वयः सत यात ह्लाभ इतिरन्ताकुरो त्किरित्युक्ता अस्या लौकिकत्वादत आह व्याख्यानादिति। तस्य विरोध तत्र छ्यान्स्त्रानयो वो
भयमूल त्वाददित्यर्थः। कालिकाएवेति। एवेनोभयमवच्छेदः। तेनदत्ता रसोरथः अन्यत्र इत्यादौ चर्त्व विसर्गानुनासिकादिना। न
न्वेवमसूत्रत्वेनात्र परत्वमव्यवहारः कथमत आहाभावेति वर्णवदिति। उच्चरितप्रध्वंसिनां नित्यविभूनां वा वर्णनामिवेत्यर्थः। अ
वसीति। परकिं विरपेसेया। तत्सस्यार्वत्रिकत्वादितिभावः। तस्यार्थमाह रवभावेतिनयाचपरमहणमवमहादिनिहतयोमा
त्राकालोव्यवग्रहः अन्यथा संनिकर्षस्य पुरुषभेदेनाव्यवस्थितत्वात नापि स्यातग्रहणादन्याये घः अत एव पदेन दोषः
तस्यानित्यत्वात तन्नध्वनपन्नाहत हूव्यवा पेन वा कोद्येति। तदन्यार्थमात्राकालव्यवायेनेत्यर्थः। एतेन पुरुषभेदेन संनिक
र्षस्याव्यवस्थितत्वपास्त्रारंभसामर्थ्यादेवोक्तसंनिकर्षलाभे परग्रहणसामर्थ्यान्त्पूर्वपरयोः संनिकर्षे एव संहितेत्यवसा
न विषये ने प्रमित्यपास्तं तदाह संनीति। परेणामि ने वृत्तेने पं। पापः पदस्यारस्याह ह्वाविति। कार्याणा रवसानयो वाव
साने। गोप्रग्रत्यस्ये त्येते पां। भाष्ये रीत्येषं शंकेत्या इत्यपीति रदं वाव सान संतापः सूत्र हूपविषपापारव्यासत्वे नास
वैत्रनिरवकाशत्वमभ्युपेत्य पदित भगवद्वाचका शब्दस्य संवोधने। गोप्रत्येसनुनासिकविधाने नावसानसंज्ञापि सावका
शेत्युच्यते तत्र हि परत्वाच्छुभो वोधने। धः। तदुसमिति। तेपां तदधिकारपाठमंगति रेवेत्यर्थः एवं च पापः पदमर्थमेवेति

भावः। उक्तहेतोरेवाह तदधीनेति। शास्त्रीयमात्रसंबन्धेत्यर्थः। मात्रपदव्यवच्छेद्यमेवाह नेतु न तत्पेति संहितावसानसंबन्धे तु न खशा
स्त्रीये एवेत्यर्थः फलाभावान्न च नात्र संबन्धेन परेणैव संबन्धे संनिकर्षापेक्षा विलम्बेनापीत्यापेक्षा शब्देनाशब्दान्तरमेव तस्या श
क्तेन चेति सत्तामिति। पूर्वोक्तरीत्येति भावः। धृतिनमितिन च हि अनवकाशापोत्वादूर्ध्वप्रसंगे परत्वन्हत्वात्पूर्वपरविप्रतिषेधे सं
निकर्षे संहितासत्त्वज्ञोमयामुद्धत्यादोष उक्तः संनिकर्षश्च न संयोगसमवायादि संबन्धः गुणानामपि यत्तद्भावात नित्यविभु
द्रव्यतापत्तेरपि न। अत संयोगनिराकरणात अत आह सामीप्यमिति। ननु सुवितिन समसमीवद्धवचयोत। नापि कपः पक्षा
रेणाप्रसाहारः स्वादिगुणादिपदानर्थक्यापत्तेः अन्यथा मुपीत्येवच वदेत। नापि राबादिपकारेणाप्याप्तीत्यान न्वह णो वे
पप्रापतेः पष्टी त्याद्येषि डि। नोति गुणापन्ने श्वात अह सुविनीति। परिभाषाप्रकरणे इति भावः। विशेष्यस्या सत्त्वादाह शद्बेतिप्र
स्तावादिति भावः। एतेन यावनिकत्वपरिभाषार्थस्य निरस्तं। कौस्तुभाद्युक्तिः खंडयति प्रत्ययेनेति। सुप्तिङः रूपेणेत्यर्थः स्वप्र
कृतीति ट्ठेडः। न हि रोपेति। सुप्तिङोरनाहशसमुनाइ ति त्याशेषाणात्वेनेत्यर्थः इतित्विति पाठः। अतिसे इति प्रयोगस्याभावादाह पा
निति। आदिनाइरित्यादिपरिग्रहः। तस्य प्रत्ययस्य। ननु प्रकृतिपायोतत्मत्वेन न व्यभिचारोः त आह शसि प्रेति। आपइत्यादिः न ह्र
स्व इति। गोरिशब्दस्येति शेषः। ब्राह्मणीशब्दस्य तु भवत्येवेति भावः। नन्वेवमपि यद्रूपेत्यत्र तदंतविधावुक्तदोषस्तदवस्थ एवात आ

हैतदिति संज्ञाविधाविनीत्यर्थः। पदे विति। प्रत्यये परे वपसंज्ञापायमपीत्यादिः यस्मिन त्यापिते पस्यवारितार्थं तत्तेन त्याप्यमिति
सिद्धान्तादिति भावः। प्रकृतीति। स्यादिप्रत्ययेऽप्युक्तेरिति भावः। प्रत्ययेति तन्मात्रेत्यर्थः। ननु प्रकृतेत दभावेन्त दंतो शनिषेधे प्राप्ते त
न्नहणोन न त्वामेपितदादेतं शस्यानातिष्ठे स्वात परिभाषासंचारभावादत आह पस्मादिति। अत्र सूत्रे इत्यादिः। आदिना तदादिप
रिग्रहः पद्यपि भिन्नमूले ह्रे तेपरिभाषे संनियोगशिष्टे इति तन्मात्र निषेधे पितडपस्थितिः संभवत्येव तथापि लाघवादन्न संभवा
न्नमूलावेलवनमेव कृतमूलेन पदत्वं प्रातिपदिकत्वमत आहेपानितिनन्वस्याशाशास्त्रीयत्वात्कथं तेनतत्वमत आह तेनेति।
व्यपदेशिवद्भावेनेत्यर्थः उपायेत्यादाविति नन्वस्याशास्त्रीयत्वात्कथं तेन नतत्वमत आह तेनेति। व्यपदेशिवद्भावेनेत्यर्थः उपापेत्या
दाविति भावः। एकस्मिन्निति परिभाषांतरोन मिति सूत्रयितुं तदर्थमाह विशिष्टेति। व्यवहारेति। ननु शास्त्रीयधर्मएवेत्यर्थः अत
एव तदंतदेश इति भावः। अपि विशिष्टसमस्तव्यापकः अत एव तदादित्वादेतेन लाभादेव। एकस्मिन्नित्यस्य व्यावर्त्यं सूपन्नतदंत
गंतत्वस्य समूलत्वमाह हरीति। नैवांव्यपदेशिवदितं शेनापद्यपि लोकन्यायसिद्धएवायमपर्थेत्यापित्तापकमर्पित दंशेन्त्र
लीमाह हलीति। निर्देशेनतीनापि न न्वेवं निजौ वत्वार इति भाष्यासंगतिरिकारस्यासहायत्वा। भावेन तन्नैकाकत्वापत्तुपपादना
दन्त्र आह निनाविति। एकस्मिन्नित्यस्यापयो लोके नेनस सहायेतत्र्येहतिमनुपपादनादत आह निना विति। एकस्मिन्नित्यस्या

पर्यालोचनेन समसङ्ख्यायेत्यत्रेष्विति मत्पुपेत्येतत्स्थं दित्यादाविति तिनोभयपरामृशः तत्र हि। सूत्र इहूपे हि प्रयासंख्यमन्वयः पूर्वोक्त
मन्वयाल्लघः चरत्वस्थितदर्थ्य इति। तथा चार्थवृत्तदेना समसङ्ख्यापत्व मेव मन्नस्तेवृत्वबोधकभावसंबंधेमतुपः। अर्थबोधक शब्देनव्यपदे
शिसदृशोभावः कार्यत्वं मतेइतित दर्थइति बोध्यं तदाहेवं चेति। स्वार्थो र्थवतोति। राते नपोऽर्थवान्तत्रार्थस्यागोपादाना भावमे
कात्मव्यपदेशोपयेपायेत्यादावर्थवृत्तो धातोरयं वर्णरूपएकानितिकैयरायुक्तमपास्तं। तत्र भाष्यरीत्यामुख्य व्यवहारत्वात्तराव
चार्थवतेति परिभाषोत्थमित्यपास्ततदाहेति दिक्रमीति। दंडनवरचे ति। तत्र पथासमुदायेश तदंडनंतत्रात्स्येविषयत्वं यथाप्रकृत सू
त्रेपि समूहस्यैव संतात एत्यर्थः। ननुब्राह्मणा भोजनन्यायेकंपथासाभ्यान्नतदभाव नन्वेकमेवक किामनाविरहात्कुतोनात आ
हानंतेति। नचसमूहस्यत्वेएवप्रत्येकंपथास्यान्नतदभावे इत्येतदर्थमनंतराइतीतिवाच्यंबहुवचनेनैवोक्तार्थसिद्धेरन्यथाह
लित्येवकुर्यात। नन्वेवमपिकदाचिदानंतर्यस्यसमूहेसत्वेननमादायाप्य ञातिप्रसंगस्तदवस्थ एवातआह तस्येति। आनं
तर्यस्येत्यर्थः। एवेनोपलक्षणात्वव्यवच्छेदासंभवतीतिन्यायादितिभावः। केयटकौस्तुभ दंभ्राशुक्तिखंडपतिपत्तिरिति। पत्रासं
मुदायेसतीति। संयोगइतिसंतेत्यर्थः। क्रमस्यैवेति समूहस्याविप्रकावर्तिपदार्थत्वादितिभावः। शुद्धतदन्याकाशानहणोवा राम
धादानहतरघटितेति। परमार्थतः पदस्यासत्वादाहवाक्येतिनन्वेवंमहांसंताकरांतार्थमतआहमहेति। पथपिसंयोगाव

तीयस्यैवं व्याख्यानेनलोपः सुवारस्तथापि हत्वावुपसर्जनेसंख्यामानाभावेनतथा व्याख्यानमेवदुर्वचं तदाहेत्यन्यत्रेति। भाष्यस
वित्यर्थः ननुनेवं बहूनामेवस्यातद्रूपोनस्यादत आह हलइतीति। पतुनातोबहुवचनमितिदंशाद्पक्षल्लतथा स्यातिप्रत्येकापत्तेरवा
रणात विशेषणान्वपासंभवाच्चयुक्तिहाराततदन्वयेतदाष्प्रयोगेवेयर्थ्योद्धे सूत्रेसप्तम्याख्याना ञ्चातआहसौत्रमिति। अनेकला
र्थकमित्यर्थः तथा चान्यत्रैवं प्रयोगोनेतिभावः सौत्रत्वकल्पनेगौरवाद्यहपेहेति। पघृपितेत्र एकस्मा च्छब्दाद्बुवत्वयापनंतराइ
त्यादिवत्वात थाभक्तेनेष्टमृतदाहलोचेति। द्रूपोरिति। शुद्धेत्यादिः अपिबहुस्यलोपहिसमुदायकः। केयटकौस्तुभेदंभ्रा
शुक्तिखंडपितुमाहयत्रापीति। रावय्यवच्छेघमेवाहनवाच्चिति। आनर्थक्यापत्तेरितिशेषः। रातदेवच्छेघत्वं द्रूपोवोध्यं
तत्रहेतुमाहसत्वीति। पदितत्रेव हनामेवस्यात्तदासत्लिपरेसंयोगादितोपविधानंव्यर्थंनहितत्रपरेतत्संभवः तत्संहितस्य
वैतत्वहतेरितिभावः ननेवं तर्हि बहूनामेवतिनवाच्यं बहूनामपीति तु वाक्यं परात संयोगमात्रापेवतन्मत्र फलसंभवात्तच्च
तत्राहबहूनामपीतितदुक्तिरेवेयं। अपिरन्वर्थत्यादिसमुच्चायकः ननुफलभेक्तमेवनचस्रलोतेवनत्रे सिद्धंतदन्यत्रतत्राष
श्यकत्वादतआहनत्रेति वान्यस्येत्यादिनादेतदावंतेवाव्यंतनत्रपाभाभावात्त्रफलाभावात्तंदप्रद्गतोद्रूपोः कथनस्याका
यौगांतत्रदधिकारस्यत्वात्संयोगादेरित्यादावापंतशद्यौरवपवावितपावहुग्रीहिणीतरवपवसंयोगस्यैवाष्टपत्तामि

पर्यालोचनेन समुदायेतस्येच्यतिमसुपेत्येतत्सर्थः। इत्यादावितीति नोभयपरामृर्शः। तत्र हि। सूत्ररूपे हि प्रयासंलयमन्वयः एको
मन्वयान्वयः चरत्वर्थ्येतदर्थः इति। तथा चार्थवत्सदेनासंहायतमेयत्न स्पतेबोधबोधकभावसंबंधेमनुपा। अर्थबोधकशब्देनव्यपदे
शिसदृशोभावः। कार्थं लभ्यते इतितदर्थे इतिवाध्यंतदाहैवंचेति। स्यार्थोर्थवतोति। एतेनयोः ऽर्थवान्नत्वार्थस्य तत्त्वागोपादानात्मामे
कान्नमपदेशोपपेपत्यापेत्यादावर्थवतोधातोरयंवर्णरूपएकान्तिकेपरागुक्तमपास्तं। तस्यभाष्यरीत्यानुसृत्यव्यवहारत्वात एव
चार्थवतोतिपरिभाषातस्मिन्नत्यपात्तनदाहेतिदिक्। मीति। दंडनवदत्रेति। तत्रप्रयासमुदायेशतदंडनंतत्नास्यपेविषयत्त्वयाप्रकृत सू
त्रेपिसमूहस्यैवसंतानत्वेत्यर्थः। ननुब्राह्मणाभोजनन्यायेकंप्रत्यासान्नतदभा। नमस्येकमेवकानिामनाविरहात कुतोनानत्मा
ह्यानंतेति। नचसमूहसत्वेएवप्रत्येकंप्रत्यासान्नतदभावेइत्येतदर्थमनंतराइतीतिवाच्यंबहुवचनेनैवोक्तार्थसिद्धेरन्यथाह
त्विस्येवकुर्यात। नन्वेवमपिकदाचिदानंतर्यस्यसमूहेसत्वेननमादायान्यत्रातिप्रसंगस्तदवस्थएवातआहतस्येति। आनं
तर्यस्येत्यर्थः। एवेनोपलक्षणात्वव्यवच्छेदः संभवतीतिन्यायादितिभावः। कैयटकौस्तुभदर्शाशुक्तिं खंडयतिपत्विति। पत्रास
मुदायेसेतीति। संयोगइतिसंतेत्यर्थः। क्रमस्यैवेतिसमूहस्याविप्रकावर्तिपदार्थत्वादितिभावः। शुद्धनदन्त्याकाशानहरोवा
भ्यादानहतरघटितेति। परमार्थतः पदस्यासत्वादाहवास्तेतिनन्वेवंमहांसंत्ताकरणाव्यर्थमतआहमहेति। प्रत्ययसंयोगावे राम

तोयस्येवंव्याख्यानेनलोपः सुवारस्तथापि हताबुपसर्जनेनेसंख्यामानाभावेनतथाव्याख्यानमेवदुर्ववंतदाहेतन्यत्रेति। भाष्यास्य
वित्यर्थः। नन्वेवंबहूनामेवस्यात्तद्रूपेनेस्यादतआहहलइतीति। पनुमानोबहुवचनमितिदंडाद्यत्तन्नतथा स्मतिप्रत्येकापत्तेरवा
रणातविशेषणान्वयासंभवाच्चसक्तिः। हृाशानदन्वयेतदाप्यप्राणेपप्यो द्वे सूत्रेसमस्तायाव्याख्याना चातआहसौत्रमिति। अनेकत्वा
र्थकमित्यर्थः। तथाचाम्नैवंप्रयोगानेतिभावः। सोत्रत्वकल्पनेगौरवादाहपेद्गुति। प्रघृपितेत्र एकस्याप्यपत्वेरवतत्थाप्यनंतराइ
त्यादिवत्वातथाप्रकृतेनेपमूतदाहलोचेति। रूपोरिति। शुद्धेत्यादिः। आपिवहस्यलीपदिसमुच्चायकः। कैयटकौस्तुभदर्शा
शुक्तिं खंडयितुमाहपत्रापीति। रावव्यवच्छेद्यमेवाहनवाच्विति। आनर्थक्यापत्तेरितिशेषः। एतदेवव्यवच्छेद्यत्वं रूपोवोध्यं
तत्रहेतुमाहसत्यतीति। पदिनत्रेवहूनामेवस्यात्तदासलिपरेसंयोगादिलोपविधानंव्यर्थंनहितत्रपरेतत्संभवः। तत्तहितस्प
वेतत्प्रवृत्तेरितिभावः। नन्वेवंतर्हिबहूनामेवेतिनवाच्यंबहूनामपीतितुवाच्यंपंदातसंयोगमात्रेपेवतत्प्रत्रफलसंभवात्तत्प्र
तत्राहबहूनामपीतितद्रतिरेकेपं। आदिरन्यथेत्यादिसमुच्चायकः। ननुफलमुक्तमेवनवस्त्रलोलेवनत्रेसिद्धांतदन्त्रतराप
शकत्वादत्यन्याहतत्रेतिवान्यस्येत्यादिगादेशदावृत्तेवाच्यंजनत्रयपाघाभावान। वफलाभावातदप्रत्ज्ञोहूपोः कपनस्याका
र्यातांतत्रेदधिकारस्यत्वात्तसंयोगादेरित्यादावाषंतशब्दपीरवयवाविनपाचहुश्रीहिलीतरवपवसंयोगस्यैवाप्रपत्तासि

त्यदिति भावः। यो ऽभावादित्यनेयोमन्नूपोरुकारस्तोतु मोमान्कुरोतीत्यादौ संयोगांतलोपो नस्यादित्यादिबोध्यम्। अत्र प्रयोगे। अवः
प्रयोग इति भ्रमवारणायाह नैवं इति तितउ देवेतीतितउनादी अतीत्यर्थः। अत्र हलन्ग्रहणाभावेनेतरइति। आवश्यकत्वं ह्रस्वो हि णा
चाम्रहस्यैवनग्रहणोमानाभावादइस्तत्म हस्यतउइत्यस्यापि संयोगसंज्ञापांतत्वपरे तीतीकारस्य गुणेरितिल्नुतापत्ति। तदाह चेति
। पदि तु अचएवान्यपूर्वत्वेन गृह्यते इति टुणान्नह्रः तर्हि तितउभ्यां इत्यादौ संयोगांतलोपापत्ते संलग्नहणपक्षेप्यसेऽभा
वेनकोस्तुभावुक्तत्वेगोपिरामअग्रहणपक्षे त्यादौ दोषो बोध्यः। कोस्तुभे दशापुक्तो वसनमिति दौ स्कोरित्यस्य लोप्सलीत्यतो स
लइत्यनुवृत्ति पूर्वे। सिद्धांते तु पोसं लः परयोर्लोपविधानेन दोषाभावादाहदृश्यमिति। सिद्धांते तु तत्र तदसंबंधेन तदपि सम्प्रदा
हरणा बोध्यः। इचदवप थाश्रुते बोध्यं पदितवहवपने नेवोक्तार्थलाभस्तदा समहसंतार्थमेवैतद्वस्तुतत्त्वं तु प्रभातौः वर्णातम
मितिबोध्यम्। ननु सर्वेभिहितत्वस्य पांगुरुत्वाहल्क्षं गुणो। न आह भेतेत्येति। अन्यत्र संशंति केसति तत्र तदा अपवाणमपुक्तमत
आह क्रोरितिः। अत्र संधौ ति। लघूपधेति भूतपूर्वं लघूपधस्यापि ग्रहणात्यर्थः। गीति। द्वितीयव्याचष्टे माहपूर्वस्वेति। क्रमस्य
विवक्षितत्वान्नम्सपूर्वनिपातः। अण्वयोपस्य सूत्रविहितेत्यादि। उभयसंधानमयक्तविलक्षणानन्याप्ति द्वकोपासाधा णम
रणाकारणानामित्यर्थः। प्रत्नलोपसंतानीपत्रस्तात्अन्वर्थत्वादेवार्थबोधेन शक्तानाहकत्वातसूत्रंतु मसक्तादर्शनस्यैवसापप

यास्मादित्येतदर्थमितितत्त्वम्। अतिप्रसंगापत्तेरतः पृथगाह लोपेति। आदिना हृद्युसंतादिपरिग्रहः। नस्तति। नेमृजातयावसं
तानामेवेदंप्रकरणमित्यर्थेन तु संतानामिदमेवेतीतिबोध्यम्। नन्वेवं कथम अइत्याद्युक्तिरत आह अइति आदिना पूर्वत्रासिद्ध
मित्यादिपरिग्रहः। तथा च मुख्यतयेत्यपितत्रविशेषणं बोध्यम्। एतेनाइउणीत्याद्युपन्यासोऽप्रकारस्यपपात्तेषां संज्ञासूत्रत्वस्य प्रा
गुक्तत्वाच्चेतिदिक्॥ ॥इति संज्ञाप्रकरणम्॥ इकोगुणवृद्धी। संज्ञासूत्रं। सत्ययोः कृतत्वात्॥ असंभवाच्च। नापि विधिः। तन्न हि विधिर्वैयर्थ्या
पत्तेः। पूर्वोत्तरसाहचर्येण परिभाषाप्रकारकत्वनिर्णयाच्च नापि नियमः। सामान्यभेदापत्तेस्तथा सति तत्प्रकरणे पाठो विरुध्येत। ना
प्यतिदेशः। असंभवात्। नाप्यधिकारः। तथा सति इकोगुणवृद्धी नेति पाठो विरुध्येत। प्रत्ययः परश्चेत्यादौ तु विधेयभेदाद्युक्तो विभा
गः एकवाक्यत्वादावुद्देश्यभेदाद्यपार्थं तत्रापर्यायसिद्धिमाह परीति व्याचष्टे ति च। गुणवृद्धिग्रहणोसामर्थ्यादिति भाव्यानुरोधे
नाह गुणेति। सामर्थ्यादिति। शब्दस्यापारार्थ्यपरत्वमितिमूलोक्तफलितमितिशेषः। नन्वेनुवृत्त्यानसिद्धिरत एतत्स्वरशब्दपरत्वा
दनुवर्तते इति। शब्दाधिकारादिति भावः। करणेनाम्नेति। तद्धेतोस्तत्त्वादमत्रे त्यर्थः। मंदमत्यनुग्रहाय पाणिनिः आभ्यानुरोधेना
सत्तापन्नं पदार्थेनवृत्त्यादनवहाप्दृद्धेति। तदपि गुणवृद्धिग्रहणं। गुणो वृद्धिरितीतितिर सेपामित्य ध्यात्वपृगुणो वृद्धि
रित्येवं यथा गुणवृद्धी इति शाद्रूपो न तपेत्यर्थः। एतच्छ्राभः। तृतीयां तपरिकमी लवासार्थलाभः। ननु क्रमीरेणात पारंपानुवृ

तुपोरर्थे पत्वात्क्वचमपवाद्यापौ। तत्स्थाहस्वादीति। उचितार्थाधिकारानुरोधादिति भावः। तथा चोक्तनियमस्तत्त्वावच्छिन्नादन्य
त्रोपात्ततज्जातीयपरत्वात्तद्विषयक इति बोध्यं। नन्वेवं क्विदोषापत्तिरत आह स्मोतेती। तातं तत्वेति। पातत्त्वं नोतत्वे
त्यर्थः। एतेनानुदृत्तयोस्तयोरसमस्तयोरेकवचनान्तयोर्द्विवचनान्तसमस्तैकदेशभूतगुणवृद्धिविशेषणत्वासंभवेन शाद्
मूलोक्तपक्षस्य भवः। नहि भवति वृद्धिमेङ्गौ देङ्गौ स्थानीतिवेत्यमिदं मित्यपास्तोपनुविभाषायस्यादिकं तसमास इति सूत्रवृत्त
स्तातोति न्यायेन निर्वाहः इत्यत इत्येव सिद्धे गुणाच्छद्दिनहणं कृतंमस्य योजनमिति फ्रिंवः। तत्रैव उपतिलदृष्टेति तत्र परिभाषायाम
ण तिस्यमादेयेइमस्याग्रहणमाहसाक्षादुक्तेति। विभाषादिकं समासेतत्सुरूपेनुसार्थं स्याघनुरोधेनाह साक्षात त्ते
दिति। शीघ्रोपस्थितिकृतेन तयोरनुगमइतिभावः। अत्रैव। इकोगुणेमत्रैता गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिसनेना। अन्य
थ्यानयैवानिर्वाहे तावतार्थेनगमनेनैवीजमितिभावः। परिभाषायालिंगवत्वनियमादाहास्याश्चेति। वेनान्वश्चेति
सूत्रसमुदायः तत्रापितथावस्यमाणत्वात्। समर्थश्चेति। तत्तेन गृहीतेत्यर्थः एतेनविधीयते इत्यस्याधिकृमित्यपास्तं। राम॰
इत्यादावित्यस्यानुवादे इति शेषः। एतेनेत्यत्रानुवादइति एसार्थं ततेनगृहीतस्येवलिंगत्वेनतदर्थमर्थ्यपरयोस्तयोः स्
त्रेस्माद्वध्यकृतेनततएवाहितद्व्याहारः अन्यथासएवनस्यादिति भावः। पूर्वयोः। तत्सूत्रस्थयोः त्रिदं इकइतिपद
त

वृद्धीतीति। शब्दस्वरूपासंग्रहस्तुतादितास्यूलतिधधितत्वनित्यमितिभावः। ननु विभाषेतितन्यायेनैव निर्वाहे इदं व्यर्थमतआह नादिति।
ततेन गृहीतायास्तस्यालिंगत्वेत्यर्थः एवेनतस्याः स्थानेमेण परिभाषात्वनिरासः अतएवोदयोषदाति विशेष्यस्तुतंनन्वेवम
वश्यमायै दोषएवात आह एवंवेति। तस्यतन्मलक्षतेनानजिरिक्तत्वेवेत्यर्थः एकस्तैपि। यथोति। तद्धयपरिभाषाविषयेइत्यर्थः
प्रत्ययस्याइति। आपीतिककारविशेषणमितिभावः कात्वेत्ये सूत्रामवृत्तितवाशसंबारोपिवोध्यः। द्वितीयस्यलक्ष्यमाये
दातेति। तथात्रेविधीयतइत्यस्यलाभः स्थानेग्रहणंचतत्तोयकमितिदृश्याघुक्तमसंगतमिति छ नन्वाथाहोदाचामिति नेवे
वमवश्यंततेनग्रहइतिमतेनैवविधानुवादयोरतआहतत्रेति। तेषांमध्येइत्यर्थः। तदंतस्य। गुणइत्यादेः। निर्णयइति। यथ।पिव
द्धिपस्येमाधेन्य विधा अस्तितथाप्यसवृत्यन्तेततमातिवंधकत्वमेवंवसामान्यतो लक्ष्यसंस्कारकवो धतावदस्ये वे
तिभावः। पदानामिति बहुवचनेसूत्रभेदाभिप्रायं। अनवृत्तेति। अर्थद्वारेति भावः तदेतद्ध्वनयन्नतएवेतस्यार्थमाह
तद्वर्णेति। गुणादिपदार्थस्यवाकार्थानन्वयितेत्यर्थः लोयेतितत्रूरवत्कर्स्येतिभावः। नविदंसूत्रेनात्तंत्रश्चतरनिवृत्तर्थ्यं
दापकेनतत्रेनदप्रवृत्तेः नवोनत्यर्थायोगविभागानर्थक्यादतआहइक्कधीति। इकइतिपरिभाषासूत्रेवेत्यर्थः। इयंवे
तिपाठेप्रकृतपरिभाषावेत्यर्थः स्वीक्रियतेइतिशेषः नन्वत्रापिकोऽस्तुमधुलाकृपाधीसातापकेननिर्वाहेतआह

मित्रमित्यादि॥ आदित्यसनत्कुमारादिकं परित्यज्य अत एव तस्यादित्यस्य हलं कर्त्तव्यं गलं लगणं च दूरे स्थित मित्यभिमानं गच्छति॥ किं
चास्मादेह सेतनानि धर्मं सिद्धं अवश्यं वक्तव्यं परिभाषालेन। यथा वेतनस्याभावः प्रकाशादेः प्रतिपादनं॥ किं च अंगनानि च सर्व
मप्यावश्यकं। दूरणादीनामप्रसक्तिप्रसंगमाश्रयसिद्धं तत्तेन दूषणं तस्य दूषणं नेष्टं तन्मात्रे च कालाप्यकलासंभवात्। एते
न तथा कौतूहलं लौकिकं पुनः सर्वमयात् अत एव भाष्ये संजनार्थ कारणस्यापि तन्निर्दिष्टस्यानिष्टत्वादन्यथा ज्ञाने
साधनप्रवृत्तिः विविध त्रपस्थापनं स्यात् तथा स्पष्टमन्नं न हाहादिसिद्धि॥ दूषणादीनामाकृतिरितिरत्नाकरे ज्ञेयं॥ एत
स्यादाहरणितिविकृतिपरामृष्टा साहंतापरत्वादहह स्वसादीति॥ स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं चेदं। तेन न तत्पूर्वं तथा विरोधः॥ सर्व
स्तत्राविषयवारणं चेति नैवमाख्यानं सफलमित्याह विहरति॥ यद्यप्याकारोऽवृद्धिरिति तात्पर्यं तेन यापि न्यस्यं संभवात् अत्र
न दस्मत्तिरिति भावः॥ शेषं स्पष्टं॥ विधीयते तत्त्वस्य लाभः॥ अवरतिवर्जितं तत्प्रदर्शितस्योपपत्तिर्निर्दिष्टस्यानिष्टेऽनुपपत्ति राम०
तिः संभवतीति न्यायेन तद्दृष्टान्तं नपुंसकेऽत्र समासानाधिकरण्येऽन्वयः। तेन स्त्रीत्वादिकं ब्राह्मणं कुलमित्यादौ नातिप्रसं
गः शब्दानामपि नामानि स्यादेतद्रसं भवतु पुंस्त्वाधिकरणत्वेनैवान्वयः॥ वाक्यस्यैवेति तत्र सामानाधिकरण्यसंभवेऽपि दृष्ट
दृष्टस्य सामर्थ्यादिकं स्वरतत्त्वं॥ अन्यथा लोके परिभाषया सिद्धं तदनर्थकं स्पष्टमेव तेनापुष्पानेत्यादिवर्णानिस्या

दिसिद्धिरितिसर्वमित्यर्थः॥ नैकत्रेति प्रसंगेऽकानपस्खलनस्य संस्कारकत्वापेक्षत्वेन संभावितस्यापि तस्यालक्ष्यसंस्कारत्वेनानिष्टत्वात् त
थावस्तु हविरवस्थानमिति भावः॥ इतरेतरं दुद्दृष्टिमाह लिंगविशेष्यमित्यादि समाहृतेति। एवं च मिलितस्येत्यत्र भावे क्तोऽवबोध्यः एवं च सह
विवक्षा सैतादृग्दूषणं स्यादिति भावः॥ ननु वक्तव्यमपि कथं तस्य संकोचः तस्मादाह वेत्तरमितिमत्त्वस्यालेख्यानात्वेलौकिकक्रमा
त्तेनेव क्रमान्वयस्य सिद्धत्वादन्यथा संख्यामिती तिशब्दप्रयोगे एवेति भावः॥ अत एवाह लौकिकेति॥ गमकाभावात्॥ त
थान्वितं तावित्यादि हि पूर्वेति तत्रैव संक्षिप्तेनैतिवाभट प्रयोगादि क्वेत्ति मितिभावः अत एव वाहात्त्रेवेति॥ इतः स्थाने
त्यर्थः प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः॥ इतोऽलाभायाहहूं हितरिति॥ तस्यात्रप्रतिकूलपर्यायस्यार्थवाचकत्वात् अस्य स्ववृत्तिध
र्मा चाष्ठ्यार्थवाचकत्वान्नाहशस्य न तथा यथा योगेऽनेकत्रेत्यादि विनिवेशं॥ नासि कार्यं नरस्याहि निर्देशात् तगाधिविशेष
विनाशयपरेणाह पुरस्तादिति॥ स्याद्युपयोगः॥ एवमन्येऽपि॥ ननु शाकपार्थिवादीनामित्यादौ प्रसंगतो गम्यत्वयोः समा
नेऽपि तन्मयुक्तकोऽर्थस्य स्वरवाधितत्वेन सामर्थ्ये दूषमासेन दोषोऽन्यः॥ इवेरोदयश्चेति॥ आदिनाऽस्युदयः॥ अत
एवस्यानेयोगत्वमात्रायवादत्वादेवमत्र॥ स्वत्वेवस्तुतस्तदभावाज्ज्ञातापातस्यानिवारणसंभवाद्वाहसंभवेति॥ तत्रैवेदमिति॥
एतेन षष्ठीसमपर्युदासवृत्तस्यानिर्दिश्यमानस्यातादिवसामर्थ्यादसर्वमहत्त्वमयात् तत्र मानाभावात् नन्वेवमपि प्रकृतसमर्थलाभः

कृपमतमाह प्रयंतेति। रुतितांति। उ· एमेरिति विग्रहः एतेन टणीति बुधाश्चर्यापरविरोधाभावं तमिदमितिमंदेनकमपास्तं। यथापि तिसः
परपेणारेश इति भाष्यसिद्धं तरीतांस्य निष्टमेवं स्यातथापि कृसामर्थ्यादिष्टमपि रमाशयेनाह अर्थापत्तीति। यथाणेवं सतिकु
कः ककारेणतापकृतेतोरेवतयोस्तदर्थं तेन तु अपमाणयो रितितुवं तथापितथापितत्सविशेषापेक्षातंसंभामेतेती कृहण
मावश्यकं एतेन निरासः परेतिरीमाशङ्कू पारविमतिवे धेन निर्वाहात्तर्पायोनाकंवऊतापकेन निर्वाहेद्दङ्करणं तस्य योजनेमे
वेतिमंदोक्तमपास्तं। रूपंपरिभाषासंज्ञावेतिपक्षद्वयं तत्रापमद्वेणात्रोपमासः। नवर्णवदिशेषविनैवात्रास्त्विति मानान्य
न्विंता गीकारे किंमानं नव अमोमि तमानमितिर लाकरदं प्राधुक्तं षुत्वं। तेस अवणार्धवातेन वह्नान्वेतिसूत्रं तयेतिर लाक्षरे
क्तं सुत्कं सामर्थ्यात्तस्यव धानेपिसवृत्तेरतमाह तणेति। तसेवेतस्य योतरसनेनावयसेकावस्थते। यामेरनेकावस्थानेप
क्तिं विलसमुदायमादायातिसामेस्त्र निएसापाहयसेति। यद्यप्यात्ता देकवचनमितिर लाकरदं प्रादयसस्तन्तथापि सस्त्रापि
तथासयोगापतेरतमाहसोत्रमिति। उक्तहेतोरेव जात्वहेयसेति। समुदायसेसर्थः ननुयथाश्रुतेएवावयवावयवरतिमा
पेननिर्वाहेतथाप्याप्योनेकिंमानमतमाहातएवेति। समुदायावयव बांगीकारादेवेत्यर्थः। एवं चपंचारत्नीतीत्याद
विगतं कालेतिस्तर सिद्धरन्वयोत्तरयदसापिनांततामयामनसादिति भावः कोसोनुमा अंगास्वः परतिप्रावा

आख्यानमसादिति धुनयन्नाहमुंवतीति। ननु समुदायां तावमवतसंपातिरेवफलमतमाहायोऽप्यतारिति। तेषांमन्यं
तादवः परस्मिन्स्तातावयवतस्य बाधितत्वादित्यर्थः। अंशेति। परत्वांशमरनितस्तस्येताऽस्मपामसस्यादिति भा
वः अनुवृत्तापभागातकृभोयायमसाहयणीति। इसत्रेति। इस्मादाविसर्थः तेन ष्णासरदऊः मारिषरित्रहः। योजतेनेति
।गोरदतिपछारतिशेषः उमधामारस्तत्रनुनतमस्त्वे वेतिभावस्तदेवाहोप। न्यमधानस्य सर्वधानयथायाश्रस्या
नेस्याहितिभावः स्थानरूपसंबंधः षष्ठ्यर्थ इतिरलाकरणघक्तिंरवंरयतिस्थानेयोगेतसेति। निरूपितेति। स्थादेश्या
देशभावादिरूपेसर्थः साधुतेति। एतेनाधिकरणवहुव्रीह्योरित्यादि अन्यपासमानाधिकरणवहुव्रीहेरीत्यानिर्वा
हेतदसंगतिः स्पष्टैवेतिभावः। नन्वेवमस्तेरनंतरेस्मादिभाष्यासंगतापतिस्तेनतेषांतेतामादत एवतत्र षष्ठीयायनुक
सं वंधरंभावनायांतस्थानेस रसर्थलाभ इतिरत्नाकरोक्तं संगतमतमाहास्तेरिति। अनंतरा दीति। अनंतरादिपदार्थोनि
रूपितामवहितवृत्तितरूपासुधातुसंबंधेषष्ठीत्यर्थः एतेनतदभिमतमावृति। एतेन मतु सूत्रभाष्यप्रामाण्येन सामा
न्यादेरपस्तार्थतादितंविंत मित्यपास्तं। नन्वेवमिकोपल्यासादेस्थानपदभावात्कथमुक्तार्थलाभो तत्राह षष्ठीति।
अनिर्धारितसंबंधविशेषेत्यादि अध्याहारेचेदमरतासर्थग्राहकं आदिनानंतरादिपदसंग्रहः नएहेसमत्रेति। उधो

नादावित्यर्थः अप्रसिद्धत्वात्तत्र मानमाह दर्भाणामिति। आभिचारिके कर्मणीदमुक्तं तेषां संयोग इत्यर्थः। यत्तु तिष्ठन्तमभिन्
शकृ इति सूत्रस्य व्याख्यानमर्थः अस्ते मूर्धन्यादेरस्तेरर्थ मूः प्रयोजनमस्यादिरागच्छार्थ इति तत्र इको यणि भ्यादत्र्यामेलद्ध्व
न यत्राह भावे इति। अर्थवत्त्वेनैव व्याख्यादेशभाव इति सिद्धान्तसंभवाभिप्रायकत्व मित्याशयेनाहस्तत्र गच्छेति। ननु च मि
को यणि स्यादीकाराति रतन्त्राह कोऽयणीति। न च यः कृष्णित इयदितः स्यात् विधेयाम स्त्रूयमाणवर्णस्यागमाना
भावात्तस्यतदर्थबोधनासमर्थत्वाद्वइतीति अर्थ इयस्यानुबन्धः अत इति तत्संयोग इत्युक्ते हित्त्वर्थः अत एव च सर्वे सर्व
प इदेशा इति सिद्धं त्रितिजा इत्संग्रहायसतिसंभवे इति। ननु च स्थानेऽन्तरतमवयवानामेव षष्ठी निर्दिष्टतस्य विशेषणत्वस्या
नर्थक्यमिति इत आह भिन्नेति स्पष्टं चेदमिति। तत्रापि हि प्रानिदारयतीमादीपुत्वाभावापत्तेः समानशब्दप्रतिषेध
इति वार्तिकमर्थवत्सरिभावप्राप्तं तु पित्वा यणि दापयतीमत्र तपे वा भासि माशं चैव न वास्थर्थवत्तो व्याग मस्त्वकुणीभन्ते १२०
त्तकृह लोनगरवने इत्यापुत्वादिनिमेष्वागमशासनमयुक्तं मित्याशं कमनिमेष्वादेशशासनं यथावृद्धिविपरिणा
मेन तथात्रापीत्याशयेनादेशास्त्वहीमेम विध्यन्तिअनागमकानां सागमकास्तथुपंसर्वे सर्वपदेत्यापुतं। एवं मन्तेपि।
लघुमन्तं शा द्वार्थमाह षष्ठीति। स्थानेषष्ठीतितदर्थनिरूपितसंबन्धषष्ठीत्यर्थः त्रेदं अंतरनमइतिपदं एकेतिपदेके

सर्थः। एवमवयवेऽपमेवाह ननितिस्थानेऽपित्वेनासमानांतरतमइत्यर्थादिति भावः। तथा च वाक्येकवाक्यतेति बोध्यं ननु न विहिता
नां नियमः उक्तं युक्तेः किं तु दृश्यतेति वक्तसंगा व्याख्यामेवाने न वाक्यैकवाक्यतयालोपस्तादिवन्नियमसरतिमूलेशा द्वार्थ
परमेवास्त्विति चेन्न गोदकमित्यादौ दीर्घापत्तेस्तदेवाह धनपत्याद्यर्थादिति अत एव तेषामधपद्यकरणं देवानथानु
कौतुनत्वसंगेः प्राप्यमाणोपि सदृशतमः स्यादिति भावः। दीर्घेषु सृधुपाद्यत्यादिष्विषु। एतेन त्वाटिनोमसम
पीत्सप्यपाठेमाभ्येस्य इष्टमिति एतेन त्वादिष्विदत्यादिलापका स्तोपहुष्ट इति त्वाच्चरोजमया स्ताम्ब्रत्रमान माह स्था
ने इति। व सा प्रम त्रेदृष्या। ततीयया ततदेतेन ननु ततस्तन्मात्रं गीकारे तृतीयवाक्यार्थ एव सान्त्रपूर्ववाक्यार्थः स
कदुच्चरितइति स्यायाद्तत्राहवाक्येति आवृत्येति भावः तत्रानुवृत्तार्थमाह प्रसंगे इति आदेशानां स्थानिनोनामयमानइ
स्यार्थता। सतिसंभवे इमनेनासंभवे स्थानापित्यहइतिसूचितं यथा वागपरिशिष्टादौ अत्र सविपरिणतार्थमाह स्था
नत इति अपंव सामर्थ्यात्त्वाक्ष्यानमरः एवेनामांतर्गुणावृत्तिः इत्यर्थकमिति इत्यर्थनिष्पत्तिजनकमित्यर्थः अ
त एव त्वो पपत्तिः न वानेकविधांतर्यसत्वे एव सानाभावेनाक्रिमर्थवाक्यमेदृत्तणाचानुवृत्तोमोलए वार्थानुत्तो
प्रसंगे स्थानकृतांतर्यवानिमेवार्थस्तत इति वाक्यंतमपृग्रहणस्यैवमाननात् अन्यथोक्तफलासंभवेनतदान

यौक्तं सप्तमेव पंचम्यंतत्वेन विपरीतार्थभ्रमनिरासायाह स्थानेनेत्यादि। स्थानेति। इष्टपावदित्यादिः स्वतंत्रस्येत्तन्नेनानुकर
णत्वस्य दीप्तिनायुक्तस्य निरासः। माख्योनाधितिएरू दूस्यादित्यादिविवंगाद्येयेतत्रचाद्येयकृत्वेनणोः एवं वृद्धेन है
यौष्माकीणस्मभ्यं देहीत्यादौ वैजः यरस्यादेशनिवृत्तिसिद्धौ स्वरूपग्रहणेफलाभावेननस्येक्रमितिमाधेनतंत्रेव पूर्वे
सेत्यादेः सुकरत्वेन चास वैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः। ननूत्तरसूत्रे नेदं संभवति तत्र बहुषु फलसत्वात्तत्र सर्वत्रार्थे यकाभावा
त्तेनानिर्वाहाच्चातस्माद्यस्याधारणायाह बहुलस्येति। अत एव स्वरूपमित्युक्तस्तत्सरमस्यध्यानेत्याह नत्वन्यत्सदेति त
त्रासंभवंवारयति अस्यापीति शासेनरति। तस्मान्नुदूरदूहलइत्यपिवोध्यं फलं तु आद्येउक्तमेवात्मेत्रत्वेऽर्थमनर्थं चे
त्रान्यः वैत्रान्तजेउव्वरतस्यानुपलभत्तेगोरित्यादिवोध्यं। नन्वेवं सप्तमी अर्थासाधुत्वार्थं स्यार्वेवो विस्यादत आह सप्त राम
मीतिति। तेषामेव पाणिनिवृद्धिस्थत्वमित्यत्र नासमर्थ्याहकवेनानुवादित्वेपमितसर्थः एवमुत्तरसूत्रेपि वोध्यापत्रस
मसमर्थवोधस्तत्रैवेतदुपपत्तिरितिवोधापायेस्या अत एवनेउ वशिनस्यान्नुरविः सीत्यादौ नोपास्थितिः वशी
त्यादित्यसम्याः षष्ठ्यर्थत्वात्। एतेन सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येतिसूत्रेयुक्तमित्यपास्तं सप्तमीशब्देनयोनिर्दिष्टइत्याप
त्ते स्थानेदेनात् क्षतयन्ताहते देवोध्येति। अत्रेसप्तसदवोध्याववीसार्थपस्येत्यर्थः अन्यथामित्रविभक्तितानेत्रणा

त्। एतंत्व निर्दिष्ट इति विशेषणे इवात्रापि विशेष्ये। धिकरणतवोधार्थस्या ऽ वङ्गिप्रत्यंतिभावः। नन्वेवमिति ऽर्थः तत्राहेती
ति। तस्मन्निवीत्यादेः एवं मदार्थमुक्त्वा मूलानुक्तं वास्यवाक्यार्थमाहे वंचेति ननु किंपरिभाषालिंगमतः सर्वलक्ष्यमाहे
वंचैतदिति ननु वाऽऽधर्थे उपश्लिष्टस्येत्यधिकृतमत्स्याहस्त्रेति एवश्रोवर्णमेवाह नत्विति। मानांतरमाहसूक्तमोरिति
तर्थवत्तदनुरोधे नात्रापि तुथ्येति भावः। वोद्धुमितितउत्स्यादेः क्रमिकत्वादिति भावः। एवमित्यत्रैवेत्यर्थः इयमेव। औप
श्लेषिकाधिकरणसप्तम्येव। भाष्ये इति स्पष्टमितिशेषः तत्रतत्रतदंगीकारे नियमद्वयस्यैकवाक्यतो ऽलाभाद्देना
हाव वेति अत एवान्यत्रत्तत्सप्तम्यंगीकारद्वेव। एवमग्रेपिनमुख्याक्षेपटीकरीत्यादुर्लभमिदमतआहालस्येत्यत
एवाहबहुविदिति। अयंचासमर्थ इति भ्रमनिरासायाह सतीत्येति। बहुविदित्युक्तस्थलं निरूपयन्नाहत एवेति। इतीस
मेऽनुवृत्तमिति शेषः अत एव तस्मादित्यनेनत्ताप्तातोधिकरणपमितिभावः साक्षन्निर्दिष्टादित्यादिपंटकपंचमी चेम
र्थः रस्येतीति श्रुतेरितिशेषः नन्वेवमपिलक्ष्येनतथात्वमस्याहेदं स्येत्यादावितिवो ऽ पर्थेकारकविभक्तेर्हिनसंभव
इति: भावः स्तानाध्याहारं विनानेत्याहतत्रेति तत्स्थानसमाप्तिस्यर्थः द्वितीयनियमस्यापितत्त्वपूर्वत्वाहासवेतितदर्थः न
ह्यस्योर्थः तदिति उक्तार्थेसर्थः अनेनमवधानंवर्णोक्तमेव हेयसाहित्याधिकारादतएवमूलेवसांतरेणेत्युक्तमिति

रत्नाकर दंष्ट्राद्युक्तिरसंगतेति चेन्नापि तु माह यदिति । नन्वेवमवग्रहे सं हि नाधिकारस्यानामप्रवृत्तिप्रसिद्धत्वात्त्र वृत्ति
रिति व्यवस्था कथमत आह अवग्रहे चेति । आनङृतो द्वन्द्व इति द्वन्द्वे तत्वात् असमन्ततरद्विकारस्य कार्ये । ततः आदेशात् । न वाधेः
कृतमङ्गपरिभाषया देशेन स्यादतो द्वित्वमतेनाद्यान्तेति । सिद्धं नमो हना स्तेव वेति । आनङ् द्विकृतत्रापुपेमे द्वन्द्वत्नुगमन्तद्वे
नेतिनार्ङ्जरगोपमित्याह नलक्षणेनेति । तदनुरोधेन पदकारानुरोधेन कौस्तुभकृद्दंष्ट्राद्युक्तिं खंडयति एतेनेति । अवग्रहे
कृते । यानि वृत्तान्तं हि तानधिकारा भावस्य मा चेप्सितत्वेनेत्यर्थः वैयर्थ्यं तु तस्यो क्तरीत्यैव बोध्यं । नार्थमिति छन्दसीति शेषः आ
द्यंतेनोरासंज्ञामिति । तावेन सा द्विरित्रहः विकुलेति तस्यो आदानात् अतएव तु । प्रयुक्तेः तत्र मानमाह तएवेति । परा
द्विश्चैवेति तद्वारादि तेनत्वे वृत्तं तीकाराद्वे वेत्यर्थः तत्रैतत्सवृत्ति स्थलमनुवृत्तमर्थमाह छंदसीति तापकमाह मवेति । य
पथानेत्यादावमपनिर्देशस्तथापि सतम्पा अवारितार्थेन पंचम्यास्थ्ये कृत्वा रितार्थेन मूलवैपरीत्यात्तद्वैपरीत्यमि रामः
त्याह तस्मिन्निति । अनएकार्त्रेन त्रिणोपि ह्रस्वादेकानम्यः आद्यन्तो जरसित्यस्य परिग्रहः ननु सप्तमीपेक्षत्वे तथापि वृद्धीस्या
नेदृ स्यत्प्रवृत्तिः केन वारणीया तत्राह नन्विति । गुणानामिति मार्यो नाप्रवृत्ते श्वे तविवो धं षष्ठ्यंशेति उत्तरस्येति ष
ष्ठीमात्रांशोत्यर्थः तथा च परत्वामवहितत्वपो लीभः अमपांचमीमत्वेनाथां तरसंभवेनानिष्टमपिपत्स्यै स्या । दे

तिभावः एतेन तत्राजिणतः सतपत्स्य परस्यैव संभवेन प्रसत्सागाद्यादिमतीति कस्यैव तस्य ग्रहणेन वा नियमाप्रसक्तेरेत द्वृत्ति
रेवेह समाप्तं ननु परिभाषाणां कथं नियमत्वेनासां विज्ञातेन तद्रूपस्कृतविधेत्वं संस्कारकत्वेन सवहिता दोषप्रवृत्तेरेवाभावा
दत आह परीक्षित्यत्रेति तात्वेकवचनम्स्यादिनापि द्वित्व हलोमपि नाऽव्यवहितादिसमुच्चयः स्यादिति केवलविधेरेवे
तिभावः एतावतेति अनेनप्रसिद्धनियमत्व अवच्छेदः । आसंभव न परिसंख्या हलां नियमत्वमपि तु आर्थनियमत्वं ग्राहीन
वहंतीमादिवनतत्रहेतिादि । तिरस्मनुक्रोतद्वनित्रसुभपामित्यर्थः तत्र दृष्टमिति भावः । निर्दिष्ट इति । इहैतस्या हारलयं त्यादि
र्दिष्टोपस्तदं सस्येमर्थः एतेनषष्ठीनिर्दिष्टा सप्तमीति मूलेपाठः स्वचित षष्ठीनिर्दिष्टस्येति अथवा ३ः एतेनष्ठानषष्ठीनि
र्दिष्टस्यपञ्चतेपाः स्थलः स्थानेस्यादित्यर्थ इति दंभुक्तमपास्तम् स्थाने सा द्विविधित्यानेत्यस्य नुवृत्तिः किमर्थमित्यर्थः
अन्वाले इति सोत्रेता ज्ञसंतमा देशविशेषणं लोपानामंसाद्वतानायते तथाचलोपः पिवतोरसाद्धेदोषः असंस्येति
स्याह वर्णद्वयस्य नतु म्या मि मा रोदोषा व्रातदेतदक्षनपत्राहात्मसोमारिपटस्योती स साधिस्तत्सेति शेषः अनेनतदंतविधिः
स्वचितः नन्वनुवृत्त्सादिना स्थाने माविलामेपि स्थाने विधीयमान इति कुतोलभ्यमत आह स्थाने इति वेतिचेत्तिपाठः
परिभाषाणामविषयेनियमकारिणीत्यादाह लितिपथ्यास्यादीनामसंलादावितिभावः लिङ्गमिति एवेवतउ

नरंपत्रस्थानेषु छीन्त्रांतस्यालरस्तु पति प्रजरति वा श्रोर्थः एवमन्यत्रापि यथासंभवं बोध्यम् लंतक लितार्थ परमेवा
नएनात्रतेदन्तु कृति एवा हिविक्रे तिभावः अत एव मस्यार्थमाह यथेति· एतद्घटकाविभक्तेरित्यर्थः इतरस्य एतद्घ
टक्र्‌: सः एतेनरत्नाकरादित्रंथेष्ठूतनाष्ठानिता· पूर्वे एतामिटूलादाहाने कालितिन द्रष्टव्य पुत्राह मूले सर्वस्येत्यसे
ति· अत्र रत्नानुरुणेराह्रूदेरिति· नेत्वमितिरिकारो नेत्यर्थः अतस्थानंसालभिन्नस्याहितेन ग्रहणोपस्य हस्या
पिग्रहणादयत्नदायतिरितिभावः विशेषमाहात्रेति आवर्त्तनरातित्तीयांतेन विपरिणमनेनैवेत्मिलपि बोध्यं
नदाहतेनेति प्रागुक्तरीत्या परादिशब्दस्यार्थपरत्वात्स्वत्रद्वये मिन्नशब्दोप्याः नशाब्दत्वं ग्रहापाहबोधकेतिस्थान
पदस्यैवदेशसमद्‌रूक्‌प्रसुतः नुवर्त्तनादाह्‌ यरस्मपाने त्वितिनतुधातोरित्यधिकारानेन विधिसूत्राणसनेवेत्येव
मप्यतिप्रसंगाएवातत्राह्‌ तत्रेति यथाव्रतस्यतत्रापरपरु लंतयामूरदीभवेष्यतियपदी स्वंताग्रे ग्रशकारवत्यमे
वाशितेत्यनुबंधलयोग्यत्वमेवचतत्रतलामितिरूपायपयुदाहरणमितिहूरधावनंसर्थतथा पिशंकापदर्थमाहे
दामिति। कोस्तु भायुक्तिरसंगतेति ध्वनयितुंशंकते नान्वित। यतु इशः शस्यकार्यभाना हि त्वंतायात्भाविना
नेकालत्वास्ति। उरितितत्रतथासतिशस्यम्रवणापतेरत्राह शकारोवेति। भजेति साम्प्रतिकाभावादितिभावः। स्म॰

नत्रत्ना रणार्थतयाप्रसक्तस्लशंकानिरासार्थतयाचतत्सापरुसंविभक्त्युच्चारणेलाघवाभावोऽशेत्तुवनिका
स्यापिनतएवकार्यइतिशंकाभावश्चात्तत्राह् द्विवेति निर्देशेरिति सानुबंधकस्यातिनिर्देशइत्यर्थः प्रकृताशयेनाहा
लइन्ताएवंवानन्ना मितथावी थेस्यानितमितिरतीतिशेषः तद्ग्रहिति। नवेवमपित्रयोगेनायमानीनानेकालं
तत्राह् विधाविति। विधेयत्वावाकतयाऽभाहारेणावलक्षमिदंनन्वेवमत्सुदित्सत्रेभाष्येऽनंतस्यमिदमुक्तेतत्र
प्रत्ययहितःकिंमिदादेशाइतिवतोरंतत्रादेशाइदमद्भ्यां इत्ततिनाद्रूपेतनहितत्राणत्वं येनातिप्रसंगः स्यादत्राह
होदृश्येति। एतेयितरविश्लेयरूपेइति ध्वनयन्नाह विधेति नन्वेवमपिघसोरितिलोपस्य सर्वादेशतापत्तेः। शिदित्सार्वत्थ्य
कमतत्राह धसोरिति लोपोपीतिइत्सतो लोपपदेप्रहंतेरित्यर्थः। नन्वेवमप्यनुबंधानामनेकांतत्वात्कथमने
कालत्वमेवातत्राहानुबंधानामिति। नानुबंधेति। अनुबंधतया एकत्वमित्यर्थः इत्संज्ञायाश्यशकारव
त्वमेवचशितत्वमत्र। एवंचतनशः सीतापयप्सैवलत्यमितमत्रसएं नबीतलपुच्चारणार्थानानुबंधएवेति
कथमिदंजसस्यतत्राहासेवेति। वक्ष्यति। तत्रैवसूत्रेनाणपणगुरुलं उपतिनानेकालिति। यदलाघवे
पिमात्रालाघवमितिभावः। यत्तुरत्नाकरः अंतस्यादिरितिमानुवर्त्तमानमपिविधेनपयपितथासरुरंतथा

पिपारिशेष्यान्नाभ्येऽसन्नुसंहारापत्तौ नसमिसापकारेकारादेश्योश्शेसादेशप्रसिरितितथा दुर्बेचमिति तत्रोभयानु
वृत्तौ मानाभावात् उभयत्रस्वरितत्वेमं दूक्लृप्तौ भगौरवाच्च निर्दिश्यमानेति माष्येन निर्वाहाच्च यद्वीवोध्वितसमह
निछस्थानितमात्रे मानाभावाच्च पदच्छेन पन्ना हानंतरेति शितितदुक्तानेकालिशोलादेसंग्राह्यंत दाहेवमि
ति। एतेनान्नादेरिति वाधकृतयानेकालित्सेव्हवेन। एतदभावे न्यथा तस्य साफल्याभावा दाहंतु देवेति। इत्य
मिति अत्रेत्याद्दिः तदर्थस्त्रताप्लत्वस्वरितशब्दश्च धर्मपरत्वेनाह स्वरितत्वेति। अधिकारपदार्थमाह विनीति।
साधारणमिति तथाच विशिष्टनिष्ठमत एवं देवोतिविशेषणमुक्तमिति भावः कूनकृत्संनात इति माष्येनाहस्वरेति।
अत्रेयल्लेमल्ले युक्तत्वे परंपरया बोध्यं। ननु सांप्रतं तथा पाठाभावेन कथं नत्तत्तानमत आह तच्चेति तथा च प्र
तिज्ञानुनासिक्या इति वत्संप्रति नास्वरिताः पाणिनीयाइत्यपिप्रावोक्तमिति बोध्यं। अपकर्षसंग्रहायाह प्रायेणे एवं०
ति तत्फलमाह क्वचिदिति अग्रत इति। अंगस्येमाहेपरादीमत इत्यादौ तु गमकमेवेति भावः अत एव सूत्रस्यार्थांत
रमाह केचिति अर्थः प्राग्वत् अधिकारशब्दो लाक्षणिकः अधिकाराणां तेः अधिकारत्वान्नकिंवाधिकः कारः इति
यत्न्वेसलंबोधतेन तथा च पूर्वे विप्रतिषेधाः सर्वे संगृहीता सूत्रस्वरितपाठात् किं वाधिकः कारो ऽधिकं कार्यं गोणे

पिशाच्यप्रवृत्तिनिमित्तेन गोणमुख्यादेरपधिकरणादिसंज्ञा सिद्धिरिति स्पष्टमन्वेव सूत्रे माष्येत दाहेत्यायाकृतादिति। एतेन किं वेत्या
दिनाऽर्थान्तरकथनेन समस्पंत छेदेन साक्षान्न माष्ये यत्नलाभान्नु समिमाहसालेति नन्वेवमप्यसंबंधनिर
र्थमावश्यकमिदं सूत्रमत आह कांक्षायामिति। असति एकांक्षायामुभयाकांक्षायां चेत्यर्थः ननु परत्वादेवाधिकृ
ते एवमानाभावेनायवादः परत्वाद्वाधितेरसुभयमयुक्तमत आह मत्ले परनित्यांतरंगेत्यादि। विप्रतिषेधे सूत्रे विप्रतिषे
ति पदार्थे वेत्यपरिभाषात्वादत्र न लिखितं तदेतत्त्वूनपत्न परस्य वलवत्ते वीजमाह परमिति। पूर्वादिष्ट्याह पूर्वस्यप
रवाधकमित्यर्थः नित्यस्वरूपमाह कृतेति। प्रतिवोधिता नायाह तद्धिप्येतितस्य नतप्रयोजकत्वं न वाचनिकं किं तु
युक्तिसिद्धमिति कथय तस्य तत्त्वे वीजमाह तत्रेति निमित्तस्यो मंत्रेरत्यर्थः। तदिति अभावेत्यर्थः युक्तमिति उपस्थि
तिलाघवादिति भावः इति दर्शितत्वस्य निमित्ता। तथा चावश्यकत्वं तद्वीजमिति मितिसिद्धं। वाक्यार्थबोधे पदार्थत्वान्नस्य हेतु
त्वादाहेन माहांतरिति। अंतः शब्दार्थमाह मध्ये इति कृत्ये साकांक्षायामात्रत्वाहेरिति उपस्थितत्वादिति भावः। शा
स्त्रीयेति तदुपट्ठेत्यर्थः साकांक्षत्वात्रेवपरत्वेनाह्नंतरमिति। अंगशब्दः संज्ञिविशेषस्य शारीरावयवस्वा
नवाचकः किं तु उपकारकवाची त्याह निमित्तेति वृद्धत्वं वन्तलक्ष्णामित्रायं शब्दरूपाणमित्यर्थः शब्दशास्त्रेतस्य प्रा

धांमात्ते नार्थाद्विनिमित्तकस्यान्तर्बहिरंगत्वादिति भावः उक्तरीत्यैवाह तदीयेति अंतरंगशास्त्रघटकेत्यर्थः इदं शेषत्वरूपण
लक्ष्यं बहिर्वे हि भक्तामसमानियसेत्यर्थः तदाहाः नंतर्भूतांगेति तल्लेशोक्तं वैपरीत्येन तत्तथात्वमस्य स्यादपेक्षा यामपि निमि
त्तकमंतरंगं आपद्य निमित्तकं बहिरंगमिति सुत्सर्गः अस्य निमित्तकं बहु निमित्तकमिति यावत् विस्तरस्तु गद्यांतोक्तः तस्य
अंतरंगस्य अप्राप्तः संभूलत्वमाहे पर्वेतिज्ञाप्यतेति कुटस्थहलो नेमादिः आपाततो दूर्षेत्तापकानुपयोगो भाष्यस्यभा
ष्यातः विरोधश्चेत्याशंकते पपधीतिप्रसंगेत्यंतरंगेत्यर्थः शारीरेति तत्स्यस्वादिषोस्या कारायतनत्वात् स्वहृदामिति
स्वहृतस्य प्रथमो पस्थितिहेतुत्वात् संबंधिनामिति अवश्यकार्यत्वात् स्यादिति तत्रतयैवस्यत्वादिति भावः सर्वेति तथा
चांतरंगे कार्ये जाते तत्काले प्राप्त बहिरंगमसिद्धमित्यर्थः तस्यातत्त्वमुपपादयति अस्यैति अस्यासत्त्वभावे रसर्थः गुरो
रिति लघपथे त्वादिः सत्यांतेन सांबहिरंगसंप्रसारणस्यासिद्धत्वात् पूर्वमयं णोन स्यादितित्तावश्यकत्वमिति भावः रगम०
ननु स्याएव सर्वविषयात्वेस्याः साफ्वादत्वाद्यत्ते रंद्रमित्यादौ दोषाः तस्माहानानेति। नंतर्येरिति परीति पाठः त
त्साधकेना सिद्धमिति स्यात्स्यानि सत्तमेवतापत्ते लाघवाद्दनेवविषेति सत्वादस्वत्र भाष्ये न्यापितस्याअनुष्टे
त्वः एतेनांतरंगबहिरंगयोरंतरंगं बलीय इति परिभाषांतरं निरवकाशं तत्साधकत्वमित्यास्तां इत्यरीत्या सिद्धेरिना

माश्रितविषे तिमत्वे भाष्ये तस्याः प्रसादानावत्तदाहपरीति। वचनेति तथा च तद्वारावयोः वारितार्थमेतस्य बाधकत्वे बीज
मिति भावः। आद्येत्यपुक्तिकृतान्वैयदाहरीत्यार्थमाह न कृतत्वेरर्थमाह विशिष्टहति। वैशिष्ट्यमेवाह निमित्तेति निमित्त
कारणेत्यर्थः अतएवात्र दृष्टांतं संघेआह पयसेतिसहतित कर्तरसर्थः येरत्ति पालितेत्यभ्यर्तिप्रोक्ताभ्यंतरमित्यर्थः तद
नुरोधेनैवान्यथा भासमानमूलमन्यथा व्याचष्टेतत्रयुक्तमिति। विनाशो न्युखेत्तवृत्तिमित्तप्रयुक्तमित्यर्थः अपिर
ज्ञातसमुदायकसत्त्वोद्धारणेत्यै वाप्राप्तेः कृतमपि कार्यं निवर्तयतीत्यर्थः। निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायर
ति यावत् यथा यद्वितीययलेनकृतेविशिष्टः शास्त्रप्रतीतिविषयइहोत्यिश्रयोमैरसमत्रभाष्योते तथापि लाघवाद
हमूहांतरंगेति यथापि विशिष्टरूहोयेयुक्तानिपूर्तानि अंतरंगशास्त्रार्थाकृहलकः सत्वबहिरंगेणांतरंगस्य निमित्तवि
नाशरूपकार्यानितकृतानियेरिमर्थरसमत्रभाष्योते तथापि लाघवादाहबहिरंगायोहनेतिबहिरंगेणात शास्त्रे
णायोप्यतेहरी स्थितेनिमित्तविनाशात्तापयतद्रूपत्वादित्यर्थः तथा चात्र कर्मणि लुटश्चहरस्तत्रेव कर्मणि घ
त्रिति भावः तद्विति अंतरंगशास्त्रमित्यर्थः भाविनिमित्तविनाशे सतीत्यध्याहारः बहिरंगेणांतरंगस्य निमित्त
विनाशे पश्चात्संभाविते इ तरांतेमर्थस्तदाह निमित्तेति। भाविनमपीतिभावः अतएवाहस्वर्णमपीति अपिर

नंतरसमुच्चयेन दूनीतस्य प्राप्तेरेकाभावात् । अमेतिसनेनाहूविः सूविनातद्वीजंतस्यापक्षस्य लोपस्सिद्धेनान
र्थ्वतेन नलापकानये स्तेन लाघवायुक्तं नास्तदूपरीमात् लोके हि दूवेधंमिमितं हंरवष्यिनो कार्येष्यिति संपाद
कं स्वाष्यितावृपिता । ष्यितिसंपादकं तत्राघं यथामापनमेऽयेत्ता वृष्टुः स्वष्यितो हि वरूपकार्यष्यितिनियामिकात
न्नाशेन हि वनाशाभ्युपगमात् तथा वेदांतिनये प्रारब्धस्य तस्य संस्कारष्यितिनियामकत्वेन तन्नाशेन तन्नाशाश्रयो मा
धिसतस्य स्फटिकलौहित्यादिभासनियामकत्वं दृष्टीपंपथा दंडादितन्नाशोपि घटनाशादर्शनात् । शास्त्रेतुलक्ष्या ब्दुरे
पाठवस्था । मा विनियमाद्धयंविनिमित्तविनाशो पूर्वमनुत्पत्तौ तु तन्नाशे न्यायो नाप्रियमतिपन्नो दृष्टांतः समर्थ
ग्रहणस्यापि लोके सिद्धार्थज्ञापने नन्वारितार्थसंभवे लोकापि सिद्धार्थज्ञापकत्वेमानाभाव इति । वस्तुतस्तु
पदावधिकेऽन्वाख्याने सेतू सन्नसितिष्यितेर्द्दसंप्रसारणयोः प्राप्तो प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपष्यिततास्तर्वं संप्रसा १६०
रणे बलादिताभावाद्धिः प्राप्तिरेवन लक्ष्यानुरोधात्तत्र पदावधिकमेवान्वाख्यानमितितत्सिद्धं तएव भाष्येका
प्यस्याप्यनुत्तेरवरुनी यनास्तेव एतज्ज्ञापकानि प्राग्वत् विस्तरस्तु पत्थाषेंदुशेखरे द्रष्टव्य इति बोध्यंतदहेय.
मितिमत्ते इति परिभाषाप्रकरणमितिन्म शाप्यापीष्यपरिभाषाणांप्रकरणमितितिसमासमितस्यर्थः परनिसा

नरंगे त्याद्विस्तु प्रासंगिकं नेन परिभाषाप्रकरणस्य परिभाषाणामत्रानुपस्यासेपिन क्षतिः । इति परिभाषाप्रकरणं
इकोयणचि । सिद्धांतेऽसंभवाद इकार्ये ति । ननु संहितायामित्यत्र विषयसप्तमीति संहिताविषये इति वाच्ये पुनरू
क्तिरयुक्ताऽत आह संबंधाकांक्षाशांतये सत्रोषष्ठरणमाह कार्यीति तयोरमे द्वे त्वावच्य इति भावः मूलं समूलघाति इति
तिइदमपि अक्षिपदे इति सूत्रेन द्वारणमनोरमादृश्यादिग्रंथासांगत्यमूचनायाहजातीति । अपिलसैव तमुद्धापकं एते
नलोके ति रितादेश का खारणापप्राप्यमिकत्वे वैदिके परिभाषाद्वेषस्याप्यकीकारः एतदर्शपकत्वमेवोक्तमूत्र्वत्तूवभाष्यमि
तेरलोकरोनुसमास्तद्धकेहेतोः अन्यूनानतिरिक्तस्थानकादेशलाभेनाधिकस्थानकस्याप्रवृत्तानत्र दीर्घाभावात सैवा
सनाबा नवैवसानुनासिकानुकरणोक्ते तदपि अत्रेसादेशेणजसिसादेशानुनासिकस्थानेसानुनासिकोनस्यात्वद्ध
स्योपादानादतस्याहानुनेति नवेवमपिगुणभेदकत्वे दुर्वारमेवातन्याहगुणेतिप्रतिपादितमदसः स्यात् । एतेन
सानुनासिकप्रतिपादनपराः सर्वेग्रंथाः परास्ताः मनोरमादृत्याकुरदंध्यादिग्रंथासांगत्यध्वननायोद्दीपी
दीनामिति एवेन अक्षिपदे नितरामसंगतत्वमपि सवैराविर्दोहाल्लदेवाहात एवेतिजातिपक्षाश्रयणादेवेति

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017